

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

*

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

ÖTÖDIK KÖTET.

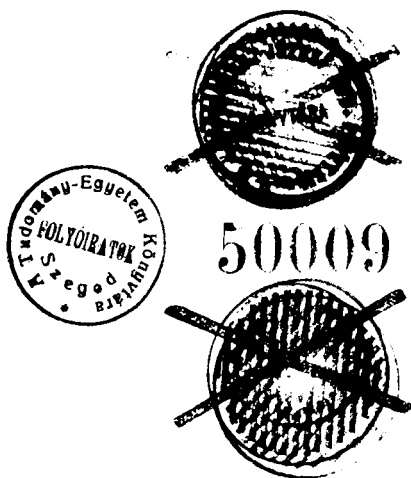

1896. ÉVFOLYAM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1896.

50009

Hornyánszky V. Budapest.

TARTALOM.

ELSŐ SZÁM.

	Lap
A szabadakarat kérdéséhez. (I.) — <i>Dr. Szlávik Mátyástól</i> . . .	1
Parlamenti reform. (IV.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	18
Renan Ernő. (I.) — <i>Bodnár Zsigmondtól</i>	59
Az aesthetika elvei a positivismus szempontjából. (I.) — <i>Kun Sámuel</i> től	75
Az aesthetikai érzések psychológiája. (III.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	95
IRODALOM: «Positivist Review.» <i>K—n.</i> — «Revue philosophique et de la France et de l'étrangère». — «Revue politique et parlementaire.» — <i>n—r.</i> — «Néhány közjogi tévedés helyreigazítása.» <i>Dr. Ferdinandy Géza</i>	110

MÁSODIK SZÁM.

A szabadakarat kérdéséhez. (II.) — <i>Dr. Szlávik Mátyástól</i> . . .	161
A koronaári intézmény a magyar alkotmányban. (I.) — <i>Dr. Rátvay Géza</i> tól	178
Képzőművészeti feladatatk. (I.) — <i>Soós Antaltól</i>	201
Renan Ernő. (II.) — <i>Bodnár Zsigmondtól</i>	221
A budgetjog és gyakorlása. (I.) — <i>Várnay Sándortól</i>	237
Az aesthetika elvei a positivismus szempontjából. (II.) — <i>Kun Sámuel</i> től	256
Az aesthetikai érzések psychológiája. (IV.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	282
IRODALOM: «Revue politique et parlementaire.» — «Archives d'anthropologie criminelle.» <i>n—r.</i> — «Revue Scientifique.» <i>László D.</i>	305

HARMADIK SZÁM.

	Lap
A koronaöri intézmény a magyar alkotmányban. (II.) — <i>Dr. Rátvay Gézádól</i>	358
Az élet új elméletéről. — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	384
Államjogi tévedések. — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	403
Az aesthetikai érzések psychológiája. (V.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	415
A budgetjog és gyakorlása. (II.) — <i>Várnai Sándortól</i>	427
IRODALOM: <i>Dr. M. Szlávik</i> : «Zur Geschichte und Litteratur der Philosophie in Ungarn.» <i>Dr. Serédi L.</i> — <i>Heinrich Hertz</i> : «Die Prinzipien der Mechanik in neuem Zusammenhang.» <i>D. Horváth József.</i> — «Revue d'oeconomie politique.» — «Revue philosophique.» <i>n—r.</i>	457

NEGYEDIK SZÁM.

A koronaöri intézmény a magyar alkotmányban. (III.) — <i>Dr. Rátvay Gézádól</i>	529
Nietzsche és világnézete. — <i>Dr. Szlávik Mátyástól</i>	561
Az aesthetikai érzések psychológiája. (VI.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	578
A szegénység és a nő. — <i>Feszl Gézádól</i>	589
Renan Ernő. — <i>Bodnár Zsigmondtól</i>	604
IRODALOM: <i>Dr. Moriz Benedikt</i> : «Die Seelenkunde des Menschen als reine Erfahrungswissenschaft.» — «Revue politique et parlementaire.» — «Revue philosophique.» — «Revue d'oeconomie politique.» — <i>Descamps</i> : «Essai sur l'Organisation de l'arbitrage international.» <i>Ferenczy Árpád.</i> — «A müncheni nemzetközi psychologiai congressus.» — ó— «A magyar nemzet története» milleniumi kiadásának IV. kötete. <i>n—r.</i> — <i>Dr. Fayer László</i> : «A magyar büntetőjog kézikönyve.» <i>n—r.</i> — «A Pallas nagy lexiconának államtudományi cikkei.» <i>Dr. B. A.</i> — «Philosophiai programmértekezések.» <i>H—i.</i> — «Válasz Dr. Serédi P. L. bírálatára.» <i>Dr. Szlávik Mátyás.</i>	633

A SZABADAKARAT KÉRDÉSÉHEZ.

— Első közlemény. —

Az akarat szabadságának vagy megkötöttségének a kérdése egyike a legfontosabb ethikai kérdéseknek. Bátran nevezhető a problémák problémájának, mely évszázadokon át foglalkoztatta a gondolkodókat. Az arra adott felelet két táborra osztotta a philosophusokat, egymás ellen heves küzdelemre indította a theologusokat és sarkalatos elvi jelentőségében érdekli a történetirót és a sociologust is. S hogy az akarat erejének, hatáskörének és törvényeinek problémája nemcsak elméleti philosophiai, hanem gyakorlati kérdés is egyszersmind, bizonyítja az a körülmény, hogy döntő hatással volt egész népköröknek, sőt nemzedékeknek életirányára és vallásos erkölcsi meggyőződésére. A problema megfejtésének a manapság úgy a műveltek, mint a néprétegek különféle köreiből mindinkább terjedő materialistikus történeti és természeti világnézet destruktív erkölcsi hatásai mellett nemcsak tisztán tudományos, hanem egyszersmind kiváló ethikai-apologetikai jelentősége is van az egész vonalon, mert hiszen a statisztikának az erkölcs-tan terén való alkalmazása lényegesen befolyt annak a kérdésnek a megoldására, hogy meddig terjednek az akarat határai, s mit tehet vagy nem tehet az akarat?

Nézzük a kérdést először *történeti*, aztán *elvi-kritikai* oldaláról. A kérdésnek egy történelmi szemlében való megvilágítása alapul és útbaigazításul fog szolgálni a problémában foglalt összes gondolatelemeknek és érveknek lehető megvilágítására és elvi megoldására.

I.

A szabadakarat problémája, mint olyan, az ó- és az új-szövetségben ismeretlen. Elméleti kifejtéseket e problémát illetően — még Jób könyve theodiceai problémáját sem véve ki — itt sem pro, sem contra nem találunk. S ha alkalmilag mégis érintik a kérdést, úgy az az írók személyes benső vagy külső élettapasztalatából fakadt. Nyoma van tehát az akarat szabadságának és megkötöttségének az ó-, s még inkább és határozottabban az új-szövetségben, mely úgyszólván problémánk további kifejlődésének csiráit foglalja magában a későbbi theologia és philosophia számára.

Az *ó-szövetségi vallás*, mint törvényvallás, feltételezi az akarat szabadságát, a midőn «tenned kell» parancsával az izraelita hívő szabadakaratához appellál. A mellett bizonyít a Gen. 3. az egész bűneset története s Gen. 4., 7. ama parancsa: «Te azonban erőt végy az ajtóban fekvő bűnön». Azonban az ellenkező gondolkozásmód is található az ó-szövetségben, a mely szerint nemcsak az egyes emberek, hanem egész népek feltétlenül alá vannak vetve Isten mindenható akaratának. P. o. Jeremiás 10., 23.: «Tudom, óh Isten, hogy az ember útja nem tőle függ», s 31., 18.: «Téríts meg engem s én megtertem», mi mellett megjegyzendő, hogy az ó-szövetségnek egyes merevebb deterministikus kifejezései annak szemléletképies irmodorával függnék össze. S végül találunk az ó-szövetségben olyan helyeket is, a hol az akarat szabadsága és megkötöttsége minden belső közvetítés nélkül egymásmellett párhuzamosan van föltüntetve. Így Jeremiás 31., 29., szemben 31., 30.-czal: «Az atyák ették meg az egrest és fiaik fogai vásottak meg belé», ö. h.: «Ki-ki önnön bűne miatt hal meg»; vagy Jeremiás 32., 18., szemben ugyane fejezet 19-ik versével ekképen: «Ki irgalmasságot cselekszel ezeriglen, ki megbosszulod az atyák vétkét gyermekeiken» — ö. h.: «hogya

megfizess kinek-kinek önnönviselete és cselekedeteinek gyümölcse szerint«.

Az *új-szövetségben* kérdésünk két ellentétes oldala Jézus tanában a synoptikusoknál s még merevebb alakban a Pál- és a János-féle theológiában található. Jézus tanára nézve elég utalnunk egyrészt az Űr szavára Jeruzsálem fiaihoz: «és nem akartátok» (Máté 23., 37. és 7., 24—26.); másrészt a négy-féle szántóföldről s a fáról és annak gyümölcseiről szóló szép hasonlatára (Máté 13., 4—9.), s még erősebben deterministikus ízű a Máté 13., 12—23-ban foglalt parabola.

Közelebről *Pál* apostol a maga anthropológiájában az akarat megkötöttségét «szolgaságnak» mondja (Róm. 7., 18. és 6., 17. s köv.). E szolgaság alapja az akaratnak a *σάπς* által a bűnre való determinálásában áll, s a megtért vagy pneumatikus ember akaratában is nyilvánul. De megfordítva a megváltott ember állapota «a büntől való szabadsággal s az igazságosság szolgálatával» azonos (Róm. 6., 19. és 22.). A Pál-féle kettős determinismusnak relatív előfeltétele Istennek mindenható akarata. Hogy azonban Pál a szabadakarat problémáját, mint olyat, nem ismeri, a mellett eklatáns módon bizonyít Phil. 2., 12. és 13., a hol fölhívja a maga híveit, hogy «vigyék végbe a maguk üdvösségét», s mégis «az Isten az, a ki azt cselekszi bennök, hogy akarják és véghezvigyék».

János irataiban hasonlóan találjuk az isteni előreelrendelés s az emberi öntevékenység dualismusát. A jónak cselekvése az Istentől, a rossznak cselekvése «e világ fejedelmétől» függ, s általában minden cselekvés «az embereknek Istennel és a világgal való rokonságán» alapul (Ján. 8., 23. és 8., 44. ö. h. 17., 9.). Másrészt azonban ugyanaz a János függővé teszi az üdv elérését az ember akaratának sajátos cselekvőségétől, a Krisztus igéjének személyes elfogadásától s az iránta való teljes önodaadástól. (János 5., 40. és 7., 17.: «A ki akarja annak akaratát cselekedni, megérti» stb.)

Mint az írásban, úgy *Ágoston előtt* az őskeresztény-ségben sem találjuk az akarat szabadságának problémáját, mint olyat, s általában semmiféle kísérletet annak megoldá-sára. S ha később itt-ott elő is tűnik, vallásos jelentőségében van felfogva s a praedestinatio kérdésévé kiélesítve. Így Kele-men, Irenaeus, Tertullian, Cyprian és más egyházi atyák egy-másmellett hangsúlyozzák egyrészt az emberi szabadságot, más-részt az isteni kegyelmet, s a görög és a latin egyház felfogása között a különbség csak az, hogy előbbi az anthropologiai mozzanatnak kiemelésével főleg ethikai érdekekből inkább az emberi *szabadságot*, utóbbi pedig a theologiai mozzanat ki-emelésével főleg vallásos érdekek által vezetve, inkább az *isteni kegyelemakarat* feltétlenségét hangsúlyozza.

Az első közeledés a problema felé az antik és a keresz-tyén világnézetet önmagában csodálatosan egyesítő *Ágoston*-nál található, ki személyesen szerzett és «Confessiói»-ban remekül rajzolt élettapasztalatainak befolyása alatt gondol-kodóba esett e problema felett, sőt azt Pelagiussal és eclanumi Juliannal szemben elvileg fölállította és a praedestinatio dog-májává kiélesítette. Ágoston felfogása különben csakis a ratio-nalistikus-optimistikus pelagianismussal szemben folytatott ellentétes küzdelmében érthető s ítéltető meg teljesen. E küz-delemnek kimerítő rajzát *Harnack* berlini egyháztörténet-tanár nagyobb dogmatörténetében (III. 157—200. l.) találja a szíves olvasó.

Pelagius a keleten ugyanis tanította, hogy az ember teljesen szabad s erkölcsileg bármire s bármikor kénye-kedve szerint határozhatja el magát. Proclamálja tehát az önkényes akarat elvét, a mely szerint az ember elidegeníthetlen tulaj-dona a «possibilitas utriusque partis». Indifferens liberum arbi-triumánál fogva «omne bonum et malum non nobiscum nasci-tur, sed nobis agitur». A kegyelem csak koordinálva van a szabad akaratelhatározás képességének s legfeljebb az «auxi-

lium» jelentőségével bir. Az akarat szabadságát tehát Pelagius különösen gyakorlati érdekekből hangsúlyozza. Mindezzel szemben *Ágoston* így érvelt: az ember a bűneset folytán teljesen elvesztette a maga szabadságát, vagyis «non peccare non posse». Az ember akarata csak a bűnre való elhatározásában szabadnak mondható («voluntas libera ad peccandum, quia servus peccati»). A jónak akarását egyedül az isteni kegyelem eszközli, s csak az üdvre praedestinált embert ruházza fel az Isten a «donum perseverantiae» képességével.

E két szélső felfogásnak kiegyenlítésére a gyakorlati egyháziasság szempontjából 475 óta az ú. n. *semipelagianismus* vállalkozott, mely egyrészt vallotta Ágoston kegyelemtanát s másrészt az erkölcsi szabadság némi képességével ruházza föl az embert, s mely nem más, mint a «velle sanari», a melyet aztán a «gratia» mint «remedium» követ. Hogy e felfogás inkább a problema elől való kitéréssel, mint annak megoldásával azonos, nem szorul magyarázatra.

A középkori *scholastika* problémánkat illetőleg a semipelagianus tant vallja, sőt egyenesen annak syllogistico-formalistikus megállapítására és kifejtésére is vállalkozott. In praxi a középkori egyház is, bármennyire nagyrabecsülte is különben a maga Augustinusát, következetesen a pelagianismus és semipelagianismus felfogásának hódolt, s ott, a hol a szerzetesi intézmény hódított, névszerint az egész keleten s a montecasinói kolostor alapítása óta a nyugaton is, az akarat szabadsága iránti érdeklődés lépett előtérbe.

Augustinus tanát a kötött akaratról a *reformatio* vette át, mely azt némely pontjában át is alakította, sőt részben tovább is fejlesztette. *Luther* e kérdéshez Erasmussal szemben folytatott küzdelmében szólott, kinek «de libero arbitrio» című művére «de servo arbitrio» című művével felelt. Az embernek *Luther* szerint nincs szabadsága a jóra, mint a melyet egyedül az isteni kegyelem eszközöl mibennünk. Egye-

dül e kegyelem az activ erő, míg az ember mint teremtményi lét csak passiv és receptiv magatartást tanúsíthat. Még merevebb logikai consequentiáiban találjuk e felfogást a praedestinatio tanára való különös alkalmazással *Calvin* «Institúcióiban» (III. 21.), a melyek szerint a teremtményi emberi akarathoz nincsen helye az abszolút isteni hatalom mellett, sőt *Kálvin* azt is merte állítani, hogy a rosszat is az Isten akarta, mivel szolgáló eszköze a jó végcéljának. S *Melanchthon* is 1527-ig a legszélsőbb praedestinatianismust, 1535-ig pedig az augustinismust tanította, míg nem az augustinismust s az akaratérő szabadságát összeegyeztető synergismusra jutott el, a mely szerint az akarat az egyéni megtérésnél activ szerepet játszik. De akadtak a reformatio századában olyanok is, a kik — mint *Amsdorf* és *Flacius* — az emberről azt tanították, hogy «omni intellectu ac potentia carens», — tehát a praedestinatianismus legszélsőbb formájának hódoltak.

Ezek után a mi problémánknak az újabbbkori philosophiában és theologiában való szereplésére térhetünk át, a melynek megoldására vonatkozó kísérleteiben nem (mint az Írásban és a dogmatörténetben) a vallásos-theologiai, hanem a pszichológiai, és ismeretelméleti szempontok az irányadók.

Míg az antik philosophiától távol állott a szabadakarat problémája s *Aristoteles* is csak alkalmilag érintette, addig az újabb philosophia *Cartesius* óta különös előszeretettel éppen az egyént, a subjectumot tette gondolkodása tárgyává, miáltal aztán gyakran és behatóbban magával a problémával is kellett foglalkoznia, sőt ilyennek jelölte meg első ízben. Irány, módszer és az érvek különfélesége szerint három csoportba oszthatjuk «az akarat» kérdésének megfajtásával foglalkozó theologiai és philosophiai kísérleteket, ú. m. azokra, a melyek a determinismusnak, továbbá azokra, a melyek az indeterminismusnak, s végül azokra, a mely egy összeegyeztető-syncretistikus felfogásnak hódoltak. Elvileg tehát e külön-

bőző felfogások teljesen megfelelnek azoknak a különbségeknek, a melyeket a problema vallásos-dogmatikai szempontok szerint való tárgyalásánál észleltünk.

A Kant előtti philosophia három nagy művelője közül *Cartesius* az indeterminismushoz, *Spinoza* és *Leibniz* ellenben a determinismushoz hajol. Az akaratnak külső okok által való megkötöttsége a legridegebb, de egyszersmind a legkövetkezetesebb s az erkölcsiségre nézve meglehetősen káros alakjában a spinozismusban nyilatkozik, a melyre szerzője merev naturalistikus pantheismusa alapján jutott el. Az egyes létezők nem önálló valamik, hanem a mindenség alapját képező egyetlen és végetlen substantiának csak módosulatai. A szabadság csak abban áll, hogy kívánságainkról (appetitus) van tudatunk, de hogy melyek akaratunknak determináló indító okai, az teljesen ismeretlen előttünk. Egyébként akaratunk szabadságáról való véleményünk pusztá tévedésen (iactare) alapul, s a jó és rosszról képezett fogalmunk szintén csak tévedésünk szüleménye s viszonylagos fogalom. Az a Spinoza tehát, a ki kezdetben az embert mint gondolkodó lényt Buridan számára módjára az önkényes akaratelhatározás képességével ruházta fel, később ugyanazt a lényt a röptülő, mert röptett kőhöz hasonlította. S az a körülmény, hogy úgy Spinoza, mint *Priestley* és *Voltaire* csak később tért meg a determinismusra, *Schopenhauer* deterministikus tanára nézve igen jelentékeny mozzanatnak bizonyult.

Kant s az őt követő vagy tőle függő újabb philosophusok akarattheoriái közönségesen összeegyeztető elméleteknek tekintetnek, a melyeknek felfogása szerint: az ember mint érzéki lény mindenben alá van vetve a természet törvényeinek, s a reá ható kényszerokoknak s így akarata nem szabad; mint szellemi, eszes természettel bíró lény azonban már egészen más sphaerához tartozik, a melyben a physikai okot és törvényt az akarat «szabad elhatározása» helyet-

tesíti és pedig úgy, hogy az utolsó szó mindig az akaraté marad.

Kant nagy érdeme az újabkori speculativ ethika történetében abban áll, hogy a szabadság és a szükségképeniség ellentétes fogalmait élesen kiemelte s mint antinomiát kritikailag megvilágította. A problema megoldása céljából különbséget tett a jelenségek világa, vagyis az érzéki világ s a magánvalók világa («Ding an sich»), vagyis az értelmi világ között. S míg a jelenségek világában a szükségképeniség törvénye uralkodik, addig a magánvalók világa, vagyis a szerinte ú. n. intelligibilis világ helye a szabadságnak. Az intelligibilis szabadság s az empirikus szükségképeniség összeköttetésének elméleti beigazolásáról azonban nem, hanem csak gondolatásáról lehet szó. Minden, a mi a világon van és történik, egyszerre úgy a szabadságnak, mint a szükségképeniségnek képezi alapját. Világosabban és határozottabban a gyakorlati ész bírálatában tekinti *Kant* a szabadságot «morálprincipium»-nak, azaz morális vagy gyakorlati problémának. A tapasztalati jellem intelligibilis szabadságának bizonyítéka a lelkiismeret, mint ama belsőkben organizált erkölcsi törvényszék, mely cselekedeteink erkölcsi értéke fölött legfőbb forum gyanánt mond végérvényes ítélet. Isten és a halhatatlanság mellett a szabadság is «a gyakorlati ész postulatuma», mert szabadság nélkül a legfőbb jóval azonos erkölcsi tökéletesség után való törekvés lehetetlen.

Tagadhatatlan, hogy *Kant* ez alapvető gondolataival, mint apriori fogalmakkal az erkölcsiség tisztultabb felfogására törekedett, de hibája az, hogy a tapasztalástól függetlenül, kizárólag a «tisztá ész» fogalmaival, tehát syntetikai apriori tételekkel construalta ethikáját, hogy annak formáját a föltétlen engedelmességet követelő kategorikus imperativusban látta, mely legfőlebb legalitásra és nem moralitásra vezet, s hogy végül «erkölccstanának összes fogalmai tulajdonképen

a vallási morálból átkölcsönzött fogalmak, philosophiai terminusokkal földiszítve és apriori észfogalmakká graduálva».

Kantnak gondolatát az intelligibilis szabadság s az empirikus szükségképeniség összeköttetéséről tovább fejtette ki *Fichte*, ez a legszélsőbb és legkövetkezetesebb kantianus ethikus, továbbá *Schelling* és a theologusok közül a hallei *Müller*, a nagy dogmatikus. *Fichte* szerint az *én*-nek empirikus létezése annak sajátos egyéni ténye, míg *Schelling* és *Müller* az egyéniség lényege tekintetében az ú. n. praedeterminismust tanította. Ez azonban nem a problema megoldásával, hanem annak elodázásával és mythologiai gondolatokkal való megnehezítésével azonos.

Ugyanazt a módszert követi *Schopenhauer*. Meghagyja ugyan az intelligibilis szabadságot, a melynek azonban az erkölcsi élet fejlődésére nézve nagyon is problematikus jelentősége van, s így metaphysikai phrasisnál egyébnek aligha vehető. Alapjában véve *Schopenhauer* tana determinismus a maga legmerevebb és legszélsőbb alakjában. Az összes deterministák közül ő a legkövetkezetesebb gondolkodó, sőt a mi logikája erejét, meggyőző érveit s a különböző ethikai rendszerekről adott bírálatát illeti, sem előtte, sem utána senki vele össze nem hasonlítható, úgy hogy a deterministák valódi típusának mondható. «Az akarat szabadsága» című pályadíjas művében így tette föl a kérdést: lehet-e az akarat szabadságát az öntudattal bebizonyítani? — s felelete az volt, hogy nem. E végből mindenekelőtt tárgyalja a szabadság és az öntudat fogalmi meghatározásait. Háromféle szabadság között tesz különbséget, ú. m.: *a physikai*, mely az összes «materialis» akadályoktól való mentességben áll, továbbá *az intellectualis* szabadság, mely az ismeret és az ítélet belső akadályainak, ú. m. a kor éretlenségének s a tudat elhomályosításának eltávolításában nyilvánul, s végül *a morális* szabadság, t. i. az a képzelt képesség, a melynél fogva azt tehet-

jük, vagy elmulaszthatjuk, a mit akarunk. A szabadság mindenkor eltávolítása annak a szükségképeninek, a minek elég-séges indító oka van. Az öntudat nem más, mint az akaró egyénnek önmagáról való tudata. Cselekvésünk az akarástól függ ugyan, a melynek képessége azonban a tudat által be nem bizonyítható. Az öntudat kimondása tehát: tehetem, a mit akarok, mitsem tartalmaz és semmit sem dönt el az akarat szabadsága ügyében, mivel ez kívül esik az ő biróságán, minthogy az ember és a világ közötti okozatviszonyon alapul, a melynek philosophusunkra nézve döntő apriori jelentősége van. Az ember lelki életének egész mechanismusa, functióinak és jelenségeinek egész sorozata épen nem bizonyít a szabad választás mellett, a miért is a szabadakaratot, mint «tévedést», tagadnunk kell, mivel velleitas még nem voluntással azonos. E tételét Schopenhauer még az empirikus karakternek alapsajátságaival és jellemző vonásaival akarja beigazolni, a milyenek: 1. hogy a karakter merőben individualis, az egyes embereknél különböző; 2. hogy empirikus, azaz csak az indokaiban jól fölismeret cselekvésekből kiismerhető; 3. hogy állandó és változatlan s ugyanaz marad egész életén át. Csak ismeretei és nézetei változnak, de az ember sohasem változik meg. A jellem változhatatlanságánál fogva a jobbulás és nemesülés köre csak a belátásban áll. Lehetek okosabb, de sohasem jobb és tökéletesebb a jellemakarat tekintetében. Végül hogy a jellem 4. erényeiben és bűneiben egyaránt velünk született, s csak mint az ismeret tárgya szerzett valami. A jellem a természet alkotása, s annak alaptulajdonait az ember magával hozza a világra. Jellemünket — úgymond — e földi életet megelőző állapotunkban kellett választanunk s e választó tettünk volt egyedül szabados, a miért jellemünket soha meg nem változtathatjuk.

Schopenhauer a karakterről, főleg azonban annak stabilitásáról adott elméletével proclamálta az erkölcsi és szel-

lemi törekvés és életfejlődés hiábavalóságát s ezzel halálos ítéletet mondott az ethika felett. «Az ember sem physikai, sem szellemi, sem erkölcsi életében — úgymond *Pauer Imre* később tárgyalandó jeles művében — nincsen olyan merev stabilismusra, szellemi vagy erkölcsi stagnálásra kárhozthatva, mint a milyen mereven változatlanoknak Schopenhauernek az az elmélete a karaktert contemplálta.» S így legfeljebb metaphysikai abstracciónál egyébnek aligha tekintendő, ha philosophusunk a felelősségről s a morális-intelligibilis szabadság valódiságáról beszél s így érvel: az intelligibilis karakter, vagyis az akarát mint «Ding an sich» függetlenül minden causalitástól a szabadság hordozója, a melynél fogva az ember összes cselekedetei szabad elhatározásának tényei, ez a szabadság azonban az «esse» és nem az «operari» terén keresendő. A létet és annak indokait kérlelhetlen szükségképeniséggel követi a cselekvés.

A szabadakarat problémájának újabb művelői közül egy Herbart, Hegel, Voltaire, Moleschott, Hartmann s a theologusok közül Schleiermacher, Vatke és Meyer W. a szigorúbb vagy mérsékeltebb irányú determinismusnak hódolnak. Így *Schleiermacher* az isteni kegyelem elvének hangsúlyozásával a determinismusnak a keresztyén hit szempontjából vallásos fordulatot ad, de a problema pszichologiai oldalát nem érinti. Elismeri azonban az erkölcsi szabadság fogalmának jogosultságát és jelentőségét a bűn és a megtérés tapasztalati tényeinek megítélésében. Hasonlóan *Vatke*, a theologiai hegelianus szerint az isteni kegyelemakarat úgy az egyes ember életében, mint a történeti-socialis világban nem az emberi szabadságon kívül, hanem azon belül és általa valósul. A problema nehézségének megoldását tehát a concret monismus vagy monotheismusban látja. S végül *Meyer*: «Die Wahlfreiheit in ihrer Wichtigkeit dargestellt 1885.» cz. értekezésében nyíltan vallja a determinismust, de egyúttal az embernek a bűnért való

felelősségét, s így «a választó szabadság semmiségéről» szóló merész állításának bizonyítékai nem is annyira azzal végződnek: quod erat demonstrandum, hanem egy szerény, kétségbeesett non liquet-el.

A determinismus további követői az újabbkori német ethikusok sorában *Wagner Á.*: *Die Gesetzmässigkeit in den scheinbar willkürlichen menschlichen Handlungen*» (1864.) cz. munkájával, mely az önkényeseknek látszó emberi cselekvések törvényszerűségét hirdetve úgyszólván «codificatioja a társadalmi jelenségek törvényszerűségének»; továbbá a lipcsei *Drobisch*: «Die moralische Statistik und die Willensfreiheit» (1867.) cz. munkájával, a melyben hasonlóan vallja a társadalmi törvényszerűség elvét, és kimutatja, hogy az emberi cselekedetek okai legnagyobb részt a társadalmi állapotokban és életviszonyokban rejlenek, a mennyiben a társadalom összes tagjai között erkölcsi solidaritás létezik; s végül *Öttingen* a theologus és morálstatisztikus, ki «Morálstatisztikájában» — bár egyébként a törvényszerűség és a szabadság összeegyeztetésére törekszik — ugyancsak a törvényszerűséget és a rendet tünteti föl az egészséges morál szükségképi feltételének.

A determinismus, és pedig physikai alakjának híve a francziák közül *Quetelet*, a társadalmi természettan megalapítója, a ki az egyetemes törvényszerűséget vallja a szabadság ellenében, azt tanítván, hogy az emberiség nagyban és egészben ellentállhatatlan természeti törvények szerint él és mozog, s így az akaratot épen olyan kényszerokok alá foglalja, mint a minők a mechanice ható physikai okok. Továbbá az okszerűség egyetemes törvényének, tehát a deterministikus irányzatnak híve az angolok közül *Buckle*, *Stuart Mill* és *Spencer H.*, kik az önkényes akaratszabadság metaphysikai elméletével szemben az angol tudomány gyakorlati szellemének megfelelőleg az egyetemes törvényszerűséget vitatják, mint olyat, mely nélkül társadalmi existenciáról, törvényhozás-

ról és kormányzásról szó sem lehet. Deterministikus álláspontjukon kimutatták a szabadakarat tanának képtelenségét s úgy az észszel mint a tapasztalattal való összeegyeztethetlenségét.

Az *indeterministikus* szabadakarat elméletének hívei, bár módosított alakban: *Lotze*, *Trendelenburg*, *Zeller*, s a theologusok közül *Martensen*, *Ritschl* és *Kaftan*, s a francziáknál *Legoy* s az ő követői.

Így *Zeller* «Die Freiheit des menschlichen Willens» (1846.) cz. jeles értekezésében problémánk nehézségének kritikai megvizsgálása után a szabadakaratot választó szabadságnak («Wahlfreiheit»), vagyis a szabadság és szükségképeniség egymásba való átmenetének, közelebbbről: a relativ szabadság s a relativ szükségképeniség összeköttetésének mondja. A választó szabadságot az öntudat s az egyén ama képessége szükségképeni feltételének mondja, a mely szerint az kétféle lehetőség közül szabadon választhat. Híres definitiója a szabadakaratról így hangzik: «. *Wahlfreiheit*, welche auch die physische oder formale heissen mag, sofern sie zunächst nur die natürliche Fähigkeit ausdrückt, sich unabhängig von jeder absoluten Nothwendigkeit zu bestimmen. Die Thätigkeit des freien Willens ist weder durch die äusseren Umstände, noch durch innere Beschaffenheit und seine früheren Thätigkeiten überhaupt, also durch nichts ausser der jeweiligen Willensentscheidung selbst schlechthin bestimmt, so dass kein einzelner Willensakt in allen Beziehungen das nothwendige Product aus irgend welchen inneren oder äusseren Factoren sei».

Inkább szellemesen, mint kritikailag helyesen foglalkozik a problema nehézségeinek megoldásával *Martensen*, a midőn «ethiká»-jában Schopenhauer ama tételével: «A milyen vagy, úgy cselekszel», hasonló nyomatékkal szembeállítja ama másikat: «a mint cselekszel, ilyenné leszel». S ugyanígy vitatja

a megtért, vagyis az erkölcsi törvény érvényét és kötelező jellegét elismerő ember életében a pozitív szabadság valóságát a liberum arbitriummal egyetemben *Kaftan*, a moralizáló theologus is, «Wesen der Religion» cz. művében.

Döntőleg hatottak a mi problémánk nehézségeinek megvilágítására és lehető megoldására azok a kutatások, a melyeket *Wundt*, a lipcei psychologus tett a maga «ethiká»-jában (1887.), a melyeket követett az általa alapított physiologiai iskola s nálunk praecisebb «ethikai» értelmezéssel *Pauer* Imre. Wundt az eddigelé ismertetett irányzatok közül egyikhez sem csatlakozott, a mennyiben azokon s az összeegyeztetősynkretistikus elméleteken is sok kifogásolni valót talált. Mint maga mondja, a *psychologiai determinismus* álláspontján áll, mely nélkül sem psychológiáról, sem pedig általában szellemi tudományról szó sem lehet. Elveti tehát a hagyományos indeterminismus elméletét s annak liberum arbitriumát, és pedig nemcsak logikai és psychologiai, hanem egyúttal ethikai és vallásos okokból. A liberum arbitrium — így érvel — megsemmisíti a szabadságot és felelősséget, utat, ajtót nyit az absolut esetlegességnek s elvezet az erkölcsi világrend megtagadására, erkölcsi egoismusra és vallási indifferentismusra. Az eddigi irányzatoknak alaphibáját a causalitás hamis felfogásában, nevezetesen a physikai vagy mechanikus és a psychikai causalitás azonosításában, illetve fölcserélésében találja. A physikai causalitás tere a természet s nem a szellem világa. A szellemi élet terén helye van a *psychologiai* causalitásnak, mely benső determinációra vezet. Wundt felfogása szerint az ember *szabadon* cselekszik akkor, ha ezt a benső causalitást követi, mely viszont az értelem és a character, mint velünkszületett eredeti tehetség további fejlődése által van determinálva.

A szabadakarat problémájához egymástól függetlenül két magyar philosophusunk is szólott, és pedig *Öreg J.* «Erköl-

csiség szabadakarat nélkül» (1887.), és *Pauer* I. «Az ethikai determinismus elmélete» (1890.) cz. művében. Örömmel constatáljuk e tényt szegényes philosophiai irodalmunkban.

Öreg empirikus moralista s közelebbről híve annak az utilitaris musnak, mely «a hasznosság» vagy «a legnagyobb boldogság elvét» teszi legfőbb erkölcsi szabályul. S hogy annál nyomósabban érveljen, maga helyett *Stuart Millt* és *Bain Sándort*, korunk e két leghírnevesebb angol utilitaristáját szólaltatja meg, s velük magyarázza meg, hogy a hasznosság elve alkalmas és helyes erkölcsi főelv. Kifejezi pedig ezt Stuart Mill szavaival ekként: «Cselekedeteink azon arányban helyesek, a mily arányban előmozdítják a boldogságot, s azon arányban helytelenek, a mily arányban a boldogság ellenkezőjét mozdítják elő. Boldogság alatt egyenesen a gyönyörérzetet és a fájdalomtól való mentességet, boldogtalanság alatt pedig a fájdalom érzését és a gyönyör nélkülyözését kell értenünk».

Műve második, harmadik és negyedik fejezetében, a czímnak megfelelőleg, «a kötött akarat elméletével» foglalkozik. Szerinte «a szabadakaratot sem elméleti okokkal igazolni nem lehet, sem gyakorlati szükségessége ki nem mutatható»; míg ezzel szemben «a kötött akarat tantételét úgy az akarat elmélete, mint az erkölcsi statisztika adatai igazolják, sőt ezenfelül még gyakorlati eljárásainknak is legbiztosabb alapja». Az utolsó fejezetben aztán a kötött akarat elméletének az ethikában való alkalmazását fejti ki, s kimutatja, hogy a kötött akarat összefér az erény és a bűn fogalmával, illetőleg még a felelősséget és a büntetés jogosultságát is igazolja a kötött akarat alapján. «Szabadakarat mellett jellemről, erényről és megjavulásról» szó sem lehet.

E tételekből kitetszik, hogy Öreg J. a merev determinismus híve, annak a determinis musnak, mely az akaratnak nemcsak korlátoltságát tanítja, hanem teljes megkötöttségét hirdeti, tehát oly akarat hívének vallja magát, melyet a

motivumok nemcsak befolyásolnak, hanem teljesen megkötnék, sőt kényszerítenek. Már pedig *ilyen* determinizmussal, a mely szerint ok, törvény és kényszer uralkodik az egész természetben, tehát az erkölcsi világban is, s így physikainak mondható, az erkölcsi élet alaptényeit kielégítőleg meg nem fejthetjük. A mely elmélet az akaratban csak az erősebb indoknak physikai kénytelenséggel és gépiesen engedő eszközt lát, még akkor sem fogja akaratunkat természeti erőnél többnek tarthatni, ha — mint szerző teszi — oly gondosan megkülönbözteti «az akarat belső indító okait a külsőtől». Igenis, természeti akaratunkat egész lényünk physiologiai és psychologiai szerkezetének milyensége nagyban befolyásolja; de erkölcsi akaratunk minőségét első sorban *erkölcsi természetünk* minősége szabja meg. Vérmérséklet, öröklött hajlamok, velünk született dispositiók, szóval a velünk nőtt erkölcsi képességek és készségek elvitázhatlanul a legerőteljesebb determinans tényezők akaratirányzatunk és egész jellemünk kialakulásában. S aztán utilitarismusa csak feltételes erkölcsi jót tanít s nem ismer és hirdet abszolút becsű jót.

Ép azért fejtegetéseiben következetesebb s eredményében ethikaibb jellegű *Pauer I. «Ethikai determinizmusa»*. Ez elmélet «tudományos hitvallása» így hangzik: «A moralitas és immoralitas szorosan össze van növe egész substantiánkkal, egyéni physikai és szellemi organisatiókkal és mélyen benn gyökerezik az emberi társadalmi viszonyok szülte factorok: az állami institutiók, család, egyházi intézmények és egyes physikai befolyások által, habár hosszabb idő alatt, de mégis módosítható organsatióban. E tényezők közbejöttével alakul és fejlődik a karakter, mint a moralitas egyik alapfeltétele, a minthogy ők szolgáltatják az indító okokat, motivumokat is, a moralitas másik alapfeltételét, melyek a karaktert tette ingerlik. Minden erkölcsi cselekedet pedig az ily módon *ethikailag determinált* (a karakter és motivum determinációja alatt

álló) akarat eredménye». Ez alapon sem az indeterminismusnak, mely korlátatlan szabadakaratról beszél, sem a lényegében azonos synkretismusnak, sem pedig a physikai determinismusnak, mely az akaratot a mechanice ható physikai kényszerokok nyüge alá hajtja, nincsen igaza az akarat kérdésében, hanem csak az ethikai determinismusnak, a melynek rendszerébe a valódi moralitas, az erkölcsi felelősség és beszámítás, ethikai erény és véték, s az erkölcsi törvény és kötelesség fogalmai egészen természetesen beilleszthetők. Végül cselekedeteink erkölcsi értékének legbiztosabb mértékét Schopenhauer «részvét»-ével és Öreg utilitarismusával szemben Pauer a keresztyén felebaráti szeretet indokához közelálló önzetlenségben, mint a moralitas legjellemzőbb alapvonásában látja. Érveinek meggyőző ereje s élénk és szép előadása kedves és tanulságos olvasmánynyá tesz az ethikai determinismus elméletét, ha mindjárt egynémely bírálati megjegyzésével (p. o. Kant ethikájáról, a lelkiismeretről) egyet nem érthetünk.

Dr. Szlávik Máttyás.

PARLAMENTI REFORM.*

— Negyedik és befejező közlemény. —

VII. Érdekképviselet.

A socialis és gazdasági bajok, melyek a társadalom egy-egy osztályára nehezülnek, tették emlegetté újabban az érdekképviselet szükségességét, hogy az illető társadalmi érdekkör ily úton a parlamentben szószólókkal bírjon. A választási törvények revisiója alkalmából mindinkább felszínre kerül az eszme, vagyis a képviselet ama rendszere, melynél az életmód, hivatás és ennél fogva az érdekek azonossága által egybekapcsolt szűkebb közületek az országos képviselők választásánál önállóan figyelembevételnek.¹ Így szóban volt a belga alkotmány revisiójánál és az osztrák választói törvény napirenden levő újjáalkotása szintén bevonja e kérdést a tudomány actualis jelentőségű kérdései sorába. Mindezekről függetlenül azonban az érdekképviselet eszméje már régebb idő óta képezi a tudomány egyik vitás kérdését.

¹ Képviselői tisztük jellegén, önként érthetőleg, a míg nemcsak egyes osztályok érdekeinek, hanem az egyetemes érdekeknek képviselőjére hivatván, mi változás sem esik. Az 1819. deczember 7-iki pátenst által életbeléptetett hannoveri képviselet rendi, illetve érdekképviseleten alapult, de azért nem tekinthető a régi Landstände-k megújításának, miután a nép összes érdekeinek képviselőjére volt hivatva.

* L. az Athenaeum IV. évf. 2., 3., 4. sz.

Elteltekintve Krause és Ahrens elméleteitől, a kik a kérdést először tárgyalták, Mohl-nál találjuk annak tüzetesebb felkarolását.¹ Ő három érdekcsoportot különböztet meg: az anyagi érdekek csoportját, hová a földbirtok, ipar és kereskedés képviselői tartoznának; a szellemi érdekek csoportját, hová a tudomány, művészet és egyházak képviselőit sorozza és végül a helyi érdekek csoportját, melyet a községek képviselnek.

Bluntschli maga se idegenkedik az érdekképviselőlet eszméjétől.² Rámutatva a tulajdonképeni rendi és osztályképviselőlet közti különbségre, melyet abban talál, hogy a rendek főjelentőségüket nem az államban, hanem azon kívül bírják és így természetüknél fogva külön állásra és külön érdekekre utalvák; míg ellenben az osztályokra való tagolás az állam egységét nem bontja meg, nem veszélyezteti, miután az osztályok nem az államon kívül vannak és azzal szemben mi erővel sem bírnak — arra a következtetésre jut, hogy mindaz, a mit a rendi képviselőlet ellen föl lehet hozni, az osztályképviselőletnek akadályát nem képezheti s a két külön dolgot nem is kell egymással összetéveszteni. Elméletileg így ő az osztályképviselőletet elismeri, de azt mondja, hogy hosszú időre lesz még szükség, míg egy ily osztályképviselőletnek eszméje kivihető lesz.

Figyelmen kívül hagyva itt a felsőházi tagok választása tekintetében némely alaptörvény által megállapított, a testületi, illetve érdekképviselőre emlékeztető határozmányokat, mint az érdekképviselőlet eszméjét leginkább kidomborítóra, az 1873. évi április 2-iki osztrák választói törvényre utalhatunk, mely szerint ugyanis az alsókamara négyféle kategóriájú választók által és pedig: a nagy földbirtok (85 képviselővel),

¹ Staatsrecht u. Politik.

² Politik 451. s. köv. l.

a városok (99 képviselővel), a kereskedelmi kamarák (21 képviselővel) és a mezői választókerületek által (120 képviselővel) választatik. Maga a most napirenden levő választótörvényi reform is meg kívánja tartani az érdekképviselő rendszerét, egy új érdekkörnek: az ipari munkásoknak külön munkáskamarák alapján való képviseltetésével. A belga alkotmány módosítása alkalmával elméletileg helyesnek ismerték el az érdekképviselő eszméjét, miután abban a szám törvénye az egybehangzóan csoportosított érdekek felsőbb törvényével találkozik, de az ország külön viszonyaira való tekintettel nem tartották kivihetőnek.

Az érdekképviselő védői arra utalnak, hogy valamint az emberi test sejtjei szervekké válnak, úgy kell az embereknek is a társadalomban szövetkezniök. A társadalom is élő test. A mint bizonyos számú sejt a physiologiai élet szükségére szövétté, majd szervvé csoportosul, így kell ennek történni a társadalmi életben is. Viszont ellenzői azt mondják, hogy e rendszer megvalósítása ma legyőzhetlen akadályokba ütközik. Ma az érdekcsoportokat, hiányozván megfelelő szervezetök, nem is lehet feltalálni. Új szervezetet adni pedig s helyesen meghatározni a különböző érdekköröknek járó befolyás mértékét, igen bajos dolog, melynél az önkényességnek nagy szerep jutna.

Érdekcsoportok alapján szervezni a képviseletet csak ott és addig lehet, a hol és a meddig a társadalom széttagoltságánál fogva a képviselet egyetemes szervezetéhez nem juthatni el. Az érdekképviselő, ha mint kizárólagos rendszer alkalmaztatik, a képviselet tulajdonképeni eszméjének tagadása, lévén ennek célja az állami összérdekeket felölelő egyetemes jó megvalósítása, a minek az osztályérdek csak részét képezheti. De részleges rendszabályul se alkalmazható sikerrel, annál az alapelvi különbségnél fogva, mely közte és az általános, a nép egyeteméből kiinduló képviselet esz-

méje közt létezik, s melynél fogva mindig hátrányosan fogja annak működését befolyásolni.

Desjardins azt mondja, hogy a felsőházba kellene bevinni az érdekképviselőket, míg a képviselőház továbbra is a szám souverainitását képviselné, s mint ilyen, az érdekképviselő a «jövő desideratumaként» jelentkezik előttünk.¹ A felsőházban ma is helyet foglalnak a papi, tudományos és művészi testületek, némely főbb állami (bírói) hivatalok képviselői ép úgy, mint a földbirtok, az ipar és kereskedelem kiváló képviselői, de nem az érdekképviselői eszme alapján. A papi rend képviselői az államakarat kiképzésében mindenkor bírt nyomatékos befolyás révén, illetve történeti jogán, a tudomány és művészet, földbirtok, ipar és kereskedelem, valamint általában a közélet kitünőségei, mint társadalmi kiválóságok, életállásaik felsőbb nemzeti értékénél fogva ülnek ottan, de egyik sem azért, hogy a saját osztálya, rendje érdekeit képviselje. Ezért meghívásukban nem az illető társadalmi foglalkozás jelentősége, illetőleg e foglalkozás érdekeinek fontossága a mérvadó, mert hisz ekkor ehhez képest kellene alakulni képviselőik számának is, a mit pedig sehol nem találunk.

VIII. A részleges megújítás.

A parlamentek lassú működése, illetve az ennek szülőokául szolgáló ama körülmény, hogy azok működésének kezdő időszaka (a megalakulási formaságok miatt) ép úgy, mint működésük utolsó szaka (az akkor már árnyékukat előre vető pártoskodási versengések felzavarván s nyugodt munkálkodásra alkalmatlanokká tevén a kedélyeket) eredményes tevékenységet meg nem enged; nemkülönben ama kíváncsi, hogy

¹ I. m. 239. l.

hogy a nép körében váltakozó politikai nézetirányok a képviseleti testületbe mielőbb behatolva, azt felfrissítsék s ekként mindenkor hű kifejezőjévé tegyék a képviselteknek — indítottak a parlamentek részleges megújításának javasolására.

A részleges megújítás intézményének egyik pártolója így nyilatkozik erre vonatkozólag: A parlament első éve előkészület az életre, az utolsóelőtti év pedig előkészület a halálra. A komoly munkára csak a közbeeső idő marad. Megfelelő változtatással áll ez kisebb-nagyobb mértékben minden parlamentre. Ennek orvosszere az, ha időnkint részlegesen megújítjuk a képviselőházat, mert ebben az esetben az ülésszak elejét és végét a mai viszonyok közt elfoglaló habozás, eredménytelen időtöltés helyett bírni fogunk egy egységes gyülekezettel, mely minden választásnál változik ugyan képében némileg s átalakul, de azért sohasem szűnik meg egészen, s melynek a változások daczára meglesznek a maga hagyományai, követendő szabályai. E mellett a képviselőháznak egyszerre való megújítása a mandátum idejének leteltével hirtelen gyökeres politikai változásoknak lehet szülője, melyek megbontják az egyensúlyt. Míg ha a parlament csak felerészben, vagy harmadában, negyedében újjátartik meg, minden ily megújítás módot nyújt a közszellem változó irányainak megismerésére s az államügyek irányzása lassankint ezen közvéleményhez képest módosulhat. Vagyis a részleges megújítás a politikai viszonyok állandóságának, a nyugodt és egyenletes fejlődésnek egyik záloga, biztosítéka. A rendszer elleneseinek ama legerősebbnek látszó ellenvetése, hogy ily módon az országban a választási izgalom állandósíttatnék, nem jöhet számításba. Mert igaz ugyan, hogy az a választási izgalmakat állandóvá tenné, de ezek minden valószínűség szerint sokkal kisebb mérvűek, enyhébbek és szelídebb lefolyásúak lennének, mint ha az alsókamara egészének megújításáról van szó. E mellett pedig az eléretni kívánt főcél:

a parlament nyugodt, összefüggő munkájának biztosítása kétségtelenül elérhető lenne. Követni lehetne a nép közszellemének legcsekélyebb változásait is, a mire minden államban szükség van, de legfőképen a demokráciában.¹

A részleges megújítás módot nyújtana arra is, hogy a kamarában a népben megérlelődött s kifejezésre jutó reform-eszmék képviselői helyet foglalván, a reformok idejekorán megvalósíttassanak s ily úton azok erőszakosabb megvalósítására irányuló minden törekvésnek eleje vétessék; másrészt pedig arra is, hogy a hatalmat erőszakos utakon magához ragadott part műve megváltoztattassék, illetve a törvénytelen módon létrejött többségi viszony a helyes mértékre visszavezetessék.

Boissy d'Anglas a Convention elé terjesztett jelentésében azt mondja, hogy «annak szükségyszerű felismerése, hogy az állhatatlanság ellen küzdeni kell, fogadtatta el velünk a részleges megújítás eszméjét . . . Ily módon ugyanazok az alapelvek, ugyanaz a rendszer fog állandósulni, a nélkül, hogy a hatalom ugyanazon kezekben maradna; ily módon a törvényhozás és a kormány nem fog változni, ámbár annak kezelői változnak is; ily módon a köztársaság mindig ugyanaz marad és a polgárok, valamint az idegenek nem lesznek kényszerülve többé folyton egy teljes megújítás esélyeivel számolni».

A részleges megújítást alapelvei közé iktatta a francia köztársaság harmadik évebeli alkotmány. Annak Titre V. 44. cikke szerint: *Le corps législatif est composé d'un conseil des anciens et d'un conseil des cinq cents.* Az 53. cikk szerint pedig: *L'un et l'autre conseil est renouvelé tous les ans par tiers.*² Ugyanezen

¹ P. Laffitte: I. m.

² Az újból való megválasztás a kilépő tagokra nézve (az 54-ik cikk szerint) megengedett ugyan, de csak újabb három évre; ez után csak két évi időköz után voltak ismét megválaszthatók.

elvet fentartotta az 1814-iki charte is, évenként egy ötöd részben való megújítást rendelve el. A bajor képviselőház minden két évben megújítandó egy harmadrészeiben. a szász minden három évben szintén egy harmadában, a hollandi hasonlóképen. Az argentiniai képviselőház, valamint a belga alsóház minden kétévben felerészben újítatik meg.

A felsőház tekintetében a részleges megújítás alapján áll az 1875. évi február 24-iki francia törvény «relative à l'organisation du Sénat», 7. cikkében a département-ok és coloniák senatorainak minden három évben egy harmadában való megújítását rendelve; valamint az új belga alkotmány, mely a senatoroknak minden négy évben felerészben való újbóli választását mondja ki. (Chap. I. Sect. II. Art. 55.).

A részleges megújítás főczélja az, hogy a többség ne változzon meg egyszerre egy általános választás alkalmával; továbbá az, hogy ama két irányzat, mely szerint egyfelől a mandatumok lehető hosszú időtartamúak legyenek, de e mellett a népben a közügyek iránti érdeklődés a gyakoribb választások által ébrentartassék — egymással kiegyenlítettessék, illetőleg ezen utóbbi két elv összekapcsoltsassék. Midőn az 1814-ik évi charte az ötöd részben való évenkénti megújítást állapította meg (mi mellett 50 új képviselő volt választandó, miután az alsóház 258 tagból állt), abból indultak ki, hogy a kamara ezáltal lehetőleg gyöngítettessék, azt hivén, hogy miután a kormány többségben van, a bejutandó új elemek nem lesznek elég erősek arra, hogy ezen többségi arány megváltoztattassék. Ez a számítás nem bizonyult alaposnak és 1824-ben a részleges megújítás el is töröltetett.

Mellőzhetlen feltétele a részleges megújításnak a képviselői megbízások lehető hosszú időtartama, s már e szempontból is nehézségekre talál ma, midőn a nélkül is a közvélemény a parlamenti rendszer hiányait részben arra vezeti

vissza, hogy a hatalom sokáig van ugyanazon emberek kezében. Eltekintve azonban ettől, bizonyos az, hogy a részleges megújítás egyrészt szintén sok időfecsérlést okoz, másrészt alig csökkentené számbavehetőleg a választási izgalmakat, illetve azok hevességét nem szeliditené, e mellett azonban azt, ha szűkebb körben is, de mégis állandósítaná. Lehetetlené tenné ezenfelül bizonyos állandó politikai irány fenntartását. A kormánynak lehetetlen akkor nagyobb szabású, tehát kivitelükhöz maradandó pártarányokat feltételező tervekkel fellépni, midőn a kamara elemei minduntalan változnak. A sikeres törvényhozási működésnek mellőzhetlen feltétele a pártalakulások bizonyos állandósága. A parlament, mint tanácskozó és határozó testület, legalább két compact pártra oszlik. A részleges megújítás folyton új elemeket visz bele ebbe a testületbe, de a részben újjá alakult testület új képét, melylyel a parlamentet vezető kormánynak tisztába kell jönni, nem azonnal, csak mindig bizonyos idő múlva lehet kivenni. Ez tehát az eredményes működés megakasztása minden, részben való megújítás alkalmával.

Kétséges marad az is, hogy el lehet-e érni ily úton azt, hogy a népben kifejezésre jutott új nézetirányok megfelelő képviselőt nyerjenek a parlamentben, kérdéses lévén, hogy az ily alapon bekerült új képviselő új, külön állást fog-e elfoglalni, vagy nem alkalmazkodik inkább a már meglevő keretekhez. És ha a részleges megújítás alkalmával a választások a jelenlegi többséggel szemben nyilatkoznak, ezen eredmény legtöbb esetben elégséges ugyan arra, hogy a többség működése megköttessék, de nem arra, hogy új többséget (kormányt) alkossanak. A részleges megújítás mérséklő hatalma pedig nem lehet számbavehető tekintet, mert egy népképviselői alapon nyugvó alsókamarának nem kell és nem is szabad moderáló kamarának lenni, sem pedig valami államtanácsszerű vagy oly testületnek, mely a nyugvó rendet és

hagyományt van hivatva fentartani.¹ E mellett egy olyan alsó kamara, melynek minden része más és más időpontban választott, nem is lehet hű kifejezője a nép nézet- és akarat-irányainak.

A részleges megújítás pártolói azt mondják, hogy ha egészében, hosszabb időközökben újjátartik meg a képviselőház, az a népben uralkodó, változó gondolatirányoknak nem lehet hű kifejezője. De arra az esetre, ha a parlament nem fejezi ki hiven a választó polgárok egyetemének álláspontját és ezen körülménynek a sikeres törvényalkotási működést korlátozó természete nyilvánvaló, az egészbeni megújítás mellett is megfelelő eszköz áll rendelkezésre a parlament feloszlásában.²

Ezzel a rendszerrel tehát el lehet érni a kamara működésében a folytonosságot, de az új elemek bejutása a kormány irányzó tevékenységére bénító hatású lesz annál fogva, hogy az új ház végleges képe pártviszonyok tekintetében nem a megújítás után azonnal, hanem csak bizonyos idő múlva vehető ki határozottan. A választó polgárok is alkalmat találnak maguknak a közhangulat netalán változott irányainak kifejezésre juttatására. Ezekkel szemben áll az,

¹ Palma: i. m. II. 188. l.

² A parlament feloszlásáról azt mondja Prévost-Paradol (La France nouvelle, Chap. VI.), hogy a monarchiának ezen prerogatívája az egyedüli előny, mely miatt a monarchia elsőbbséggel bír a többi államformák felett. Mert míg a köztársaságban kétséges lehet, hogy van-e az elnöknek, ki maga is választás útján bírja hatalmát, ezen joggal való felruházásában valami haszon, addig a király, mint teljesen részrehajlatlan s a pártok felett álló személyiség, ezt minden korlátozás nélkül megteheti, valahányszor annak szükségét látja. — A feloszlítás lényegében a választó polgárokhoz intézett felhívás, a választás által megfelelően nyilatkozni arra nézve, hogy (többsnyire valamely, a korábbi választás alkalmával még föl nem merült, vagy legalább arczultatát lényegesen változtatott állami kérdéssel kapcsolatban) mily irány-

hogy nagyobb szabású törvényhozási program megállapítása szerfölött megnehezítették s az országban a választási izgalmaknak vége soha nem szakad. Helyesnek tehát általában csak ott mondható, a hol nem kell tartani a választók hirteleni, indokolatlan véleményingadozásaitól, melytől a képviselet függetlenségét biztosítani kell.

A képviseletnek igenis ismerni kell a társadalom egyes csoportjainak érzületeit; de önző érdekszempontok, a népben kellőleg meg nem érlelt, hamarjában fölmerült eszmék és törekvések figyelembevétele nem lehet feladata. A nép körében tért foglalhatnak bizonyos eszmék, véleménye bizonyos irányait, bizonyos törekvéseit a hozzája csatlakozók tekintélyes száma emelheti a közgondolkodás látszatának színvonaláig, a nélkül azonban, hogy ezen eszmék, irányzatok, törekvések a nemzeti gondolkodás megállapítására alkalmasak lennének; mindezek múltó jelenségek is lehetvén, izgató működések eredményei (antisemitismus, socialismus). A néptermészetben fogékonysággal nem bíró s ennél fogva gyökeretlenül, múltólag tért foglaló ily eszmék szalmalángszerű felkarolásának semmi szükség módot nyújtani arra, hogy e kellőleg meg nem érlelt, önző törekvések képviseletet nyerjenek ott, a hol csak az állam vég-

ban óhajtják az ország ügyeinek vezetését. Ebből következik, hogy ámbár az alaptörvények e részben megkötő intézkedést többnyire nem tartalmaznak, ezen államfői joggal való élés, a dolog természete szerint, csak egy ízben lehetséges egy kérdésnél, mert a mint Desjardins megjegyzi: «megismételni a nép megkérdezését, annyi lenne, mint nem adni hitelt első nyilatkozata őszinteségének, s annak feltételezése, hogy másodízben meg fogja magát hazudtolni, a mi a nép elleni sérelem lenne». (I. m. 218. l.) Ezért midőn a német parlament 1893-ban nem akarván az új katonai törvényt efogadni, feloszlattatott és hangok hallatszottak oly irányban, hogy ha az új választások a kormány programjára kedvezőtlenül ütnének ki, a parlament ismét fel fog oszlattatni, e föltevés ellen a még oly aluszékony és szervezetlen német közvélemény is erőlyesen kikelt.

legesen felismert közszükségeinek, az egyetemes érdekeknek kielégítésén kell munkálkodni. Az ily törekvéseknek mihamarabb utat nyitni a parlamentbe, veszélyes dolog; azok a törekvések pedig, melyek a nép megállapodott gondolkozásának eredményei, helyet találnak maguknak s érvényesülnek akkor, midőn a képviselet egészben való megújításának időpontja elérkezik.

IX. Parlamentarismus.

A modern képviseleti rendszer kifejlődése három fő irányt mutat az európai államok alkotmánytörténetében, nevezetesen azon irányokat, melyeket Angliában, Francia- és Németországban szemlélhetünk.¹ Mindegyik iránynak megvan a maga jellegző vonása, mely a többiektől megkülönbözteti.

A képviseleti rendszer az angol földön történeti alapon kifejlődött alakulatának jellegzője, hogy itt úgyszólván mindig megvolt az az elv, mely szerint a kormány a parlamentben uralkodó többségnek kifolyása. További jellegzője ez iránynak az,

¹ R. Mohl: Ueber die verschiedene Auffassung des repräsentativen Systemes in England, Frankreich u. Deutschland (a tübingeni «Zeitschrift f. d. ges. Stw.» 1846. évi folyamában 451—495. l.). — A parlamentarismus jelen állására nézve az európai szárazföldi monarchiákban egyébiránt röviden a következők jegyezhetők meg: Nép-képviseleti alapon nyugvó parlamentaris monarchiák a szó szoros értelmében mai nap: Belgium, Spanyolország, Portugália, Olaszország, Görögország, Románia, továbbá Németalföld, Szászország, Württemberg, valamint Magyarország (mely két utóbbi államnak történeti fejlődésű alkotmánya van s nincs egy, az egész államszervezetet meghatározólag magában foglaló alkotmánylevele, illetve alaptörvénye). Megjegyzendő, hogy a parlamentarismus elvei törvénybe sehol sem iktattattak, minek oka az ezen rendszerrel járó veszélyekben (a párt-

hogy a képviseleti testületnek nem csupán negativ szerepe van, mely szerint ugyanis a képviselőház a megtámadott népjogokat védelmezi, hanem az államkormánynak egy igen jelentékeny részét is magához ragadta, mire nézve elég a felsőház legfőbb bírósági szerepére utalni, valamint arra, hogy mindkét ház a public és private bill-ek által oly ügyeket is elintéz, melyek mindenütt másutt nem a törvényhozó szerv, hanem a végrehajtó hatalom (tehát a szorosabb értelemben vett kormány) feladatát képezik.

Franciaországban nem történeti alapon fejlett ki a népképviselő, hanem elvont bölcséleti eszmék alapján és az angol iránytól eltérőleg itt élesen szétválasztatott a törvényhozás (népképviselő) és a végrehajtó hatalom (kormány) már kezdettől fogva. A kamaráknak semmi része az államkormányzat intézésében, ez egészen a végrehajtó hatalom kezében van.

Németországban viszont se történeti, se elvont bölcsészeti alapokon, hanem idegen intézmények, minták másolása útján, illetőleg az 1814-iki francia charte alapján állottak elő 1818 óta az alkotmányok. Jellegzője ezen iránynak a fejedelmi hatalom és a népképviselő illetékességi körének éles szétválasztása, a francia tanok átvétele folytán. Jelleg-

uralom veszélyei, a corruptio eshetőleges térfoglalása stb.) keresendő. L. Concha: Politika. 577. l. Schvarcz: Az európai monarchiák rendszeres alaptörvényei. 78. l. — A német államok egyike-másika igen lassú léptekben közeledik ugyan a parlamentaris monarchia képéhez, de ma még e színvonalat el nem érték, miután ezekben még mindig a fejedelem személyes uralma érvényesül bizonyos határokig és a fejedelem nemcsak azon fejedelmi jogok gyakorlására van felhatalmazva, melyeket az alkotmány határozottan ráruházott. Ausztria is megközelíti a parlamentaris monarchiát, de azt egészen el nem éri, mert az 1867-iki Staatsgrundgesetz szerint a Reichsrath csak mint «Beirath», segítő tanács áll a császár személye mellett, kit a törvényhozó hatalom telje is illet.

zője továbbá az új eszmék térfoglalása daczára is, illetve azok mellett is a korábbi rendi állapotok bizonyos maradványainak fentartása (lovagi képviselők, papi és főiskolai képviselők). A mi még a képviseleti rendszernek a német földön kifejlődött alakulatát jellemzi, az az, hogy erősen hiányozván itt e rendszer kifejlődésére nem egy külső feltétel (különösen az egységes közvélemény), az ott mind máig se tudott erőteljesebb fejlődést elérni.¹

Különböző módokon látjuk kifejlődni a képviseleti rendszert a modern államokban, viszontagságok, hosszú küzdelmek, lassú térfoglalás után az egyik államban, lényegesebb akadályok nélkül másutt az eszme átplántálása után szülőföldjéről, illetve a francia előképek után. A parlamentaris-

¹ Németországban ugyanis a képviselők illetékessége csak a törvényalkotásnál közreműködésre szorítkozik, az államhatalom a fejedelem kezében van. Teljes mértékben meg van itt valósítva a dualismus a kormány és a nép között, melynek sok hátránya van. A kormány nem a többség vélemény- és akaratirányának kifejezője, a ministerek az államfő személyes akaratát képviselik, nem is valamely parlamenti párt vezéreibei, azért igen gyakran nem is a képviselők közül, hanem a magasabb rangú államszolgák sorából vétetnek. A ministerium nélküli az egyöntetűség minden látszatát, egységes politikai programról se lehet szó egymással megállapodott politikai irányok kötelékei által egyáltalán össze nem kötött férfiak között. Nincs cabinet-solidaritás s a ministerek politikai felelősségének elve sincs kiképződve. — In Deutschland sind Minister, aber keine Ministerien — mondja Mohl (i. m. 466. l.). Hasonló értelemben nyilatkozott Bismarck a képviselőház 1863. január 27-iki ülésében és 1882. január 21-én. Ennek az a következtetése, hogy a kormány a pártokkal nem szállhat szembe kellő erővel, másrészt pedig az a veszély fenyeget e mellett, hogy tudva lévén, hogy a ministerek nem a maguk, illetve egy hátuk mögött álló nagy compact parlamenti párt nézetének, hanem egyenesen a fejedelem személyes akaratának kifejezői, minden, a népkivánság színvonalára emelkedett, vagy annak látszatával bíró eszmével való szembeszálásuk a fejedelem személyét, mint ennek okozóját, tolja káros módon előtérbe.

mus hódításai szemmel láthatók s kétségtelen, hogy meg fogja hódítani a tért maga számára ott is mindenütt, hol maig még meg nem erősödhetett. Mégis ma, aránylag oly rövid idejű térfoglalása után a szárazföldi államok alkotmányában, mind gyakrabban s mind hangosabban felhangzik a panasz, hogy a parlamenti rendszer nem képes feladatának megfelelni. Majdnem oly általános e panasz, mint volt annak idején a sürgető kívánság bevezettetése iránt az állami intézmények sorába. A parlamentarismus hiányait, a parlamentarismust fenyegető veszélyeket általánosan elismerik; a különbség csak az, hogy míg némelyek szinte kétségbeesnek jövődjö felett, mások azt mondják, hogy utóvégre is diadalmaskodni fog, s kiheveri azokat a bajokat, melyekbe az emberek hibái döntik, fenyegető veszélyei csak mulólagos természetűek.

A parlamentarismus tényleg mindenütt nehéz válságokkal küzd. Szülőföldjén: Angliában majdnem megszűnik működni; minduntalan megakadályoztatván, nem képes törvényalkotási feladatát teljesíteni s csak a ministeriumok buktatásában leli kedvét; Észak-Amerikában a congressus a közönséges politizálók küzdőtere lett, az országos kitünőségek félrevonulnak a politikai élettől, mely romlottsággal van tele; Francziaországban az alsóház ügyes ministerek által kényök-kedvük szerint vezethető, de a ministerium-változások sehol sem oly gyakoriak, mint ebben az országban; Olaszországban a parlament valóságos kaleidoskop, két egymást követő ülésnek sincsen egyforma képe, mert a pártok örökös átalakulásban vannak; Németországban az uralkodói akaratot representáló kormány-akarat irányítja a parlamentet; Ausztriában pedig a nemzeti-ségi versengések szolgálnak működése akadályául, míg Görögországban a pártok egymás közti elkeseredett küzdelmei teszik ugyanezt.¹

¹ Laveleye: Le régime parlementaire et la démocratie (a Revue d. Deux-Mondes 1882. évi decz. 12-iki füzetében).

A parlamenti rendszernek ¹ ezen felrótt hibái többféle természetűek. Először is a parlamenti rendszer a párturalom olyan szertelenségeit teremtette meg, melyek nyugodt működését, céljának elérését vagyis a végrehajtó hatalmat kezelő kormány ellenőrzése mellett az államakarat kiképzését és kifejezését, nagyban veszélyeztetik.² A parlamentarismusnak, mint kormányzati rendszernek, lényege az, hogy a liberalismus eszméjének megtestesülésével a politikai életben, a kormányzat központja a korábbi személyi souverainitás helyébe a nemzetre, illetőleg annak képviselőitére vitetett át. A kormányzás nemzeti irányát csakis ez biztosíthatja igazán, mert a fejedelem, bármily jóindulatú legyen is, soha sem képes az arra való embereket mind kikeresni, holott a nép erre igen alkalmas. Ezért a 30-as években már általános volt a meggyőződés e rendszer előbbrevalósága fölött. De a parlamenti rendszer természetszerűleg a többségi, vagyis párturalomra vezetett és e részben a hozzá fűződő várakozások nem teljesültek.

A nemzet, személytelen lévén, se gondolkodni, se akarni nem képes egységesen. Nemcsak hogy nem képes egységesen gondolkodni s akarni valamely tárgyra nézve, hanem legtöbb esetben ugyanazon tárgyra nézve egymással egészen ellentétes többféle akarata van. Különbféle nézetirányok vannak benne kifejlődve, melyek megannyi politikai pártnak felel-

¹ Parlamenti kormányrendszer az — mondja Duvergier du Hauranne — melyben a döntő szó az államhatalmak közti conflictusoknál mindig a nemzetenél, illetőleg parlamenti képviselőknél marad. — (Le gouvernement parlementaire celui où, en cas de conflit entre les pouvoirs établis par la constitution, le dernier mot appartient au parlement, c'est-à-dire, à la nation dont le parlement est ou doit être la représentation. Histoire parlementaire. I., II.)

² A. Leroy-Beaulieu: Les mécomptes du libéralisme (a «R. d. Deux-Mondes» 1895. évi május 15-iki füzetében).

nek meg s ezek mindegyikével saját külön irány, előítéletek és saját érdekek kapcsolatosak. Ezek a pártok pedig, melyek az egységesen akarni nem tudó, tehát különböző akaratirányokra szakadó nemzetben keletkeznek, egymással szüntelen harcban álló szövetkezései az állampolgároknak, melyek mind egy közös célra törnek: a hatalom megszerzésére és megszerezvén azt, ép oly féltékenységet mutatnak annak őrzésében, a mily lankadatlanok voltak (s elvesztvén azt, újra lesznek) az érte való küzdelemben. Ezért a parlamenti rendszer «távolról nézve a nyugalom és egyetértés korszakának látszik, közelről azonban inkább egy örökös hadviselés képét tárja elénk s minél szabadabb a politikai küzdőtér, annál nagyobb az oda siető küzdők száma is.»

A párturalomnak megvannak a maga előnyei, de lényeges hátrányai is. Megjegyzendő mindenekelőtt, hogy magát az egyik vagy másik párthoz való csatlakozás kérdését sem az illető pártot mozgásban tartó eszmék belső igazsági értéke dönti el mindig, hanem mellékkörülmények, részint az illetőnek vérmérsékleti viszonyai (melyeknél fogva az állami lét jelenségeit túlderült vagy túlsötét színekben látja, s ehhez mérten alkot magának felőlük ítéletet), az életkór, melyben mozog stb. határoznak e fölött.¹ A parlamenti élet azonban oly egyoldalúságait fejleszti ki a pártkormányzatnak, hogy mindinkább hangoztatottá válik az a vád, mely szerint a parlamenti rendszer, mely különben sem egyéb, mint szakadatlan áthidalása az embereket szétválasztó ellentéteknek, a népben meglevő vélemény- és akaratirányok egyenes semmibe-vevését eredményezi. A párturalom úgy a törvényhozásban, mint a kormányzásban a változandóság, állhatatlanság szülője lesz kormányokat buktató, új kormányokat felemelő hatá-

¹ A kísérlet, mely a politikai pártokat a psychologikus mozzanatokból vezeti le, l. Bluntschli-nál i. h.

sával; kikerülhetlen eredménye ez a parlamenti rendszernek különösen ott, a hol a nemzetben nincsenek olyan nagyobb, erőteljesebb pártok, melyeknek politikai programja egymástól nem annyira lényegben, mint a kiviteli módozatokban tér el, a hol csak egymástól élesen elkülönített pártok találhatók, melyek közt a legfőbenjáróbb kérdésekben lehetetlen minden közeledés (így pl. magára az állam formájára nézve, mint Francia- és Spanyolországban látjuk, mely államokban minden országos választás fényleg megannyi kérdés az államforma felett). A parlamentarismus helyes működésének egyik feltétele, hogy a nemzet apró párttöredékekre ne legyen forgaszkodva s inkább csak két nagyobb, főként eszméik kiviteli módozataira nézve eltérő álláspontú párt legyen képviselve a parlamentben.¹ A törvényhozási működés irányainak változandósága is veszélyt rejt magában; de hogy a parlamenti harcok esélyeihez köttessék az államügyek vitelének iránya akkor, midőn ma az állam cselekvőségi tere annyira kitágult, hogy ebbe a társadalmi érdekek összes köreit bevonta s a kormány kezében tartja az állampolgárok legnagyobb részének jelenét és jövőjét — ez egyenesen visszás állapot.²

¹ Ezért mondta Bismarck hg., hogy a parlamentarismus aranykorszaka már Angliában is lejárt; mert régen csak két nagy erős párt volt: whig és tory, míg újabb időben a pártok ott is megsaporodtak. Bismarck herczeg különben azt mondja 1869-ben, hogy a «kabinet-kormányzás esztelenség és valóságos csapás, a mit Európa nem sok idő múlva be fog látni».

² Franciaországban 1870. szeptember 4-től 1882. végeig 23 egyén kezén ment át a belügyministerium. 1881. augusztus 20-tól 1882. év végeig pedig az országnak négy cabinetje volt, vagyis egyre-egyre átlag négy hónap esett. Amerikában tudvalevőleg úgy segítettek a parlamentarismus ezen hiányán, hogy a ministerek nem is lépnek be a kamarába, ezek és a ministerek egész külön körben mozognak s egymásra úgyszólván alig van befolyásuk. Ilyformán a kamara szavazata sohasem árthat a ministereknek. Teljesen ellentét ez a mi parlamenti

De vannak még a párturalomnak egyéb hibái is. A párt-érdeket felülemelkedni látjuk a legfőbb elvül szolgálendő közjó érdekén. Ama példátlan osztozkodás a zsákmány felett, melyet az amerikai Egyesült-Államokban szemlélhetünk, kisebb-nagyobb mértékben nem idegen a parlamenti rendszernek az ó-világban alakulatai között sem. Minghetti¹ helyesen mondja, hogy a párturalomtól feltételezett parlamentarismusnak egyik főhibája a képviselőknek a közigazgatásban vitt illetéktelen szerepe, beavatkozása mellett (*protectio*) épen az, hogy miután az uralomra jutott pártnak szét kell osztania a hatalom polczait saját emberei között, nem az azokra leginkább

rendszerünkkel, de sok előnye van. E rendszer mellett az arra legalkalmasabbak helyezhetők a ministeri polczra, a pártviszonyokra és pártérdekekre való minden tekintet nélkül. A ministerek továbbá egész idejüket, összes erejüket a reájok bízott államügyek végzésének szentelhetik és mentek mindazon, olykor nagyon is igénybevevő működéstől, mely a párt szervezésével és összetartásával jár. A törvényhozásnak ilyenformán nem lévén meg az a határozó befolyása a kormányzat vitelére, mint másutt, a parlamenti viták sem követtetnek oly érdekeltiséggel, mint más, a mi rendszerünk szerinti államokban.

Magának a parlamentnek habozó, merőben ellentétes álláspontokat feltüntető eljárása se valami ritka tünet a parlamentarismus újabb szakában, mely az elhamarkodás benyomását gyakorolván reánk, épen nem alkalmas a parlament működése iránti bizalom megerősítésére. Desjardins találó példáit idézi ennek. 1893. márczius 30-án a francia képviselőház elhatározta, hogy az italadók reformja nem választatik el az 1893. évi budget-től. Ugyanezen évi ápril 28-án épen ellenkezőleg határoz. Július 10-én a képviselőház elhatározza, hogy az ajtó- és ablakadó, a departementális és községi centime-ok reformja nem választatik el az 1894. évi budget-től. Július 11-én épen ellenkezőleg határoz. Július 11-én a képviselőház elhatározza, hogy az italadók reformja nem lesz szétválasztva az 1894. évi budget-től. Másnap ellenkező határozatot hoz. Ily viszonyok közt lehetetlen bizonyos határozott program megállapítása. Desjardins: i. m. 359. l.

¹ I partiti politici e la ingerenza loro nella giustizia e nell' amministrazione

alkalmasság, az illetőknek arra legméltóbb volta dönt ezen szétoztásnál, hanem a pártérdek. Ezért a parlamentarismus mellett napirenden levő jelenség a ministeri polczokon közép-szerű vagy épen dilettáns egyének szereplése.

A pártok korrumpáltságának az lesz az eredménye, hogy a nemzet legelőkelőbb része, épen az, melytől legtöbbet nyerne erkölcsi súlyban és tartalomban a parlament, a politikai élet küzdőteréről visszavonul. A politikai élet ily módon a komoly, nemes becsvágyú, arra megfelelő elő-készültséggel rendelkező és tisztokban lelkiismeretesen eljáró egyének helyett politikai kalandoroknak válik valóságos ipar-rává, mesterséggé, mely nem előkészültséget, politikai belátást és belső erkölcsi értékességet kíván meg, csak inkább merész-séget és bizonyos furfangosságot.¹ A képviselői tiszt fensége teljesen szem elől tévesztetik, ez állás magasabb erkölcsi és hazafias kötelmei az egyéni érdek alá rendeltetnek, miknek következtében a képviselői tiszt erkölcsi színvonalának lényeges alászállása majdnem általános jelenséggé válik a parlamentaris államokban. Ily módon a demokracia és liberalismus köpenyege alatt újra életre kelnek mindazok a visszásságok, melyek a régi államszervezetben megvoltak; a jogosulatlan kedvezések, az egyéni érdekek szertelen előtérbetolakodása, a köztekintetek elhanyagolása az egyéni önzés tekinteteinek kedvéért. Mindezek a visszás jelenségek, melyek a parlamentarismus árnyaiként majdnem mindenütt fellelhetők, a parlament működésére befolyó s a társadalmi erkölcs színvonalát is erősen alászállító eredményeik által a parlamentarismusba vetett bizodalom lényeges megcsökkenését, e rendszer disqualificálását vonták maguk után.

¹ Egy francia író (Mollinari) azt mondja: A pártok valóságos ipari társaságok, a kiknek a nemzet kényszerülve van az államügyek intézését átengedni.

A párturalom természetes eredménye a parlamenti rendszernek, s elfajulásaiban, kóros irányában gyökereznek nagyobb részt azon hátrányok, melyek a parlamentarismus sokat panaszolt árnyoldalait képezik. A pártokra szakadás mellőzhetlen következése a nemzeti szabadságnak, a politikai élet szabadságának fokával arányosan fejlődnek ki és erősödnek meg a pártok az országban. A parlamentaris rendszernek egyik előnye épen az, hogy a közdolgok felől az állampolgárok rétegeiben megformálódott nézetek nagy tömegét lényegileg két irányba terelődésre készíti, vagyis a kormánypárt és ellenzék táborába, mely két iránynak egymást kiegészítő működése folytán az államügyek vezetésének biztos, határozott iránya áll elő. Nagy nemzetnél a politikai pártok állandósága, fegyelmeltsége a politikai szellem magas kifejlődésének egyik jele; a pártok életéhez fűződik az államfejlődés minden nevezetesebb mozzanata elválaszthatlanul. Ezért mondhatta Macaulay Angliára nézve, hogy a két nagy párt: a whig és tory eredete visszamegy a hosszú parlament második összeüléseig (1641) és történetük egy Anglia történetével. Bluntschli szerint is az angol államfejlődés alapján véve csak a pártok küzdelmeiből érthető meg, melyekre az angol nemzet oszolt.¹

Nevezetes előnye ugyan a párturalomnak, hogy a pártok kölcsönösen ellenőrzik egymást és így elejét veszik a visszaéléseknek. De csak természetes, hogy minél nagyobb lesz a parlament hatalma, annál hevesebb a pártok versengése a túlsúly eléréseért s annál erősebbé válik az egyes pártokban, az alárendeltebb kérdésekben minden eltérő véleménynek gyakran tyrannikus elnyomásával, a fegyelem is.

¹ Politik. 498. l. A régi rendi szervezetben az államban zárt, határozott politikai pártok kiképződése nem volt lehetséges, mert a rendi particularismus mellett a politikai gondolkodás az egész nemzeti életet átölelő színvonalra nem emelkedhetett s ez alapon egységes, compact politikai pártok nem képződhettek.

Ma az állam egy óriási gazdasági üzem s befolyását érezteti az egész nemzeti életre rendkívüli mértékben. A parlamentarizmusban ez az egész nagy hatalom, mely nemcsak osztályérdekek, hanem igen sok magánérdek felett is dönt, jó részben a parlament kezében van. Ezért látjuk a párturalom mellett a párttyrannismust is kifejlődni.¹

A párturalom elválhatlan a parlamenti rendszertől, feltevéle azonban, mely mellett egyedül lehet elejét venni viszásságainak az, hogy se az uralmon levő párt, se a többiek nem saját önző (párt-) érdekeiktől, hanem a közjó legfőbb eszméjétől vezettessenek, hogy a pártokat általában a hazaszeretet sugallta magasabb erkölcsi kötelesség érzete hassa át. Csak ily módon gyöngíthetők mindazon eredmények, melyek arra az ellenvetésre indítanak, hogy ma az állam pártatlansága merő, üres hiedelem s nem az állampolgárok összegének mandatáriusa, hanem csak a többségé és pedig egy máról holnapra változható, tehát alapjában véve gyöngé és ingatag többségé. A parlamentarizmus hibái jó részben a párturalom kinövésai levén, szanálhatók is a pártszervezetekben a magasabb közjóléti tekinteteknek minden egyebet kizáró

¹ Az angol parlament mindenhatósága, melynélfogva ez magában törvényhozási és végrehajtási elemek vegyülékét egyesíti, s az erről szóló közmondásszerű idézet ismeretes. Ugyanazon központosító irányzat vezetett erre, mely Franciaországban az abszolút királyi hatalom szülője volt. A látszatszerű parlamentarizmus (Schein-Parlamentarizmus) klasszikus példája a francia császárság parlamentje. I. Napoleon alkotmánypolitikai nézeteit jellemzően körvonalozta egy, Fructidor 19-ike után Talleyrand-hoz intézett iratában, mely szerint a hadüzenés és adómegajánlás kizárólag a kormányhoz tartoznék, mely a souverain nép valódi képviselőjének (!) tekintendő. A kormányhatalom mellett egy tisztán felügyeleti szerepre szánt, tapasztalt államférfiakból álló tanács legyen. E kettővel szemben pedig egy minden szenvedélyeségtől ment törvényhozó testület, melynek ne legyen szeme és füle azokra, a mik körülötte történnek. Roscher: Politik. 704. l.

érvényreemelkedése által. Minden politikai intézmény, minden politikai rendszer az alapjául szolgáló nép politikai jelleme, érettsége, emelkedettsége s erkölcsi ereje fokától függ, ugyanez áll a parlamentarismusra is. A parlamentarismus se lesz se jobb, se rosszabb, mint a nép nagy egyetemének színvonala.¹ A parlamentarismus feladata, hogy a nép erőinek java részét vezesse a közélet functióihoz, de ezen célját csak úgy éri el, ha az észszerűség s hazafias kötelességtudat uralkodó sphéráiban; csak ily módon lesz a szabad és demokratikus intézmények koronája. Ezért helyesen jelölik meg mindazon bajok elhárítására, illetve azok megelőzésére, melyek a parlamenti rendszerből erednek, egyrészt a magasabb állam-erkölcsi elvek érvényesülését, másrészt pedig ajánlják a vezető személyiségekben gyakorta beállható változások szülte bajok meggátolására a decentralisatiót. Mert minél kisebbre szorítatik azon ügyek száma, melyeket a központi hatalom intéz, annál kisebbek a bajok, melyek az ezen hatalmat kezelő személyek gyakori változásából erednek. De ezeken kívül vannak még egyes reformeszmék, melyek arra irányulnak, hogy a parlament működése megkönnyíttessék, szabadabbá tétessék, mentté oly foglalatosságoktól, melyeknek köréből

¹ Dass mit dem Konstitutionalismus Schwindel getrieben wird, ist ebenso gewiss, als dass deshalb der Konstitutionalismus selbst kein Schwindel ist — mondja Held: Die Kehrseiten des modernen Const. (a «Vierteljahrschr. f. Volksw. Polit. u. Kulturgesch. XXX. évf. IV. kötetében. 24. l.). — Der Konstitutionalismus ist überall genau das, was die Bürger des fraglichen Staates sind. Ob ein Parlament oder seine Majorität auf irgend massgebenden Einflüssen beruht, z. B. der in Besitz der Macht befindlichen Partei u. des sie vertretenden Ministeriums, oder ob es noch so entschieden ohne agitatorische Einflüsse gewählt wurde, ob man seine Beschlüsse nach dem eigenen Standpunkte loben oder tadeln, dass es zwar in mancher Hinsicht das nicht ist, was es sein sollte, dass es aber immer der freie Abdruck des Volkes, wie es wirklich ist, sei. U. o. 22. l.

való elvonása, vagy azoknak legalább szűkebb határok közé szorítása a politikai szabadságnak csorbitását nem képeznék. Erre céloz az a kettős irányú mozgalom, melyet némely helyen tapasztalunk, s mely szerint egyrészt a kisebb jelentőségű ügyek elvonatnának a parlament hatásköréből, másrészt pedig az interpellálási jog megszoríttatnék.

X. A felsőház ellen.

A törvényhozó szerv kizárólag képviseletinek nevezett része¹ vagyis a (köznapi politika nyelvén: a népakaratot érvényesíteni hivatott) képviselőház és ezen szerv másik ága: a főrendi — vagy felsőház között időnként előforduló ellentétek, melyek a liberalismus által annál inkább zokon vétetnek, minél nagyobb fokú látszatával bír az államakaratként kijelentetni kívánt rendszabály a nép megvalósításra megérett közóhájának — ezen ellentétek szülői olyféle reformhangok-

¹ A mint az alsóháznak nemcsak választás útján ott helyet foglaló elemei nevezendők képviseletieknek, hanem azok is, melyek az alkotmány rendelkezése folytán nem választásból kifolyólag tagjai az alsókamarának, úgy szorosan véve a főrendi-, illetve felsőházat sem fosztja meg a képviselet jellegétől az, ha tagjai nem (vagy legalább nem kizárólag) választás útján foglalnak ott helyet. L. Concha: Politika. 408. l. — Ezt a pozitív államjogok határozmányai is támogatják. Les membres *des deux Chambres* représentent la nation, et non uniquement la province ou la subdivision de province qui les a nommés. 1831-iki belga alkotmány, Titre III., Chap. I., Art. 32. — Die Mitglieder *beider Kammern* sind Vertreter des ganzen Volkes. Porosz alk.-lev. 83. cikke. — A szász alkotmánytörvény 78. §-a a rendeket, mint »das gesetzmässige Organ der Gesamtheit der Staatsbürger und Unterthanen» jelöli meg. Hasonlóképen a bajor alaptörvény Tit. VII. 25. §-a, a svéd alaptörvény 49. cikke, a németalföldi alaptörvény 74. cikke, a román alaptörvény 38. cikke. Midőn Poroszországban

nak, melyek szerint a felsőház, mint a nemzet modern, demokratikus irányú haladásának törvényhozói jogával «visszaélő» kerékkötője, eltörültessek vagy legalább kizárassék annak lehetősége, hogy a felsőház a képviselőház kijelentett akaratának tartósan ellene szegülhessen. Ennélfogva szükséges, hogy az alapjában véve, alkotó elemeire nézve reformáltassék s a törvényalkotásbani illetékességi hatásköre lényegesen kibővítsék.

Nézzük csak, mit találunk ma a felsőházaknak a törvényalkotásbani illetékességi köre tekintetében kiválólag az európai államokban.

az 1863-iki alkotmány-conflictus idejében a képviselőház elnöke megnyitó beszédében a képviselőházat úgy jelölte meg, mint «a porosz nép egyedüli választás útján képezett s ennél fogva egyedül igaz képviseletét», s ennek a kamara feliratában is helyet kellett volna foglalnia, Bismarck, az akkori miniszerelnök, a képviselőház 1863. január 29-iki ülésében következőleg nyilatkozott: «Az alkotmány szerint mindkét kamara a népet képviseli és az alkotmány nem tesz különbséget a kettő között. Az alkotmány 83. cikke ugyanis azt mondja: Mindkét kamara tagjai az egész népet képviselik. Az a körülmény, hogy a képviselőház választásból származik, nem ad neki az alkotmány szerint magasabb jogot, mint a minővel a felsőház bír». — Hogy a népet csak a választás útján alkotott képviselőház képviseli, általánosan elterjedt nézet. Németországra visszatérve, ugyanezen kérdésben e nézetnek ad kifejezést Jakoby, a német demokratikusok lelkes vezére is, midőn ezen kérdést felvetve: Sind die Mitglieder des Herrenhauses Volksverteter? — így nyilatkozik: Hat sich im Volke ein einheitliches Selbstbewusstsein, ein klar bewusster Gesamtwille entwickelt, ist ein Volk im Besitz einer Verfassung, die ja nichts anderes ist als der Ausdruck erlangter Volksmündigkeit: — — ein solches Volk kann fortan rechtlich nur von Männern vertreten werden, die es selbst *erwählt* und mit der Vertretung seiner Interessen betraut hat! Da nach Art. 65 der Verfassungsurkunde die Mitglieder des Herrenhauses vom *Könige* ernannt, nicht aber vom *Volke erwählt* sind, so können sie den König und ihre eigene Person, so können sie thatsächlich alles Mögliche vertreten, — *rechtliche Vertreter des Volkes* aber können sie nun und nimmermehr sein. Gesammelte Schriften u. Reden. II. 196. l. — Ha a közfel-

Igaz, hogy néhol szűkebb az a kör az alsóházénál, de leginkább csak a törvényjavaslatoknak mely ház elé benyújtása tekintetében részesítetik az alsóház bizonyos törvénytervezetekre nézve elsősgben. A törvénykezdeményezési jog (iniciativa¹) tekintetében általában mi különbséget se tesznek ma már az alkotmányok a két ház között, illetve azzal rendszerint mindkettőt egyaránt felruházzák. Elhagyták e részben az 1814-iki charte álláspontját, mely azt első sorban a királyra ruházta, megengedte azonban e mellett a

fogás szerint csak a nép választott képviselőit magában foglaló alsó- (képviselő-) ház képviselet, úgy a választott felsőházakat (senatusokat) e czímen is mindenesetre képviseletnek kell tartanunk (így Franciaországban és még inkább Belgiumban, a hol ugyanazon választótestület választja az alsóház és a senatus tagjait). Ha mindennek daczára az ily, választási alapon képezett felsőházak se nevezetnek rendszerint a köznyelven képviseletieknek, ez ama közfelfogásban találja magyarázatát, mely a szerinte inkább csak revisionalis, az alsóház munkáját felülvizsgáló működésre hivatott felsőházzal szemben a törvénykezdeményezés bizonyos tárgyaira nézve is a felett többnyire elsőséggel bíró, tehát az alkotmányok által is kedvezményezett alsóházat azért tekinti kiválólagnak a népet képviselőnek, mert tényleg a törvényalkotás súlypontja ezen kamarában van, s rendszerint liberálisabb irányánál fogva ez inkább simul a népben megérlelt nézet- és akaratirányokhoz, azoknak közvetlenebb kifejezője, vagyis — köznyelven szólva — azt inkább képviseli, mint a felsőház, mely még az esetben is, ha ugyancsak választás útján alakíttatik, mindezen sajátságokkal rendszerint kevésbé dicsekedhetik.

¹ Az *iniciativa* kifejezést De Lolme vezette be az alkotmánypolitikába. Ő használja először az alábbi helyen: Si l'on y fait attention, on verra, que dans toutes les anciennes Républiques, la fonction du Peuple étoit d'*approuver*, ou de *rejeter* ce qu'on lui proposoit, et de donner aux lois la sanction finale. La fonction des personnes ou des Corps chargés de l'exercice du pouvoir exécutif, étoit de préparer les lois et de les proposer, et ils avoient toujours, ce que l'appelerai *l'initiative*, a c'est-à-dire, le pouvoir de mettre la Puissance législative en mouvement. Constitution de l'Angleterre. (Amsterdam, 1774-iki kiadás.) 141. l.

kamaráknak, hogy megkérhessék a királyt bizonyos tárgyra nézve törvényjavaslat előterjesztésére s ennek tartalmát is megjelölhették.¹ Az 1830-iki charte álláspontja ma az uralkodó, mely szerint a törvénykezdeményezés általában úgy a királyt, mint a kamarák bármelyikét megilleti.² Ha e mellett azt látjuk, hogy az adótörvények (és néhol a véderőre vonatkozók) első sorban az alsóházhoz terjesztendők be elfogadás végett,³ ez az alsóháznak túlsúlyát a felsőház felett még nem jelenti. De e mellett, ámbár a kormány megkérdezése (interpellációs jog) is mindkét házat egyaránt megilleti s a két ház egyenjogúsága sokszor hangoztattatik, a képviselőház mégis túlsúlyra jut a felsőház felett részint az által, hogy a miniszterek vád alá helyezését rendszerint csak az alsóház gyakorolhatja, a mint hogy a ministerium sorsát is az tartja kezében,⁴ részint pedig magát az által, hogy a felsőház törvény-

¹ Art. 16. Le roi propose la loi. Art. 19. Les Chambres ont la faculté de supplier le roi de proposer une loi sur quelque objet que ce soit et d'indiquer ce qu'il leur paraît convenable que la loi contienne.

² Art. 15. La proposition des lois appartient au Roi, à la Chambre des pairs et la Chambre des Députés. — Hasonló értelemben a belga alkotmány 27. cikke, orosz alkotmány 64. cikke, az 1867. december 21-iki osztrák Staatsgrundgesetz 13. cikke, a spanyol alaptörvény 41. cikke, portugál alaptörv. 45. cikke, dán alaptörv. 44. cikke, görög alaptörv. 23. cikke, olasz alaptörv. 10. cikke, román alaptörv. 33. cikke.

³ Belga alkotm. 27. cikke, hollandi alaptörv. 120. cikke, dán alaptörv. 48. cikke, portugál alaptörv. 34. cikke, olasz alaptörv. 10. cikke.

⁴ Ama szólam, hogy: «a felsőház kormányt nem buktathat», az angol alkotmányos gyakorlatból ered, mely szerint ugyanis, «habár a Lordok is ép úgy jogosultak, mint a képviselőház tagjai, véleményeket bármely közigazgatási tény fölött nyilvánítani, vagy pedig a

alkotási jogkörét is lényegesen megszorítva látjuk ott, hol ez az alsóház által már elfogadott javaslatokat csak az eredeti szerkezetben fogadhatja el vagy vetheti el, ahhoz azonban módosításokat nem tehet,¹ valamint az angol alkotmányos gyakorlat amaz irányában, mely szerint az adótörvények tekintetében a főrendiház hozzájárulása csak formális s ezek világosan

cabinet általános eljárása és politikája fölött helyeslőleg vagy megrovólag nyilatkozni: mégis szavazatuk által nem képesek egy minis-teriumot sem fentartani vagy megbuktatni a képviselőház akarata ellenére». Todd: Parlamenti kormányrendszer (magyar kiadás). I. 41. l.

² Így a németalföldi alaptörv. 105. cikke; az adótörvényekre nézve a porosz alkotm. 62. cikke.

Csak a monarchiákra terjeszkedtünk ki a fentebbiekben; a francia köztársaság 1875. február 25-iki alkotmánytörvénye így szól: Le Sénat a concurrence avec la Chambre des députés, l'initiative et la confection des lois: toutefois les lois de finances doivent être, en premier lieu, présentées à la Chambre des députés et votées par elle. — A senatus azonban az alsóház által már megszavazott ily törvényekkel szemben teljes joggal él módosítási vagy akár visszavetési jogával. Az alkotmánytörvény ezen világos rendelkezése daczára utóbbi időben többször megtámadtatott a senatus azon eljárása, midőn ez az alsóház által megszavazott pénzügyi törvényeket, nevezetesen a költségvetést módosítani törekedett, ezen eljárása jogával való visszaélésnek neveztetett és egyike lett a két ház közötti conflictusok okainak; a radicalis iskola azt tanítván, hogy az alsóháznak nemcsak elsőbbsége van az ily javaslatok tárgyalása tekintetében, hanem a két ház közti véleményeltérés esetében ő van jogosítva az utolsó döntő szó kimondására is. — La Chambre, élue par le suffrage universel, ne peut oublier que la Constitution lui accorde l'initiative en matière financière, et que, si un conflit s'élève entre elle et le Sénat, c'est à elle que le dernier mot appartient — mondá ezen iskola egyik képviselője az 1894-ik évi budget megszavazása alkalmával. Franciaországban arra való hivatkozás, hogy a senatusnak meg kell hajolni az általános szavazatjog alapján képezett, tehát a népet képviselő alsóház ily határozatai előtt, természetesen annál kevésbbé áll, mert bisz a szenatus maga is választás útján alakíttatik és nem lehet mondani, hogy az a népet nem képviseli. — Az unio alkotmánya pedig határozottan abból az álláspontból indul ki, hogy a

az alsóház, — «az ország erszényének őre» által megszavazottaknak tekintetnek.¹

Ha az alkotmánytörténelmeket lapozzuk, azt látjuk, hogy a két háznak tartós ellenkezése, tehát épen az a legfőbb ok, mely miatt a felsőház eltörlése vagy legalább szervezetének s jogkörének lényeges módosítása kívántatik, ritkán merült fel. Magában Angliában, hol pedig a lordok házának reformálása újabb időben oly élénken sürgettetik, a törvényhozás két háza közötti állandóbb conflictusokra nem nagy számban akadunk. Igaz, hogy a lordok háza több alkalommal (így a Reform Act, Jewish Oaths Bill, a gabona-behozatali törvények megszüntetése tárgyában, közelebről pedig a Deceased wife' s Sister — javaslat, az ir Home stead s az 1893-iki Bessmerment — Tax tárgyában) kisebb-nagyobb ellenállást fejtett ki az alsóház által elfogadott javaslatokkal szemben, de ez utóbbi mégis képes volt előbb-utóbb elfogadtatni azt a javaslatot, melyet saját kebelében helyesnek ítélt. Mert az angol alkotmányos elv szerint is «a Lordok háza

két ház közül egyik se nyerjen túlsúlyt a másik fölött. A képviselőháznak egyedül van ugyan joga az unio hivatalnokait bepanaszolni, de az ítélkezés ezek fölött viszont a senatust illeti meg; pénzügyi törvények első sorban a képviselőház elé terjesztendők, de a senatusnak az alsóház által már megszavazott ily törvényjavaslatokkal szemben teljes módosítási vagy visszavetési joga van. Sőt a nemzetközi szerződésekhez és a diplomatiai alkalmaztatásokhoz való hozzájárulást a praesidens csak a senatustól köteles kikérni. A senatusnak minden két évben való részleges megújításával is azt akarták elérni, hogy a képviselőház ne mondhassa magát a néppel közvetlenebb, élénkebb összeköttetésben állónak a senatusnál. Azonban, ha az alkotmány szerint nem is, a közmeggyőződés szerint a senatusnak mégis nagyobb hatalma van a képviselőháznál. Roscher: i. m. 447. l.

¹ A két ház e részbeni viszonya az 1678. július 3-án kelt képviselőházi határozatnak felel meg, melynek értelmében az államköltségek csak a képviselőház szavazatától függenek. Todd: i. m. II. 8. l.

nincsen arra hivatva, hogy valamely makacs ellenzést folytasson oly törvényjavaslatok ellen is, melyek ismételten mind nagyobb és nagyobb szavazattöbbséggel mennek át a képviselőházban, különösen akkor, ha a házon kívül nyilatkozó közvélemény is felremagyarázhatlanul ugyanazon véleményen nyilatkozik», miután «a Lordok házának rendeltetése világosan láthatólag inkább csak abból áll, hogy a képviselőházból származott törvényjavaslatokat ellenőrizze, revideálja és kiigazgassa.»¹

¹ Todd: i. m. I. 42., 44. l. — Ugyanezen jelenséget látjuk más államokban is. A belga senatus 1851-ben igen heves ellenzést fejtett ki az örökösödési törvényjavaslattal szemben; az országgyűlést feloszlatták és az új senatus némi csekély módosítással hozzájárult a képviselőház által elfogadott javaslathoz. Franciaországban újabban a senatus által a költségvetési törvényben tett módosítások, melyeket a képviselőház nem akar elismerni, szolgáltatnak alkalmat a két ház közti bonyodalomra, melyek azonban rendszerint az alsóház győzelmével végződnek. Az 1867-iki osztrák Staatsgrundgesetz szerint, ha pénzügyi vagy a véderőre vonatkozó törvényjavaslatok tárgyában a két ház közt ismételt tanácskozások után se lehetett megegyezésre jutni, akkor a kisebb szám tekintetik elfogadottnak. Az Egyesült-Államokban, ha a két ház a budget felett nem tud megegyezni, ez egy, felerészben a képviselőház, felerészben a senatus tagjai közül választott vegyes bizottsághoz utasítatik és az általuk megállapított javaslat fogadtatik el. Magyarországon nevezetes viszály fejlődött ki az 1831-iki vallási reformok ügyében a két ház között. Az 1830-iki országgyűlésre ugyanis a megyék azt az utasítást adták követiknek, hogy a protestánsok Horvát-Szlavonországban is birtokosok lehessenek, hogy a reversalisok, melyek értelmében a vegyes házasságból származó gyermekek a katolikus vallásban nevelendők, eltöröltesse és megszűnjék az 1791-iki törvény azon intézkedése, mely szerint a katolikus vallásról protestáns vallásra áttérni akarók hat heti oktatásban részesítendők a katolikus lelkész részéről. A Karok és Rendek a reformokat 1833-ban elfogadták; a főrendiház azonban visszautasította az alsóház üzenetét és nyolczszori üzenetváltás után se sikerült a megegyezés, mígnem 1844-ben a reformok egy része megalkottatott.

A főrendi- vagy felsőházak különben is majdnem mindenütt kivetkőznek már a régi tradíciók szellemét ápoló exclusiv gyülekezetek jellegéből és hivatásukat éppen nem helyezik abba, hogy a modern államfejlődés akadályaiul szolgálnak. Mert mit látunk ismét a felsőházak alkatelemei tekintetében az egyes államokban? Azt, hogy ott is, a hol nem választás útján egybealkotott senátusokkal találkozunk (Belgium, Németalföld, Spanyol- és Franciaország bír ilyenekkel), az örökletes peer-ség befolyásának mérséklésével általában az aristokratikus színezetű felsőházak légkörét is szabadabb, demokratikusabb fuvallat kezdi átlengeni, illetve az öröklött vagyon és születés adta előnyökön kívül, a modern államfejlődés törvényének megfelelőleg az egyéni érték állami érvényesülésének is megfelelő tér nyitott. ¹ Csak Anglia, a politikai szabadságnak Montesquieu óta csodált példányképe ragaszkodik rendi fejleményű főrendiházának régi szervezetehez nagy szívóssággal, elutasítván még eddigelé minden oly reformtervet, mely a lordok házának szigorúan örökletes jellegét meg akarja változtatni.

Nem is volt mindig ily ellentétes irányzat a felsőházak s főleg azok jog- és illetékességi köre ellen, a mint ezt a sok hányattatáson keresztülment francia alkotmányok is oly élénken mutatják. A francia köztársaság VIII. évében, vagyis 1799-ben életbeléptetett Bonaparte-féle Sénat conservateur tulajdonképen (legalább a papiroson) a felsőház kezébe rakta le a legfőbb állami hatalmat. A Sénatus — consulte organique de la constitution de l'an VIII. Titre V. 54. cikkének második pontja szerint: Le Sénat régle par un sénatus — consulte

¹ Nevezetesen a személyes érdemnek (a közszolgálatban vagy a közügyek, az egyház, tudomány, irodalom és művészet szolgálatában szerzett érdemnek) a felsőházi tagságra való tekintetbevétele által. L. Schvarcz: «A tudományos és irodalmi kitünőségek jogcíme a felsőházi tagságra» című akadémiai értekezését.

organique: — Tout ce qui n'a pas été prévu par la constitution, et qui est nécessaire à sa marche. De még az 1814. június 4-iki Charte constitutionelle 24. czikke is szükségesnek találja megállapítani, hogy: La Chambre des pairs est une portion essentielle de la puissance législative. A mit az 1830. augusztus 6-iki Charte constitutionelle 20. cikkében szóról-szóra követ.

A felsőház szükségét nem lehet kétségbevonni mindaddig, míg az államnak alapjául szolgáló társadalom különböző osztályokra, rendekre való tagolódást mutat. Mert ha az állam természete nem is követeli a törvényhozási szerv kettéválását és pedig annál fogva nem, mivel «az állam — lényegében csak egy alapisrányt követhet, csak egyféle akarat, akaratának pedig egy kimunkálója, szerve lehet»,¹ követeli ezt a társadalom természete, szerkezete, mely az állampolgárok sokféle osztályaiból alakul egy egészszé. Nem azért van szükség felsőházra, mert a közjóra veszélyes az, ha egyetlen osztályra bízatik a törvényhozás korlátlan hatalma;² sem azért, hogy a felsőbb osztályok és rendek érdekeinek védője legyen a népies többséggel szemben, védője legyen továbbá a nép ellen a királyságnak is; még kevésbé azért, hogy az államfejlődésben a rohamos, tehát meggondolatlan haladásnak kerékkötője legyen, mert a törvényhozásban az elhamarkodást meg lehet gátolni más rendszabályokkal is, ezért nincs szükség felsőházra s pusztán a káros haladás akadályozása nem lehet a felsőház feladata, mert — mint Eötvös megjegyzi — «miként a kerékkötőt elhasználja a gyakori alkalmazás és épen akkor tagadja az meg szolgáltatát, mikor szükség van rá: úgy azon intézménynek is el kell végre kopnia, melynek nincs más feladata, mint a haladást

¹ Concha: i. m. 440. l.

² Eötvös: Uralk. eszm. II. 158. l.

akadályozni».¹ De szükség van a felsőházra, monarchiában úgy, mint demokratiában azért, mert maga az állam alzataul szolgáló társadalom számtalan ellentétek tömege lévén, sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy az az állami akarat, mely a kettévált törvényhozó szerv megegyezésének kijelentett eredménye, a minden ellentéteket kiegyenlítő s azok fölé emelkedő egyetemes jó eszméjének megtestesítése lesz, mint hogyha a nemzeti akarat csak a társadalom és állam különböző akarattípusainak kifejezésére nem annyira alkalmas egyetlen szervben formáltatik meg.²

¹ I. m. 174. l. — Ennél elfogadhatóbb érv a felsőházak szükségességére az, hogy szükség van az államban oly ellensúlyozó tényezőkre, melyek a párturalom túlzásait s a parlamenti többségek mindenhatóságát szelidítik. Ily ellensúlyozó tényezők lehetnek egyrészt társadalmiak (a népjellem, a politikai öntudat és belátás magasabb foka, a közvélemény ereje stb.), másrészt az alkotmány által megállapított mérséklő hatalmak (felsőház és az akár örökletes, akár választott államfő).

² Eötvösünk, kinek politikai elmélete csak legújabban talált hozzáillő, komoly méltatásra (Concha Gy. Politikájában), a felsőház feladatát abba helyezi, hogy a demokratiának a számszerinti többség korlátlan uralmára törő irányzatának ellenállva, «a pillanat valódi és képzelt szükségeinek rohamában a történeti jogot képviselje». (I. m. 174. l.) Vagyis szerinte minél szabadabb, demokratikusabb az alkotmány, annál inkább szükség van arra, hogy a jelen kívánatainak szószóelőjéül tekintendő népképviselői gyűlékezetekkel szemben megfelelő intézmény által «a multnak is megadassék, a mi illeti», s a felsőház az államban a conservativismust képviselvén, ekként a mult és jelen között közvetítő legyen. (I. m. 176. l.) Monarchiában ezenfelül még az államforma fenmaradására is nélkülözhetlen feltételül kell a felsőházat azért tekinteni, mert magának a királyságnak legerősebb alapját szintén a történeti jogban kell keresni, s mert a királyság előnyeinek kútforrásául szolgáló örökösödési elv nem lesz kellő szilárdságú, ha csak kivétel gyanánt, egy esetben alkalmaztatik. (I. m. 178. l.) Eötvösnek ezen álláspontja egészben el nem ismerhető. A történelmi jog képviselője a felsőháznak legfeljebb csak kiválólág aristo-

De ha már egészen nem akarják mellőzni a felsőházat, legalább jogkörét tartják lényegesen megszorítandónak oly irányban, hogy az a komoly megérleeltségnek látszatával bíró népkiválmaknak tartósan ellene ne szegülhessen. Ehhez képest a felsőháznak az lenne hivatása, hogy az alsóház által nem ritkán felületes sietséggel alkotott törvényeket kellőleg felülvizsgálja, de nem lenne megengedve, hogy azzal szemben tartós ellenállást fejtson ki, illetve bizonyos ismétléssel az alsóház által megszavazott törvényjavaslatok a felsőház újabb ellenzése daczára is a törvényhozás által elfogadottnak tekintetnénk.¹ A felsőház tehát ily módon megszűnne a törvényhozási szervnek az alsóházhoz koordinált ága lenni, oly ágává lenne csak, melynek szabad ugyan tiltakoznia az

kratikus, illetve örökösödési szervezete mellett tehető feladatául, mely szervezet mellett Eötvös a sok százados tapasztalásra utal, hogy «a népválasztás, vagyis a korlátlan haladás, vagy legalább szünetlen változtatás elve csak ott szült az államra nézve üdvös eredményeket, hol az örökösödés, vagyis az állandóság elve mérséklé». (I. m. 179. l.) De ma, midőn az örökletes szervezetű felsőházakat mindinkább eltűnedezni, vagy legalább ezen szervezeti elvet más szervezési alapok hozzávegyítése által jelentékenyen módosítani látjuk, még kevésbbé képezheti a felsőházak feladatát a történeti jog képviselte. A történeti jog se jelent alapjában egyebet a kiválóság vélt jelenél, s a hozzá fűződő örökletességnek, mint ilyennek. a felsőház alapjául való kizáró elismerése a modern államfejlődés által már meghaladottnak tekinthető.

¹ Nevezetesen Angliában újabban a lordok házának oly reformja tervezetik, mely szerint egy általa másodszor visszautasított törvényjavaslatnak az alsóház részéről harmadszori visszaküldése esetében a peer-ek újabb visszavetésének hatálya ne legyen, hanem az ily javaslat, mint a parlament által elfogadott, királyi szentesítés alá bocsáttassék. Az angol közvélemény nyilatkozatai szerint azonban a lordok háza jogainak ily megnyirbálására nem fog ráállani, s a terv nemzedékeken át tartó harcokat és bonyodalmakat szülhet, nagy rázkódtatásoknak tévén ki az alkotmány épületét. Hasonló indítvány különben Storey által már 1893. augusztus 3-án is tétetett.

utóbbi által elfogadott javaslatok ellen, de e tiltakozásának érvényt nem szerezhet, ha az korábbi álláspontjához ragaszkodik. De ez tulajdonképen nem más, mint megtagadása a felsőház egész törvényhozási közreműködése önállóságának, arra lévén ez utalva, hogy vagy változtatlanul elfogadja a képviselőház határozatait, vagy legfeljebb lényegtelen változtatásokat eszközöljön azon; hozzájárulása tehát így merőben formaivá tétetik.

A felsőház jogkörének ily megszorítása nyilván azon indokolással céloztatik, hogy e gyűlekezet határozataiban a nép felvilágosult akarata nem mindig kellő formában nyilvánul, illetve ez a nemzetakarát az alsóház által adott iránybani megképződésének illetéktelen akadályaként jelenkezik. Nem lehet azonban azt mondani, hogy a felsőház általában kevesebb érzéket mutatna az egyetemes szükségek iránt a kivárlólag a népet képviselőnek nevezett alsóháznál; sőt Mac Carthy szerint épen Angliában egy időben, a királyi hatalom túlkapásaitól tartva, a felsőház sokkal éberebb öre volt a demokratikus szabadságnak az alsóháznál. A törvényhozás súlypontja is csak a Walpole-kabinet alatt helyeződött át egészen az alsóházba s épen a felsőház volt az, mely állást foglalt a romlottság és erőszak azon nagy foka ellen, mely az alsóházban volt feltalálható.

De magából abból, hogy a felsőház ellene szegül az alsóház határozatának, még épen nem következik, hogy kevésbbé hű kifejezője az egyetemes jó eszméjének, mert hiába tekintetik a választáson alapuló alsóház kivárlólag a népet képviselőnek, csalhatatlanságot magának az állami szükségek felismerése körül épen nem igényelhet. Sőt mindig kérdéses, az egyetemes jónak nem megfelelőbb-e épen azon álláspont, melyet a felsőház vele ellenkező magatartása képvisel. Nem a törvényhozási szerv működése zavartalanságának, nyugodt folyamának biztosítása lenne tehát a felső kamara törvény-

alkotásbani önálló részesedésének megszüntetése, hanem e szerv egyik ágának, melyre pedig ép oly szükség van, mint a másikra,¹ erőszakos megcsonkítása; elnyomása a két egymás mellett álló ág egyikének, holott mindkettőnek, a nemzeti talajban bírva gyökereiket, egyforma szabadsággal kellene fejlődnie. Guizot mondja, hogy a nemzeti hatalomnak egy kamarában való egyesítése, hazug és zsarnoki egység. De ha az angol jelszóként a felsőházat vagy el kell vetni, vagy legalább megfosztani minden hatalomtól s ennél fogva szabad tér nyílik a párturalom és az alsóházi többség korlátlan erejének, úgy ugyanehhez a hazug és zsarnoki egységhez jutunk. És ha a felső kamarára azért is szükség van, hogy a nép tetszésétől függő, tehát irányában változóságnak alávetett képviselőházzal szemben az állandó rendet képviselje az állami életben, ezen feladatának meg nem felelhet egy olyan felső kamara, mely jóformán csak tanácskozássra van utalva, határozatra azonban csak akkor, ha az alsóház akaratát helybenhagyja. A nemzetakaratot a törvényhozó szerv két ágának teljesen szabad, független működése útján kell kiképezni. De ez el nem érhető, ha az egyik szerv csak észlelésre és tanakodásra van rendelve és csak a másik a határozásra és akarásra.

¹ Szükség van pedig a fentiekén kívül még magának a demokraciának szempontjából is, mert ez nem egyéb, mint a személyes érdem és kiválóság állami elismerése, már pedig a személyes érdem és kiválóság talál helyet a felsőházban is. L. Kunz: i. m. 56. s. köv. l.

XI. A referendum.

A referendumot a legutóbbi időkig sehol sem emlegették még úgy az alkotmányozók, mint a királyi hatalom mérséklő befolyásának s ereje növelésének eszközét. Belgium legutóbbi alkotmányrevisiója vetette fel a királyi referendum szükségességét, mint a mely a modern képviseleti rendszer hiányosságait megecorrígálva, kiválólag alkalmas arra, hogy a király a nép akarata felől közvetlenül tájékozódhasson abban az esetben, ha oka van feltenni, hogy a kamarák kifejezett akarata nem egyezik meg a nemzetben túlsúlyban levő nézet- és akaratirányokkal. E reformeszme az alkotmány-módosítás idejének legelső szakában igen meleg pártolásra talált s az alkotmánytörvénybe kerülve, legrégibb demokrátiánk ezen meggyökeredzett intézményének beleillesztése egy sok ideig mintaalkotmánynyal bírónak tekintett monarchia intézményeibe mindenesetre igen érdekes alakulat lett volna.¹

A modern képviseleti rendszer hiányainak megcorrígálására és a királyi hatalom erősítésére ajánlott referendum

¹ A referendum behozatala Franciaországban is javasoltatott a képviselőház 1886. június 7-iki ülésében Cunéo d'Ornano képviselő által. E szerint ha egy millió választó azt kívánja, hogy a két ház által elfogadott javaslat népszavazásnak vetessék alá, a kormány ezt egy hónap alatt elrendelni köteles. Az indítvány azonban visszavonattott. — A referendum általános tárgyalására e helyt ki nem terjeszkehdhetünk. L. az ide vonatkozó igen terjedelmes régebbi irodalmon kívül az újabb e tárgyú munkálatok közül: Signorel: *Le referendum législatif, étude de droit constitutionnelle*; Brice: *American Commonwealth*; Sullivan: *Direct legislation by the citizenship trough the initiative and referendum*; Kautsky: *f. i. m.*; Deploige: *Le referendum en Suisse*; Heuvel: *i. m.*

lényege abban állana, hogy (mindenkor ministeri ellenjegyzés mellett!) a király a nép óhajaira nézve értesülést szerezne magának az általános népszavazás útján azon irányban, hogy vajjon egy, a kamarák által már megszavazott törvényjavaslat megfelel-e a nép kívánságainak. (Tehát csak utólagosan, innen «referendum postérieur»-nek nevezve.)¹

Ezen királyi referendum előnyeül felhozták, hogy miután a törvényszentesítési vetojoggal való élés csak illusorius hatalma a királyságnak, az egyedüli mód, mely biztos irányt adhat a fejedelem magatartásának: a referendum. A király mindannyiszor folyamodhat ehhez, valahányszor szükségét látja, fedezi őt a választók összeségének szavazata. Ily módon a veto-jog nem szűnik meg, sőt e szükséges, de ma úgy-szólván tehetetlen prerogativa népszerűvé, demokratikus intéz-

¹ Különbség van referendum és plebiscitum között. Utóbbihoz caesaristikus hajlamú fejedelmek folyamodtak több ízben, midőn a nép által kívánták helybenhagyatni saját, belsőleg erőszakos alkotmány-változtatásaikat. Ily helybenhagyások csak külsőleg hasonlítanak a referendumhoz s attól abban is különböznek, hogy a kezdeményezés nem (mint a referendumnál általában) alulról, hanem felülről történik. — The plebiscite is a revolutionary or at least abnormal proceeding — mondja Dicey (idézve Sullivan i. m. 29. l.) — A «monarchie plebiscitaire» jellegzője az, hogy bizonyos esetekben (fontos alkotmánymódosítások) nem kötelező, nem is elégséges a törvényhozás megkérdezése, hanem a nép maga hivatik fel nyilatkozatra. A plebiscitarius monarchia napoleoni intézmény. Így szavazza meg már az An VIII. frimaire 22-iki (1799. december 13.) alkotmányt a nép 3.011,007 szavazattal; a Sénatus-consulte organique portant établissement du gouvernement impérial, du Floréal 28 de l'an XII-öt 3 572,329 szavazattal. Már I. Napoleon azt mondja (An X. floréal 20-án) a népről: «sa souveraineté ne doit connaitre d'autres limites que ses intérêts.» Az An XII-iki plebiscitum már megállapítja ennek formuláját. Napoleon Bonaparte sera-t-il consul à vie? — szól a néphez intézett kérdés. — Le peuple le veut — feleli ez. Napoleon Lajos hű követője nagy előképének s hasonlólag fogadtatja el a nép által 1852. december 20-án alkotmánytervezetét, mely neki,

ménynyé (!) tétetik. Igaz, hogy a király fel is oszlathatja a parlamentet, ha azt hiszi, hogy nem hű kifejezője a nép érzelmeinek. De ezen jogával való élés is veszélyes lehet, compromittálhatván a királyi hatalom tekintélyét, ha ugyanolyan többség kerül ki az új választásokból, mint a minő volt előbb.¹

mint tiz évre választott elnöknek, a császárságot bevezető hatalomkört adott. — L'empire est fait, monseigneur! — mondja a hercegnek egyik bizalmasa. Mire ez így felel: si *je* le voulais; mais il faut que *la France* le veuille *avant moi*. — 1869-ben pedig, már mint III. Napoleon, azt mondja egy jegyzékében: Il faut que le gouvernement dise franchement qu'il accepte toutes les réformes qui peuvent, sans désarmer le pouvoir, élargir les franchises et le contrôle du Corps Législatif, mais qu'il n'ira pas jusqu'à provoquer l'anéantissement des bases de la Constitution *qu'un plébiscite peut seul modifier*. L. Fernand Giraudeau: Napoleon III. intime. 143. és 169. l. — Mindez igen jellemző ezen uralkodó alkotmánypolitikai nézeteire. Ezért nevezte ő magát: Par la grâce Dieu et *la volonté nationale*, empereur des Français. — Különben az 1852. január 14-iki híres kiáltványa alapján közreadott alkotmány 32. czikke szerint is: Néanmoins, sera soumise au suffrage universel toute modification aux bases fondamentales de la Constitution, telles qu'elles ont été posées dans la proclamation du 2. décembre et adoptées par le peuple français. — Így bocsátja ő (az 1869. szeptember 6-iki senatus-consulte által) módosított császársági alkotmányt 1870. április 20-án plebiscitum alá, midőn is azt a nép 7.350.142 szóval, 1.538.825 ellenében elfogadja. De a nép ilyenén megszavaztatása mindig caesari jellegű, mert az uralkodó személyét helyezi előtérbe.

¹ Bernaert belga miniszerelnök, a képviselőház 1892. február 2-iki ülésén következőleg ajánlotta a referendumot: Il conviendrait d'attribuer au roi le droit de se mettre directement en rapport avec le corps électoral pour lui demander son avis. Rien, semble-t-il, de plus conforme aux véritables bases du régime représentatif. Rien aussi de plus propre à mettre le pouvoir royal mieux à même d'exercer en certains cas une action modératrice. Une nation de quelque étendu ne peut ni légiférer ni s'administrer directement, et dès lors la délégation des pouvoirs s'impose. Mais c'est toujours de la nation qu'ils émanent et s'est consacré ce principe fondamental que de permettre qu'elle puisse être consultée.

Azonban ez érvek egyike se fogadható el. Igaz, hogy a veto-joggal való élés veszélyes lehet és gyakorlatilag nem is vétetik alkalmazásba sehol, mert hisz a királynak előzőleg alkalma van tudomást szerezni a kormánya által beterjesztendő javaslatokról s már ezek pusztá benyújtása annak jele, hogy a javaslat lényegileg megnyerte beleegyezését, (a nélkül természetesen, hogy ez által a király jogköre a törvényhozásban korlátozhatnék és törvényszentesítési vagy elvetési szabadságában megköttetnék). Ebben a jogkörében ő (nem politikai, csakis erkölcsi felelősséggel) teljes szabadsággal jár el. A referendum hívei azt mondják, hogy a király szentesítési joga gyakorlásánál egyedül a nép kívánságait vegye figyelembe, ez pedig kifejeztetik végső elemzésben a szavazatra jogosult polgárok összesége által. Ez azonban a király önálló részesedésének a törvényalkotásban megtagadása, melynélfogva ő egyedül személyes belátása szerint ítéli meg a javasolt rendszabály helyességét és czélszerűségét s ha ez ítéletében irányadóul vehet valamit, ez csak a parlamenti többség kifejezett akarata lehet. A mellett, hogy az intézmény ilyformán a király szabadságát megkötné, teljesen bizonytalan lenne az, mikor használja azt tulajdonképen az uralkodó. Esetleg külbefolyásoknak (kérvényezések, a sajtó lármája, utczai tüntetések stb.) engedve határozná arra magát. És hogy a királyságnak azon igen jelentős attribútuma, mely szerint ő a pártok felett állva, azok vitáiba semmikép nem elegyedve, az állam személyi egységének kifejezője, ez által megszűnnék, csak természetes. Nem helyettesítheti ez intézmény a parlament felosztatását sem. Mert ha ellentét van a parlament is a kabinet között s az csak múltlagos, nem szükség a felosztatáshoz folyamodni, az ellentétek ki fognak egyenlítettetni, kölcsönös engedmények által, maguktól is. Ha pedig az ellentét erős, valamely lényeges pontra vonatkozik, akkor feltehető a kérdés, hogy híven képviseli-e a kamara

a nép érzelmeit s ez esetben csak a felosztatásnak lehet helye.

A referendum hívei azt mondják, hogy általa nem vezetetik be a nép közvetlen uralma az államba. Tagadhatatlan azonban, hogy két, egymással össze nem egyeztethető elv: a képviselet és a közvetlen népuralom összekapcsolását czélozzák. A modern képviselet elve az, hogy az államakarat kiképzésére a népegyetemben szétszórta levő, összefüggéstelen akarattírányok helyébe a felvilágosult öntudat s akarat helyezésére az erre legalkalmasabbak válogattassanak ki. A referendum ezzel ellentétben nem ismer semmi észszerű csoportosítást s a tömeget helyezi a választottak helyébe.

A népsouverainitás — mint Guizot mondja — a tisztán számszerű többségbe helyezi a souverainitást, a képviseleti rendszer az arra képesek többségében keresi azt. De visszás dolog, hogy a képesebbek határozzanak előbb s ezt fölülvizsgálja és megdöntse a nyers tömeg ítélete; letagadása a képviselet minden jelentőségének s ebben az erkölcsi felelősségi tartalomnak. Azt mondják: igaz, hogy a nép nem képes arra, hogy mindent megítéljen, de nem kell mindent rábíznai. Csakhogy lehetetlen a jó és rossz alkalmakat egymástól megkülönböztetni.

A szabadság és demokratia diadala nem a referendumban áll. Nem a képviseletnélküliség a szabadság legnagyobb foka.¹ A demokratikus szabadság megvalósítására épen a képviselet való. Mert csak általa jut kifejezésre a társadalmi és állami egység az észszerűség uralma alatt, mert «az a sokaság, mely nem vezettetik egységre, csak zavar és bonyo-

¹ La plus haute manière d'être libre, ce n'est pas d'être représenté; c'est d'être souverain en personne sur la place publique, c'est d'exécuter directement à ciel ouvert ces grands exercices politiques — mondja ellenkezőleg Dupont — White bevezetésében Stuart-Mill: Gouv. repr.-jében, XXVIII. l.

dalom s az az egység, mely nem származik a sokféleségből, zsarnokság; a képviseleti rendszernek pedig épen az a célja, hogy elejét vegye mindkettőnek.»¹

Mindenesetre egyik igen érdekes lapját fogja megjelölni az alkotmánytörténelemnek az a kísérlet, mely egy mintaszerű alkotmányos monarchia alapintézményei sorába akarta iktatni a referendumot. De se mint a királyi hatalom óhajtott megerősítési eszköze, se mint a parlamenti rendszer hiányainak megjavítója,² se mint a demokrácia kívánalma nem lehet helyén. A parlamenti rendszer hiányai nem a referendum által orvosolhatók, hanem általában a magasabb államerkölcsei elvek érvényrejutásával a képviseletben. A demokratia is megteszi a maga hódító világútját feltartóztathatlanul a nélkül, hogy szükségképen a referendumhoz vezetne. Abban a vitában pedig: hogy parlamentarismus legyen-e vagy népszavazás? az előbbi részén lesz a győzelem. Mert divatos jelszó ugyan, hogy «a képviseleti rendszer léte kockán forog», de kétségtelen, hogy e rendszer, mint a demokratikusan szabad, modern állami együttlét nélkülözhetlen eleme, előbb-utóbb minden megpróbáltatásain diadalmaskodni fog.

Dr. Balogh Arthur.

¹ Guizot: Histoire des origines du Gouvernement représentatif en Europe. 36. l.

² Sokan ez intézményt a párturalom hátrányai ellen s a kisebbségi képviselet helyettesítőjeként (melyet egy belga író «a képviseleti rendszer őszintesége»-nek nevez) ajánlják. L. Laveleye: Le gouvernement dans la Démocratie. II 157. l.

RENAN ERNŐ.*

— Első közlemény. —

I.

A semita lélektana.

«Ha be akarunk hatni a keresztyénségbe, a judaismust kell tanulmányoznunk» — mondá Renan már a negyvenes években. Ezért az úgynevezett sémi nyelvek tanulásához fogott, melyeket a héberek, phoeniciek, a púnok, a syrok, a babyloniak és az arabok beszéltek. Alaposan belemélyedt e népek történetének, vallásának és nyelvének ismeretébe. Számos kisebb-nagyobb művében finom bonczoló elmével állítja élénk őket, s úgy találja, hogy a valláson kívül vajmi keveset köszönhet nekik az emberi művelődés. A sémi népek irodalmát szegénynek tartja, nincs egyetlen hőskölteményök, nincs egy tragédiájok. A politikában messze mögöttünk maradtak, hisz e téren az árja népek bámulatos sikert arattak, csak ők tudták úgy felfogni az egyén szabadságát, hogy vele együtt az állam eszméjét is fentartsák. Nálunk nem látni azt az egységes despotismust, mely megfojt minden egyéniséget, elvont és szívtelen szerepre kárhoztatja az egyes embert, mint az ázsiai, különösen a sémi népeknél találni. A nyugati államokban megvolt az élénk erkölcsi elem, a közjó eszméje, s az egyetemes célra való áldozatkészség. És ha olykor roppant sülyedés mutatkozott, rövid idő alatt bamu-

* V. ö. Athenaeum IV. évf. 4. sz.

latos visszahatás mentette meg a népeket. Kelet, különösen a sémi kelet, sohasem ismerte a nomád arab teljes anarchiája és a vérengző despotismus közötti középutat. A közügyek, a közjó eszméje egészen hiányzik e népeknél. Az igazi szabadság, a minőt az angol-szász népek honosítottak meg, a nagy állami szervezet, minőt a régi Róma s újabban Franciaország teremtett meg, idegen valami nekik. A régi héberek, arabok néha teljesen szabadok voltak, hogy maholnap egy új főnöknek engedelmeskedjenek, a ki tetszése szerint nyakaztatta őket. És mikor ez történt, senki sem panaszkodott jogának megsértése miatt. Dávid mint valami erélyes *conductiere* keriti hatalmába a királyságot, de a mellett igen vallásos ember, Isten szíve szerinti király. Salamon a szultánok módjára foglalja el a trónt és tartja magát rajta, de azért a legbölcsebb király. Theokratia, anarchia, despotismus, ez röviden összefoglalva a sémi politika. Míg az árja népek a politikában úgy, mint a költészet, vallás és bölcsészet terén mindig az árnyalatot, az ellentétes dolgok kiegyenlítését, a különféleiséget és változatosságot keresik; a sémi népek szervezete sivár és végzetes egyszerűség.

Mit köszönhetünk nekik a művészet és költészet terén? Ők épen nem művészek. A mi művészetünk forrása a görög földön ered. A költészet dicsőségekre írhatja fel a zsoltárokat, egyes költőink sem lehetnének nélkülök; de a mi árnyalat, a mi gyöngéd, finom és mély, az mind a mienk. A tudomány és bölcsészet kizárólagos szülőföldje szintén Görögország. Babilonnak volt ugyan tudománya, de nem volt tudományos elve: a természet törvényeinek feltétlen uralma. Egyptom ismerte a geometriát, de nem tudta megalkotni Euklides *Eleméit*. *Jób könyvében* az okok keresése csaknem istentelenségnek látszik. Az *Ecclesiastes* hiúságnak mondja a tudományt. A sémi népek bölcsesége sohasem haladta meg a példabeszédek és közmondások sorompóit. Az arabok ké-

sőbbi bölcészete és tudománya sem arab, hanem arab nyelven író spanyolok és perzsáké. A középkori zsidó bölcészek munkássága nem egyéb ügyes magyarázásnál.

Bár néha igen tiszták és szentek a sémi népek erkölcsi és társadalmi eszméi, például a Mózesnek tulajdonított könyvekben gyönyörű jogi eszmékre akadunk; a próféták néha ékesszóló népszónokok; moralistáik: mint Jézus Sirák fia, Hillel — magas színvonalra emelkednek, magát az evangéliumot is zsidó nyelven hirdették először; de nem tagadhatni, hogy általában durva, korlátolt, önző, száraz; rideg a sémi jellem. Vannak e fajban erős szenvedélyek, hasonlíthatatlan és önfeláldozó jellemek, de ritkán van meg az erkölcsi érzés ama finomsága, mely a germán és celta népek sajátjának látszik. A gyöngéd, mély és mélabús érzelmek, a végtelen ábrándjai, melyek hitünknek és reményünknek solid alapját képezik, csak a mi fajunk kincsei.

Az ipar és kereskedés terén nagyon le vagyunk kötelezve a sémi fajoknak. A fényűzést is tőlük tanultuk. A hangírásnak ők voltak első mesterei. Nélkülök ki tudja meddig küzdött volna az emberiség a nehézkes hieroglyphákkal.

Legtöbbet mégis a vallás terén köszönhet nekik a művelt világ. Ők az egy Isten tanának apostolai. Ledöntötték a régi mythos oltárait, mikor azok amúgy is omladozóban valának és Istent meg vallást adtak a művelt emberiségnek. Az ő korlátolt formalismusuk, kizáró és gyűlölködő fanatismusuk nem tudta megakadályozni, hogy a zsidó Isten a művelt népek Istene legyen. Igaz, hogy Jézus tetemesen átalakít, a zsidó korlátoltságtól megszabadítá az egy Isten tanát, a görög és római civilisatio pedig sok melegséggel, bensőséggel, gyöngéd és édes érzelmekkel egészítette ki, úgy hogy Jézus religiója az emberiség örök vallása lön.

Ez rövid kivonatban Renan fogalma a sémi jellemről, mely azonban sokszor téves és helytelen. Hogy megértsük

Renan és mások kifogásait, hogy világos legyen előttünk az idealreal idők második felétől uralkodó antisemitismus igazi oka, hozzá kell fognunk a tények magyarázatához. Hogy egyszerre mindent megértsünk, tudnunk kell, hogy a sémi népek összes érzése és gondolkodása kiválóan összefoglaló, vagyis idealisabbak, mint a föld bármely népei. Épen nagy összefoglaló elméjüknek köszönhetik, hogy már akkor rájöttek az egy Isten tanára, mikor a többi népek még a sok istenséggel vajudtak. Igaz, hogy a realismus idején sokszor visszaestek a régi melegebb, bensőbb, közvetlenebb, gyöngédebb, édesebb és érzékibb polytheismusba; de az idealismus megjelentével voltak prófétáik, a kik mint az egy Isten követői visszatéríték őket. De az ő száraz, rideg, rationalis egy Isten tanukat sokáig nem tudta elfogadni az emberiség, melynek realisabb természete nem sajátíthatta el a minden bensőség nélküli doctrinát. Ezt a zsidó Jézusnak köszönhetjük, a ki mint az idealrealismus mysticus fia bensőbbé, melegebbé tette, és a mit ő nem tudott megtenni, megtette a görög és római művelt világ. Ezért van annyi bájos vonás a keresztyénségben, a bosszúálló rideg és fönséges Jehova helyét az Atya-, Fiú és Szentlélek Isten foglalta el, Jézus maga az Isten fia lőn, a Boldogságos Szűz, az Isten anyja boldogító alakja, és a Szentek gyönyörű legendái, a tömérdek ünnepélyes és vonzó szertartás mind fölemelte, megvigasztalta a népek édes realismusát. Így átalakítva lehetett azután a nyugoti népek kétezer éves vallása a keresztyénség.

Ez az összefoglaló érzés, gondolkodás magyarázza meg a sémi, különösen a héber jellemet. Megértjük, hogy a realista Renan ridegnek, sivárnak, száraznak, egyszerűnek találja őket, nincs meg bennök a sokoldalúság, hiányzik a vonzó árnyalat, a bájos gyöngédség, lekötelező finomság, könyörülő részvét. Igaz, hogy a realismus idején nekik is simulniok kell, különben összetiporná őket az eszme, azért végtelenül érzékiek,

önzők, kapzsiak lesznek, másrészt senki sem szeret annyira élvezni, szórakozni a realismus idején mint épen a sémi; pazar fényt üzni, ünnepelni, a zenében határtalanul gyönyörködni és elmerülni szintén meg van náluk. Seholy sem tartanak annyi jubilaumot, bankettet, jout, zenélő, szavaló estélyt, mint a mi zsidóinknál. A sémi a legegyszerűbb logikájú faj. Míg a mi realismusunk figyelembe veszi a legkülönbefőbb szempontokat, a sémi még a realismus idején is alig tudja több oldalról tekinteni a kérdést, nagy részök teljesen belemerül az anyagi és érzéki dolgokba s bennök mindenekelőtt csak magát látja. Kivált a sémi nő a realismus idején sokszor fekevesztett individuummá válik.

Ez az összefoglaló tehetség magyarázza meg, hogy míg az idealismus alatt és az idealrealismus első felében könnyebben érintkezik a sémi és árja faj, mert összebb hozza őket az uralkodó idealis irány, addig az idealrealismus második felében és a realismus alatt tolakodónak, egyoldalúnak, önzőnek, kapzsinak és romlottnak tekinti az árja faj. Mikor annyira érezzük az eltérő szokások, erkölcsök, jellemek elidegenítő voltát, leginkább kell éreznünk a sémi jellem összefoglaló, kizárólagos és logikus modorát. A tolakodás oka nem egyéb, mint az egyenes gondolkodás, szigorú logika és rideg következetesség nyilvánulása a gyakorlati életben. A sémi az egy igazság, a föltétlen igazság uralma alatt nem képes megérteni, hogy midőn kívánságát nem teljesítjük, egészen más ki nem fejezett okok vezérelhetnek. Feltétlen logikája új meg új fellépésre kényszeríti őt, melyeket mi kiállhatatlannak tekintünk. Egyoldalú és egyenes gondolkodása sérti a mi kitérő és több oldalú felfogásunkat. Ezért nagyon ritka az igazi barátság a sémi és árja között, hisz nem érthetik egymást.

A sémi faj összefoglaló gondolkozása teszi érthetővé azt is, miért lépnek a mi zsidóink például a sajtó, a bank-

ügy, a kereskedés, a nagy ipar, a vállalkozás szolgálatába. Nálunk még a hordárok nagy száma is közülök kerül. Mind e pályákon jobban érvényesülhet összefoglaló képességek, mint más téren. Sőt a művészettől sem idegenek, kivált az idealisabb művészet nagyobb alkotó tehetségeket is tud felmutatni; a realismus idején előkelő virtuózok, tehetséges mesterek.

Renan magukat a tényeket is meghamisítja, mikor megtagadja tőlük a tudományt és bölcsészetet. A tudománynak tömérdek munkása volt és van a sémieek között. Nincs oly ága a tudománynak, melyet nem művelnének; de mégis legjobban szeretik az oly tudományokat, melyek nagy anyagi előnyökkel járnak, mint az orvosi, jogi, technikai tudományok. Valamikor a zsidók valának a művelt világ orvosai, ma e mellett tömérdek a zsidó jogász és építész. A philosophiát mindig nagyon szerették. Kivált az idealista bölcsészeti művelői között számos semita volt és van. A IX. és X. században a spanyol arabok roppant sokat tettek a tudományok fejlesztésére, az idealismus megjelenésével a XI. században pedig eszményi irányban művelték a bölcsészetet. Századunk harminczas, negyvenes éveiben számtalan zsidó csatlakozott az idealis bölcsészethez. Szóval a sémi kiválóan eszményi faj. Ezen eszményi vagyis összefoglaló képesség tárja fel előttünk politikai életének titkát. Mindenütt egységre és a központi hatalom támogatására törekszik. Egyszerű és rideg logikája a hitközségben épen úgy követeli az egységet, mint az államban: nem tűri az árnyalatot, az eltérő vonásokat; kiátkozza a bölcselkedő Spinozát épen úgy, mint a felekezet más makacs és nyakas tagjait. Ez összefoglaló gondolkodás teszi érthetővé a sémi faj bámulatos összetartását, kitünőbb tagjainak határtalan magasztalását. Azért az úgynevezett tárgyilagossági álláspontra a sémi képes legkevésbé. A mi más szóval annyit jelent, hogy a semita legkevésbé realis. Mert tulajdonképpen nincs se subjectiv, se objectiv álláspont. Az ember tudniillik

nem vetközhetik ki önmagából. Azért, ha mégis megtartjuk a kifejezést, minden álláspont alanyi, vagyis ha idealista vagyok, a köz, az egyetemes szempontjából indulok ki; ha pedig realista, akkor az adott helyzetből, azaz — hogy Renan kedvencz szavával éljek — tekintetbe veszem az árnyalatot, figyelemmel kísérem a részleteket, a magam és enyéim érdekeit; más szóval az egyes ember felfogása és cselekvése mindig szervezetének és az eszmének egymáshoz való viszonyából ered.

Mint Renan nézeteinek kivonataiból láttuk, nem egy hibát követ el a fogalmak tisztasága ellen. Ilyen például az a kifejezése, hogy a sémi faj képzelőtehetsége szegény és *realista*. Ez persze nagy fogalomzavar, mert éppen a realista képzelőtehetsége gazdag. A realis művész színdús és változatos, míg az eszményi képzelődése magasba hat, fenséges, de éppen nem gazdag. Egy erősen idealista költőnek nem nehéz összegyűjteni képeit, hasonlatait. Az idealrealista már sokkal dúsabb, gazdagabb. Azért a sémi nyelvek sem dicsekedhetnek a képek sokoldalúságával, nem hatotta át őket a realismus, mint Séailles gondolja, hanem «a külső világ visszaverődésének egy neme». Hibás ama nézet is, hogy a sivatag monotheista. Nem lehet tagadni, hogy a sémi fajok szívesen tartózkodnak a sivatagban, de nem azért, mintha a sivatag volna monotheista, hanem mivel a realisabb népek kiszorítják őket. Valamint az oly eszményibb természetű emberek, a kik nem igen tudnak simulni az eszme változásaihoz, nem képesek sokáig viselni a lélek háborúját, úgy az ily népek országai sem állják ki a realisabb nemzetek támadását. Éppen a túlságos theokratikus és zsarnoki egység, melyre szellemök viszi, ragadja őket, lesz oka pusztulásuknak. Könnyen belé-
esnek az anarchiába. Országuk csak úgy lehet tartós, ha kívül esik a realisabb nemzetek körén. Például ilyenek voltak a zsidók a Földközi tenger keleti részén, ilyenek a púnok

Afrika északi partjain, most az arabok, kiknek Ázsia és Afrika sivatagai és barbár népei közt van a tanyájok; de mihelyt az árja beteszi lábát Afrika valamely részébe, fokonkint enyészik az arab.

Renan nem igen tartja sémitáknak a zsidókat; tagadja a zsidó faj létét is. Az izraeliták látszatos eltéréseit szerinte eléggé megmagyarázza elszigeteltetésök, a rokonok közötti házasságuk, a ghe ttóban való életük. Mindez keveset magyaráz. Itt is első kérdés: Miért kerültek a ghe ttóba? Nem a ghetto idézte elő a zsidók jellemvonásait, hanem a jellemvonások a ghe ttót és az elszigeteltetést. A mi a testi különbséget, a külső eltérést illeti, csak annyit mondhatok, hogy még nem érintkeztem izraelita emberrel, hogy első tekintetre föl nem ismertem volna. Abban is téved Renan, hogy ma csak az izlam a sémiség képviselője; a héber is sémi, noha az árja civilisatióban él és tehetséges munkása a nyugoti műveltségnek. Sőt nézetem szerint nagy szerepe van haladásunkban. A realismus idején ugyan ő is csak olyan romlott, sőt talán még romlottabb mint árja társai; nála is hiányzik az erkölcsi érzés, de gondolkodásánál és helyzeténél fogva kényszerítve van rá, hogy az eszményibb nézetek apostola legyen. Például a zsidó hirlapírók és tudósok ma egész nyugaton a liberalismus hirnökei, a szabadság apostolai. A nyugati civilisatio nem változtathatja meg őket, összefoglaló idealis érzésök, gondolkodásuk még a realismus idején is nagyobb, mint a mienk, nem tudnak oly melegek, bensők, közvetlenek, gyöngédek lenni, mint mi vagyunk. Nincs közöttük annyi lágy pietista és félhomályos mystikus, mint a mi sorainkban, csak az önzésben és érzékiségben, az élvezetben és szórakozásban érnek el vagy múlnak felül bennünket. Összefoglaló tehetségek mellett bizonyít az is, hogy fölfedezésemet épen zsidó társaim kezdték legelőször átérteni; míg legkitünőbb realista tudósaink megdöbbenve és felháborodva állanak meg előtte,

s mivel nincs hozzávaló eszköz, egyszerűen tagadják a tan igazságát, de szóba sem állanak velem.

Renan tévedése, hogy csak az izlamot tekinti a sémiség képviselőjének. Nem tagadhatom, hogy a vallás módosítólag hat a népek életére; de még kevésbbé azt, hogy a népek módosítják, átalakítják a vallást. A perzsák például mint árja faj, realistább lévén az araboknál, fölvette a hagyományt is tanai közé, s ezzel többoldalúvá tette a rideg idealista vallást; mi elfogadtuk a judaismust, de költőibbé, kedvesebbé, bájosabbá, szóval realisabbá, érzékelhetőbbé változtattuk. De Renan ama reménye, hogy jövőre is az árnyalatot, a finomságot és a viszonylagost tesszük a dogmatizmus és a feltétlen helyébe: aligha fog teljesedni. Hisz minden haladás e két eszmének közeledését idézi elő. A sokistenség volt a legnagyobb relativizmus, csupa árnyalat, finomság, kedvesség, gyöngédség, s elfordultunk tőle, hogy az egyistenség ridegebb, eszményibb tanát sajátítsuk el. A középkori keresztyénség realis, költői tulajdonait ismét a protestantizmus nyirbálta meg; a múlt és a jelen század idealizmusa szintén kevesbítette az árnyalatok számát és több általánost, egyetemeset és föltétlent honosított meg az emberiségben, a most már pirkadó idealizmus romboló hatását ugyan biztosan meg nem mérhetné; de hogy nagy lesz, magából az erkölcsi világ törvényeinek fölfedezéséből legyen szabad sejtenem.

Minél több idealis elem olvad belé a realizmusba, annál jobban megbomlanak az osztály-, törzs- és fajkülönbségek, a sémi, turáni és más fajok közelebb jutnak az árjához és könnyebben beléje olvadnak. Lassankint enyhül az a roppant eltérés, a mi a fehér és sárga faj közt most fenforog s évezredek mulva bekövetkezik *az egy akol és egy pásztor* időszaka, mely hihetőleg az emberiség pusztulásával fog járni.

II.

A szellem önkénytelen élete. A nyelv és a religiók.

Az idealismus összefoglaló érzése, gondolkodása szüli a bölcsészeti világnézetet, mely azt hiszi, hogy hajthatatlan erélyével át tudja alakítani s megneemesíteni a világot. Ilyen volt az emberiség 600, 400, 150 körül Krisztus előtt; 200, 600, 1000, 1500, 1730, 1820 körül Krisztus után. Ez a világnézet túlnyomó a haladás hullámának első felében, de mindig fogyóban, apadóban van. Már korán föllépnek egyesek, a kik megtámadják, ostorozzák, kigúnyolják ezt a merész felfogást. Ilyen gondolkodó volt az ifjú Renan is, a ki már a negyvenes években önhitt egyoldalúságnak, a száraz racionalismus gőgjének tartotta e nézetet. Az emberiség haladását szerinte nem a gondolkodó ész bonczolása és tervszerű alkotásai eszközlik, hanem a szellem spontan, önkénytelen működése. Az alanyi lélektan nemcsak nagyon általános, hanem az emberiség lélektanát, a szellem haladásában nyilvánuló s élő történelmet sem ismeri — mondja Séailles. Mit sem tud a kezdetleges emberről, a hős korról, mikor a nagy fajok az egészen spontan genie lendületében a késő nemzedék értelmi és erkölcsi fensőségét készíték elő. Az idealista valóban nem sokat foglalkozik az ős időkkel. Tekintete a jövőre irányul. Jobbá, erkölcsösebbé, nemesebbé akarja változtatni gyermekeit és unokáit, új magasztosabb érzést, gondolkodást akar beléjük oltani, így nyilvánvaló, hogy keveset törődik az ős emberrel, mythosával és nyelvével. Mikor megvetéssel tekintünk a vallás érzéki, alaki sajátságaira, mikor észszerűbbé óhajtjuk tenni, az érthetetlen hitágazatoktól és a fitymált szertartásoktól akarjuk megtisztítani: nem gyönyörködhetünk az ős árjak és turániak vallásos regéiben, ízetlen.

bar meleg szertartásaiban. Ugyanezt mondhatni a nyelvről és az emberi nem minden alkotásáról. Az idealistának lapos, köznapi, utczaí, paraszti, szegény a realismus nyelve, szebbé, nemesebbé, tisztábbá akarja tenni, lelkesedik a purismus és a neologióért, kiveti az idegen hangzású szókat s újakat farag helyökbe s mivel sikert arat működése, hiszi, hogy az ember maga öntudatosan csinálta a nyelvet, vagy ha Isten adta, az ember önkényesen módosított rajta. átalakította ízlése és tetszése szerint.

De halványan kezd jelentkezni a realismus és az ember lassankint elveszti hitét a maga teremti erejében. Mutatkozik a történeti világnézet, mely tagadja az ember öntudatosan alkotó képességét s a szükségyszerű fejlődés tanát hirdeti az erkölcsi aesthetikai és szellemi élet minden ágában. Eszükségyszerűség apostola Renan már a negyvenes években. Természetes, hogy eleinte csekély a sikere. A realisabb lelkek és a fogékonyabb ifjúság itt-ott kezd érteni, a tudósok nagy része azonban bosszankodva olvassa. De már nem állíthatni meg az idő kerekét, az emberek az eszme hatása alatt más-kép kezdenek látni s tíz-tizenöt év múlva Renan a művelt világ ünnepelt hőse, a ki ellen ezren meg ezren tiltakoznak. íme, hogy százezrek csodálattal kísérik működését, a ki legtöbbször a nyelvet, a vallást és irodalmat teszi vizsgálódása tárgyává, de a lét más nagy kérdéseitől sem idegen.

Mégis azt véli, hogy a nyelv és a vallás az emberi szellem legmutatósb alkotásai, melyeket «a spontán és együttesen működő emberi tehetségek teremtenek». Szerinte az összehasonlító nyelvészetnek köszönhetni, hogy megszűnt a bölcsészek elvont speculatiójának ama felfogása a nyelv eredetéről, mely a thesist, az emberi alkotást és a physist, a természeti származást, egymással ellentétbe helyezte. «A nyelv — mondja Renan — az embernek és a benne rejlő erőknek munkája, másrészt hiányzik belőle minden megfontolt, mes-

terségesen összeállított, épen úgy, mint az emberi szellemben» «Az öntudat spontan műveinek igazi szerzője az emberi természet, vagy ha jobban szeretik, a természet fensőbb oka. E határon közönyös vajjon az Istennek tulajdonítjuk-e az okságot, vagy az embernek. A spontan egyszerre isteni és emberi. Az idealrealis Renannak tetszett ez a szellemes magyarázat, melylyel 1870 körül egy másik nézet versenyzett s talán jobban megfelelt a gyarapodó realismusnak. E nézet egyszerűen terméknek, az ember ajkain élő független terméknek hirdette a nyelveket, melyek épen úgy küzdenek létökért, mint az állatok és növények. Ha pedig beköszönt az idealismus, elismerjük ugyan az emberi szellem öntudatlan munkásságát, de azt is valljuk, hogy öntudatosan változtatott a nyelven, hogy nemcsak physis, hanem thesis is a nyelv, vagyis spontan és öntudatos alkotása az embernek, minő a társadalmi élet minden tüneménye.

Noha Renan realisabb volt, mint a negyvenes és ötvenes években a legtöbb kortársa; de még tudott összefoglalni, gondolkodását egységre vinni vissza, s nem tudta elhinni, hogy habár idáig spontán, önkénytelen működött is az emberi szellem, ezután ne öntudatosan, megfontolva haladjon előre, hogy ne az analysis, a bonczolás és reflexio kora váltsa fel az ösztön és synthesis korát, hogy bár nem volt igaza a XIII. század bölcsészeti világnézetének a multa nézve, igaza lesz a jövőre nézve, hogy mindig többet várhatunk ezután a kritikától és az észtól. E felfogás helytelenségét Séailles abból származtatja, hogy Renan nem vette figyelembe az egyéni lélektant, hanem csak a történeti, a népek lélektanát; mert ha önmagát vizsgálta volna, nem lesz annyira határozatlan és száraz a spontan élet törvényeinek s a jellemző képek szerkesztésmódjának előadásában. Kétségkívül felismerte volna önmagában azt a spontan inspiratiót, mely az első emberek szellemében a mythosokat és legendákat teremtetten, s nem

szorult volna rá, hogy a XIII. század hibáját félig-meddig igénybe vegye. Mindez onnét származik, mert csak a múlt idők, az elporladt ősök lélektanát vizsgálta s így kívülről nézte a lelki élet jelenségeit. Séailles e magyarázata nem deríti fel Renan felfogásának okát. Sőt egyenesen azt kell mondanom, hogy Renan nagyon vizsgálta önmagát, s mivel még annyi összefoglaló elem volt bensejében, nem tudta elképzelni, hogy ezután nem a megfontolás és elemző emberi ész lesz az irányadó a szellemi, erkölcsi és esztetikai élet minden ágában. Pedig az emberi természet nem változik, halad a maga útján. Fölfedezésem elterjedése után sem lesz más a világ sora. Kitünő tudósok nagy gonddal, de biztosan meg fogják állapítani, hogy az idealismus vagy realismus melyik pontjára értünk el és nem lesz módunkban útunkat akár siettetni, akár lassítani, annál kevésbé a rendes ösvényről fajunkat letéríteni. Nagyjából vizsgálva, legyen szabad odavetőleg mondanom, hogy a most folyó 1895-ik év 1817-nek felel meg. Az emberiség mostani érzése, gondolkodása nagyon közel áll 1817-éhez, mikor a protestantismus háromszáz éves születésnapját ünnepelték. Én persze csak a nagyobb vonásokból állítottam fel ezt a nézetet, de gondos, részletező tudósok főleg a legapróbb nyelvi, irodalmi, művészeti, erkölcsi, politikai, vallási stb. jellemző vonásokat keresik össze és ezekből kísérlik meg az időpont szigorúbb meghatározását.

«A mythologia — mondja Renan — a második nyelv, mely mint az első, a természet visszhangjából született s épen oly kevésbé fér hozzá az analysis, mint az elsőhöz . . . Okoskodás helyett megtaláljuk benne az egyszerű, naív, gyermeki, egészen érzéki s mindamelletteljesen isteni élet érzését, minő az első ind-hellen fajoké volt. Csak egy költőietlen, sivár lélek nem tudná felfogni azt az elragadó mámort, melyet e fajok egy-egy tagja a természettel és magával szemben érzett.» A kezdetleges ember istenei nem voltak egyebek, mint a ter-

mészetébresztette megindító benyomások, öröm és bánat, csodálat és rémület, s midőn nevet adott neki az ember, a személyesítő jelezések istenekké váltak. «A fogalom cselekvénynyé változott. Minden gondolat egy kis mese, minden benyomás a mindenség egy jelenete lőn. E régi mesék jelentésének igazi kulcsa a nyelv tanulmányozása. Ama sarktétel, melyet Burnouf szeretett ismételni: *nomina numina*, maga az igazság.» Renan felfogása egy kissé egyoldalúnak látszik, nagyon is ki akarta emelni a nyelv és a mythologia rokonságát; tény, hogy a nevek eredetének megfejtésével a mythologia számos része világosabb, érthetőbb lett a magyarázó előtt. Hihető, hogy mind a nyelv, mind a mythos keletkezése, első hajtása egy időre esik, s csak későbbi fejlődésükben váltak el egymástól.

Renan különbséget szeret tenni a hitrege és a legenda között. Ez az ember spontan művészetének későbbi alkotása. Az előbbi tiszta feltalálás, a legendában a való keveredik össze a képzelődéssel; a kiinduló pont való tény, egy hős élete, képe, mely tovább él és megszépül, kikerekedik s legendává lesz. Strauss például nagyon tévedett, mikor Jézus csodálatos legendáját, az evangelium gyönyörű elbeszéléseit, mythosoknak tekintette, kiben a látnokok jövőndölései, a Megváltó eszményi alakjának vonásai valósultak. Mert ha kitöröljük Jézus történeti személyét, ha elhanyagoljuk azt az erkölcsi varázst, mely feléje fordította a lelkeket, mély űrt hagyunk az ő helyén.

Érdekes Renan rokonszenve assisi szent Ferencz iránt. Valami édes és naiv varázs van e szent életében. Jézus bájos szeretete tölti el egész belsejét, *az isteni szeretetet örök mámorában* él, Renan azt hiszi, hogy abban a lelki állapotban folynak napjai, melyben az első képek, a nyelv és mythologia alapjául szolgáló képek támadnak. Bájos gyermekes naivsága például egy téli éjszakán bemegy a kertbe, embereket csinál a hóból, mondogatván magában: «Ez a nagy a feleséged, ez

a kettő a fiad, ez a kettő a leányod, ez a másik kettő pedig a szolgád és szolgálód. Siess, öltöztess fel őket, mert elvesznek a hidegtől. De ha annyi gondot okoz neked, elégedjél meg az Úr szolgálatával». Semmi se közönséges neki. Gyöngéd realista, a ki semmit sem vet meg, mindenben örömet találja s mindent meg tud könyezni, koldusok, megtérő betyárok, bűnbánó asszonyok s a szív betegei, a kik Jézus köré gyülekeztek, nála is megjelentek, és midőn életével egy gyönyörű költeményt szerzett, melyet nem lehetett hidegen bensőség nélkül megírni, egyike lőn az olasz művészet nagy inspiratorainak. Assisi szent Ferencz célja volt a keresztyén idealt megvalósítani s megmutatni, mi lehet a hegyi beszédből, ha betű szerint az élet törvényének tekintjük. Nem kevesebbről, mint az evangelium visszaállításáról, a világ általános reformjáról volt szó. Renan e csodáló magasztalása, finom dicsérete némileg érthető, ha az időpontot tekintjük, melyben assisi szent Ferencz élt és működött. Ezerkétszáz nagyjából megfelel 1845-nek, mikor Renan is édes, odaadó vallásos érzéssel volt eltelve. Költői lelke fel tudta fogni, át tudta érezni azt a bájos, gyöngéd szerelmet, mely a szentet hevíté. Renan abban sem igen tévedett, hogy annyira Krisztushoz hasonlónak rajzolta, mert assisi szent Ferencz nagyon közel élt az ideálreál deléhez, mikor Jézus született. Augustus császár kora nagyon megfelel II. Frigyes császárénak. Előtte úgy rémlik, mintha szent Ferenczben több eszményi elemet látnék. Krisztus naivsága, bájos realismusa azonban komolyabb, tiszteletreméltóbb, istenibb, mint szent Ferenczé. De mindkettő realista, a mennyire a kor erős ideálreál szelleme engedé, mindketten befelé mentek az erősödő realis érzésbe, gondolkodásba, azért mindketten hódítottak s assisi szent Ferencz a XVI. század első negyedéig nemcsak a népet igézte meg, hanem a művészeket is ihletre ragadta. A XVI. század idealismusa már tetemesen megapasztotta tisztelőinek

számát. Az eszményi napok rationalis gondolkodása nem kedvezett a szent férfiú szerető szívének, megvetéssel néztek reá épen úgy, mint tudatlan szerzetére. Mikor pedig bekövetkezett az idealrealismus 1570 körül, mindenfelé a tanult és orthodox szellemű jezsuitákat karolja fel a művelt katolikus világ. A XVIII. század idealismusa hasonló megvetéssel kísérte a szegény *barátok* munkásságát, épen úgy, mint a XIX-iké. Mindamellett napjainkig fenmaradtak s mint hitoktatók, gyónatatók és a lelkészek kisegítői nem csekély szolgálatot tesznek a híveknek és a papságnak.

Bodnár Zsigmond.

AZ AESTHETIKA ELVEI A POSITIVISMUS SZEMPONTJÁBÓL.

— Első közlemény. —

Ha különben sem túlgazdag, aesthetikai irodalmunk terén széttekint, a figyelmes és elfogulatlan észlelőnek csakhamar feltűnik egy bizonyos chablonszerű vonás, bizonyos conventionalis eszmék s fogalmak folytonos felszínre kerülése, melyek egyhangúságukkal fárasztanak s a tanulni vágyót kielégítetlen hagyják. Aesthetikusaink, a helyett hogy alapos philosophikus kutatással a dolgok mélyére hatolva, a művészi termelés feltételeit, czélját és rendeltetését általános emberi szempontból tisztázni iparkodnának, felületes ismeretekkel, névszerint: «A művészet öncél»-féle elv keretében a régi ütött-kopott aristotelesi definitiókkal s felosztásokkal elégsznek meg. Legfőlebb a nép-nemzetiesség szűk látókörű általánosságaig emelkednek és sejtelemmel sem látszanak bírni arról, hogy az aesthetikai productio törvényei általános s örök érvényűek, hogy az emberi természet legmélyén, biologikus és morális szervezetünk constitutiójában rejlenek, hogy következőleg a művészi, és in specie a költői, functiókat szűk népnemzeti korlátok közé szorítani egyértelmű azoknak szükségképeni elsekélyesítésével, az irodalom elposványosodásával.

Tudvalevő, hogy előkelő s tiszteletreméltó íróink, kétségkívül jóhiszeműleg, ajánlották az úgynevezett nemzeties irányt, nemcsak, hanem koruk — s az akkori szükségletek — intő szavára hallgatva, ez irányban érvényesítették tehetségeiket,

kétségbevonhatlan előnyére irodalmunknak. De e metaphysikai izű elvnek bizonyára ők sem akartak abszolút érvényt tulajdonítani, sem örök időkre megállapítani irodalmunk fejlődésének irányát, mintegy ultima Thule-jét, mint ezt manapság kathedráról s tankönyvekben sokan hirdetik.

De ha e tanácsot csak relativ értelemben kell vennünk, a mint nem is lehet máskép (egy nagy philosophus mondogta, hogy egyetlen abszolút szabály van, s ez az: hogy minden relativ), akkor egy elodázhatlan kötelesség hárul ránk, az, hogy tisztába hozzuk ama magasabb philosophiai elveket, melyek a művészi productumok létrehozása körül érvényesülnek. Mert hogy ilyeneknek létezniök kell, nyilvánvaló; hiszen különben, hogyan gyönyörködhetnénk a legkülönbözőbb korok és nemzetek termelte remek művekben, hogyan vonhattunk volna el ezekből szerkesztési szabályokat, hogyan képezhetné ezek utánzása egyik főmotivumát a művészi tevékenységnek?

A nemzeti esemény- és létkörbe való önkénytes bezárkózás még egy más szembetűnő hátránnyal is jár. Az Emberiség különböző korszakainak küzdelmei, eszmemozgalmai, nagy eseményei és nagy emberei önként kínálkoznak tárgyaiul a művészi és költői tevékenységnek, még pedig általános érdekű tárgyakul, és mért szorítkoznánk exclusive a — bennünket kétségkívül első sorban érdeklő — nemzeti történelemre s közéletre? Alig szenved tehát ellenmondást az az állításunk, hogy a nemzeties irány legfőlebb csak az előadási módra, a nyelvezetre s a styldre vonatkozhatik s ezekre nézve bír létjogosultsággal, nem pedig a tárgyak kizárólagos választására, s épen nem egyértelmű az Emberiség általános fejlődése alól való jogosulatlan, szűk látkörű s előbb-utóbb a művészi termelés elsekélyesedését eredményező elzárkózással.

Nem is lehet kérdés, hogy közönségünkben megvan-e az általános emberi témák iránti érzék s érdeklődés. Igaz, hogy

még nagy tért foglal el szépirodalmunkban a régi nemzeties chablonok szerint való productio. De ki tagadhatná, hogy közönségünk lázas — szinte beteges — mohósággal kapkodja a külföldi irodalom, különösen a regényirodalom silány termékeit. Mi jelentősége van e tüneménynek, ha nem az, hogy a nagy garral hirdetett exclusivitáson hatalmas rés üttetett s közönségünket az ilyenfajta korlátolt doctrinákkal kielégíteni többé nem lehet. Az sem áll, hogy irodalmunkban általános emberi érdekű szépmű succès-re nem számíthat. Elég Madách *Ember tragédiájára* hivatkozni, mely igazán páratlan sikert ért el. Pedig ebben semmi legcsekélyebb nemzeti vonás sem észlelhető a nyelven kívül. Általános emberi problémát fejtet abstract philosophiai modorban s fogalomkörben. Mellesleg mondva, elég eklatánsan meghazudtolja e mű azok diagnosisát, kik a magyartól elvitatnak minden philosophiai arravalóságot, s arra akarnák kárhoztatni, hogy művészi élvezet tárgyában holmi népies zöngeményekkel érje be az idők beteljesedéseig. Hogy még egy példát idézzek a képzőművészetek köréből: Munkácsy hazai tárgyú történelmi s genre-festményei mellett nem kevésbbé hatásosak általános tárgyú alkotásai, minők Krisztusképei, Milton-ja stb.

Eszünk ágában sincs, hogy elvitassuk a nemzeties irány nagy érdemeit a multban. Köztudomású dolog, hogy a hazai költészet a mult század vége, de legkivált a negyvenes évek óta a nemzeti eszme, azaz a tágabb értelemben vett politika szolgálatában állott s nagy szerepet vitt a magyar nemzet aspirációinak megvalósításában, veszélyben forgott nemzeti egyéniségének, souverainitásának visszahódításában, s e czímen elévülhetlen érdemeket szerzett. De ki tagadhatná másrészt, hogy ez a hivatása a hazai költészetnek egy negyedszázad óta — legalább egyelőre — megszűnt. S e körülmény meg is látszik a hazai szépirodalom iránytalanságán.

Elérkezettnek látjuk azért a pillanatot, hogy a művé-

szetek belső természetéről, általános nemesítő s nevelő hatásáról, igazi rendeltetéséről, feladatairól és céljairól helyesebb elvek kapjanak lábra. Hogy közönségünk az analytikus, szájbárágó methodus félretételével egyszer synthetikus, általános és eszme-suggestív módszer keretében ismerkedjék meg az aesthetika elveivel. E szempont vezérelte e sorok íróját, midőn századunk s minden idők egyik legnagyobb elméjének, Comte Ágostnak ez eszmekörre vonatkozó fejtegetéseit¹ átdolgozta s a következőkben a magyar olvasóközönség elé terjeszti. És most egyéb bevezetés nélkül neki engedjük át a szót.

I. A művészet általános theoriája és felosztása.

A művészet mindig a létező dolgok idealizált utánzásából s repraesentatiójából áll, a mely utánzó alakításnak célja nem más, mint tökéletesedési ösztönünk kimívelése. A művészet tere tehát ép oly terjedelmes, mint akár a tudományé. Mindegyikök, a saját módja szerint, felöli az összes valóságot, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi megismerni iparkodik azt, az első pedig szépíteni. Mind a kettőben a contemplatio ugyanazt a természetes folyamatot követi, t. i. a legegyszerűbb s a legmaterialisabb elmélkedésen kezd s fokozatosan a complicáltabbakhoz s az emberi rendet jobban megközelítőkhöz emelkedik, mely haladás különben egy általános gondolkodási törvénynek felel meg. Annak a törvénynek, mely a tudományok hierarchiáját a fokozatos complicatio elvére alapítja, s a hét alaptudomány bázisául a matematikát s betetőzéseül a morált tűzi ki. Ilyenformán az *igaznak* és *jónak* nagy lépcsőzete, melyet a tudomány, illetőleg a poli-

¹ Discours sur l'Ensemble du Positivisme. IV-e Partie : Aptitude esthétique du Positivisme. In *Politique Positive*. T. I.

tika ismertet meg velünk, még a *szép* hierarchiájával is egybeesik, s ilyképen a legteljesebb harmónia létesül az emberiség három nagy alkotása: a philosophia, a tágabb értelemben vett politika s a művészet között.

Nem lehet tagadni ugyanis, hogy a szervetlen természet s különösen az égi testek látványa tárja fel előttünk legelsőbbben a szépség, a szabályosság s a nagyság jellegeit, a melyek itt egyszerűbben nyilatkoznak s könnyebben felfoghatók, mint a szövevényesebb s kevésbé szabályos tűneményekben. A szépség magasabb lépcsőfokozatait alig is bírná élvezni az, a ki annak kezdetleges megnyilatkozásai iránt érzékkel nem bír. Ámde ha igaz az, hogy a tudományok philosophiája a szervetlen világ tanulmányát csak mintegy nélkülözhetlen előkészület gyanánt tekinti, a melyből az emberiség magasabb szempontjára emelkedik: a költészetnek még sokkal több oka volna arra, hogy ez eljárást kövesse. Ez a tendentia másfelől jóval kifejezettebb a művészetben mint a politikában (ezt oly értelemben véve, hogy az a dolgok s az ember tökéletesítését célzó általános műveletek összege); mert ez utóbbi, miután sokáig a materialis tökéletesítés terén késedelmezett, még a physikai és értelmi jobbítás terén is soká állapodik meg, mielőtt tulajdonképeni célja: a moralis tökéletesítés felé emelkedhetnék. A poesis ellenkezőleg sokkal hamarabb oszon át e három alsóbb fokozaton s kevesebb erőlködéssel emelkedik a moralis szépség contemplatioja felé.

Az előbbiekből világos, hogy a költészet tulajdonképeni tere: az érzelem. Ebben leli föl úgy eszközeit, mint célját. Az emberi lét valamennyi tűneményei között az érzelmek leginkább módosulásnak alávetettek s épen azért legjobban idealizálhatók, csak úgy mint legtökéletesebithetők. (Tudnivaló, hogy egy általános positiv törvény értelmében a magasabb fokú complicatio egyfelől tökéletlenséget, másfelől módosul-

hatást implicál.) Ámde a *kifejezés*, ha mindjárt tökéletlen is, kell hogy nagy mértékben visszahasson olyan functiókra, melyek természetüknél fogva kifelé terjeszkedni iparkodnak. Ha tehát egyfelől a kifejezés hatékonyságát a gondolatok terén felismertük, önként kínálkozik a föltevés, hogy az érzelmek tekintetében még sokkal fejlesztőbb hatású a kifejezés már csak azért is, mert ez utóbbiak a manifestációra alkalmasabbak. Az aesthetikai cultura tehát, bármily fokon, még a tiszta utánzásra szorítkozva is, nagy hasznú moralis gyakorlatlá válhatik, ha kellő serkentő hatással van a bennünk lakozó vonzódási érzelmekre úgy, mint ennek ellenkezőjére. Még sokkal teljesebb lehet ez irányú hatékonysága, ha a repraesentatio, a helyett hogy szorosan a valósághoz ragaszkodnék, kellő fokú idealizálással jár. Ekkor a művészet az őt jellemző missio magaslatára emelkedik: azaz a legegletteljesebb típusok szerkesztésére, melyeknek folytonos szemlélete olyannyira képes érzelmeinket, sőt gondolatainkat is tökéletesíteni. Az így construált képek bizonyos fokú túlzása rendeltetésöknek egyik szükséges föltétele; mivelhogy okvetlenül túl kell menniök a valóságon, különben nem indíthatnának bennünket annak javítására. Az ily módon mesterségesen előidézett emotiók, noha az egyéni életben is már nagy horderejűek, a nyilvános élet terén még hasonlíthatlanul hatalmasabbak, akár mert tárgyuk sokkalta fontosabb, akár mert a személyi benyomások összegeződése s együtthatása még kölcsönös serkentést idéz elő.

Ez előzményekből kifolyólag tehát és a köztudattal egyetértve, a költészet helyét a philosophia és politika között jelölhetjük ki; még pedig oly hozzáadással, hogy az elsőből veszi eredetét s az utóbbit előkészíti.

Az érzelem maga is, mely létezésünk legfelsőbb principiuma, alá van rendelve különben az objectiv törvények amaz összeségének (nevezzük dogmának), melyet a philosophiai kutatás a külvilági dolgokra s ép úgy az emberiségre

nézve constatál. Világos tehát, hogy a képzelődés is a fortiori alá kell hogy rendelje magát a külső valóságnak. Mert ha az idealitás nem lenne folytonosan alárendelve a realitásnak, szükségképen tehetetlenségre volna kárhozthatva, s azonfelül még szüntelen tévelygésre, czéltalan vergődésre. A politika is, a mennyiben célja a természeti rend javítása, elsőben is reá szorul, hogy e rendnek kellő ismeretére tegyen szert. De a költészet sem vonhatja ki magát e szükség alól, ámbár szerepe csak arra szorítkozik, hogy javításokat *képzeljen*, a nélkül, hogy ezek megvalósítását meg is próbálná. A költészet fictiói kell hogy túlszárnyaljanak a lehetőségen, melyet viszont a politika egyedül contemplant. Mégis mind a kettőnek szükségképen egy a kiindulási pontja, t. i. a létező dolgok helyes felismerése. Mindig szem előtt tartandó az a szabály, hogy bármilyen rendű javításaink nem állhatnak másban mint a természetes rend ildomos módosításában; a rendnek magának respectálása ellenben elodázhatlanul szükséges conditio sine qua non. A képzeletbeli díszítések s a valóság szépítései, bár terjedelemre sokkalta tágabb körűek, csak úgy alávétvék az imént vázolt alapvető törvénynek, a mely tehát egyformán érvényes úgy a poesisban, mint a politikában. Tényleg az ember képzelődése sohasem volt híjában emez üdvös kényszernek, még az emberiség legpoetikusabb korszakaiban sem, pl. a görög-római polytheismusében, azzal a különbséggel, hogy az akkori nemzedék egészen más fogalmakkal bírt a külső valóságról, mint a minőkkel a mai kor embere. Az egyéni fejlődés is mindennap szemünk elé tárja ezt az elkerülhetlen szabályt. Ki nem észlelte pl. közülünk, hogy a gyermek is hajlandó alárendelni ideálját a valóságról szerzett s időről időre módosuló fogalmainak.

De ha a költészet egyfelől, t. i. idealis típusai szerkesztésében, a philosophiától függ, másfelől meg befoly a politikára, ha e típusok rendeltetését vesszük szemügyre. Minden

emberi működésben ugyanis a kivitelnek előfeltétele a képzelés, valamint ennek meg a szemlélet (*contemplatio*). Az ember csak olyasmit készíthet, azaz valósíthat meg külsőleg, a mit belsőleg megfogant (*concipiált*). Ez a belső typus, a mely már a legegyszerűbb mechanikai vagy geometriai műveletekben nélkülözhetlen előfeltétel, mindig tökéletesebb a valóságnál, melynek előtte jár s melyet előkészít. Ámde azok előtt, kik a poesist nem tévesztik össze a versificálással, nem lehet egy pillanatig sem kétséges, hogy az imént vázolt belső typusalkotás, vagy másszóval a *találmány* teszi az aesthetikai idealitást, ezt legelemibb s legáltalánosabb értelemben véve. Ha már most ez eszmét a társadalmi tüneményekre terjesztjük ki — mint a melyekre a művészet s a tudomány leginkább vonatkozik — úgy találjuk, hogy az említett funciónak alig kezdetleges vázlata van meg ezekben, s tényleg gyakran egészen félreismertetik, kellő rendszeresítés hiányában. A távoli jövőben majdan, mikor e föltétel jobban beteljesül, az idealizálás funciónja az utópiák szabályozásából s a valódi rend alá való rendeléséből álland, mely rend ismeretét az elmúlt generációk munkálódása készítette elő a jövő számára. Mert az utópia a tulajdonképeni társadalmi művészetre nézve az, a mi a geometriai és mechanikai typus az illető művészetekre vonatkoztatva. Ha már előbb meggyőződünk a typusok szükségéről a legcsekélyebb szerkezeteknél, hogyan lehetnének meg nélküle a legnehezebbekben? Tény, hogy a politikai művészet empirikus állapota mellett is, minden nagyobb szerű változást megelőz egy-két századdal előbb egy rá vonatkozó analog utópia, melyet az emberiség aesthetikus geniusának a helyzet és az új szükségletek sejtelemszerű ösztöne sugall. Innen magyarázhatók pl. Dante *Commediájában*¹ az új világ

¹ Lásd az *Inferno* 26-ik énekében az Ulysses szájára adott feladást. — Ismeretesebb a Virgil 4-ik eklogájában, a *Polio*-ban foglalt s kath. theologusoktól gyakran idézett jóslat.

fölfedezésére vonatkozó sejtések, továbbá Aeschylos Prometheusában¹ a Jupiter uralmának megdőlésére vonatkozó jóslat. Az utópiáknak tehát kellő szabályozás mellett mindig meglesz jogosultságuk, föltéve hogy a külső valóság törvényeinek alárendelve maradnak, csak úgy mint ez minden más aesthetikai fogalmakra nézve szükséges. Semmi kétség az iránt, hogy a modern politikai költészet is csak azért oly silány s néha zavaró hatású, mert nem serked az igazi philosophia forrásából; ugyanaz a körülmény egyszersmind kötelességünké teszi az elnézést az efajta naiv divagatiók irányában.

Ez az egész positiv theoria természetes módon összefoglalható abban a szerencsés kétértelmű elnevezésben, melylyel a köztudat az aesthetikai functiók összeségét megjelelni szokta. Azzal, hogy par excellence *művészet* névvel jelöli, a népi ösztön, melynek a nyelvek eredetöket köszönik s a mely sokkal felvilágosodottabb, sem mint a tanultak s pedánsok kizárólagos praetensiója megengedni hajlandó, ösztön-szerűleg megsejditette a költészet valódi helyzetét és rang-

¹ A Jupiter hatalma megdőléséről szóló passusok közül legjellemzőbb a következő:

Prometheus: Bármilyen gögös legyen is Jupiter, meg fog aláztatni s megszűnik uralkodni. — — — Akkor beteljesedik egész valóságában az átok, melylyel Saturnus sujotta őt, mikor ősi trónusáról letaszított. Valamennyi isten közül egyedül én vagyok az, a ki megmondhatnám neki hogyan kerülhetné el e csapást; egyedül magam tudom s csak én világosíthatnám fel. Akkor majd hiába emelkedik fel a levegőégbe. hiábavalók lesznek mennydörgő fellegei, hasztalanul rázza majd lángoló tűzkévéit: mind e készület nem menti meg a csúfos bukástól. Látom mint teremti ő önnönmagának az ellenséget, egy csodás erejű, győzhetetlen athlétát, a ki a villámnál égetőbb tüzeket hajít, a mennydörgésnél harsányabb morajt támaszt, és még a háromágú szigonyt, Neptun fegyverét, a tengerek ostorát s a föld megrengetőjét is szét fogja törni. Jupiter ekkor, e szírtén szétzúzatván, megtudja majd a különbséget az uralkodás és a szolgaság között.

ját: a philosophia és politika között, de közelebb az utóbbihoz, mint az előbbihez. Mindamellet, hogy a technikus művészetek célja megvalósítani a javítások mindama fajtáját, melyet az aesthetikai művészetek csak képzelnek, mégis a poesis már egy — közvetett, igaz — de lényeges javítást visz véghez, a mennyiben érzelmeinket iparkodik módosítani. Ha különösen nem választjuk el tőle az ékesszólást, mely alapjában véve nem más mint a költészet első, bár legtöbbször csak satnya vázlata, nyilvánvaló mindenki előtt, hogy a legnehezebb s a legdöntőbb hatást fejt ki akkor, mikor a szenvedélyeket gerjeszti fel bennünk vagy mikor csillapítja azokat, nem kénye-kedve szerint — mint sokan hiszik — hanem természeti törvényeik értelmében. A poesis majdan ismét hatalmas segédeszköze lesz a morálnak, a mint minden korban s mindenütt az volt. Teljesen indokolva van tehát az osztályozás, mely a költészetet inkább az actióval, mintsem a speculatioval kapcsolja össze, minthogy a legterjedelmesebb s a legfontosabb tökéletesbítést, az érzelmekét tűzi céljául, a melyhez mérve az anyagi, physikai, sőt még az értelmi művészetek is csak másodlagos vagy előkészítő szerepkörrel bírnak, minden bennök rejlő, sajátos hatékonyság mellett is. Nem csoda, hogy a modern civilisatio kezdetén sokszor *tudomány* névvel jelölték (így a középkori francia trouvèrenél: *gaie science*) a költészetet akkor, mikor a tulajdonképeni tudomány alig létezett. Később, a mint a tudományos és aesthetikai genius külön kifejlett, mindjobban érezhetőkké lettek jellemzetes különbségeik s a *művészet* névvel jelölték kizárólag a poetikus functiókat. Ez a históriai folyamat azonban alkalmas még inkább hangsúlyozni az idealisatio positiv jellegét, mint közbenjáró tagot az appreciatio s a realisatio között.

Ilyenformán érthető lesz, hogy a művészet képezi az emberi egység legteljesebb úgy mint legtermészetesebb reprae-

sentatióját. a mennyiben közvetlenül az emberi élet három fő megnyilatkozási formájára, t. i. az érzelmekre, a gondolatokra s a cselekedetekre egyaránt vonatkozik. Kútforrása az érzelemben van (még pedig, a mint mondtuk, sokkal evidensebb módon, mint a másik két fő emberi alkotás: a philosophia s a politika), alapját a gondolatok s célját a cselekedetek képezik. Innen magyarázható az, hogy egyformán alkalmas hatást gyakorolni az emberi — egyéni és társadalmi — élet minden részletére, valamint az a kizárólagos szabadalma is, hogy egyformán gyönyörködteti valamennyi társadalmi osztályt s minden kort egyaránt. Egyfelől észrevétlenül vissztereli a theoretikus embert túlzóan abstract elmélkedéseit a realitás terére, másfelől a gyakorlati embert az érdek nélküli, nemesebb szemlélődésre ösztönzi. Közbenjáró természetéhez híven, a művészet kiválóan alkalmas az érzelem s az ész között való természetes közbenjárói szerepre; egyformán módjában van az érzelmeket excitálni azoknál, kik túlnyomólag gyakorolják az értelmet, s az értelmi szemlélődés tehetségét kifejleszteni az érzelemre hajlandó lelkekben. Az az ismert közhely, mely a művészetet az emberiség természetes visszfénye gyanánt tünteti föl, nem szorítkozik tehát egyedül a nyilvános életre, mely elsőben suggerálta volt s jobban nyilvánvalóvá teszi valóságát. Ki kell egyszersmind terjeszteni azt az egész emberi létre, melyet előnkbe állít és módosít, mivelhogy belőle ered.

Ha az imént vázolt társadalmi harmoniának biológiai alapját kutatjuk, csakhamar rájövünk, hogy ennek eredete nem más, mint a szervezet izom- és idegrendszere közti szükségszerű s kölcsönös kapcsolat. Mozdulataink — melyek kezdetben gépiesek, önkénytelenek, majd később önkénytesek — belső, még pedig főleg morális benyomásainkat tolmácsolják, másfelől viszont befolyást gyakorolnak ezekre, a mint hogy elő is idézték. Ím ez a művészet teoriájának legelső, szer-

vezetünk természetében rejlő csirája. Az állatvilág összes területén (mert ne feledjük, hogy a művészet e kezdetleges foka közös velünk s az állatokkal) a kifejezés egyes-egyedül a többé-kevésbé jellemző mimikára szorítkozik, a mely az embernél is az aesthetikai evolutio spontán kiindulási pontját képezi, de nála azután hatalmas fejlődésnek indul.

Ezek után átmehetünk a művészet conceptiójának kiegészítésére, a mennyiben lényegileg három különböző fokát vagy módozatát különböztetjük meg, ezek: az *utánzás*, a *találmány* s a *nyelvezet*, ez utóbbit úgy a hangokra, mint az alakokra alkalmazván. Bár a metaphysikusok váltig azon voltak, hogy az imitatio s az inventio között elválasztó korlátokat emeljenek, minden okos észlelő előtt világos, hogy valamennyi művészet utánoz, s ugyancsak valamennyi idealizál is. A külső természet szolgáltatván az eszményítés természetes kútforrását, a művészet kezdetben tisztán utánzásra szorítkozik. A kezdetleges korban csak úgy mint a gyermeknél s az állatoknál is, a szolgálai utánzás, mely még a mellett az alsórendű cselekményekre szorítkozik, képezi aesthetikai arravalóságunk legelső nyilvánulásait. De mai napság a dolgok reproductiója csak úgy s annyiban érdemli meg a művészet nevet, ha és amennyiben szépíti, azaz tökéletesíti az eredetit. Ezzel alapjában véve hívebb lesz, amennyiben t. i. jobban kidomborítja a főbb vonásokat, a melyeket a kezdetleges utánzás összezavart a többiek tömegével. Ebben áll tulajdonképen az *eszményítés*, mely az ókor első remekművei óta hovatovább jobban jellemzi az aesthetikai alkotásokat. De bár elismerjük eme második fokozat kiválóságát, nem szabad feledni, hogy az első fok, az utánzás, mily szükséges kellék vala; ennek híján képtelenek volnánk a művészetnek akár igazi forrását, akár tulajdonképeni természetét felfogni.

Miután így az aesthetikai működést eszményített utánteremtésnek jellegeztük, kell hogy még harmadik functiójá-

ról is szóljunk. Ugyanis a szoros értelemben vett *kifejezés* nélkül a művészet első foka ellehetett, de a második módzatánál oly szükséges kellék, mely nélkül a megnyilatkozás lehetetlen lenne. Ilyenformán a nyelvezet — mely mint fentebb mondtuk, egyaránt vonatkozik a hangokra s az alakzatokra — képezi a harmadik s utolsó aesthetikai operatiót, a nélkül hogy szükségképen arányban volna a másodikkal. Mert ha a kifejezés tökéletlen marad, a költő hiába alkot magasztos typusokat, igazi felsőbbsege nem jut érvényre a közlés hiányossága miatt. Mig ellenkezőleg a stylus tökélye néha alaptalan s épen azért múló kiválóságot szerez egyes költőknek. Így Racine sokáig bitorolhatott felsőbbséget Corneille fölött. Hazai irodalmunkból idézve példát: köztudomású, hogy Madách kifejezési képessége messze elmarad conceptiója mögött; de ez utóbbi téren fölötte áll majdnem összes honi költőinknek.

A meddig a művészet a kezdetlegesség fokán álló utánzásra szorítkozik, nem érzi egy különleges nyelvezetnek szükségét, melynek önmaga helyét pótolja. De mihelyt az eszményítés lép a sorompóba, azaz mikor a reprodukáló művész bizonyos vonásokat exaltál, túloz, másokat mellőz, többeket pedig alaposan módosít, a festmény közvetlenül alkotóján kívül minden másra nézve érthetetlen lesz; s alkotója kívülre csakis egy kiegészítő művelet segélyével teheti nyilvánvalóvá, a melyben tehát egyesegyedül a kifejezésre szerepel. Eme végső ténykedésben — melynek híján a művészet kudarcot vall, vagy legalább nagy sikerre szert nem tehet — a költő összhangzásba hozza a külső jelképeket a bensejében élő typussal, csakúgy mint a kezdetleges utánzásban a külső természethez adaptálta. Csakis ily értelemben lehet elfogadni a híres Grétry zenei elvét.¹ — melyet később a specialis

¹ L. Mémoires ou Essais sur la Musique.

művészetekre is kiterjesztettek — hogy t. i. az ének a beszéd-ből ered, a szavalás közvetítőül szolgálván a kettő között. Ugyanazt az elvet, a legáltalánosabb művészetre, a poesisre is lehetne alkalmazni, úgy hogy a szónoki előadást átmenetül tekintenők a prózából a verses formához. A szorosan vett történelmi szempontból azonban Grétry észlelete helyesbítésre szorul, még pedig úgy, hogy éppen ellenkezője igaz, t. i. a beszéd származik az énekből, legalább ha azt a kezdetleges kort tekintjük, melyben úgy a művészetek általában, mint különösbbe a nyelvek elsőben fejlődésnek indultak.

Bármily nembeli kifejezési képességünk e szerint mindig aesthetikai eredetű, mert csak azt bírjuk kifejezni, a mit előbb erőteljesen éreztünk. Éppen azért, főleg a fejlődés kezdő fokán, a kifejezés sokkal inkább az érzelmeket tolmácsolja mintsem a gondolatokat. Mert az előbbiek nemcsak sokkal erőteljesebbek, hanem mindenféle manifestatio főserkentői is. Még a legkiműveltebb nyelvekben is, a hol az értelem annyi tért foglalt el az érzések elől az életszükségletek nyomása alatt, még mai napig is lehet constataálni ezt az érzelmi kútforrást, ha valamely szónoklatnak zenei oldalát figyelemmel kísérjük. Így pl. a legridegebb matematikai előadásban előforduló intonatiókat vizsgálatra méltatván, nem nehéz meggyőződnünk, hogy azok a szívből s nem az észből fakadnak, elannyira, hogy még a nem rögtönző szónoknak is meg lehet ítélni morális jellemét pusztán hanghordozása után.

Az említett törvény magyarázatát könnyű szerrel megtaláljuk a biológiában, még pedig az agy organumai- és functióiról való tanban. Itt természetesen nincs helye e fontos tanegészet tüzetesen tárgyalni. Csak röviden jelezhetjük, hogy az izomzati, akár vocalis, akár mimikai, visszahatás, melynek eredménye az érzelmelek vagy gondolatok kifejezése, legfőképp az agy érző, affectiv régiójának hatása alatt áll. Míg az agynak az a régiója, mely a szemlélődés szín-

helye, sokkal csekélyebb energiával bír, hogysen az izomrendszernek olyan mozdulatait provocálhassa, melynek a kifejezésre szükségesek s a melyek a saját functióinak teljesítésére nem is nélkülözhetlenek. Ez az oka, hogy a helyes sociologiai magyarázat minden nyelvnek alapjellegét abban leli, hogy ez egybegyűjti mindazt, a mi az emberiség aesthetikai evolutiójában mint önkényt megnyilatkozó és általános jellegű jelentkezik; hogy azzal a nyilvánítás és érzelmközlés közös szükségletének megfelelhessen. Az egyes specialis művészetek feladata előbb kihasználni ezt a köztulajdont, majd megnagyobbítani s kiterjeszteni azt. De a ténykedés maga nem változik meg természetében, akár a népi ösztönben nyilatkozik meg (népi nyelv és költészet), akár egyéni organumokban (műköltészet). Az eredmény mindig inkább az érzelemtől függ mintsem az észről, még mai napság is, a legtöbb esetben, akármikép erősítse is az ellenkezőt a pedansok előitélete.

Kétségtelen ezek után, hogy a beszéd az énekből származik, az írás pedig a rajzból, mert azt fejezzük ki legelőbb, a mi leginkább s legközelebből érint bennünket. Társadalmi szükségleteink azután fokozatosan kiterjesztették és általánosították az ének és rajz ama részének használatát, a mely a gyakorlati élet s a gondolkodás megfelelő fokával arányban állt, e kettő lévén szokásos tárgya a közlésnek. De egyúttal az érzelmi factor, mely első sorban inspirálta a közlés jeleit, mindinkább s inkább feledésbe megy a gyakorlati rendeltetés mellett, a mely a kifejezést gyorsabbá s kevésbbé kifejezőbbé alakítja ki. Úgyannyira, hogy utóbb a nyelvezet igazi eredete egészen homályba borulván, nemcsak az úgynevezett nyelvtudósok, hanem utánok a köztudat is azt valami önkényes közmegegyezésnek, conventiónak tulajdonítja, a mely mellett azonban a nyelv spontan általánossága megmagyarázhatatlan tüneménynyé lesz.

Ez rövideden az emberi nyelvezet sociologiai theoriája, melyet mi az aesthetikai functiók összeségével kapcsolatban levőnek tekintünk. Ugyanezekkel függ össze különben az állatoknál is, azzal a különbséggel mégis, hogy az állatvilág egyetlen tagja sem képes akár énekét, akár mimikáját annyira széppé alakítani, hogy a tulajdonképeni öntudatos művészet magaslátára emelkedhetnék.

Hogy a művészet philosophiáját minden szempontból jellegezzük, hátra van még a művészetek rangsorozatának megállapítása. Erre nézve a positiv osztályozás általános elve fog segítségünkre lenni. Ez pedig nem más, mint a fogyó általánosság s vele összhangban a növekvő specialitás és energia elve. E szerint az aesthetikai hierarchia legfelsőbb tagja közvetlen kapcsolatba lép az értelmi functiókkal, míg ellenben alsó kiágazása — a közbeeső tagok technikai fogásokkal mindinkább complicálódván — a tevékenységi functiókkal, vagyis eredménykép a tulajdonképeni iparral fűződik össze. Ez osztályozás megfelel a művészet általános helyzetének az emberi nagy alkotások között, t. i. egyfelől a tudomány, másfelől az industria között. Abban a mértékben, a mint a művészet kevésbbé általánossá s inkább technikussá lesz — bár mindig az emberre vonatkozik — mind kevesebb közvetlenséggel simul legfőbb és legjellemzőbb tulajdonságainkhoz; hanem inkább és inkább a szervetlen természet felé hajlik, úgy hogy legalsó tagjában majdnem kizárólag az egyszerű anyagi szépet fejezi ki.

Ez előzményekből már kitalálta a figyelmes olvasó, hogy az aesthetikai rangsorozat legfelsőbb polczára a tulajdonképeni költészetet kell helyeznünk, mint a mely a többi művészetnek valamennyinek alapul szolgál. Bár a neki sajátos benyomások kevésbbé energikusak mint bármely más művészeti ágé, birodalma ellenben kétségkívül a legkiterjedtebb, minthogy az egész emberi létet felöleli, még pedig különbség nélkül az egyéni, a családi s a társadalmi létformákat egyaránt. Vala-

mint a speciálisabb művészetek, a költészet is az emberi cselekedeteket vázolja, főleg pedig érzelmeinket, sokkal inkább mint gondolatainkat; bár a legelvontabb conceptiókkal is foglalkozhatik, még pedig nemcsak helyesebb formulázásuk szempontjából, hanem főleg azért, hogy tetszetősebb formába öntse azokat. Alapjában a költészet a legnépszerűbb valamennyi művészet között, először imént vázolt teljessége miatt, azután kifejezési eszközeinek természete folytán, melyeket a közhasználatú nyelvezetből merít, úgy hogy azonnal érthetővé lesz az összeség előtt. Kétség nélkül technikai eszköze: a verselés nélkülözhetetlen kelléke az igazi poesisnek; de ez épen nem képez valami külön művészetet. Bár a költői nyelvezet specialis formával rendelkezik, mindamellett sohasem más az, mint a közhasználatú nyelvnek egyszerű, bár magasabb fokú fejleménye. Technikai része a prosodiára szorítkozik, melyet bárki elsajátíthat néhány napi gyakorlat után. A költészet eme szoros, benső viszonya az általános szólásmóddal annyira jellemzetes és szükségszerű, hogy a költői genius sohasem szólalt meg nagy sikerrel valamely holt vagy akár csak idegen nyelven. A par excellence művészet tehát, a mellett hogy általánosságban, spontaneitásban és népszerűségben felülmúlja a többieket, még jellemzetes közös functiójokban, t. i. az eszményítésben is túltesz valamennyin. Azaz, hogy legtöbbet és legkiválóbb mértékben idealizál s a mellett legkevésbé utánoz. Mind e czímen a költészet mindenha fölényt gyakorolt a többi művészet fölött, s e fölénye hovatovább kifejezettebb lesz, abban a mértékben, a mint művelői majdan mindig nagyobb súlyt helyeznek az idealizálásra, míg a kifejezésnek kevesebb fontosságot tulajdonítanak. Ugyanis a specialis művészetek csakugyan ez utóbbi szempontból múlják felül a költészetet, nagyobb energiával adván vissza a természetőknek megfelelő jeleneteket; tárgyukat azonban csaknem mindig a poesisból merítik.

Az aesthetikai rangfokozat első lépcsőfoka meg lévén állapítva, könnyebb lesz a többieket is osztályozni, a meny-nyiben ezek önkényt elhelyeződnek a hierarchia lépcsőzetein, a szerint a mint rokonságuk a poesis iránt nagyobb vagy kisebb. Először az érzéki szervek szerint kell őket megkülönböztetni, a melyek megnyilatkozásait felfogják s így a művészetek sorrendje egybeesik azzal, mely specialis érzékeink közt létezik, ha fokunkint fogyó sociabilitásuk szerint rendezzük, a mint a biológisták, Gall óta, azt megállapítani iparkodtak. Tulajdonképen csak két igazán aesthetikus érzéki szervünk van, melyek az idealisatióra emelkedhetnek, ezek: a látás és hallás szervei. Ámbár a szaglási érzék is elég synthetikus természetű, mégis sokkal gyengébb fokban van meg az embernél, hogysem művészeti hatásra képes volna. Már most két aesthetikus érzékünk megfelel természeti nyelvezetünk két formájának, a mely t. i. felváltva lehet vocális és mimikus. Az első forma egyedül a zeneművészetet alkotja meg, míg a második, bár aesthetikai értéke kevesebb, a három alaki művészetet foglalja magában. Ez utóbbiak technikus fogásokkal nagyobb mértékben complicálódnak s ugyanakkor távolabb esnek a költészeti közös forrástól, melylyel a zene ellenkezőleg sokáig összezavartatott, s csak nagy későn vált el végleg tőle. Másik megkülönböztető jelleg az, hogy a zene oly érzékhez fordul, melynek működése független az akarattól, a mi nagyban hozzájárul ahhoz, hogy az általa keltett emotiók spontánabb jellegűek és mélyebbre hatók, bár kevésbé determináltak mint az alaki művészetekéi, melyek akaratunk közvetítése nélkül nem hatnak reánk. Másszóval a hangot akaratlanul is felfogjuk (a népies kitétel szerint: *fülbemáshzó* zene), míg egy képet, szobrot vagy épületet *néznünk* kell, hogy ítéletet formálhassunk vagy élvezzünk. Végül a közöttük levő különbség megfelel az idő és tér közötti megkülönböztetésnek, melyek közül az első a zenének, az utóbbi

pedig az alaki művészeteknek tulajdonképeni birodalma. Amaz főleg az egymásutánvalóságot, emezek pedig az együttlétet fejezik ki. Mindezeket tekintetbe véve, kimondhatjuk rangsorozati elvnek, hogy a zene kétségkívül a specialis művészetek között első helyen áll s az aesthetikai seriesben a második lépcsőfokot képviseli. Bár sokban túlozzák — kivált azok, a kiknek kenyerkeresetük — a technikai nehézségeket, melyek a zene művelésével járnak, szemmel látható, hogy nem igényel oly hosszadalmas tanulást és specialis gyakorlatot, mint a három alaki művészet, akár arra, hogy élvezzük a kész termékeket, akár hogy ilyeneket magunk produkálhassunk. Ebben rejlik az oka, hogy minden tekintetben népszerűbb is, socialisabb is a zene a formai művészeteknél.

A mi a három alaki művészetet illeti, melyek az akarrattól függő szervre, vagyis a szemre hatnak, közülök — ugyanazt az osztályozási elvet tartván szem előtt — első hely illeti meg a festészetet s az utolsó az építészetet, a közbensőt a szobrászat foglalja el. A festészet az, mely a három közül egyedül egyesíti magában a látási szervtől függő összes kifejezési módokat, a mennyiben a rajz hatását a színezéssel is fokozza. Működési tere, akár a magán-, akár a közéletben, sokkal kiterjedtebb mint másik két társáé; közelebb áll a költészethez, melylyel már annyian összehasonlították. Bár a technikus ügyesség ebben nélkülözhetlenebb s nehezebben szerezhető meg mint a zenében, még sem nyűgözi le annyira az aesthetikai lendületet, mint akár a szobrászat, akár az építészet. Tagadhatlan, hogy e két utolsó művészet az, mely legkevesebbet idealizál s legtöbbet utánóz; ez áll főleg az építészetre nézve. Ebben a technikai kivitel a túlnyomó, s termékeinek legnagyobb része inkább ipari mint művészeti productumnak tekinthető. E művészeti ág csaknem kizárólag a materialis szépségre szorítkozik, s az erkölcsi szépet csak mesterséges — és sokszor vitatkozás alá eshető — jellegekkel

fejezi ki. De az általa keltett benyomások tartóssága s energiája folytán mindenha megtartandja helyét a művészetek sorában. Különösen a nagy középületekben jut ez a szempont kifejezésre, a melyek minden nagyobb társadalmi phasis legimposánsabb formuláját állítják elénk. Nyilvánvaló lesz az építészet e magasztos rendeltetése, midőn pl. azokat a bámulatos székesegyházakat vesszük szemügyre, a melyekben a keresztyén középkor a neki sajátos érzelmeket oly csodálatra méltó módon idealizálta s örökszép monumentumokban fixirozta. Ezekben az építészet legméltóbban tanusította természetes arravalóságát, hogy az összes szépművészeteket összefoglalja s közös székhelyet teremtsen számukra.

Kun Sámuel.

AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA.¹

— Harmadik közlemény. —

Különös idegélettan: a tulajdonképeni érzéktanról (aestheseologia).

Látjuk tehát, hogy az ideg *főjelentősége az összekötés, vezetés*. Érdekes *Schiff* adata, hogy a tápláló ideg elmesztésével a végtag elpusztul, de ha galvanisáljuk, nem. Ez megint az izgalomnak a villamos erővel való rokonságáról tanuskodik s másrészt az izgalom azonossága mellett a test bármely részében. A vezetés irányát illetőleg, tudjuk, hogy *vagy a központban nyeri vagy oda vezet izgalmát az ideg*, csak aránylag kis része az idegeknek indul ki düczokból a test egyéb helyein, ilyen az együttérző idegrendszer.

Minket első sorban a centripetal, érző (sensitiv) idegek érdekelnek, azért foglalkozunk külön e részben ezekkel, sajátos végkészülekeikkel, a ránk nézve fontos halló- és látó-érzékszerv physiologiájával. Ezt értjük *érzéktan vagy szorosabb értelemben vett érzéstan: aestheseologia* alatt. Ez az aestheseologia rendkívül érdekes és fontos tudományterület, bár csak újabb időben képezi tudományos érdeklődés tárgyát. Mint említtettük, *Helmholtz* emelte ki először *ismerettani* és *aesthetikai* alapvető fontosságát s terelte rá ilyen irányban

¹ V. ö. Athenaeum 1895. évf. 2. és 4. számait.

a megérdemlett figyelmet. Újabb időben annyira nyilvánvaló lett tudományos fontossága s az érdeklődés annyira ráirányult, hogy külön német folyóirat jelenik meg pusztán az ez irányú vizsgálatok közlésére *«Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane»* czím alatt. Az *aesthetikai érzéktan (aestheseologia)* előadván a halló- és látó-érzékszerv physiológiáját, különösen foglalkozik *sajátos természetükből, szerkezeti tulajdonságaik-, hibáikból* folyó *felfogás-módjuknak* sajátásaival, melyek okozzák, hogy bizonyos benyomások már csupán ennél a szempontnál fogva *kellemesek*, mások *kellemetlenek*, sőt tűrhetetlenek vagy éppen *séggel érzékelhetetlenek*. Itt keresendő minden aesthetikai kellemes hatás első feltételének magyarázata.

Az érző idegek élettana.

Az érző idegek peripherikus érzékszervet kötnek össze az idegizgalom felfogására szolgáló központi idegrendszerrel. Az érzékszervekben végződő idegvég izgalmát elvezetik az izgalom-felfogó helyre. Minden ily idegszál, mint tudjuk, egyenlő szerkezetű ingerületük is azonos ; *microscopicus*, finom, üvegátlátszó, hengerded szálakból álló rostok, ugyanazon részint olajos, részint fehérjeszerű belsővel, másodperc alatt 30—40 méterre vezető izgalomképességgel, megalvadva hálnak el. *A különbség* tehát nem az idegben, az izgalomban, hanem *a szervekben* van. Érdekes kísérletet tettek e tekintetben *Philippeau* s *Vulpian*, a nyelv érző idegének felső részét a nyelv mozgató idegének alsó részével kötötték egybe s a felső rész izgatására mozgás jelentkezett a nyelv izmán. Az érző ideg végszervétől függő különbségét az érzésnek, az érzés *módjabeli* különbségének nevezzük *Helmholtz* szavával. Az egyes érzékszervek ingerlése támasztotta érzéseket tudatunk, élesen megkülönbözteti s össze nem téveszti, bár hasonlóságot gyakran

találunk köztök s az ily megfeleléseknek tulajdonítható a nyelvnek pl. a látás, hallás stb. érzéseire alkotott szavainak átviteles használata: hangszín, színtónus stb. . . . S akár villamos csapás, akár vongálás (erőművi inger), átmetszés, konyhasóoldattal való nedvesítés, érintés forró huzallal legyen az inger, az ideg a végszervnek megfelelő érzést hozza a központba. A reczében bár valóságos fény nem támad a szemre ütéskor, de az ideg az erőművi izgalmat is mint fényérzést hozza a központba. Vértolulásnál hasonló jelenség folyik le a szemben. Az érzékszervek e befolyását az izgalomfelfogásra nevezte *Johannes Müller* Bonnban 1826-ban megjelent *«Zur vergleichenden Physiologie des Gesichtsinns»* híres munkájában, a *Johannes Müller* nevével ma szorosan egybekapcsolt *«fajlagos érzéktehetség»*-nek, *«Specifische Sinnes-energien»*. Ennek elve korszakos alkotása felállítójának. Szélesebb értelemben *minden idegre, a mozgatókra is érvényes ez elv*, amint már kiemeltük, ahol az idegek azonos alkotásáról, két irányú vezetéséről szözlöttünk, hogy az *ideg-izgalom más-más szerepe csak az ideg végszerveitől függ*. Azt hiszszük: ez e törvény legáltalánosabb érvényű formulázása.

Visszatérve az érzés *módjabeli* különbségeire, azt találjuk, hogy az egyes érzékszervek okozta érzések is közös, együvértartozó sajátságaikon kívül, egymástól eltérő sajátságokkal is bírnak. E különbségeket nevezi *Helmholtz* az érzés *minőleges különbségének*: magash, mélyebb hang; szín-különbségek. E különbség oka jobbára az idegvég különböző rostjaiban keresendő.

Valamely idegrost izgalma okozta érzés azon jellemző sajátságát, melynél fogva más, bár ugyanazon érzékszervtől jövő ideg izgalma támasztotta érzésünktől különbözik, ez érzés *helyi jelének* nevezzük *Lotze «Localzeichen der Empfindung»* kifejezésével. Ezek léte kétségtelen *Helmholtz* szerint, csak mivoltukat nem ismerjük.

Végre megérezzük az inger *intensitását*, erejét, erőbeli fokát, az inger nagyságát. Bizonyos határon kívül ez módosíthatja az ingerre felelő érzés minőségét is. Nagyfokú hő már *fájdalom*-érzést kelt. Erejükre nézve természetesen csak azonos minőségű érzések hasonlíthatók össze. Az érzések illetén egybevetése, mérése egy új s fiatal tudomány feladata: *a lélekphysikáé: psychophysika*. Erről, mint a physiologiai rész koronájáról s a *psychomechanikáról*, eredményeikről röviden alább fogunk szólni, mi már átmenetül fog szolgálni a physiologiai részre. Egyelőre csak annyit jegyezzünk meg, hogy a legkisebb ingert, melyre érzéssel felel az érző egyén, *ingerküszöbnek* nevezzük s hogy az *érzés az inger növekedtével* nem fordított, hanem *egyenes arányban növekszik*.

Mind minőség, mind intensitás tekintetében igen sokfélék az érzések. Minden érző ideg nemcsak a peripherikus végén, hanem a központi idegrendszerben is külön végkészülékkel bír. Minden esetben tehát *környéki* és *központi* szervvel van dolgunk. És pedig a környéki érzékszervet illetőleg tekintetbe jön az *ingerbehatások módja*, a központi idegrendszert illetőleg, miként okoznak az érző ideg elhozta impulsusok különös érzéseket, s mi úton képesítenek az érzések *a tér- és időben való tájékozásra*. Az érzékszervnél ismét ketté szakad a vizsgálat: *mint alakítja át, vagy fogja fel az ingert az érzékszerv s miként veszi át az ideg*.

Minden ingert oly érzésnek fog fel öntudatunk, mint amilyennek szokta az illető érző-ideghozta többi ingereket felfogni. Oly egyéneknek, kiknek szemgolyóját kimetszették (enucleatio), a csonka látóidegvégnek villamos ingerlése fényérzetet eredményez. *Az érzékszervek csak bizonyos, homolog, azonosfajta ingereket fognak fel*.

Az érzés voltaképi székhelye az agy, *az érzés maga már szellemi művelet*. Az izgalom észrevevése, tudatossá

válása, ez alapján való tájékozás tér- s időben, nem az érzés közvetetlen műve. Mi már ekkor nem a kívülünk levő tárgyakat érezzük, hanem azon változásokat, melyek a tárgyak behatása folytán központi idegrendszerünkben beállanak. Természetesen mégis azt hiszszük, hogy nem ezeket, hanem a tárgyakat fogjuk fel. Ez már a tapasztalás, szokás, emlékezet kapcsolatos, együttes összeműködésének eredménye. Érzéseink csak *jelei a tárgyaknak*, mint fennebb mondtuk s jól mondja *Exner*, a bécsi egyetem physiologus tanára, *az érzés ép úgy áll az illető tárgyhoz, mint a betű a fogalomhoz*. Érzeteink csak betűk, jelek; körük egy betűrendszer, egy *jelrendszer* *Helmholtz* szavával, melylyel a fogalmakat, a valóságot eltakarta előlünk a bennünket alkotó erő. E *jelrendszert* akarjuk ismertetni a következőkben az értelem kutató mecse világánál, *érzéekiségünket* értelmünkkel megbirálni, s azt fogjuk találni, hogy bizony e jelrendszer nem a legtökéletesebb, hogy *gyarló, sokszor a valóság különböző tényeire csak egy jellel rendelkezik, máskor meg a valóság egy jelenségére több jelet használ, mint a nyelv*, mely sokat ki nem fejezhet és sokszor több szavával is csak egyet fejez ki. *Helmholtz* hasonlította először a nyelvhez érzéekiségünk jelrendszerét, mely ép oly találó, mint *Exneré*, mert hiányai mellett is e jelrendszer ép úgy, mint a nyelv *hatalmas kifejező eszköz, s pótol segédeszközeivel minden hiányt*.

A h a l l á s.

A hallás physiologiai vizsgálata rendkívül fontos a művészetek, különösen a *zene* elméletére. És itt épen kapóra ajánlkozik *Helmholtz* híres munkája, mely ép e zeneelmélet physiologiai alapvetése gyanánt tárgyalja a hangérzeteket. *Helmholtz* különös előszeretettel foglalkozott ép a *hallás*

és látás tüneményeivel s művelt aesthetikai érzéke különös figyelemmel volt az aesthetikai vonatkozások- és kapcsolatokra. Munkáival e téren valóságos alapvetést végzett az aesthetikusok számára. Mint a heidelbergi egyetem physiologus tanára írta meg *Die Lehre von den Tonempfindungen, als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik*, ez alapvető munkáját, melynek egy aesthetikus könyvtárából sem szabadna hiányoznia. Tartott különben népszerű felolvasást is *«A zenei összhang élettani okairól»*. Bonnban 1857 telén, mely felolvasásai között meg is jelent s a természettudományi társulat könyvkiadó vállalatában le is fordította, mely azonban jobbára bennfoglaltatik nagy munkájában: A hangérzetokről. Itt nem is tehetünk egyebet, mint hogy e munka eredményeit közöljük, megjegyezvén, hogy ismertetését nálunk *Greguss Gyula* adta, fennebb idézett székfoglalójában. Maga *Helmholtz* egybefoglalja munkája eredményeit az utolsó fejezetben: *Beziehungen zur Aesthetik*. A hangszín magyarázatából indul ki s ennek analogiájára magyarázza meg az egész zenei *harmoniót*, s ebben van tudományos, akustikai értéke. Minekünk előbb kell kezdenünk, a zenei hang természetével kell tisztába jönnünk.

A zenei hang *periodikus* rezgés a zörejhez szemben, mely szabálytalan, s ezenkívül bizonyos *sajátos hangszíne* van. Egymást követő ily zenei hangok akkor *consonálnak*, ha *rezgésszámuk viszonya egyszerű, kis egész számokban kifejezhető*, mint 2, 3, 4, 5. A consonáló hangközök: octav $\frac{1}{2}$, quint $\frac{2}{3}$, quart $\frac{3}{4}$ stb. viszonyszámokkal. Azaz, octav a hangköz, ha a két hang rezgésszáma úgy áll egymáshoz, mint egy a kettőhöz, ha tehát egyik a másik kétszerese. *A zenei scala ily octavos beosztása a hangmagasságnak*. Már *Pythagoras* észrevette ez egyszerű viszonyokat, nem ugyan a rezgés számon, hanem a húr hosszán

s erre alapította *szám-philosophiáját*, mely szerint mindennek lelke a szám, mely a harmoniában nyilatkozik. Később elfogadták *Euler* magyarázatát: az emberi léleknek tetszenek az *egyszerű viszonyok, mert könnyen felfogja*. És ebben a mondatban egész physiologiai-aesthetikai alapelv rejlik, mint később meg fogunk győződni. Csak *Rameau* (*Éléments de Musique suivant les principes de M. Rameau par M. d' Alembert*, Lyon 1762.) tette a magyarázatot először methaphysikai alapról physicalisra. Előtte *Romieu* 1753., *Tartini* 1754., *Sorge* 1745. a hang elemeire bontásával az előmunkálatok emberei. Maga *Rameau* is csak magyarázatot adott, melyet bizonyítatlanul hagyott. Csak *Helmholtz*nak lehetett a physikai tudományok előhaladottabb állapota mellett a physiologia alapján megfejtteni a consonantia mivoltát a *«hangrokonság»* elvével.

Most már áttérhetünk *Helmholtz* munkásságainak eredményeire, melyeket a hangszín megfejtése, ez alapon a *hangrokonság* és *harmonia*. továbbá a *hangnemek* magyarázata közben megállapított.

Csak bizonyos *csengéseket* (Klang) szeret a zene és pedig olyanokat, melyek *harmonikus felhangokkal* bírnak, azaz *partialis hangjaik* rezgés számai egész többszörösei a csengés legmélyebb partialis hangjának, az *alaphangnak*. *Helmholtz* ugyanis csálhatatlanul kimutatta resonatorai segítségével, hogy egy zenei csengés voltakép számos egyszerű hang együttlcsengéséből áll. Azt a hangot, melyről a csengést nevezzük *alaphangnak*, a többieket, melyek ezután legjobban hallhatók, *harmonikus felhangoknak* nevezzük. harmonikusoknak azért, mert rezgésszámaik sorban az alaphangénak 2-, 3-, 4-, 5-, 6-szorosai. Természetesen vannak felhangtalan, kevesebb felhangú, páratlan felhangú hangzatok. S a zenei csengés *hangszínét* is e felhangok változó ereje adja meg. Az 5. 6 alsó *partialis* hangnak bizonyos mér-

sékelt összecsengése kell a jó zenében, a magasabb felhangok kisebb ereje mellett. Ezenkívül hangzanak a csengésben az úgynevezett *combinatiós hangok*: élesebben a *differentialis hang*, melynek rezgésszáma mindig két hang, jelen esetben az egy csengésnél az alap és egy partialis, vagy két partialis hang rezgésszámainak különbsége és kevésbbé a *summatiós hang*, mely két ily hang összege a rezgésszámokat tekintve. Egy csengésben több differentialis és summatiós hang szerepel. Két csengés egybecsengtekor az alaphangok differentialisa elég erős és a 2 alaphang vagy «primär» hang után a legerősebb az egész összecsengésben. A summatiós hangok legtöbbször dissonantiát adnának az alaphangokkal, de nem igen hallhatók. A differentialis két csengés egybecsengtekor a mélyebb primär hangon alul van, a summatis a magasabb primären felül. Íme az egyszerűnek látszó, be bizonyos teltnék érzett csengés *alap-, harmonikus felhangok, ezek differentialisai- és summatiósaiból álló összetett valami*. Ez Helmholtz híres elemzése, mely magyarázatát adja a hangrokonság és harmoniának.

Ily csengéseket egyenletesen tovahaladó mechanikus eljárás hoz létre, melyek szintén egyenletesen tovahaladó érzetet keltenek. Egy zenei csengés hallatára fülünkben az ezrekre menő Corti-ívek közül több jön rezgésbe. E különböző hosszú szálakból álló kis zongora annyi húrja jó rezgésbe, a hány részlethangból áll a csengés. *A csengést fülünk tehát accordként érzékeli; elemeire bontja szét, de az érzéklet mégis egységes lesz*. Sőt egyszerű hang hallatára az illető Corti-szál rezgése mellett a partialis mellékhangokat felvevő szálak bizonyos gyenge rezgésbe jönek.

Nézzük a felhangok szerepét a *melodiában s harmoniában*. Egyszerű, felhangtalan hangokkal előállított melodia kifejezéstelen. Minden zenében megvolt bizonyos *hanglépcső*, melyben a melódiák mozogtak. Soká ingadozott ennek meg-

állapodása. Szűk hangközt intonálni sokkal műveltebb fül kell, mint nagyot. A műveletlen népek csakugyan kerülnek a félhangokat, a csínai, gäl ily nemzeti hanglétrát fejlesztett ki. *Fechner* psychophysikai alap- vagy mértéktörvénye kimutatja, hogy: minden érzéki érzetünkre nézve van ily neme a fokozatnak. A fényintenzitásnak, mely a csillagnagyságok meghatározásánál Doppler óta oly szerepet játszik, szintén van ily létrája. *A chromatikus scala* is ilyen. Ám e scala majd kisebb, majd nagyobb intervallumaival önkényesnek, szabálytalannak tünnek föl, ha a *hangrokonság* elvét nem vennők tekintetbe. Legelőbb a nyolczad és ötöd állapodik meg, különbségük követi a negyedben. Egyenlőközű s fokú hanglétrára törekvés nyoma az előköták és cifrázatok csupán.

A hangrokonság első foka a közös partialis hang. Ezért rokon, jó hangköz a nyolczad, mert az egyik alaphangja összeesik a másik első harmonikus felhangjával, és így a duodecima, a negyed stb. . . . Hasonló a tünemény, ha a két csengés egyszerre hangzik, de ekkor más jelenség is, az úgynevezett *lüktetés* is közrejátszik. Ha két hang hullámai együtt indulnak meg, de az egyik több hullámot tesz másodpercenként, mint a másik és pedig úgy többet, hogy e többnek s a másiknak rezgésszáma egész, kis számú viszony-nyal ki nem fejezhető, azaz nem képez a két hang zenei hangközt; akkor fokonként erősítik és gyengítik egymást a szerint, hogy hegy hegygyel, völgy völgygyel, vagy hegyrész völgyrészszel, völgyrész hegyrészszel esik össze a találkozásban. *E fokonkénti erősbödést és gyengülést a hang lüktetésének nevezzük.* A lüktetés tehát ellentéte a jó hangköz continuált menetének. *Két hang intenzitásának, a hullámok interferentiája (találkozás) előidézte periodikus intermittálása,* ingadozása. Harminczhárom lüktetés másodpercenként sértő, azaz discontinuált érzetet kelt, több már nem vehető észre. *A jó hangköz és consonantia,* —

mi voltaképp egy, a hangköz szétrántott consonantia, s a consonantia összerántott jó hangköz, — *kriteriuma fülünk előtt ép a lüktetés hiánya*. Jelenléte *recsegővé, nyerssé* teszi a csengést. Ha két csengés együttcsengtekor zavarják egymást partialis hangjaik egymás közt előidézett lüktetésekkel, úgy, hogy a hanganyag több-kevesebb része szaggatatlan hanglökésekre bomlik s az együttcsengés érdes, recsegő; a fennálló viszony a *dissonantia*. Ha ellenben bizonyos rezgésszámbeli viszonyoknál, kivételesen, vagy nem lesz lüktetés, vagy oly gyenge keletkezik, hogy az együttcsengést nem zavarja, a fennálló kivételes viszony a *consonantia*.

Így a hangközök s consonantiák közt *értékbeli fokozatos sor* állítható elő, ép a lüktetés még eltűrhető gyenge mennyisége szerint.

A hangközök fejtik ez alapon meg a *melodia*, a consonantiák a *harmonia* kérdését.

Nem mindenütt volt a hangrokonság a zene alapja. *Európa zenetechnikájának ez a stílelve. A diatonikus scala* lett általános érvényű.

A *melodiában* a hangrokonság: a közös partialis hangok emlékezete működik, az előző emléke visz a következőre. A *harmoniában* az együttcsengésnél a közvetlen érzéki lüktetés kerülése és a megérzett közös partialis hangok adják meg a helyes consonantiát.

A lüktetést legtöbbször a combinatiós és pedig a summatiós hangok idézik elő. Ezért lehetetlen bonyolultabb szólamvezetés magas hangoknál. Innen a hangszerek alkalmazása: a *hangszerelés* szabályai, innen a zongora, a vonós hangszerek s leginkább az ének kiválósága. Partialis hangjaik oly erősek és oly számúak, hogy a lüktetést kevésbbé idézhetik elő, mint pl. a fuvóhangszerek; ezek recsegő, harsogó hangszínét, kifejezését ép e tény okozza. A hangszerek *kifejezőségének* ez természeti megfejtése.

A hangrokonság második foka a harmonikus alaphang megválasztása, ez hallható elsőfokú rokonságra vezethető vissza. Ez a harmonia alapja. A kiinduló alaphang a tonika. A hangok ehhez való rokonsága sokkal gazdagabbá tette a zene kifejezésbeli árnyéklatait. A harmonia megint a hangnemek alakulására hatott, mely megint kapcsolatos az accordok fejlődésével. Az accord consonáló három csengés. Egyedül consonáló ily hármas csak hat képzelhető. Három közülök tisztán consonál, ezek a duraccordok. A többi háromnál gyenge combinációs hangok zavart idéznek elő, ezek a mollaccordok. E combinációs lüktetések nem elég erősek, csak fátyolozottá teszik a hangot, a csengést: mint Vischer mondja a «Verhülltes» kifejezésére alkalmas. A zavaros mollaccord e titokzatos, rejtelmes jelentése ép a combinációs hangok okozta zavarosságában rejlik. És ez a tünemény magyarázza meg a mollaccordok s a mollhangnemek vonakodó alkalmazását a régi zeneszerzőknél s lassú, kései fejlődését a zenetörténelemben. Finomabb érzék kellett e kisebbfokú hangrokonság megérzésére, mely a mollban szerepel. A moll tehát nem tökéletesebb a durnál, ellenkezőleg tökéletlenebb s határán van a hangrokonság körének, de ép ezért oly érdekes, oly titokzatos természetű; rejtett s nem világos, nem határozott érzelmek, ébredő, fészlő érzések és bizonytalan sóvárgás, epedés kifejezésére oly nagyon alkalmas. A középkor nem használta éppen zavaró elemei miatt. Palaestrina szent énekei, ez «angyal énekek», a Stabat mater stb.-iek ép úgy festették a tökéletes harmoniával a mennyei békét, a fönséges nyugalmat, mit nem zavar semmi, a hit megnyugtató erejét, melyben nincs háborító elem, mint a renaissance festői a színharmoniával, ez érzéki-kellemessel aesthetikai alapját adták a mennyei nyugalom és zavar-talan boldogság érzelmeinek.

Eddig az érzéki-kellemes és kellemetlen ismeretét adja Helmholtz s ez könyve első két nagy szakasza.

A harmadik részben a zeneszerkezet törvényeit adja. Az érzéki-kellemes, mondjuk *a fülre-kellemes* physiologikus kutatás tárgya; a többi, a technika a historikus és ethnographikusé. Történeti s nemzeti eltérésekkel találkozunk itt. Ez a szép relativ elemeit kutatja. Kelet előszeretete a moll iránt, a kesergő, búsongó magyar, oláh s keleti zene e természete most e helyen nem tárgyunk. E harmadik s utolsó részben Helmholtz e téren mozog. *Hogy az összecsengés érdes, nyers, csak a fül anatómiai structurájától függ, hogy azonban mennyi érdekességet tűrünk el a zenei kifejezés szolgáltatában, ízlés, szokás dolga.* Psychologia ez, mint *Stumpf* terjedelmes munkájának czíme mondja — *Tonpsychologie*. Erre visszatérünk a pszichologiai részben, most csak annyit, hogy a modern hangnemek fejlődésének aesthetikai elve a következő: *a tonikus accord* az accordok sorában a rokonság ugyanoly törvénye szerint uralkodik, mint a tonika a hanglétrán. Physiologiai alapja e jelenségnek: a zenei csengések magukra nézve már partialis hangok accordjai, melynek alaphangja az accord alaphangjának felel meg, így az accordok viszont egyszerű csengéseket helyettesíthetnek bizonyos körülmények között. Ily elv szerint és ily alapon fejlődtek ki bizonyos hang alaphangul vételével *a dur és moll hangnemek*. A dur az elsőfokú, szigorú hangrokonság alapján, a moll pedig *a tonalitás elve s a kifejezés követelményei közti megalkuvás, compromissum gyanánt* a zavart hangrokonság tekintetbevételével. Ezekre nézve Oettingen *Das Harmoniesystem in dualistischer Entwicklung* (Dorpat und Leipzig 1866.) szakmunkájára utaljuk az érdeklődőt. Részben ez, részben a fennebb említett zavaró, fel nem olvadó elemei adják meg a mollrendszernek sajátos kifejezését a durral szemben. A hangnemek megállapodása s

kialakulása csak újabb eszközökkel gazdagította a zenei kifejezést. A *dur nem* a határozott, tiszta hangulatokra alkalmas. Határozott, hatalmas, gyengéd, édes, sőt gyászoló is, ha a gyász álmadozó, lágy epekedésbe ment át. Nem alkalmas a zavaros, homályos, ébredő s nem határozott hangulatokra, vagy a pusztá, végtelen, titokzatos, rejtelmes, mystikus, nyers, érdes, a művészi széppel ellenkező valami kifejezésére; erre való a *moll nem* fátyolozott csengéseivel, változékony létrájával, nem határozott tonalitás-elvével. Mindkettőnek a kifejezés teljes jogosultságot ad. Az ellentétes érzések, hangulatok festésére való ellentétes eszközök. Hangnemeink s harmoniaszövedékünk a műöszön-alkotta épület, melyen harmadfél ezer évet dolgozott az emberiség s megalkotta fülünk természetes törvényeiből, mint kövekből így, ahogy van, bár más népek ugyanazon kövekből más épületet alkottak. Ez történelmi-aesthetikába való s el is hagyjuk itt Helmholtzt, hogy visszatérjünk hozzá a psychológiában.

Itt kész eredményeket adtunk és láttuk, hogy mind a zenei csengés, a hangközök, a consonantiák csupán fülünk természetétől és központi idegsejtjeink felfogásától függnek. Talál-e lüktetést benne, vagy már nem érzi meg? Mennyire érzi meg a partialis hangok azonosságát? — ezek mind hallásunk ítéletétől függnek. De nemcsak ennyiben hallásunk természete az irányadó, hanem a hang terjedelme a magasság és mélység irányában szintén a fülünkben meglevő Corti-szálak számától függ. Vad emberek fülében az anatomia csak négy sorozat Corti-szálat talált, holott nálunk öt van. Íme physiologiai oka a *vadak monoton zenéjének*, bár egyébben, pl. a színekben, a ríktó differentiák kedvelői. Zenéjük monoton, mert scalajuk fejletlen, szűkterjedelmű. Íme *ethnographiai különbség is physiologiaira reducálva*. Hogy a légrezgést hangnak nevezzük, vagy csak légmozgásnak vagy egyáltalán nem vesszük tudomásul, ez tisztán fülünk Corti-szálainak

számától, mennyiségétől függ. 16 rezgéstől 24—36 ezerig hangnak mondom a légrezgést, azontúl nem. A hang tehát csak 16—36.000 rezgésű légmozgás. Mi van előtte, mi van utána? nem hang, az bizonyos.

A hangfelfogás tehát: a kagylón, járaton, dobhártyán, innen a hallócsontokon keresztül, a tojásalakú ablakon át, a csiga középjáratában levő Corti-szálakra jutott rezgéseknek itt történő idegizgalommá alakításából, ennek a központba viteléből és appercipialásából áll. A hallócsontocskák tulajdonképp a tojásalakú ablakkal állanak összeköttetésben, de a lymphá anyagot rezgésükkel mozgásba hozván a csigába is elterjed a rezgés e folyadék útján. *A hangfelfogásban tehát legfőbb szerepe van a Corti-féle szervnek.*

A halló ideg *másik végkészülékének*, mely a *félív-járatok* s ezek kitáguló aljában, az úgynevezett *ampullákban* van elhelyezve, szerepét s hivatását közelebbről *Högyes Endre*, a budapesti egyetem tanára kutatta. «*Az associált szemmozgások idegmechanismusáról*» tartott s 1881-ben megjelent akadémiai értekezésében. Tény, hogy az idegvégkészülék ingerlése az ívjáratokban, bilaterális szemmozgást okoz. Ez idegvégkészülék reflex kapcsolata a szemmozgató idegekkel csak a hangra s a hang irányára nézve szolgálna figyelemfelhívó, intő szerepül, ránk nézve ép ezért nem fontos.

A fül vizsgálatánál tehát láttuk, hogy a *fülre-kelletes bizonyos continuálnak érzett discontinuált mozgásban: rezgésben* van s hogy az egész harmonia, sőt a mit *Hanslick: Über das musikalisch Schöne* híres munkájában főnek tart s az egész zenét ezért *melodikus mozgásnak* nevezi, a *melodia* is röviden úgy mondhatjuk: *a részazonosságok közvetlen vagy emlékezetbeli megérzésén alapszik. Részben azonos continuálnak érzett discontinuált mozgások sorozata kellemes a fülre*, ez a zene. Melodikus mozgás, mint Helmholtz megfejtette: részben azonos mozgások sora.

Ezekből a fülre-nézve kellemes elemekből építik fel a népek zenerendszerüket, amely rendszerek ethnographiailag különbözök s így mondotta *Topinard Pál Anthropológiájában*: «Azok a hangok, amelyek bizonyos race-ok agyvelejének halló idegsejtjeit összhangzatos módon ingerlik, más racenál nem ezt a hatást idézik elő.» (Magyar fordításában 534. l.) E megfigyelés már átvisz a hangpsychológiába.

A physiologia dolga csak annak megmagyarázása *mit, miért* érez kellemesnek a fül útján halló idegközpontunk s *mit, miért* kellemetlennek, vagyis a «jó hallás» mivoltát megfejteni, mert a «jó hallás» *semmi egyéb, mint ép a jó intervallumok és consonantiák megérzése.*

Dr. Pekár Károly.

IRODALOM.

A „*Positivist Review*“¹ 1895. novemberi számában e cím alatt: *Herbert Spencer evolutio-theoriája* (Mr. Spencer's Theory of Evolution) érdekes tanulmányt találunk *J. H. Bridges*-től, melyet alább egész terjedelmében közlünk.

Az elv, mely Herbert Spencer philosophiai művein vörös fonalként huzódik végig, s melyre azt a praetensióját, hogy *synthesist* alkotott, alapítja, egy processus, melyet *evolutio*-nak keresztelt el. Ez az elv, szerinte nemcsak a szerves testekben, hanem egyáltalán az egész világegyetemben folytonos működésben van. *Synthetic Philosophy* című művének első kötete nagyrészen ez elv egyetemességének bizonyításával foglalkozik. Helyénvalónak tartom közelebbről vizsgálni az alapozást, melyre Spencer olyan óriási építményt emelt.

Mi az evolutio? Spencer szerint két alapelve vihető vissza:

1. az erő megmaradására; 2. a homogen testek tartóssághiányára, instabilitására. Az elsőre nézve ez alkalommal csak néhány szó van, nevezetesen azt jegyzem meg, hogy e cím alatt két olyan dolog van egybefoglalva, mely közönségesen nem szokott együtt szerepelni, névszerint: 1. a megfigyelésből és inductióból elvont általános észrevétel az energia conserválásáról, és 2. az a tény, hogy a tárgyak bizonyos helyet foglalnak el a térben, ugyanaz a tény, mely a régibb íróknál az anyag áthatatlansága név alatt szerepel. E helyen csak a második elvvel, a homogenek instabilitásával

¹ The Positivist Review, edited by Edward Spencer Beesly. 3-ik évfolyam, 35. sz. London, William Reeves.

akarok foglalkozni. „Az evolúcióban — mondja Spencer — az anyag a határozatlan és incohaerens homogeneitás állapotából, a határozott és cohaerens heterogeneitás állapotába megy át.“ Több példát idéz amaz elv hebizonyítására, hogy a homogeneitás állapota nem egyéb annál, mit állhatatlan egyensúlynak mondunk. Bármilyen pontosan elkészített mérlegek idővel elvesztik egyensúlyukat. Egy bizonyos hőfokig hevített anyag nem hűl ki egyenletesen minden részében. Egy, a levegő hatásának kitett fém-tömb oxydálódik. Bizonyos közetformációk belsejökben rétegezéseket mutatnak, melyek az időjárás behatásáról tanuskodnak. Ha valamely anyagot egy folyadékból lecsapunk, a lecsapódmány atomjai egyenlőtlenül oszlanak el a folyadékban. Ha schellack-kenczét egy ív papíron szétmázolunk, csakhamar a celluláris constructió jeleit tünteti elénk. A csillagok nem egyformán oszolnak el a térben: a tejútban több van belőlük, mint az ég egyéb tájain. Az ég egyes helyein több ködfolt találtatik, mint másokon; veres csillagok nagyobb számban vannak egyik részen, másikon ismét több kék csillag. A mily mértékben a föld kezdetleges pára-állapota után kihűl, a chemiai összetételek folyton növekvő heterogeneitást tüntetnek elénk. (Igaz, hogy ez a példa fölöttebb conjecturális ízü.) Az elősorolt példák mind a szervetlen világ körében mutatják be a mondott elv helyességét. A szerves világra térve át, ugyanaz az elv Spencer szerint az élő lények egész sorozatán keresztül igazodik be. Egy fa, mely eleinte csak egynéhány egyszerű sejtből áll, később ágakat, leveleket és virágbugákat fejleszt. A megtermékenyített tojásban vagy petében alig lehet a structurának valamilyen nyomára akadni és mégis idővel teljesen kiképlett madárrá vagy állattá fejlődik.

Mindamellett, tekintve a rengeteg fontosságot, melyet Spencer philosophiai rendszerében ez elvnek tulajdonít, helyénvalónak találjuk kutatni, hogy vajjon igazán megállja-e helyét a természeti jelenségek véghetetlen tömegében. Vajjon valóságban egyetemes vagy legalább általános igazság-e, hogy „a homogeneitás állapota nem egyéb mint állhatatlan (labilis) egyensúly?“ Úgy rémlik előttem, mintha Spencer egyik-másik példája nem igen bizonyítaná az általa felállított tételt. Mikor egy fém felülete a levegő behatása alatt oxydálódik, akkor az állhatatlanság nem homogen, hanem heterogen anyagon mutatkozik. Azokon a pontokon t. i., melyeken két különböző test, fém és levegő érintke-

zésben van, igenis észlelhető állhatatlanság, módosulás; de a fém-tömb belseje homogén és állandó marad. Hasonlóképen a schellack, a meddig az edényben van, épen nem mutatja a változásokat, melyek a levegővel való érintkezésekor előállanak. Csakis a mechanikus megoszlás s a levegővel való érintkezés, tehát a complicáló körülmények, okozzák a celluláris structura jelentkezését. Vegyük már most a ködgomoly esetét, s tegyük fel, hogy az égi testté sűrűdött. Belső mozgása egészen megszűnt akkor, és hőmérséke absolut zérusra szállott alá. Tegyük föl, hogy vegyele-meire nézve vasból vagy vas és nickel keverékéből áll: e szerkezetében meg fog maradni évezredekken keresztül. Moleculáinak egyensúlyát meg fogják ugyan zavarni a reá ható erők, például a napból kisugárzó hő, vagy a felületének különböző pontjaira hulló meteorok; de kétségbevonhatlan, hogy az egyensúly rajta állandó s nem állhatatlan, azaz hogy megzavartatása után ismét helyreáll. A mennyire tudomásunk terjed, a hold is nyilván ilyen állapotban van most, ilyenben volt megszámlálhatatlan évszázadokon keresztül, s ilyenben meg is marad, a mennyire előre láthatjuk, a jövőendő évezredekben.

Ha azzal a kívánsággal állna valaki elő, hogy egy meghatározott homogén anyaggal igazoljuk be állításunkat, erre is ráállunk, s talán nem tesz senki ellenvetést, ha erre a célra az arany példáját választjuk. Schlieman dr. Trója város helyén dísztárgyakat, ékszereket ásott ki. Igaz, hogy nem mehetünk vissza abba a korba, melyben az ó-kori bányászok az érczet quarz-sziklák vagy alluvialis rakodmányok mélyéből felszínre hozták; de már azóta is hányféle beható erőknél volt e fém kitéve. A kezdetleges aranyművesek kalapácsa és reszelője, az emberek testhőmérséke, kik e karpereczeket viselték, Priamos palotájának fáklyafénye, az égő Trója üszkeinek hősege, a meleg és nedvesség combinált erői, melyek a háromezer év óta eltemetett tárgyakra hatottak: mindezek kétségkívül megzavarhatták moleculáik egyensúlyát. De azért egyensúlyuk állandó volt, nem pedig állhatatlan. Az ékszerek még manap is tiszta aranyból valók, csakúgy mint az a platina-tömb, melyet a parlament végzéséből a kincstárban őriznek, mint a font súly étalonját, mindig egy font súlyú marad. A földkéreg nem ugyan absolute, de relative homogén anyag-agregatumokból áll. Ezeknek legtöbbször aránylag egyszerű vegyületek, még pedig vagy két elemből

képződtek, minők a silikátok, vagy három elemből, minők az aluminiúmsilikátok, vagy carbonátok. Már most tegyük fel, hogy a Szent-Gotthárdhegy alatt levő alagutat a régi rómaiak vagy a jégelőtti korszak primitív emberei fúrták volna keresztül, van-e okunk hinni, hogy az akkor kiásott anyagok különböznek vala azoktól, a melyek ugyanonnét néhány év előtt kerültek felszínre? Ha a föld szilárd kérgéről annak híg és légnemű burkaira térünk át, egyikben is, másikban is két, nem ugyan absolute homogen, de legalább fölöttébb egyszerű összealkotású és egyforma structurájú anyagot találunk, a melyek végtelen időközön át a legkülönbözőbb erők, névszerint a gravitatio, a hő, a fény, az elektromosság stb. zavaró hatásának voltak kitéve. És mégis itt is ugyanarra a következtetésre jutunk. Semmi okunk nincs föltenni, hogy a levegő vagy a tenger alkata materialis változáson ment keresztül azóta, mióta az ember a földön először megjelent.

Ezek után nem fog csodálkozni senki sem azon, ha azt mondom, hogy fölötte kétséges, vajjon a homogenek instabilitásáról szóló tan — vagyis ama két oszlop egyike, melyeken az evolutio philosophiája nyugszik — igaz-e, helyes-e? Hogy a homogen anyagok egyensúlya folytonos megzavarásoknak van kitéve, az különben kétségtelen. Minden reá ható incidens erő megzavarja. De hogy az egyensúly instabilis, az egészen más és sokkal vitathatóbb tétel. Nehéz lenne bebizonyítani, hogy heterogen anyagból álló tömegek állandóbbak, mint homogen anyagtömegek. Akárhány adatot lehetne felhozni az ellenkező állítás mellett. Különböző szerkezetű anyagok érintkezése megzavarásokat idéz elő, melyek be nem állnak vala, ha egynemű anyagok forognak kérdésben. Igaz, hogy egynémely ötvény nagy fokban állandó természetű, de az is kétségtelen, hogy akárhány fémvegyület sokkal kevésbé állandó, mint az alkotó fémek vegyítetlen állapotukban. Nagysúlyú bizonyítékokat lehetne felhozni amaz állítás mellett, hogy az anyagtömegek állandósága egyenes arányban van homogen voltukkal s fordított arányban heterogeneitásukkal. Azonban arra a célra, melyet itt szem elől tartunk, fölösleges volna ilyen fajta ellenvéleményt formulálni. Mi itt e czikkben merőben skeptikus állásponton maradunk, nevezetesen tagadjuk a lehetőséget, hogy a világegyetem tényeit bármilyen egyszerű formulába lehetne foglalni. Egyedül az a körülmény, hogy

Spencer oly óriási felépítményt emelt ily gyöngye alapra, indított, arra, hogy ez alapot vizsgálat alá vonjam. Kimutattam, hogy az alap nemcsak hogy gyenge, hanem még korhadt is.

A cél, melyet Spencer a „Synthetic Philosophy“-ban maga elé tűz, bizonyos tekintetben föllengző és túlambitiosus. Végproblémája e műnek a szerző szavai szerint: „a tünemények összetételének oly törvényét kutatni, a mely az összetevők törvényét fedezze (to seek a law of composition of phenomena coextensive with the law of their components)“. „Szükségünk van ismerni — úgymond — az anyag és mozgás folytonos redistribúciójának törvényét“; valamint „a dolgok megjelenésének történetét az észrevehetetlenség pillanatától és eltűnésüket az észrevehetetlenség pillanatáig (the history of the appearance of things out of the imperceptible, and of their disappearance into to imperceptible)“. „Mindaddig nem szereztük be mindazt az információt, a melyre értelmünk erejénél fogva szert tehetünk, a míg módunkban nem lesz egy vagy más úton kifejezni minden tárgynak s a tárgyak minden aggregatumának egész multját és egész jövőjét.“ („First Principles“, 2-ik kiadás, 277—80. l.)

Ennek ellenében azt a kérdést koczkáztatjuk meg: Ez a cél egyáltalában elérhető-e? Vajjon nem haladja-e meg az emberi tehetség körét az a vállalkozás: megírni a dolgok összességének történetét kezdettől végig? Más szóval az objectiv synthesis lehetséges-e? A ki tanulmányozta az emberi gondolkodás történetét, az megleti a feleletet e kérdésre a Cartesianismus keletkezése, fejlődése és hanyatlása történetében. Descartes, két és félszázaddal ezelőtt megkísérlette megalkotni „az anyag és mozgás folytonos redistribúciójának“ törvényét. Megpróbálta elmondani „a dolgok megjelenésének történetét az észrevehetetlenség pillanatától, és eltűnésök történetét az észrevehetetlenség pillanatáig“. Ő is, mint Spencer, azon kezdte, hogy fölvetett egy a tért betöltő, átható homogen közeget (mediumot). Azután belevonta a dologba az istenséget, s ezzel egyetlen egyszerű mozgást hozatott létre e mediumon belől. Ez adva lévén, kimutatni igyekezett, hogy egy bizonyos evolutio-processus s a természeti erők játéka következtében, a természet valamennyi jelensége — a naprendszerből a növények, állatok s az ember constitúciójáig és mozgásáig, sorjában minden, de minden ez elyből foly. A tizenhetedik század második felében ez a conceptio föltétlen uralmat

gyakorolt, s nincs kétség az iránt, hogy rendkívüli lendületet adott e korban a matematikai és physikai kutatásoknak. De eljött az ideje Newton nagy fölfedezésének, a mely tönkre tette a synthesis egységét. A gravitatio-erő s ennek a bolygók mozgására való dirigáló befolyása nem illett már bele a nagy Descartes-féle hypothesisbe. A physika és chemia haladása a tizennyolczadik század folyamában mindinkább kétségtelenné tette, hogy a tudomány minden egyes ágának saját külön módszerei vannak, mindegyik külön megfigyeléseket és inductiókat igényel, a melyeket tehát lehetetlen egy philosophusnak cabinetjében, akármilyen monistikus elvek segítségével is, kideríteni. Igaz, hogy Laplace némi erőfeszítést tett a célból, hogy a chemiai vonzódás tényét az attractió törvénye alá sorozza; de ezzel a kísérlettel csúfos kudarcot vallott. A chemiában hetvenféle különböző anyagfajtaát kell tanulmányoznunk, s ebben kétségtelenül nemcsak a tulajdonképeni chemiai módszerek vannak segítségünkre, hanem ezenkívül az összehasonlító és osztályozó módszerek is, a melyek a biologia körébe tartoznak, s melyek az utolsó években oly élénk világot vetettek a chemia tudományára. Hanem az az egy bizonyos, hogy amolyan tág elvek, minő a homogenek állhatatlansága, egy hajszálnyival sem viszik előbbre a tudományt. A mennyire tudásunk terjed: mind a hetven chemiai elem állandó. Némelyik ezek közül könnyebben combinálódik mint más; némelyek könnyöbben viselkednek. De a mennyire ismerjük, ugyanolyanok maradtak azok földgömbünk egész történelmén keresztül. Minden egyes elemnek tulajdonságait specialis kutatások segítségével kell megállapítani. Semmiféle generalisatio föl nem ment bennünket e kötelesség alól.

Csak még egynéhány szóm van, a végből, hogy jelezzem az ellentétet Spencer és Comte synthesise között; hosszas fejtegetésekre e folyóirat olvasóival szemben úgy sincsen szükség. A positivist synthesis nem általánosságban a dolgok theoriája, hanem az emberre befolyást gyakorló dolgok theoriája. Nem foglalkozik a világegyetemmel; de foglalkozik az emberi természettel s a módosításokkal, melyeket a külvilág benne előidéz s melyeket viszont az ember a külvilágon véghezvisz. Más szóval kifejezve: a positivist synthesis mindenféle kosmogoniát elvet, nem kísérli meg a dolgok eredetének magyarázatát; összefoglalható e szóban: *anthropologia*, azaz az ember tudománya. Mi az *evolutio* szónak

igazi értelmét az ember fokunkinti fejlődésében találjuk, összhangban saját természetének s az őt környező világnak törvényeivel.

K—n.

* * *

„*Revue philosophique de la France et de l'étrangère. Nr. 4. Avril 1895.*“

I. „L'ancien et les nouvelles geometries“. (Delboeuf J.). Folytatását képezi e cikk azoknak a tanulmányoknak, melyeket az újabb philosophiai mathezis ez érdekes és fontos kérdéseiben, Delboeuf e folyóiratban már ismételten discussio tárgyává tett. Most a homogén tér geometriájának axiomáiról és postulatumairól teszi közzé vizsgálódásai eredményét, kiindulva az egyenes vonal meghatározásának postulatumból, melyet ekkép formuláz: „az egyenes vonal egy homogén vonal, azaz olyan, melynek minden része — bármint hosszú legyen — hasonló. Ezt a meghatározást tekintve Delboeuf egyedül jónak. bár elismeri, hogy újnak épen nem új, mert Leibnitz is már következő meghatározását adta az egyenes vonalnak és síknak: „*Recta est linea, cujus pars quaevis est similis toti; plana est superficies in qua pars est similis toti*“.

Nagyobb része különben e cikknek azon személyes és tudományos viszony vázlata, mely Delboeuf-öt tudományos törekvései kezdetétől a nagy hírű német tanárhoz, *Überweghez* fűzte, ki ugyanazon irányban dolgozott, mint ő, kinek bátorítása rendkívül sarkalólag hatott a francia tudósra, s mely viszonyt csak *Überwegnek* 1871. június 9-én bekövetkezett halála szakított meg.

Hálás szavakkal emlékezik meg Delboeuf a német tudósról, ki bátorította megkezdett útján akkor, a mikor a francia és belga tudomány mesterei, a lüttichi egyetem professorai félvállról vették munkálkodását, s kinek képzettsége a szó szoros értelmében meglepte őt, mikor a bonni egyetem ifjú physikai tanára, Behr útján figyelmessé lett rá. „Mindent olvasott — mondja *Überwegről* — és mindent megtartott. Alaposan értette a latint és görögöt, s értekezése Plato művei chronológiájáról a bécsi akadémia díját szerezte meg számára“.

Bonni tanárai Delboeufnek visszaadták önbizalmát, melyet már elvesztett volt, s mihelyt visszatért Lüttichbe, azonnal ren-

dezni kezdte jegyzeteit s kiadta könyvét 1859-ben, melynek czíme: „*Prolegomènes philosophiques de la Géométrie et solution des postulats suivis de la traduction d'une dissertation sur les principes de la Géométrie, par Fred. Ueberweg.*“

De csak most, harminczöt év mulva ásták ki végre Franciaországban is Delboeuf könyvét a feledésből oly tudósok, mint Calinon, Lechalas, Léon, Couturat és mások, a kik magaztálással említik s megőrkítették terminológiáját. Utóbbi kiemeli, hogy Delboeuf ezen művében, megelőzvé Rieman tanulmánya közzétételét, ép úgy Helmholtz és Beltran munkáit, s csak tökéletlen tudomással bírván Lobacsevszki geometriájáról, a homogeneitás eszméje alapján határozta meg az euklidesi tért, ép úgy az egyenes vonalt és síkot is, s észszerű elvekre vezette vissza a geometria alap-postulatumait.“ Hasonlóan emlékezett meg az angol Gérard is Delboeufról.

Midőn ezúttal Delboeuf az első munkájában csak nagyjában vázolt terve bővebb kiépítését kezdi meg, azaz formába önti a síkmértan minden teoriáját, postulatumait, axiomáit, meghatározásait és elveit — beleértve a szögek mérését is, kizárásával a körre vonatkozó tantételeknek s a felületek mérésének — újolag Überweg tekintélyével fedezi magát, ki ezeket írta volt 1851-ben:

„Ha tárgyunkat tisztán mathematikai szempontból vizsgáljuk, mindenekelőtt egy érdekes kérdés merül föl: az, hogy a geometria alaptételeit a lehető legkisebb meghatározott számra vezessük vissza s abból vezessük le szigorúan az összes teoriákat.“

„Euklides geometriája, tudjuk, csak tökélytelenül oldotta meg ezt a problémát. Az első alakzatok, vonalak, felületek stb. meghatározásain kívül, axiomák és postulatumok neve alatt a be nem bizonyított tételek egész sorát bocsátja előre a nélkül, hogy érvényességük felett magyarázatokba bocsátkoznék, s ezt igen helyesen, mert ez a philosophia s különösbbe az ismerettan feladata. De még mathematikai szempontból is gáncsolni lehet benne:

„1. az axiomáknak tényleg nem teljes, habár látszólag teljes elősorolását. A sík létezése, az összes vonalak összehasonlíthatósága, nagysági viszonyaik szerint, a több szög összege s a két oldal által alkotott szög között megállapított egyenlőség, melyből a szögek mérése következik: minde tételek nincsenek említve sem az axiomák, sem a theorémák között és maga Euklides

kétségkívül nem gondolt arra, hogy figyelme tárgyává tegye, implicite benne foglaltaknak tartva azokat axiomáiban és postulátumaiban ;

„2. az axiomák sorozata elvének hiánya. Igazság szerint lehetetlen levezetni az axiomákat, mert akkor elvesztenék ebbeli jellegöket, de lehetetlen azokat általános szempontból kifejezni, úgy hogy együttességekben mutassuk fel. Innen a harmadik nehézség ;

„3. ez axiomák határozatlan száma. Semmi sem biztosít a felől, hogy a geometria további fejlődése e szám szaporítását nem fogja szükségessé tenni, mint a hogy másfelől nincs bebizonyítva, hogy azokat csökkenteni ne lehetne, nehányat közülök bebizonyítva.

„Daczára az ismételt törekvéseknek — jelenti ki Überweg — e hézagok még nem pótolttak, s a nehézség megoldása még az esetben is, ha e megoldás nem lenne elemi, nem kevésbbé nagy tudományos érdekekkel bírna. Nem akarjuk azt mondani, hogy később ne lehetne módot találni a tudomány eredményeinek az elemi oktatásba való bevezetésére, de mindenekelőtt tudományos és nem didaktikai problémáról van szó.“

Überwegnek erre a gondolatmenetére támaszkodik Delboeuf, mikor fejtegetéseit megkezdi, először is az alapvető fogalmakat, az általános meghatározásokat ölelvén fel, azután pedig a geometria postulatumait, vagyis hypothesisait, majd tovább az axiomákra terjeszkedve ki, még pedig hármass minőségökben, t. i. a logikai, arithmetikai és algebrai axiomákra.

Bernés cikke után, mely a sociologia methodusaival foglalkozik, immár harmadik sorozatban, *Dauriac* folytatja tanulmányait a zenei psychológiáról, „Études sur la psychologie du musicien“ cím alatt, ezúttal a zenei emlékezetet téve vizsgálat tárgyává. Annál nagyobb fontosságot tulajdonít ennek, mert szerinte az emlékezet az inspiratio forrása. Azoknak, a kik az emlékezet zavaró hatását allegálják a zeneírói styl és gondolat eredetiségére, azt feleli Dauriac, hogy az emlékezet, habár ugyanegy nemű is azoknál, a kik feltalálnak és azoknál, a kik emlékeznek, de nem ugyanazon fajú. Sőt addig megy el, hogy e két fajta emlékezőtehetséget egészen ellenkezőknek tartja. Az egyik társít, associal és ezért emlékezünk a hallott dallamokra, a másik szétválaszt, dissocial és ezért talál fel.

Ezzel magyarázza azt, hogy minden elemi pszichológiai kézikönyvben az emlékezet tárgyalásánál mindig a zenészeket veszik fel például, mert minden művész közt nálok legkönnyebb constatálni a reminiscenciákat, a nélkül, hogy ez öntudatos lenne. Verdi például nem szándékosan tette, hogy az „Aida” harmadik felvonása cavatinájában a „Trobadour” Miserere-jének két ütemét ismétli; Rossini sem szándékosan cselekedett, midőn „Sevillai borbély”-a nyitányának introductiójában hangjegyről-hangjegyre reproducálta Spontini „Vestaszűz”-e nyitányának egy szolamát stb.

A pszichológiában megkülönböztetendő az emlékezet megőrzése, azok megrögzítése és reproductiója. Dauriac szerint a leggyakoribb és legkönnyebben megfigyelhető zenei emlékezet a reproducáló emlékezet. De a zenei intelligencia és zenei emlékezet közt egy kapocs létezik, mert minél jobban emlékezünk, annál jobban felfogtunk, megértettünk valamit. A ki egy szót sem tud németül, az sohasem fog szabatosan ismételni egy német mondatot, ha csak „be nem magolta”. És pedig emlékezetét épen az fogja nehezíteni, mert nem értett, nem fogott fel

* * *

A „*Revue philosophique*” november 11-iki száma első sorban Pereztől hoz cikket az „abstract eszmék fejlődéséről a gyermekeknél”. (Le développement des idées abstraites chez l'enfant.) Meglehetősen kiterjedt kísérletezések után arra a tapasztalatra jutott, hogy egy gyermek, ki szokva van észlelődni s ismételni analízáló és synthetizáló leczkéit, öt éves korától kezdve érteni kezdheti már oly abstract szavak jelentését, melyek bizonyos számú — lényeges módjaikban, eszközeikben, céljaikban és eredményeikben — ismert cselekményeket fejeznek ki. Hét éves korában, sőt sokszor még előbb, a gyermek már érteni s jól alkalmazni, helyesen meghatározni képes oly értelmi működéseket, mint: *figyelni, érteni, emlékezni, képzelni*. De nincsenek még hatalmában ily kifejezések: *ítélni, okoskodni*, s még kevésbbé ilyenek, mint: *elvonní, általánosítani*, mert ezeknek nincs physikai aequivalensök, melyekből le lehetne származtatni.

A mi az erkölcsi abstractiókat illeti: egy hároméves gyermek előtt ép úgy, mint egy tizenöt hónapos előtt, a *jó* és *rossz*

vagy *csúnya* — erkölcsi értelemben véve — nem jelentenek egyebet, mint *megengedett* vagy *tiltott*, *dicsért* vagy *korholt*, *juttalmazott* vagy *büntetett* valami. Az erkölcsi érzésnek nincs más eredete és képződése philogenetice és ontogenetice.

Az idő eszméje, melyet Kant mint az érzéklés a priori formáját fogott föl, még az öt-hét éves gyermekeknél is igen bizonytalan és változó, mint minden oly eszme, mely a tapasztalatok és az elemi abstractiók nagy számát tételezi föl. Megjegyzendő azonban, hogy ezen fogalomalkotás nehézsége nagyban függ a gyermeki nyelv szabatosághiányától.

Következik most *Richard* czikke az ethnographiai sociologia és a történelem viszonyáról. („La sociologie ethnographique et l'histoire, leur opposition et leur conciliation“.) Röviden azt adja elő *Richard*, hogy ismeretes tény, mikép az egyszerű társadalmi formák megóvása szigorúan függ a geographiai milieu-tól. A legkevésbé lakható s a bevándorlásra nézve legkevésbé vonzó milieu-knek felelnek meg a legegyszerűbb társadalmi formák. Európában a „landsgemeinde“ fentartotta magát a mély alpesi völgyekben. Észak-Afrikában az egyszerű város, a falusi köztársaság észlelhető a Gyurgyura csúcsán vagy az Auras medenczéiben. Indiában viszont a homéri *clan* volt tanulmányozható a Radzsasztan lápjai közt. Annyival inkább fenn fognak maradni ezek a társadalmak a civilisatio centrumaitól legtávolabb eső vidékeken. Mind tökéletesebben megőrizve fogjuk találni azokat, ha: 1. a mérsékelt égövről a sarki égöv felé haladunk, melyek az eszkimók, csukcsok, kamsadálók, fuegoiak kezdetleges társadalmait jelölik; 2. a nagy continensek partjaitól a sivatag vagy erdős vidékekre, mint az Amazonéi, vagy még inkább a melyek a Nilust a Kongótól elválasztják; 3. a lapályokról a magas fensíkokra, melyek Ázsiában a kafirisztáni, tibeti, sőt kaukázusi barbár népeket; 4. a continensről a szigetekre s a nagy szigetekről a kicsinyekre. Csaknem mindenütt látjuk, hogy a szigetek, különösen a hegyes szigetek megőrzik régi társadalmi formáikat, szemben azokkal, melyek a szomszéd continenseken uralkodnak. A celta *clan* fenmaradt Skócia felföldjén majdnem a francia forradalomig. Ázsiában és a Maláji félszigeten ez még szembeötlőbb, mivel Ceylon, Borneo, Formosa, Jézo, az emberiség legősibb példányainak némelyikét őrzik. De még inkább kiváltsága ez a kis szigettengereknek, mint az Adaman szigetek, s aránylag

újabb időben is még a Kanári szigetek. Tudjuk, hogy a polynesiái szigetek is mily társadalmi képet nyújtottak ezelőtt egy századdal.

A civilizálatlan népek tehát egy általános jelleget mutatnak, hogy t. i. rendkívüli függésben vannak éghajlatukkal, faunájokkal és florájokkal szemben. Azonban ez minden közös vonás; ellenben illusoriusnak tartja Richard, a történelemelőtti phásisok és a jelenlegi társadalmak összetételi foka közt precíz analógiákat deríteni ki.

Mindazáltal az ethnographiát mégsem tartja a genetikus sociológiára nézve fölöslegesnek. Mert minél távolabb hatolunk be az emberiség multjába, annálinkább külső factoroktól látjuk meghatározva a collectiv jelleget. Így az epidemiák és inségek a multban nagyobb társadalmi szerepet játszottak, mint ma. S ez az első inductio egy másikra mutat rá: hogy a clanok és fajok harcza határozza meg a praehistorikus népek collectiv magatartását, mint a hogy meghatározza a civilizálatlan népek legnagyobb részéét.

Kimutatja ennek kapcsán, hogy a fajok harcza minden moralis és társadalmi corollariumával, a külső factorok túlsúlyának eredménye a collectiv viszonyokban. Ha ez eszméhez tartjuk magunkat, vissza kell utasítanunk az ethnographiai sociologia jelenlegi következtetéseinek legnagyobb részét.

Végezetül *Lachelier* ismerteti e füzetben *Sigwarth* inductio-theoriáját és ismerettani elméletét, mely sokban rokon a Wundt-éval s a jelenkori francia iskola legtekintélyesebb metaphysikusaiéval.

* * *

A „*Revue politique et parlementaire*“ mult évi második évfolyamának négy utolsó füzete egyebek közt az Egyesült-Államok vámügyeiről hoz érdekes czikket *D'Outrevienne* tollából. Kezdeté ez csak egy nagyobb közlemény-cyklusnak, melyben a szerző a legapróbb részletekig tájékoztatva szándékozik ismertetni az európai olvasó előtt még elég idegen kérdést, mely annyival bonyolultabb, mivel az Egyesült-Államok 44 államot, hat területet foglalnak magukban, s ezenkívül Columbia vidékét, melyek mindenike nemcsak külön polgári és büntető törvény uralma alatt áll, de gazdasági érdekeik is sokszor merőben ellentétesek.

Eddig az amerikai viszonyokról írók — így Toqueville, Laboulaye is — sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az Egyesült-Államok szövetségi alkotmányának, mint a milyen ezt a gyakorlatban megilleti. Csak Boutmy, az „École des sciences politiques“ jeles igazgató-tanára kezdte a kérdést más oldalról is szemügyre venni s kideríteni, hogy az államok külön alkotmányai is voltakép kiegészítői a foederalis alkotmánynak, ép úgy mint a hogy viszont a foederalis alkotmány kiegészítője az államok alkotmányainak. De ez utóbbiak képezik az alapot, a másik ezeknek csak betetőzése, kicsucsosodása.

A vámműgy azonban mégsem tartozik az egyes államok hatáskörébe, hanem eminenter szövetségi ügy. Tudjuk, hogy Amerikában a ministereknek nincs helyök a congressuson, az elnök és a ministerek a kamarával csak izenetváltás és írásbeli jelentések útján érintkeznek. Az elnök ugyan az alkotmány értelmében időről-időre informatiókat intézhet a congressushoz, s fölhívhatja figyelmét azon rendszabályokra, melyeket szükségeseznek vagy hasznosaknak vél. De ez előterjesztéseket sem az elnök, sem a ministerek nem képviselhetik a kamarában, nem változtathatják át *bill*-ekké vagy formaszerű javaslatokká. Az államtitkár, kinek szándéka egy javaslatot vagy *billt* benyújtani, azon kezdi, hogy érintkezésbe teszi magát a senatusban és a képviselői kamarában az illető állandó bizottságok elnökeivel. Ez elnökök mindegyike a megfelelő ministeri szakosztályra nézve egy külső tanácsosi jelleget képvisel, kikből, ha képességeik feltűnnek, tényleges ministerek lehetnek. Ezek a körülmények magyarázzák egy Mac Kinleynak vagy Wilsonnak rendkívüli személyi súlyát, kik mindketten különböző törvényhozó testületekben a bevételi budget bizottságának elnökei s alkotói a nevükről elnevezett két utolsó vántarifának.

Egyébiránt az erre vonatkozó törvénynek, mint egyáltalában másnemű törvényeknek is kezdeménye csak indirect illeti a végrehajtó hatalmat. A pénzügyi törvények kezdeményezési joga kizárólag a képviselőházat illeti; azonban a senatus, mely bőven él módosítási jogával a kamara által hozzáküldött javaslatokkal szemben, ezáltal a képviselőház ezen praerogatívájának jelentőségét nagyban csökkentheti. S ezt annál inkább, mert a senatus által benyújtott és megszavazott módosítások „en bloc“ terjesztetnek a kamara elé, a nélkül, hogy ennek joga lenne azokat részletesen

vizsgálni s megvitatni, egy részét elfogadni, más részét visszautasítani. Vagy mindent el kell fogadnia, vagy mindent elvetnie, s így aztán az utolsó szó pénzügyi kérdésekben is rendesen a senatusé.

A parlamenti eljárás ezen szabályainak előrebocsátása után áttér D'Outrevienne az Egyesült-Államok vámügyi törvényhozása történetének s különösen a francia kiviteli kereskedelemhez való viszonyának fejtegetésére. Itt elsőben is azt a tételt állítja fel, a mi Amerikában gyakorlat is, hogy a vám feladata csaknem kizárólag a kincstár bevételeit látni el. Ha a tarifának csak ez a célja — úgymond — akkor teljesen jogosult, mint a hogy minden adó az; de ha azonkívül arra van szánva, hogy a nemzeti ipart védelmezze, akkor nemcsak a kormányzat szükségére nélkülözhetlen jövedelemforrásokat szolgáltatja, de arra is szolgál, hogy néhány kiváltságos iparost a nép nagy zöme rovására gazdagítson, s akkor megfosztja az adót törvényes jellegétől, mert egyenlőtlené teszi.

Történeti visszapillantásait D'Outrevienne az északamerikai polgárháborúval kezdi, melynek kiemeli lényegesen gazdasági és vámpolitikai motivumait. „Más vizsgálódási okok is voltak — írja — a déli és északi államok közt, mint a melyek a jellembeli különbségből s a rabszolga-intézményből származnak. A Dél csaknem kizárólag földmívelő, az Észak csaknem kizárólag iparűző népességet számlált. A tarifák, melyek emezeket védtek, súlyos terheket képeztek amazokra. A foederalis szerződés amazokra nézve contractus *leoninus* volt.

A déli államok nem tehettek egyebet, mint hogy szétépték azt a köteleket, mely egy csomóba fűzött össze egy roppant területen elszórt nemzetet, melynek érdekei vidékenként változtak a talaj, a termelés, a szükségletek szerint. „Bűnös dolog volt — teszi hozzá a szerző — tovább is még feláldozni az általános jólétet némely igazolatlan külön követelményeknek“. Hiszen — folytatja — egy oly országban, melyben a nyers termények bőségben vannak, a gyapottól a vasig s a kőszénig, minden protectio, melyben az ipar részesült, bátorítást képezett a rossz kezelésre és a tehetetlenségre nézve, s azok az iparágak, melyek ezt követelték, méltatlanná tették magukat arra, hogy a szabad Amerika földjén éljenek. Kezdték belátni, hogy a kormánynak nincs joga többé megvonni az olcsó kőszén az új Angliától, a déli álla-

moktól a jutányos gyapotöltőnyt és gazdasági gépeket s kényszeríteni a nyugati államokat, hogy mindazt, a mit termelnek, bizonyos áron adják el, s mindazt, a mit fogyasztanak, annál magasabb áron vásárolják. Áthatva az utóbbi évek tapasztalataitól s a gazdasági elvek helyesebb ismeretétől, úgy látszott, hogy a törvényhozó végre megértette, hogy egy szabad kormány feladata, szabadon hagyni fejlődni az ipart, s belátta, hogy nem volt igaza, midőn mesterséges módokon a tőkét elterelte legproductivabb és legbiztosabb befektetésétől, a földműveléstől, hogy igen korán az ipar felé erőszakolja, ekkép megzavarva az egyensúlyt a mezőgazdasági termelés és az ipari termelés között, a mi legfőbb oka az Egyesült-Államokban időnkint ki-kitörő válságoknak.

Mindezek daczára az 1883-iki vámtörvény sem volt semmivel sem kevésbé protectionista, mint az 1864-iki és 74-iki, habár azoknál valamivel mérsékeltebb. De egész Európa akkor a protectionista áramlat hatása alatt állt. 1879-ben Németország elzárta határait, vagy erős tilalmakat állított fel; Ausztria-Magyarország, melynek 1879-iki tarifája mérsékelt volt, 1882-ben lényegesen fölemelte a legtöbb beviteli cikkre vámjait. Az 1883-iki olasz tarifa szintén majdnem prohibitív jelleget öltött. Portugal is orvoslást keresett pénzügyi zavarai ellen vámtételei jelentékeny fölemelésében. Spanyolország pedig nyíltan a protectív rendszer útjára tért.

Az 1883-iki vámpolitika új campagne-ra szolgáltatott okot, mely, a mint tudjuk, 1888-ban és 1890-ben a demokraták új vereségével végződött. a Mill-féle javaslat visszavetése s a hírhedt Mac Kinley-féle tarifa elfogadása által, mely valóságos khinai falat alkotott Amerika körül, elzárva útját az európai kereskedelemnek, s még jobban kiélesítve azt a politikai és gazdasági ellentétet, mely az Egyesült-Államok két nagy pártját elválasztotta s melyben — érdekes constatalni — a köztársasági párt leader-ei csaknem mindig a specifikus vámok rendszerét védték, szemben a demokraták értékvám-rendszerével.

Nem kísérjük tovább D'Outrevienne észrevételeit arra a hatásra vonatkozólag, melyet Amerika vámpolitikája a francia érdekekre gyakorolt. Csak constatáljuk, hogy ez érdekek védelmével teljességgel nincs megelégedve. Utal arra, hogy az új vámtörvényben is érezhető sérelmet szenvedett Franciaország kivitele. Selyemárúinál, borainál az előző tarifák magas tételei miben sem

módosultak. Utóbbiaknál az 1883-iki tarifában foglalt átlagos 2 dollár tételt gallononkint, azaz 223 frank 72 centime-ot hektoliterenkint a Mac Kinley-tarifa 2 dollár 50 cm.-re, azaz hektoliterenkint 342 frank 15 cm.-re emelte föl, s ugyanígy járt el Franciaország egyéb kiviteli czikkeinél is.

*

Kiemeljük még e számban *Dalla Volta* cikkét „Olaszország pénzügyi decentralisatiójáról és helyhatósági kormányzatáról“. („La décentralisation et les finances des administrations locales en Italie“.) Mint mindenütt, úgy Olaszországban is a politikai administratio problémája s ebben a decentralisatio van napirenden, mint a hogy napirenden van Franciaországban s az Egyesült-Államokban. Olaszországban e kérdés eldöntése, azaz az észszerű decentralisatióra vezető administratív reformok megvalósítása céljából, a kormány a mult évben odáig ment, hogy teljes felhatalmazást kért, tekintve, hogy ily reformok egy parlamenti testület által nem vitathatók meg és hagyhatók jóvá.

Az ez iránti törvényjavaslat az 1894. február 21-iki ülésen nyújtatott be s ennek értelmében a király, ministerei felelőssége alatt, az egész 1894. év folyama alatt teljhatalommal volt felruházandó oly célból, hogy az állami administratiót újjászervezze, vagy annak működését egyszerűsítse a polgári és katonai közhivatalok reducálásával s a kiadások csökkentésével. Ezen reform-munkálatokban a királyi kormányt egy öt senatorból, öt képviselőből s öt államhivatalnokból álló bizottság volt támogatandó, azzal a kötelezettséggel, hogy 1895. januárjában a parlament újra megnyitásánál beszámoljon a nemzet képviseletének a ráruházott jogok felhasználásáról.

Az olasz közigazgatási reform égető szükségességét csakugyan találóan vázolta Bonari képviselő, az 1894. év folyamán az administratio helyzetéről, a képviselőházhoz intézett egyik jelentésének következő szavaival:

„A közigazgatás különböző ágait a vidéken vezető főtisztviselőknek nemcsak nem hagytak semmi iniciatívát, de még a törvényt magyarázatnak és alkalmazásnak azt a csekély latitude-jét sem hagyták meg, a mi pedig nélkülözhetlen egy administratív functio gyakorlásánál. A törvények, szabályok, rendeletek és ministeri utasítások által reájok ruházott jogosítványokon kívül egy tapodtat sem mozoghatnak a miniszternek — kitől függnék — elő-

zetes fölhatalmazása és utólagos jóváhagyása nélkül. Például a vidéki postaigazgatónak (hihetetlen!) nincs hatalmában a helyi körülmények szerint szabni meg azt a díjazást, melyet ott, hol nincs rendes kézbesítési szolgálat, a felek tartoznak fizetni levelezéseik hazahordatásáért. Ép oly kevésbé dönthet az expedíalt tárgyak bérmentességi díjára vonatkozó kérdésekben. A tanfelügyelő (Providetore degli studi), az iskolatanács, a prefet, nem engedélyezhetik egy technikai tanintézeti növendéknek a torna-gyakorlatok alóli fölmentést, más, mint egészségi okokból; kell, hogy a közoktatásügyi minister engedélyezze azt. A prefet-k, a pénzügyigazgatók, a törvényszéki elnökök, az egyetemi rectorok, a legcsekélyebb kiadást sem utalványozhatják, a legsürgősebb javítást sem eszközölhetik a nélkül, hogy határozatuk a ministeri *placet* szent olaját meg ne kapta volna.“

„Ha egy község, vagy humanistikus intézet (*opera pia*) ingatlant akar szerezni — legyen bár az egy méternyi földdarab is — vagy ha egy javára tett hagyaték — habár csak egy lira — elfogadásáról van szó: a községtanács, vagy az intézeti igazgatóság előbb tanácskozássra kell hogy összeüljön, azután a közigazgatási bizottság jóváhagyását kell kinyernie, hogy folyamodványt intézhessen a királyhoz a legmagasabb fölhatalmazásért. A prefet azt jelentés kíséretében s okmányokkal fölszerelve küldi fel a ministeriumhoz; a minister szintén jelentést tesz az államtanácsnak. Ezen tanács véleménye, a királyi jóváhagyás s a számvevőszéki beiktatás fejezik csak be az eljárás hosszadalmas proceduráját. De a királyi jóváhagyás után is még új procedurának lehet helye, ha az érdekeltek megtámadják az eljárást, mely esetben az ügy még egyszer megteszi ugyanazt az utat, a minister ismét referálni kénytelen az államtanácsnak, melynek illetékes osztálya, azután közgyűlése másodszor is tanácskozás alá veszi a kérdést. s csak azután intézhető el az ügy véglegesen egy királyi decretummal.“

Fogalmunk lehet ezek után nemcsak az olasz administratio bonyodalmasságáról, de költségességéről is. Mutatja ezt csupán az *organici*-k vagyis szervezeti hivatalnokok és állandó alkalmazottak nagy száma is az államszolgálatban, a mely — a segéd-tisztviselőket nem számítva — 1883. július 31-én 53.145-re rúgott, összesen 123,117.063 lira fizetéssel, 1891. július 1-én pedig már 62.492-re emelkedett, 135,265.987 lira fizetéssel.

Világos, hogy itt a decentralisatio elodázhatlan szükség, s Dalla Volta ennek három formáját különbözteti meg: az *intézményt*, mely a közkormányzatnak bizonyos teendők alól való fölszabadításában állna, hogy ezekben szabad kezét engedjen az egyéni kezdeménynek s a polgárok vállalkozási ösztönének; továbbá az *administrativ* vagy *functionalis decentralisatiót*, mely által a helyhatóságokra ruháztatnának bizonyos teendők, melyek most szükség nélkül az államot terhelik, s végül a *bureaokratikust*, mely a jelenleg központi hatóságokra bízott hivatali cselekményeknek helyhatósági közegekre való átruházásában áll. A decentralisatio mindhárom módjának megvannak Dalla Volta szerint a maga előnyei, de fontosságuk nem egyenrangú. Nézete szerint a politikai közigazgatás szempontjából a legtöbb érdeklődésre tarthat számot, s várható eredményeinél fogva a legtöbb támadásnak kitett rendszer az *administrativ decentralisatio*.

Ez azonban egyúttal az autonóm közigazgatás létező szerveinek is mélyreható reformját követeli meg. Mert Olaszországban ez idő szerint több mint 8250 község és 69 kerület van, melyek mindenike bizonyos számú községet foglal magába. Kérdés: az állam által ez idő szerint végzett functiók közül melyek ruháztassanak a községekre s melyek a kerületekre? A kérdés lényeges, mert félnek attól is, hogy a radicalis decentralisatio árthat a királyság politikai egységének. Ezért a több-kevesebb kerületet magába foglaló nagyobb közigazgatási területek, úgynevezett régiók alkotása, mint már 1860-ban, úgy most is erős ellenszenvre talál. A kerületeknek községcsoportozatokká (consorzi) való átalakítása pedig a törvény által előírandó határok közt, attól enged tartani, hogy abból a kisebb kerületek *capitis deminutio*-ja következne be.

A regionalis szervezet azonban a jelenleg az állambudget által viselt terhek egy jelentékeny részének localizálását engedve meg, nem csekély megtakarítással járna s helyesebb irányt tenne lehetővé Dalla Volta szerint egyfelől a kiadások és a különböző vidékek adózó képessége közt, másfelől a kiadások s a várható beneficiumok közt. Ezt óhajtja bizonyítani Dalla Volta, midőn tanulmánya további részében beható kritika alá veszi Olaszország közigazgatási kiadásait és bevételeit.

Leon Duguit „L'élection des sénateurs“ című cikke a senatus választásának különböző módozatait taglalja ezúttal a külföldi alkotmányok választási alapon szervezett felsőházaiban. Így az észak-amerikai Egyesült-Államokban, hol a felsőház tagjainak választása magából a szövetségi alkotmány természetéből vezethető le. Mi ugyanis a foederatio egyéb, mint a különböző felség hatalomnak alávetett egyének közös hatalom alatti szövetkezése? Ennélfogva tehát ha két szövetségi kamara van egyik képviseli az egyéneket, másik a souverain államokat, melyeknek egyesülése alkotja a foederatiót. Az alsóház tagjainak száma a népesség szerint fog változni, a felsőház tagjainak számát pedig az államok száma határozza meg, melyek mindenike ugyanannyi küldöttel lesz képviselve, bármekkora legyen is népességek száma. A foederációk két constitutív eleme, a polgárok és a souverain államok így lesznek képviselve a foederális congressuson.

Például épen Amerikában a senatus államonként két szenatorból áll, bármekkora legyen is az állam népessége. (Egyesült-Áll. alkotm., 1. szakasz, 3. fejezet, 1. §.) Ezt a rendszert tette magáévá Dufaure is 1873-ban, midőn minden francia departementnak, bármennyi legyen népessége, ugyanannyi senator választását kívánta megadni. A kitűnő államférfi persze felelte, hogy egy oly rendszernek, mely a foederalis állam természetéből foly, nincs létoka egy politikailag és közigazgatásilag centralisált államban mint Franciaország, s hogy semmi analogia nincs a souverain államok közt, melyeknek összessége alkotja az amerikai foederatiót s a francia departement-ok tisztán mesterséges és administratív felosztása közt.

Továbbá az Egyesült-Államokban a senatorokat két évre választja minden állam törvényhozása, s a senatus minden két évben harmadrészeben megújíttatik. Minden senator egy szavazattal bír, az alkotmány minden egyes államnak tetszésére bízza a választás módja megállapítását, föntartván ugyan a congressusnak a jogot, hogy határozataikat módosítsa, de a nélkül, hogy megváltoztathatná a választás helyét, mely mindig az állam székhelye kell, hogy maradjon. (Egyesült-Áll. alkotm. 1. §., 3. pont.) A congressus több ízben, nevezetesen 1872-ben, 1876-ban és 1882-ben élt is ezzel az előjogával.

Az Egyesült-Államok alkotmánya ezen szabályaihoz hasonló szabályokat léptetett életbe a senatus szervezetére nézve a latin

Amerika minden foederált állama is, nevezetesen Mexico, Columbia, Venezuela, Brazília. Az 1891. február 24-iki alkotmány, mely a birodalom bukása után a brazíliai Egyesült Államokat szervezte, az általános szavazatjog alapján, 7000 lakos után egy képviselőnként választott képviselői kamara mellett, egy államonként 3 szenatorból álló s szintén közvetlen szavazat útján választott senatust is alakított.

Ennek megfelelő rendszert léptetett életbe Schweitz is. A két foederalis kamara közül egyik, a nemzeti tanács a polgárokat repraesentálja, a másik, az államok tanácsa, megfelel az amerikai senatusnak s a cantonokat repraesentálja. Mindegyik canton két követet választ, a megosztott cantonokban minden fél canton egyet választ. Minden képviselőnek egy szavazata van. Az államtanács tagjai választásának módja, mandátumok tartama, fizetésük, minden canton által függetlenül rendeztetik.

Nézzük most Belgiumot. Itt a senatust és a képviselői kamarát sokáig ugyanazon választók alakították. A senatorokat nyolcz évre választották, minden négy év után felében megújítva, a képviselőket pedig négy évre, minden két év után felében megújítva. Hogy valaki senator lehessen, legalább 40 évesnek kellett lennie, és Belgiumban 1000 forint egyenes adót fizetnie. A senatorok száma egyenlő volt a képviselők száma felével, kiknek száma szintén nem haladhatta meg a 4000 lakos utáni egy képviselőt.

Hosszú küzdelmek vezettek az 1890. szeptember 25-iki revisióig, s jelenleg Belgium általános szavazatjoggal bír, combinalva a vote plurallal (az 1831-iki alkotmány 47. §-ának revisiója.) Ezen reform végrehajtása után kérdés volt, ha vajjon most is ugyanazon választók válaszszák-e a senatust, mint a képviselői kamarát, s ha vajjon a választhatóságnak oly szigorú régi föltételei tovább is föntartassanak-e? Az 1893. június 6-iki ülésben Bernaert miniszerelnök kijelentette, hogy a kormány elfogadta a senatorok kétfokú választását és a 35 évesnél ifjabb választók kiküszöbölését. Ugyanazon nap a képviselői kamarában egész sorát az indítványoknak terjesztették elé, melyek valamennyien a felső kamara érdekképviselési alapon való szervezésére vonatkoztak.

Igy Bergé azt kívánta, hogy a senatorok három egyenő fontosságú csoportba egyesíttessenek. Az első válaszszák az egy szavazattal bíró választók, a másodikat a két szavazattal bírók,

és a harmadikat a három szavazatosok. Tudniillik, hogy a belga alkotmány új 47-ik cikkelye értelmében, minden 25 éves polgár, ki egy év óta lakik egy községben, választó, s hogy egy pótszavazatra van joguk, a bizonyos kor és census föltételeit magokban egyesítő választóknak s két pótszavazatra bizonyos választóknak. Bergè gondolata az volt, hogy az első harmad a munkás tömegeket képviselje, a másik harmad a birtokos polgárságot, s a harmadik a vagyont és a képzettséget.

Még elmésebben akarta Féron indítványa szervezni az érdek-képviselést. Ő a senatorválasztókat négy alaps csoportba osztotta: tudomány, földművelés, nyelv és kereskedelem. Húsz ülés illette volna a tudományt, a többi három csoport pedig arányosan osztott volna a többi mandátumban, az országnak az illető munkakörrel foglalkozó népessége száma szerint. Egy törvény alapján azután másodszor is felosztotta volna minden egyes csoport üléseit, az utolsó választói összeírások között. A senatus tagjainak száma a képviselők számával egyenlő lenne, és ideiglenesen, mivel a tudmánynak csak húsz ülés jut, 44 mandátumot kapna a többi három csoport mindenike.

Azt lehetett volna hinni, hogy a kormány hozzájárul ez indítványok valamelyikéhez s abban egyezkedési alapot fog keresni. De hosszas viták után a compromissumot más téren kötötték meg. A törvényjavaslat sokáig ide-oda dobáltatott a senatus és a kamara közt, egy pillanatig azt hitték, hogy lehetetlen a szükséges kétharmad többséget az alkotmány-revisióhoz megszerezni, végre eredményre jutottak. Mint a hogy a szabadelvű párt óhajtott, meghagyták azt az elvet, hogy a senatus és a kamara választói ugyanazok legyenek. A senatori passiv választóképesség censusa 1200 frankra szállíttatott alá. De a kormány kértére a senatusban bizonyos részt engedtek a két fokú szavazatnak, a mit a francia rendszerből kölcsönöztek. A közvetlenül választott senatorok mellé bizonyos számú a törvényhatósági gyűlések által választott senatort adtak, a kik minden census alól föl vannak mentve s a közvetlenül választott senatorok száma egyenlő maradt a képviselők feléhez. Minden törvényhatóságnak, népessége arányában két-három-négy, a közgyűléstől választott senatora van. Senki sem választható senatornak, ha legalább 40 éves nincs. A senatorok nyolcz évre választatnak és minden négy év után felében megújítatnak.

Két állam próbálta meg bizonyos fokig biztosítani magának a társadalmi csoportok repraesentatióját: Románia és Spanyolország. Romániában az 1884. június 20-iki alkotmány minden választókerületben a senatusválasztó testületet két collegiumra osztja. Az egyik collegiumba tartoznak, a kik évente legalább 2000 frank jövedelmet mutathatnak ki városi vagy mezői telkek után s census föltétele nélkül a tisztviselők és az intelligentia bizonyos része. A második collegium a városi és községi választókat foglalja magában, kik 300-tól 2000 frankig terjedő föld- és telekadót fizetnek, s censusra való tekintet nélkül a tisztviselők és az intelligentia bizonyos osztályát. Az első collegium választókerületenként két senátort választ, a második csak kerületenként egyet, kivéve bizonyos kivételesen fontos kerületeket, melyek kettőtől ötig menő senatorokat választanak.

De Spanyolország tette eddig a legérdekesebb kísérletet arra nézve, hogy senatusában az érdekképviselést szervezze. Két törvényhozó test, egyenlő hatáskörrel, a senatus és a képviselőház (congresso) képezik a spanyol cortest. A senatus áll: 1. saját jogon üléző senátorokból. 2. a korona által élethossziglan kinevezett senátorokból, 3. az állami testületek s a törvény által kijelölt legtöbb adót fizetők által 10 évre választott s felében minden öt évben megújítandó senatorokból.

Egyebekben a spanyol rendszer megegyezik a francia rendszerrel, csak hogy a spanyol rendszer tovább megy s bizonyos testületeknek is képviseltetést enged. A kilencz érsekséget alkotó tartomány mindenikének érsekei, püspökei és káptalanai egy-egy követet küldenek tartományonként. Épen úgy a tíz egyetem mindenike választ egy senátort. Az egyetemekhez számíttatnak a rectorok, tanárok, tudorok, kik immatriculálva vannak, a területükön fekvő középiskolák és szakiskolák igazgatói, végre az ország gazdasági egyletei is vidékenként egy tagot küldenek a senátusba.

Alkalmazva mindezen tapasztalatokat a francia senatus reformjára, Duguit előtt akkép áll a kérdés, hogy kétkamara-rendszer esetében mindkét kamarának ugyanazon választási eredetet adni annyi, mint egyiknek elmerülése a másikba, felesleges ismétlés, a törvényhozási mechanizmus céltalan nehezítése s a parlamenti dualismustól várt ellensúlyozás meghiusítása. Mi legyen tehát az eszme, mely egy demokratikus államban a senatori szer-

vezet alapját képezze? Mivel a parlamentnek lehető szabatosan kell repraesentálnia a különféle társadalmi elemeket, tehát két kamarából kell állnia, melyek közül egyik az általános és közvetlen szavazatjog alapján megbízott egyéneket, a másik — a senatus — pedig azokat a szerves csoportozatokat képviselje, melyeket az érdekközösség teremt.

Tudjuk, hogy ez eszme nem új, s körülbelől harmincz éve már, hogy erélyes szószólókra talált a legnevesebb német és francia publicisták közt. 1869-ben Gneist egész tekintélyével támogatta. Épen úgy Bluntschli, a ki szerint a szerves egységekre alapított választás távol tartaná egy párturalom veszélyes túlsúlyát, s lehetővé tenné a rendszeres változást s a kisebbségek képviseletét. Mohl ugyanezt a tant védelmezte 1860-ban; legújabban pedig Schaeffle mutatta diadalmasan ki a társadalmakban szerves csoportozatok létezését, melyeket az érdekközösség alkot, s melyek mintegy a társadalmi test idegzetét képezik.

Franciaországban sem újak ez eszmék. Már 1850-ben Garnier kimondta: „A képviselői kamara minden magán élet-hivatást magába kell hogy gyűjtsön: a földművelést, a kereskedelmet, az ipart, tudományt és művészeteket abban az arányban, a milyenben ezen professiókat gyakorolják. De újabban is fényes szellemek keltek védelmére az érdekképviselő eszméjének, hogy csak Ferneuil-t, Paul Lafitte-et, Charles Benoist-t s Belgiumban Prins-t említsük. Sőt Lemire abbé nemrég a párisi kamara szószékén is fejtegette az érdekképviselő theoriáit, melyre Duguít építendőnek tartja — röviden szólva — a francia senatus reformját.

*

Még ugyane számban *Numa Droz*-tól is olvashatunk hosszabb tanulmányt a schweizi szeszmonopoliumról („Le monopole de l'alcool en Suisse“), melyben a schweizi törvényhozásnak a szeszipar szabályozására vonatkozó intézkedéseit ismerteti s azok indító okait részben ethikai, részben politikai természetük szerint vizsgálja. Ethikai természetű ok például az alcoholismus tisztításáról régóta hangzó sok panasz, mely vagy a pálinka mértéktelen fogyasztásának, vagy pedig a fogyasztásra gyártott termékek rossz minőségének tulajdonítható. Mindezek s még más

politikai körülmények bírták rá a foederalis tanácsot, hogy sűrűn foglalkozzék azzal az indítvánnyal, melyet 1881-ben utasítottak hozzá jelentéstétel végett. A tanács messzemenő enquete-et indított e kérdésben, melynek eredményeit visszatükrözik az 1884. június 28-iki és november 20-iki izenetek.

A foederalis alkotmánynak 1885. október 25-én. 230.250 szóval 153.467 ellen, 15 cantonnal 7 ellen megszavazott megfelelő módosítás után a kivitelhez fogtak s a belügyi kormány három javaslatot terjesztett egyidejűleg a szövetségi tanács elé, melyeknek egyike a megadóztatás rendszerén, a másik az adás-vevés egyedárúságán s a harmadik az előállítás és a behozatal monopoliumán alapult. Mindhárom javaslat nyíltan a mezőgazdasági protectionismus szellemétől mutatkozott áthatva. *Numa Droz* végig kíséri e javaslatok változatos sorsát s általános pénzügyi kritikáját nyújtja azok különböző rendszereinek.

*

Nagyfontosságú nemzetközi kérdést tárgyal *Rouard de Card* Elzász-Lotharingia és ennek semlegesítése felől. („L'Alsace-Lorraine et le projet de neutralisation.“) Negyedszázada már — úgymond — annak, hogy Franciaország ügyes provocatio csapdájába kerülve, túlnyomó szám által eltiporva kénytelen volt Németországnak engedni át Elzász és Lotharingia egy részét, habár a frankfurti szerződés által rákényszerített ezen területi engedményt a népesség szavazata sohasem ratificálta. Kiemeli az újabban napfényre jött diplomatiái adatok alapján, hogy Bismarck és Roon hadügyminister miként hamisították meg az emsi sürgönyt, melyben a porosz király 1870. júliusában a francia követ, Benedetti által nála tett lépéseket előadta, csak azért, hogy kikerülhetlenné tegyék a háborút, a mit különben Bismarck maga is elismert. Érinti azt is, hogy kezdetben Elzászsnak a bádeni nagyhercegséghez való csatolásáról volt szó, mely utóbbi aztán királysággá tétetett volna s csak a Bajorország féltékenykedésére való tekintetből állottak el a tervtől. Jellemzi az ezen tény folytán beállott szüntelen fegyverkezéseket s a pénzügyi terheknek abból eredő folytonos növekedését, mely azt eredményezte már is, hogy Franciaországban ma már minden 20 évét betöltött egyén 25 évi katonai szolgálatra köteles, Németországon pedig minden épkézláb ember 17 éves korától 45 éves koráig hadköteles.

Vázolja a Lebel- és Mauser-fegyverek golyóinak pusztító hatása tekintetében tett kísérleteket s azok rettenetes eredményeit is, s mindezek folytán azon eshetőségekkel foglalkozik, melyek e türhetlen állapotoknak végetvetni volnának hivatva.

Némelyek e czélból föltétlenül szükségesnek tartják az összes csatolt területek visszabocsátását Németországnak fizetendő kárpótlás mellett vagy a nélkül, a mi ismét vagy egy pénzösszeg fizetésében vagy valami gyarmat átengedésében állhatna. Mások szerint különböztetést kell tenni a fajok különbözősége miatt az elzász és a lotharingi terület közt s csak ez utóbbi volna Franciaországnak visszaadandó. Ez az eszme Kamarovszky grófé, de Pfau német költő is magáévá tette, ki így írt 1892-ben: „Azt hiszem, hogy az elzász-lotharingi kérdés egyetlen megoldása ágyúk nélkül az volna, ha a viszály tárgya tekintetében osztozkodásra lehetne keríteni a sort oly módon, hogy a Vogézek képezzék a határt, s Lotharingia visszaadassék Franciaországnak.“ Említi még Gefcken combinatióját, mely abból áll, hogy adják Lotharingiát Poroszországnak, Elzászt pedig a badeni nagyhercegségnek, de ez — úgymond — csak még nehezebbé tenné a meghódított tartományok helyzetét s még feszültebbé tenné a Németország és Franciaország közötti viszonyt.

Állítottott, hogy III. Frigyes császár annakidején hajlandó volt a frankfurti szerződés szigorú feltételeit módosítani s az engedmények terére lépni. Sőt sokan azt is tudni vélték, hogy mi volt az ő eszméje: tudniillik a hódított tartományok független és semleges állammá emelése.

Ezt a föltevést azonban megczáfolja maga a császár naplója, melyben 1870. december 31-én ezeket írta volt: „Lehetetlen nekünk lemondani Elzász-Lotharingiáról, habár e terület bírása reánk nézve meglehetősen precarius is.“

Hasonló czélzatokat tulajdonítottak Frigyes császár utódjának, II. Vilmos császárnak is. Sőt azt is írták, hogy a császár módját keresi a francia-német kérdés békés megoldásának, s e czélból nem riadna vissza attól sem, hogy Elzász-Lotharingiából független és semleges országot alkosson. Ez sem valósult meg, valamint Bismarck is ismételten kijelentette — s ezt Buschtól is tudjuk — hogy a meghódított tartományok sem semleges állammá nem tétetnek, sem a különböző német államok között fel nem osztatnak. „Egy semleges állam létesítése — jelentette

ki egy alkalommal Bismarck — Németország és Franciaország között, Belgiumhoz vagy Schweizhoz hasonlóan, nem megy, mert egy ily állam háború esetén okvetlenül Franciaország részére állna“. Máskor a cancellár a leghatározottabban kinyilatkoztatta, hogy „Németország nem engedheti magát megfosztatni azon területeitől, melyeket azért annectált, hogy védekezhessék délen Franciaország támadása ellen“. 1895-ben pedig Friedrichsrue lakosságát fogadva, ismét azt hangoztatta, hogy „Elszász és Lotharingia bírása Németországra nézve geographiai szükségesség, mert bátrabb kell tolni a francziák támadásainak kiindulási pontját, hogy ne hatolhassanak Stuttgartig“.

Ugyanezt az álláspontot foglalták el utódai: Caprivi és Hohenlohe. Az előbbi 1892 novemberében tartott beszédében kifejezte, hogy „lehetetlen reánk nézve Elzász-Lotharingáról lemondanunk“ — s az utóbbi is indítványozta a Reichstagban a dictaturai törvény fentartását.

De még a Londonban tartott interparlamentaris congressuson is, 1890 júliusában, alkalmas volt a kérdés a leghevesebb vitákat hívni ki. Trarieux ugyanis kijelentette, hogy Franciaország nem térhet el Németországgal szemben elfoglalt álláspontjától mindaddig, míg Elzász-Lotharingia nem semlegesítettik. Ezzel szemben Ohorn odanyilatkozott, hogy Németország sohasem lesz hajlandó módosítani a statusquót. A vita már elmérgesedéssel fenyegetett, midőn szerencsére Passy elnöknek sikerült helyreállítania a rendet.

Áttér azután *Rouard de Card* a sajtóban és irodalomban fölmerült egyes véleménynyilvánításokra és eszmecserékre a kérdés tárgyában és pedig úgy francia, mint német írók részéről. Így az 1891. július 21-iki *Figaro* egy névtelen közleménye meg lehetős eredeti álláspontot fejtett ki. Hogy t. i. Elzász-Lotharingia csak ideiglenesen semlegesíttessék egy congressus által, bizonyos idő múlva aztán a lakosság maga döntse el, melyik államhoz akar tartozni. A plebiscitum ezen egyszerű kérdésre vonatkozzék: „Francziák, németek vagy semlegesek akartok-e lenni?“

Nem úgy a német írók, kik szinte kivétel nélkül idegenkednek Elzász-Lotharingia semlegesítésének gondolatától. Így *Wollmar Henrik*, *Brentano* tanár, *Dummler Ernő*, *Reichenperger* stb. Egyedül *Dehmel Richard* pártolta a tartományok neutralizálását.

Rouard de Card végül azt hiszi, hogy a modern nemzetközi jogrendszer megmutatja az utat a kibontakozásra. Ezen jog egyik alapelve, hogy minden területengedmény kell hogy az érdekelt lakosság által ratificáltassék. Meg kell tehát szavaztatni Elzász-Lotharingia lakosságát, hogy területe annektálva maradjon-e a német birodalomhoz? igen vagy nem? Szavazatjog illessen mindenkit, a ki a béke-praeliminárik idejében, azaz 1871. február 26-án a feldarabolt tartományokba való illetőséggel bírt, s ezek minden származékát, a lakóhelyre való tekintet nélkül. Nem adható meg ugyanis a szavazat *Rouard de Card* szerint a nem odavaló eredetű lakosoknak, mert a békekötés óta, mint tudva van, számos német költözött a hódított tartományokba s viszont számos elzászlotharingiai vándorolt ki. Némely statisztika szerint a kivándorlók száma 1871 től 1892-ig meghaladta a 200.000-et.

A plebiscitum lefolyása felett végül egy nemzetközi bizottság örködnék két francia és két német taggal s egy harmadik hatalom elnöklése alatt, mely mindent elkövetne, hogy a vesztegetéseket és erőszakoskodásokat megakadályozza.

*

Henri Pensa európai érdekű tárgyat érint a két tenger közti csatorna kérdésében (Le Canal des deux mers) az Ocean és a Középtenger között, melynek munkálatai újra felvételéről van szó egy idő óta. A terv maga ugyanis nem új. Már 1666-ban Riquet vállalkozott a gascognei vizeket és a Középtengert egy 279 kilometer hosszú csatornával kötni össze. Egy társaság 1884-ben a tengeri csatornára engedélyt kért kilenczvenkilencz évre, állami subventióval vagy kamatbiztosítással. De egy szakértő mérnöki bizottság a tervet technikai és gazdasági szempontból súlyos kifogások alá esőnek találta, s azért a kormány 1885. október 3-án egyhangúlag elvetette a kérvényt.

Erre a társaság lemondott az állami subventióról s megújította kérelmét, mire a ministertanács 1886. márczius 25-én újra megvizsgáltatta az ügyet s arról jelentést terjesztett elő. Ekkor jöttek a Panama-csatorna zavarai, melyek egy időre megint elhomályosították a nagy tengeri hajózási csatorna kilátásait.

Pedig a Szei csatorna sikere megtörte az utat a hasonló vállalatokra. Mindenfelé keresgéltek a térképen átvágandó földszorosok után. Így kezdték meg ugyanazon időben a korinthusi

tengeri csatorna munkálatait, a balti tengeri és északi tengeri csatornát. Indo-Khinában a Kra-i földszoros átmetszését.

Nem csoda, ha 1890 óta Franciaországban a törvényhatóságok kezdték magukévá tenni az ügyet s kérvényeket terjesztettek a kamarák elé. És mint a hogy Lesseps szándéka az volt, mikor megtudta, hogy suezi csatorna-tervét a porta határozatlansága örökre sakkban tarthatja, hogy 1858 novemberében a nélkül, hogy megkapta volna Konstantinápolyból az engedélyfermán ratificálását, 200 milliós aláírást nyisson 1859. év elejétől Franciaországban és a külföldön — ép úgy az ocean-középtengeri csatorna tervezői is, mielőtt a csatorna ügye még végleg eldőlné, *fait-accomplit* igyekeznek teremteni a vállalat javára.

A fölvetett kérdés kapcsán kitér Pensa az Egyesült-Államok mesterséges folyamhajózási rendszerének ismertetésére is, mely az összes államok közt a legkiterjedtebb csatorna-hálózatot mondhatja magának.

A gőzhajók feltalálása következtében, melyek megengedték a nagy amerikai folyókon fölfelé való közlekedést, a keleti államok mindenike biztosítani akarta magának a Csendes-tenger és a nyugati területek közti közvetlen közlekedés előnyeit. A Hudson és az Erie-tó összekötésének terve a század kezdetéig nyúlik vissza; az Ohio összekötése az Erie-tóval, az Illinoisé a Michigan-tóval, a nagy tavak és a Mississippi ágyának összekapcsolása céljából, Új-Anglia ipari csatornái, New-Jersey és Pennsylvania kőszén-csatornái egy egész csatorna-sorozat megalkotását előzték meg 1825-től 1835-ig, melyet az Erie-csatorna sikere fejezett be.

Az állam és a magánosok vállalkozási kedve azonban erősen megcsappant 1840 táján, a hasonló vállalatokat kísérő bal-esetek folytán, melyek nem egy államra nézve — mint Pennsylvania, Indiana, South-Carolina — momentan finandialis zavarban is nyilvánultak; számos társaságra nézve pedig — mint a Middlessex-Canal, Blackstone-Canal, Farmington-Canal, Hampshire-Canal. Hampden-Canal — teljes bukásban jelentkeztek. Más társaságok csakis az érdekelt államok egyenes segélyül hívása mellett folytathatták működésüket.

Vége mikor a válság elmúlt s a közérdeklődés a csatornákról a vasutak felé irányult, makacs verseny fejlett ki egyfelől a vasúttársulatok, másfelől azon társulatok közt, melyek az újabb időben csatornákat építettek s folytatták azok üzemét.

Ez idő szerint a foederalis kormány, távol attól, hogy a csatornák engedélyezését az államokra vagy magánosokra ruházza, hatáskörébe igyekszik vonni minden vízi utat, még a mesterséges hajózási utakat is, s néhány nagy csatorna alapítása által próbálja kiegészíteni a természetes hajózás nemzeti hálózatát. Ezt a fordulatot jelzi az Illinois- és Mississippi-csatorna megkezdése 1890-ben.

A hajózási utaknak ezen fölszabadítására való törekvés minden magános kihasználás alól. nem egyedül az Egyesült-Államokat jellemzi. Franciaországban is az 1879-iki törvény gondoskodott a fővonalak közé sorozott csatornák- és vízi utakra vonatkozó engedélyek megváltásáról, de a pénzügyi helyzet nem engedte eddig meg a programm teljes mértékben való megvalósítását. Van pedig jelenleg Franciaországban négy örök időre szóló csatorna-engedély: a déli csatornáé, mely 279 kilométer (1666-ból); a Grave-csatornáé (szintén 1666-ból), 10 kilométer hosszúságban; a Lainel-csatornáé, 9 kilométer (1715-ből); s a Páris városi három csatorna (Ourcq, Saint-Denis és St.-Martin), összesen 120 kilométer hosszúságban, melyek közül a legrégebbnek concessiója a X. évig megy vissza. Az ideiglenes czímen engedélyezett csatornák száma nyolcz; legfontosabb a Garonne oldalscsatornája, mely 213 kilométer, s az 1852. július 8-iki törvény által engedélyezve, 1960-ban jár le.

Érdekes lesz összeállítanunk Pensa után az egyes államokra eső kilométerek számát is a csatornákból és hajózható folyamokból. Ebből a szempontból ekkép következnek sorrendben az egyes államok: Belgium, Németország, Holland, Franciaország, Anglia, Olaszország. A többi világrészekben Khinának van legtöbb csatornája: 8500 kilométer, s Braziliának legtöbb hajózható folyama: 35.000 kilométer. Az Egyesült-Államok hajózható folyam-hálózata 27.000 kilométer, csatorna-hálózata pedig 5350 kilométer.

Mellőzve itt a két tenger közti csatorna tervének részletes technikai és financiális megoldását, említsük csupán fel, hogy a legutolsó terv szerint ez mintegy 500 kilométerre van tervezve, s a társaság reméli, hogy a csatorna a keleti importnak is egy részét maga felé fogja terelni, s könnyítvén a két tenger közti közlekedést, a genuai kikötőtől javarészt elvonja a transito-kereskedésnek. Jövedelmébe a hajózási bevételeken

kívül beszámítandók a rakodási díjak is a belső kikötőkben, továbbá az öntözési s a phylloxera elleni védekezési illetekek, az erő-motor bérbeadása stb. De földművelési, kereskedelmi és ipari fontosságán kívül jelentékenynek festi Pensa a csatornától várható hadászati előnyöket is, a mennyiben megkönnyítve a nagy hadihajóknak az Océánról a Középtengerre s viszont való átmenetelt, lényegesen hozzájárulna azon védelmi intézkedésekhez, melyek Franciaország és az ő gyarmatai békés háborítlanságát és jólétét biztosítják.

*

„A társulatok és az állam szerepéről a büntett elleni védekezésben“ szól *Henry Joly* cikke. („Les associations et l'état dans la lutte contre le crime“.) Kiindul a criminalitás szaporodásából Francia- és Poroszországban s Olaszországban, a mire nézve hivatkozik a hivatalos statisztikusokra. Fölhívja különösen a figyelmet:

- az ifjú bűnösök szaporodására;
- a visszaesők számának növekedésére;
- az üldözés nélkül maradt delictumok növekedő számára;
- a törvények bizonyos számának állandó végrehajthatlanságára.

Több alkalommal rámutatott Joly, hogy különösen az ifjú bűnösök elszaporodása kell, hogy a legnagyobb megdöbbenést keltse. A 16 éven alóli terheltek száma, mely 1860-ban 5400 volt, 1891-ben már meghaladta a 7000-et. Pedig a gyermekek száma Franciaországban állandóan csökken, mert a két utolsó népszámlálás közé eső öt év alatt a gyermekek száma több mint 226.000-rel apadt. 16 és 21 év között az arány még erősebb, mivel ugyanazon időszak alatt a megfelelő korú terheltek száma 16.000-ről körülbelül 31.000-re emelkedett.

De — folytatja — a marasztaló ítélet kimondásával nincs még vége a büntett elleni harcnak. Évente több mint 180.000 egyén fordul meg a börtönökben (ebből esküdtszékieleg büntetve mintegy 1500, vétségekért 132—153.000, rendőrileg 50.000, valamennyi 1891-ben), de nem maradnak ott, hanem mikor kiszabadulnak, akkor jelentik a legnagyobb veszélyt a társadalomra. Példa mutatja, hogy az 1892. évi statisztika szerint az ezen évben elítélt visszaesők száma meghaladta a 100.000-et.

Tovább menve, a tettes földeríthetlensége miatt büntetlenül maradt bűntettek és vétségek száma is napról-napra nő. Így 1887-ben az e cím alá tartozó esetek száma 74.098-ra emelkedett, akkor, mikor a restauratio alatt, a francia bűnügyi statisztika első éveiben még nem haladta meg a 100 000-et. Az emelkedés 1891-ben már 83.000, és 1892-ben 89.000.

És melyek azok a büntetendő cselekmények, melyek legnagyobb arányban foglaltatnak e roppant számban? Épenséggel nem a legkisebb vétségek, hanem első sorban a minősített lopások (1890-ben ezeknek 90%-a kerülte ki az igazságszolgáltatás megtorlását); azután jönnek a vasutak elleni bűnös merényletek, az egyszerű lopások, hamis pénz gyártása és forgalomba hozása, gyújtogatás (a melyből csak 40% volt üldözhető), súlyos testi sértések, gyilkosságok stb.

Már pedig nem lehet mondani, hogy a bűn eszközei tökéletesedtek volna, a büntett elleni védekezés eszközei pedig nem. Ha a csaló hasznára fordíthatja a távirót, telephont, vagy vasutat: ugyanazt a büntető hatalom is megteheti. A kiadatás esetei nincsenek úgy megszorítva, mint ezelőtt ötven évvel. Az orvostudomány és a toxicologia fejlettsége sem annyira a méregkeverőknek válik előnyére, mint inkább a szakértők és bírák feladatát támogatja. Végül ki nem ismeri a photographia és az anthropometria által nyújtott erős fegyvereket a visszaesők ellen?

A bajok okát Joly a törvényhozás elégtelenségében látja. Van törvény Franciaországban a kötelező elemi oktatásról, de sehol sem fogják fel a cantonalis bizottságok feladatukat komolyan s a törvény holt betű marad, positiv sanctio nélkül.

Nem így Angliában, hol a hivatalos adatok szerint 100 vádlottra csak analfabeta esik, holott Franciaországban 25. Épen így áll a dolog az iszákosság ellen hozott törvénnyel is. Franciaországban e címen 3 $\frac{1}{2}$ -szerte kevesebb az eljárás, mint Angliában. Pedig, vagy épen azért emitt az alcoholismus veszedelme sokkal csekélyebb, mint Franciaországban.

Végül 1875-ben a kerületi börtönöknél magánzárka rendszer szerinti átalakítása tárgyában is üdvös törvény hozatott, melynek hatása természetesen azokra a kezdő büntetésekre volt számítva, kiknél valóban fontos az elszigetelés általi elvonásuk az őket környező beteges társadalmi befolyások alól. Azonban négyszáz börtön közül csak huszonnégy van, melyben az 1875-iki

törvény végrehajtatott, a többi megmaradt a recidivisták tenyész-déjének.

Angliában tehát — ismétli Joly — kétségbe nem vonhatóan csökkent a büntetendő cselekmények száma húsz év óta. Azon delictumok száma is, melyeknek elkövetői ismeretlenek maradnak, lassú fogyásban van, valamint a visszaesők száma is. De különösen a fiatalok tettesek számának csökkenése az, a mi tartós javulás jeleivel biztat. Míg ugyanis Nagy-Britanniában a legszerényebb számítások szerint huszonöt év óta a büntetendő cselekmények általában több mint 12 % -kal csökkentek, addig a 16 éven alóli büntetésekre körülbelül 70 % -kal csökkent. Mind ezt Joly első sorban az iskoláknak, azután az egyeteknek tulajdonítja, a milyen különösen a *Society for prevention of cruelty to children*, mely néhány év alatt egy millió bevételt tudott biztosítani magának, s mely nem csupán védi a bántalmazott gyermekeket, de a bűnös szülőket is üldözi.

Ellenben a francia állam, mely különben oly fukar az egyesületi jogok adományozásában, ebben az esetben megelégedett azzal, ha a magánkezdeményre appellál, a mint ezt az 1850-iki törvény 6-ik szakaszának következő szavaival fejezi ki.

„A jelen törvény kihirdetését követő öt év alatt azon magánosok vagy egyesületek, melyek ifjú letartóztatottak számára fenyítő intézeteket (colonies pénitenciaires) akarnak állítani, ez iránti kérelmekkel a belügyministeriumhoz kell hogy forduljanak és kérelmek támogatásul mellékelniök kell ez intézetek tervét és alapszabályait, belső ügykezelését. A belügyminister az engedélyezett intézetekkel szerződést köthet bizonyos számú ifjú fogoly őrizete, ellátása és nevelése tekintetében. Öt év leteltével, ha az ifjú letartóztatottak összes száma nem volt elhelyezhető magánintézetekben. államköltségen fog gondoskodás történni javítóintézetek felállításáról.“

A gyermekkori büntetéseken kívül még egy másik nyílt sebet látja Joly a társadalomnak, a visszaesésben. Itt három orvoslásmódra szoktak rámutatni: a különzárásra, a föltételes szabadlábra helyezésre s a patronage-rendszerre. A különzárás az alkalmi delinquent elvonja az alól a kölcsönhatás alól, mely oly könnyen alkalmas belőle hivatásos delinquent csinálni. A föltételes szabadlábra helyezés javulásra ösztönzi őket, mert csak úgy helyezi szabadlábra, hogy ugyanakkor a rendőri hatóság felügyelete alá

bocsátja. A mi a patronage-t vagyis rabsegélyzést illeti, ez különösen arra szolgál, hogy biztosítsa az elítélt visszatérését a munkás társadalomba. E három mód közül a két első az állam feladatául hárul, csak általa eszközölhető. De mindkettő föltételezi a harmadikat.

Meg kell érintenem még, hogy az 1889-iki törvény szabályozta az elhagyott gyermekek sorsát s az apai hatalom megszűnése körülményeit is. De a törvény alkalmazása a hatóságokra van bízva, s ezek a legkevésbé kétes esetekben is mindig haboznak. Tehát a gyermekeknek, kiket maguk a szülők vezetnek például Páris város előljáróságához, csak azért vezetik oda, hogy lerázzák őket nyakukról. Másfelől kevésbé néznek a valódi szükségre, mint egy községtanácsos ajánlatára.

A francia gyermekmentő-egyletnek van egy tudakozódási osztálya, melyet az egylet barátai értesítenek a rossz házaseletről. Az egylet aztán saját módja szerint beavatkozik. Megint az ily szülőket, a mi a rendőrséggel és a bírósággal fentartott összeköttetései révén könnyen módjában áll. Ha az első intelmek nem használnak, erőlyesebbek következnek. melyek rábírní alkalmasok a bűnösöket, hogy az egylet támogatását kérjék. Így aztán kikerülik a szigorúbb rendszabályokat, gyermekeiket idején az egylet gondjaira bízván, kikről különben ítéletileg rendelkeznének. Az egylet aláíratja velük az átbocsátási okmányt, melyet a bíróság tudomásul vesz. De Joly szerint az egylet működése itt is még sokkal sikeresebb lenne, ha közvetlen idézésre volna joga.

Mit lehetne tenni tehát a büntettek elleni sikeresebb védekezés céljából? Erre nézve az útmutatást meglesi Joly magában a dolgok fejlődésében. Ma már a nagy bankok mindenikének — úgymond — külön hivatalos rendőri apparatusa van, mert érdekében áll clientelájoknak, betevőiknek, szóval mindenkinek, hogy segédkezzenek kézrekeríteni a tolvajt vagy sikkasztót. Épen úgy védekeznének a blztosító-társaságok a gyujtogatás ellen, s azonkívül hogy részvényesek, vagyoni érdekeit védik, egyszersmind ráirányozzák a büntető igazságszolgáltatás kezét a tettesekre. Miért ne állanának össze társaságba, tekintettel a vadállomány pusztulására, az erdőbirtokosok is, hogy a vadorzást ellensúlyozzák? Sőt többet mond Joly. Egy egyházmegye papjai is egyesülhetnének a rágalmozások elleni közös fellépésre, mint a hogy már alakult is társaság pl. az utczai erkölctelenség elharapódzása ellen, s ez, bár magának nincs a vádemeléshez joga, de körleveleiben ajánl-

kozik a sértett félnek, hogy saját költségén folytatja a pert, ha hajlandó az illető panaszt emelni.

Mindezek kapcsán Joly a magánvád jogkörének kiszélesítését is ajánlja, a nélkül, hogy ezzel megszorítani volna szándékában a közvád feladatát. De utóbbinak hivatását — úgymond — jótékonyan egészíthetné ki a magánérdekek ébersége és buzgalma. A bűn elleni védekezésben e jövőben nagy szerepet szán az egyesületeknek és társulatoknak, de csak úgy, ha jogaikat lényegesen kiterjesztik s kezökbe döntő eszközöket adnak.

*

„*A birói tévedések áldozatainak adandó kártalanításáról*“ (Des indemnités aux victimes des erreurs judiciaires) szól Seligmann cikke, a mi tulajdonképen kibővítése annak a fogalomkörnek, mely eddig az ily kártalanítások iránti követeléseket szorosan az ártatlanul elítéltekre korlátozta. Újból actualissá tette a sokat vitatott kérdést Franciaországban a két évvel ezelőtt fölmerült Borrás-ügy; Borrás tudniillik, állhatatos tagadása daczára, gyilkosságért elítéltetvén, csak az ítélet meghozatala után derült ki ártatlansága, egy Spanyolországban elfogott egyén vallomása folytán. Borrás kegyelmet kapott ugyan, de az ítélet nem volt megdönthető; hogy ezt tehessék, ki kellett volna bővíteni a revisio körüli francia eljárási szabályoknak kissé túlságosan szűk keretét. E célból a parlament elé több indítványt terjesztettek, melyeknek benyújtói nem csupán a Borrás ügyét tartották szem előtt, hanem a birói tévedéseknek több más classikus esetét is.

Több ez indítványok közül erkölcsi és pénzbeli kárpótlást követelt ügy a revisio után ártatlanoknak talált elítéltek, valamint a fölmentett vádlottak és azok részére, a kik ellen az eljárás beszünttetett. A francia kamara kimondván a sürgősséget, egyetlen tanácskozás után magáévá tette 1892. ápril 7-én a revisio esetei kiterjesztésére s azon póttintézkedésekre vonatkozó törvényjavaslatot, melyek kártalanítás megadását mondták ki: 1. olyanok részére, kiknek marasztaló ítélete revisio után feloldatik; 2. oly vádlott részére, ki törvény elé állítva, fölmentetik; 3. előzetesen letartóztatottakkal szemben, kik szabadon bocsáttattak. Az ily szövegezésben megszavazott törvény a senatus elé került.

A kormány abban a nézetben volt, hogy a kamara bizonyos elhirtelenkedéssel oldotta meg a nehéz kérdéseket. Az állam-

tanács elé vitte az ügyet, mely egy új törvényjavaslatot dolgozott ki. A revisio kiterjesztése eseteire nézve a kormány és az államtanács körülbelől egyetértettek a kamarával. Elfogadják a kártalanítás elvét azon elítéltek javára, kik perfelvétellel éltek, a nélkül azonban, hogy kötelezővé tennék azt. Kizárva maradnak e kedvezményből oly egyének, kik valamely gondatlanság következtében idézték fel magukkal szemben a bírói tévedést. A mi a fölmentett vádlottakat, vagy oly előzetesen letartóztatottakat illeti, kik ellen az eljárás beszüntettetett, azoknak semmi körülmények közt sem ismerik el kártalanításra való jogát.

A senatus bizottsága és előadója, Berenger, radikálisabb újtóknak bizonyultak a kormánynál. Fölvétetni ajánlották a törvénybe a kamara által elfogadott azon elvet, mely megállapítja a kártalanítást a szabadon bocsátott vagy fölmentett egyén javára, ha ártatlansága kitűnik. De éles vita után a senatus a kormány mellett foglalt állást. Az 1894. márczius 2-án megszavazott törvény visszakерült a kamarához.

1894. márczius 21-én a kamara-bizottság, előadója, Pourquery de Boisserin által egyértelműleg a senatus munkálata elfogadása mellett nyilatkozott. Sajnálta a reform eltörpítését, de nem akarta késleltetni a felsőház által megvalósított fontos lépést. 1895. május 27-iki ülésén a ház vita nélkül elfogadta a törvényt, úgy, a mint a senatus megszavazta. E szerint a törvényhozás kijelentette, hogy nincs abban a helyzetben, hogy rendelkezessék egy fölmentett, vagy a vizsgálat beszüntetése következtében szabadon bocsátott egyén kártalanítása tárgyában.

Elméleti fejtegetéseiben Seligmann is azt vitatja ezek előre-bocsátása után, hogy a polgároknak nincs kereshetőségi joguk az állammal szemben oly hátrányért való kártalanításra, mely őket vagy övéiket az állam részéről érte. Hivatkozik arra, hogy az 1870-iki háború után a bíróságok számos oly végzést hoztak, melyekkel elutasították azok kártérítési követeléseit, kik kárpótlast igényeltek azon sérelmekért vagy veszteségekért, melyeket az ellenség betörése, vagy a védelmi intézkedések folytán szenvedtek, mivel a háború tényei *vis majori* képeznek, a mivel szemben nincs helye semmi kárigénynek. A polgárok — folytatja Seligmann — kénytelenek eltűnni azokat a kisebb-nagyobb hátrányokat, melyeket egy közérdeken működő kormányzati ténykedés maga után von.

De számokkal is bebizonyítja Seligmann a reform keresztülvitelének lehetetlenségét. Csak az 1890. év folyamán — úgy mond — 8600 terhelt mentetett föl, vagy lett ellenök a vizsgálat beszüntetve, előzetes letartóztatás után. Lehetséges-e — kérdi — az államot kitenni minden évben 7—8000 pörnek? Hány fölmentés történik egyszerűen bizonyítékok híján, vagy pedig a vádlott iránt fölébresztett számalomból?

Más módot ajánl Seligmann a humanismus érdekei kielégítésére. Sokszor megtörtént, hogy a vizsgálóbíró, a hivatalos hatásköréből folyó kellemetlenségek enyhítésére sajátjából is kész volt valami csekély segélyösszeget áldozni, hogy hajlékot biztosítson egy szerencsétlennek, kit szabadságának visszaadott. A jury is nem egyszer rendezett gyűjtést a fölmentett számára. Nincs-e hát mód — kérdi Seligmann — mely megengedje a társadalomnak, hogy részt vállaljon a jóvátétel művéből?

Ilyen módnak találná a bírói segélyegyletek szervezését, melyekben résztvegyenek a parlamenti tagok, az igazságügyi és pénzügyi kormány képviselői, ügyvédek, bírák, tisztviselők. Egy bizottság állapítaná meg, az egész országra kiterjedőleg, a kártérítési összegek szétosztását, függetlenül, jóakarattal. Nyilvánosság nélkül működnének, hogy ekkép minden perszerű tárgyalást kikerüljenek, mely a terhelt és a közvád között támadhatna.

Bizonyosnak tartja Seligmann, hogy a fölmentettek között is volnának, kik nem követelnének pénzbeli kárpótlást. A bizottság ezeknek megengedhetné az igazolásukra szolgáló periratok hivatalos közlését, ha azt előnyösnek találják. Másokat pénzbeli kárpótlásban részesítene, de a kártérítési összegeket szabadon szavazná meg s az állam azokat eszközeihez és forrásaihoz mértén szabályozná. Lehetne, mint némely országban, e célra a befolyó büntetéspénzek egy részét tőkésíteni. A fődolog, hogy az új intézmény ne tegye ki a budgetet előre nem látható áldozatoknak.

*

Az 1896. évi francia budgetet Paul Delombre képviselő ismerteti. (Le projet de budget de 1896.) Ennek exposéját még 1895. május 14-én terjesztette a kamara elé Ribot minister, holott a folyó évi költségvetést Burdeau állította össze s 1894. márczius 17-én tette le a ház asztalára. A bevételek fölvételénél

itt is, mint a hogy Franciaországban azt a budgetpolitika rég megállapította, az az elv szolgált irányadóul, hogy az 1894. év folyamán befolyt jövedelmek szabták meg az 1896. évi előirányzat magasságát, csak hogy természetesen figyelembevételével annak, hogy a jövő év szőkő-év.

Nagyjában jelezzük a francia budget keretében jövő évre előirányzott nagyobb bevételi emelkedéseket. Így állami monopólium és állami iparvállalatok címén 6,912.252 frank emelkedést látunk, melyből 2 millió a gyufa-monopólium kijátszásának szigorúbb megtorlásából ered, 1 millió pedig az újságmellékletek és folyóiratok postai szállításának az új pénzügyi törvény alapján eszközölt újabb szabályozásából.

Azonkívül az új pénzügyi törvény 42. §-a felhatalmazza a pénzügyi kormányt, hogy az 1896-ban esedékessé váló rövid lejáratú kincstári kötvények beváltásáról ugyanoly természetű kötvények kibocsátása útján gondoskodjék, melyeknek lejáratát nem haladhatja meg az 1902. évet. A 62. §. hozzáteszi, hogy az 1896-ik év pénzügyi zárszámadásaiban mutatkozandó fölösleg az ez időben forgalomban levő rövid lejáratú kincstári kötvények beváltására fordíttassék.

A kiadások szempontjából Ribot a legnagyobb óvatossággal járt el. Az új kiadásokra kért mintegy 100 millióból mindent törölt, a mi nem épen elkerülhetetlen. „Mindamellet — mondotta a pénzügyminister — nem mellőzhettük azt, hogy a költségvetésbe fölvegyünk oly hitel-emelkedéseket, melyek nélkülözhetlenek részint a már megszavazott törvények végrehajtására, részint a kormány-nak a kamarákkal egyetértőleg elvállalt kötelezettségei teljesítésére. E célra vétetett fel első sorban is 12,363.843 frank újabb teher. Az ezentúl követelt 86,802.913 frank összegből csak 24,380.439 frank lett engedélyezve, és pedig 11,119.500 frank a hadügyi tárcza számára, 1,621,139 frank a tengerészetre és 11,639.800 frank a többi tárczákra együttvéve. De ha ez utóbbi tárczák ellátása növekedett is ekkép 11,639.800 frankkal, viszont az általuk eszközölt megtakarítások is 12,834.120 frankot tesznek ki, úgy hogy végső eredményként csak a hadügyi és tengerészeti tárcza terhelték meg az 1896. évi budgetet.

Nézzük most az egyes bevételi források emelését. A hín-tókra, lovakra kivetett adótételek megkétszereződtek mindazokra nézve, kik akár lakhelyükön, akár különböző tartózkodási helyeiken

két vagy három hintóval bírnak. Azokra nézve, kik több mint három hintóval rendelkeznek, az adó megháromszorozódott. Ebből az emelésből 1 milliót remél a kincstár.

A cselédségre is adó vettettet ki, mely szintén progressiv jellegű s a népesség sűrűsége s a családok száma szerint emelkedik. E czímen a kincstár 10 millió bevételre számít. 1,200.000 frankban van továbbá fölvéve a kártyaadóból várható emelkedés.

De még folytatni kellett ezt az adóprézelést. Ribot tehát az ingó értékre gondolt. Tudni kell, hogy ez idő szerint az idegen államok papirjai mentességet élveznek azon átruházási illeték és jövedelmi adó alól, mely egyéb francia és külföldi papirokra ki van szabva. Ezt a mentességet ismételt felszólalások daczára is fentartották, nehogy a francia rente-tal szemben repressaliákra adjanak alkalmat és hogy biztosítsák a francia piac számára azokat a műveleteket, melyek annak valóban nemzetközi jelleget adnak. Az 1896. évi budget véget vet ezen állapotoknak. A leszámítolási bélyegilleték, melyet eddig egyedül követeltek idegen értékpapirokkal szemben, lényeges módosítás alá esett. Az 1872. évi május 25-iki törvény azt 0 fr. 75-ben szabta meg 500 frankos és azon aluli értékpapiroknál, 2 fr. 50-ben 500 franktól 1000 frankig terjedő értékeknél, 3 frankban az 1000 frankon felüli értékeknél, és így tovább 1000 frankonként 1 fr. 50 emelkedéssel. A javaslat most ezt az illetéket az érték egy százalékában állapítja meg, s a pénzügyi törvény 18. szakasza kimondja, hogy az illeték beszedése megújul mindannyiszor, valahányszor a már lebélyegzett papir új üzlet tárgya lesz, ha legalább öt évi időköz telt el az utolsó bélyegadó-fizetés óta. Ezen adó várható eredményét a költségvetés 13,800.000 frankra becsüli.

Általában megközelítő számítással úgy hiszik, hogy ez adónem a jövedelem $10\frac{1}{2}$ százalékának s a tőke 0.42 százalékának felelne meg, s hogy húsz év alatt a kincstár e tőkének 8.40 százalékát kapná meg, a mi minden öt évben kerek számban két százalékot tesz ki. De ez csak megközelítő számítás; tényleg egy négyszázalékos 500 frankos kötvény parin felül is jegyezhető, s ekkor az átruházási illeték is magasabb volna.

Átérve a költségvetés behatóbb kritikájára, nem kerüli ki Delombre figyelmét, hogy abban oly kiadások is vannak jelezve, melyek nem foglaltatnak a budget keretében. Vajjon kölesön útján fedeztetnek-e ezek? De akkor egy rendkívüli költségvetés

támadna, s a budgetszerű beállítás elve szenvedne csorbát, melynek célja az állam minden rendes kiadásait, a közhitel támogatása nélkül, évről évre visszatérő rendes bevételekkel fedezni. Pedig ez az első alapföltétele egy valóságos költségvetési egyensúlynak. A költségvetés indokolása ellenben célzást tesz egy kilencz év alatt effectuálandó 100 milliós kiadásra, a mi tehát évi 11 millió kiadást jelent, s ez nem egyéb, mint egy új állandó teher. Legcorrectebb volna ezt a rendes költségvetésbe állítani be — mondja Delombre — úgyde a megfelelő bevétel ez idő szerint hiányzik.

Úgy tetszik tehát, nem ítél helytelenül Delombre, mikor Ribot költségvetését egy intő költségvetésnek nevezi, mely valóságos hajszát indít a megtakarításokra. Maga az indokolás — úgymond — bizonyos kételyvel néz az eredmények elé. „Meglépőnek látszhatik — mondja Ribot — hogy egy 3400 millió kiadást feltüntető költségvetés ne lenne képes jelentékeny reductióra. De ez a felfogás csak felületes ítéletből származhat. E roppant számot szét kell szedni és elemeire bontani fel. Akkor ki fog tűnni, hogy mely kiadási tételek csökkenthetők s melyek nem.“

„Már pedig — folytatja az indokolás — 3448 millióból 2797 milliót oly kiadások nyelnek el, melyek nem tűnnek semmi reductiót. Az államadóssághoz nem lehet nyúlni a nemzeti becsület sérelme nélkül. Ha a hadügyi és tengerészeti tárcza megkapják dotatióikat, mi marad a többi kormányzati ágaknak? Marad 650 millió a többi tárczák dotálására, melyből 195 milliót a közoktatás igényel, 131 milliót a közmunkaügy.“ Ebből kitetszik, hogy Franciaország, daczára roppant budgetjének, csak közép-szerűen dotálja polgári administratióját.

Delombre végül arra is rámutat, hogy az administrativ decentralisatio széles alapon contemplált tervezete, a fölösleges szolgálati ágak eltörlése volna leghathatósabb eszköz az állam terhei megkönnyítésére.

*

Külön czikkben is foglalkozik *Juignac az idegen érték-papirokkal* az új, 1896-iki francia költségvetés keretében. (Les valeurs mobilières étrangères et le budget de 1896.) A költségvetésben tudniillik 15 millióval van fölvéve az a bevételi többlet,

melyet a kormány az ily papírok utáni leszámítolási illeték emeléséből vár.

Meg kell jegyeznünk, hogy az 1857. június 23-iki törvény foglalkozott először azzal, hogy megszüntesse Franciaországban az idegen papíroknak a francia értékek rovására engedélyezett adómentességét. Az 1872. június 29-iki törvény megtestesítette ezt a gondolatot, mikor kinyilvánította 4-ik szakaszában, hogy: „idegen társulatok, szövetkezetek, vállalatok, czégek, törvényhatóságok, városok papirjai nem jegyezhetők, sem nem képezhetik üzérkedés, adás-vevés, vagy kibocsátás tárgyát Franciaországban, csakis ha a francia papírok hármassal megadóztatásának: a bélyeg-, átruházási és jövedelmi adónak alávetik magukat.“

„Nem lehet túlzónak találnunk — mondja Juignac — hogy a midőn Anglia és Németország az idegen papírokat a belföldi értékpapíroktól meghaladó bélyegadóval sújtják, akkor Franciaország is kíséreltet tesz mindkettőt legalább is egyenlő elbánás alá helyezni“ — habár mindenesetre számot kellett volna vetni azokkal a magasabb rendű követelményekkel, melyek — mint Felix Faure megjegyezte az 1893. február 24-iki kamarai ülésen, a börzei műveletek megadóztatásáról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor — óhajtották tesztik a francia piac nagy nemzetközi jelentőségének fentartását, valamint a kereskedelem és a sajtó szabadságát is.

Sem az 1857. június 23-iki, sem az 1872. június 29-iki törvények nem intézkedtek azonban az idegen államok papírjainak, kölcsöneinek és járadékainak oly megadóztatásáról, mint az idegen társulatok papírjainak megadóztatása, sőt a jelenleg is érvényben levő 1872. május 25-iki törvény következőleg szállította le az idegen államok papírjai, kölcsönei és járadékai után fizetendő bélyeg-skálát:

0.75 az 500 frankos és azon aluli értékpapíroknál;

1 frank 50, az 500 franktól 1000 frankig terjedő czímleteknél;

3 frank az 1000 franktól 2000 frankig terjedő czímleteknél, és így tovább 1000 frankonként 1 frank 50 emelkedést számítva.

A most beterjesztett törvényjavaslat az állami értékeknél visszatér az 1864. június 8-iki törvény által megállapított egy százalékos tarifához. Nem lehetett ugyanis az idegen államok

érték- és járadékpapírjaival szemben is az idegen társulatok papírjaival szemben elfoglalt álláspontra helyezkedni, először, mivel az egyenlősítési elvnek nincs létjoga, szemben a francia rente kedvezményességével; másodsor, mert a francia kormány ki lehetne téve annak, hogy conflictusba jön egy más külföldi állammal, mely megtagadhatná az adó fizetését.

Az egy százalékos adó, habár kissé magas is, nem bír a prohibitív adó jellegével — fejt ki tovább Juignac — ki meg van győződve, hogy a jövő ki fogja mutatni, hogy fiscalis szempontból az intézkedés nem oly rossz, mint a minőnek elhíresztelték, föltéve, hogy a törvényt kiegészítendő életbeléptetési rendelet az előre nem látott kérdéseket bölcsen és igazságosan fogja szabályozni. Kitűnik ez abból is, hogy pontos becslés szerint a jelenleg Franciaországban létező idegen értékek legalább 20 milliárd tőkét képviselnek. Mennyi ebből az idegen társulatok és mennyi a külföldi államok értéke, őz nincs kiszámítva, de a valóságtól nem járhatunk távol, ha az előbbit 8, az utóbbit 12 milliárdra teszszük.

*

Egyikét kapjuk a tartalmasabb essay-eknek *Edmond Villey* tanulmányában *a jelenkori socialismus erkölcsi és társadalmi okairól*. (Les causes morales et sociales du socialisme contemporain.) Azon kezdi Villey, hogy míg hajdan a törvényhozások bizalmatlanok, néha igazságtalanok voltak az alsóbb osztályokkal szemben, addig ma minden törvényes egyenlőtlenség eltűnt s a törvényhozó állandó gondoskodása irányul reájok. Egész új törvényhozás, a munkástörvényhozás keletkezett, mely helyet követel magának a törvénykönyvekben és pedig nemcsak itt-ott, de mindenütt.

Másfelől ugyanilyen symptomát lát Villey a törvényhozó gyülekezetek színvonalának folytonos alásüljedésében. Pedig honnan eredne ez is, ha nem abból, hogy az érdekek és vágyak itt is helyéből igyekezzenek kiszorítani az értelmiséget és a jogot?

Az elősorolt tünetek okait a szerző két csoportra osztja:

1. csoport: *a)* az állameszme exaltatiója és a kormányok progressiv demokratizálódása; *b)* a functionarismus és bureaucratia kifejlődése; *c)* a család szétmállása; *d)* az újítási szellem túlhajtása és fonáktsága; *e)* az utánzási ösztön és a divat.

2. csoport: *a)* a politikai egyenlőség által támasztott illúziók; *b)* a szükségletek, a fényűzés és élvezetvágy megnövekedése; *c)* a vallásos hiedelmek és az erkölcsi eszmék gyöngülése; *d)* a társadalmi kötelek meglazulása és az uralkodó osztályok tétlensége.

A mi az első csoport első pontját illeti, kifejti Villey, hogy az állam és egyén attribútumaik kifejlődése szempontjából versenytársak és ellenfelek. Az állam — a tekintély, az egyén — a szabadság; két eszme, mely kizárja, korlátozza egymást. Az állam exaltatiójának okvetlen következménye az egyéni szabadság megsemmisülése. Soha az állam eszméje nem nyert oly túlhajtást, mint az antik városban, soha az egyén szabadsága nem tiportatott jobban lábbal.

Idézi erre nézve Fustel de Coulanges-ot: „Csodálatos tévedés minden emberi tévedések közt, azt hinni, hogy az antik városban az ember szabadságot élvezett. Fogalma sem volt róla. A kormány feiváltva monarchiának, aristokráciának, demokráciának neveztetik, de e fordulatok egyike sem ad az embernek igazi szabadságot, egyéni szabadságot“. S valóban, tekintsük a vallást, az apai hatalmat, a házasságot, a családi tűzhelyet, mindent, a mi kizárólag az egyéni szabadságot látszik támogatni: mindenütt ott találjuk az antik társadalomban az állam kezét.

De ne menjünk tovább XIV. Lajos koránál, melyben „az állam én vagyok“ híres jeligéje elhangzott. Minden közkormányzat az intendánsok kezében összpontosul; a rendek 1614 óta hallgatásra kárhoztatvák; a vidék el van néptelenedve s egy szolgálékú udvar tömörül a fejedelem körül. Ipar és kereskedelem el vannak nyomva a mindinkább zsarnoki szabályrendeletek alatt. Maga a király irányozza az irodalmat, művészeteket és tudományt.

Mik voltak az állam ezen exaltatiójának következményei az abszolút monarchia alatt? Csalódik, a ki azt hiszi, hogy az erő az államtól származik át az egyénekre. Épen az ellenkező áll. Már pedig a közélet csak a magánélet csorbitásával fejlődhet ki, s az állam exaltációja végzetes a magánéletre. XIV. Lajos uralma alatt az állam csakhamar saját túlságai, romlottsága és tékozlása alatt omlott össze. És az egyesek? Ha eltekintünk a külső dísztól, az udvar ragyogásától és a vitézi fegyvertényektől, melyeket kevés idő múlva szerencsétlen vereségek követtek, con-

statálni lehet a jellemek általános sülyedését, az egyéni erő és kezdemény megbénulását, s végül az általános nyomort, a melyről Labruyère, Vauban és mások elrettentő képeket festenek.

Az állam ezen exaltatiója, mely azelőtt önként fejlődött ki, mint a háborúk és a hódítások, a fejedelmek nagyravágyásának gyümölcse, utóbbi időkben mesterségesen és elméleti úton kíséreltetett meg a német iskola által. Az államot úgy rajzolták le, mint élő organumot, egy magasabb lényt, a társadalom agyvelejét, egy valóságos gondviselést. Ez ellen határozottan kikel Villey; mert az állam — mondja — merő abstractio, az egyének collectivitása, mely csak az egyének közvetítésével cselekszik, csak az egyének életnedvéből, az egyéni gazdagságból táplálkozik. Ez a nézet aztán meghamisította az állam fogalmát s hozzájárult a socialismus diadalához. A socialisták azonban az ekkép dicsőített államból átvették azt, a mi nekik megfelelt, s visszatükröztették a többit. Az állam a lélekbe két eszmét olt: a tekintély és a haza eszméjét, és pedig gyakran a második az, mely az első elfogadtatja. A socialisták azonban kereken tagadják a haza eszméjét, iskolájoknak az internationalismus a jellemvonása, ők csak a tekintély és törvényes kényszer eszméjét ápolják. Már pedig, ha az antik államban domináló haza eszméje csak hősiességet és önfeláldozást szül, viszont a tekintély és kényszer eszméjének exaltatiója csak az egyén elnyomását és elernyesztését idézheti elő, a mi a rabszolgaság tulajdonsága.

Másfelől a modern állam exaltatiója sokkal veszedelmesebb, mint a milyen volt a harcokból és hódításokból táplálkozó társadalmakban. Mert a háború folytatásához főképp a haza eszménye által élesztett önfeláldozás, önmegtagadás és fegyelmezés kell. A munkából élő modern ipari társadalmakban ellenben, a verseny rendszere mellett kezdeményre, eredetiségre, erélyre, ítéletre, előrelátásra van szükség, szóval az egyén minden képességeinek legszélesebb kifejtésére. Nem ezt tanúsítja-e az Angliában és az Egyesült-Államokban a szabadság, egyéni kezdemény és önségély rendszere mellett kifejtett rendkívüli gazdasági föllendülés? A legfontosabb feladat most — mondja Villey — helyesbíteni az államfogalmat, visszavetni az élő organismus üres és veszélyes gondolatát s kimutatni, hogy az állam nem egyéb, mint a politikailag szervezett nemzet, mely a társulás erejével bír s következképp az állam erő, nem pedig intelligentia, s ezen

erőnek szüksége van irányzatra, s tényleg irányzást is nyer a kormány által, melyet őrizkedni kell összezavarni az állammal.

Tény — folytatja Villey érdekes elmélkedéseit — hogy a francia forradalom s főkép e század második fele óta minden kormány többé-kevésbé hajlott a demokratia felé. Franciaországban a census progressiv leszállítása után az általános szavazatjog proklamáltatott s utóbbi időkben constatálható volt a közvetlen népuralom felé való törekvés. Az Egyesült-Államokban a census minden primitiv föltételei lassan-lassan eltűntek. Spanyolországban, Portugalliában, Görögországban, Mexicóban, az argentinai köztársaságban, Braziliában, Belgiumban az általános szavazatjog lassanként diadalmaskodott. Olaszországban, Ausztriában a census leszállítottatott; Angliában a szavazati jog fokozatos kiterjesztést nyert s a felsőház nagy mértékben fenyegetve van. Majdnem egyetemleges és feltartóztathatlan tünet ez.

Mindez nagyban hozzájárult a socialismus kifejlődéséhez. A tekintély elvének ez az átalakulása különösen elősegítette annak a hitnek meggyökerezését, hogy a kormányhatalomnak nincs határa.

Jól jellemzi ez áramlatot Herbert Spencer. „A hajdani politika nagy babonája volt a királyok isteni joga. A mai politikusok nagy babonája a parlamentek isteni joga. Az olajjal való fölkenés, úgy látszik, észrevétlen, egyetlen fejről többek fejére játszódtott át, szentesítván azokat s végzéseiket.“

Tovább meg így folytatja Spencer: „A szabadelvűség functiója volt a multban korlátot emelni a királyok hatalma ellen, az igazi szabadelvűség hivatása a jövőben korlátot emelni a parlamentek mindenhatósága ellen“.

De menjünk tovább Villey okfejtéseiben. A demokratia — úgymond — a politikusoknak mind nagyobb számát növeli, kik személyes érdem nélkül csak úgy érvényesülhetnek, ha hizelegnek a népnek, ha nagyhangú ígéreteket tesznek, s kiknek nincs más módjuk magokat fentartani, mintha választóik kegyeit hájsházzák. Ezzel a parlamenti rendszer, a mint az ma érvényesül, oda vezetett, hogy a kormányt kiszolgáltassa a népképviselők kegyelmének. A helyett, hogy kormányozna, maga hagyja magát kormányozni.

Igaza van Villey-nek, midőn ezek után elkerülhetlennék tartja az orvoslást azon veszedelem ellen, mely az egész par-

lamentí kormányrendszert fenyegeti. Ha nem akarunk — úgy-mond — anarchiába s aztán caesarismusba esni, kell hogy az alkotmány a végrehajtó hatalomnak nagyobb hatáskört és függetlenséget biztosítson a képviselőkkel szemben.

További sorban a burokratíát vádolja Villey a socialismus terjedése okául. A forradalmi kormány tetőpontra juttatta a burokratíát. Azóta a kormányok gyakran változtak, a burokratia ugyanaz maradt és minden állandó organismus természetes irányzata szerint fejlődött. Lépésről-lépésre lehet kísérni ezt harmincz év óta a kiadások költségvetésében.

Kétségtelen már most, hogy a burokratia a közhivatalokkal kifejleszti a socialista eszmét, különösen a népek közvéleményére és aspiratióira gyakorolt befolyása által. Az egyéni kezdemény elfojtása következtében a biztosságot nyújtó és kevés tetterőt igénylő közhivatali pálya iránti előszeretet elharapózott a nemzetben, annyival inkább, minthogy azok száma határtalanul szaporodván, mindenki jogot vélt formálhatni azokra.

Ekkép az egyéni tetterő és ambitio hiánya az, a mi a köztisztviselői pálya felé hajtja az embereket. Pedig a közhivatalok száma korlátolt, holott a jelöltek száma nem az. Innen a jellemek eltörpülése, a protektio felburjánzása, a megcsalt ambíciók által élesztett elégtelenség számos csirái és mindennekfölött az önálló foglalkozásra képtelen „declassé-knak egész hadserege, melyből azon politikusok toborzódnak, kikre nézve a socialismus üzlet és professio.

Áttérve, mint harmadik okra, a család széttözlésére, Villey első tételnek állítja fel az ember kiképzését és fegyelmezését. De erre nézve szükséges, hogy a család erősen legyen szervezve, hogy a tekintély tiszteletben tartassék. Úgyde nem tapasztaljuk-e napról napra a tekintély tiszteletének általános megfogytatkozását? Hogy e tekintély tisztelete megóvassék, arra nézve szükség, hogy azt a családban tanulják tisztelni.

Végül az újítási szellem túlhajtását okolja Villey. Tény, hogy e szellemnek sokat köszönhetett a technika és a tudomány. De tévedés volna — úgymond — azt hinni, hogy ugyanaz az eset a művészetekben, az irodalomban, a philosophiában, a politikában stb. Mert ezekben az ember saját bensőjéből merít, vagy ha minta képekre van szüksége, azok a világ teremtése óta előtte állanak.

Érinti még Villey a socialismus oka gyanánt az utánzási

ösztönt és divatot. Előbbinek törvényeit Tarde csak nemrég fejtette ki. Példaként felhossa Németország befolyását a környező országokra, nevezetesen Ausztriára. A berlini conferentia válaszul szolgált a svájci convocatióra, az amerikai magas clerus törekvései inspirálták a „Rerum novarum“ encyclikát stb.

A második okcsoportban, a politikai egyenlőség által támasztott illúziók sorában rámutat Villey a forradalom óta a szabadság és egyenlőség eszméi által fölkelte hamis nézetekre. Nincs — úgymond — rendszer, mely alkalmasabb volna egyenlőtlenséget producálni, mint a szabadság rendszere. A jogközösség és jogkényszer bármely formája alatt az egyén kevésbé emelkedik magasra és kevésbé bukhatik mélyen. A szabadság rendszere alatt a kiváló egyéniségek gyorsabban fognak emelkedni, míg a képtelenek és fogyatékosak nem kevésbé gyorsan fognak bukni, ha nem támogatják őket.

Érdekes észlelni — fejezi be tanulmányát Villey — hogy azon kísérletek, melyek 1789. óta az egyenlőséget minden vonalon érvényre juttatni igyekeztek, összaesnek az egyenlőtlenségi szellem föléledésével, a címek, kitüntetések, előkelő állások hajhászásával. Midőn vonakodnak elismerni a tehetségen és kiválóságon alapuló természetes társadalmi felsőbbbségeket, ugyanakkor pártfogás alá veszik a szerencsén és protekción alapuló véletlen előnyösítéseket, holott pedig ezek irigységet és méltatlankodást keltenek fel, annyival inkább, mivel a véletlen és esetleges kitüntetések általában zsarnokiabbak és türelmetlenebbek, mint a legitim és természetes előnyök. A szabadság uralmának logikai kifolyása a jogok egyenlősége, de minden kényuralomnál alkalmasabb a ténybeli egyenlőtlenségek kifejlesztésére, melyek a physikai, erkölcsi és értelmi egyenlőtlenségekből erednek.

Igy tehát az egyenlőség, úgy a mint azt ma értelmezik — ismétli Villey — üres dogma csak, mely csupán a szabadság és polgárosulás teljes megsemmisítése árán valósulhat. *Semmi tényleges egyenlőtlenséget nem szabad törvény által teremteni, de semmi természetes egyenlőtlenséget sem szabad törvény által elfojtani.*

— n—r.

* * *

Néhány közjogi tévedés helyreigazítása. (Válasz „a királyi méltóság és hatalom Magyarországon“ című munkám bírálatára.)

Ezen folyóirat 1895. évi évfolyamának negyedik számában

„*A királyi méltóság és hatalom Magyarországon*“ című közjogi tanulmányomról egy ismertetés jelent meg, a melyben oly támadások foglaltatnak említett munkám ellen, a melyeket válasz nélkül nem hagyhatok.

A névtelen cikkíró első tévedése azon állításában foglaltatik, hogy említett tanulmányom *nagyobbára* azon önálló dolgozatok felhasználásával és rendszeres keretbe való összeillesztésével van megírva, melyek eddig az „*Athenaeum*“-ban megjelentek, s ebből vezeti le kritikuskom azon általános megjegyzését, hogy a munka nem rendszeres levezetés gyümölcse, hanem inkább csak külsőleg összefüggő részek laza összeillesztése.

Az utóbbi állítás valódiságának fejtegetésébe nem bocsátkozom, hiszen kinek-kinek szabadságában áll munkám rendszeréről tetszése és meggyőződése szerint nyilatkozni. De a mi az előbbi állítást illeti, arra, mint a tényeknek meg nem felelőre, szabad legyen a következőket megjegyezmem.

Eltekintve „*A koronázás közjogi jelentőségé*“-től — melyet szóban forgó tanulmányomba majdnem változatlanul illesztettem be, mely azonban 332 lapra terjedő művemből mindössze 43 lapot foglal el, tehát az egésznek csak mintegy $\frac{1}{8}$ részét teszi — egyetlen egy munkámat, vagy annak jelentős részét művembe be nem illesztettem, hanem az azokban foglaltakat csupán imitt-amott használtam föl.

Az állampolgárságról szóló értekezésemből szóban forgó művemben a 33. és 34. lapon 20. sort, a 67. és 68. lapon $1\frac{1}{2}$ lapot; „*A felelősség elve a magyar alkotmányban*“ című dolgozatomból a 78. lapon 7 sort, a 79. lapon 8 sort, a 91. lapon 9 sort, a 100—102. lapon $2\frac{1}{2}$ lapot, a 256. lapon $\frac{1}{2}$ lapot; a „*Magyarország közjogi viszonya Ausztriához*“ című munkámból a 117. lapon 8 sort, a 275. és 276. lapokon 1 lapot, a 277—284. lapokon 7 lapot, a 311—320. lapokon 9 lapot, a 330. lapon $\frac{1}{2}$ lapot — tehát összesen csak 24 lapot tesz ki az, a mit „*A királyi méltóság*“ című munkámban 400 lapnál többet tevő összes többi dolgozataim alapján írtam meg.

A második kifogása cikkírónak említett művem ellen az, hogy az államformáknál nagyobbára Aristoteles tanához ragaszkodom, holott azt már Mohl merőben arithmetikusként és szerves gondolat nélkül valónak nevezte, s a modern államtudomány által mindenütt keresztülvitt szétválasztását a kormányhatalom-

nak az államhatalomtól, mely az államformák helyes structurájának alapja, teljesen mellőzöm.

Mindezekre — nem bocsátkozva bele annak a fejtegetésébe, hogy miért nem foglalkoztam művemben az államformák tanával bővebben — csak a következőket jegyzem meg:

először is Aristoteles három államformát különböztet meg, z. m. monarchiát, aristokraciát és politeiát, valamint ezeknek elfajulásait; én ellenben említett munkámban az államformáknak csak két főfaját említem, ú. m. a monarchiát és a köztársaságot. Utóbbival bővebben egyáltalában nem foglalkozom, és csak a monarchiáknak különböző nemeiről szólok kissé tüzetesebben, mint-hogy arra tulajdonképeni tárgyam feldolgozásánál van szükségem.

Másodszor: Mohl tana az államformákról semmivel sem helyesebb, mint az enyém, legfeljebb jobban ki van fejtve, és nem hogy világosságot terjesztett volna a tudományban, hanem csak zavart idézett elő, megkülönböztetvén patriarchalis, theokratikus, patrimoniális, classikus- és újkori jogállamot és despotiát, és így egyszerre ugyanazt a dolgot különböző szempontokból nézvé, az Aristoteles-féle felosztás könnyen megérthetésének előnyével sem bír.

Harmadszor: a modern államtudományban nem az államhatalomnak a kormányhatalomtól, hanem az államformának a kormányformától vagy alkotmányformától való szétválasztását iparkodnak keresztülvinni, így Bodin, Burgess és Concha is. Miképen lehessen az államhatalmat a kormányhatalomtól megkülönböztetni, mikor a kormány az államnak csak hatalmi szerve, és így hatalma okvetlenül az államé?

Továbbá téved czikkíró akkor is, a mikor azt hiszi, hogy hibás azon felfogásom, mely szerint „az angol *alkotmány* megtartotta örökletes és hatalmának Istentől származó önjogú jellegét még ma is, mert tudvalevő, hogy a korona jogai Angliában ma már alig terjednek tovább a parlament egyszeri feloszlatásánál.”

Ebben téved először azért, mert nem az angol alkotmányról, hanem az angol királyságról mondom, hogy megtartotta örökletes és Istentől származó önjogú jellegét. Téved másodszor azért, mert a királyi hatalom tartalma közt és származásának természete s jellege között nagy a különbség. Az angol királyság örökletes és Istentől származó jellegének bizonyítására elég-

séges Toddra hivatkoznom, a ki azt mondja, hogy angol felfogás szerint *a király Isten helytartója és szolgálja*,¹ *a kit tökéletesség és örökkévalóság jellemez, a ki meg nem hal soha.*² Azt hiszem, hogy angol írónak ilyen nyilatkozatai, melyekhez hasonlókat többet is idézhetnék, elégséges támpontot szolgáltathattak arra, hogy az angol királyságot Istentől származtatott önjogú jellegűnek mondhassem.

Különben is nem felel meg a valóságnak az, hogy az angol király hatalma ma már alig terjed tovább a parlament egyszeri felosztatásánál. Angol felfogás szerint a király hatalma ma is terjedelmes, praerogatívái ma is jelentősek, és nem jogi szabályok, hanem morális és ethikai elemek azok, melyek az idegen előtt az angol királyi hatalomkört oly csekélynek tüntetik fel, mint azt czikkíró látja.

Félreértésre adhat okot továbbá czikkírónak azon állítása, hogy a *pragmatica sancti*ót Deák és Salamon felfogása szerint értelmezem, mindazonáltal azok részére állok, a kik annak szerződési jellegével szemben annak alaptörvényi jellegét hangoztatják. Mert elhagyja annak megemlítését, hogy a *pragmatica sancti*óban két elemet különböztetnek meg, ú. m. a trónöröklés kérdésének szabályozását, mely alaptörvényi jelleggel bír, és a kölcsönös védelem kimondását, mely nemzetközi szerződés jellegével bír a nemzet és az ausztriai uralkodóház között.

Azt állítja továbbá kritikusom, hogy tévedek a renuntiatióra nézve, mert a renuntiatio ténye által formailag a főherczegnők nem vesztik el trónöröklési igényeiket mindkét nembeli utódaikra nézve is, sőt *expresse* fentartják azt az előbb jogosult ágak kihalása esetére.

Igen örvidenének, ha kritikusom állítása felől okmányilag meg tudna győzni. Én csak arra szorítkozhattam, a mit a hivatalos lapban találtam (l. Budapesti Közlöny 1890. június 17. és június 18. szám). Itt pedig szembetűnő különbség van téve azon főherczegnő lemondása közt, a ki főherczeghez megy férjhez, és azé közt, a ki nem ausztriai főherczeghez megy férjhez. Az előbbinek lemondása a hivatalos lap közlése szerint csak az öt nemre, ágra és korra megelőzők javára szól, az utóbbié általában. A magyar trónöröklési jogra nézve tehát csak oly alak-

¹ A parlamenti kormányrendszer Angliában I. 310. l.

² U. o. I. 213. l.

ban tekinthetem a lemondást irányadónak, a mily alakban az nyilvánosságra van hozva hivatalos úton.

Téved kritikusom akkor is, a mikor azt mondja, hogy kétség fér azon állításomhoz, vajjon az 1867. évi X. t.-cz. az 1848. évi IV. t.-cz. 6. §-át abrogálta-e. Az 1867. évi X. t.-cz. első bekezdése világosan ezt mondja: „Az 1847/48. évi IV. t.-cz. 6. §-a következőkép módosíttatik“ stb. Ha a törvénynek ezen világos szavai nem foglalják magokban azt, hogy a módosított törvényszakasz helyébe az újabb lép, s a régi hatályát veszti, akkor mi célja volt a törvény módosításának?

Czikkíró indokolatlannak tartja a szentesítési és vetojog között általam felállított különbséget is, pedig a kettő közötti különbség nagyon is szembeszökő. De hogy az általam tett ezen megkülönböztetés világosságát összezavarhassa, azt imputálja nekem, hogy a szentesítés megtagadását a veto alkalmazásával azonosnak nem tartom. Tévedni méltóztatik. Tessék elolvasni szóban forgó munkám 249. lapjának 7—11. sorait, melyekben ez áll: „a veto abban áll, hogy a mely letárgyalt és szentesítés végett a király elébe terjesztett törvényjavaslatot a király azzal vet vissza, hogy azt nem szentesíti, az törvénynyé nem válhat.“ Tehát nem azt mondom, a mit a czikkíró állít, hanem a különbséget abba helyezem, hogy a szentesítés elmulasztása még nem foglalja magában a veto alkalmazását. Ez pedig egészen más. Azt azonban egyáltalában nem értem — a mit kritikusom ebből levezet — hogy t. i. a kettő között általam felállított különbség mennyiben üt rést azon az alapelven, hogy az alkotmányos törvényhozás a nemzet és király együttes akaratának találkozásából származik, valamint azt sem, hogy minő összefüggés van ezen kérdés és a király törvénykezdeményezési felségjoga között.

Igen sajnálom, hogy czikkíró nem találja kimerítőnek azt, a mit a kegyelmezési jogról írok. Ha a kegyelmezési jognak monographiáját írnám meg, bizonyára nem egy-pár sorral végeznék azzal. De hogy kritikusom azt a keveset is, a mit a kegyelmezési jogról írtam, mily felületesen olvasta el, azt mutatja az, hogy ezen szavaimban: „a kegyelem a büntetből származó magánjogi kötelezettségeket meg nem szünteti“, nem találta meg a választ arra: „vajjon kiterjed-e a kegyelem a kegyelmezés tárgyát képező ténnyel kapcsolatos kártérítési követelésekre is“.

Szememre veti továbbá kritikusom: hogy a békekötések

törvénybeiktatására nem tudok törvényes intézkedést s nem ismerem az 1681. évi 84. t.-cikket Őszintén megvalva, sajnos, de nem ismerem. Az 1681. évi törvényeknek csak 82 cikkét találtam a Corpus Jurisban. Ezzel e kérdéssel végezhetnék, de nem teszem, a 84. t.-cz. bizonyára sajtóhiba, s kritikusom a 4. cikket értette alatta. Én azonban ebből a törvényből sem tudom kimagyarázni, hogy abban az foglaltatnék, hogy a békekötések törvénybe iktatandók, pedig szerettem volna erre pozitív törvényt találni. Az 1681. évi 4. t.-cz. csak azt mondja, hogy a törökkel kötendő béke és minden magyar ügy a magyar tanács-csal tárgyalassék és határoztassék el. Azután így folytatódik: „Taliterque tractata, et conclusa; cum Regnicolis semper debito modo communicentur; ac puncta quoque ipsius pacis, solenniter per Comitatus publicentur“. Azután azt rendeli e törvény, hogy a török portára a császári követhoz magyar követ is adassék. Hát én ebben a törvényben sem találtam annak világos elrendelését, hogy a békék érvényességéhez azoknak törvénybeiktatása szükséges. és azért iparkodtam ezt nem törvényből, hanem alkotmányunk szelleméből levezetni.

Szememre veti végre kritikusom azt, hogy Budapest főváros fő- és székvárossá *emeltetését* csak 1892-től keltezem, holott már e század elején is a királyi összehívólevélben „in nostra metropoli budense“ kifejezéssel éltek. Igenis, az 1807. évi budai országgyűlés törvényeinek bevezetésében is e szavak olvashatók: „in Liberam Regiamque Metropolitanam Civitatem Nostram Budensen etc.“ és az előbeszédben is ily kifejezéssel találkozunk, de ez nem ok arra, hogy cikkirónak igazat adjak. Először, mert a „nostra“ nem a „metropolis“-ra hanem a „civitas“-ra vonatkozik; másodsor, mert a metropolis nem székváros, hanem főváros, a székváros pedig „residentia“. Harmadsor, mert az 1872. évi XXXVI. t.-cz., mely Budát és Pestet egyesíti, csak Budapest fővárosról szól, és épen így nevezik azt későbbi törvényeink is, ennélfogva a fő- és székváros csak 1892-től, a székes főváros pedig csak 1893-tól datálódik.

Ezzel kimerítve kritikusom részéről munkám ellen tett kifogásainak czáfolatát, nem folytatom tovább ellenvetéseimet, melyeket sajnálattal kellett felhoznom névtelen bírálóm ellen, pedig tudós névtelenünk tagadhatlanul kiváló szorgalmat és nemes ambítiót árult el ellenem írt kritikájában.

Dr. Ferdinandy Géza.

A SZABADAKARAT KÉRDÉSÉHEZ.

— Második és befejező közlemény. —

II.

Ennyit a problema történetirodalmából. A philosophia s a theologia története által felállított theoriák közül melyik mellett foglaljunk állást? Kövessük-e a deterministákat vagy az indeterministákat? A determinismus vagy az indeterminismus részén van-e az igazság, vagy pedig egyik részen sem?

Hogy e kérdésekre megfelelhessünk, a szabadakarat problemájának rendszeres-kritikai megvizsgálását kell előrebocsátanunk. Hogy azonban a problemának végérvényes megoldását nem adhatjuk, az e problemában foglalt nehézségekből első tekintetre is kitetszik. Hiszen vallási téren is *Ritschl*, a göttingai morál-theologus a vallásos függőség s a szabad önelhatározás antinomiájának megoldását «theologiai mesterkérdésnek» declarálta.

Az emberi szabadakarat problémája állandó és központi tárgya volt és lesz a philosophiai gondolkodásnak. A problemák problémája az, a melynek megoldását *Wagner* is «egy új Prometheustól várja, a kinek sikerülend az ég titkait ellesve, a nagy rejtély leplét föllebbenteni». Száz meg száz elvi jelentőségű kérdés és megoldhatlan talány merül itt fel. s a különböző nyelvhasználat az egyes fogalmak tárgyalá-

sánál még megnehezítette a problema lehető megoldását. A legkülönbözőbb disciplínákhoz fordultak itt segítségül a problema újabbkori művelői. Így a psychológiához, mivel itt a lelki élet organumairól: az akarat, értelem és érzelemről van szó; továbbá a physiológiához, mivel a lelki élet a legszerveesebb összefüggésben áll a testi-természeti élet, tehát az individualis szervezeti dispositiók és hajlamok tulajdonsága és sajátosságával; az általános philosophiához, mivel a problema a causalitas törvényét s az ismeretelmélet körét is érinti; a rendszeres theológiához nevezetesen a keresztyén hittanhoz abban a kérdésben: mikép egyeztethető össze az isteni mindenható akarat az emberi akarat részleges vagy teljes szabadságával?, a theologiai és philosophiai ethikához, mivel itt arról van szó, hogy a determinált akarat elmélete nem zárja-e ki az erkölcsi követelmények s az azokkal járó erkölcsi felelősség jogosultságát? s végül a paedagogikához és a jogtudományhoz, mint a hol az ember kiművelésének, illetve büntethetőségének a kérdése a szabadakarat felfogásától van függővé téve. Szóval résztvett a problema megfejtésének nehéz munkájában — hogy *Pauer I.* szép szavait idézzük — «a theologus, történetíró, sociologus és philosophus egyaránt, mindegyik a maga fegyverével, saját tudománytárának nagyobb-kisebb szabású készletével, hogy kivívja a maga igazát, és győzedelmes elveivel egyszersmindenkorra végét szakítsa (a legszentebb érdekeinket a legmélyebben érintő) örökös contro-versiáknak».

A következőkre nézve szükségesnek látszik, hogy az i. v. psychologiai alapfogalmak közül legalább egygyel foglalkozzunk tüzetesebben, s ez a *szabadság* fogalma. Különbséget teszünk physikai, metaphysikai és psychologiai vagy moralis szabadság között, s épen ez utóbbi érdekel itt bennünket. Psychologiai tapasztalati alapon szabadságnak nevezük azt a képességet, a melynél fogva az akarat függetlenül

minden külső okoktól és tényezőktől, kizárólag önerejéből választott s a reflexio által szerzett motivumok szerint határozza el magát, úgy hogy az akaró egyénnek elhatározását a végrehajtás tehetsége is követi. S mit tesz már most a *determinismus*? Hát megtagadja legalább szélső alakjában az egyén szabadságát, vagyis önelhatározása képességét s a cselekvés okát tisztán az akaratra physikai kényszerűséggel ható külső indokokban látja. Kényszerokról s physikai törvények szabályozó befolyásáról van itt szó, mely alapon az értelmes és erkölcsi akarat ethikai functióit megérteni igen bajos. S itt hivatkoznak a deterministák — mint p. o. Schopenhauer — a causalitas törvényére s az elégséges indító ok tételére, a mely szerint e törvény nemcsak a természeti, hanem a szellemi és erkölcsi világra is kiterjed, mi végből a deterministák természetes szövetségesül e törvényszerűséget bizonyító morálstatisztikához is fordultak segítségül.

Hogy annak a determinismusnak, mely az egyetemes causalitást, törvényességet s a kényszert szentesíti, nemcsak elméleti, hanem főleg gyakorlati jelentősége is van, nem szorul hosszabb magyarázatra. Materialismussá fejlődött az ki, s dogmákként azokat a tételeket állította fel, hogy az ember csak mechanice ható törvényeknek hódol, mindenkor csak a külső körülményeknek és viszonyoknak természetes producuma, úgy hogy cselekedeteiért erkölcsileg felelőssé nem tehető. S ezek a tanok tudományos jellegükből kivetközítelve, aztán a tudósok és műveltek köréből a nép rétegeibe is behatoltak, s bár a természettudomány józan kutatásai rég elfordultak tőlük, egy egész irodalom s még több népszónok lépett azok terjesztésének áldatlan szolgálatába. Különösen társadalmunk alsóbb rétegei képezik e gondolkozásmód tanyáját, a melynek természetes, de egyúttal legveszedelmesebb szövetségese a mai socialdemokratia.

E determinismus ellen a következőket hangsúlyozzuk:

1. A causalitas törvénye épen nem bizonyít az akarat szabadsága ellen, mert a gondolkodás apriori törvénye az, a mely alá a jelenségek összefüggése foglalható ugyan, azonban tapasztalati alapon nem mindenütt beigazolható. Hatása az erkölcsi élet terén csak problematikus, a mint hogy annak érvényét Kant is csak a természet terére terjesztette ki. Egyik főhibája a determinismusnak — mondja helyesen *Wundt* — hogy a mechanikai causalitas fogalmát a szellemi és erkölcsi térre is átviszi, s hogy a benső pszichologiai causalitást, mely az akarat belső motivumain s azok összefüggésén alapul, a physikai ható okok kényszerét szentesítő külső mechanikus causalitással zavarja össze. Szabadság és kénytelenség mégis csak különböző dolog.

2. A determinismus nem magyarázza meg az akarat tényét s a szabadság érzetét, mint az öntudatnak elutasíthatatlan követelményét, mely több-kevesebb világossággal minden emberben így szólal meg: «Der Mensch ist frei und wär' er in Ketten geboren». Az öntudat tényét, bár néha öncsalódással is lehet, egyszerűen tagadásba venni mégis csak absurdum volna. E ponton *Zeller*-nek megjegyzései nagyon meggyőzők a determinismussal szemben. Az öntudat mondatja velünk, hogy megtehetjük azt, a mit akarunk.

3. Az akaratérő teljes passivitásának, tehát megkötöttségének feltétele mellett nem lehetne szó az ember erkölcsi felelősségéről, mint a tudatosan és szándékosan véghezvitt cselekedetek következményeinek a cselekvő alanyra való visszahárításáról. Nevezetesen illusoriussá válnék az erkölcsi nevelés és jellemfejlődés, az érzület megváltoztatása s a megtérés, sőt magának a lelkiismeret szózatának sem volna semmi erkölcsi jelentősége. Csakhogy a szellemi életnek eme realitásai sokkal hangosabban emelik föl szavukat, mintsem hogy abstract teoriákkal, még ha logikailag helyesek is, megdönthetők volnának. S plane a lelkiismeretnek ^{1/5} adagonkint a félelem-

ből, deisidaemoniából, előítéletből, hiúságból és megszokottságból való levezetése, mint azt *Schopenhauer* tette «Grundlage der Moral» cz. pályadíjas művében, frivolitását tekintve, a lipcsei Nietzsche pessimistikus szertelenségeire emlékeztet, s épen nem fogadható el azon komoly ethikus által, a ki «alapot» akar adni «a morálnak». A lelkiismeret, bár nevelhető és idomítható, épen nem mesterséges tükre az egyéni moralitásnak, s bár subjectiv erkölcsi substantiánk tükröződik abban vissza, helyeslő vagy kárhoztató szava, mint belső bíróság az emberben, mégis csak biztos mértékül szolgál a cselekedet erkölcsi értéke mellett, s ugyancsak bizonyít egy velünk született erkölcsi törvény és kötelesség tudata és léte mellett.

4. Hogy miért teszünk különbséget kis- és nagykorúak s beszámíthatók és be nem számíthatók között, illetve miért bánunk másképen a szellemileg ép, mint a lelkileg beteg emberekkel, arra nézve mitsem felelnek a deterministák. A pozitív jogtan szabályaival is minduntalan elletétbe kerülnek. Beszélnek ugyan arról, hogy a vétkest meg kell büntetni, nem ugyan azért, mert bűnös, hanem hogy ismételten ne vétkezzék: hogy megjavíttassék s a társadalmi közrend és közjólét vele szemben biztosíttassék stb., és sokat declamálnak a büntetés megelőző, javító és biztosító céljairól. Azonban közelebbről tekintve a dolgot, érvelésük logikailag és ethikailag egyaránt épen nem találó, sőt a gonosztevőnek megjavítására vonatkozólag egyenesen önnönmagának ellentmondó.

5. A morál- és criminál-statisztika ú. n. szabályszerűsége hasonlóan nem sokat bizonyít, mivel adataiban ingadozó és sohasem teljes. Anyaghalmaz csak a külső cselekedetekre és sohasem az érzületre s az egyén belső motivumaira terjed ki, s végre is csak az erkölcsileg rossz s nem az erkölcsileg jó cselekedetekről referál. Teljes joggal mondja tehát *Wiener*, karlsruhei tanár, hogy senkit sem kényszerít a természeti

törvény vagy valami esetlegesség gonosz cselekedetekre csak azért, hogy a vétkesek száma statisztikailag megállapítható legyen, mely szám végre is csak megközelíthetőleg állapítható meg.

S végül még egy rövid szót a determinismusról a maga *vallásos* jellegében, mely szülte egyrészt a durva szellemtelen fatalismust, másrészt pedig a mélyértelmű praedestinationismust. Az elsőnek a keresztyén világnézet körében nincsen helye, mert a keresztyénség Istene nem fátum, hanem etikailag ható és gondviselő Isten. A *praedestinatio* tanának kiinduló pontja a mély büntudat, a melynek súlyától és lelkiismereti aggodalmaitól csak az isteni kegyelem menti meg az embert, ki az üdvre s nem a kárhozatra van rendelve, s alapul e tan az embernek az istentől való feltétlen függése érzetén, mint az igaz vallásosság életelemén. Merev Calvin-féle alakjában és végső következményeiben azonban ellentmond az Isten véghetetlen atyai szeretetéről szóló keresztyén alapgondolatnak, s in praxi átvive vagy erkölcsi lazaságra, vagy pedig az akaraterő és önbizalom megbénításával kétségbeesésre vezetne.

S a független, korlátatlan, tehát önkényes akaratelvét proclamáló *indeterminismus* bírálata is több hamis gondolat-elemet fog föltüntetni. Nézzük csak őket egyenként:

1. Az indeterminismus nem más, mint «libertas indifferentiae», vagy «liberum arbitrium indifferentiae» tehát az önkénynyel azonos szabadság és teljes erkölcsi közönyösség, vagyis oly fogalom, mely úgy a tapasztalatnak, mint az ember erkölcsi lényegének minden tekintetben ellentmond. E világnézet teljesen ignorálja az ember erkölcsi képességét. Erkölcsileg közönyös abban az értelemben, hogy kénye-kedve szerint mindent akarhat és pusztán tetszése szerint határozhatja el magát pro és contra, sohasem volt, nem is lesz s ne is legyen az ember. Belseje nem tabula rasa, s az erkölcsi

cselekvésről is áll az, hogy «semmitől semmi sem lesz.» Jól mondja *Öttingen* a maga «Morálstatisztikája» végén, hogy: «az indifferentisták és indeterministák széttépik a világnak egész erkölcsi kapcsolatát és a történelem folytonosságát. Az ő Istenök — ha van nekik és vallják létét — az önkény, vagy a közönyös szenvedőlegesség Istene és az ő «libertas»-uk nem egyéb, mint a pelagianusok «libertas indifferentiae»-je. Az ilyen világnézet a gyakorlati való életbe átültetve szétrombolná az egész erkölcsi világrendet.

2. De nemcsak az erkölcsi cselekvés képessége velünk-született egyéni képesség, hanem a kívülről ható motívumok is adva vannak az egyénnek, a melyek ha nem is eszközlő, de legalább is indító okai a cselekvésnek. Indok nélkül vak az akarat. Tervszerű elhatározást és cselekvést az értelmes és erkölcsi akarat csakis a motívum és a character együttes működésétől várhat. Az egyéni akaratelhatározást a szervezet individualis tehetségei és dispositiói a kívülről ható motívumokkal egyetemben lépten-nyomon determinálják. A speculativ philosophia indeterminisitikus etikájának egyik legfőbb tévedése épen erre a pontra vonatkozik. Jól mondja *Öreg J.*, hogy az indifferentistikus szabadakarat mellett jellemről, fejlődésről és megjavulásról szó sem lehet, de már abban téved, a midőn a szabadakarat kérdésének megoldását csakis a természettudományi módszer segítségül vételében látja.

3. A paedagogia tapasztalatai és törekvéseivel szemben sem igazságos az indeterminismus elmélete, a midőn minden egyes cselekvést tisztán a szabadakaratból eredőnek mondja, minden következő cselekedetben egy-egy új teremtetési ténnyt lát, s teljesen tagadásba veszi a korábbi és későbbi cselekedetek szoros összefüggését. Hiszen minden józan nevelés, oktatás és jellemképzés az egyes akaratelhatározások és cselekedetek összefüggésén, korábban elsajátított alapismereteken, korábbi kellemes vagy kellemetlen érzéseken s a multak emlé-

kein alapul. A választószabadság elismerése mellett is fogjuk mondhatni *Martensennel*, hogy a minduntalan ismétlődő választás új meg új tartalmat kölcsönöz az akaratnak, az akarat önönmagának adja jellegét és alapvonásait, úgy, hogy az ember nem más, mint az önönmagát folyton characterizáló természet. S szépen mondja *Pauer I.*, hogy a szervezeti tehetségek és dispositiók fejlődéstörvényének az ember akarat- és jellemélete is alá van vetve, mi mellett a meg-hamisíthatatlan tapasztalás, s a morál- és criminalstatisztika is bizonyít.

Az indeterminismus *theologiai* alakja az őskeresztyén-ség *pelagianismusa* s a mult század *rationalismusa*. Jogosult mindkét iránynak a törekvése a vallás erkölcsi oldalának a megóvásában, de kölcsönösen félreismerik a bűn lényegét és tapasztalati hatalmát, optimistikus módon idealizálják az emberi természetet, mibe sem veszik, sőt egyenesen sértik az Isten s a Megváltó közösségétől elszakadt ember nyomorúságának vallásos eszméjét s végül az ujjászületés és a megváltás keresztyén tanát kimozdítják a ker. hittan körében elfoglalt központi állásából.

Hátra van még, hogy a determinismus és indeterminismus elméletének igaz gondolatelemeit összefoglaljuk s ezzel kritikai és pszichologiai fejtegetéseinknek eredményét összegezzük.

A *determinismus* elméletének igazsága főleg három pontban tűnik ki:

1. Létének természetes feltételeit egy ember sem tagadhatja meg. Jellemátalakulás csak a szervezet átalakulása útján jöhet létre. Egyéni szervezeti alkatát vagy ethikai dispositióját, vérmérsékletét, érzelmeit, vágyait vagy indulatait nem változtathatja, mint a ruhát. Azután az egyénnek természetes sajátságai is, a mint azok haza, nép és család által is vannak befolyásolva, mozgásban tartják az akaratelhatá-

rozást és a cselekvést, s általában a főbb indokok, a mint azok a testi szervezetben, a szellemi functiókban, a kedvező vagy kedvezőtlen társadalmi viszonyokban rejlenek, igen nagy mértékben hatnak az egyén akarására és cselekvésére. Testi egészség, szellemi épség és moralis társadalmi állás itt a fődolog. Helyes tehát az a tétel, hogy *agere sequitur esse*, s *Martensen* méltán hasonlítja az embernek maradandó erkölcsi alapjellegét és habitusát azzal a tervezettel, a melyet még csak követ a fejlődés, átalakulás és a kivitel. Nemzedékről nemzedékre tökéletesedik vagy visszafejlődik az organisatio s vele a karakter s a szellemi élet általában.

2 Ép oly elhatározó befolyással vannak az ember későbbi cselekvéseire ama természetes különféle testi és szellemi, külső és belső benyomások, a melyeknek szellemi és testi fejlődésében egyaránt ki van téve minduntalan. Így a klíma, a táplálék, a ruházat, a nevelés és oktatás, a házi környezet s a socialis viszonyok. Az oeconomia és nemzetgazdasági miseriák a család és a társadalom részéről, nagyban befolyásolják az egyén gondolkozását és cselekvését, s egy jó vagy rossz családnak vagy iskolának behatásai a felnőtt ifjúságnál később is félreismerhetlenül észlelhetők. Aztán igen sok függ az államtól és az egyháztól is, hogy mily mértékben hirdeti és honosítja meg a tudományt, az erkölcsiséget és az emberszeretet erényét. S fontos dolog erkölcsi szempontból az értelem kiművelése, mert számos tett nem jönne létre sohasem. ha minden elhatározást az indokok és viszonyok higgadtabb megfontolása s a végrehajtandó tett következményeinek előleges megállapítása előzne meg. E szerint az ember eredeti dispositiójában s az ő hatalma körén kívül eső befolyásokban rejlik oka annak a mindinkább erősödő alaptulajdonságnak, mely jelentékenyen befolyásolja az ember cselekvését, s gyakran nemcsak az egyes egyéneknek, hanem egész népköröknek erkölcsi depravatiójára vezet. Igaz tehát az a tétel: «a milyen

vagy, így cselekszel», mely gondolat Jézusnál így található: «minden jó fa jó gyümölcsöket terem, a megvesztett fa pedig rossz gyümölcsöket terem . . .» «Vajjon szednek-e a tövisről szőlőt, vagy a bojtórjáról figét?»

3. Ezen az alapon az is helyes, hogy az emberben, mennél közelebből ismerjük, van valami kiszámítható, a melynél fogva az anya fiának s a tanító tanítványának viseletét egyik vagy másik situatióban megközelíthető biztonsággal előre is meghatározhatja. Ezt az igazságot *Schiller* poesise így fejezte ki:

«Hab ich des Menschen
Kern erst untersucht,
So kenn ich auch sein
Wollen und sein Handeln.»

Sok igaz van tehát abban, hogy a nemzés befolyásolja a morális és immoralis hajlamok kifejlődését, hogy igen sok apáinktól vagy anyáinktól szállott át örökségképen, s hogy az ember nagyrészt ethikai tekintetben is a szülők, dajka, hely, idő, levegő, fény stb. behatásának összege. «Bizonyára — mondja találóa *Öttingen* — Schiller és Shakespeare, Mozart és Beethoven költők, illetőleg zenészek voltak már a bölcsőben; és Raphael festő leendett kezek nélkül is.» De megvan annak az igaz mozzanatnak a relativitása, sőt árnyoldala is. Az emberi cselekvést nemcsak az eredeti dispositio és a korábbi benyomások, hanem még más cselekvések is befolyásolják. Bizonyos irányban való folytonos akaratelhatározás szinte állandó szokássá, sőt szükségességgé válhatik az embernél a jóban és rosszban egyaránt. Így az iszákos ember állapota, ki pedig szabadnak tudja magát akkor, ha poharát ajkaihoz viszi, épen nem szabad, sőt a legnyomorúságosabb szolgaság, rosszabb mint a fegyencznek állapota, ki személyes szabadságától lett megfosztva. Sok öngyilkosról is constatálható, hogy a külső viszonyok kényszerhatalma alatt kétségbe-

esésből, tehát a döntő pillanatban önkénytelenül követte el rettenetes tettét, és igen gyakran igazolja be az élet az Írásnak ama szavát, hogy «a ki bünt cselekszik, a bűnnek szolgálja az». Csakhogy a szolgaság s a teljes akaratnélküliség eme állapotát a relative szabad akaratelhatározások egész sora előzi meg, a melyeknek kényszerítő hatalma majdnem törvényszerűen fokozódik addig a pontig, a midőn az egyén szabadságának factora csaknem a nullfokra redukálódott. Ép azért az a tétel: «a milyen vagy, így cselekszel» — szükségképen kiegészítendő ama másikkal: «a mint cselekszel, ilyené lélsz!» Absolut determinismusról tehát az akarat teljes megkötöttsége értelmében szólni mégsem lehet, de igenis arról az ethikai determinismusról, a mely az akaratot a physiologiai, psychologiai és socialis tényezők összehatása alá foglalja.

A relativ *indeterminismus* mellett szól:

1. Csakis az magyarázhatja meg az embernek tudatát a szabadságról, a melynek a költő szava ily szépen adott kifejezést: szabad az ember, még ha bilincsekkel is született. A szabadságérzet megvan s reális nagyság az az ember szellemi életében, a melyet meg nem dönthet az a felületes dogmatikai állítás, a mely szerint az csak képzeletünk tárgyát képezheti.

2. A relativ indeterminismus által feltételezett szabadságot, vagyis az emberi szellemnek azt a tehetségét, a melynél fogva az önmaga által választott s a reflexióból eredő motívumok szerint minden külső indoktól és akadályoktól menten határozhatja el magát, bizonyítja a lelkiismeret is, mint az ember önálló, eredeti erkölcsi itélő tehetsége a maga megvesztegetlen dicsérő és vádoló functióival. Hogy azonban ezzel a belső causalitás által determinált szabadsággal egyszerűs mind a választó szabadság, a liberum arbitrium is meg volna adva, vagyis a szabadság mint absolut függetlenség és korlátatlanság, a melynél fogva az egyén ugyanabban a

situációban tisztán formailag tekintve két egymással ellentétes vagy legalább is különböző cselekedetet akarhat és tehet kénye-kedve szerint föltétlenül, mindenesetre nyílt kérdése az indeterministikus ethikának, a melyre inkább nemmel mint igennel felelünk.

3. Csakis az önelhatározás lehetőségének feltétele alapján szólhatunk a beszámításról s az erkölcsi felelősségről s ezzel a büntető eljárás jogosultságáról. Az erkölcsi cselekedet tudatos és szándékos jellegét az embernél mégsem tagadhatjuk. Lehet, hogy csak kis mértékben oka az ő cselekedetének, de mégis csak oka annak. Az a vétkes, ki igen gyakran hajlandó a maga ártatlanságára hivatkozni, komoly önvizsgálat s lelkiismeretének megkérdése után mégis csak kénytelen lesz bevallani, hogy meg volt neki adva a lehetőség másképen is cselekedhetni. A socialis állapotok is, legyenek azok jók vagy rosszak, nem csupán a kényszerokok és körülmények, hanem egyszersmind az egyesek egyéni öntevékenységének, activ vagy passiv viselkedésének a következményei. Teljes erővel vissza kell tehát utasítanunk a materialistikus-socialistikus világnézetnek dogmaként hirdetett ama tételét, a mely szerint csakis a körülmények alakítják át az embert és a socialis viszonyokat.

4. Csakis a moralis szabadság alapján követelhetjük meg az embertől az erkölcsi törekvést s a bűn elleni küzdelmet, mi nélkül egész erkölcsi lényege illusoriussá válnék.

S még egy rövid szót az ú. n. *közvetítő* vagy összeegyeztető elméletekről.

A Kant által felállított ú. n. összeegyeztető elmélet, a mely a szabadságot az ú. n. «intelligibilis character»-be helyezi, s az embert egyrészt mint a természeti causalitás alá tartozó érzéki lényt («Glieder der Sinnenwelt») másrészt pedig az érzékieken felülemelkedő intelligibilis lényt («Vernunftwesen») vizsgálja, nem igen oldja meg a szabadakarat

problemáját, mivel ez az elmélet *Wundt* szavaival élve: «eine hinter den Gegensätzen verschanzte Vereinigung von Widersprüchen, die durch die merkwürdige Lehre gekrönt wird, dass in dem Willen das Intelligible selbst phänomenal wird.» Joggal mondja tehát *Pfleiderer*, a berlini vallásphilosophus a maga etikájában: «Auch bei Kant bleibt das Verhältniss des intelligiblen (freien) und empirischen (nothwendigen) Charakters infolge seines allgemeinen Dualismus zwischen Ideal- und Erscheinungswelt dunkel und schwankend; ihre richtige Deutung dürfte darauf hinauskommen, dass der Mensch insofern frei ist, als er die Möglichkeit hat, gegenüber allem empirischen, zeitlich und zufällig bestimmten Begehren sich selbst durch Reflexion auf die überzeitliche Wahrheit seines Vernunftwesens nach den hieraus geschöpften Zweckgedanken zu bestimmen». S a mi végül *Schopenhauer* tanát az intelligibilis szabadságról illeti, úgy — bármennyire is hirdeti, hogy problema összes nehézségeit megoldoldotta — a változhatatlan jellemről szóló tana tekintetében nem más, mint metaphysikai phrasis és philosophiai műremek, a mely a mennyire szellemes, annyira hasznavehetetlen a philosophiai és theologiai etikában egyaránt.

Fejtegetéseinknek eredményeként a relativ determinismus s a relativ indeterminismus igaz s tapasztalatilag is értékesíthető gondolatelemeinek összeegyeztetését s helyes viszonyba hozatalát valljuk, a mivel azonban a tiszta észnek a szabadság és a szükségképeniség közötti Kant által felmutatott antinomiáját még el nem odáztuk s az el sem is odázható. Minden egyes cselekedetnek van egy természeti s egy szellemi észszerű (tisztán idealis motivumok alatt álló) oldala, ha mindjárt empirikus vizsgálódásunk által e két oldal egymástól tisztán el sem is különíthető. Erkölcsileg és tapasztalatszerűleg tehát kötelezve vagyunk arra, hogy összeegyeztessük a természeti külső szükségképeniséget a szabad önelhatározás-

sal, s valljuk a kettőnek egymásba átmenő kölcsönhatását annak egymásutánjával szemben.

S hogyan áll a dolog a «választó szabadság» képességével, a németek ú. n. «*Wahlfreiheit*»-jével? Van-e az embernek liberum arbitrium? Hát ez volna tulajdonképpen a döntő kérdés a szabadakarat problémájának tisztán elméleti és pszichológiai tárgyalásánál. De bármilyen dicséretes törekvésekkel találkozunk is az újabb ethikusoknál a választó szabadság valósága tekintetében, bennünket azok meg nem győzhettek, mert szerintünk is nagyobb szolgálatot teszünk az emberiségnek azzal, ha alapját az ember szellemi-érzéki természetében s támaszait a belső és külső, egyéni és társadalmi motivumok sorozatában keressük, mintha indeterministikus alapon egész erkölcsi életünket a képzelt szabadakarat önkényes műve gyanánt tekintjük. S aztán a szabadság ethikai megvizsgálását és elismerését korántsem alterálja az, ha tagadjuk az ú. n. választó szabadságot, a németeknek eme sokat vitatott speculativ-metaphysikai problémáját.

* * *

Elméletileg tekintve a szabadakarat kérdése csakugyan egy problema, a melyekkel ugyancsak bővelkedik a természeti és a szellemi élet összefüggésével foglalkozó tudomány általában véve. A tudomány szempontjából tekintve a szabadság és pedig úgy az alaki (mint választó szabadság), mint a morális szabadság ugyan lehetséges, el sem is vitatható, de be nem bizonyítható s ad oculos nem demonstrálható.

Hogyan tekintsük már most az akarat szabadságát gyakorlatilag s különösen az *ethika* álláspontján, s általában megvizsgálható-e az erkölcsi élet szempontjából? A legtöbb ethikai rendszerekben a pszichológiai részben, az ethika prolegomeniái között szerepel a mi kérdésünk, s tudva vagy

tudatlanul, beigazolva vagy csak állítva, tényleg adott valószínűságnak tekintik azt. S tényleg az ethika nem kerülheti el a valószínűságot, mert hiszen a szabadsággal áll vagy esik az. Gyakorlati ethikai szempontból a szabadság nemcsak lehetséges, hanem való igaz. «Ihre *Möglichkeit* im Verhältniss zur Nothwendigkeit ist Problem der theoretischen Philosophie, ihre *Wirklichkeit* Gegenstand der Ethik» — mondja helyesen *Pfleiderer*. De melyik szabadságról van itt szó? Bizonyára nem a metaphysikai szabadságról, mely az akaratra ható okok akadályait nem ismeri, sem pedig a physikai vagy formális szabadságról, vagyis arról a formai képességről, a mely két ellentétes motívum közül kénye-kedve szerint szabadon választhat, hanem igenis a *moralis* szabadságról, az észszerű motívumok szerinti egyéni önelhatározás képességéről. Ez a szabadság az emberrel csak mint készség s nem mint kifejezett nagyság vagy donum superadditum veleszületett, inkább gyakorlati életfeladatnak, mint adománynak veendő, a melynek tehát «a világ zajában» az erkölcsi küzdelem próbáin át kell még csak megvalósulnia. «Der Mensch ist nicht frei, er soll erst frei werden» — mondja helyesen a német ethika. Ez a szabadság az életnek egyetlen pillanatában sem abszolút vagy elveszthetetlen tulajdona az embernek, sőt inkább újból meg újból kell utána törekednünk s élettartalommal gazdagítanunk, úgy hogy itt is áll az Írás ama szava: «Minden adatik annak, a kinek vagyon, a kinek pedig nincsen, még a miye vagyon is, elvétetik tőle». Elérhető és fejleszthető e szabadság az isteni és emberi nevelői behatások, az akarat-erő folytonos gyakorlása, a belátás kiművelése s a kedélyi élet nemesítése, tehát az egész szellemi élet józan ápolása és folytonos képzése által. Ethikai tárgyánál fogva az észszerűen és céltudatosan cselekvő szellemnek a természeti-érzéki élet feletti uralmában áll e szabadság, és pedig úgy a világ, mint az egyén életében. Célja tehát a természeti élet positiv ethikai

átalakulása, s nem az asketikus önsanyargatás, az érzéki természet előlése, az asketikus exaltált fanatizmus szülte morál, vagy a buddhista — Schopenhauer-féle akarat és világ megtagadása értelmében. Ez ethikai szabadság lényege abban áll, hogy nála nem a kívülről ható, hanem a szellemi világból merített észszerű és ideális motivumok a döntők, mi mellett a nevelés, a tanítás s az elvszerű ételszabályok megszerzése gyökeresen hat e szabadság kifejlődésére és megszilárdítására. Minden egyes cselekedet kihat a karakterre s befolyásolja a következőket, tehát gyümölcse és magva egyaránt az erkölcsileg jó vagy rossz cselekedeteknek. «Nicht das natürliche Freisein, sondern das sittliche Freiwerden» tehát tárgya az ethikának.

Keresztyén-ethikai felfogás szerint a valódi szabadság, bármilyen paradoxnak lássék is, a legnagyobb megkötöttség. A valódi szabadság itt az erkölcsi jó iránti teljes önodaadásban áll, s miután Jézus szerint az erkölcsi jó kizárólagos forrása és tartalma az Isten, ennyiben a szabadság az isteni kegyelemakarat feltétlen gyermeki követésével azonos. A keresztyén erkölccstan nemcsak feltételes erkölcsi jót tanít, hanem ismer és hirdet *absolut* jót s ez az *Isten*; az erkölcsi rosszat nemcsak «a jó hiányának vagy alsóbb fokának» hirdeti, hanem a jótól különböző dolognak; ismer örök és változhatatlan rendet és erkölcsi törvényt, a melyet nem a társadalom hoz létre, hanem a mely szerint és felé fejlődni a társadalomnak s az azt alkotó emberiségnek kötelessége; erkölcsi főelvül nem «a legnagyobb boldogság», nem is a «hasznosság» elvét tüzi, mint a melyekben a leplezett önzés morálja rejtőzködik, hanem épen a legnagyobb önmegtagadást igénylő istenfiúságot, illetőleg az ebből folyó végtelen szeretetet. A valódi szabadság épen Pál apostol felfogása szerint «a keresztyén ember szabadsága», a melynél fogva az ember «ura minden dolognak» a hit által, és szolgáló

testvére minden dolognak a szeretet által. Specifikus keresztyén felfogás szerint igazán szabad az az ember, a ki az apostollal azt tartja: «Tudok pedig megaláztatni, tudok bővölködni is, mindenütt és mindenekben megtanítottam, mind a bővölködéssre, mind a szűkölködéssre. Mindent cselekedhetem a Krisztus által, ki engemet megerősít». Igazán szabaddá lesz az az ember, ki az Isten iránti feltétlen önodaadásában a neki adott összes képességeit a hű sáfár módjára gyümölcsözte s a fokozatos tökéletesedés útján az erkölcsi tökéletesség felé halad. E szabadság útját jelzi *az evangélium* ekképen: «Az igazság szabadokká tésszen titeket», s «ha a Fiú megszabadít titeket, bizonynyal szabadosok lesztek . . .»; «mert az Úr ama lélek: a hol pedig az Úrnak lelke vagyon, ott vagyon a szabadság».

Dr. Szlávik Mátyás.

A KORONAŐRI INTÉZMÉNY A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN.

— Első közlemény. —

I.

A szent korona tana.

Azt, hogy Magyarország apostoli szent koronájának hű megőrzésére kezdettől fogva, de különösen a XV. századon innen, a király és nemzet, illetve törvényhozása kiváló gondot fordított és hogy a koronaőri méltóság nagy horderejű alkotmányjogi jelentőséget nyert, azon államjogi elméletbe foglalt magasztos jogrendszer eredményezte, melyet *a szent korona tana* alatt ismerünk.

E tan nem valami vértelen színű theoria, melyre később a gyakorlat jól-rosszul épít, nem is törvényhozási alkotás, mely valamely concret eset alkalmából jön létre, nem codificatori lángelme szüleménye, melyet egy újabb kor változott viszonyai sürgetnek, hanem egy sajátos nemzeti genius őseréje által teremtetten oly felséges jogállapotnak elmélete, mely századok hagyományán épült fel. «*Usus me genuit, mater peperit memoria*».¹

A nagy keretet, melybe később egy évezred viharai-
val daczolni erős jogrendszer beilleszkedik, már őseinknek
vérrel pecsételt ős-szerződése alkotta meg a honfoglalás elő-
estéjén. A kor, mely a jogrendszer határozott és tiszta for-

¹ Afran. apud Gell. 13. cap. VIII.

máit mutatja, távol van még ugyan, de körvonalaait már ott szemlélhetjük — az atelközi alkotmányban.

A mit közös erővel szerzendnek — esküvé a hét vezér verének ontásával a folyamok öntözte föld virányain — abban mindnyájan igazságosan részesülnek. E fogadalomhoz híven, a közös erővel szerzett új hon földjén tényleg az egész nemzet osztozik. Nem a hódító vezér, hanem a nemzet és vezére közös tulajdonába megy át a honi föld. Nem a vezér az, a ki az elfoglalt földből a hűség jutalmául birtokokat osztogat, hanem *az egész nemzet*, a vezér és a nemzetgyűlés az, mely jogot ad a hazai föld egyes részeinek elfoglalására, mert az, a mi közös erővel szereztetett, az egész nemzet birtokát képezte. A vezér és nemzet által ekként adományozott birtok nem az egyeseknek lesz tulajdonává, hanem a törzsi kapcsolaton belül közös tulajdont képez az. A birtok tehát nem egyéni, hanem törzsi. És mivel e viszonyban a törzsfő ép oly kevésbé volt tulajdonosa a törzsbirtoknak, mint a vezér az országnak, a személyes alárendeltség a törzset alkotó egyesek részéről a törzsfő irányában ép oly kevésbé forgott fenn, mint a nemzet részéről a vezér irányában. Már a királyság előtti időben az egyest mindenütt az összeségnek látjuk alárendelve, nem pedig az egyént az egyénnek.¹ Szóval a birtok már a vezérek korában sincs a vezér személyével kapcsolatban, hanem egy magasabb közjogi tényezőben bírja alapját.

Csak természetes folyománya volt ennek, hogy önsorsának intézőjévé is maga az egész nemzet és nem kizárólag a vezér lett, a ki éppen azért, mert fejedelmi hatalma a választás által kifejezésre jutott nemzeti akaratban birta eredete forrását, a nemzetet a kormányzásból ki nem zárhatta. Honfoglaló őseink már az ős-szerződésben biztosítják maguknak

¹ L. Hajnik: «Magyarország és a hűbéri Európa» című munkáját különösen a 4. l.

a jogot, hogy miután ők szabadakaratból választják Árpádot és utódait a nemzet fejedelmévé, sem ők, sem utódaik annak tanácsából és az ország kormányából soha ki ne zárassanak. Atelközi eleink ezen végzéséhez az állandó gyakorlat és a nemzedékről nemzedékre szálló hagyomány hatalma tartotta hűségben a nemzetet és fejedelmét.

A gyümölcsenyi erdő lombjainak árnyában tartott nemzetgyűlésen Árpád és nemesei (dux et sui nobiles) állapítják meg az ország törvényeit, határozzák meg a nemzet és a vezér közti viszonyt, rendelnek bírákat, szabnak büntetéseket a vétségekre.¹ Hagyományunk arról is tudósít, hogy Zoltán fejedelem 13 éves korában «omnes primates regni sui» gyűlést tartottak, melyen mindenekelőtt kormányzókat és hadvezéreket választottak, a kik a nemzetet Zoltán felnőtteig békében, hadban igazgassák.² Geyza fejedelemről pedig tudva van, hogy mindig a nemzettel járt karöltve ama nagy reformok terén, melyek nagy fia alatt szilárdabb államalakulásra vezettek.

Igy lőn mindjárt az első alkotmány *a földbirtokra* alapítva, mely egyedül ad jogot *az államhatalom* gyakorlásában való részvételhez.

A királyság megalapításának elmaradhatlan következménye volt ugyan, hogy az állam minden viszonyainak változáson kellett átesni, ámde a vérszerződésbe foglalt alkotmány alapelveit az első koronázás ténye meg nem döntötte. Hiszen az első magyar király «az őseket utánozni, az elődök törvényeit követni a királyság legfőbb diszei közé» sorolja és fiát is inti, hogy kövesse őseinek szokását, mert különben oly természetű birodalomban nehéz volna országolnia, ha nem lenne elődei szokásainak hű követője.³ Királyi hatalmának, uralkodásának alapjává tehát az ősök szokását, vagyis

¹ Anonymus cap. 40.

² Anonymus cap. 53.

³ Szent István Decr. I. c. 8.

a nemzet ősi jogát s ennek sérthetetlenségét teszi. Ezért ő a vérszerződésből semmit, a többi ősi szokásokból csak olyat változtatott, a mi a királyi méltósággal, az új vallással, életének lelkesedéssel felkarolt azon nagy céljával, hogy a magyar név és magyar dicsőség öröklő legyen a magyarlakta földön, megegyeztethető nem volt.

Ilyen volt különösen a földbirtok viszonya. E tekintetben a változás abból állt, hogy a földbirtok egyénivé lön. Többé nem a törzs, hanem az egyén ura a most már nem a király és nemzet által közösen, hanem egyedül a király által adományozott földnek.

«Megegyeztük — úgymond törvénykönyvében a szent király — az egész tanács kérelmében, hogy mindenki, míg él, ura legyen birtokának és a király adományainak, halála után fiai hasonló joggal örököljék» (II. 35.); továbbá királyi hatalmánál fogva elrendeli, hogy birtoka felett mindenki szabadon rendelkezhetik és azt nejének, gyermekeinek, rokonainak, vagy az egyháznak hagyhatja és rendelkezését halála után sem sértheti meg senki (II. 5.). Ezek kapcsán végeztetett egyszersmind, hogy senki semmi bűn miatt ne veszítse el javait, kivéven a királygyilkost, honárulót és szökevényt, a kiknek javai «in regiam veniant potestatem» — *a királyra szálljanak* (II. 35.), hogy az özvegy, míg második házasságra nem lép, férje javaiban maradjon, halála után pedig, ha gyermektelen, férje rokonaira, ezek hiányában «rex sit haeres» — *a királyra szálljanak* (II. 24.).

A vezérek korának törzsi kapcsolata teljesen megszűnik és helyébe, a változott viszonyoknak megfelelőleg, egy szilárdabb közjogi kötelék lép és pedig *a királyi hatalom*, melyben a vezér egykori hatalmához a nemzet hatalmának egy nagy része olvadt, már most nem csupán a választás, hanem a koronázás által is kifejezésre jutott átruházás folytán, mint ezt csakhamar látni fogjuk.

Midőn szent István a földbirtok tekintetében a koronázás által nyert és ennek folytán csakis a nemzet részvétele mellett gyakorolt királyi hatalommal való kapcsolatot létesítette, megvetette ama jogállapotnak alapjait, melynek természet-szerű következménye a magyar birtokrendszer fölött előmlő nemzeti szellem lőn.

A királyi adományrendszer intézménye, melynek eredete már szent István törvényeiben felismerhető, az Anjouk, Zsigmond és Mátyás intézkedései által újított alakban tökéletesen kifejtett rendszerre lett, s azon mindenkép rendezett és határozott jogi formát nyerte, melyet Verbőczy már jogtudományos alapossággal magyarázott.¹ Miután a magyarok — mondja Verbőczy szép jogászai classicitással — a szentlélek sugallatából az igazság megismerésére és a katholikus hitre tértek a szent király fáradozása folytán, *minden nemesítésnek s következőleg birtokadományozásnak joga s teljes hatalma*, melylyel a nemesek diszittetnek s a nem-nemesektől megkülönböztetnek, *ezen ország szent koronájának hatóságára, következőleg fejedelmünkre és királyunkra a közület által és a közület tekintélyéből átruháztatott az uralkodással és országlással együtt*, a kitől most már minden nemesség eredete, mint kölcsönös átruházásból, viszonos összeköttetésnél fogva mindenkor kölcsönösen függ akként, hogy egymástól el nem választható, egyik a másik nélkül el nem lehet, mert a fejedelem csak nemesek által választatik s nemes csak fejedelem által lesz s diszittetik nemesi méltósággal.

Ennek megfelelőleg hazánkban — és pedig, mint ez szent István törvényeiből kitűnik, az államalapítás első perczétől fogva — mástól, mint a koronázott királytól, szabad jószágot senki se bírhatott,² mely miután honfíui érdem diszes jutalma,

¹ Wenzel: A magyar magánjog rendszere. 3. kiad. I. 273.

² Hármask. I. R. 10. és 23. cz.

a polgári erény babérkoszorúja (laurea virtutis) volt. azért nemesített; ily nemesi szabad birtok forrása tehát kizárólag a «királyi jog», mely az ország szent koronájának hatósága a javakban és birtokjogokban,¹ mivel minden jószág és birtok-jog Magyarország szent koronájától függ, úgy hogy onnan indul ki és oda mint eredete forrásához tér vissza, és pedig — mint már a szent király nevét viselő decretumokból is látjuk — két csatornán át: hűtlenség vagy magszakadás folytán; és miként a nemes ember csak a *korona jogán* birhatott szabad jószágot, ép úgy a király is csak e *korona jogán* lehetett a nemesek valóságos és törvényes örököse.² S mivel ezen időben minden köztevékenység alapja a földbirtok, ennél fogva csakis az részesedik a szent korona hatóságának gyakorlásában, a ki ily szabad földbirtok ura; ezért mondatnak a közhatalomban ekként földbirtokuk alapján részesülők Verbőczy Tripartitumában a szent korona tagjainak (membra sanctae Regni Coronae),³ szent István törvényeiben pedig a korona virágainak.⁴

Ezen — a középkor komor szellemétől elütő — eszményi jogállapot eredménye volt, hogy a magyar föld nem kedvezett a hűbériségnek, mert a honrendező király abban, hogy a földbirtokot csakis az apostoli korona által reáruházott hatalommal hozta kapcsolatba, oly gátat emelt a hűbériség szellemének, melyet annak egész Európát előzőnlő árja áttörni nem volt képes. Ennek folytán nálunk a földbirtok nem személyes szolgálat forrása, mely egyént egyénhez köt, hanem közszabadság alapja, nem jövőendő szolgálatok reményében adott foglaló, hanem mult érdemek országul elismerése fejében nyújtott jutalom. Innen van, hogy hazánkban a földbir-

¹ Hármask. I. R. 24. cz.

² U. o. I. R. 10. cz.

³ U. o. I. R. 4. cz.

⁴ Szent István Decr. I. 8.

toknak nem annyira magánjogi, mint főleg közjogi jelentősége lép előtérbe azáltal, hogy mindenki, a ki ily szabad nemesi birtok ura, a közhatalomban részesedik, úgy hogy urát a földbirtok nem annyira a király alá, mint inkább mellé rendeli, ennek fölsége körébe emelvén őt. Erre vall a szent királynak Imre fiához intézett azon intelme is, hogy az ország nagyjait és nemeseit atyáiu és testvéreiül tekintse, közülök senkit szolgáltságba ne vessen; ők harcoljanak érte, de ne szolgáljanak neki.¹

Hogy a nemzet ép úgy szabadon választja királyát, mint előbb vezérét, s azért ép úgy résztvesz a király tanácsában, mint a vezérek korában a nemzetgyűlésen, szóval, hogy a nemzet tetemes politikai befolyást gyakorol az ország ügyeinek intézésében, a szent király gondolkozásának hű tükrét képező törvényei minden kétséget kizáró módon igazolják. Az apostol király törvényeiben «királyi gyülekezetet», «királyi tanácsot», «főemberek gyülekezetét», «nagy-gyűlés végzéseit» emlegeti, egy helyen pedig, hol a törvénykönyv királyi adományozásról szól, «az egész tanács kérelmébe való beleegyezést» említi. Fiához, intézett intelmeiből pedig megtudjuk e királyi tanács hatáskörét: *itt választatnak a királyok, rendeztetik az ország, határoztatik el az ország védelme, a háború és béke ügye, köttetnek a szövetségek*; sőt azt is megtudjuk ezen intelmekből, hogy ezen korban kik alkották e királyi tanácsot: «consilia a mediocribus non posse componi viris, sed a majoribus et melioribus, sapientioribusque ac honestissimis *senioribus* exprimi debere et poliri», de ezzel nem azt akarja mondani a király, mintha azok, a kik korának nyelvén *ifjabbaknak* mondatnak, a királyi tanácsból kizárassanak, sőt ellenkezőleg világosan kifejezést ad azon akaratának, hogy a tanácskozásba ezek is befolyjanak és

¹ Szent István Decr. I. 4.

hogy az, a mit ezek javasolnak, szintén tárgyalandó, de határozattá csak úgy emelkedik, ha ahhoz a nagyok is hozzájárulnak . . . «a fiatalokat ne űzd ki a tanácsból; s ha alkalom szerint tanácskozol velük, bár jónak látszik is tanácsuk, közöld azt mindig a vénekkel is, hogy minden tettet megüsse a bölcsesség mértékét». ¹ Nemcsak szóval, de tettel is fényes bizonyítékát adta a királyi hatalomról való nemes gondolkodásának, vagy — mint ma mondanók — alkotmányos érzületének az 1009. évben Győrött tartott országgyűlésen, melyen nemcsak az egyházi és világi nagyok, hanem alsóbbrendű személyek is résztvettek. ²

Mindezek czáfolatául föl nem hozható a törvénykönyvében előforduló azon kitétel: «decrevimus regali nostra potentia». ³ mert ez — mint helyesen jegyzi meg Cziráky — valóban mást nem jelent, mint azt, hogy Magyarország királya valóságos törvényhozó, a nélkül, hogy a nemzetet kizárná a törvényhozásban való részvételből. ⁴

A király és nemzet ezen egygyé forradásán később sem történt változás. I. Endrének 1057-ik évi oklevele «Székesfehérvárt az országgyűlésen» (in Alba Regia in congregatione regni) kelt. Turóczy szerint I. Béla 1061-ik évben Székesfehérvárt szintén országgyűlést tartott, melyre minden község két előkelőbbje hivatott meg. Szent László «az országnak minden püspökeivel, apátjaival, úgyszinte minden előkelőivel, az egész papságnak és népnek tanúsága szerint» 1092. év május 20-án Szabolcs városban «szent gyűlést» tart. ⁵ Kálmán király törvénykönyveiből pedig megtudjuk, hogy *törvény csak az, a mi a királynak és az egész gyűlésnek*

¹ Szent István Decr. I. 7.

² Kollár : Hist. Epis. Quinqueecl. T. I.

³ Decr. II. 5.

⁴ Cziráky : Conspectus juris publ. regni Hung. II. 31.

⁵ Decr. II. 1

tetszik»,¹ a mi teljesen igazolja Alberik szerzetest, a ki e törvénykönyvhöz írt megjegyzéseiben az egész ország tanácsvégzéseiről, az egész tanács végzeményeiről szól. Kálmán király a velencei doge-val 1103. évben kötött szerződésének hatályát azon föltételtől teszi függővé, ha ahhoz *az egész ország akarata* hozzájárul.² II. Geyza királynak 1148-ik évi oklevele *az egész ország beleegyezéséről*, 10 évvel később kelt második oklevele *az országnagyok tanácsáról és beleegyezéséről*, Martirius püspöknek 1156. évi oklevele *az egész ország hozzájárulásáról* tesz tanubizonyságot.³

A forma, melyben a király és nemzet alkotmányos hatalmát gyakorolta, a nagy idők folyamán változott ugyan, de a forma által takart lényeg változatlan maradt napjainkig, a mi különben, mint köztudomású tény, bizonyításra nem szorul; a felhozottak azonban oklevelesen bizonyítják, hogy király és nemzet már a királyság első idejében is az államhatalom minden ágának gyakorlásában egygyé olvadt és hogy ezen politikai két-egység hatalma csak akkor és ott nyilvánult, különösen törvény csak akkor és ott keletkezett, midőn és a hol az egygyé olvadt két tényező: király és nemzet együtt és jelen volt. Ezen felbonthatlan egyesülés pedig szent István koronájának a király fejére a nemzet közakaratóból történt föltevése által létesült és létesül ma is. Ennélfogva a szent korona a nemzet szemében úgy tűnt föl, mint *minden közjogi viszony kezdete és zárköve*.

A nemzet ezen közjogi gondolkozását tükrözi vissza a szent koronához füződő államjogi tan, melynek lényege nem egyéb, mint a király és nemzet összeforrt egysége az ország szent koronájában, mint egy eszményi testben, melynek feje a király, tagjai a nemesek, úgy hogy a király a nemesség-

¹ Decr. I. 1.

² Cod. Dipl. VII/4. 56. 1.

³ Bartal: i. m. I. 312.

ben — ma a nemzetben — a nemesség pedig a királyságban bírván léte alapját, «egyik a másik nélkül el nem lehet», a mit tulajdonképen annyit jelent, hogy minden birtokjognak, ma — a birtok közjogi jelentőségének megszűntével — minden politikai jognak: úgy a király, mint a nemzet alkotmányos jogainak kútforrása és biztositéka az ország szent koronája.

Innen ama sajátos szellem, mely a magyar alkotmányt átlengi; ez vívta ki a nemzetnek a «gens ingenua et libera» szép hírnevét a régiek előtt és méltán, mert a legnemesebb szabadság tana ezen államjogi elmélet, melyből legsarkalatosabb közjogi elveink folynak.

Miután a köztevékenység alapja egy és ugyanaz, természetesen, hogy a szent korona által képviselt államhatalomban való részesedés aránya sem lehet különböző: a szent korona egységéből foly a magyar nemesség egységének alapelve is (una eademque nobilitas), úgy hogy a szent korona tagjai között jog és szabadság tekintetében nincs különbség. Magyarország minden főpapja, zászlósura és országnagyja, valamint főrendei és nemesei, nemességök és világi javaik tekintetében ugyanazon jogokkal, szabadságokkal és mentességekkel élnek; nincs is valamely úrnak nagyobb vagy valamelyik nemesnek kisebb szabadsága.¹ Ezért van, hogy a szent korona tagjai senki másnak hatalma alatt nincsenek, mint a törvényesen megkoronázott királyé, illetve a szent koronáé alatt: nullius, praeter principis legitime coronati, subsunt potestati,² a miből önként következik a királyi hatalomnak is egysége és oszthatatlansága, mely mellett kezdetől fogva nem tűrt souverain jogokat gyakorló más urakat. Ezért történt, hogy a nemzet az államalakulás első óráiban törvénybe iktatja a közhatalom kezelőjének szentségét és sértetlenségét, megszabván a felségsértés büntetését, mely sze-

¹ Hármask. I. R. 2. cz.

² Hármask. I. R. 4. cz.

rint az, a ki a király élete és méltósága ellen tör, átok alá vetessék és a hívek közösségéből kizárassék.¹

Itt azonban el nem kerülheti figyelmünket azon sajátos körülmény, hogy míg a felségsértőt a törvény átok és kiközösítés büntetésével sújtja, addig egy másik törvény a király rágalalmazóját halállal rendeli büntetni.² Ezen különösnek látszó tünemény, nézetem szerint, csakis azon közjogi viszonyból magyarázható meg, mely később elméletileg a szent korona tanában jutott kifejezésre. A felségsértő ugyanis a király és nemzet elválhatlan egységét még nem veszélyezteti s ezért «anathematisetur»; míg ellenben az, a ki a királyról koholva azt mondja, hogy valakinek vesztére tör, egyenesen a pártoskodás átkos tüzét szítván a király és nemzet között, az ország szent koronája egységének vétkes megbontására tör, s ezért mond reá a törvény a «preat»-ot.

A szent koronához fűződő tan legsarkalatosabb tételét a magyar királyi hatalom átruházott voltának közjogi elve képezi, melyen mint alapkövön nyugszik alkotmányunk nagy nagy épülete. E szerint a királynak nincs több hatalma, *nincs több joga*, mint a mennyivel őt a nemzeti akarat felruházta. A magyar király hatalmának ősi forrása a nemzet akarata, mely előbb a vezér választásában, később a király megkoronázásában nyilvánult. Ennek megfelelőleg mondja Verböczy, hogy mind *a törvényhozás*, mind *a birtokadományozás és a bírói hatalom joga ezen ország szent koronájának hatóságára*, melylyel Magyarország minden királya meg szokott koronáztatni, és *következőleg törvényesen rendelt fejedelmünkre és királyunkra az uralkodással és kormányzással együtt átruháztatott*. Alkotmányunk szellemében mondja Deák Ferencz az 1832/36. évi országgyűlésen, hogy «nem a

¹ Szent István Decr. II. c. 51.

² Szent István Decr. II. c. 53.

fejedelem ad a nemzetnek jussokat, hanem a nemzet ad a fejedelemnek, mert a nemzet minden jussoknak forrása».

A királyi hatalomnak ezen átruházott természete kezdettől fogva külső kifejezést nyert a magyar király ünnepélyes megkoronáztatásában, mely épen azért, mert Magyarország királyának törvényes jogát az ország szent koronája adja meg, nem csupán királylyá kenés, hanem királylyá avatás. E korona kölcsönöz fölkenet viselőjének tekintélyt, uralkodásának és hatalmának törvényszerűséget. Nélküle a király csupán nyers szurony-erőre támaszkodó uralkodó, abszolút hatalmú fejedelem, tényleges országgló lehet: Magyarország valóságos királya azonban csak a törvényesen megkoronázott fejedelem, a *«legitime coronatus rex»* lehet és csak mint ilyen gyakorolhatja a királyi hatalom legfényesebben tündöklő jogait, mert *«a koronából származik minden jog, a magyar királyok csak a koronázás által lépnek a felségi jogok teljes gyakorlásába»*.¹

Ez magyarázza meg ama nagy politikai jelentőséget, melyet a nemzet a koronázásnak már kezdetben is tulajdonított, úgy hogy míg más nemzeteknél a koronázás csak az idők folyamában nyer bizonyos politikai jelentőséget, addig nálunk mindjárt szent István óta ily jelleg tulajdonított annak, a koronázás helyettesítette a fejedelmi választásokkor a keresztyénség fölvétele előtt szokásban volt szertartásokat, s talán az ősi intézmények iránt átöröklött ragaszkodás tulajdonított nálunk a koronázásnak oly mély jelentőséget».²

Szent István törvényeinek szelleméből, az őt közvetlenül követő kor történeti eseményeiből és okleveles adataiból kétségtelen, hogy a szent korona már a királyság megalapításának idejében politikai életünk középpontjává, alkotmány-

¹ Pesty Frigyes: Száz levél Horvátországról.

² Boncz: A vallás körüli felségjogok. 47. l. ¹⁰) alatti jegyz.

rendszerünk fénylő napjává lőn, melytől király és nemzet éltető erőt nyer. Hiszen már szent Istvánnak Imre fiához intézett intelmeiből mint politikai védrendeletéből kitűnik, hogy ő az apostoli koronában látta királyi hatalmának és tekintélyének forrását, címét, teljét. Növelje az egyházat — inti fiát — hogy *koronája* dicsőségesebb legyen (I. 2.), oltalmazza az egyházi rendet, mert ezáltal dicsőséges *koronáját* felmagasztalja (I. 3.), türelemmel, kegyelemmel és irgalommal ítéljen, hogy *koronája* dicső és ékes legyen (I. 5.), növelje országát, hogy *koronáját* mindenki szerencsésnek tartsa (I. 6.): kétségtelen ezekből, hogy István király a «korona» kifejezését nem a hideg fénylő ékszer jelentményében, hanem mélyebb, magasztosabb értelemben használja. Hogy mily értelmet tulajdonít a szent koronának, kitűnik azon további intelmeiből, melyekben a «korona» és «ország» kifejezést egymás mellett felváltva használja egy és ugyanazon vonatkozásban. Lelkére köti fiának, hogy óvja és ápolja a hitet, «ha a királyi *koronát* tiszteletben tartani kívánja» (I. 1.), tisztelje és szeresse a papi rendet, «ha *országát* tiszteletben tartani kívánja» (I. 3.), végre kövesse őseit és engedelmeskedjék ősei rendeleteinek, mert «az engedetlenség szelleme *a korona virágait* elhervasztja és az engedetlenség *az egész országnak* dögvése» (I. 8.). Országának előkelőit és nemeseit «a korona virágainak» mondja, mint Verbőczy öt századdal később «a korona tagjainak» nevezi őket, a mi csakis arra utal, hogy sz. István felségjogainak gyakorlatában sohasem tévesztette szem elől azon szent forrást, melyből királyi hatalmának jogcímét merítette.

István közvetlen utódának, Péternek és császári pártfogójának a ménfői diadal után legsürgősebb teendője, hogy Péter sz. István koronájával és az ország többi jelvényeivel királyi módra felékesíttessék; I. Endre, az első Árpádfi, a ki sz. István után a magyar koronát viseli, fiát, a tragikus sorsú

Salamont, még saját életében megkoronáztatja: mindez csak azt bizonyítja, hogy a nemzet már kezdetben a koronáról magas véleménynyel volt, úgy hogy általa Péter királyi hatalmát törvényesítettnek, I. Endre pedig a királyi trónt fia számára biztosítottak vélhette.

Öt század viharzott el a nemzet fölött jó és balsorsban, midőn Verböczy lángelméje ezen öt század közjogi felfogását — és csakis ezt — tudományos rendszerbe foglalta, és erre alig kínálkozott alkalmasabb kor, mint az övé, melyben a királyi hatalom földig alázva volt és a nemzet jogai, szabadságai porba tiporva heverték, a miért aztán az egy-ségben megtört nemzetnek oly súlyosan kellett bűnhődni — Mohács gyászterein! Öt század eseménydús története, jogfejlődése és közjogi felfogása szolgáltatta Verböczy nagy művéhez az anyagot, úgy hogy tanításának közjogi és történeti igazsága mellett, nagy művének megalkotásáig lefolyt öt század hagyománya és jogfejlődése bizonyít.

E tekintetben azonban íróink nincsenek egy véleményen. Némelyek szerint Verböczy csak saját korának közjogi gondolkodását mintegy ráerőszakolja már az első Árpádok korára, holott a koronázásnak és így a szent koronának oly nagy politikai jelentőséget csak egy jóval későbbi kor tulajdonított.

Ellenvethető talán, hogy miután a koronázás szertartása ugyanaz volt nálunk, mint Európa többi népeinél, úgy hogy sz. István csak oly ünnepélyességgel öveztetett a koronával, mint Kopasz Károly a frankoknál, Nagy Ottó a germánoknál, Hódító Vilmos az angoloknál, ennek folytán a magyar koronázás sem bírhatott a nemzet szemében nagyobb politikai jelentőséggel, mint az említett népeknél.

Egyoldalú következtetés, mert ezen azonosság a koronázásnak csakis *külső formájára nézve* áll. A magyar középkor századaiban is az állami intézmények fölött a keresztyén theokrátiának szelleme borong. Mind fontosabb állami actio

az egyház részvétele mellett megy végbe és egyházi szertartások fényével öveztetik. Az egyház mindenre rányomja szellemének bélyegét. A király országának mintegy pontifex maximusa, kinek különös tiszti köre az egyházvédelem; a nemzet országgyűlései «zsinatok»-nak, «szent gyűlések»-nek (sancta synodus) mondatnak.¹ az állami törvényszékekben a kánonok malasztos hangja csendül meg: állami törvények rendelnek egyházi bűjtöt,² állapítják meg az egyházi ünnepeket,³ sújtják büntetéssel, a kik ezen ünnepeket meg nem szentelik,⁴ a kik ünnepnapokon templomba nem járnak,⁵ a kik a szent mise alatt a hivek ájtatosságát zavarják,⁶ előírják a papi rend ruházati szabályzatát,⁷ intézkednek a szentek ereklyéiről,⁸ a szent mise tartásának helyéről⁹ stb.

Ha a nélkül, hogy az állami intézmények lényéig hatolnánk, kizárólag ezen theokratikus szellemből akarnók megítélni a középkor állami intézményeinek természetét és jelentőségét, akkor a középkori magyar államtól meg kellene tagadnunk a polgári közület minden jellegét.

Különben azon vélemény, mely a koronázást a királyság első századaiban minden közjogi jelentőséget nélkülöző egyházi szertartásnak vitatván, a szent koronához fűződő tan gyökereit is csak egy jóval későbbi kor talajában keresi, nemcsak a külső formák iránti elfogultságnak, hanem részint az első századok folyamán fölmerült egyes oly események-

¹ Szent László Decr. I. bev. és 16., 17. — Kálmán Decr. II. 5.

² Szent István Decr. II. 8. — Szent László Decr. I. 31.

³ Szent István Decr. II. 9, 10. — Szent László Decr. I. 38.

⁴ Szent István Decr. II. 7. — Szent László Decr. II. 15., 25., 26. — Kálmán Decr. II. 13., 14.

⁵ Szent István Decr. II. 8. — Szent László Decr. I. 11., 15.

⁶ Szent István Decr. III. 18.

⁷ Kálmán Decr. I. 70.

⁸ Kálmán Decr. I. 69.

⁹ László Decr. I. 29. — Kálmán Decr. I. 68.

ből, melyek a nemzet politikai életének szerves egészére való minden tekintet nélkül vétetnek alapul, részint pedig az ugyanakkor dúlt vallási és különösen politikai viszályokból vont következtetésnek eredménye.

Így Bartal azon tények alapján, hogy Péter és Aba királyok megkoronáztatásáról — szerinte — emlékeink hallgatnak és hogy I. Geyza és szent László királylyá választatásuk után csak jóval későbbben koronáztattak meg, azon nézetét nyilvánítja, hogy a nemzetben soká tartotta magát ama vélemény, miszerint a királyi hatalom egyszerűen választás által is átruházható, a felségjogok ünnepélyes koronázás nélkül is gyakorolhatók, és azon axioma, mely szerint a magyar király csakis a szent István koronájával végbevitt koronázás által lesz törvényes magyar királylyá, csak lassan fejlődött ki a magyar közjog sarkalatos elvévé.¹

De miután a nagynevű tudós által felhozott ezen tények részint nem felelnek meg a történeti igazságnak, részint nem állják ki a történeti kritikát, az ezekre alapított vélemény is csak oly egyéni nézet lehet, mely történeti hitelességre számot nem tarthat.

Mert eltekintve attól, hogy Bartal maga is híres commentárainak más helyén Péter megkoronáztatását *kétségtelennek* tartja,² hagyományunk szerint — mint fentebb láttuk — bizonyos az, hogy Péter a ménfői győzelem után Székes-Fehérvárott szent István koronájával és az ország jelvényeivel tényleg megkoronáztatott. Aba király megkoronáztatását pedig Kézai minden kétséget kizáró módon tanúsítja, mondván: «Aba vero *in regem consecrato* . . .» a mi Bartal állításával homlokegyenest ellenkezik.

Hogy I. Geyza egy évig, szent László pedig három évig koronázatlanul uralkodott, kétségtelen történeti tény ugyan.

¹ Bartal : i. m. I. 187. l.

² Bartal : i. m. II. 7.

de ebből Bartal véleményére ép oly kevésbé vonható következtetés, mint abból, hogy Mátyás király megválasztatása után hét évig, és II. József mindvégig koronázatlanul uralkodott; mert különösen történeti alkotmányoknál, melyek nem a logika rideg szabályai szerint alakulván, merev jogi okoskodásokkal nem is magyarázhatók, nem az a döntő, hogy mi történt, hanem döntő csak az, hogy az, a mi történt, egyezett-e azon kor közjogi felfogásával? erre a kérdésre tehát csak a történelem adhat feleletet. I. Geyza és szent László csakis azért vonakodtak szent István koronáját fejükre tétetni, mert még élt a törvényesen koronázott király: Salamon. I. Geyza király ugyanis — a hagyomány szerint — Szegzárdon töltött karácsony ünnepén zokogva megvallá a főpapoknak, hogy vétkezett, mert a koronás király országát elfoglalá és megigéré, hogy Salamonnak békével visszaadja az országot;¹ szent László király pedig a törvényesen megkoronázott király koronáját, míg él, nem akarta elvenni, úgy gondolkozván, hogy ha erős béke lehetne közöttök, az országot Salamonnak visszaadja és maga a herczegséget bírja.²

A magyar szent korona közjogi jelentőségének tudata tehát ép oly élénken nyilvánult szent István századában, mint akárcsak a XVII. század pártharczaiban. *Bocskay* a török által neki felajánlott koronát csak mint a barátság zálogát és nem mint a királyi méltóság jelvényét fogadta el, miután — úgymond — Magyarország alkotmánya nem enged addig más koronázást, míg a törvényesen megkoronázott fejedelem él.³ *Bethlen*, a ki az országrendek nagy része által tényleg királylyá is választatott és a kinek tényleges hatalmában volt a szent korona, mindvégig rendületlenül vona-

¹ Bécsi képes krónika c. 61.

² U. o. c. 62.

³ Fessler: Die Geschichten der Ungarn und ihrer Landsassen. VII. köt. 588. és 589. lap.

kodott magát megkoronáztatni, daczára annak, hogy megkoronáztatását barátai, hitsorsosai, az országrendek sürgették.¹

Vannak, a kik véleményöket arra alapítják, hogy a nemzet addig, míg érzelmeiben is nem lett keresztyénné, hanem csak a hatalomnak engedve külsőleg hódolt az új vallásnak, a koronázásban is mint túlnyomóan keresztyén egyházi szertartásban csak egy neki nem tetsző ünnepélyes actust láthatott, ámde ezek feledik, hogy a keresztyén magyar államnak már első évtizedeiben is, ha nem is a szám, de a súly ereje, tehát a hangadó közvélemény hatalma a keresztyénség pártján állott, úgy hogy csak az alsóbb nép, a Verböczy populusan kívül eső rész szítozott még az ősvalláshoz. Horváth Mihály szerint I. Endre trónraléptekor (1047.) az ősvallás visszaállításában csak a kisebb rész osztozott, a többség híve maradt a keresztyén hitnek.² Pauler Gyula már István koronázása előtti időre nézve mondja, hogy az új hit mindenütt el volt terjedve, úgy hogy a pogányságnak a nagyok közt már nem volt híve,³ és a keresztyén vallásról, mint a közélet olyan tényezőjéről beszél I. Béla korában, mely a magyar társadalomba mélyen beleveste magát.⁴ Az első árpádházi királyok

¹ Midőn egy alkalommal Bethlen udvari papja, Alvinczy Péter lelkiismereti dologként akarta a fejedelem megkoronáztatását feltüntetni, a fejedelem Alvinczynek tehetségére vonatkozó kevésbbé hizelgő kifejezés kíséretében felel: legyen meg, ám ki fog megkoronázni? «Rendelkezésedre állok — felelé Alvinczy — parancsod szent lesz nekem.» Felkaczagva viszonzá a fejedelem: «Te nem vagy ám esztergomi érsek, a kinek kizárólagos joga és tiszte Magyarország királyait koronázni.» «Király — mondá Alvinczy — nevezd ki érsekké, és az leszek; az akadály elhárított.» «Püspököket kinevezni — válaszolá Bethlen — csak koronázott királyok jogköre, ezeknek számát pedig én még nem szaporítottam.» Révay Péter. *De sacra corona*. Schwandtnernél II. 478.

² Horváth Mihály: Magyarország történelme. I. 274.

³ Pauler: A Magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. I. 29.

⁴ Pauler: i. m. I. 143.

korában dült vallási forradalmak tehát csakis arról tesznek tanuságot, hogy már ekkor is volt forrongó elme vagy a fennálló rendszerrel elégedetlen ember, a ki kész az első alkalommal ezt a rendet megbontani, de az ősvallás visszaállítására czéljából tett eme kísérletek korántsem a nemzet vágyait és gondolkozásmódját, hanem néhány emberét tükrözik vissza, a kiknek mozgalmához a nemzet nem csatlakozott.

Valamint a királyság első századának vallási viszonyai, úgy az Árpádok alatt dült trónviszályok sem szolgálhatnak alapul arra, hogy ezen kor koronázásától minden közjogi jelentőséget elvisszunk.

Péter és Aba viszályaitól itt eltekinthetünk, mert hiszen őket a nemzet trónbitorlóknak tekintette, a kik a vérszerződés megszegésével léptek a trónra. De még ennek daczára is a nemzet tisztelte bennök szent István koronájának föl-kent viselőjét, mert — mint azt helyesen jegyzi meg Bartal — midőn a nemzet Pétert száműzte, e tényével csakis a dölyfös király ellen támadt fel, nem pedig királyi méltósága ellen, miután ezt leginkább azok akarták sértetlenül fentartani, a kik Péter személyét gyűlölték.¹

A mi pedig a királyi ház későbbi viszályait illeti, azok magvát I. Endre király hintette el az által, hogy testvérének Bélának az ország harmadrészét engedte át — vezéri czímen; a mit Endre még önszántából tett, azt Salamon már kényszerűségből tette. E harmadrész birtokaért fogott aztán fegyvert Álmos királyi bátyja, Kálmán ellen; e harmadrész birtokaért küzdött István már külhadak segélyével II. Geyza ellen; e harmadrész birtokaért kelt fegyveres hadra Endre koronás bátyja, Imre király ellen; és a mit eddig csak testvér testvér ellen mert, azt csakhamar a fiú az apa ellen

¹ Bartal: i. m. II. 8.

végrehajtotta, de az apa elleni merényletét IV. Béla keserűen megbűnhödté önfia által, a ki az országnak már nem harmad-, hanem felerészét ragadta magához.

Tény ugyan, hogy e harczokban a nemzet egy része többször foglalt állást a koronás király ellen, de ez még egymagában nem bizonyít a mellett, hogy ekkor a szent korona és a koronázás a nemzet szemében nem bírt volna politikai jelentőséggel, mert hiszen a nemzet a XV. század elején Zsigmondot fogolylyá teszi, a XVI. század elején a törvényesen megkoronázott János király ellenében Ferdinándot is megkoronázza, a XVII. század elején pedig Rudolfot lemondásra készíti, tehát már oly időben, melyre nézve nem lehet kételyünk, hogy azon közjogi felfogás, mely az uralkodás jogának, a királyi hatalomnak és tekintélynek forrását egyedül az ország szent koronájában látja, kiirthatlan gyökeret vert a nemzet szívében. Valahányszor a nemzet akár alkotmányos, akár fegyveres ellentállást fejtett ki koronás királya ellen, annak oka bármi másban inkább, mint eme közjogi felfogás hiányában kereshető, mert nemzetünk még az Árpád-ház hagyományos viszályainak viharzó szenvedélyében sem ragadtatta magát soha odáig, mint más nemzetek hasonló körülmények között, hogy véres kézzel nyúljon fel fölkent királyához és aljas királygyilkosság, számító pártütés bűnével szennyezze be hírnevét, sőt van rá pozitív bizonyíték, hogy még e harczok hevében sem menekülhetett a szent korona varázsa alól; hiszen csakis e varázs nyimbusa övezhette Imrének, a koronás magyar királynak fölkent fejét, midőn egymaga, fegyvertelenül, vesszővel kezében, csupán koronás voltára hivatkozva egy egész fegyveres tábori, pártütő öcscsének táborát hódolatra készíti! E kor közjogi felfogásához híven mondatja Katona Petur bánnal, hogy

Görög, gubás, bojér, olasz,
Német, zsidó nekem, mihely'st fejét

A korona díszesíti, mindegy az ;
Mert szent előttem királyom

(Bánkban. II. felv.)

Különben, hogy Verbőczy tanítását a történeti igazság teljes fényében lássuk, elég csupán ama két tagadhatlan tény meggyőző tanubizonyosságára hivatkozni, hogy király és nemzet abban, ha a vezérek a nekik átengedett területen egyes felségjogokat gyakoroltak, mindig a királyi hatalom bitorlását, a királyi tekintély sérelmét látta, és hogy ahhoz, a mi *kizárólag a szent korona jogköréhez tartozott*, még a királyi hatalom bitorlói, a királyi tekintély sértői sem nyultak. Történetünkben nincs példa rá, hogy a vezér az ország bármily csekély része fölött is *törvényhozási jogot* gyakorolt volna, mert az a nemzet részesedése mellett csakis a törvényesen koronázott királyt illette, kinek végzeményei az ország egész területére, az ország összes lakosaira egyaránt kiterjedtek. V. Istvánnak a codex diplomatikus lapjain olvasható oklevelei ugyanezt bizonyítják *a birtokadományozás jogára* nézve. Ő már mint ifjabb király személye iránt érdemeket szerzett egyes híveinek tényleg földeket adományoz ugyan, de csakis azon ígérettel, hogy adományainak jogi érvényt csak akkor fog szerezni, ha az ország birtokába jut, mert jól tudta, hogy Magyarországon csak a törvényesen megkoronázott fejedelem kegyéből lehet teljes joggal bírni.

A ki tehát arra vállalkozik, hogy e tan szent István koráig lenyúló ősi voltának hitét kiírta a nemzet szívéből, az a rideg ész arzenáljából vett fegyvereit csakhamar kénytelen letenni a kilenczszázados traditio mohosult bár, de a nemzeti hit és érzület által vértezett falai előtt, mert multunk minden dicsőségét és szenvedését, történetünk minden lapját kilencz századév csatolta szent István koronájához, azon koronához, melynek említése — Kölcsény szerint — minden magyar kebelt dobogásba hoz, minden magyar lélekben az

egész hazát körülölelő nagy gondolatokat ébreszt föl.¹ Innen van, hogy még a nagy tudományú Bartalban is a mély esztű tudóson csakhamar győzött a lelkes hazafi. Midőn megrója Gentilis bibornokot, hogy a nemzet szemére lobbantotta hagyományos ragaszkodását a koronázáshoz, mint politikai biztosítékhoz, mely szerinte babonás szokásnál nem egyéb, honfiúi sértődéssel teszi hozzá, hogy ekkor — *1310. táján* — több joggal lehetett volna a bibornok szemére vetni kihívó merészségét, melylyel ő, az idegen, *századok bölcsesége* ellen szegezte saját véleményét.²

A szent koronának közjogi jelentőségén kívül van még egy nemzetközi jelentősége is. Benne szemléli a nemzet politikai függetlenségének és állami önállóságának symbolumát már az államalapítás nagy politikai jelentőségű korában is.

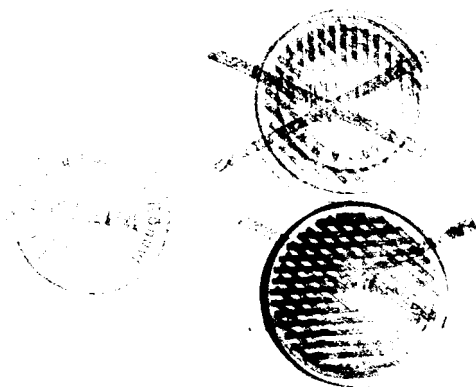
E kornak ugyanis elve volt, hogy a földön — az Isten által egy hüvelybe helyezett két kard symbolumának megfelelőleg — csak két hatalom létezik: az egyházi, mely a pápáé, és a világi, mely a császáré; ezen elvnél fogva a föld uralkodóinak koronát és királyi czímet csak a pápa vagy a császár adományozhatott. De miután a császár, a kinek törekvése az volt, hogy hatalmát mindazon nemzetekre kiterjeszsze, melyek a keresztyén államcsaládba lépve a pápa egyházi hatalmát elismerték, az által, hogy koronát adott, azt, a kinek koronát adott, a hűbéri viszony bilincseivel kötelezte le: ugyanazért e kor fogalmai szerint független fejedelmet kizárólag a pápa díszíthetett fel koronával és királyi méltósággal. Szent István azon tényével tehát, hogy koronáját és királyi czímét nem a császártól, a ki cserébe politikai befolyást igényelt, hanem a pápától kérte, a ki ily hatalmi igényekkel nem lépett fel, legfényesebben bizonyí-

¹ Kölcssey: Válogatott szónoki művei. Olcsó könyvtár, 17. füz. 78. l.

² Bartal: i. m. I. 187.

totta, hogy országa önállását és nemzete függetlenségét feláldozni nem volt hajlandó, századokra irányt jelölve nemzetének, a melyben haladnia kell. És szent István népe sem a nehéz szenvedések, sem a hona fölött lebegő veszélyek szomorú korszakaiban, sem a sokszor végenyészettel fenyegető balsorsban soha a kijelölt ösvényről le nem tért, hanem első nagy királyának iránymutatásához mindvégig hű maradt, mert nemcsak a római pápák középkori nagy tekintélye, erkölcsi hatalma ellen, hanem a római-német imperatorok világhuralomra törekvő igényei, a bizanci caesarok az ország meghódoltatásáról álmodozó törekvései, a török szultánok nemzeti létünket fenyegető ádáz hatalma ellen mindenkor épségben tartotta fenn országa függetlenségét és önállását; midőn pedig a római curia a nemzet királyválasztási szabadságát megtámadta és pártfogoltját Róbert Károly személyében egy újonnan készített koronával megkoronáztatta: szent István ősi koronája az ország önállásával és függetlenségével azonosított.

Dr. Rátvay Géza.

KÉPZŐMŰVÉSZETI FELADATAINK.

Az 1894. és 1895-dik esztendő a magyar képzőművészetek történetében korszakalkotó jelentőségű. Dr. Wekerle Sándor, volt minisiterelnök és pénzügyminisiter a képzőművészetek terén is nagyszabású, mondhatni csodálatraméltó reformokhoz fogott; noha a szépművészetek épen nem tartoztak az ő hivatalos hatásköréhez. Az ő figyelmét nem kerülte el a szépművészetek óriási hatása a cultura fejlődésére; mint pénzügyminisiter pedig nem zárkozhatott el a képzőművészetek nagy nemzetgazdasági jelentősége elől.

Dr. Wekerle Sándor távozása után szépművészeti hgyatka hivatalosan Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi minisiterre szállott át. Jobb kezekbe ez az örökség nem jutott volna. Dr. Wlassics szive egész melegével, tetterős lelke teljes akaratával hozzáfogott, hogy a Wekerle által kijelölt s megkezdett reformokat a helyes irányban végrehajtsa. Költségvetésében imponáló számsorok beszélnek arról, hogy ő teljesen a helyzet magaslatán áll. Az a sok nagyszerű kezdeményezés, a mely, mióta tárcaját elvállalta, tőle kiindult, arra a föltevésre kötelez, hogy a dr. Wekerle Sándor által kezdeményezett reformot a szépművészetek terén, sok új és nagy eszmével fogja gazdagítani.

Még csak nemrég általában mindenütt, különösen pedig Magyarországon, a szépművészeteket magáért a művészetért,

pusztán csak a benne rejlő szépért és e szépnek hatásáért az ízlésre, hirdették. Fentartás nélkül hozzájárulok ahhoz, hogy minden, a mi szép, már csupán a benne rejlő szép miatt is, megérdemli a leghathatósabb támogatást. De ha a szépnek eme eredeti rendeltetésén kívül még nagy közgazdasági jelentősége is van, ha tetemesen hozzájárul a közgazdaság emeléséhez, a vagyonosodás előmozdításához, akkor még inkább támogatni kell azt. A művészet és a vagyon okozati összefüggésben van egymással. A vagyon elősegíti a művészet fejlődését; a művészet pedig a vagyonosodást. Colbert, XIV. Lajos genialis pénzügyministere jutott rá legelőször erre az alapigazságra, s látjuk, hogy ez a különben zsugori államférfiú mily roppant összegeket költ arra, hogy Franciaországban művészetet teremtsen.

Sőt a legújabb korban akárhány nagy közgazdasági író a szépművészetek értékét épen attól tette függővé, hogy mennyiben hajtanak anyagi hasznót is. És érdekes, hogy közülök ebben az irányban a legszélsőbb határig épen a legelismertebb szaktekintély ment. Tudniillik Aynard, a lyoni kereskedelmi kamara elnöke, a ki már évek óta a francia képviselőház pénzügyi bizottságának az előadója. A «Nouveau dictionnaire d'economie politique» szerkesztői: Leon Say és Joseph Challay, felkérték Aynard-t, hogy írná meg a könyvük számára a szépművészetek nemzetgazdasági jelentőségét. Aynard megírta a cikket s szépművészeti hiszekegyét a következő két mondatban foglalta össze: «A szépművészetek, úgymint: az építéset, szobrászat, festéset, *a tőke egy részét képviselik*; a zene kisebb mértékben alkotó, hacsak nem vesszük figyelembe az iparágakat, melyeket teremtett; a táncz pedig, noha bizonyos munkát követel, csak muló értéket képvisel. *A szépművészetek értéke attól függ, hogy mennyit jövedelmeznek*; az oly művészet pedig, a mely nem jövedelmez és tőkét nem terem, elvesztette a létjogát».

Erdekes, hogy ugyane helyen mit írt Aynard a színházokról. «A színházak — mondja — nincsenek, mint a múzeumok, a nagy közönség számára nyitva, pedig a segélyezést a nagy közönség zsebéből kapják. Kevésbé virulna-e a közönség kedvencze, a Théâtre Française, ha az államnak kevesebb pénzébe kerülne. (E kérdést mi is felvetjük a budapesti közönség kedvenczével, a Nemzeti Színházzal szemben.) Vagy pedig a Nagy Opera, noha a legszélsőbb határokig űzi a fénytűzést és a költsékezést, teljesít-e talán más hivatást is, mint azt, hogy mindig és örökké ugyanazokat a dalműveket darálja el, még pedig mindig silányabban. Amerikában és Angliában sem az állam fedezi a színházak költségeit, azért mégsem állanak a francia színházak mögött». — A londoni «The Architect» 1887. május 9-iki számában írja: «A francia kormányrendszer egyik absurduma a segélyezett színházak».

Nem akarunk Aynarddal vitatkozni; de kétségtelenül sok igazat mond. Megemlítjük még, hogy a képviselőház, mikor eszméit ott is kifejtette, pártjára állott és elejtette Antonin Proust-t, a szépművészeti államtitkárt. Pedig ha volt valaki, a ki a harmadik köztársaság alatt érdemeket szerzett a szépművészetek körül, az bizonyosan Antonin Proust volt. Sőt Clemenceau, a legvilágosabb elmék és a művészetek legodaadóbb pártolójának egyike, Aynard mellett állást foglalva, beszédét így fejezte be: «Un homme (t. i. Aynard) du jugement le plus sûr, incapable de se prêter à aucune Prousterie».

A szépművészeteknek azonkívül óriási politikai jelentősége is van. Az országban belül emeli a nemzeti öntudatot és önértetet, kifelé pedig hozzájárul a tekintély emeléséhez, a műveltség alacsonyabb fokán álló népeknek a cultura számára való meghódításához. E tekintetben egyetlenegy kulturállam sincsen olyan helyzetben, mint épen Magyarország, melyet délnek és keletnek olyan nemzetek vesznek körül, melyeknek szépművészete még meg sem született. Erre a

tárgyra később még visszatérek, mert rendkívül fontos közgazdasági jelentősége van.

Azok az óriási, milliókra menő összegek, melyeket dr. Wekerle Sándor a magyar szépművészetek emelésére, vagy pedig talán helyesebb, ha azt mondjuk, megteremtésére szánt, azt bizonyítják, hogy a magyar Colbert szeme előtt is első sorban a szépművészetek politikai és nemzetgazdasági fontossága lebegett. Hiszen, ha csak plátói érzelmek, ethikai szempontok vezérelték volna, akkor már azzal is nagyot tesz vala, ha azt a botránnyosan csekély összeget, azt a nyomorúságos 5000 frtot, melylyel a megelőző kormányok (az államháztartás deficitje által korlátozva) a képzőművészeteket pártolták, megkészszerelte, vagy pedig — mondjunk nagyot és szörnyen merészet — megtízszerezte volna.

Dr. Wekerle Sándor milliókat bocsátott a magyar képzőművészet rendelkezésére. Ez az összeg azt bizonyítja, hogy ő Budapesten művészeti központot akart létesíteni. Így tehát fölmerül az a kérdés, hogy mesterséges eszközökkel lehet-e művészeti gócpontot és egyáltalán művészeti életet teremteni? Mert ha ez nem lehetséges, akkor minden fillér, melyet a művészet fejlesztésére adózunk, kárbaveszett, kidobott pénz.

Erre a kérdésre mi határozottan azt feleljük, hogy lehet. Ott van rá a Colbert példája és ott van mint még nyomósabb bizonyíték, I. Lajos bajor király példája. Colbert úgy teremtette meg a francia iskolát, hogy az olasz classikus korszak remekeit összevásárolta és Párisban egyesítette. I. Napoleon universalis nagyságának egyik jellemző vonása, hogy mikor még a köztársasági hadsereg fővezére volt Olaszországban, az általa legyőzött fejedelmeknek és első sorban a pápának, szépművészeti remekeket kellett hadisarcznak fizetniök. Pedig ugyancsak szűkében volt a pénznek ő is, meg a köztársaság is. Sőt mikor a pápa egyetlenegy képért egy millió frank kárpótlást akart adni, Bonaparte tábornok

visszautasította a milliót. Másfél évszázadon át szabta a párisi iskola a művészetekben a törvényt; nagysága maig sem csapant meg, csakhogy kénytelen volt a müncheni iskolát mint egyenrangút elismerni. Ezt az iskolát I. Lajos bajor király alapította, azzal kezdve, a mivel Colbert kezdte: összegyűjtötte mindazokat az antik, olasz és német műremekeket, melyeket megszerezhetett. I. Lajos előtt München egész művészeti jelentősége a Dorner Jakab, Kellerhoven Móricz, Dillis, Hauber, a Kobele testvérek és a Quaglió-család jelentéktelen nevéhez fűződik. I. Lajos alatt a müncheni iskola oly gyorsan fejlődik, hogy alig két évtized alatt háttérbe szorította a sokkal régiebb, akkor dicsősége tetőpontján álló düsseldorfi iskolát, elhomályosította Karlsruhe, Stuttgart, Nürnberg, Augsburg, majnai Frankfurt művészeti hírét, teljesen megsemmisítette Ulm és Mannheim művészeti életét és Drezda meg Berlin, sőt Bécs művészetét sem engedte kifejlődni. Párisal pedig versenyre kelt a hegemoniáért. Ennek a rendkívül gyors emelkedésnek és uralomrajutásnak az volt az oka, mert egész Németországban csakis Münchenben tanulmányozhatták a festők és szobrászok a megelőző századok művészetét. Sőt a külföldi művészek is, kik még Párisban sem nyertek elég betekintést a nem olasz iskolákból származó irányokba, kénytelenek voltak a Glyptothékában és Pinakothékában végezni tanulmányaikat, s így közvetve bár, de hozzájárulni München művészeti nagysága emeléséhez.

Néhány esztendő óta München határozottan hanyatlík.

E hanyatlás okát ki kell fejtenünk, mert tanulságos, s mert ha megszívleljük, bennünket sok keserű csalódástól óvhat meg.

Nem elegendő az, hogy az állam összehordja múzeumába ezredek műremekeit; nem elég, ha a fejlődő művészek nehézség nélkül tanulmányozhatják évszázadok művészetének a fejlődését: okvetlenül szükséges az is, hogy a nagy közönség

műizlése és érdeklődése a művészet iránt fejlesztessék. Művészeket nem lehet teremteni. Azoknak születniök kell, épen úgy mint a költőknek. De a közönséget nevelni lehet a művészet megértésére, épen úgy mint a költemény megértésére. A közönség megtanul az iskolában olvasni, hogy elolvashassa a könyveket; meg kell tanulnia a képeket és szobrokat is elolvasni. Münchenben ebben az irányban semmit sem tettek, a mellé a délbajorországi népnek nincsen érzéke a szép iránt. Sőt Európának legkevésbbé intelligens népe. A ki nem tud olvasni, annak nincsen szüksége könyvre; a ki nem tud egy képen, egy szoborban szépet találni, az nem is nélkülözi azokat. Egészen máskép áll a dolog Franciaországban, sőt Belgiumban, Németalföldön és Angolországban. (Hogy Olaszországról ne is beszéljünk.) Mind a négy államban, majdnem a legkisebb városban is van szépművészeti múzeum. Franciaországban a múzeumokat a kormány létesíti. Olasz mesterek műveinek a másolataival kezdi és kiegészíti az évenként a Salonban összevásárolt művekkel. Erre a célra a francia kormány évente 450,000 frankot költ. Nem jelentéktelenül gazdagodnak ezek a vidéki múzeumok magánosok ajándékaiból is. E múzeumok közül néhány, mint a bordeauxi, nancyi, roueni és lyoni, épenséggel számottevő a műtörténeti intézmények között. Az ilyen múzeumok természetesen óriási mértékben fejlesztik a francia nép veleszületett érzékét a szép iránt. Hatása pedig meg is látszik a francia műiparon is, mely százazreknek ad kenyeret és százmilliókat jövedelmez. Belgiumban, ebben az elsőrangú iparállamban, hasonló viszonyok vannak, mint Franciaországban. Sőt, kivált hogyha a nagysági arányt nézzük, még összehasonlíthatatlanul is nagyobb mértékben hozzájárul a kormány a nép szépművészeti neveléséhez, mint Franciaországban. A kicsiny Belgium évenként kerek egy millió frankot költ a vidéki múzeumok gyarapítására. Ennek az összegnek a felét az állam, a másik felét az

illető városok viselik. A belga vidéki múzeumokban ráakadunk a flamm iskola legragyogóbb példányaira és a mostani brüsseli iskola jelesebb alkotásaira. A németalföldi városokban szintén a régi flammandi mesterek műveit nézhetjük a legújabb festőké mellett, mint a milyenek Alma-Tadéma, Bischof, Bles, Israels és a Bécsben született Van Haaven. Angolországban maguk a városok tartják fenn a múzeumokat, melyeknek gazdagsága, kivált a mi a classikus és az olasz iskolát illeti, messze túlszárnyalja a francia vidéki múzeumokét is. E múzeumok hatása meg is látszik. Az angol művészet néhány év óta veszélyes versenytársává vált a francziának; a belga művészek pedig majdnem két évtizeden keresztül domináltak a párisi Salonban. Talán elég, ha hivatkozom a festők közül Claysra, Cluysenaarra, Cockra, Cogeure, Courteusre, Gallaitra, Hammaura, Keyserre, Salamgra, Molsra, Robberra, a két Stevensre, Van Moerre, Verhazra, Vervézre, Wautersre és Willemsre. A szobrászok közül főlemlitem De Vignet, Groot Vilmost, Mignont és a festő-szobrászt, Van-Hayet.

Szembetünő és különös, hogy a brüsseli iskola, daczára annak, hogy mindig sok nagy művészt nevelt, nem tudott első helyre felvergődni. Pedig a belga nép gazdag, a szép iránti érzéke és egész művészeti képzettsége pedig vetélkedik a francziáéval. Talán túl is haladja. Hogy Brüsszel, vagy pedig Antwerpen mégsem tudott jelentőséges művészeti centrummá fölemelkedni, sőt, hogy belga iskoláról a szó tulajdonképeni értelmében szó sem lehet, annak okát másban, a művészekben kell keresni. A belga művészek egészen elfrancziásodtak. Az egyes művészek alkotásaiban van ugyan egyéni vonás, de valamennyi művész között nincsen összekapcsoló vonás, mely az iskolát jellemzi. Hiányzik belőle az, a mit a művészet nemzeti jellegének mondunk. Ha pedig van a belga művészetnek jellege, akkor az a francia művészet jellemvonása. Így azután a belga művészek és az egész belga művészet

hozzájárul a francia művészet dicsőségének az emeléséhez. Kezdetben a spanyol művészek is a francia és az olasz iskola diadalszekerét vonták; egy évtized előtt azonban a spanyol művészek felszabadították magukat az idegen befolyás alól, egyesültek egy közös nemzeti vonásban, s azóta a spanyol művészetet egy sorban emlegetik a müncheni iskolával.

Ha a belga művészetet odaállítjuk a müncheni mellé, akkor rögtön szembetűnnek azok az okok, melyek a müncheninek rohamos emelkedését és mostani stagnálását, a brüsseli- nek pedig folytonos tespedését okozták.

Brüsszelben hiányzanak a nagy, valamennyi művészeti korszak mesterműveinek eredeti vagy pedig lemásolt remekei, melyekből a művészek tanulhatnak, s végre, a mi még nagyobb baj, a művészek nem tudtak nemzeti művészetet teremteni. Münchenben épen fordítva áll a dolog. Ott, mielőtt még művészet volt, óriási műgyűjtemények állottak a fejlődő művészek rendelkezésére. A művészek pedig rögtön elszakadtak a párisi iskolától, mely akkor még mindig David és ennek ellenfele, Regnault tanítványainak a hatása alatt állott. Ők visszatértek Van Eyckhez, Memlinghez, Plebejerhez, Dürerhez és Holbeinhoz és megalapították az «új német iskolát». Az új német, most müncheni iskola megalapítói voltak: Koch, Reinhardt, Overbeck és Veith. Ezek nyomaiba léptek Mengs, Chodowiecki, Cornelius, Menzel, a ki valamennyiök között a legnémetebb, napjainkban pedig Knaus, Vautier és később Piloty nyomában Schütz, Defregger, Leibl, Diez, Firlé, Hartmann, Seitz, Löffz. Igaz ugyan, hogy Münchenben van egy olasz iskola is, melynek egy Leubach, Kaulbach, Böcklin a híve. De e nagy nevek daczára is az olasz iskola csak alárendelt szerepet visz Münchenben. Kivált hogy az ifjú művésznemzedék színe-java, köztük néhány magyar is egészen a német irány híve. Münchent tehát fölemelte a művészet nemzeti iránya és a művészek rendelkezésére álló óriási segéd-

eszközök. Továbbfejlődésében pedig megakadályozta a nagy közönség indolentiája.

Mielőtt áttérünk a magyarországi művészeti viszonyokra, egy pillantást Bécsbe is kell vetnünk, a mely sokban befolyásolja művészetünket, de nem olyan nagyon, mint sokan állítják és távolról sem annyira, mint München és Páris, Bécs mi reánk már csak a miatt sem gyakorolhat a művészetekben befolyást, mert az ottani művészeti viszonyok cseppet sem kedvezőbbek, mint a mieink. Van ugyan nagyértékű műgyűjteménye; de az nem az állam, hanem az uralkodó birtoka. Kiegészítésével tehát nem a művészet igényeit veszik figyelembe, hanem egyetlenegy ember műízlése és előszeretete irányadó. E mellé a bécsi művészek kezdettől fogva a müncheniek hatása alatt állanak. Szeretnek ugyan «régi» és «újabb» bécsi iskoláról beszélni; de a legbehatóbb tanulmányozás után sem tudtam kisütni, hogy a régiek közül miben különbözik például Gauer mann és Waldmüller a müncheniektől. Legfeljebb annyiban, hogy jobban meglátszik rajtuk az átmenet a düsseldorfi iskolából a münchenibe, mint Lessingen, Rethelen, Achenbachon, Hessen. Az új bécsi iskola pedig, ha talán eltávozófélben van is Münchenből: a mennyit távozott Münchenből, annyit közeledett Berlinhez. Világosan meglátszik rajtuk a Krüger és Meyerheim hatása.

Most egészen nyugodtan áttérhetünk a magyar művészetre.

Nos, magyar művészet — nincs. Csakis magyar művészek vannak. És ezek közül is, még pedig épen a legnagyobbak, idegen művészet szolgálatában állanak. sőt néha még eredetüket is megtagadják. Ki tudja Klein Miksáról, Angeliről, hogy magyar? Munkácsy Düsseldorfban szívta magába a művészet nagy alapigazságait. Ő magyar irányban kezdte. Lehetett volna a mi Defreggerünk, Matejkónk, de a magyar művészet és a saját dicsősége nagy kárára letért a megkezdett nemzeti irányról. Ha összehasonlítjuk a «Siralomházban»-t a «Honfoglalás»-

sal, akkor rögtön látjuk az óriási űrt Munkácsy pályájának a kezdete és vége között. Ebben az űrben a nemzeti eszme merült el. Zichy Mihály műveiben egyetlenegy magyar vonásra sem akadunk, noha akárhány magyar tárgyat dolgozott fel. Lietzeen-Mayer és Wagner a müncheni iskola fölcent apostolai és maga az élő művészek legnagyobbja, Benczur is a müncheni iskola ígeit hirdette a müncheni szépművészeti akadémia tanszékén, melyet most Lietzen-Meyer és Wagner töltenek be. Böhm London múzeumait gazdagította ragyogó alkotásaival, Aradi pedig Olaszországban. Róla azonban el kell ismerni, hogy a külföldön is magyar maradott. Sőt a legnagyobb szobrászunk.

E mesterek körül és azonkívül is Párisban, Münchenben, Olaszországban egész légió magyar művész. Mindezekből mi nem akarunk a magyar művészek ellen fegyvert kovácsolni. Ez nevetséges dolog volna. Művészeink kénytelenek voltak és kénytelenek ma is külföldre menni, ha művészekké akarnak válni. A ki tanulni akar, annak iskolába kell járnia s oda kell mennie, a hol iskola van. Ha történt hiba, és sok hiba meg mulasztás történt, az az állam hibája és mulasztása volt. Különben Colbert is azon kezdte, hogy a művészeket Rómába, Firenzébe, Velenczébe küldötte; mi is ezen kezdtük. Sőt Franciaország még ma is fentart Rómában egy francia szépművészeti akadémiát, melybe a párisi Académie des Beaux-Arts és a zeneakadémia legkitünőbb művész-növendékeit küldi, tanulmányaik befejezése céljából. Mi a Colbert kezdeményezésein már túl vagyunk; a «Prix de Rome»-nál pedig még nem vagyunk. A párisi «Prix de Rome» különben egymagában is eléggé bizonyítja, hogy a művészet mai fővárosában is mily nagy súlyt helyeznek még ma is arra, hogy a serdülő művész-nemzedék a nagy mestereket tanulmányozza. Nálunk ebben az irányban nagyot fog lendíteni a szépművészeti múzeum.

Az alapítandó szépművészeti múzeummal óriási lépést.

fogunk tenni a kitűzött cél felé; de még nem leszünk ott. A művészetnek, ha jelentőségre akar szert tenni, nemzeti-nek kell lennie, különben sohasem fog önállóságra szert tenni, mint ezt Brüsszel bizonyítja. Azután a művészetnek művészetet szerető közönség között kell virágoznia. Ez a talaja. s ha a talaja rossz, a művészet egy bizonyos pontnál stagnálni kezd, mint ezt München példája bizonyítja. Colbert kezdeményezése azért vált be teljesen, mert ott a művészek elejétől kezdve nemzeti irányban haladtak s mert finom műérzékű közönségnek dolgoztak. Nem kell hinni, hogy Franciaországban Colbert találta fel a művészetet; csak ő adta meg a nagy lökést, a mely mai magaslatára felemelte. A ki a szépművészetek történetében járatos, az tudja, hogy az olasz művészet felvirágzása előtt Franciaország egyszer már vezérszerepet vitt a szépművészetekben. Sőt, hogy az olasz renaissance éppen Franciaországból indult ki. A mit a chartresi székesegyház nyugati portáléje, sőt egy még régibb korból az arlesi székesegyház portáléje bizonyít. Nem is kell a chartresi, toulousei és burgundi művészekre hivatkoznunk. annak a megállapítására, hogy a francia nép mindig élénk érzékkel bírt a szépművészetek iránt.

Fölmerül már most az a kérdés, hogy a magyar közönségben van-e elég műérzék? Van. Sokkal több, mint akármelyik más népben. Csak nézzünk szét a nép között az ország akármelyik vidékén. Mindenütt a legelevenebb plastikai és színérzékét tapasztaljuk. A tulipántos ládától a ház homlokzata csúcsáig minden telefestve kezdetleges, de eleven színű virágokkal; kifaragva virágokkal, állatokkal. Nézzük a női kézimunkákat, akár a földmíves vályogházában, akár a mágnes márványpalotájában, a fővárosban éppen úgy, mint az erdélyi hegyek között, mindenütt páratlan színérzékről és a tökéletes rajz felé való törekvéstről tanuskodnak. Ez az érzék a magyar néppel vele született, éppen úgy, mint a dal, a színes képle-

tekben gazdag nyelv, mint beszéd közben az előkelő kézmozdulat, melylyel szava érlelmét és súlyát plastikailag is kidomborítani igyekszik. Az érzék tehát megvan: már most csak ki kell azt fejteni és előkelő irányba terelni. Ezt a czélt csakis a vidéki múzeumokkal lehet elérni, a nép lelkében szunnyadó kincset pedig csakis úgy lehet a magyar művészet érdekében kizsákmányolni, ha a művészek *nemzeti* művészetet teremtenek. Néma gyermek szavát az anya se érti. Belgiumban látjuk, hogy az idegen, franczia ízű művészet nem tud a flamm eredetű nép szívéhez szólni. A mi művészetünk is azért hagyta érintetlenül a nemzet zömét, mert nem az ő nyelvén beszél.

Sokan azt mondják, hogy a művészet internationalis. Ezt az állítást már a legelső pillantás is megdönti, a mit egy ősrégi khinai, indiai, egyiptomi, vagy pedig görög szoborra vetünk. Mennyire különböznek ezek a szobrok egymástól felfogásban és kivitelben, stilben és szellemben. Pedig íme, ez a Kefrem-alak ugyanolyan mesteri alkotás, mint a milói Venus, vagy mint a Louvre másik remeke, a Borghese Pauline; ez az indiai bálvány pedig tökéletesség dolgában nem áll bármelyik antik, vagy modern műremek mögött. Hogy mi mégis a görög mestereknek adjuk az elsőséget, annak oka nem abban rejlik, hogy a görög mesterek talán finomabban kezelték a vésőt, mint az indiaiak vagy khinaiak. hanem egyszerűen azért, mert a görög felfogás napjainkban közelebbre esik a mienkhez, mint az ázsiaiaké. Közelebbre esik pedig — eltekintve a földrajztól — azért, mert egész műveltségünk a görög cultura emlőin nevelkedett és nőtt nagyra. Mikor őseink még Khina tőszomszédságában tanyáztak, bizonyosan a khinai cultura behatása alatt állottak. S ha akkor Praxiteles valamely műremekét megmutatják vala nekik, bizonyosan épen úgy kaczagtak volna, mint a hogy most kacagnának egy khinai szobor látására.

Ha a művészet tényleg internationalis volna, akkor ma az európai nemzetek művészete semmiben sem különböznék egymástól, és nem volna francia, angol, olasz, német, spanyol művészet. A művészet csakis annyiban internationalis, a mennyiben a beszéd is az; de a nyelv már nem internationalis, hanem nemzeti. Mindegyik nemzetnek, vagy pedig a legtöbb önálló nemzetnek megvan a saját nyelve. De nincsen mindig a saját nemzeti irodalma. Hanem az irodalom internationalismusára hivatkozva, más előrehaladottabb irodalmakat utánoz. Ilyen napjainkban a magyar irodalom is, mely letérve arról az útról, mit Petőfi, Arany, Vörösmarty, Tompa, Vajda János stb. kijelöltek, a francia és a német, sőt már az orosz szellemek utánzásából tengődik.

Ha a művészet fejlődését az egyes nemzeteknél nézzük, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a művészet, karöltve az irodalommal, abban a mértékben haladott előre, a mely mértékben fejlődött az illető nemzet szellemi egyénisége. A nemzeti fellendülés mindig a művészet és irodalom fellendülésének a korszaka volt és ebben a korszakban különbözött is mindkettő legélesebben minden más nemzet irodalmától, művészetétől. Az internationalismus, szabatosan kifejtve, nem egyéb jellegnélküliségnél. Már pedig minden más kultúr-állam művészetének megvan az önálló jellemvonása, melyben e nemzet egész gondolkodásmódja, lelke visszatükröződik. Ezért különbözik a francia művészet az angoltól, a némettől. Pedig mind a háromnak és valamennyinek kiindulási pontja a görög volt. Csakhogy a nemzetek elűtő felfogása, ideálja, törekvése más útra terelte. Olyan útra, a mely párhuzamosan halad e nemzet felfogásával, ideáljaival, törekvéseivel, egész szellemi életével. Az internationalismus hangzatos tanából nem marad egyéb egy zavart fogalomnál, melyet sem a tények, sem a nemzeti aspirációk nem igazolnak, sőt határozottan megtagadnak. Érdekes, hogy minálunk épen azok a művészek

és aesthetikusok, a kik éveken keresztül a külföldön időztek s ott végezték tanulmányaikat és nyertek széles beletekintést a művészet nagy és általános alapigazságaiba, sürgetik leg-
hangosabban a nemzeti szellem kifejtését a művészetek-
ben. A kik pedig lábukat a Lajta túlsó partjára sem tették
eddig, azok vádolják az «européereket» azzal, hogy a magyar
globuson állanak.

Nézzük már most, hogy mit értünk mi nemzeti irány-
nak a művészetben.

A mit nemzeti alatt értünk, az csakis *a formában,*
a nyelvben juthat kifejezésre és nem az alakítás tárgyában.
Az alakítás tárgya lehet akármilyen, az nem befolyásolja a nem-
zeti irányt, mint a hogy beszélhetünk magyarul Shakespeare-
ről, Diogenesről, Mohamedről, a napfoltokról és az északi
sarkról, egyszóval mindenről a világon. Épen így beszélhetek
az ecsettel, a vésűvel is mindenről a világon, még pedig ma-
gyarul, a nélkül, hogy egyáltalán mellőzhetetlenül szükséges
volna az, hogy alföldi gulyákat, lobogó-inges csikósokat, ro-
hamra induló honvédeket, vagy pedig díszruhás mágnásokat
ábrázoljunk. Bár kétségtelenül előnyös lesz, ha alakításom
tárgya is magyar. Mert utóvégre a magyar ember legsűrűbben
mégis csak magyar dolgokról beszél. A tárgy határainak a
korlátozása, melyet mi azonban határozottan perhorrescálunk,
nem befolyásolhatja a művész dicsőségét. Már szűkebb kör-
ből nem lehet tárgyat meríteni, mint korunk legnagyobb
művészeinek egyike, Defregger teszi. De hivatkozhatnám
Kollerre, Kovalevszkyre, Pettersenre, Pilotyra, Verlatra, Ma-
tejkóra, Madarászra és még sok más elsőrangú művészre,
a kik nemcsak formában, de tárgyban is nemzeti irányt
követtek.

Hogy a tárgy mennyire nem befolyásolja a mű nemzeti
szellemét, és hogy mennyire lehet az egész alkotás idegen-
szerű, daczára annak, hogy a tárgy nemzeti: azt tizezer

külföldi és sok száz hazai példából is tudnók bizonyítani. Vegyük a legközelebbre eső példákat, még pedig első sorban a szobrászat teréről. Még pedig azért, mert a szobrászat a szépművészetek között a legconservativebb természetű. Minden újításnak a leghatározottabban ellene szegül. S az utolsó évtizedekben mégis milyen óriási változásokon ment keresztül. Ha ezeket a változásokat nézzük, tudjuk csak egész terjedelmében áttekinteni az új irányok óriás hatását és jelentőségét. Az antik szépség-ideálok csődbe kerültek és a természetesség került diadalra. Ma már csodálkozunk a miatt, hogy előbb nem vették észre, hogy a görög művészet semmit nem tükröz hívebben vissza, mint a görög nép hiúságát, a mely Athén legragyogóbb napjaiban épen olyan távol volt a naivitástól, mint a mai párisi művészet és jellem. A «pórt», mely szobrászatunkban még ma is uralkodik, egyenesen az antik művészetből merítették művészeink. A görögök pedig az arénából, a színházból; sohasem a természetből, a valóságból. Nyomát annak a hatalmas változásnak, mely a művészt a színházból a természetbe vitte ki, mely nem színpadi eszközökkel, hanem az élethű felszólalással akar hatást elérni: a mi nyilvános szobrainkban nem találjuk. Szobrászaink — az ifjabbakat leszámítva — még mindig a semmitmondó classicitást imádják s nem veszik észre, hogy a classicismust mindenütt a világon utólérte méltó sorsa s a lomtárba került. Ha szobrászaink is az élethől merítették volna művészetükhöz az ihletet, akkor ma nemzeti szobrászatunk volna. Akkor a Deák Ferencz szobra kevésbbé volna rossz; mert ha egyebet nem, legalább találnánk rajta egy nemzeti vonást. A Széchenyi-szobor, az Eötvös-szobor sem különb. Még Petőfié sem. Csupa magyar tárgyú szobor, és lelkünket hidegen hagyják. Annál jobban fölmelegedik Arany János szobra előtt, mely, mint maga Arany János is, a magyar geniust dicsőíti.

A szobrászatnál sokkal mozgékonyabb, festészetnél sok-

kal szembetünőbb a nemzeti szellem hiánya. Menjünk csak fel a múzeum képtárába s nézzünk körül a tájképek között. A legmagyarabb tájakat — melyeket még idegenből néhány heti tanulmányozásra idevetődött festők is oly híven tudnak néha visszaadni, hogy külföldi kiállításon is rögtön ráismerünk, hogy ez a párás levegőtől körülvelt füzes a Tisza partján zöldel — magyar festők úgy festették meg, hogy azt a füzest inkább Görögországban keresnők, mint Magyarországon. Hamis benne a levegő meg a napsugár, hamis benne minden fűszál és minden levél. Az egész pedig egy élettelen hazugság. Azok a festők — és szobrászok is — a kik az utolsó tíz évben a külföldön tanultak, már egészen másképp dolgoznak. Ők a valóságra törekednek s e miatt alkotásaikban benne van a nemzeti szellem is.

Ennek a nemzeti szellemnek át kell hatolnia egész művészetünket; csakis akkor beszélhetünk majd magyar művészetről. Csakis akkor fog Wekerle nagyszerű kezdeményezése célhoz érni, csakis akkor fog dr. Wlassics Gyula rendkívüli ügybuzgalma gyümölcsözni.

Annak a bizonyítására, hogy a kellő áldozatok árán és a helyesen megválasztott eszközökkel lehet aránylag rövid idő alatt is nagy művészeti életet teremteni, visszanyúltunk a Colbert és a bajor király példájára. Hozzánk közelebb eső példára is hivatkozhatnánk. Elég a Hunyadi Mátyás nevét említeni. Ő Budán olyan művészeti központot teremtett, mely az olasz városok művészeti dicsőségét is elhomályosította. Ha egy-két, hozzá méltó utóda lett volna, akkor az egész világ ma is bámulná a magyar művészetet; a mint hogy akkor bámulta. Mátyás kezdeményezése, bármily rövid ideig tartott is, mégis természetileg hatott. Még a mohácsi vész után is megérezni hatását. Brassóban s valószínűleg másutt is, egész festészeti iskola volt; a Perényiek Beregben őseiknek szobrokat emeltettek és sok magyar művész külföldre

megy, ismereteit gazdagítani. Mindez arra vall, hogy történetünk legsötétebb korszakában is megmaradott a magyar népben a művészetek iránti élénk érdeklődés.

Általános a panasz, hogy nálunk a művészet iránti érdeklődés csakis a zsebig terjed. Hogy a nagy közönség nem vásárol képeket, szobrokat. Ez a panasz igazolt; de másutt sincsenek kedvezőbb viszonyok, vagy legalább is nem sokkal kedvezőbbek. Állításom igazolására a világ első képiaczáának a párisinak a forgalmát akarom bemutatni. Még pedig egy statisztikai kimutatás alapján, mit a franczia kereskedelmi minister tavaly hivatalosan összeállíttatott, abból a czélból, hogy megállapíttassék, mennyi a műfestészetre szükséges anyagot importál és exportál Franciaország. A statisztikai munkálatok közben egyúttal megállapították, hogy mennyi kép fogy el Párisban.

Párisban évente körülbelül 50 képkiallítás van. A kiállított képek átlagos összege: a két nagy Salonban (Champs Elysées és Champs de Mars) mindegyikben 2500 darab, a «függetlenek» kiállításában 1200 darab, a hölgyek társulata kiállításában 1200 darab, az Union Libérale-ban 1000 darab, a többi szépművészeti társaság kiállításain 1200 darab. Körülbelül 4000 darabot állít ki a Durand-Ruel műcsarnok, a Petit-csarnok s a Théâtre d'Application. Ama kiállításokban, miket egyes művészek műveiből Bernheim, Bouvret, Boussod et Valadon. Le Bare de Bouteville, Thomas és még néhány műkereskedő rendez, összesen átlag 1500 darab van évente kiállítva. Összesen 16.000 darabra lehet a Párisban évenként kiállított képeket becsülni. Azoktól a képektől, melyek a műtermekben maradnak eltekintünk. Kiszámították, hogy egy négyszögméter terjedelmű kép, keretestől (a modell-költségek is beleszámítva) a festőnek 230 frankjába kerül. A tizenhat-ezer kiállított kép tehát 3.680.000 frankba kerül. E képek közül az állam vásárol a két Salonban 40.000 frankért képe-

ket. (Az említett 450,000 frankból képekre csak ennyi jut. A többi szobrokra, metszetekre, gobelinekre és egyéb szép- és iparművészeti czélokra költi el. De megjegyzendő, hogy a francia állam az egész országban az említett vásárlásokra kerek nyolczmilliót költ.) Páris városa, a megrendeléseket beleszámítva, évente 20,000 frankot ad ki képekre. A Société des Amis des Arts 5000 frankért vásárol képeket. Amerikai kereskedők átlag 150,000 frankért vásárolnak. Más nemzetek kereskedői és műkedvelői körülbelül 250,000 frankot hagynak a kiállításokban, francia gyűjtők és műkedvelők körülbelül száz darabot vesznek az előkelőbb művészekről, darabját átlag 5000 frankkal, és körülbelül ezeröt száz darabot átlag 500 frankkal. Azok az óriási összegek, mik egyes képekért gyakran az ujságokba belekerülnek, valótlank. Csakis a művészek és kereskedők akarnak ily módon magoknak nagyobb hírt és vevőközönséget szerezni. Megesik mégis, hogy némely nagy művész valamely képét százezrekért adja el. De az ilyen kép mindig megrendelésre keletkezett.

A kiállított 16,000 képből tehát csak 1.715,000 frankért kel el. E bevételekkel szemben 3.680,000 franknyi kiadás van. Tehát majdnem kétmillió franknyi deficit. Ha számításba vesszük a kép elhordása díját, a kiállítási költségeket és az eladási összegből levont százalékot, akkor a művészekre alig jut 1.400,000 frank s így a deficit kétmillión fölül rüg. A festők túlnyomó része — még a legelőkelőbbek is — arczképfestéssel igyekszik napi kenyerét megszerezni. De ezen a téren is hús közl alig tud egy zöld ágra vergődni.

Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy Párisban sem kedvezőbb a művészek helyzete, mint nálunk. Pedig a francia nép ugyancsak lelkesül a művészetért. Ebből a jelenségből le kell vonni a helyes tanulságot. A kormány kövessen el mindent, hogy a nép műérzékét fejlessze. Először is azért, mert a lélekre semmi sem hat nemesbítőleg, mint a művészet.

Nagyon helyesen jegyzi meg Knauz Nándor, a garam-szent-benedeki székesegyház történésze, a XII. század elejéről keletkező templomban talált freskókról: «Olyan időben, mikor még kevés könyv volt, ősünk egyházaik képeiről olvasták el Isten kinyilatkoztatásait és a templomok falainak és ablakainak a festéseiről hallgatták a könnyen érthető beszédet». Másodszor pedig azért, mert a műízlés kifejtésével új vásárló közönséget is teremtünk. Európa egyetlen országában sem találtam még az egyszerű földmívelő házában is annyi képet, mint minálunk. Színnyomatú szent képek, csataképek, a szabadságharcz vértanúinak a képe, Kossuth Lajos és a királyi család tagjainak az arcképei díszítik a falakat. A középosztály már kevésbé díszíti lakásait képekkel. Az egyszerű, értéktelen olajnyomatok nem felelnek meg ízlésének; a festett kép árát pedig drágálja. E miatt az ügyvédek, orvosok, tanárok, jobbmódú kereskedők, iparosok házában ritkán látni képet. Legfeljebb arcképet. A «Nemzeti Szalon», mely azt tűzte ki feladatául, hogy olcsó pénzen juttassa a nagy közönséget jó képekhez és szoborművekhez, tagadhatlanul nagy hivatást teljesít.

Míg a kormány a nép műérzékét vidéki múzeumok felállításával fejleszti, óvakodnia kell új festészeti iskolák felállításától. Úgy is elég nálunk a festőproletár, új szépművészeti akadémiák alapításával csak szaporítanak a művészek között a proletárokat.

Röviden érintettük már a szépművészetek befolyását az állam külső tekintélyének az emelésére. A művészet mindig a magasabb cultura kifejezője; a cultura pedig a politikai életben is örökké dominált s az erő, a hatalom biztos próbaköve volt. A szerbek, bolgárok, románok, kik bennünket körülvesznek, tisztelettel nézik előrehaladottabb culturánkat. Ha Magyarországon sikerülne nagy művészeti központot teremteni, a tisztelet csak fokozódna, és az érintkezés e

nemzetekkel! bensőbbé is válnék. Azért is, mert a művészeti pályára készülő szerbek, bolgárok, románok nem mennének Bécsbe, Münchenbe, Párisba, hanem Budapestre jönnének tanulmányaikat bevégezni; és azért is, mert — ha művészetünk nemzeti volna — művészetünk nemzeti szellemével magukba szívnanak a magyar felfogásból, magyar culturából s a magyar műveltség és magyar államiságnak lennének önkénytelenül is hirdetői. Azonfelül teremtenék a magyar festőknek új piacokat. A három keleti állam tömérdek szent képet fogyaszt el a templomok számára; a gazdag románok és bolgárok pedig szeretik magokat lefestetni. Nem ártana, ha festőink Belgrádban, Bukarestben, Szófiában kiállítást rendeznének. Rövid idő alatt szépművészeti termékeink jelentős kiviteli czikké is válhatnának s nemcsak a művészeknek, hanem az országnak is nagy anyagi hasznót hozna.

Az itt elmondottaknak kell azok szeme előtt lebegni, a kik hivatva vannak arra, s a kik hivatást éreznek magokban arra, hogy Magyarországon nagy művészeti központot létesítsenek.

Soós Antal.

RENAN ERNŐ.

— Második közlemény. —

III.

A keresztyénség és az izlam eredete.

Már 1849-ben azt írta Renan, hogy a XIX. század legjelentékenyebb munkája *A keresztyénség eredetének kritikai története* volna. Életének feladatává tette egy ily nagyszerű munka megírását. *Jézus életén* kezdette és a hetedik kötettel, *Marcus Aurelius* császárral, végezte. E művében gyakorlatilag óhajtá megmutatni, hogy képződik a vallás, hogy teremti meg az emberi szellem spontan működése. Ez az önkénytelen és öntudatlan működése az emberi szellemnek úgy van bemutatva, hogy bámulatra ragadja az olvasót, s habár itt-ott nem egy kifogásunk, kételyünk támadhat: nem győzzük eléggé csodálni a szerző, a prózairó és gondolkodó fényes tehetségét, a ki a hatvanas és hetvenes évek műveltebb közönségének érzését, gondolkodását legtalálóbban tudta kifejezni.

Renannak természetesen sok ellensége is volt. Az elsők közé a pusztuló idealistákat számíthatni, a harminczas, negyvenes évek összefoglaló, eszményi embereit. Az ő szabatos, határozott és egyenes logikájok nem gyönyörködhetett Renan kétértelmű, homályos, kitérő, hajlékony eszejárásán. Bár Hegel

épen az idealismus ragyogó napjaiban mutatta be és terjesztette el a fejlődés tanát, melyben a tegnapi igazság holnap már nem az, mely az örökös változást hirdeti az eszmék terén is. De még az oly idealista is, a ki elfogadta, épen összefoglaló gondolkodásánál fogva alig tudta elképzelni azt a sok finom árnyalatot, melylyel minden fejlődés jár. E bölcslő elmék tehát nem teheték magukévá Renan nézeteit. Noha megengedték az erkölcsi világ törvényszerűségét, egész lényüket felháborította az emberiség hőseinek, félisteneinek mythosi vagy legendai homályba burkolása. Minden idealista hajlandó rá, hogy *heroidershipper* hősimádó legyen. Nagyjait derült világításba szereti helyezni és leborulni előttük. Renan is ezt teszi, még pedig keserédes fájdalom hangján, sentimentalis epedéssel szól Krisztusról és szent vallásáról; de az ő imádásáról a legtöbben szigorúan nyilatkoztak, kétségbe-vonták őszinteségét és mesterkelt, szenvelgő adoratiónak nevezték.

Renan ellenségeinek másik nagy osztálya a hatalmas egyházi orthodoxia híveiből került ki. Tudjuk, hogy az idealrealismus második felében a nagy nemzeti egység és központosítás jut érvényre az országban, a nagy egyházi centralisatio a vallások életében. Ismeretes, mily hatalmas egység, hajthatlan orthodoxia jött létre a katolikus egyházban is. Ez az orthodox irány szívéből gyűlölte Renan habozó és határozatlan felfogását. Az idealrealismus minden felekezetnél, még a protestansoknál is, nem szereti a hitágazatok kétségségét, határozatlanságát. Neki szabatosan körülírt dogmák kellenek, melyek nem tűrik a kétértelmű magyarázatot. Minő szívvel fogadhatta Renan szellemes kétértelműségeit egy ily orthodox lélek, nagyon könnyű elképzelnünk. A katolikus és protestans orthodoxia egyaránt fellázadt ellene. Természetes, hogy a legjobban zúgolódtak a katolikusok, s lelkes czáfolatokat bocsátottak világá az Isten, az egyház, a tör-

ténelem, a moral nevében. A nagy közönség azonban más szemmel nézte Renan előadását, kivált a hetvenes évek embereinek nagyon tetszhetett az a határozatlan mystikus vallásos érzés, mely a bölcseész iratain előmlött. Jól esett nekik az a meleg, édes érzés, melyet nem tettek rideggé a merev dogmák, hanem lágyan elringatták benne a bölcseész gyönyörű sorai. Ezekből teljesen hiányzott minden orthodox kifakadás, bántó kárhoztatás. Még a hol könnyű és kedvező alkalmá lett volna is reá, óvatosan került a szerző. Mint valódi realista, igazán gyöngéd, figyelmes és tapintatos volt. Az eszményi ember legtöbbször kiméletlen, egyenes logikája rögtön kárhoztat, gondolkodása fensőbb erkölcsi szempontból indul ki, míg a realista édes szavakkal tudja bemutatni eltérő nézeteit s bocsánatot látszik kérni, hogy más véleménye lehet. Renan kiváló mestere ennek az előadásnak. Mindig kesergő hangon jelezi, hogy tudományos működésével elidegeníti magától az emberiség nemesebb, jobb felét, a vallásos lelkeket.

De midőn Jézus életében és a keresztyénség megalakulásában szépen mutatja be Renan az emberiség spontaneitásának szerepét, mindjárt fölmerül az izlam kérdése, melyben alig van egy kis jelensége fajunk ez önkénytelen alkotásának. «Le kell mondani arról a kritikának, hogy biztosat tudhasson a vallásalapítók jelleméről és életrajzáról. Reájok nézve a legenda szövevénye egészen eltakarja a historiáét. Vajjon szépek vagy rútak, köznapiak vagy fenségesek voltak-e? Senki sem tudja. A nekik tulajdonított könyvek, az ajkaikra tett beszédek rendesen újabb fogalmazványok és sokkal kevésbbé oktatnak arra bennünket, kik voltak ők, mint a módra, hogyan fogták fel tanítványaik az eszményt. Jellemök szépsége sem az övék, az emberiség tulajdona, mely az ő képére teremté őket. E szüntelen alkotó erőből átalakítva, a legcsúnyább hernyóból is a leggyönyörűbb pillangó válhatik. Ez azonban nem áll Mahometre. Körülötte a legenda munkája gyöngé és

eredetiség nélküli. Mahomet valóban történeti személyiség: minden oldalról érinthetjük. A neve alatt reánk maradt könyv csaknem szóról-szóra magában foglalja beszédeit. Élete csak olyan biographia, mint más emberé, csodák és túlzások nélkül. Valóban az izlam alapítójának életrajza oly egyszerű, világos és közönséges, hogy nem gyönyörködhetik benne a költő. Egy-egy keresztyén szent legendája mily bájos mesékkel, idylli, majd fenséges képekkel szolgál az olvasónak! Mi ennek a magyarázata? kérdezzük Renantól. Megfelel kérdésünkre. Az arab szellem szélső finomsága, nyílt és tiszta modora, az erkölcsök szabadsága nem kedvezett a vallás mythikus fejlődésének. Arábiában teljesen hiányzik azon elem, mely a mysticismust és mythológiát szüli. Sohasem tudta az Istenben meglátni a különféleséget, a többséget és a nemet, például az *istennő*, *istenasszony* kifejezés rémséges barbarismus volna a héberben. Jellemző vonásuk, hogy sohasem volt mythologiájok és epopoeájok. Ezek csak oly népeknél lehetségesek, a melyeknél az Isten, az emberiség és a mindenség határai összefolynak. Ettől a pantheismustól nagyon messze esik a sémi szellem. Arábia különösen vagy elvesztette, vagy talán sohasem volt meg neki a természetfölötti inventio ajándéka.

E magyarázatban sok helyes, sok igaz van. A sémi szellem erősen általánosító, összefoglaló; ezért volt lehetséges, hogy a zsidók oly korán eljutottak az egyistenség fogalmára. A mivel például a görögöknél alig félezzreddel Krisztus előtt s akkor is csak egyes gondolkodóknál találkozunk: azt a zsidók vallása gyönyörű mondákkal ékesítve másfél ezer év óta hirdette. De hogy a zsidóknak, araboknak nem lett volna mythosuk, nem hittek volna a sokistenségben, s hogy a zsidók a realismus idején nem estek volna vissza a polytheismusba, épen az az összehasonlító nyelvészet czáfolta meg, melyre Renan annyira szeret hivatkozni. A zsidó nép ősidőkben szintén polytheista volt, noha összefoglaló természeténél fogva

nem annyira, mint a görög és más nyugoti faj. A kezdetleges ember nem is képes másképp felfogni a világot mint a polytheismus fényében. Ezt meg tudja érteni. A fejlődés magas színvonalán kell lennie, hogy az egyisten, az elvont, az ő világán kívül élő és még talán szellemistent megértse. Bármilyen összefoglaló tehetsége van a semitának, idáig bizonyosan csak évezredek alatt tudott eljutni.

Hogy a zsidó vallásban, az izlamban és később a protestantismusban kevés vagy nincs mythos, ennek magyarázatját főleg az uralkodó eszmében kell keresnünk. E vallások mind az idealismus napjaiban keletkeztek s oly ridegen körül voltak írva, az eszményiség bonczoló gondolkodása annyira lenyesett rólok minden mesészet, minden költőt, festőt és bájos vonást, hogy majdnem csupán a száraz igazság maradt meg. Az ébredő s utóbb gyarapodó realismus iparkodott egyet-mást visszahozni az érzékelhető elemekből, de mindez kevés volt.

Némileg mutatja ezt a protestantismus története. A XVI. század második tizedében támad a lutheranismus, pár évtizeddel később a rationalistikusabb calvinismus. Ezek még megtartják a Szentháromságot, Krisztus még az Isten fia; később keletkezik az unitariusok tana s utoljára a zsidózók, a szombatosok felekezete. Ez a legszélsőbb rationalismus. A XVII. század első negyedében már délre jut az idealrealismus, mindenütt a nagy nemzeti, vallási, nyelvi, irodalmi, erkölcsi stb. egységre törnek a haza fiai, katolikusok, lutheranusok és kalvinisták kegyetlenül pusztítják a zsidózókat s mellettök az unitariusokat és oly sikerrel hajtják végre kegyetlen munkájokat, hogy alig maradt magja a zsidózóknak, az unitariusok pedig, kik egész Erdélyt ellepték, még ma is csak 60,000-en vannak a széles magyar hazában, míg a korábban keletkezett és több mythosi elemet fentartó lutheranus és kálvinista felekezet, habár szintén sokat veszített az idealrealismus val-

lási és politikai egysége alatt, mégis elég jó erőben fentartotta magát. Azért nyugodtan elmondhatni, hogy bármily száraz és rideg, árnyalat nélküli az arab szellem, ha a realismus alatt kezdődik és érvényre jut az izlam, mindenesetre lett volna benne egy kevés mythosi, érzéki elem, nem ugyan a beduinoknál, a kiket ma sem tudott megnyerni Mohammed religiója, hanem a városi araboknál.

Hogy az árja még az izlamot is be tudja népesíteni mythosi alakokkal, a perzsáknál látjuk, a kik nem levén semita faj, *a korán* mellett magukévá tették a hagyományt is és így legendai elemekkel ékesítették vallásukat. Van hőskölteményök is, *a Sah-náme*, nem epopoea vagy naiv eposz, melyben a nép saját őskorát istenei-, félistenei-, és hőseivel mutatja be, hanem mondák, harczias költemények, királyok és csataik egymásutánja, melybe itt-ott mythosi elem is vegyül. Szerzője *Firduszi*, midőn a régi dicsőséget rajzolja, nem idegen a tűzimádó perzsa szellemtől sem, melyet pedig az egyistentan apostolai kegyetlenül irtogattak. Ha ez eposz az idealreal korszak második felében készül, mikor még van érzékünk a nemzeti nagyság iránt, de már szeretjük az érzéket, a mesést, a mondait, a naiv mythosi világot, valószínű, hogy a költő élénk tudja varázsolni a perzsa szellem egész körét. Édes, naiv képét kapjuk a perzsa nemzeti érzésnek, gondolkodásnak. A hősköltemény azonban nagyrészt az új idők hajnalán, az ébredező idealismus napjaiban született. Mahmud szultán (997—1030) korának leghatalmasabb fejedelem volt lelkes pártfogója. Uralkodása egyidejű a mi szent Istvánunkéval, a kinek királyságával kezdődik a vallás, az erkölcs, a politika, szóval az egész nemzeti élet reformja. Ez az idealismus azonban nem kedvezett az eposz nyugodt tárgyias hangjának, felfogásának. Ariosta, ki még jó részt a XV. század realismusának gyermeke, az *Orlando furioso* szerzője (1516.) sem tud igazi elbeszélő lenni, annál kevésbbé

Voltaire az ő *Henriásában*, (1728.) ki már készakarva kikerüli az ajánlkozó mythosi elemeket is s allegorikus alakokkal, álmokkal, jóslatokkal pótolja őket; még kevésbé a mi Vörösmartynk *Zalán futásában* (1825.). Az idealismus eposzaiban rendesen mély hazafi fájdalom szava nyilvánul égő honszeretetet nyilatkozik, nemes patriotismus foglalja el az életkedv helyét, dicső harczok, nagy nemzeti küzdelmek foglalkoztatják szívünket és képzeletünket. Firduszi lelke sokszor a fatalismus rabja. Művén a pusztulás, a halál elegiás hangja ömlik el. Olykor megszakítja elbeszélését s figyelmezteti hallgatóját, hogy gondolja meg, milyen vén ez a világ, mennyi romlás ment és megy ezután is végbe e hegyeken és síkokon! Renan ezt részben az izlamnak tulajdonítja, részben a perzsa bölcsészetnek. «Az izlam és a perzsa bölcsészet vitte be a *Sah-náméba* az ember végzetének melabús fogalmát, melyet nem ismertek a homeri költemények, sem a carlovingi énekek. Az életkedv, a jó kedv a halálban is alkotó elemei az epikus szellemnek. Roland és Achilles, Olivier és Hector sohasem töprenkedtek magukon.» Renan ítélete aligha igaz. A perzsa, mint árja nép, szintén tud vígadni, gyönyörűségét tudja találni az életben. Firduszi e hangját épen úgy idealismusának kell tulajdonítanunk, mint a magyar Vörösmarty fájdalmas elégiai kitöréseit. Mindkettő lángolón szereti hazáját, hisz a dicsőségben, szereti a jót, a nemeset, a fenségest, lelkesedik az eszményi műveltségért. De míg Vörösmarty művei modernebbek s kizárólag az övéi; a *Sah-náme*, a *királyok könyve* századok alatt új epizodokkal bővült, az eredeti mű tetemesen átalakult vagy legalább módosult, a mit annál könnyebben lehetne megtenni, mert úgy sem volt egységes munka. Csakhogy az eszményibb előadásba realisabb részek keveredtek s így elveszett belőle a hang és a felfogás egyöntetősége.

IV.

Isten és a természet.

Az idealrealismus második felében mindig jobban elterjed a történeti világnézet. Az idealista világos képet, átlátszó igazságot, feltétlen doctrinát keres; de már az idealrealismus hajnalán szembetűnik e merev érzés, gondolkodás egyoldalúsága. Az idealista saszeme érzéketlen az élet apróságai, a lét ezer meg ezer árnyalata iránt: a realista pedig éppen ezekben leli gyönyörűségét. Gondolkodása az eszme haladásával mindinkább érvényre jut. A gyakorlati kérdésekben nem is nehéz ez a simulás az eszme haladásához. A víz is mindig lefelé foly, a mélyebb helyeket keresi s rendszeren megtalálja. Nagyobb nehézség merül fel a legmagasabb kérdések eldöntésénél, minő az Isten és a természet kérdése. Az idealista ezeket is ridegen, lehetőleg körülírva, szabatosan meghatározva szereti átérezni, elgondolni. Az idealrealismus nagy nemzeti, nyelvi, irodalmi, művészeti, erkölcsi és gazdasági egysége még jó ideig szintén gyönyörködik a metaphysical kérdések egységes felfogásában. A második fele azonban számos mystikust mutathat fel. A vallásos érzelem nem oly rideg dogmatikus keretekben uralkodik a mystikus ember szívében. Neki az homályos, rejtelmes, sejtelemszerű, lágy, kenes érzés, melynek Renan készítette el, Renan írta meg a theológiáját. Segítségére jött az újabb bölcsészet ama roppant horderejű fölfedezése és tana, hogy a világ, igen a természeti és erkölcsi világ örökös levésben van s így minden, a mi létezik, a történelem tárgya. «Elhagyni az *Isten* szót, melyet az emberiség annyira tisztel, melyet régi szokás szentesít és szép költeményekben használtak, annyit tenne, mint felforgatni a nyelv szokását. Mondd az együgyűeknek, hogy éljenek az igazság, a szépség, az erkölcsi jó utáni vágynak,

nem értik meg szavaidat. De mondd nekik, hogy szeressék az Istent, ne bántsák meg az Istent, bámulatosan meg fognak érteni. Isten, Gondviselés, halhatatlanság mindannyi jó régi, talán kissé nehézkes szó, melyeket a bölcsészet a legkeresettebb finomsággal magyarázhat, de sohasem lesz képes kellően pótolni. Egy vagy más alakban Isten mindig a mi érzékfölötti szükségünk összesége, az eszmény kategóriája marad, azaz oly alak, melyben mi felfogjuk az eszményt, épen úgy, mint a testek kategóriái a tér és az idő, vagyis oly alakok, melyekben fölfogjuk a testeket. Más szavakkal: e szép, igaz és jó dolgok előtt állva az ember, felmagasztosul, és az égi varázstól megigézve, megsemmisíti hitvány személyiségét, föllelkesül, elmerül. Mi ez egyéb mint imádás?»

Ime a mysticus Isten, a realismus Istene összeegyeztetve a *levés* tanával! Az idealista egy sereg bizonyítékkal áll elő, hogy van Isten. De ezek gyarlósága szembetűnő. Ha az ész vezetné az embert, előbb-utóbb mindnyájan atheisták lennénk, mert se a tapasztalás, se a speculativ nem tudja nekünk bebizonyítani, hogy van Isten. «A tudomány nem tárja fel; a természet, távol attól, hogy kijelentené, erkölcstelen, a jó és rossz közönyös neki. A történelem pedig állandó botrány erkölcsi szempontból.»

De hát mi bizonyítja nekem, hogy van Isten? Az én realista szívem. A mysticus realistának szüksége van Istenre, föl kell emelkednie az Istenhez: ez az érzelem a legjobb bizonyíték. «Az Isten a lelkiismeret, nem pedig a tudomány és a metaphysica eredménye. Nem az ész, hanem az érzelem határozza meg az Istent.» És Renan a leggyöngédebb érzelem hangján szól az Istenről. Csupa kenet és melegség! Imádkozik, alázatos szavakkal könyörög hozzá csak úgy mint bármely jámbor hívő. A hatvanas években mély felháborodással olvasták ez imádságos szavakat a pusztuló idealisták, ma kevésbé sértő, botránykoztató a jámbor keresztyének

szemében is, mert ezek szintén realisták. Az az édes, keneses vallásos hang jól esik nekik. A hatvanas években igen sokan léha fufangnak, a hívő lelkek hitvány rászedésének. istenkáromló hypocrisisnek jelezték ezt az imádságos hangot. ma a legtöbben látják és őszintének tartják azt a hódoló tiszteletet és imádatot, mely Renan lelkét az Isten iránt eltöltötte, vagyis Renan megelőzött bennünket a realismus ösvényén. Ő már erősen mysticus volt az idealrealismus delén, épen úgy mint Eckhart, Tauler, Böhme szalezi sz. Ferencz és mások.

Mi az Isten? Az idealista mindent körül szeret írni, szigorúan meghatározni, a fogalom jegyeit pontosan kijelölni, megállapítani. Az idealista tudós és író bármiről szól, tisztába akar jönni tárgyával. Még tanítását is meghatározással szereti kezdeni. Ismeretes, hogy a nyelvtant is fogalmának megállapításával kezdi. *Quid est grammatica latina?* Mi a latin nyelvtan? A realista irtózik minden meghatározástól. Nem tudván összefoglalni, nehéz neki a lényeges és esetleges jegyeket gondosan megkülönböztetni, ez utóbbiakat mellőzni s így a tárgy fogalmát megállapítani. Ha mégis okvetlenül szüksége van meghatározásra, inductive jár el, csak fejtegetéseinek végén mondja ki.

Ha Istenről van szó, az idealista mindjárt kész a meghatározással, az isteni sajátságok, attributumok elszámlálásával; lehet, hogy a realista utána mondja, de nem érzi, nem látja oly tisztán a fogalmat, nála az érzés, a szív az uralkodó; szívével gondolkodik. Mi tehát a realistanak, a mysticusnak az Isten? Mivel az érzelemnek köszönhetjük az Istent. csak az érzelem határozhatja meg. Az érzelem azonban nem ismeri az elvont attributumokat, tehát nem is ezekkel határozzuk meg az Istent, hanem csak szeretjük. A ki szereti, az ismeri. Vele szemben csak egy jelző jogosult, mely azt állítja, hogy van. Ha teljes bizonyossággal, evidentiával

magunk elé állíthatnók őt, olybá vennők mint egy mértani theoremát, melyet megengedünk, de nem szeretünk. E hasonlatban van egy kis igaz. Az, hogy a realista szereti a titkost, a rejtelmest; másrészt nagyon téves, mert mint Caro megjegyezte, az Isten nem elvonás mint valamely theoremá, hanem gondviselő mennyei Atyánk. «Mindazon kifejezések, melyeket a theodicea használ az Isten természetének és attributumainak magyarázatára, a véges lélektan sajátjai. Az Istenre viszik át mindazt, a mi az emberben tökéletesség, szabadság, értelmiség stb. s nem veszik észre, hogy e szavak tagadják magát a végtelenséget. Kell-e még hozzátennünk, hogy a szükségszerűség, az öntudatnélküliség stb. kifejezések még képtelenebbek lennének? Az igazság az, hogy e szók mind az emberre vonatkoznak s nincs értelmök az Istenre alkalmazva.» A mysticusnak, a realistának mire való volna az Isten meghatározása? «Óh mennyei Atyám! nem tudom, mit tartasz fenn számunkra. Vajjon e hit, melyet nem engedsz kitörlni sziveinkből, vigasztalás-e, melyet gyarló végzetünk elviselésére nyújtottál? Jótékony csalódás-e, melyet irgalmad bölcsen kigondolt, vagy pedig mély ösztön, kinyilatkoztatás, mely elég azoknak, a kik méltók reá? Igaza van-e a kétségbeesésnek és ily szomorú volna-e az igazság? Nem akartad, hogy nyílt választ kapjunk kétségeinkre, hogy ne legyen érdemnélküli a jóban való hit és számítás az erény. Világos isteni kijelentés egyenlővé tette volna a nemes lelket a köznapival; az evidentia hasonló dologban szabadságunk elleni merénylet volna; azt akartad, hogy belső szervezetünktől függjön a mi hitünk. Áldott légy mysteriumodért; áldott légy, hogy elrejtőztél; áldott légy, hogy fentartottad szívünk teljes szabadságát.» Ez elég a mystikus keblének. Hisz neki csak édes vallásos, félhomályos érzés kell. A XVII. század második felében, az idealismus végén támadnak a pietisták mindenfelé, a kik elvetik a dogmák feszegetését; századunk elején

Schleiermacher és mások a tiszta édes vallásos érzelembé helyezik a religiót. Századunk hetvenes éveiben kezdenek újra szaporodni a mystikusok és pietisták, a kik ma roppant sokan vannak. A papok nem igen foglalkoznak a hitágazatokkal, nem keresik a dogmák finom megkülönböztetéseit, hanem a jámbor hívők belémerülnek a vallásos érzésbe. Ezért lehetségesek a realismus idején az uniótörekvések, mint a XV. században a keleti és nyugati egyházak között, hasonlóképen a XVII. század végén Leibnitz és mások iparkodásai, melyek megújulnak századunk második tizedében és létrejön a protestans alliance, napjainkban pedig XIII. Leo a keleti és az angol egyházakat akarja egyesíteni a rómaival.

Az eszményibb gondolkozású azon azonban nem nyugathatik, neki legalább azt kell kérdeznie, hogy van-e Isten? És Renan megfelel reá: «Vajjon a természetén és emberen kívül van-e még valami? — kérdezitek tőlem. — Van minden, felelem én. A természet csak látszat, az ember csak tüne-mény. Ott van az örök alap, ott van a végtelen, a substantia, az eszmény; ott van a szép muzulman kifejezés szerint az, *a ki tart*; a zsidó kifejezés szerint, *a ki van*. Ott van az atya, kinek öléből származik minden, a kinek ölébe tér vissza minden». Belőle származunk, belé térünk vissza. Tulajdonkép csak ő van, ő az örökké élő, az örökkévaló Isten. De mivel minden örökös levésben van, az Isten is szüntelen változik, azért bár van, mégis csak lesz. «Az Isten akkor lesz teljes ha az Isten szót a teljes lét synonymjává teszik. Ez értelem-ben Isten inkább lesz, mint van: *in fieri* van, önmaga megalkotásának útján van. De itt megállva, nagyon tökéletlen theológiát adnánk. Az Isten több, mint teljes lét, ugyanakkor feltétlen is. Abba a sorba való, melyben a matematika, a metaphysika, a logika igazak, ő az eszmény helye, a jónak, szépnek és igaznak élő kútfeje. Ekkép tekintve az Isten tel-

jesen és fentartás nélkül van: örökkévaló és változhatatlan, haladás és levés nélkül.»

Mily érdekes ellenmondások! — mondaná az idealista. A mystikus azonban sejti és érzi, bár azt hiszem, nagyon kevesen olvassák e rejtelmes magyarázatokat. Nekik elég, hogy van egy félhomályos ideáljok, egy megfejtethetetlen, a végtelenségből rájuk tekintő mennyei atyjok, a ki szívükhöz tud szólni, boldogítja, az érzelem édes varázsával enyhíti, vigasztalja, megigézi, elbájolja őket.

Ha némi fogalmat óhajtunk szerezni az idealista, az idealrealista és az igazi realista vallásos érzéseiről, vegyük kezünkbe egy szent Bernát, egy szent Ágoston és egy Kempis Tamás műveit. Szent Bernát költői és szónoki erővel, olykor sentimentalis hangon nyilatkozik az Istenről; hisz jobbára idealista. Szent Ágoston *Soliloquiái* az idealrealismus delének termékei. Nemes, férfias hangon, bár keresztyén alázatossággal és epedéssel szól Istenéhez. Érzése még nem tud elég meleg, közvetlen és benső lenni. Dogmatikus elme, a ki a finom megkülönböztetésekhez is ért. Tud általánosítani és meghatározni. Kempis Tamást már nem aggasztják a hitágazatok, csak Jézus édes szerelmével van tele. «Istenem és mindenem! A ki érzi, annak elég van mondva és gyakran ismételni jól esik a szerető szívnek. Jelenléted felvidít mindent; ha pedig eltávozol, untat minden. Lecsillapítod szívedet, adsz békét és ünnepi vidámságot.» Hány száz meg száz ily kedves sort lehetne kiírni az *Imitatio* kis könyvéből! E mysticismusnak kifejezője a XVII. században és a következőnek elején főképp szalezi Ferencz *Philothéája*, a XIX. század első és második tizedében számosan tolmácsolták ezt a mystikus vallásosságot, a művelt protestansok számára különösen Schleiermacher tévé, most pedig Renan volt legnagyobb bölcselő mestere a fensőbb műveltségű közönség számára.

És mi történik az emberrel? Renan megfelel e nehéz kérdésre is, mikor azt mondja, hogy «a lélek halhatatlan, mert kiszabadulván az anyag szolgálai föltételeiből, eléri a végtelent, kimegy a térből és időből és belép a tiszta eszme birodalmába, az igazság, a jóság és szépség világába, hol többé nincs korlát, nincs határ». Ez a világ maga az Isten, a ki *lényegesen a lelkek helye*. Mert a lélek vagy cselekszik, vagy szeret; az Isten pedig eszmény levén, minden szeretetet tárgya. Csakis az Istenben vagyunk halhatatlanok, mondja Renan, másutt pedig: hogy csupán az Isten emlékezetében. De mivel az Isten is fejlődik, hasonlókép a világ és benne mi; mentől inkább lesz az Isten, annál igazságosabb is lesz. Végre teljesen lesz azon a napon, melyen, a ki fáradozott az isteni munkán, érezni fogja, hogy beteljesedett az isteni mű és látni fogja a maga részét . . . A ki semmi áldozatot sem hozott a jónak, az igaznak, akkor megkapja művének a megfelelőjét, vagyis a semmit. «*Beatam resurrectionem expectans*, ime ez az igazi formula idealistának és keresztyénnek, mely illik a sirra.» E mystikus tanok igazságát vitatni, helytelenségét czáfolni, nem lehet. Ha a feltétlen igazság körébe tartoznának e kérdések, mint az idealista szereti elgondolni — bizonyosan lehetne úgynevezett tárgyas bírálatot mondani. Ez azonban hiábavaló fáradozás lenne. Ki tudná bizonyítani vagy tagadni, hogy igaza van-e Renannak, vagy nincs? A mit ő hirdet, az megfelel a realismus mystikus gondolkodásának és érzésének, egy bölcselő lélek édes vallásos alkotásának. Bizonyosan igaza volt azok szemében, a kik rokon mystikus gondolkozók valának, épen úgy, mint a hogy Brunetière úrnak igaza van, mikor felszólít bennünket, térjünk vissza a katolikus egyház kebelébe. Mily sokan érzik az ő nézeteinek igazságát, helyeslik felfogását s bizonyosan számosan követik felhívását. De sokkal többen vannak oly lapos, érzéki, léha teremtetések, oly buta realisták,

a kik a gyönyörök Eldorádójában, vagy a napi gondok fárasztó munkájában nem érnek rá mystikusan bölcsekedni, a kik megelégedve látszanak lenni a dolgok menetével, a realismus fényes anyagi sikereivel, kiket nem igen kísértenek a lelkiek; ezek úgy találják, hogy nincs igaza se Renannak, se Brunetièrenak. Vannak ismét az idealrealismus második feléből ránk maradt kisebb-nagyobb politikusok, a nemzeti egység, az állameszme bomlott vagy romlott hivei, a kik nem tudnak átmenni a realismus decentralisáló, kiegyenlítő eszmevilágába, ezek sem értik meg Renant. A zsidók között sem igen akad, a kinek az ily mélységes mysticismus iránt érzéke volna. Összefoglaló gondolkodásuk nem igen rokonszenvez a mysticismussal. Brunetièrre cikkét például a zsidó tudósok és hirlapírók legkevésbé értették át. Ezeknek tehát bármily érvekkel álljunk elő, buzgóságunk csak vesztegetné az időt. Magam is, midőn évekkkel ezelőtt báró Hellenbach mystikus bölcsezetét akartam tanulmányozni, hamar belefáradtam és félredobtam. Hasonló benyomást tettek reám a spiritisták könyvei, vagy az amerikai Hofmann Ferencz munkája: *Magie, White and Black*. A mysticismus efféle mélységes termékei mindig untattak; de van-e jogom azt hirdetni, hogy nincs igazuk, hogy csak az én sajátom az igazság, az övék a tévedés? Azt talán még el lehetne mondani, hogy csak nekik van igazuk, mert szigorúan véve 1875-től kezdve én jóformán anachronismus voltam. Én is simultam ugyan a realismushoz egy kissé, de távolról sem annyira, mint számos embertársaim, annyira épen nem, mint egy Renan. Társaim legalább azzal dicsekedhettek, hogy a kor gyermekei, míg én bensőmben egy kissé meghasonolva, szórakozással akartam földeríteni lelkem borját.

Bodnár Zsigmond.

A BUDGET-JOG ÉS GYAKORLÁSA.

— Első közlemény. —

A nemzet és korona közti viszonynak, az alkotmányos élet tényezői közti helyes egyensúlynak és erőarányának a parlamenti rendszerben megtalált legszerencsésebb kifejezője a törvényhozás budget-joga. Ha az állam mint organikus lény, melynek természetével járó magasabb céljai és feladatai vannak, abban is hasonlít az egyeshez, hogy létezése, céljai biztosítására gazdasági erők igénybevételéhez kell folyamodnia, úgy ebből önként foly az is, hogy mint az egyesek, úgy az állam is, mint összetett lény, a szükségletei kielégítésére nélkülözhetlen eszközök, a gazdasági élet javai beszerzésére súlyt kell hogy fektessen, s cselekvőségét ezek biztosítására, az államkormányzat egyes ágai viteléhez rendelkezésére álló financiaális eszközök gazdaságos berendezésére, egyszóval háztartása egyensúlyba hozására kell, hogy irányítsa.

Kétségtelenül állván ezek szerint, hogy az államélet egyik legvitalisabb functiója épen anyagi berendezkedésének célszerűségén fordul meg, melynek összhangzatos és egybevágó mechanismusa nélkül képtelen lenne azoknak a magasabbrendű erkölcsi és culturális feladatoknak teljesítésére, melyek az állami közösségbe állt egyeseknek folytonos emberi tökéletesedésükön munkáló ösztönei előtt lebegnek, a mely tökéletesedésnek pedig szükségképeni szerve és eszköze maga az állam: ennélfogva természetesnek látszik, hogy

maga az állam politikai constructiójának gondolata is, tekintettel az annak tárgyát képező alkotmányos köz- és alapjogokra, a hatalmi körök oly megosztását kell, hogy tartalmazza magában, mely összes factorai közreműködését ép azon a vonalon concentrálja, a hol az állam politikai és gazdasági létének legfőbb idegzete, az alkotmányos financiák nyilvános ellenőrzése, az állam fokozott terheit viselők közvetlen érdekeltisége és önrendelkezési joga összpontosul.

De bármily egyszerű, tiszta és világos legyen is ekként az alkotmányos törvényhozások budget-jogának dogmatikai levezetése a modern állam eszméjéből, a nemzet és korona közötti jogviszonyok összeségének theoriájából, a gyakorlatban, a kérdés intézményi kifejlődésében a historia fonalai elágazók s nem nyújtják azt a biztos támpontot, mely közvetlen láncszemeire vezethetne a budget-jog mai kifejlődésének, kapcsolatban az európai alkotmányok történetével.

A középkori hűbérállamban a fejedelem koronajóságai jövedelméből fedezi kormányzata költségeit, melynek természetét akkori fogalmak szerint tisztán a fejedelem magánjogköréből származtatják. Hogy mily kevéssé érzik magukat az alattvalók az állam terheihez való hozzájárulásra kötelezve, kiténik abból, hogy mihelyt a kamara-jóságok jövedelmei a kormányzati kiadások fedezésére nem elégségesek, a fejedelem a rendekhez fordul önkéntes adományokért, subsidiumokért. Így fejlett ki sok helyütt az a szokás, hogy új adókat előbb meg nem ajánltak a rendek, míg a legutóbbi adók fölhasználásáról a fejedelem számadást nem terjesztett eléjük. Ez adott alkalmat legelőször már 1707-ben Szászországban a főszámvevő-kamara fölállítására, a mely példát 1714-ben követte Poroszország is, majd 1761-ben Ausztria, hol Mária Terézia léptette életbe az első udvari számvevőséget, holott az első rendszeres előirányzat csak 1848-ban látott napvilágot.

Érezte tehát már az absolut állam is a pénzügyek kezelése terén a nyilvánosság előnyeit. Valóban már *Rau* rámutat (*Finanzwissenschaft*, 551—566. §.) a költségvetés nyilvánossága egyéb előnyei közt arra is, hogy az növeli az állam iránt való bizalmat, s így történik, hogy Poroszország már jókorán, 1821 óta, Necker azonban 1781 óta rendszeren közzététette az államháztartás kimutatásait. Nagy és nevezetes előrelépést jelentett ez, mert egész Neckerig az állami jövedelmek és kiadások a legfontosabb államtitok gyanánt őriztettek, s mindent elkövettek, hogy az államot terhelő adóságokat, a pénzügyek valódi helyzetét mély homály fedje. Legtovább tartott ez a rendszer Oroszországban, hol még csak hatvan évvel ezelőtt is, mikor Cancrin pénzügyminister meghívást kapott a nagyherczeg trónörökösnek a pénzügytudományokban való oktatására, s erre a czártól különös utasítást kért — Miklós czár parancsa az volt, hogy szorítkozzék csupán az állami bevételek előadására, a kiadásokról majd maga fog előadást tartani.

De míg az önkény-államban a pénzügyek nyilvántartásának oka tisztán a finaciális kezelés belső követelménye volt arra a célra, hogy az államháztartásban szükséges rendet biztosítsa, addig a rendi államban egészen másnemű tényezők játszanak szerepet. Itt a subsidium-kérésnél a fennálló bevételek és a szükségessé vált kiadások szembeállítása arra való volt, hogy a rendeket meggyőzze hozzájárulásuk szükségességéről s a fejedelem patrimonialis jövedelmei elégtelenségéről. Franciaországban ez okból terjesztette elő Szép Fülöp már az états generaux-k 1302-iki ülésein a bevételek és kiadások párhuzamos összeállítását, s ugyanezt tette Angliában II. Richard is 1379-ben.

Nálunk ehhez még egy további körülmény is járult. Őseink a közkiadások külön nemeire külön forrásokat rendeltek; így pl. a királyi ház fentartására, isteni tiszteletre

külön jószágokat, katonatartásra az adót, rendkívüli szükségekre pedig a nemesség összes értékét. Hozzávehetjük még a portánkénti kivetés rendszerét, mely a fölosztási kulcs arányában, palatinális conscriptio alapján vagy compromissionalis bíróság mellett tétetvén folyamatba, az állam terhei nyilvántartásának növelte garantiáit. Majd később a «regulamentum militare», s az 1715-iki 8. és 1723-iki 1. és 2. törvény-cikkek szabályozták a katonai élelmezés és elszállásolásból eredő terheket, melyeknek természetben való kiszolgáltatásáért II. József császár a megváltási összeget 740,000 forintban állapította meg.

Már az eddigiekből is kitetszik, hogy a budget-jognak két párhuzamos fejlődési irányát különböztethetjük meg a feudális és rendi állam adózási viszonyaiban. Egyrészt ugyanis a közadók forrásainak nyilvántartása a sikeres gazdálkodás föltételének elég korán felismertetve, az állami pénzügyek egész rendszerének gerinczévé volt válandó, a nélkül azonban, hogy ez föltétlenül maga után vonta volna a népnek az adómegajánlási jogban és a közterhek viseléséhez való hozzájárulásában megnyilatkozó politikai souverainitása elismertetését, mert hisz ez csak a közteherviselés kimondásával érvényesülhetett a koronával egyenrangú tényező gyanánt. Mindaddig, míg e nemzetnek egész más osztályai voltak azok, kik az adót megajánlották, és mások, a kik ezt verejtékekkel fizették, mindaddig természetesen nem lehetett szó az egygyéforrott nemzeti öntudat oly érvényesüléséről, mint a milyen a rendi állam kötelekeiből kibontakozó modern, s a jogegyenlőség és képviseleti rendszer alapjaira fektetett parlamentarizmus államokban vívta ki magának a budget-jog mai alkotmányos fegyverét. Másrészt azonban már korán is kimutathatók nyomai bizonyos törekvéseknek, melyek különösen a külfáborúk folytatásához szükséges subsidiumok megadásának föltételeit az ország sérelmei orvoslásához fűzték

és ez úton érezhető mértékben szaporították a szabadság és alkotmányosság garanciáit, szemben a túlköltekező fejedelmekkel.

Könnyű és megfogható példát nyújt erre Anglia, hol a Norman és Plantagenet királyok alatt az állam bevételeinek zöme még a koronajavakból s a királyoknak alattvalóik felett gyakorolt feudális jogaiból vette eredetét. Az angol hűbéruralom alatt nem létezett sem korlátlan földtulajdon, sem pedig közös birtokrendszer. A király, mint az állam feje, bitorolta azt, a mi másutt egy osztály kiváltsága, vagy az egész nemzet joga volt. A főurak és nagybirtokosok tehát a szó szoros értelmében hűbéresei voltak, s ő ezzel szemben tőlük katonai szolgálatot vagy pénzbeli szolgáltatásokat követelt. Illetéket vetett ki az örökségekre, mert a hűbéri javak eredetileg nem voltak öröklők, azután kiskorúak gyámságát vállalta el, bevonta azon alattvalóinak javait, kik elégedetlenségét magukra vonták, s ily módon nem csekély jövedelemre tett szert. Így pl. Hódító Vilmos jövedelme, eltekintve a feudális előjogaiból származó előnyöktől, csupán csikarásai és zsarolásai, uradalmi és a dán hódítók által kivetett sarcz, a Danegelt után, körülbelül 100 millió forintot tett ki mai pénzben, azonkívül, hogy katonáit az ország nemesei saját pénzükön állították ki.

Azonban az angol királyok sohasem tűntek ki takarékoságuk által, s akár tékozlási hajlamaik, akár kegyenczeik méltatlan pártfogása folytán, hamar jöttek abba a helyzetbe, hogy jövedelmeiket elpocsékolva, a nép segélyéhez kellett folyamodniok. I. Vilmostól kezdve eleinte saját elhatározásaiból vetettek ki adókat, de ezek nemsokára oly nyomasztókká váltak, hogy a „landholder”-ek meghallgattatást követeltek azok kivetésénél. János király követelőzései végre oly hatatlanná tették a helyzetet, hogy épen ez vált az első nagy angol szabadság-charta létrejöttének közvetlen okává is.

Ettől fogva alig volt lehetséges a királyoknak adót vetni ki a parlament szentesítése nélkül. Utódai alatt a nagy alkotmány-reform még mélyebb gyökeret vert. I. Eduárd, ki elég erős volt dacolni a pápasággal s az angol egyházat törvényen kívül helyezni, míg csak bele nem egyezett abba, hogy önmagát megadóztassa az állam javára, nem bírt elég erővel dacolni alattvalóival, midőn zsarolásai ellen oltalmat követeltek, s uralkodása huszonkettedik évében, 1294-ben létrejött a Magna Charta híres addenduma, «de tallagio non concedendo», melynek értelmében jövőre egy angol király sem vethet ki adókat a parlamentbe gyűlt rendek és polgárok beleegyezése nélkül. Így nyerte a népszabadság első nagy garantiáját az angol parlamentarismus őskorában: attól fogva a királyok ellenállása mindig megtörtött a nép ragaszkodásán kivívott jogaihoz; I. Károly koronáját és életét vesztette, midőn megkísérelte a parlament hozzájárulása nélkül kormányozni.

Ily nyomokon fejtett ki a parlamenti gyakorlat mai állása az alkotmányos budget ellenőrzése körül, párhuzamban a nézeteknek azon egyidejű tisztázódásával, mely elméleti téren is lassan-lassan helyt adott a modern budget-technikának, szemben a camarális tudományok mult századi szűk látkörével, mely kezdetben nem ismert különbséget az államháztartási rendje és a magánháztartás principiumai közt. Csak Sonnenfels volt az első, ki a bevételek és kiadások közti viszony tekintetében határozott különböztetést tett a magán- és az államháztartás közt, s elsőnek declarálta azt a maig is érvényes tant, hogy az államháztartásban a bevételeknek az állam gazdasági erejéhez képest meghatározandó kiadásokhoz kell viszonyulniok.

A fentiekből kitűnik, hogy nem egészen van igaza Leroy-Beaulieunek, mikor azt mondja, hogy az adómegszavazás jogából fejtett ki a budget, úgy a mint azt ma értjük. Talán

az eddigiekben sikerült kimutatnunk, hogy e tétel nem mindenben felel meg a tényeknek, először azért, mert a budgetnek bizonyos neme mindig létezett, létezett még oly államokban is, melyek teljes önkényuralmi szervezeten épültek; másfelől pedig a rendi állam keretében is bizonyos megkülönböztetések teendők azok között a kiadások közt, melyek az ország rendes szükségleteinek feleltek meg, és azok között, melyek mint önkéntes adományok, subsidiumok — dons gratuits — tisztán a fejlődelmek udvartartásának fényére, személyes politikájok eszközeiül, vagy hadviselések céljaira szolgáltak.

Mielőtt azonban a modern parlamenti államok költségvetési rendszereire áttérnénk, hogy azokat államjogi viszonylatainkban tegyük tanulmányunk tárgyává, szükség lesz előbb általánosságban keresni meg a kiinduló pontot, mely megítélésünknel zsinórmértékül lesz hivatva szolgálni.

Laband meghatározása szerint a költségvetés egy számadás és pedig nem a már teljesített kiadások és bevett jövedelmek felől, hanem a jövőben várható bevételekről és kiadásokról, tehát úgynevezett előirányzat, mely megfelel a gazdasági periodus befejezése után előterjesztendő számadásnak a valószínű bevételek és kiadások felől. Egy számadás azonban nem tartalmaz szabályokat, legkevésbé jogszabályokat, hanem tényleket. Rövid, számokkal kísért tételekben referál a már bekövetkezett vagy előrelátható bevételek és kiadások felől. A kimutatás rendszerint nem állapít meg jogi kötelezettséget a bevételekkel vagy kiadásokkal szemben, hanem föltételezi csupán a jogi kötelezettséget, összeállítja csupán pénzügyi eredményeit.

Ennélfogva sem a költségvetés egybeállításának egy jövőbeli, sem a számvevői ellenőrzésnek egy elmúlt időszakkal szemben, nincs semmi köze a törvényhozáshoz, mint a jogrend állami szabályozásához, hanem csupán a közigazgatásra tartozik, s az a jog, melylyel a népképviselőt mindkét vonat-

kozásban alkotmányszerűleg bír, midőn a költségvetéshozzájárulás, a zárszámadást pedig fölmentés végett elébe kell terjesztetni, nem egyéb, mint a közigazgatásban élvezett jelentékeny rész s ennek terjedelmes ellenőrzése.

Tovább aztán, hogy a költségvetés elfogadásának jogi jelentőségét kimagyarázza, Laband a kiadásokat önkényesekre és szükségességekre osztja fel államjogi értelemben.

Az előbbieket az országgyűlés tetszés szerint megtagadhatja, s elfogadásuk oly önkéntes megajánlás jellegével bír, mely nélkül a kormány ezen kiadások eszközzésére egyáltalán föl sincs jogosítva. Emezeket azonban nem szabad a jogosított hitelező beleegyezése nélkül az országgyűlésnek megtagadni. Megszavazásuk az országgyűlés államjogi kötelessége s nem egy fizetési meghatalmazás jellegével bír a kormánnyal szemben, hanem a kiadás szükségessége és célszerűsége elismerésének természetével. Ezeknek tulajdonképeni jogalapja, függetlenül a költségvetéstől, országos törvényeken vagy szerződéseken nyugszik. Formailag ugyan mindezek a kiadások is a törvényhozás megszavazásának vannak alávetve, anyagilag azonban ez a megszavazás nem valódi megszavazás, mert az országgyűlés nincs jogosítva azt megtagadni.

A költségvetés megszavazásának ezen jogi felfogásához most Laband a legmesszebb menő következtetéseket fűzi azon esetre, ha a budget-törvény létre nem jó, s mondhatnók, éppen ebben áll az egész Laband-féle tannak magva.

Ugyanis Labaud abból indul ki, hogy daczára azon alkotmányos intézkedéseknek, hogy a költségvetésnek a költségvetési év kezdete előtt törvénynyé kell válnia, fennáll a lehetőség, hogy tényleg, a nélkül hogy bárki ebben hibás lenne, a költségvetés nem jó idején létre. Az alkotmány nem szabja meg sem nálunk, sem abban az államban, melyre Laband fejtegetései *in concreto* vonatkoznak, t. i. a német birodalmi jogban, hogy mi a teendő ily esetben. Hézag van

tehát az alkotmányban, melyet tudományos úton, általános jogelvekből levezetőleg kell kitölteni.

Nem vonja kétségbe Laband, hogy a költségvetés létre nem jött az alkotmányos állapottal ellenkezik; de ha már egyszer e körülmény előáll, a kérdést objective kell föltenni és megoldani: «Minő jogszabályok lépnek érvénybe a bevételek és kiadások kezelésénél, ha a költségvetési év kezdetén a költségvetési törvény még nincs megszavazva?»

Erre Laband így felel: «Ha abból a gondolatból indulunk ki, hogy a budget-törvény egyedüli és kizárólagos törvényes alapja a pénzügyi gazdálkodásnak, úgy hogy a kormány csak a budget-törvény által hatalmaztatik fel arra, hogy kiadásokat eszközöljön és közadókat hajthasson be, akkor következetesen arra az eredményre jutunk, hogy ha egy budget-törvény létre nem jó, a pénzügyi gazdálkodásnak, tehát általában az államgépezet működésének szünetelnie kell.

De — teszi hozzá Laband — ezen absurd következtetésen mutatja ki magát az elmélet tarthatatlansága. Mert nem jelent az egyebet, mint az állam teljes desorganisatióját és felbomlását. Ha ellenben a költségvetési törvény azon fentebbi magyarázatához tartjuk magunkat, melyet Laband a költségvetési felhatalmazás kettős jellegéből kiindulólág tett megkülönböztetéssel fejt ki, akkor arra a tételre kell jutnunk, hogy a mennyiben a kormány csak a költségvetés által nyer felhatalmazást közadók kivetésére és behajtására, kiadások eszközlésére, ez a jogositványa szabályszerűen létrejött költségvetés nem létében hiányzik, ellenben azok a jogositványai, melyekkel a kormány állandó érvényű törvények alapján bír, csupán a költségvetési felhatalmazás hiányában, tehát egy formális jogalap hozzá nem járulása folytán el nem vonhatók tőle, mivel ezen jogositványok évenkénti meghosszabbítására vagy megerősítésére semmi szükség sincs.

Ezen elvből vezeti le Laband azt a következtetést, hogy

a költségvetési törvény létre nem jötte esetén a kormány minden szükséges, de magassága szerint meg nem állapított kiadás tekintetében annak egész összegére nézve ugyanazt a felelősséget viseli, mint a költségvetés alapján történő kezelés mellett a hitel-tüllépéseknél; ugyancsak a költségvetési törvény létre nem jötte esetén pedig minden oly kiadással szemben, mely külön törvényen nem alapszik, felelőssége ugyanaz, mint rendes költségvetési kezelés mellett a budgeten kívüli kiadások esetében.

Laband ezen felfogásával szemben *Schulze*, bár lényegében vele megegyezik, mint teljesen abnormis, alkotmányellenes állapotot tekintő a költségvetés nélküli kormányzást, melyben a kormány csakis a kényszerhelyzet hatása alatt van jogosítva és kötelezve az államgazdálkodást tovább folytatni. Elismeri, hogy a költségvetés megszavazása az államjog szempontjából a ministeriumra nézve azzal az előnnyel bír, hogy a budgetszerű kiadások tekintetében létrejött megegyezés folytán felelősségen kívül áll, mert a kamarák jóváhagyása által van fedezve, de a költségvetés meg nem szavazása esetében is csak arra következtet *Schulze*, hogy ha ily körülmények közt eszközöl a kormány kiadásokat, úgy ezt saját felelőségére teszi, illetve bizonyítani tartozik a parlament előtt, hogy a tett kiadásokat a törvény és a közügy követelte meg. Röviden a kormányra hárítja *Schulze* a bizonyítási teher, hogy meg kell győznie a törvényhozást minden egyes kiadása törvényességéről és szükségességéről.

Schulze itt nem veszi észre, hogy állítása merő *petitio principii*, mert hisz épen a mit bizonyítani kíván, t. i. a kiadások törvényszerűsége képezi a budget-jog kriteriumát. Hogyan lehet egy kiadás törvényszerű a budget keretén kívül? És hogyan bizonyítani a törvényszerűséget másképp, mint maga a budget-felhatalmazás által? És ha már ettől eltekintenénk is, mihelyt a kormány bizonyítási kötelezettségét a financiaális

kezelés bármely stádiumában elismerjük, mit jelent az egyebet, mint a parlament budget-jogának a maga egészében, csak-hogy más alakban való fentartását, tudniillik a kormány politikai felelőssége helyett a sokkal nehezkesebb jogi felelősséggel.

Általában jellemző a német államtudományi írókra, kik e kérdéssel foglalkoztak, a parlamentarismus alapkövetelményei iránt való azon szűk látkör, mely a német parlamenti viszonyok korlátoltságából magyarázható. Beleesik ebbe az egyoldalúságba maga Gneist is, ki pedig a positiv német államjogra az angol jog elveit alkalmazza. Nemcsak az angol parlamentáris fogalmak mintaszertisége iránti hódolatból teszi ezt, hanem abból az okból is, mivel a kérdés lényeges momentumai Angliában egészen azonosak a német alkotmányosság hagyományaival. Úgy Angliában, mint Németországban tudniillik a korona-jövedelmek kettős forrásból erednek: 1. a fejedelem örökös jövedelmeiből; 2. az időnkénti subsidiumokból. E megkülönböztetés helyébe — mondja Gneist — újabb időben a szilárd és ingó állami bevételek közti ellentét lépett.

Csak-hogy Gneist ebből a kettéosztásából a költségvetés jogi constructiójának nem azt a logikus következtetést vonja ki, a melyre a francia budget tekintetében Benjamin Constant és Laffitte jutottak, midőn annak angol mintára kettéosztását javasolták consolidált budgetre és rendkívüli budgetre, úgy hogy az évenkénti megvitatás csak ez utóbbiakra szorítkozzék, de az egész kormányzat ne tétessék minden évben kérdésessé, hanem Gneist az egész költségvetésnek csak egy consolidált végrehajtási rendelet hatályát tulajdonítja s ennek következtében a budget megtagadását is *actus inanis*-nak tekinti s a költségvetési törvény létre nem jöttének csak azt az eredményét ismeri el, hogy a ministerek a költségvetési törvényben számukra adott közelebbi directiva nélkül az állami functiók végrehajtását saját felelősségükre vállalják el.

A felsorolt publicistákétól eltérő nézetet vallanak Rönne, Martin, Zorn, kik elfogadják azt a felfogást, hogy az évenkénti költségvetési felhatalmazás a bevételek és kiadások kezelésében törvényes bázisul szolgál. Legélesebben domborodik ki ez a gondolat *Zornnál*, a ki mindenekelőtt ezt a két tételt állítja fel:

a) a költségvetésbe fölvett s az állam közkormányzati ágai szerint fölosztott kiadási tételek a kormány törvényes felhatalmazását alkotják arra, hogy bizonyos célokra bizonyos összegeket használhasson fel, s egyúttal törvényes kötelezettséget arra, hogy ez összegeket a megfelelő célokra fordítsa ;

b) a költségvetési törvénybe beállított bevételek hasonló jogi természetűek. A kormány a költségvetési törvény által felhatalmaztatik, hogy a bevételeket igénybevehesse.

Ha minden bevétel és kiadás — fűzi tovább Zorn — be kell hogy állíttassék a költségvetésbe és ez a költségvetés egy év tartamára érvényes törvényt képez, a mint az alkotmány előírja, úgy ebből logikai szükségképeniséggel foly, hogy állandó bevételek és kiadások az államban jogilag egyáltalában nem is léteznek. Minden törvény, mely az államnak állandó bevételi forrásokat nyit meg, s minden törvény, mely az államra tartós kiadási kötelezettségeket ró, az alkotmány szerint, jogi fennállása tekintetében a költségvetésben foglalt évenkénti végrehajtási törvényhez van kötve. Az állam minden joga a bevételekhez és minden kötelezettsége a kiadásokra tehát a pozitív alkotmányjog szerint csak egy évre áll fenn.

Ha pedig az állam minden bevétele és kiadása csupán az évenként kibocsátandó budget-törvényen alapszik, akkor a kormány nincs jogosítva bevételeket és kiadásokat eszközölni, ha ez a törvény létre nem jött.

Ellenben Gneist kiinduló pontjához csatlakozva, annak általunk jelzett folyományait is teljes mértékben levonják a

német alkotmányjogi írók közül Gerber, Mohl, Pözl, kik szerint az állam kiadásai valóban *szükségessékre* és *hasznosakra* oszthatók, s az előbbiekre nézve mindannyian hangsúlyozzák a kamarák alkotmányos kötelelességét, hogy azokat megszavazzák, míg a csupán hasznos kiadások tekintetében szabad kezet engednek.

Összefoglalva most a mondottakat, a költségvetés elméletének három különböző felfogását constatalhatjuk a felsorolt politikai írók szerint. *Laband* nézete szerint a költségvetés megállapítása egy oly fontos kormányzati tény, mely egyenesen a törvényhozás factoraihoz utalandónak mutatja ezen cselekményt. Mindazonáltal — ismét hangsúlyoznunk kell — merőben kormányzati tény, mely a törvénynek csak látszatával bír. Ezáltal a kormány abba az előnyös helyzetbe jut, hogy szemben a törvényhozás által jóváhagyott költségvetési tételekkel, azok szükségességének és célszerűségének bizonyítási kötelezettsége alól fel van mentve. Ha a budget-törvény el nem fogadtatik, úgy a kormány elveszti ezt az előnyt, egyébiránt pedig az államkormányzat akadálytalanul halad tovább a maga útján.

Némileg módosítja *Laband* elméletét *Schulze* azzal a hozzászólással, hogy a költségvetési törvény létre nem jött esetén a kormány csak a szükség állapotához képest van jogosítva és kötelezve az ügyeket tovább vezetni; úgyde ha az államgazdálkodás vezetése költségvetési törvény nélkül csak egy szükségbeli állapot, költségvetéssel ellenben normáljogi és alkotmányyszerű, akkor *Schulze* szerint a költségvetési törvénynek nyilvánvalólag az a rendeltetése, hogy az állam ügyei vezetését normál-jogivá és alkotmányossá tegye, s akkor a budget-törvény egyúttal az állam ügyei vezetésének jogszerű bázisa.

Átvezet ez az okoskodás arra az álláspontra, melyet főképp *Rönne* és *Zorn* — utóbbi azonban legmesszebbmenő-

leg — képviselnek, s melyhez képest a kormányt mindig csak egy évre illeti a bevételek és kiadások körüli jog, s ezt a törvényhozói hatalomnak az állami pénzügyek vezetésére ideiglenesen felhatalmazó költségvetési törvénye által kapja meg. Költségvetés nélkül tehát a kormány a közjövödelmek kezelésére nincs feljogosítva. Ezen nem változtat a törvényhozás kötelessége, hogy egyes tételeket a költségvetésbe tartozik belevenni, mert ezzel nem szűnik meg a költségvetési törvény lényegileg államjogi felhatalmazás jellegével bírni. *Rönne* álláspontja tehát úgy értelmezendő, hogy szerinte költségvetési törvény nem léteben s ettől függetlenül is fennállnak ugyan a bevételekről és kiadásokról szóló törvények. csakhogy nincs kormány, a mely felhatalmazással bírna azok kezelésére. *Zorn* egy lépéssel továbbmegy, s megfordítva a tételt, azt állítja, hogy igenis, a kormány jogosítva volna az ügyek további kezelésére, csakhogy nincs törvény, a minek alapján ezt tehesse, mert midőn az alkotmány megszabja, hogy a bevételek és kiadások évről-évre megállapítandók, ezzel kimondja azt is, hogy minden idevonatkozó törvény egy «lex annua», melynek a költségvetés csupán meghosszabbítását jelenti; ha pedig a költségvetés létre nem jön, úgy ez a «lex annua» is hatályon kívül helyeztetik.

Jellemző, hogy a subtilis német elme abban a törekvésében, hogy a budget-legislációt az államjogi abstractiók szörszálhasogatásaiba vonja bele, képes levegőben függő fictiókhoz folyamodni; ellenben szem elől téveszti annak a pártkormányzati rendszer alapjaival összefüggő szorosan politikai természetét. Ebben áll az elősorolt vélemények legtöbbszörének tévedése, Labandtól Zornig, hogy a midőn merőben objectiv momentumokra alapítják fejtegetéseiket, ugyanakkor kitérnek azon jogosult subjectiv tényezők elől, melyek a parlamenti pártkormányzat alapelveivel járnak s a költségvetés megvagy nem szavazását az egészséges pártélet alakulásait irányzó

politikai bizalom kérdésévé teszik. Nyilvánvaló, hogy e fejtegetéseken végig vonuló gondolat szülője a német alkotmányosság azon tökéletlensége, mely nem ismeri a parlamenti többségből kikerülő kormányok váltakozásait, melyek tökéletes correctivumát szolgáltatják a budget megtagadásához fűzött jogi aggályoknak.

Egészen más szempontból helyeselnök mi az állami kiadásoknak a budget-jog szempontjából tett megkülönböztetését, szükségessékre és hasznosakra, vagyis consolidált és rendkívüli budgetre; mert ez teljesen lehetővé tenné a budget-jog alapján fekvő nagy alkotmányos principium megóvását, a nélkül, hogy a kisebbségeknek az erőszak, az obstructio fegyverét kínálná fel a pontonkinti szavazás lehetősége által.

Ha az ilyképen, benső momentumainál fogva kettéosztott budget-törvényből csak a consolidált kiadásokra nem vonatkozó rész nélkülözné az állandó törvény jellegét s tekintetné merő közjogi felhatalmazványnak, ellenben a consolidált budget megőrizné azt az állandó törvény-jellegét, mely a változó politikai kormányoktól független államhatalomnak a közszolgálat functionariusaival fennálló szerződésszerű pragmatikáján alapul s ekkép elfogadásával egy kötelességi momentumot ró a törvényhozásra: ez esetben könnyen elkerülhetők lennének azok az időt rabló viták, melyek rendesen a factiosus ellenzékek véget nem érő expectoratioival késleltetik a budget-törvény létrejöttét.

A mi most a budget-jognak ezen lényegi meghatározásán túl azokat a formális garantiákat illeti, melyek a törvényhozási munka rendes menetében gyökereznek, eltekintve a tulajdonképeni költségvetési technika egyes fejleményeitől, melyek inkább az előirányzat külső mechanismusában nyilvánulnak: ezek annyira specialisok és eltérők, hogy majdnem lehetetlen tökéletes összeállítást adni róluk. Azért csak néhány kiemelkedőbb mozzanatra fogunk itt szorítkozni, me-

lyek lehetőleg föltüntetni igyekeznek a budget administratív és parlamenti előkészítésének módozatait, az azokra vonatkozó intézkedésekkel s a tárgyalások rendjét megállapító normákkal.

Hollandban pl. minden ülősszak kezdetével szeptemberben a kormány a következő évre előirányzott kiadásokat (január 1-től deczember 31-ig) a törvényhozás jóváhagyása alá terjeszti. A költségvetés a kormányzati ügyeknek megfelelő fejezetekre van osztva; így *a)* királyi ház; *b)* a nagy államtanácsok, t. i. *Etats generaux*, *conseil privé*, *conseil financier de contrale*; *c)* külügyek; *d)* igazságügy; *e)* belügy; *f)* tengerészet; *g)* pénzügy, államadósági osztály; *h)* hadügy; *i)* gyarmatügy; *j)* előre nem látott kiadások.

Egy második törvény gondoskodik minden évre a fedezetekről. Minden fejezet külön törvényjavaslatot képez és külön szavaztatik meg. A fejezetek minden kiadásra nézve szakaszokra vannak osztva. A szakaszokat külön szavazza meg az alsóház, melynek módosítási joga van. Mikor az összeget megszavazta, a felsőházhoz küldik, de ez utóbbinak nincs módosítási joga az alkotmány értelmében, s módosítás nélkül csupán en bloc szavazhat meg vagy vethet vissza.

A költségvetés megszavazása nyilvános ülésen történik, minden szakasz külön szavaztatik meg. Az összes ülés előtti tanácskozást megelőzőleg minden fejezet tárgyalás alá vétetik azon öt osztályban (16—16 tagból), melyekre a ház oszlik. Minden osztály egy előadót nevez ki, s az öt előadó alkotja a budget-bizottságot. Ez a bizottság jelentést szerkeszt, mely teljes képét nyújtja az osztályokban tett megjegyzéseknek. Ez iratot kinyomtatják s a kormány elébe terjesztik, mely nyomtatott memorandumban felel rá s ebben elfogadja a megfelelő módosítványokat. Az osztályok vagy bizottságok s azoknak előadói függetlenül működnek. Az előadók bizottsága oly meg-

jegyzéseket vagy indítványokat tehet, a milyeneket helyeseknek lát. De ez általában nem történik a kiadásoknál. Semmi kiadást nem eszközölhet a kormány a parlament express felhatalmazása nélkül. Minden kiadás a budget egy külön szakaszára kell hogy alapíttassék, s a pénzügyekre nézve egy teljesen független ellenőrző tanács áll fenn, melynek tagjait élethossziglan választják (számvevőszék). Ennek jóváhagyása szükséges minden kiadási tétel folyósításához. A különböző kormányzati ágak fejei nem utalványozhatnak semmi kiadást, míg azok a kiadások revideálva nincsenek és helybenhagyva az ellenőrző tanács által. A tanács fontolóra veszi 1. vajjon a kiadás tárgya, melyet javasolnak, megfelel-e a költségvetés azon szakaszainak, a melyre hivatkozás történik; 2. vajjon egy szakasz dotatiója emeltetett-e és elegendő rendelkezés alatti alaptól áll-e?

Olaszországban január 1-től december 31-ig tart a pénzügyi év, de a pénzügyminister már márczius első felében benyújtja a jövő évi budgetet. Ez tíz részre vagy törvényjavaslatra oszlik; egy a bevételekről, kilencz a kiadásokról szól. Ezek a részek megfelelnek a különböző ministeriumoknak, s annyi szakaszra oszlnak, hogy minél részletesebbek legyenek. A költségvetési törvényt mindkét ház meg kell, hogy szavazza, azután királyi szentesítést kell hogy nyerjen s ki kell hirdetnie a következő év januárja előtt.

A költségvetés minden tárczája két fejezetre oszlik: egyik a rendes bevételek és kiadások, másik a rendkívüli bevételek és kiadások. A budget minden részét egy indokolás előzi meg, mely az évről-évre beállt változásokat tünteti fel. Márczius első felében a pénzügyminister leteszi a ház asztalára a december 31-ikével végződött év bevételeinek és kiadásainak budgetjét.

Az egész költségvetés bevételi és kiadási szakaszokra van osztva s egy összehasonlítás kíséri a megelőző évben

előirányzott fedezetek és a végleges budgetben megállapított tényleges bevételek és kiadások közt. Ugyanakkor a pénzügy-minister előterjeszti a kincstár tényleges állapotának kimutatását, a mint az a múlt év december 31-ike után alakult.

A kamara az ülésszak elején 30 tagból álló általános budget-bizottságot választ. Ez a bizottság megvizsgálja a végleges költségvetést s az előirányzott költségvetést minden részletében, kiadásokat, leszállításokat, mindenféle változtatást ajánlhat, s ehhez képest jelentést tesz a kamarának (lásd a hollandi bizottság ide vonatkozó hatáskörét); ugyanezt teheti minden képviselő is, mikor a budget tárgyalás alá kerül s a kamara dönt ezekben (bizottság nélkül). Ha a kamara elfogadta a költségvetést, úgy az a senatus elé kerül, mely 15 tagú bizottságot nevez ki a pénzügyi előirányzatok részletes megvizsgálására. A senatus, melynek ugyanazon jogai vannak, mint a kamarának (tehát módosítási joga is), azután megszavazza az előirányzatokat.

Az általános budget-bizottság albizottságokra oszlik. Minden albizottság megvizsgálja a budgetnek őt illető részét s megteszi rá megjegyzéseit. A budget-bizottság végleges határozatát a különböző észrevételekre a kamarához intézett általános jelentés formájában terjeszti elé. A senatus állandó bizottsága nem oszlik albizottságokra, de megosztja munkáját azon 15 tag közt, melyből áll. A két kamara mindkét bizottsága megvizsgálja a jövő évi költségvetést, valamint a megelőző évi zárszámadást. Mindegyik budget-bizottság megteszi észrevételeit s közli azokat az illető házzal. Mindkét ház mint utolsó forum dönt a bizottságok és a kormány által előterjesztett indítványok felett. A két kamara közötti eltérés esetén a tárgyalás alatt levő indítvány a kamarák egyikéhez vagy másikához utasítatik, a körülmények szerint. A költségvetési bizottságoknak meg nem kötött álláspontja van. Kérdést intézhetnek a ministerekhez s bekérhetik tőlük a szükséges adatokat.

Semmiféle kiadást nem lehet eszközölni a budgeten kívül máskép, mint ha a kamara által helybenhagyva van. Semmi átruházás egyik fejezetből a másikba nincs megengedve. Semmi fizetés nem teljesíthető a számvevőszék (corte dei conti) beleegyezése nélkül, melynek tagjai a kormánytól teljesen függetlenek és elmozdíthatlanok. A számvevőszék megtagadná hozzájárulását minden kiadástól, mely nem foglaltatik a budgetben, s a megszavazott hitel minden túllépésétől. A költségvetés mindig 160.000 lírát tartalmaz, előre nem látott kiadások fedezésére, azonkívül 160,000 lírányi tartalékalapot. Azon kiadások, melyekre a tartalékalap fordítható, fel vannak sorolva a budget-törvényben. A tartalékalapnak minden igénybevétele királyi végzés és ministertanácsi határozat alapján történik. Azonkívül a számvevőszéknek kell jóváhagynia a kiadást és azt a hivatalos lapba beiktattatnia. A parlament legközelebbi összeülésénél a kormány törvényjavaslatot kell hogy beterjesszen, hogy indemnitást kapjon az ekkép felvállalt kiadásért. A kormány részéről semmi kiadás nem lehetséges a parlament által megszavazottakon kívül.

Az Egyesült-Államokban minden ülésszak kezdetén, decemberben, a foederális kormány a congressus elé terjeszti a következő évre a különböző szolgálati ágak kiadásainak részletes terveit. A képviselőház e javaslatot egy állandó bizottsághoz utasítja, mely a képviselőház appropriationális bizottságának neveztetik. A mi a senatust illeti, ez a pénzügyi bizottsághoz utasítja. A congressus mindkét kamarája még más megbizottakat is küld ki, hogy a kormányzat különböző ágainak kiadásait megvizsgálják: a külügyi, igazságügyi, hadügyi, tengerészetiügyi bizottságot. Külön bizottságok vannak megbízva a ministeri tárczák kiadásai revisiójával. A kiadásokra felhatalmazó törvények első sorban a képviselőház előtt az appropriationális bizottság által referáltatnak, a senatus előtt pedig a pénzügyi bizottság által.

Szokás az előirányzott kiadásokat különböző fejezetekre osztani, melyek különböző közhatalmú ágaknak felelnek meg. Az appropriationalis bizottság és a pénzügyi bizottság ez előirányzott kiadásokat részletesen veszik tárgyalás alá, conferálnak az illető kormányzati ágak fejeivel s tanukat idéznek meg, ha szükségét látják. A bizottság határozatai a congressus elé vitetnek, mely letárgyalja és megszavazza a kiadások egészét és részleteit. A két kamara megegyezése szükséges, mielőtt egy törvény a végrehajtó hatalom jóváhagyása alá terjesztetnék. Ez utóbbinak vetojoga van, melyet úgy gyakorol, hogy a törvényjavaslatot a kamarához visszaküldi, megjegyzéseivel együtt. De kétharmad többség egyik és másik kamarában a törvényjavaslatot az elnök vétó-ja daczára törvényerőre emeli. A kiadások és az appropriatio felülvizsgálatával megbízott bizottságok teljes függetlenséget élveznek, csak azon törvényhozási kamara előtt felelősek, melyből erednek. A törvény eltilt bármely állami departement-nak más, mint törvényhozásilag engedélyezett kiadásokat.

Várnai Sándor.

AZ AESTHETIKA ELVEI A POSITIVISMUS SZEMPONTJÁBÓL.

— Második és befejező közlemény. —

II. A művészet fejlődési stadiumai és végpontja.

A művészet theoriájának és osztályozásának e rövid vázlatát után most már rendeltetésével is foglalkozhatunk vagyis azon szerep méltatásával, melyet az emberiség életében, még pedig úgy az egyéni, mint a collectiv életben betölteni hivatva van. E részben bizonyos előítéletek uralkodnak még közöttünk, melyek szerint hajlandók vagyunk a művészet virágzási korszakát és befolyásának teljét a múltban keresni. Pedig az előadandókból világos lesz, hogy az aesthetikai «aurea aetas» csak még azután fog bekövetkezni, s hogy a művészet eddigi evolúciója csak előkészítő jelleggel bírhatott, a mennyiben a lényeges feltételek összehatása mindig hiányos volt.

Nevezetesen a mi az ó-kort illeti, igen túlozták a régiek, aesthetikai hajlandóságait, mely előítélet egyszerűen azon a tényen alapul, hogy a képzelőtehetség szükségképen főszerepet játszik az ember kezdetleges világfölfogásának megszerkesztésében. Ez az oka annak is, hogy a görög-római polytheismust hajlandók vagyunk egyszerű művészeti termék gyanánt tekinteni, a mióta a velejét képező hit elenyészett. De e hit s a rajta felépült vallásrendszer több mint ezer éves fennállása

már magában is elég bizonyosság arra, hogy e hit nemhogy aesthetikai productum volt volna, inkább az emberiség philosophikus geniusának terméke, a mely, a positiv evolutio általános érvényű törvénye szerint, egyedül spontan módon nyilatkozhatott meg, azaz úgy, hogy életet kölcsönzött előbb a feltünőbb külső természeti tárgyaknak s tisztelet tárgyaivá tette azokat, majd a természeti erőket s az emberi természet hajlamait abstrahálván, ezeket mintegy személyesítven: bizonyos nagyított emberi skálán istenek gyanánt tisztelte. A költészetnek ebben nem volt más része, mint hogy természetéből kifolyólag szépítette, fölékesítette e conceptiókat. Bizonyos azonban, hogy a polytheistikus philosophia a feldisztítés tisztét a művészet fejlődésére sokkal jobban ki tudta használni mint bármilyen más későbbi rendszer. Innen van, hogy aesthetikai tehetségeink kifejlését úgy az egyén- mint az egyetemességre nézve e korba kell helyoznunk.

Mindamellett is a művészet csak külső dísze maradt az ó-kori világrendnek. Nem is fejlődhetett ki szabadon, csak mikor a theokratia bilincseit széttörte; mert ez utóbbi bekebelezvén a művészetet — még pedig igen alárendelt helyzetben — a saját regimejébe, béklyóba vetette mindennemű alkotásait, főleg azzal, hogy különböző hitelveinek szükségképen való változhatatlanságát kimondotta. A sociabilitás ó-kori formája, vagyis a hódítás, ha lehet, még kedvezőtlenebb volt a művészet fellendülésére. A házas és egyéni érzelmeket alig és csak vázlatosan reproducálhatta, s csakis a nyilvános élet szolgáltatott neki tág teret a gyakorlásra, főleg a hadi erkölcsök általánosságánál és energikus voltánál fogva. Azonban már ekkor is kénye-kedve ellen foglalkozott az aesthetikus genius a hadi élet idealizálásával s csak jobb tárgy híján zengte a hősi erényeket. A mint hogy tényleg az Odyssea hasonlíthatatlanul szebb és rokonszenvesebb alkotás az Ilias-

nál, épen mert az intimebb, gyengédebb emberi érzelmek rajzolója sokkal több teret foglal benne, mintsem az utóbbi, majdnem kizárólag a rombolás dicsőítésének szentelt költeményben. Az egyetlen nagy társadalmi szempont, melyet a hadi tevékenység megengedett, t. i. a civilisatórius assimilatio rendszere, melyet a hódítások folytonossága, tervszerűsége s az egész akkor ismert világra kiterjesztése létesített — úgy a mint azt a római genius hosszas előkészület után megvalósította — Homer korában s még jóval későbbben is ismeretlen volt. Mikor végtére eléggé appreciálható lett, a római világ tetőpontján, akkor már az ó-kor életrende maga is végét járta, s a római fenséges politika Homer legmértöbb utódjának, az érzelmes és gyengéd Virgilnek csak néhány gyönyörű és mély jelentésű verset inspirált, melyek méltó összefoglalását képezi e jellemzetes hemistichium: *Pacis imponere morem*.

Bár az uralkodó előítéletek épen nem kedvezők e föltevésnek, nem habozunk kimondani, hogy a középkor társadalmi rendszere, természeténél fogva, sokkal kedvezőbb lett volna az ó-korinál a szépművészetek fejlődésére, ha e rendszer a kellő időtartamig maradhatott volna fenn. Igaz más oldalról, hogy nem az uralkodó hitben gyökerezett e kedvezőbb helyzet oka; sőt egyenesen e hit anti-aesthetikus voltának tudandó be az a különös következtetlenség, hogy a kereszténység dogmáin keresztül s mintegy fejük fölött a polytheistikus mythológiában kerestek inspiratiót e kor művészei. A monotheistikus hit mindenkinek egyéni s e földön el nem érhető, chimaerikus czélt tűzvéni ki, nem kedvezhetett más költészetnek, mint annak, mely a személyi existenciára szorítkozott, de a melyet azután legbensőbb emotióiban csudálatraméltó mystikus remekművek idealizáltak, a melyekben egyedül a nyelvezet volt hiányos. Ezek közül első helyen áll a Kempis Tamásnak tulajdonított *Krisztus követése*, mely nem egyéb mint költemény kötetlen beszédben. Minden más

tekintetben a katholicismus csak annyiban kedvezett a szép-művészetek kifejlődésének, hogy előkészítette a talajt kedvezőbb fogadtatásukra, mikor a saját regimejének kellő megerősödése után a papi osztály csodálatraméltó gyakorlati tapintata képessé tette ellensúlyozni a keresztény doctrina értelmi és morális visszasságait, melyek a képrombolási és egyéb vitákban elég evidentiával jelentkeztek.

De a mi a középkor sociabilitását illeti, kétséget nem szenved, hogy sokkal aesthetikusabb volt mint az ó-kori. Bár a nyilvános élet megtartotta most is hadi jellegét, mindamellett a moralitás sokkal magasabb fokát engedte meg — s a költészetre is jóval alkalmasabb lett — az által, hogy a támadó, hódító tendentia helyt adott a védelmi hadakozás rendszerének, legalább nagyban és általánosságban. Mert hisz a feudális rendszer, a vele járó hatalom-eloszlással s vág souverainitási elvekkel, majdnem lehetetlenné tette a nagyobb actiók megindítását. A nők nagy fokú emancipatiója végre lehetővé tette ekkor a családra vonatkozó emotiók minden fájának kifejlését. A személy méltóságának, a becsületérzés új s az ó-korban teljesen ismeretlen érzelmének fejlődése — mely mindamellett megfért a társadalmi áldozatkészséggel is — lehetővé tette az egyéni existentia teljes idealisatióját. Nem lehet csodálni, hogy a lovagrendszer bámulatra méltó intézménye, a mely összegezte magában a középkor e hármas karakterét — legjobban természetesen a Nyugaton — mindenhol szabad aesthetikai fellendülést eredményezett, a mely sokkal általánosabb elfogadtatásra talált mint bármely előbbi korban. De ez az általános impulsio, a modern művészetnek igazi, bár legtöbbször félreismert kútforrása, nem tarthatott elég hosszú ideig. Tudnivaló ugyanis, hogy a középkor minden tekintetben csak egy óriási átmeneti állapotot létesített. Mikor a nyelvek és a társadalom eléggé kiképződtek arra, hogy e társadalmi rend aesthetikai képessége maradandó termékek

létrehozását megkísérelje, ugyanakkor a katholiko-feudalis rendszer már gyökerében módosulást szenvedett a negatív, kritikai mozgalom folyton növekvő befolyása által. A művészet tehát kényszerítve volt oly hitrendszert s oly erkölcsöket idealizálni, melyeknek mélyen érzett hanyatlása úgy a költőt, mint közönségét megfosztotta volt a benső meggyőződés és együtterzés amaz ellenállhatatlan hatalmától, mely minden nagy aesthetikai tartós hatás nélkülözhetetlen feltétele.

A hosszan tartó, bomlási forradalmi korszak, mely benünket a középkortól elválaszt, a mondott impulsio folytonos hanyatlásához még a tényleges bomlási folyamat szülte közvetett negatio, kritika és rombolás izgalmát is hozzácsatolta, melyből fokonkint és hovatovább minden értelmi és társadalmi befolyás kivette részét. Bár a művészet a negatív rendeltetést soha sem fogadhatja el teljesen normalis viszonyok között, e fejlődési fokán annyira érezte szükségét annak, hogy a kereszténység járma alól felszabaduljon, hogy kezdettől fogva lényegesen hozzájárult a modern szellemi emancipatio létrejöttéhez. A nagy Dante páratlan alkotása tisztán föltűnteti e két ellentétes impulsio kivételes összefüggését. Ez anti-aesthetikus helyzet, a melyben minden átváltozott, sőt természetéből kiforgatott, mielőtt még idealisáltatható volna, a művészetet arra kényszerítette, hogy mesterséges kibuvót keressen e visszás helyzetből, s ezt megtalálta az ó-kori típus emlékeinek felelevenítésében; mert állandó és jellemzetes erkölcsöket — miket hiában kutatott maga körül — csakis ott találhatott fel. Az ó-kori classikus életrend így, több századon keresztül, egyedül s akadálytalanul dirigálhatta a szépművészetek fellendülését a Renaissance alatt — ez utóbbiak azonban hiájával voltak az eredetiségnek s a népszerűségnek, mely a középkort oly kiválólag jellemezte. Hogy mégis ily kedvezőtlen helyzet mellett annyi jeles remekmű keletkezhetett a szépművészetek minden ágában, — az legjobban dokumen-

tálja az aesthetikai functióknak az emberi természetben veleszületett, spontan létezését. Mióta ez a mesterséges lendület mindenütt kimerült, a negatív eszmemozgalom a művészetnek csak egyetlen nagy, bár mulandó operatiót hagyott fenn, t. i. magának a *kételynek* idealisatióját. A művészet e végső, rövid időig tartó megnyilatkozásának rendeltetése, a mint azt főleg Byron és Goethe gyönyörű költeményeiben kitűnik, nem más, mint hogy a teljes szellemi emancipatiót, mely a római hódoltság nyomában keletkezett katolikus nyugati nemzetek körében már megizmosult, a protestans világra is kiterjeszsze.

Multunk történetének helyes appreciációja világosan föltűnteti azt a tényt, hogy az aesthetikai lendület inkább az emberiség spontan tendenciáinak következménye, mint bármilyen rendszeres impulciónak. Idáig az emberiség fejlődési folyamatában ez impulsio értelmi feltételei és a socialis feltételek soha és sehol nem valósultak meg egyidejűleg. Manapság meg épen mind a kettőnek híjával vagyunk. Mindamellett semmi sem nyilvánítja aesthetikai tehetségeink hanyatlását, mint azt némely pessimista bölcselet akarná hitetni velünk. Mert épen ellenkezőleg a művészet nemcsak egyre nagyobodott, győzelmeskedve az útjába gördített akadályokon, hanem mindinkább szerves kiegészítő része lett az egyéni, családi s társadalmi életnek. Az ó-korban egy csekély számú, kivételes közönségnek, a szabad állampolgároknak lévén feltartva, annyira kívül esett az akkori életrenden, hogy az általa nyújtott élvezet nem is szerepelt a jövő életet illető utópiákban sem. Jellemző például arra a tényre, hogy a művészet nem szerepelt mint lényeges tényező az ó-kori közéletben, az, hogy Plato ismeretes politikai utópiájában a költőket egyenesen kizárta ideális államából. A középkor a nép minden osztályában kifejlesztette a hajlamot az aesthetikai tehetségek naiv művelésére, mint gondüző s vigasztaló tényezőre. Ugyanez a foglalkozás a túlvilági élet legfőbb élve és gyakorlata gya-

nánt is szerepelt. Majd később a társadalom valamennyi osztálya hovatovább inkább megízlelte a művészet nyújtotta nemes élvezetet, még pedig elsőben a költészetet, majd a specialisabb művészeteket s főleg a zenét. Úgy hogy hivatott — vagy legalább annak tartott — művelői mindinkább növekvő befolyást nyertek, úgyannyira, hogy napjainkban még politikai fölnyét is tulajdonítottak nekik, mely pedig functiójuk természetével homlokegyenest ellenkezik.

Mind eme jel együttvéve arra mutat, hogy az időszakot, melyben az emberiség aesthetikai fellendülésének teljét éri el, a jövőben kell keresnünk, a mult erre nézve, valamint minden egyébben, csak elkerülhetetlen előkészület gyanánt szolgált. Azaz más szóval, az emberiség hosszadalmas, több mint harmincz százados gyermek- és serdültkora után értelmi és morális férfikorát érvén el, kezébe veszi az aesthetikai kultura rendszeresítését s azt méltóan betetőzi, csak úgy mint a vele egyközűleg haladó tudományos és ipari culturát, melyek szintűgy monnón a desorganisatio világos jeleit tüntetik fel napjainkban. A jövő teendője lesz, hogy helyesebb theoretikai alapon újra felvevén a középkorban megkísérlett nagy társadalmi constructiót, egyúttal felújítsa a bámulatos aesthetikai föllendülést, melyet a classikus reactio akkor félbeszakított. E constructio ilyenénkép reorganisálva levén, ezentúl mindinkább csak megerősödhetik és fejlődhetik, mivel alapjában solidaris, még pedig úgy spontan módon, mint rendszeresen, az emberiség jövőndő és végleges életrendjével, úgy mint a positivismus azt contemplálja. Vizsgálatunk a következőkben arra terjed ki, mennyiben felel meg a positivismus mint a jövő synthesise e nagy feladatnak.

III. A művészet rendeltetése a jövő életrendjében.

A positivismus, szerintünk, elsőben is azért nélkülözhetlen szükséges a modern művészet fejlesztésére, mert az eddig létezett philosophiai és társadalmi doctrinák közül az egyedüli, mely teljes demonstratio alapján kútforrása lehet a szilárd és közös meggyőződéseknek, a melyek viszont alapját képezhetik a charakteristikus és tartós erkölcsöknek. E két előzetes feltételt egyaránt be kell tölteni úgy az aesthetikai mű értelmezőjének, mint a közönségnek, hogy a művészet igazán megfelelhessen hivatásának, azaz hogy az emberi lét minden fokozata: a személyes, családi és társadalmi élet egyaránt valóban idealisálható legyen. Csak azok a kedélyi emotiók bírnak aesthetikai értékkel, a melyek egyfelől mélyen átérezettek, másfelől pedig spontán módon visszhangot keltenek az emberiség nagy zömében. Oly korszakokban, mikor a társadalom híjával van minden értelmi és morális jellegnek, a művészet, melynek hivatása épen az volna, hogy ez utóbbit szem elé állítsa, szintén nem tűntethet fel olyat, és akkor tiszte oda reducálódik, hogy többé-kevésbbé összefüggéstelenül kultiválja az emberi természet integráns részét képező aesthetikai képességeket, melyek akkor sem maradhatnak tétlenségre kárhóztatva, mikor semmi nagy czél nem tűzethetik eléjük. Ez egyik alapja a positivismus létjogosultságának a művészetben.

De most azt kell kimutatnunk, hogy a positivista reconstructio tényleg kedvező a szépművészetek fellendülésének azzal is, hogy érvényre iparkodik juttatni azokat a véleményeket és erkölcsöket, melyek a művészetek igazi termő talaját s atmosphaeráját képezik.

Erre nézve bajos aesthetikusabb életrendet elképzelni annál, a mely az érzelmet proclamálja az életharmonia, az

emberi egység nélkülözhetlen alapjának és a mely egész létünknek egyetlen célja gyanánt a minden rendbeli, de főleg a morális tökéletesedést tűzi ki. Igaz, hogy a positivismus alapja — a tudományokból elvont philosophia — szigorú és rideg abstractiók hosszú sorozata, de e nélkülözhetlen coordinációnak alattomban értetődő célja nem más, mint hogy az emberi természetben az együttérzést (*sympathia*) s az összehatást (*synergia*) izmosítsa az által, hogy megdönthetlen meggyőződésekre alapítja az erkölcsiséget s a tevékenységet. Minden egyes embernek legfőbb élvezetét abba helyezvén, hogy embertársának boldogságában közreműködhetik, a positivismus végre a művészetnek legmegfelelőbb rendeltetését a jóakaró érzelmek cultiválásában látja; mely utóbbiak természetesen sokkalta aesthetikusabbak, mint a gyűlölködés s az elnyomás érzelmei, melyeket eddig majdnem kizárólag zengett a költészet. Ezzel a költészet a végleges életrend szükséges kiegészítő részévé lesz és oly méltóságra emelkedik, a minőre az előbbi korok példát nem nyújtanak.

Mindamellet, hogy a positivismus eredete a tudományokban gyökeredzik, az általa contemplált jövő életrendben a tudomány szerepe az őt megillető tisztre reducálódik, t. i. arra, hogy az emberi bölcsesség objectiv alapját megszerkeszsze s a művészetnek és az igazi tevékenységnek a szükséges alapzatot biztosítsa, legfőbb gondoskodásunk tárgyait ezentúl csakis ez utóbbiak képezvén. Az absolut helyébe mindenütt a viszonylagost (relativ) tevén, mindent az emberiségre vonatkoztatván, az *igaznak* tanulmányozását arra szorítja, a mit a *jó* és a *szép* szükségkép megkövetel. Mihelyt e rendeltésen túlmegy, a tudományos culturát úgy tekinti, mint a mely hiábavaló, céltalan contemplációival eltérít bennünket az emberi lét legfőbb céljától, úgy is mint egyéneket, úgy is mint collectivitást. Az idealisatio szükséges alárendelése a valóság alá nem akadályozandja meg a művészetet, hogy

kedvező visszahatást ne gyakoroljon a tudományra, még pedig oly rendszerest, a minő az abszolút eszmék uralma mellett eddig lehető nem volt. Még a legegyszerűbb tüneményekben is, mihielyt elértük az igazságnak azt a mérvét, a mely szükségleteink szempontjából elegendő, azontúl mindig marad többkevesebb szabad terünk, melyet arra fordíthatunk, hogy tudományos conceptióinkat lehetőleg szépítsük. Így az astronomiából véve egy példát: miután felismertük, hogy a föld tengelyének hajlása az ekliptika síkja fölött minő módosulást idéz elő létföltételeinkben, vagyis az évszakok theoriáját, szabadságában áll a költői phantasiának utópiákat alkotni arra nézve, miként módosulna a földi élet, ha ez astronomiai kényszerűség valamilyen — gondolatilag nem is lehetetlen — módon megváltoznék. Úgy mint azt Milton fonséges költeményében meg is kísérelte, mikor a földtengely elhajlítását a bűnbeesést követő büntetés gyanánt tüntette föl. Azonban a szépnek az igazra gyakorolt visszahatása főleg a magasabb, az emberiségre vonatkozó tudományszakokban foglal helyet. A praecisio itt kevésbbé szükséges és kevésbbé fontos lévén, az aesthetikai szükséglet szerint nagyobb mérvben módosíthatjuk a tudományos conceptiókat, például a főbb történelmi típusok megszerkesztésében. Szóval egész létünk a minden oldali és mindennemű tökéletesedésünknek lévén szentelve, természetes előszeretettel karolandjuk föl az értelmi cultura ama fajait, a melyek legalkalmasabbak a bennünk lakozó s a természet adományozta tökéletesedési ösztön kifejlődésére hatni.

Az előadott elveket a positivismus főleg a nevelés újjászervezésében valósítja meg. Szükséges lesz tehát néhány szóban jelezni, hogyan alakul majdan szerinte a jövőben a nevelés. Ez, mint a fentebbiekből már sejtethető, inkább aesthetikai, mint tudományos jellegű lesz, a mint az emberi evolutio igazi theoriája mintegy szükségképen jelzi. A tudomány

csak azért lép közbe, hogy rendszeresítse, a mit a művészet már spontan módon vázolt, az érzelem közvetlen befolyása alatt. A mint az emberiség történetében az aesthetikai lendület megelőzte a tudományok fejlődését, ép úgy kell annak végbemenni az egyéni nevelésben is, a mely utóbbinak szükségképen vissza kell tükröznie az összesség fejlődésének menetét és phasisait. Ez elv hallgatag beismerése képezi mostani nevelési rendszerünknek, egyéb számos fogyatkozásai mellett, egyetlen észszerű mozzanatát. Tudjuk azonban mindnyájan, hogy a valóságban mennyire illusorius marad ez az elv. s hogy a jelenlegi iskolarendszernek egyetlen eredménye az, hogy a szépművészeteket s főleg a költészetet alaposan megűtáltatja a növendékekkel. Annýira, hogy az iskola falaiból kikerülve, a fiatal embernek első dolga sutba dobni a classikusokat s minél hamarabb feledésbe temetni a nagy fáradsággal és gyötrelemmel szerzett hiányos ismereteket. Csak mikor az iskolai nyűg emléke az idő folyamán elmosódik, akkor keresnek csak — még pedig aránylag mily kevesen, tudjuk — a régi és modern költők műveiben szórakozást, üdülést, vigaszt az élet sivársága ellen. A positivista nevelési rendszer az eddigi hibás alapon megkísérlett aesthetikai nevelést helyesebben szervezi. Zsenge koruktól fogva megismerteti a gyermekeket, még pedig osztály- és nemi különbség nélkül, az igazi költészet remekeivel, és pedig nemcsak a hazaiakra szorítkozik, hanem az összes nyugati nemzetekét is felkarolja, lehetőleg az eredeti nyelven. Tudvalevő, hogy e korban, mely a pubertásig terjed, a nyelvek elsajátítása mily könnyű a gyermeki értelemnek, s más oldalról a költészet s általában a művészetek iránti fogékonyság mily nagy mérvű. Az aesthetikai lendület pedig csak úgy lehet igaz és teljes hatását csak úgy éri el, ha először is azokra a productiókra alkalmazkodik, melyek az emberi sociabilitást vázolják. Az aesthetikai nevelésnek kiegészítőjét képezi azután

az ó-kori élet eredeti idealisatiójának közvetlen szemlélete, az általa teremtetett remekművek minden nemének bemutatása által.

Természetes tehát, hogy a nevelés nem szorítkozik az alapvető művészetre, hanem a specialis művészetekre is, melyek a hangok és alakok közvetítésével fokozottabb energiával fejezik ki az emberiség főbb aesthetikai alkotásait. Ilyenformán az aesthetikai contemplationnak és meditationnak — a vele járó gyönyörködésen kívül — még az a rendeltetése a positivista szellemű általános nevelési rendszerben, hogy előkészítse a tulajdonképeni tudományos contemplatiót és meditatiót. Az egyénnek úgy mint az egész fajnak nevelésében a képek combinatiója kell hogy alapjául szolgáljon a jelek (symbolumok) combinatiójának, mely utóbbiak kezdetben nem is voltak egyebek mint módosított képek, a mint ezt például a hieroglyphák fokozatos átalakulása írásjegyekké világosan mutatja. A művészetnek az a tulajdonsága, hogy mindazt kialakítja, a mi bármilyen szakmában érdeklődésünket fölkelt-heti, eredményezi főleg azt, hogy a nevelés első spontan s a családban lefolyó szaka elsajátíttatja a gyermekkel azokat a főbb ismereteket, melyeket a későbbi, tulajdonképeni tudományos nevelési szak rendszeresíteni lesz hivatva. Ez a második szaka a nevelésnek a pubertástól a huszonegyedik élet-évig terjed és hét éven át az abstract alaptudományokat, azaz sorban a matematikát, astronomiát, physikát, chemiát, biologiát, sociológiát s a morált tanítja, mindegyiknek egy-egy évet szánva. Az előbbeni spontan előkészület nagyban segítségére lesz a növendéknek a szigorúan tudományos disciplinák elsajátításában, de főleg a történelmi tanulmányokban. A növendékeknek ugyanis már ekkor tudomásuk lesz az egyes társadalmi phasisok költői kialakításairól s ezeknek főbb személyesítőiről.

A művészetnek a jövő nevelésében való emez alapvető részvételén kívül még egy más, szintoly nélkülözhetlen ki-

egésztő hatása is lesz, az, hogy visszatereli az egyéneket s a társadalmi osztályokat a helyes érzelmek és elvek felé, melyeket a gyakorlati tevékenység az emberekkel folyton szem elöl tévesztet. Ehhez mértén a positivismus a családi és nyilvános ünnepélyeken sokkal nagyobb mérvben folya-modik majdan az aesthetikai benyomásokhoz, mint a tudományszerű fejtegetésekhez. Ez alkalmakkor az aesthetikai szempont túlnyomósága még kifejezettebben jut érvényre mint a nevelésben. Ugyanis az emberi bölcsesség tudományos alapja akkor már teljesen rendszerezítve levén, elég lesz egyszerűen rá hivatkozni, mint a hallgatók összesége előtt ismertre, és a philosophiai oktatás nem annyira a conceptióra, mint a kifejezésre helyezendő a főszólyt, — ennek a természete pedig főképen aesthetikai.

Szükséges, hogy a nyilvános ünnepekre nézve egyet-mást elmondjunk. A mióta a catholicismus a Nyugaton többé-kevésbbé nyílt hanyatlásban van, tulajdonképeni ünnepek nem is igen léteznek. A francia forradalom egyéb számos szerves alkotásai között iparkodott e hiányt is pótolni és tisztán polgári jellegű ünnepeket rendezni. Tudjuk a történelemből, hogy az Ész cultusán kívül a főbb astronomiai tünemények, úgy az emberi természet legnemesebb mozzanatai: az erény, a hazaszeretet, a hitvesi hűség stb. ünnepeit instituálta a nemzeti Convent, s ezekben helyes ösztönnel felismerte a művészet szerepét, mint a nyilvános ünnepek főbb alkotó elemeit. E kezdeményezésnek azonban semmi maradandó hatása nem volt mert hiányzott a legfőbb kellek, t. i. egy a világi hatalomtól, független szellemi, más szóval philosophiai fensőbbiség consecratiója, e nélkül pedig a politikai hatalom magában az ily dolgokban incompetens. Minden néven nevezendő ünnep ugyanis valóságosan létező érzelmek ünnepélyes megnyilatkozásában állván, a spontaneitás képezi azoknak nélkülözhetlen feltételét. A világi hatalom tehát erre nézve tökéletesen illetéktelen, de

sőt a szellemi auctoritás is csak annyiban folyhat be az ünnepek rendezésére, a mennyiben a sua sponte létező hajlamokat rendszeresíti s önkényt elismert tekintélyének súlyával szentesíti. Ez utóbbinak tiszte pedig majdnem kizárólag aesthetikai lesz. Mert minden ünnep, legyen az magános vagy nyilvános jellegű, alapjában nem egyéb művészeti alkotásnál, a mennyiben rendeltetése az illető alkalomnak megfelelő érzelmeknek akár vocalis, akár mimikus alakban való idealisatiója. Nem is igen képzelhető ennél aesthetikusabb functio, mert megnyilatkozásában reászorul a legtöbb esetben a négy specialis művészeti ág lehetőleg benső combinatiójára, az alapvető művészet, a költészet, elnöklése alatt. Innét van az, hogy a hatóságok ily esetben rendszerint, lemondván a hivatalból őket megillető felsőbbbségről, a művészi elemnek engedik azt önkényt oda, és igazi költők hiányában egyszerűen festőket vagy szobrászokat ruháznak fel a rendezői tiszttel.

Hogyan fogja fel a positivismus az ünnepek rendezését s milyen eszközökkel akarja hatalmas társadalmi befolyását újra feltámasztani, annak fejtegetése nem tartozik a jelen értekezés keretébe. Erre nézve az olvasót egy régebbi munkálatomra utalhatom.¹ Csak még azt kívánom itt röviden jelezni, hogy minő új általános eszközt bocsát a művészet rendelkezésére, melylyel társadalmi szerepét s méltóságát meg-edzheti: az eddig alig érintett történelmi múlt összeségének kellő szellemben való kiaknázása által.

Említve volt már, hogy az újabbkori költészet a renaissance óta, modern inspiratio híjával levén, a classikus impulsio hatása alatt az ó-kor nevezetesebb típusait s az Emberiség megelőző phasisait volt kénytelen idealizálni. Így Corneille összes drámáit a különböző római korszakok

¹ *A positivismus mint vallásrendszer.* Budapest. 1892. Révai Leó. Lásd a Cultusra és Régimere vonatkozó fejezeteket.

vázolásának szentelte. E gyönyörű remekművek, fájdalom, majdnem teljesen ismeretlenek nálunk. E század elején a történelmi szellem mindinkább növekvő befolyása több rendbeli epikai alkotásoknak adott létet, melyek, bár kevesebb tökélyvel, a későbbi korokat, különösen a középkor s a modern aera elejét rajzolták. Ezek közül legjelesebbek Walter Scott és Manzoni kiváló remekművei. De ez elszigetelt megnyilatkozások csak halavány fogalmat adhatnak arról, hogy az aesthetikai genie mire lesz képes, ha az egész mult — s a jövő is — megnyílik a költészeti inspiratio előtt. Ez pedig csak most lehetséges, miután előbb a philosophiának kellett a multak igazi jellegét földeríteni, a mint ezt a positiv történelmi felfogás megtette. Mert addig a theologia s a metaphisika abszolút felfogása lehetetlenné tette a különböző történelmi phasisok kellő megítélését s még sokkal inkább azoknak méltó idealizálását. Hogyan is lehessen például egy őszinte, meggyőződéses monotheistától követelni, hogy helyesen felfogni és sikerrel vázolni legyen képes a fetisistikus vagy polytheistikus korszakok szellemét és erkölceit? A positiv légkörben nevelkedett költő ellenben, hozzá lévén szokva a megelőző korok historiai levezetéséhez, filiatíójához, módjában lesz azonosítani magát bármely korral nemcsak, hanem rokonszenvűnket fölkelteni azok iránt a phasisok iránt, melyeknek megfelelő egyenlegét mindenki saját egyéni fejlődésében megtalálja. Az új művészet hivatva lesz tehát kivétel nélkül minden megelőzött kort mintegy újra feleleszteni, holott eddig (főleg a keresztyénség szűkkeblű felfogása következtében) csak e korszakok némelyike nyert kellő idealizálást Homer és Corneille remekműveiben. Ezt pedig annál nagyobb aesthetikai hatással teheti majdan, mert a közönség is, világnézete s értelmi és erkölcsi megújódása folytán, képesebb lesz alkotásait megérteni és élvezni. Az így létrejövendő poetai alkotások, a mint egyrésről az általános nevelési rendszer-

ben találnak majdan megrendíthetlen alapot, másfelől rendeltetésök is magasztos leszen. Az Emberiség rendszeres cultusának szolgálván közvetítőül, megkönnyítendik és elősegítendik valamennyi socialis phasis helyes megítélését és kellő dicsőítését.

De az új életrend nemcsak tökéletesebb eszközöket szolgáltat a művészetnek, hanem jobb organumokat is, megszüntetvén a fonák specialisatiót, mely mindinkább lábra kap a művészet minden terén, holott homlokegyenest ellenkezik az aesthetikai és költői genius igazi tendenciájával, mely kétségbevonhatlanul synthetikus.

A positivista nevelés — minden osztályra egyaránt kiterjesztvén a tudományos ismeretek rendszerét — hivatva lesz ekképen új lendületet adni az igazi költői hivatásnak. Mivel-hogy csakis azt lehet festeni s idealizálni, a mi közforgalmú lett s mintegy vérünnké vált, a költészet mindenha valamilyen philosophián alapult. Akár helyes, akár téves lett legyen ez, az a tulajdonsága minden esetre megvolt, hogy képes volt gondolatainknak és érzelmeinknek egységes és állandó irányt szabni. Vagy ki merné kétségbe vonni, hogy az igazi nagy költők, Homertól és Virgiltól Danteig, Corneilleig és Miltonig mind be voltak avatva a korukban létező tudományban és philosophiában? Kell, hogy az aesthetikus genius mindent felfogott legyen, mielőtt ráadhatná magát arra, hogy mindent reproducáljon. Még korunkban is, a mikor a fejtelenség, az anarchia tetőpontra hágott és a specializálás egész az absurdumig vitetett, úgynevezett költőink, bár a philosophia iránt bizonyos lenéző megvetést negéyeznek, alapjában nem tesznek mást, mint e nélkülözhetlen kelléket régi, idejét mult theologiai és metaphysikai rendszerekből kölcsönzik. Ezenkívül az üres specialis nevelés, melyben részesülnek s mely arra szorítkozik, hogy a formulázást, az előadási képességet tökéletesítse, eszme és alap nélkül, ép oly káros hatással van szellemökre, mint szívökre. Mert minden mélyebb meggyőző-

dést lehetetlenné tévén rájok nézve, arra kárhóztatja őket, hogy a művészet technikus részében bizonyos gépies ügyességre tegyenek szert (a rímek és a szólamok hangzatosságában), de a mi a művészet igazi jellemző vonása: az idealisatio, arról kevés vagy éppen semmi fogalmuk sincs. Ennek a körülménynek köszönhetjük azt a töméntelen mennyiségű versfaragót, vulgo: fűzfapoétát, kik mind híjával vannak az igazi költői hivatásnak, s csak arra valók, hogy határtalan becsvágyukkal zavarják a társadalom egyensúlyát. És ez nemcsak a költészetre nézve áll, hanem talán még fokozottabb mérvben a négy specialis művészetre is. Ezekben a nevelés még sokkal technikusabb jellegű lévén, sokkal sajnosabb eredményeket szül, főleg oly egyéneknek, kik mást nem élveznek. Semmi sem mentheti tehát föl a művészeket vagy a művészi hajlammal bírókat attól, hogy a többi embertársaikkal közös általános nevelési rendszerben résztvegyenek.

De éppen az által, hogy, a mint kifejtettük, a jövőendőben az általános nevelés alapján gyökeresen aesthetikai lesz, fölöslegessé válik majdan ekkor minden specialis előkészítés. Semmiféle más foglalkozási kör nem nélkülözheti jobban a specialis oktatást, a mely a művészekben legfőlebb kiölheti az annyira szükséges eredetiséget, a technikai munka elfojtván az aesthetikai lendületet. Még a négy specialis művészi ágban is a minimumra lesz reducálható a professionalis nevelés; ellenben azok is, csak úgy mint az ipari ügyesség, egyszerű gyakorlat útján lesznek elsajátítandók, a melyben a szolgai, majd később a szabadabb utánzásnak jut a főszerep. Lehetne-e e szabályra meggyőzőbb bizonyítékot felhozni, mint a nyilvános zenei és festészeti iskolákat, akadémiákat, a melyek köztudomás szerint mindig s mindenütt képtelenek voltak eredeti s magasabb színvonalon álló művészeket producálni. Ellenkezőleg a velök járó morális veszélyen, a hiúság kifejlesztésén kívül, ez intézmények legfőlebb megakaszthatják az

igazi aesthetikai hivatás kifejlését. Tehát ismétlem, a költőnek s a művészeknek általában semmi szükségök nincs specialis nevelésre; sőt épen ennek a hiánya tág teret hagy az igazi talentumoknak, s ezekben valamennyi művészet iránti érdeklődést egyformán felkeltheti. Mert valamint a művészetek mind egymással rokonsági viszonyban állnak, úgy előljáróban is gyanús szemmel tekintendő az olyan aesthetikai hivatással kérkedő egyén, ki csak kizárólag egy művészeti ágra szorítja tehetségét. A nagy mesterek, minden korban, még a renaissance századában is, egyetemes arravalóságot mutatnak a művészet minden ágára nézve. Talán fölösleges e tekintetben — a görögökről nem is szólva — Leonardo da Vinci, Michel Angelo s Rafael bámulatos sokoldalúságára hivatkozni. E sokoldalúság hiánya jelenkori művészeinkben már egymaga elegendő volna tőlük az igazi aesthetikai fölényt megtagadni; ha nem tudnók is, hogy napjainkban a művészet mennyire hijával van úgy a társadalmi rendeltetésnek, mint a philosophiai vezetésnek. Az egyszerű nézők, — azaz a közönség — arra lenne hivatva, hogy a művészeti termelés minden fajtát élvezze s appreciálja, s csak 'maguknak a művészeknek lenne meg a szabadalmuk, hogy egyetlen művészeti ágra szorítkozzanak? Azt hiszem, e pretensiót, egy kis gondolkozással, mindenki absurdumnak fogja találni.

Hogy az aesthetikai functiók, az eddigi specializálás s külön, zárt testületek által való művelés helyett, egy távolabbi vagy közelebbi jövőben, a szellemi azaz philosophikus hatalom kiegészítő részévé kell hogy legyenek. Ez egy kis historiai visszatekintés segélyével még világosabb lesz. A régi tiszta theokrátiákban ugyanis (minők az egyiptomi, chaldaei és indiai), melyek az emberi evolutio kiinduló pontját képezik, két főbb létkör tűnik szemünkbe, t. i. a gyakorlati tevékenység s a contemplativ lét köre. De a különböző szellemi, speculativ functiók ugyanazokban az organumokban voltak

központosítva s a nélkül, hogy a szorosabban vett tudományos és aesthetikai képességek s hivatások el lettek volna különítve. Való igaz, hogy ezeknek szabadon és különleg való művelése nélkülözhetlen kellék volt, abból a célból, hogy korlátlanul fejlődhessenek; de nem kevésbé igaz, hogy ez ellentétben volt az igazi renddel, mely nem enged meg más megkülönböztetést, philosophiai és társadalmi szempontból, mint a theoriát és a praxist. Kell tehát, hogy új combinatio jöjjön létre, tökéletesebb alapon mint az, mely a primitív ó-korban már létezett, az összes theoretikus képességek egy kévébe való egybefűzésére. Mert elszóródásuk folytán az üdvös befolyás, melyet az activ élet minden nyilatkozataira gyakorolni hivatvák, csorbát szenvedne. Csakhogy historiai szempontból ez a végleges fusio csak az után jöhet létre, hogy a különböző főbb ágak külön s részletesen nagy lendületet vettek. Ez a szükséges előkészítési korszak pedig betöltötte az egész hosszú időt, mely bennünket a theokrátiától elválaszt. A művészet előbb szakadt el a közös törzstől mint a tudomány, mert fejlődése is gyorsabb s jellege függetlenebb. Homér idejében a papságnak aesthetikai functiói már megszűntek, bár a tudományok művelését még monopolisálta ekkor s később is egész a tulajdonképeni philosophusok fel-tűnéseig (a hét görög bölc, Pythagorás, Anaximander, Heraklit, Solon, Plato, Aristoteles), kiket nem sokára a tisztán kizárólag tudósok követtek nyomon (Hippokrates, Euklid, Pappus, Archimedes, Hipparchos, Plutarchos, Plinius). A specialitás uralma, melynek igazi jogosultsága az iparra szorítkozik, ilyenformán kiterjedt előbb a művészetre, majd a tudományokra. Ekkor meg is volt haszna, a mennyiben lehetővé tette a szellemi cultura egyes ágainak szabad fellendülését, miután sikerült széttörniök a theokratia bilincseit, mely fejlődésüket elnyomással fenyegette. Manapság azonban s a közel jövőben a szétszóródás és specialitás regimeje, ha kel-

letén túl terjed, egyik legfőbb akadályává lesz a normalis életrendnek, melyet a különböző átmeneti korszakok előkészítettek. A különféle értelmi és aesthetikai functiók combinatiója egy új elv szerint, a föntebbiek értelmében, első és fő feltétele a jövő regenerationak.

Ha elfogulatlanul vizsgáljuk a szellemi hatalom kezelőinek functióit — vonatkozzanak azok akár a nevelésre, akár a tanácsadásra — csakhamar felismerjük, hogy azok kellő betöltésére ép oly szükséges az aesthetikai képesség, mint a tudományos képzettség. Mert ha már a nagy közszönség részt kell hogy vegyen e kettős eszmemozgalomban, hogyan maradhatnának tőle idegenek azok, kik hivatva vannak azt irányítani és vezetni: azaz a szellemi igazgatás organumai? A különbség e két irányzat között abban nyilvánul, hogy míg a tudományos functio rendszeres tanulmányt tesz szükségessé, addig az aesthetikai hivatáskör spontan műveléssel is betölthető, kivéve a specialis forma-művészeteket. De e hivatáskör kizárja a külön, permanens művelőket, vagyis a tulajdonképeni művészeket, mert legfőbb hatékonysága épen a productiók jeles voltában gyökerezik, a melyek ha egyszer létrejöttek, örök időkre megtartják hatásukat, mely abban culminál, hogy bármikor és bárhol módot szolgáltatnak a magán- és közéletben nyilvánuló érzelmeket idealizálni és formulázni. Elegendő tehát, hogy az általános nevelési rendszer egyaránt képesítse úgy a művészeti termelőket, mint az azok élvezésére hivatott közönséget, hogy a tökéletes műveket felismerje és felkarolja, a középszerűeket pedig kiméletlenül sutba vesse. Úgy hogy a társadalom minden osztályából különbség nélkül támadhatnak megfelelő organumok, az új és kivételes szükségleteknek megfelelő érzelmi nyilvánulások kellő kifejezésére, bár a normalis organumok mégis a szellemi hatalom szervei köréből kerülnek majdan ki.

Itt még egy lényeges pontra kell rámutatnunk, arra,

hogy alapjában nem létezik fundamentalis elkülönülés, összeférhetlenség a tudományos és aesthetikai genius között; ezek csakis annyiban különböznek, a mennyiben a *combinatio* az utóbbinál idealis és concret jellegű, míg az előbbinél abstract és realis. Mindkettő analitikus úton halad előkészítő munkálkodásában, végleg pedig synthetikus összefoglalás az eredményök. Az a *theoria*, mely összeegyeztethetlen voltukat hangsúlyozza, csak egy bizonyos átmeneti állapotra vonatkozólag találó és, mint minden metaphysikai *doctrina*, abszolút jelleget kölcsönöz egy átmeneti, muló stadiumnak. Annyi bizonyos, hogy e két irányzatnak a multban sohasem voltak azonosak az organumai, de ez csak azért van, mert egyidőben egyszerre mindkettőt betölteni egy ember nem volt képes. Ugyanis tény, hogy minden olyan társadalmi korszak vagy helyzet, a mely nagy philosophiai vagy tudományos erőfeszítéseket kíván, nem alkalmas igaz és nagyarányú aesthetikai lendület megteremtésére, azon egyszerű okból, mert az alapvető fogalmak és vélekedések újonnan való kidolgozása a főkéllék olyankor, holott a művészeti felvirágzásnak nélkülözhetetlen feltétele éppen a vélemények rendületlen szilárdsága. Innét van az, hogy a mult tanulmányozása kivétel nélkül azt mutatja, hogy a költészetben észlelhető nagy fordulatok, vagy, ha úgy tetszik: forradalmak, mindig nyomában jártak a philosophiai nagy mozgalmaknak, de soha meg nem előzték, sem együtt nem léteztek. Ha figyelemmel vizsgáljuk az értelmi fejlődés főbb típusait a multban, könnyen meggyőződhetünk arról, hogy a szerint, a mint a korszak, melyben éltek, alkalmasabb vala egyik vagy másik foglalkozási kör lendületére, egyforma sikerrel művelték volna akár a philosophiát, akár a költészetet. Semmi kétség nem lehet az iránt például, hogy Diderot aesthetikusabb korban mint a mult század volt, nagy költő lett volna, csak úgy mint Goethe, más korban és milieuben, kiváló philosophus leendett. Mindazok a tudósok, kik nagy inductiv vagy deductiv

tevékenységet fejtettek ki, szembeszökő indiciumait tüntetik fel a poetikus arravalóságnak. Legyen az inventio akár abstract, akár concret, akár iparkodjék a valóságot felfogni vagy azt idealizálni, alapjában egy és ugyanazon agyi functióról lehet csak szó, melyre nézve a rendeltetés változik csupán; úgy azonban, hogy ugyanabban az egyénben mindkettő jelenléte egyenlő s kiváló intensitásban majd sohasem volt észlelhető eddigelé. A nagy Buffon synthetikus genieje mintegy előre jelzi a jövő irányzatát, vagyis a tudományos és aesthetikai szellem egybeolvadását. Bossuet egy másik példáját mutatja annak, miképen egyesülhet a legmélyebb philosophiai képesség a fenséges poesis adományával. Kizárólag a társadalmi conjuncturától függött, hogy akár az egyik, akár a másik túlsúlyra kerüljön a két tehetség közül, akár az egyik, akár a másik typusban. Hazai jeleseink közül, Széchenyi bámulatraméltó politikai és practikus genieje jól megfért a művészet s különösen a költészet iránti nagy fogékonysággal, bár objective irataiban csakis az idealizálási képesség nyilatkozik meg, a formai érzéknek ellenben híjával van.

Bármennyire ellenkezésben lássék is tehát a divatos előítéletekkel, kétségtelen, hogy a philosophusok osztálya ép oly alkalmas leszen alkalom adtával a poetai tiszt betöltésére s átmenet nélkül térhetend át a tudományos ténykedés teréről az aesthetikai productio mezejére, a szerint, a mint a korszak szükségletei igénylendik. Csakis a specialis, alaki művészetekben mutatkozik majdan annak szüksége, hogy néhány válogatott mester kezében maradjon concentrálva a technikai fogások és eljárások összesége, de ezek a szellemi hatalom — vagyis a nevelő és tanácsoló philosophusok rendjének — kiegészítő részét teendik. Látható, hogy a jövő ideálja mennyire elüt a mostani, a specialitást a végletekig hajtó kor szervezetétől, a mennyiben ez a kiváló megtisztelés csakis oly emelkedett aesthetikai tehetségeknek jutand, kik egyaránt

képesek a három alaki művészetet együtt is sikerrel művelni, a mint ez a renaissance korában, Olaszthonban szokásos is volt. A philosophusok aesthetikai functiója főleg a nyilvános ünnepélyek jelenetezésében és rendezésében találandja fő alkalmazását; azonban a korszak szükségletei szerint epikai vagy dramatikai kiváló compositiók teremtésében is nyilvánul, mikor a tulajdonképeni tudományos és philosophiai functiók nem absorbeálják a kiválóbb értelmi tehetségeket. Sőt, ha az emberi élet tartama hosszabbra volna szabva, mint a mennyire valóságban van, semmi gyökeres ellenmondás nem lenne abban, hogy ugyanaz az egyén végezze e két functiót, felváltva és hosszabb időközökben. Azonban a rövid élettartam egyfelől s másfelől a fiatalos hév, mely minden kiváló productio létrehozásához nélkülözhetlenül megkívántatik, mindig útjában álland a működések ez identificatiojának a valóságban, melyet csak azért tartottunk szükségesnek jelezni, hogy a két fajta arravalóságnak lényegében való egységét hangsúlyozzuk.

A kevésbé nehéz és gyakrabban előforduló művészi compositiók tekintetében a philosophusokat előnyösen fogják helyettesíteni a nők. A specialis alaki művészetek terén kétségkívül alig fognak a nők valaha kiválóbb munkásságot kifejtethetni, a mit érthetővé tesz az, hogy e művészeti ágak nagy fokú technikus ügyességet föltételeznek és hosszadalmas kiképzési időt igényelnek, a mi a női természetnek nem igen felel meg s azonfelül elfojtaná a csodálatraméltó női spontaneitást. Azonban most már a tapasztalás által is beigazolt tény, hogy a tehetséges nők sokkal alkalmasabbak a férfiaknál is mindama költői compositiók készítésére, melyek hosszas, kimerítő erőfeszítést nem igényelnek. E műfajokra fog szorítkozni a jövőben is a nők munkarésze a speculativ termelés terén, mert a szorosabban vett tudományos munkálkodás még kevésbé felel meg valódi természetüknek, mint a specialis művészetekben való teremtmő alkotás. Egyes kivételek természetesen

itt is előfordulnak, de ezek csak megerősítik a szabályt; ilyen a jeles matematikus nők: Mme Lepointe és Germain Zsófia példaja. Másfelől pl. a festészet s különösen a genre-képek terén is idézhetnénk néhány nőnevet. Mikor az új nevelési rendszer teljes érvényére emelkedve hosszabb ideig működésben lesz s a nőkre is kiterjeszti hatását, bizvást lehet állítani, hogy a nők lényegesen megjavítandjára költészet mindama fajtáit, melyek a személyes és a családi lét körét vázolják. Mert hisz az arravalóságnak ugyanaz a neve szerepel akkor is, midőn valamely alkotást passive élvezünk, mint midőn olyat magunk producálunk, csak épen fokbeli különbségről lehet szó a kettő közt. a mely különbség a szellemi cultura általánosodásával még lényegesen csökkenni is fog. Ha ez így van, semmi okot nem látunk arra, hogy miért ne szárnyalnák túl a nők a férfiakat mindazokban a költői compositiókban, melyekre nézve már most is alaposabb ítélettel rendelkeznek. Az egyedüli költői alkotások, a melyek a nők képességeit meghaladják, nézetünk szerint, a nagy epikai vagy dramatikus költemények, melyeknek hivatása a nyilvános élet idealisatiója. Minden más tekintetben a költői productio természetsszerűleg az ő hatáskörükbe esik, s az e nemű cultura még összhangban van társadalmi helyzetükkel és természetsszerű rendeltetésökkel is, a mely nem más, mint az emberi folytonosság fentartása az új nemzedék formálása által, bár ez utóbbi alól egyes kifejezettebb hivatással bíró nők kivételt is tehetnek s tettek is. Mi sem természetesebb, mint hogy a magánélet érzelmeinek rajzával azok foglalkozzanak, a kik erre leghivatottabbak s a kik az efajta affectióknak egyúttal legtisztább organumai; nálok különben is a kifejezésbeli talentum spontán módon kiegészíti az idealizálásra való hajlamot. Mindaddig tehát tökéletlenül szervezettnek kell tekintenünk az emberiség aesthetikai életrendjét, a míg a költészeti termelésnek s talán a zenei productionnak is java része nem képezendi a nőnem

kizárólagos tulajdonát. A női közremunkálás e téren már csak azért is nélkülözhetlen szükség, mert csak a nő képes a magánélet poesisébe belevinni a moralitásnak azt a fokát, melyet az ilyenféle compositiók mintegy megkövetelnek, s melyet a férfias esetlenség csak bizonyos erőltetéssel érhet el, a mely viszont kárára van az aesthetikai spontaneitásnak. Ilyenformán La Fontaine kecses naivsága és Petrarca delicat érzelmessége természetes módon combinálódnak majdan a tisztább és mélyebb vonzódással, és mindezek együttvéve a kisebb poetikai műveket olyan tökélyre emelendik, a melyről idáig fogalmat sem alkothattunk, bár a nyugati irodalmakban s különösen az angolban és francziában, a nők az újabb időkben már is előkelő helyet foglalnak el. Így a, sajnos, inkább romboló hatású Georges Sandról és Mme de Staëlről nem is szólva, Élisabeth Mercoeur, Miss Brontë (Currer Bell), Mme Desbordes-Valmore és George Eliot működése biztató előjelei a jövőendő alakulásnak.

Még egy utolsó eleméről az aesthetikai productionnak kell néhány szóval megemlékeznünk, bár ez irányú arravalósága kevésbé szembetűnő, a mennyiben ipari tevékenységre utalt volta jobban kizárja a speculativ életet: ez a proletariatus. Mindazokra a kisebb terjedelmű költői termékekre azonban, a melyekben az energia s egy bizonyos gondatlanság képezi a fővonást s a valódi inspiratio lényegesebb forrását: alkalmasabbak lesznek mindenkor a proletáriusok a nőknél, de sőt a philosophusoknál is. Mikor majd a positiv nevelési rendszer hatása kiterjed az egész művelt Nyugot minden rétegeire, mindenütt keletkeznek majdan a költői és a zenei productionnak új szervei, a melyek a bennök lakozó természetes dispositionnak méltó kifejezést adnak, a mint ezt különben számos példa jelenleg is tanúsítja. Azonban néhány proletárius specialis részesedésén kívül a nép összesége is közvetve nagy mértékben részt vesz az aesthetikai evolutió-

ban. Hogy is lehetne ez másképen, ha megfontoljuk, hogy a nyelvezet főleg és első sorban a nép zömének majdnem kizárólagos műve.

Ennyit tartottunk szükségesnek az aesthetikai termelés jövő feladatairól és fejlődési menetéről elmondani, a mint azt az emberi természetbe oltott dispositiók ismerete egyfelől s másfelől a történelmi evolutioból elvont tanulságok előttünk valónak feltűntetik. Ha ez az ideál nem felel meg mindenben azoknak a várákosoknak, melyeket az olvasó e fejtegetéshez fűzött, az nem egészen a mi hibánk. Elfogadhatóbbakká tehattük volna nézeteinket, ha az uralkodó előítéletekhez s a széltében hangoztatott elvekhez hozzá alkalmazzuk. De ez az igazi philosophia feladatával homlokegyenest ellenkezik, melynek feladata a valót kutatni és felderíteni, tekintet nélkül arra, hogy az tetszeni fog-e vagy sem. A jövő különben, melyre nyugodtan appellálunk, meg fogja mutatni, tévedtünk-e és mennyiben. Megnyugvást találunk egyébiránt abban, hogy fejtegetésünket mindenütt a teljes jóhiszeműség s jóakarat vezérelte, a mely alapfeltétele minden philosophiának.

Kun Sámuel.

AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA.

— Negyedik közlemény. —

A l á t á s.

A látás physiologiai vizsgálata még fontosabb a hallásénál. A festő, faragó, alakító művészetek elméletének alapját képezi. Ez, úgynevezett *képző-művészetek* anyagát a látás-érzéketek adják. Ezek vizsgálatában ismét *Helmholtzhoz* fordulunk, ki e téren a műelmélet számára, ha eredeti felfedezéseiben kevésbé becsesebb, de ép oly alapvető munkát adott, mint a hang terén. *Physiologische Optik* című művében, mely az aesthetikára nézve ép oly nélkülözhetetlen alapvető munka, mint a *Lehre von den Tonempfindungen*, továbbá *Az újabb haladások a látás elméletében* című előadásai-
ban, melyek 1868-ban meg is jelentek a *Preussische Jahrbücher*-ekben, foglalkozott a látás tüneményeivel. Utóbbi művét a természettudományi társulat szintén lefordította kiadványaiban.

Az aesthetikus vonatkozásokra, bár itt kevésbé, mint a hangnál, szintén figyelemmel volt művelt ízlése. Kutatását előadásai-
ban három részre osztja s e szerint haladunk mi is. Tekintetbe jöhet a szem *physikus* szolgálata, az ingerület létrejötte, az izgalom — hogy úgy mondjuk — genesise, továbbá *a vezetés élettani* folyamata az idegrendszernek a szemmel kapcsolatos részeiben s végre a *psychologiai* szem-

pont, hogy keletkeznek idegingerületekből érzéki észrevevések és az érzéki *szemlélet*: a mozgás és cselekvés bírálatával rendezett látás-érzékletek. Természetesen az utóbbi már kutatásunk pszichológiai részére marad s a hangpsychologia (Tonpsychologie) mellett a fénypsychologia név alatt fog helyet nyerni.

Helmholtz mellett megemlítendők *Graefe*, *Donders* és *Bowman*, kik e téren, a physiologiai optica terén hiányt pótolnak.

Mielőtt Helmholtz eredményeit ismertetnők, kiemeljük a hang- és fényérzetek *analog* voltát. Bár itt *módbelileg* különböző érzetéről szólunk, számtalan hasonló és analog jelenségre fogunk akadni. Már a hang hármas tulajdonsága: az erő, magasság, szín tökéletesen analog a fény, erő, szín és teltségbeli tulajdonságával, bár a hangszín s szinteltség közt eltérő elemeket is találunk. Ez analog tünetenyekre figyelemmel leszünk s a két érzék *közös vonásait* utólag összefoglaljuk.

1. *A szem, mint optikai készülék.* A szem látóidegének *homolog ingere a fény*. A szem maga kis optikai műszer, melyet a physikában *sötét kamra* (camera obscura) néven ismerünk. Jelen részben e sötét kamrácskával, hibáival akarunk megismerkedni. Mert bizony a szem nagyon is hiányos optikai műszer s bárhogy dicsérték bölcselők, mint a tudás eszközét, magasztalták a költők mindent beszárnyaló hatalmát s a Mindentudás jelképévé avatta a köztudat a háromszögben sugárzó szem képében; *Helmholtz* visszadná, ha optikai műszer volna, a műszerésznek — saját szavaival — keményen kifakadva a pongyola munkán s óvást téve. Hibáit — szerintünk — két csoportra oszthatjuk: *sabályos, rendes* hibákra, melyek az egészséges, normalis szem tulajdonai és *rendkívüli szabálytalan hibákra*, melyek csak beteg vagy rendellenes szemén találhatók. Ránk nézve

természetesen csak az elsők jöhetnek szóba. Az optikai műszernek, melynek ennyi a hibája, működése a következő:

A jégencse összegyűjtve a tárgyról jövő sugarakat, erősen megtöri úgy, hogy a lencse háta mögött fordított alakban futnak össze s így adják ott a tárgy fordított képét.

Hogy a kép a reczehártyára essék s ne essék még eléje vagy már utána, a különböző távolságu tárgyak szerint, a jégencse a sugárizom által kevésbé domborúvá tehető. Ezt nevezzük a lencse *alkalmazkodásának* (accomodatio). A közel- és messzelátás, részben a kancsalság, melyekkel mi nem foglalkozunk, ez alkalmazkodás rendeltetése.

A *térbeli minimalis eltérés*, mit még megkülönböztet szemünk, a reczegödör $\frac{1}{60}$ része, annyi mint az ujjköröm középtávolságban. Ez a látás *élességének* határa.

Tekinteni (fixer) teszen úgy irányítani a szemet, hogy a kép a reczegödörbe essék. E tekintetben a szem *mozgékonyabb* s óriási mértékben könnyebben kezelhető bármely műszerünknel. A *környéki látás* tökéletlenségeit észre se vesszük, oly gyorsan változik a figyelem irányítása. A képzetek mozgásának a szem legközvetlenebb jele, a *pillantásban*. A figyelem minden egyes pillanatban csak egy képzet- vagy érzéklettel foglalkozik, de a mint felfogta, másakra siet. Erőltetnünk kell, hogy vesztég maradjon egynél. E mozgékonyág sok mindenben segít, oly hibákon is, melyeket a tudományos kutatás csak nehezen tudott kideríteni, s melyek, bár tulajdonunk, tudatunk előtt ismeretlenek maradtak. Nagy szerepe van továbbá a szemléletalkotásban.

A *szem hibái*. E hibák összeállításánál már *csak részben* követtük *Helmholtzt*. Míg ő csak vagy kettőnél vet oda néhány szóban egy-egy aesthetikai vonatkozást, mi a legtöbbnek bő aesthetikai érvényesülésére akadtunk, aminek feldolgozása egészen külön tanulmány tárgyát képezhetné,

mindazonáltal röviden elő fogjuk itt adni e kapcsolatos kutatás eredményeit, physiologiai tények és törvények aesthetikai értékesítését.

I. *a szem chromatikus v. színi eltérése*: a szem lencséje nem achromatisált, s így a physikai *fényszóródás* tüneteinek itt is zavarólag hat a reczehártyára vetett képre. A napfény különböző színű sugarai nem egyenlő törést szenvednek s e tünetmennyiség kekes-ibolya, sárgás-vörös szegélyt ad a tárgyak képének, mert a vörös, illetve kék kép nagyobb a többi színűnél s így az egyes színek adta képek nem fedik egymást. A szem illető fényszórása kisebb az üveglencsékéénél, de megvan. Ibolyaszínű utczalámpát távolról vörös szegély keretez be. Ennek szerepét nagyon specialis esetekben találunk csak a festőknél, a kék vagy viola színű templomi, zárdamécsek világításának helyes ábrázolása alkalmával. Azt hiszem *Rembrandtnál* s különösen az ilyen festőknél, akik — mint mondják — a levegőt is, a levegő színét, sűrűségét, páratartalmát is lefestették, értve ez alatt természetesen ép a világítás sajátos eleven festését, mely számba veszi a világító sugarak, a fény változásait, tükrözéseit, töréseit, szóródásait a légrészecskéken vagy a páracseppeken vagy a levegőben úszó egyéb testecskék felületén; — mondom — az ilyen festőknél e specialis esetnek is példaira akadunk.

Hogy a fény ily behatások alatt mennyire változik, találó e helyen hivatkoznom *Brücke* magyarázatára a levegő égkek voltáról, melynek okát a léghen úszó részecskék törő szerepében találja. *Tyndall*, a hó halhatatlan bűvára, az esteli és reggeli égbolt ibolya-kék stb. átmenő, egymásbaolvadó színjátékát napnyugtakor és napkeltekor *Brückéhez* hasonlóan következőképen magyarázza: az apró részecskék a kéket visszaverik, de este a naplemente folytán növekedő törőközeg, reggel meg a napfelmente folytán kevesbedő törő-

közeg, tudniillik a légkör, melyet ha lent ferdén ér a nap-sugár, nagyobb rétegén hatol át, mint ha fentről derékszögben éri, — ily változó rétege majd az ibolyát, majd a zöldes-kéket veri vissza, s innen az áldozó nap bíboros palástja, a «hegyek violaszín fátyola» s a hajnal pirkadó világa, a piros hajnal hasadása. És ha végig tekintünk a világköltészet történetén, a mint ezt újabban egyesek felfogják s a modern poetika előiskolájává, propaedeutikájává akarják tenni, akkor úgy látjuk, hogy a legelső, legelemibb és lehatalmasabb természeti tünemény, mely melodiát csalt a merengő-szemlélő emberi-állat ajakára s fejlődő képzetait alkotó-mozgásba hozta, ép a csakhamar mythos tárgyává alakuló, megszemélyesedő hajnal s gyermeke, a nap és ennek égi útja volt.

Ime a legpoetikusabb *természeti szép* (Natur-Schön), az égbolt, a hajnal és napáldozat csak megtört és szétszórt aetherrezgések keltette alanyi érzet. De ép ez a változatos rezgéstünemény, a nap emelkedtével vagy lemerültével folyton változó alakulataival tetszik érzéki valónknak. E változatos és változó inger hat kellemesen reá, nem untatja, s nem fárasztja, megfelel ama középingerlésnek, mely kellemes, sőt szükséges az idegnek.

II. hiba: *a gömbi eltérés, a sphaerikai aberratio*, mely minden gömbszeletnek megfelelő törőfelület általános sajátsága, hogy tudniillik az optikai tengelylyel párhuzamosan haladó sugarak a széleken jobban töretvén meg, hamarabb futnak össze, a középen kevésbé töretvén meg, később érnek össze s így a kép széttolódik, de oly csekély mértékben, hogy ez aesthetikai szempotból szóba sem jöhet.

III. hiba az úgynevezett *szabályszerű astigmatismus*. A szem fénytörő felületei ugyanis: a porcz-hártya, a csarnokvíz, a lencse s üvegtest nem felelnek meg szabályos gömbszeleteknek; az emberi szem alakja kerületszerű, ellipsoid.

Görbületsugarai mások az egyik tengely, mások a másik tengely irányában, nevezetesen más a merőleges és más a vízirányos tengely irányában. Ily körülmények között azonban valamely tárgyról jövő, a merőleges és vízirányos tengely irányában haladó sugarak még a törő felületek közép s épe tünemény oka folytán csúcspontjainak nevezett helyén esve a szembe, sem egyesülhetnek egy képpontban. E rendellenességet, mivel rendes minden szemnél hívjuk, szabályszerű astigmatismusnak. A porczhártyáról pl. tudjuk, hogy görbületsugara a merőleges delelő síkjában jóval rövidebb, mint a vízirányos delelőjében. Ily körülmények között azonban a merőleges síkban a porczhártyára eső sugarak az erősebben görbült felületen nagyobb törést is fognak szenvedni, mint a vízszintes síkban, a kevésbbé hajlott felületre esett sugarak. Ha már most valamely merőleges és vízszintes irányban nagy és egyenlő kiterjedésű tárgy nézésénél úgy alkalmazkodik szemünk, hogy a merőleges irányt látja, akkor a vízszintes sugarak még összehajló nyalábban érik a reczehártyát s képet nem adnak; ha pedig a vízszintes irányt látja, akkor a merőleges tengely sugarai már szétfutó nyalábban érnek a reczére s képet ott nem alkotnak. Az eredmény, hogy két egyenlő «egymással kereszteződő vonalat, melyek egy síkban vannak, egyszerre egyaránt élesen nem láthatunk.» Ha a merőleget nézzük, nem látjuk jól a vízszintest; ha a vízszintest nézzük, nem látjuk jól a merőleget. Ha az egyik éles, elmosódott a másik. Enynyit tanít minden élettan az astigmatismusról. *Helmholtz* szerint, ha a merőleges 0.64 m.-re van a szemtől, a vízszintes 0.54 m.-re, akkor egyenlő világosan láthatók. És ezzel hallgat az élettan és Helmholtz.

A szépre, az építő-, faragó- és képi- művészetre nézve pedig rendkívül fontos következmények folynak e tüneményből s rendkívül érdekes magyarázatát adja sok műelméleti

szabálynak, egész természetesnek tartott, de meg nem magyarázott műszokásnak, ízlésítéletnek.

A festő sohasem fest *négyzetes képet*, vagy magasba, vagy szélességbe kiterjedő négyszöget használ. Ott is, hol négyzetre kell festenie, inkább díszítményekkel átalakítja a négyzetet. A festők rég ismerték ez elvet s követték. A művészetek történelme alig mutat fel négyzetes festményt, quadratalakút, melynek mind a négy oldala egyenlő volna. Műtörténetbúvárok és kritikusok hajlandók úgy magyarázni, hogy a szem nem képes áttekinteni egyszerre mind a két irányt és ezzel vége aztán a kutatásnak. Csakugyan a *szem az oka* és pedig a szem *optikai hibája: a szabályszerű astigmatismus*. Ennél jobb magyarázatot alig kívánhatnánk.

Sokkal találkoztunk, akik csak felületesen szemlélik a dolgokat, s azt mondták erre, hogy hiszen mindez csak megszokás, ízlés dolga. De a megszokás és ízlés csak lánczszem az okok sorozatában s minden aesthetikai jelenségnek van valami physiologiai vagy historiai vagy a környezetben rejlő oka. Ha azt mondjuk, hogy ízlés dolga, azzal sohasem magyaráztunk meg semmiféle tüneményt.

Amit a műgyakorlat ösztönszerűleg vallott és követett — gondolom, csak Leonardoról mondják, hogy egyszer négyzetre próbált festeni, de akkor is kárát vallotta, — amit a műkritikus és aesthetikus feljegyzett és constatált; ami ott sejtés, itt elvonás; a *physiologiai astigmatismusban természeti magyarázatát nyeri*. E vonatkozásáról seholsem olvastunk e physiologiai tünemény leírásában, pedig tág nyilvánulását látjuk az ember összes aesthetikus alkotásaiban. *Az ablak, ajtó, a színpad kerete, a épületek homlokzatoldala, szobor-csoportok, bútordarabok: tükrök, keretek, szekrények, állványok, mindenféle műtárgyak, képek, fényképek, iparczikkek, könyvek, füzetek, naplók, hírlapok, hirdetések*, egyáltalán mindennemű *nyomtatványok, papír-*

tárgyak, írópapír, levélpapír, dobozok, czédulák, szóval mindaz ami emberi kézből mint alkotás, készítmény kikerül, mind egyirányú kiterjedésükkel e physiologiai tünevény, a szem ez optikai hibájának nyomát magukon viselik. Élesen feltűnik ez egyirányú (vagy függélyes vagy vízszintes) kiterjedés általános volta az emberi alkotásokon, ha a szabad természetből emberi lakóhelyekhez, a városba térünk vissza. E szerint tehát ez aesthetikai jelenségek constatalása jellemző egész alkotó azaz aesthetikai szemléletünkre. Akkor pedig az aesthetikai jelenségeket ilyenén gyűjtő cím alá foglalhatjuk össze: *aesthetikai térszemléletünknek az áttekinthető, egyirányú kiterjedés iránt való előszeretete.*

Ha ez új eredményt tehát formulázni akarjuk, ezeknek az aesthetikai jelenségeknek, tényeknek, physiologiai tényekben talált magyarázatát a következő aesthetikai és physiologiai tényekből levont tételbe foglalhatjuk össze:

Szemünk physiologiai sajátsága, optikai hibája: *a szemgolyó sugártörő felületeinek rendes eltérése a szabályos gömbalaktól az úgynevezett szabályszerű astigmatismus oka aesthetikai térszemléletünknek a könnyebben áttekinthető, egyirányú kiterjedés iránt való előszeretetének.* Ami pedig különben csak előszeretet, *az aesthetikai alkotó szemlélet előtt törvénynyí válik,* mert hisz minden aesthetikai alkotás *alapfeltétele az érzéki kellemes.* A szépérzék az érzéki kellemest figyelembe vette s nem alkotott olyat, amit a szem nem hogy nem élvez, hanem át sem tekinthetne. Ezért tartjuk fontosnak ez eredményt: az aesthetikai szemléletnek a köztudat előtt oly megfoghatatlannak látszó határozmányának formulázását és physiologiai magyarázatát.

Bár nem az astigmatismusnak, de ép az áttekinthetőség szempontjából magát az *Eiffel-tornyot*, már e pusztán érzékszervi szempontból nem sorolhatjuk a kedvező benyomást keltő jelenségek közé. Meghökkenhet, elrémlhet nagy-

sága, de nem tetszhetik, nem lévén benne a szép első eleme: az érzéki kellemes; ellenkezőleg, kellemetlen benyomással van érzékünkre. Még a fenséges érzetét sem keltheti léczszerű vázalakjával, hatalmas nagyságához képest. Csak különös, furcsa érzést kelthet bennünk; csak meghökkenhetünk, elbámulhatunk láttára (V. ö. a *Revue scientifique* 1889. évfolyamában levő közleményekkel).

Ez az aesthetikára nézve igen fontos physiologiai tünetény híres physiologusoknak képezte kutatásuk tárgyát: Helmholtz, Senff, Donders, Knapp, de csak physiologiai tekintetben. Az aesthetikai értékesítés nyomára sem akadunk.

IV. *a csillagszerű látás (dirradiatio)*. A jégencse rostmeneteinek hatsugaras rendeződése hozza létre azon sugarakat, sugárkoszorút, melyet csillagokon vagy távoli lángokon látunk. Az egyszerű fénypont helyett sugaras alakot látunk, melyet ép a csillagról csillagszerűnek mondunk. E sugarak a lencse sugaras szerkezetének képmásai. Keskeny holdsarlót sokan kettősen, hármasan látnak, ennek is ez az oka. Eddig Helmholtz. Alkalmazva, azt találjuk, hogy *a fénykör, a gloria, a sugárzó naptányér, a ragyogó «szókehajú» csillagok*, a sugarait szóró *mécs, gyertya*, szóval a sugárzó fény e tünetény nyilatkozata. Murillo s különösen Rembrandt képei érdekesek e tekintetben. Imént is s most is Rembrandtra hivatkoztunk, mert talán senki se tudta a világot oly realisan, oly valószínűen, oly *optikai hűséggel* festeni s mégis oly művésziesen. Találón jellemzi *Taine* (A németalföldi művészet bölcsélete), hogy felülmúlta a többi hollandi festőt *optikai benyomásai*, született finomsága és élessége által; megértette, hogy a látható valóság a szemre nézve csak a *faltban* van, hogy a *legegyszerűbb szín, testi szín mily összetett*, hogy *főszemélye a festménynek a színes, reszkető levegő, melyben elmerülnek a tárgyak*. Ezért látjuk nála különösen érvényre jutni az optikai szemhibák okozta tüne-

ményeket. Csak *Lázár ébredésére, a Pásztoroknak szóló híradás* angyalcsoportozatára s a *Krisztus a betegeknek* kép főalakjára hivatkozunk.

V. *az irradiatio* világos tárgy nagyobbnak látása a sötét környezetben. Ezért látjuk a ház mögül kibukkanó holddal szemben a fedél körvonalát kivájnak. Két egyenlő fehér és fekete négyzet közül a fehér ezért látszik nagyobbnak. A hold sarlója kelleténél ezért nagyobb sötét korongjával szemben. Egyoldali világításnál a tükör ezért mutatja megvilágított oldalunkat nagyobbnak. E tünetmény physiologiai oka, hogy a recze csapmozaikjában a világos tárgy széleitől csak némileg is izgatott érző elem izgalma egészben csatlakozik a tárgynak megfelelő izgalomcsoporthoz.

A festők a sötét környezetben feltűnő világos tárgyak festésénél ösztönszerűen követik a valóságot s igazán nagy festőknél érdekesen figyelhetjük meg az irradiatio tünetmennyek hű ábrázolását. E tekintetben első sorban ismét *Rembrandt*-ra utaljuk az olvasót, ki a szintütemények festésének páratlan mestere.

VI. *a vakfolt*. A hol az ideg a szembe tér, nem messze a látótér közepétől, egyedül az idegrostokból alkotott, csupasz csapok nélküli hely a csapmozaikban a vakfolt, miért is felfogásra képtelen. Ennek megfelelőleg a látótérben, a szembe látta térrészben is van egy vakfolt. A mozgékonyág nem véteti észre velünk, ezért nem is idéz elő zavart s aesthetikai szerepe sincs.

Nem hibája, hanem a látóhártya, a recze egyenlőtlen-ségéből folyó sajátsága a szemnek a *centralis (középponti) látás*. Mint a szabályszerű astigmatismusnak, úgy a centralis látásnak is fontos, irányító szerepét találtuk az aesthetikai térszemléletre nézve kutatásainkban. Középponti látás alatt a szem azon fontos physiologiai sajátságát értjük, hogy a képnek csak a látóhártya, a recze úgynevezett középgödrébe (fovea

centralis) esett része fogható fel élesen. Ennek oka, hogy középen minden egyes fényérző elemnek külön idegsejt azaz neuron felel meg, míg a széleken több fényérző elem tartozik egy idegsejthez. Ez magyarázza meg ugyanis, hogy a látótérben a szélektől a központ felé haladva a *látás élessége (acuité visuelle)* fokozatosan nő.

Innen van, hogy valamely egységbe olvadó térrészletnek, azaz képnek szemlélésekor úgy irányítjuk szemünket, hogy a kép középpontja reczénk látó felületének középpontjára essék, hogy a kép tökéletesen látható legyen.

Nézetünk szerint nyilvánvaló, hogy a *festmények, szoborcsoportok alakjainak*, sőt egyes *épületrészek* vagy *díszítéselemek központi csoportosításának* érzéki okául ép a centralis látás, szemünk e természetes tulajdonsága szolgált, melynek folytatásául kell tekintenünk pszichológiai szempontból, szemléleti és tudatos felfogásunk egységesítő természetét. *A pszichológiai csoportosítás érzéki alapja a centralis látás csoportosítása.*

A centralis látás hatását találjuk festőknél, mikor festményeken a középtájon, a centralis csoportosításnak megfelelően, *a rajz élesebb, kidolgozottabb, a színezés (coloratura) elevenebb.* Ugyancsak a centralis látás tiszteletben tartása még *a színfoltok elhelyezésére* is hatással van. Festőtől hallottam, hogy ha a kép egyik sarka vagy széle felé vörös foltot alkalmaznak, akkor a kép másik, szembelevő sarkán vagy szélén, a megfelelő helyen szintén kell vörös foltot alkalmazniok. Ennek természetes magyarázatát látom *a centralis látás tiszteletbentartásában.* A baloldali rikitó vörös folt pl. balra terelné a szem centralis látótengelyét, míg ha jobb oldalt is van oly rikitó folt, mindakettőre egyszerre irányulván a figyelem, hogy mindakettőt betekinthesse, a kép központjába irányul szemem.

A centralis látás positiv aesthetikai eredménye a centra-

lis csoportosítás s ennek megfelelő kifejezése a rajz és színezés elevenebb voltával. Negatív aesthetikai eredményeként róhatjuk fel a festők azon eljárását, hogy a kép szélén ríktó színt és éles rajzot egyáltalán nem alkalmaznak, hanem a *körvonalakat elmosás*, a színeket meg összemossák, festői nyelven szólván *«tört színeket»* használnak. Ez eljárással csak a centralis látás valóságának iparkodnak megfelelni. Centralis látásomnál ugyanis tisztán látom a középpontot és környezetét, de a látótér széle elmosódik és pedig fokozatosan centrifugal irányban. Innen a *szélek elmosása* festőknél. Ezért lesz a széleken a rajz elfolyó, elmosódó és a színek egymásba olvadnak. A szélek ez elmosása szintén fokozatos, centrifugal irányban.

A centralis látás eredménye tehát *a rajz és színezés (coloratura) centripetal elevensége és centrifugal elmosása*.

Ha ez új eredményünket: aesthetikai jelenségeknek, tényeknek physiologiai tényekben talált magyarázatát formulálni akarjuk, akkor a következő, aesthetikai és physiologiai tényekből levont tételt kell constataálnunk:

Szemünk physiologiai sajátsága, mely a recze alkotásán alapszik, *a centralis látás oka aesthetikai térszemléletünk centralisáló, azaz centralisan csoportosító hajlamának*.

Míg térszemléletünk szereti a középpontot, addig a mozgó-térbeli művészetekre (táncz) megjegyezhetjük, hogy a szem szereti a tekintet mozgékonyosságát, a mozgásban a változatosságot, *a szabályos változatosságot*, mely változatosságával *folytonosan ingerli* s szabályossága folytán *mégsem fárasztja*.

2. *A fényérzetek*. Minőleges különbségei *a színek különbségei*. Itt az jöhet tekintetbe, mennyiben felelnek meg az érzéssbeli különbségek a valóságos különbségeknek. A fény az aether lengedező, egynemű mozgása és pedig mint a sarkítási tűnemények, melyek különböző oldalirány szerint

különbözően viseltetnek, következtetni engedik, a mozgó részecskéknek lengési iránya merőlegesen áll magának a sugárnak irányára. E sugarak a fény érzetén kívül meleget is idéznek elő s s vegyhatással is bírnak. Nagyon nagy hullámhosszsal, ezért kevés rezgésszámmal haladnak *a sötét sugárzó meleg* sugarak. Rövid hullámokban, szapora rezgéssel *a sötét vegyihatású sugarak*. Közöttük a hullámhosszúság fogyó és a rezgések szaporodó skáláján *a fénysugarak* vagy *a világító meleg*, ha meleg voltukra vagyunk tekintettel vagy *világító vegyihatású sugarak*, ha chemiai szerepük forog, szóban. Meleg s fény csak egy: rezgés. Ha szemünkre hat: fény; ha bőrünkre: hő. A fény csökkenése a hőével, a chemiai hatásával együtt jár. *Az abszolút aetherrezgés*, mint már mondtuk, itt *relative fény*, *hő* érzetet kelt. Az egy aetherrezgésre érzékiségünknek tehát jelrendszerében *két jele* van, melyek különböznek. *Egy ingerre két különböző érzet. Egy valóságra két különböző jel.*

Leghosszabb hullámokban lengedezik s ezért a leglassúbb, másodpercenként *a legkevesebb rezgésszáma*, a mint a színekpadó hasáb szóródása mutatja, *a vörös* (v.). Rezgésszáma 400 billio. Következik *az aranyárga* (ar.) *sárga* (s.), *zöld* (z.), *kék* (k.), *ibolya* (i.), *apadó hullámhosszsal s szaporuló rezgésszámmal* fel a 800 billióig. Csak a 400—800 billió aetherrezgéseket érezzük fénynek. A fény ránk nézve tökéletesen szemünk alkotásától függ. Szemünk *érzékenységi határa* teszi fénynyé a rezgést. 400 billión alul még nem izgat, 800-on felül már nem képes követni a szem. Ily értelemben mondta Du Bois-Reymond, hogy *a világosság csak a szemmel teremthető*. *Az abszolút rezgések* a 400—800 billió részükben *relatív fényérzetet* adnak. Ugyanezt láttuk a hangnál s *a közös vonások* áttekintésénél visszatérünk, *e szerintünk* fontos distinctióra, mely *az abszolút ingerek relatív érzésében* rejlik.

Több szín elegyítve többé-kevésbé *fehéret* ad. A fehér fény tehát mindig *összetett*. *Az egész színekép* elegye is fehér. Amint ily elegyekben hosszabb-, közép-, rövidhullámú sugarak túlnyomók, tetszik vörös-, zöldes-, kékes-fehérnek. *Két szín elegye új színt ad*. A két színt ugyanis egységesen érzékeljük mint a consonáló csengéseket. Megjegyezzük, hogy itt folyton *színes fényről* s nem *festékről* beszélünk. Sokszor más *a színelegy*, mint a *festékelegy*; *a színes fény harmoniája* egész más, mint a *festéké*. *Sárga és kék festék zöldet ad; sárga, kék színes fény fehéret*. Sárga és halvány ultramarin szín fehéret ad. De fehéret ad a vörhenyv. és zöldesk., fehéret a zöldesk. és i. t.

Mindez elegyek nem lehetnek azonosak, csak *szemünk relatív érzése* látja egyenlően fehérnek. Vegyileg ez elegyeknek más szerepük van, eltérő hatásúak, felbontva más-más elemekre bomlanak s mondhatnók *Helmholtz*cal a szemünkre való hatásukra nem tekintve, épséggel semminemű physikai hasonlóság sincs köztük. Szemünk érzőkéességének *újabb tökéletlensége*. Csak 400—800 billió *rezgést fog fel*, ezek *combinációit is csak bizonyos határokig különbözteti meg; kettős korlátja érzékiségünknek* és ennek ismereteink körére nézve, azt hisszük, rendkívül fontos szerepe van. A színek, mint már tudjuk a fényről mondottakból, különbözhetnek *árnyalat* (v. s. z. k. i), *teltség s világosság* vagy *fényerősség* tekintetében.

1. *Az árnyalati* színekülönbségek képezik a színeképi skálát. A színeképi táblák, korongok is így mutatják. 2. *A teltség* legnagyobb a tiszta színeképi színeknél, a fehér hozzávegyültével csökken: rózsaszín (fehér bibor), hús-vörös (fehér-vörhenyvörös) stb. . . . Az elegyes színek kevésbé teltek. 3. *A fényerősség* tekintetében *fényben szegény* színek: a sötét, szürke színek, sötétkék, vörösbarna, barna, olajbogyózöld. *Fényben szegényen mutat minden színt a félhomály,*

a pirkadat és alkonyat, utóbbi pl. e tekintetben nem egyéb mint *a testszínnek fokenkénti fényben való szegényedése*, s ép ez képezi varázsát, e hiányosság, mint a moll-nem bája a hiányos, tökéletlen, zavaros harmonia, de mely még tűrhető körén belül van a consonantiának.

Helmholtz szerint: *minden színbeli különbség a három alapszín (zöld, vörös és ibolya) különböző elegyítés viszonyaiból származik*. Sárga, vörös, kék csak festék-alapszínek, s ezeknél az eset következő: a sárga pl. minden sugárt elnyel, csak a sárgát veri vissza, a kék festék minden sugárt elnyel, csak a kéket veri vissza, festékelegyük, az anyagrészecskék elegye olyat ad, mely minden sugárt elnyel, csak a zöldet veri vissza. Ám ha sárga fény s kék fény elegyedik, nem zöldet, hanem fehérfényt kapunk. Itt fény-, hullámelegről van szó.

Ez elegyítési viszonyok vizsgálata érdekes különbséget mutat a fül és szem között. *A fül minden hangot külön megkülönböztet*. Elemzi a csengést, mint az accordot. Gyakorlott zenész minden hangot, hangszert kiérez a zenekarból. *A szem ellenben csak három alkotó elemet ismer*. A többi ezek összetétele. De a szem *nem tudja felbontani a színelegyeket*; ehhez spectroscop kell. A fül ily eszköz nélkül megteszi. Végre is honnan veszi magát az a három alkotó elem, alapszín? Absolut physikai léte van és joga, vagy *csak physiologiai*, a szem elemző, felbontó vagy ezt sejtő *természete* az ok, mely folytán ránk nézve létezik. Akkor *relatív különbségekre* is kell akadnunk. És akadunk is. Még egyszerűbb rendszere van a színkülönbségeknek a *a színvakoknál*. Kétféle színvakságot különböztetnek meg: *a vörös-zöld és a kék-sárga vakság*. Leggyakoribb a vörös-zöld. Ezek rendszerében hiányzik a vörös, elegyégeivel együtt. Az ilyenek a vasúti zöld, vörös lámpákat összevétik, az erdőt barna-feketének látják, a fatörzset és lombot egyforma

színűnek. Ime újabb anormalis relativitása az ember érzéki valójának. Kimutatására színidexeket (Radde-féle nemzetközi színskála, Holmgren pamutszínindexe) használnak (V. ö. Szily Adolf dr. cikkével a Term. Közl. 1882. évfoly.) Némelyek szerint nemcsak egyesek, de részben korok sajátja volt ez a tökéletlenség. *Geiger* szerint, noha ezt már *Gladstone* megpendítette, a homerosi korszakban, hozzánk tehát aránylag közel időben, őseink a *kék* iránt vakok lettek volna. Kétségtelen és feltűnő, hogy sem a *Rigvéda*, mely csaknem kizárólag az éghez intézett énekeket tartalmaz, sem a *Zendavesta*, a parsok e bibliája, sem az *Ó-Testamentom*, sem a *homéri költemények* nem szólnak az ég kékségéről. Mindezt azonban *Helmholtz* nem tartja elegendőnek *Geiger* állításának elfogadására.

Mik az alapszínek? Elegyek által nem nyerhető színek. Ilyen a *v. z. i. Wunsch* 1792. kimutatta, de elfelejtették. *Helmholtz* 1852-ben kimutatta, hogy sárga és ibolya fehéret ad. *Clark Maxwell* 1860-ban meg, hogy a sárga, vörös és zöld fényből előállítható, tehát nem alapszín. Le volt rontva a régi, festékekről színekre átvitt elmélet s *Helmholtz Young Tamás* régi elmélete alapján felállította saját újabb elméletét. Lássuk *Helmholtz*-ot.

Környéki látásnál a vörös sötét. *A látótér széle normalisan színvak a vörössel szemben.* A zöld a legszélén is zöld. *A reczén tehát a v. z. i. színérzése helyi s bizonyos határon kívül vak a recze.* A recze közepe, a központi gödör körül sárgásan színezett (macula lutea), minek következtében *minden kék szín a szemhártya közepén kevésbé sötétebb.* Ez is a szem egyik tökéletlensége a sok között. (VIII. hiba). Tekintetünk mozgékonyága a látótér ez egyenlőtlenségeit is kiegészíti.

Nézetünk szerint, *a látótér színbeli egyenlőtlenségei* nek (VIII. hiba) nyomát találjuk a festőknél, mikor *a kép*

szélén főleg rikító vöröset, de mint már említettük a központi látás aesthetikai értékesítésénél, egyáltalán *semmiféle rikító színt* nem alkalmaz, nemcsak azért, mert a centralis látásnál elmosódnak a szélek, hanem mert a látótér széle a reczén sokkal kevésbbé érzékeny, sőt a vörössel szemben egészen érzéketlen. *Azt hisszük több nyomára is akadhatna a coloratura természeti vizsgálata.* Mindenesetre ki kell nyilatkoztatnunk, hogy *a coloratura függ a szem-recze színérzésbeli egyenlőtlenségeitől* (a VIII. hiba aesthetikai értékesítése).

Térjünk vissza *Helmholtzhoz*. *Young Tamás* elmélete: a szemben külön *v. z. i. idegrostoknak* kell lenni, ezért tekintjük ezeket alapszíneknek. Ez voltakép a «specifische Sinnesenergie» részletezése, folytatólagos alkalmazása. Vörös színvaknál a v. idegrostok ingerületképtelenek. Helmholtz szerzett általános tekintélyt s hitelt ez elméletnek, ezért *Young-Helmholtz-féle* elméletnek nevezzük. E szerint az ideghártyán *háromféle végkészülék van*, melyeket csak az egyeseknek megfelelő fény képes izgatni. Fehér fény egyaránt izgatja mind a hármat. A narancs színű fény pl. erősen izgatja a vöröset, kevésbbé a zöldet, alig a kéket érző rostokat. Sárga a vöröset és zöldet, gyengén a kéket; ibolya a vöröset s kéket, gyengén a zöldet. *Csak elmélet*, mely *valószínű*, ámár *bebizonyítani nem lehet*. Érdekes, hogy *Schultze* talált a madaraknál vörös és sárga olajcseppes pálczikákat.

A *Young-Helmholtz-féle* elmélettel szemben a felvett háromféle színérző végkészülék helyett újabban *Hering* háromféle színérző vegyi anyagot tételez fel a reczén, melyeknek assimilatiója és dissimilatiója hatféle színérzésnek felelne meg.

Annai azonban positiv, physiologiai tény, hogy a recze nem mindenütt és nem egyenletesen érzékeny valamennyi szín iránt; míg ugyanis középésze valamennyi, addig a

szélek felé haladva zónaszerűleg mind kevesebb szín iránt érzékeny. Így különféle concentrikus színérző köröket, úgynevezett *reczezőnákat* (zones rétinienes) különböztetnek meg, melyek a középrészben mind összesznek. E zónák sorrendje azonban egyének szerint különböző. A vörös, a zöld rendszeren a legkisebb, a kék, az ibolya a legnagyobb ily kör. *Garbini* (*Evoluzione del senso cromatico nella infanzia*, 1894. Verona) és mások újabb megfigyelései kimutatták, hogy az egyes színek felfogása gyermekeknél meglehetősen későn és lassu fokozatban egymás után fejlődik ki (a 2. évtől a 6. évig) s hogy e fejlődés menete összeszik a reczezőnáknek a középso körtől kifelé haladó sorrendjével.

Bármilyen legyen már most e körök természete, bármilyen keveset is tudunk a színes látásról, a színérző tényezők bizonyos elosztódásában kell találnunk *a színharmonia physiologiai magyarázatát*. Elemi festésbeli szabály, hogy a színeket úgy kell alkalmaznunk és elosztanunk a képen, hogy a három alapszín kellően képviselve legyen. Ez a színharmonia festők nyelvén. Physiologiai nyelven a színharmonia *a reczeének egyenletes színbeli izgatása*, mely mind a felételezett különféle színérző tényezőket foglalkoztatja s nem izgatja egyoldaluan csak az egyiket vagy másikat. A színvegyítés harmoniáját úgy is fejezik ki a festők, hogy *a meleg és hideg* színeket egyenletesen kell vegyíteniünk. Meleg alatt értik a vörös vagy vöröses, hideg alatt a kék vagy kékes színeket. A zöld e tekintetben középhelyet foglalna el. Látjuk az analógiát a fül s szem érzékletei között. Mindkettő a legegyszerűbb érzékletekkor is *összetett* érzékletet ad. Természetesen e végkészülékek a *telt színeképi színekre* szólnának, a milyenek nincsenek is a valóságos testszínek között. Ezért mondtuk fennebb, hogy majd minden testszínnel izgalomba jönne mind a három végkészülék, csak más-más fokban. *A testszín mindig összetett, érzéklete is összetett*. Hogy az aetherrezgés fény-e, hő-e

alanyi érzés dolga, hasonlóan *alanyi tünemény az alap-színek érzése*. Hogy az i. sz. kifárasztotta recze telt v.-t lát, ez csak alanyi tünemény lehet, olyan, melyet csak a fentebbi elmélet képes megmagyarázni. *Az érzet minőlegességével nem hű képmása a külső fénynek. Egyenlő fény egyenlő körülmények között egyenlő színérzést kelt. Oly fény pedig, mely egyenlő körülmények között egyenlőtlen színérzést kelt, nem egyenlő.* *Helmholtz* szerint csak e kétben felel meg az érzet az ingerminőségnek. Már pl. ez nem való: amely fény egyenlő körülmények között egyenlő színérzést kelt, egyenlő. Hiszen a fent idézett s. és k. adta fehér csak nem egyenlő tényleg a vörhenyv. és zöldesk. adta fehérrel. A színérzet tehát nem felel meg tökéletesen a fény-ingereknek. Ezért nevezi *Helmholtz* a fény *jelének* csak s nem *képének*. Szerinte az idegingerületek és képzetek lehetnek a külvilág *képei*, a mennyiben idő s térbeli viszonyait utánozzák, ábrázolják, szabályos rendjét szabályos rendjükkel tüntetve föl; de *az érzések és tárgyak minőlegességei közt a szorosabb megegyezés teljesen hiányzik* (IX.), ezért ezek csak gyarló *jelei* amazoknak. Helyesen szól *Newton*, *John Locke* az érzékileg felfogható minőlegességek jelentőségéről: a szín alanyi érzet.

Más a jelenség, más *a látszat; az érzéki csalódások* ép ez *incongruentiákat* jelzik. A szín nem pusztá látszat, bár főleg idegkészülékünk mivoltától függ. *A színek bizonyos megvilágított testek minőlegességeinek érzéki jelei.* A jó jel állandó, reczénk pedig egyenetlen, ez *szervi hiba*, mind-ezen segít ugyan a tekintet mozgékonysága. Ám a kifáradás folytán az ingerület ereje is változik (X.). A mozgékonyság ezt is egyenetlensé teszi a reczén, úgy, hogy az utóképek csak ritkán keletkezhetnek. Így a kifáradás csak akkép hat, mintha a világítás lassan gyengülne.

Itt még szólnunk kell a különféle színek physiologiai

hatásáról, «*a kiemelkedő és hátráló színekről*» (*vorspringende und zurücktretende Farben*) Brücke szerint. Brücke Ernő «*Die Physiologie der Farben für die Zwecke der Kunstgewerbe*» (Lipce, Hirzel) munkájából vesszük át itt a következőket.

Ahogy a fényképirónak a camera obscurát, úgy nekünk is szemünket a különféle távolság szerint külön-külön be kell igazítnunk. Ez izomműködés által történik s erről «ön-tudatlan tudatunk» van, melylyel a távolságot is megbecsülhetjük. A nagyobb rezgésszámú sugarak, pl. a kékek jobban törődnek meg a lencsén, mint a kisebb rezgésszámuak, pl. a vörösek. Ha egy síkban nézek már most egy kék s egy vörös foltot, a kékről jövő sugarak jobban töretvén meg, ha jól akarom látni, szemem távolabbra kell beigazítanom, mint a vörösnél. Az egy síkban levő két folt közül tehát a kék távolabb levőnek fog látszani. «Képzeljük, hogy nem messze tarka üvegablakot látok, körülbelül egyformán világos vörös és kék négyszögekkel a fekete rács között, akkor az a gondolatom támadhat, hogy a vörös négyszögek közelebb vannak, mint a kékek, hogy kiemelkednek a felülethől, s a rács fekete közeit, mint lejtőket képzelhetem, a melyek a kék síkjába vezetnek. De sohasem jön az a gondolatom, hogy a kékek emelkednek ki s a vörösek vannak a háttérben. A kiemelkedő színek a vörös, narancsszín és sárga, a hátrálók a kék különféle fajai. Zöld és ibolya határozottan egyik osztályhoz sem tartozik: mert a zöld kiemelkedő a kékekkel, az ultramarin-nal, de hátráló a vörös, narancsszínnel és sárgával szemben; az ibolyát pedig azért nem lehet határozottan osztályozni, mert bár a színek egy színű ibolyája hátráló, de a festékek ibolyája az egyszínű ibolyán kívül kéket és vöröset is tartalmaz, tehát a színek mindkét végéről vett fényfajták keveréke. Odajutottunk tehát, hogy síkminták már magukban bizonyos kidomborodás álomszerű

képzetét ébreszthetik fel bennünk és hogy ebben a minta ránk ható varázsának lényeges tényezője rejlik.»

Csak egy diszítmény-alaktant kell végig lapoznunk, pl. Owen Jones «Grammatik der Ornamentik» vagy a legtokéletesebbnek látszó Racinet A. «L'ornement polychrome»-jának színnyomatos lapjait s meggyőződhetünk, hogy a mélyebbnek tetsző alap. háttér a diszítványeken rendesen kék, míg a rajta, belőle mintegy kiváló, kiemelkedő alakok vörösek, sárgák és a többi.

De úgy találjuk, hogy magában a festészetben is nagy szerepet játsznak e színhatások. A festők a kiemelkedőket nevezik ép meleg s a hátrálókat hideg színeknek. E meleg és hideg színeket értette Goethe is pozitív és negatív színek alatt. Fechner meg activoknak, azaz izgatóknak és receptíveknek nevezi.

Már a centralis látásból folyó centralis csoportosítás rajz- és színezésbeli kiemelésénél mondottakból önként következik, hogy a centralis részekre főleg a meleg színeket fogja szeretni a szem s használni a festő, míg a szélekre inkább a hidegeket. A sok meleg szín a széleken ép úgy zavarná a kép színbeli egységét, centralis csoportosításának kifejezését, mint a sok hideg szín a központi tájakon.

Hogy ezt a szem csakugyan így szereti, éppen kapóra hivatkozhatom *E. Pierce*-nek a «The psychological Review»-ban (1894 szeptember, november.) «Az egyszerű formák aesthetikája: I. Arányosság» cím alatt közölt kísérleteire. Sodronyos állványokon tologatható színfoltokkal, vonalakkal tett sok egyénnel kísérletet s kimutatta, hogy a sötét vagy hideg színek távol jutottak az alak központjától, míg a világos vörös, narancsszínek közelébe. Ez a kísérletileg megállapított tény. Magyarozatát az említett centralis színbeli kiemelésben találjuk, ép úgy, mint a másik kísérleti ténynek, hogy a nagyobb vonalat távolabb tették a központtól, mint a kicsit, magya-

rázatát szintén a centralis csoportosítás iránti előszeretetben, annak meg nem zavarásában, tiszteletben tartásában találjuk.

A *színbeli különbségek* vizsgálata: *árnyéklat és telt-ség* után hátra volna a *fényerősség* vizsgálata: a *világítás*. Ép az imént érintett *kevésbé vagy erősebben való fárasztása a reczének felel meg a világítás intenzitásbeli különbségeinek*. A nap 150,000-szer dúsabb fényű a tele holdnál. Innen a napos s holdas táj eltérő világítása, coloraturája. A *megvilágított testek látszólagos fényfoka, színe a megvilágítás fényfoka és színe szerint változik*. Az erőbeli változással együtt jár a színbeli is. A világítás mindkettőre hatással van, változtató hatással. Cinóberre ha fehér fényt bocsátok, visszaveri a vöröst s vörösnek látszik. Ha azonban oly fényt bocsátok rá, melyben nincs vörös fény, pl. ibolyát, majdnem *feketének* látszik. Ime a *színérzés világításbeli relativitása* (XI.). Festőkre nézve a világítás rendkívül fontos. A világítás a színezésen is változtat. Más a holdas, más a napos táj azonos színű tárgyainak coloraturája. Más a napos szoba s más a mécs, gyertya világította zug. A zöld s kék szín illetén váltakozása a legmindennapiasabban ismert jelenség. És itt ismét első sorban *Rembrandtra*, aztán *Murillora* utaljuk a szemlélőt.

Ennek alkalmazását főleg a *Rembrandt féle világításban* láthatjuk. E relativ világossága a szín-felületeknek, összefolyóbb színezetet ad a képnek. Az egész kép homályosabb árnyéklaival, egybeolvadóbb színezésével, a fény és árny e sajátos valószerű s nem elméleti keverődésével a reálishoz rendkívül közeledik s a gyenge, sárgás fény mindehhez, mely rejtelmesen ömlik el a képen s készen áll előttünk a Rembrandt-féle remegő fény s homály harcza: a félhomály titokzatos világa, mely a németalföldi ködös tájak, párás vidékekben találta mintáját. Csak a *Keresztlevétel*, *Ezsau és Jákob kibékülése*, *Az őrjárat*, *Sámson menyegzője*, az *Emmausi ifjak* sajátos félhomályába kell

tekintenünk. Hasonló szempontból érdekes *Rubens Pásztoros tájképe* és sok más egyéb.

Nem a fényvilágosság és színe — mondja Helmholtz — *hanem az arány, a viszony e fény különböző egyszerű alkotórészeinek erőfokozatai közt s a megvilágítás a megfelelő alkotórészek erőfokozatai közt kifejezése az állandó tulajdonságnak, s ezen, ebből, e viszony, arány útján ismerjük fel újból a tárgyakat.* A tárgyak tulajdonsága mivoltának felfogása, mely *Newton-, Lockenál* közeledik a valósághoz, itt éri el legtalálóbbs kifejezését, *Helmholtz* e mondatában. Erre még a szemléletalkotásnál vissza kell térnünk s akkor bővebben tárgyaljuk, ha a tulajdonságról szólunk. A papir fehér, a bársony fekete holdvilágban is, holott ekkor a papir sötétebb, mint a bársony napvilágon. Mindez *érzékeségünk relativ voltát nagyszerűen példázza.* Még nehezebb a szürkét, a beárnyékolt fehértől megkülönböztetni. A festő mind a kettőt szürkével festi, mint a sárga s arany felületet sárgával. A színek relativ mérlegelésében *a jelenlevő legvilágosabb felület szolgál mértékül.* A kifáradásnál valamennyi szín ereje egyenlő mértékben csökken. *Igen vakító világításnál a világos felületek különbsége törődik el, sötétben a sötéteké. Így közelednek a közép-fényességű testi színek nappal a legfényesebbekhez, holdas-este a legsötétebbekhez.* Ezzel adja *Helmholtz* a nap- s holdvilágítás közti különbség okát.

Igy fejezik ki a festők a nappali világításnál *a napfényt* a középvilágos testeknek is majdnem teljes világosakul való festésével, *a holdvilágot* a középvilágos testeknek majdnem teljesen sötétekül való festésével.

Dr. Pekár Károly.

IRODALOM.

A „*Revue Politique et Parlementaire*“ 1895. novemberi száma Joseph Reinach képviselőnek magvas és eszmékben gazdag cikkét közli a „Jótekonyság bölcselete“, (*Philosophie de l'Assistance*) címen. E cikk éle tulajdonképen a socialismus ellen irányul, mely, hogy elrejtse az őt működésre indító alantas érzelmeket, a gyűlöletet és az irigységet, olykép tünteti fel a dolgot, mintha az emberi nyomoron való segítés vágya volna működésének főrugója. Reinach a nagy forradalom által elhintett elveket veszi védelmébe a társadalmi jótekonyságra vonatkozólag, s kifejti, hogy a tudományos collectivismus elmélete egyenesen megsemmisítésére tör a modern civilisatióának, s a mennyiben az egyéni tulajdon megszüntetését contemplálja, a legprimitivább barbarismusba süllyesztené vissza az emberi nemet. A cikk szerzője ügyesen mutatja ki, mennyivel inkább megfelel az általános emberi művelődés érdekének a társadalmi úton kifejtett jótekonyság, melyet a forradalom annak idején „szent adó“-nak (*dette sacrée*) nyilvánított ki.

De miként tegyünk eleget e „szent adó“ kötelezettségének? Thiers annak idején, 1850. január 26-án az általa vezetett jótekonysági bizottság nevében a következőkép formulázta a bizottság programját a törvényhozó testület előtt: „Megvannak a maga bajai a gyermek, az ifjú, a felnőtt és az aggkornak, Először is azt kérdeztük magunkban, melyek a gyermek és a serdülő kor gyöngeségei, szükségletei, s ezek óvó eszközei. Majd a kevésbbé gyámoltalan, de azért a gondoktól nem kevésbbé győtrött felnőtt kor bajait tekintve, kutattuk, mely módon lehetne enyhíteni előre nem látott betegségét, vagy rendelkezésére bocsátani a kellő munkaeszközöket s ekkép erejének alkalmazásával

kimenteni a nyomorból. Végül az aggkorhoz, s így újból az erőtelen emberhez jutva, kutattuk, miként lehetne enyhíteni végső gyöngeségét, s főleg biztosítani számára a magabíró kor féltetett gyümölcseivel a megélhetést az aggkorban.“ Reinach panaszkodik, hogy Thiers tervezete napjainkig csak félig hajtatott végre: nevezetesen az elhagyott gyermekekre s a betegségben sinylődő szegényekre nézve megtörtént a kellő gondoskodás, mint erről a Theophile Roussel nevét viselő és az ingyen gyógykezelésről szóló törvények tanuskodnak. De a felnőtt és aggkor nyomorainak enyhítésére vonatkozólag, a betegséget leszámítva, még exact eredményeket nem producált a francia törvényhozás. A magánjótékony-ság megteszi a maga kötelességét, de az állam, mint ilyen, még nem jutott megállapodásra e nagyfontosságú kérdésre vonatkozólag. Dicsérőleg emeli ki épen az államnak indolenciával határos hanyagságával szemben a Párisban, mint a nyomor legtermékenyebb talaján működő jótékony-egyesületek, köztük a „Société philanthropique“, „Société de Saint-Vincent-de-Paul“, a „La Bouchée de pain“ és a „Croix blanche“ egyesületek áldásdús szereplését. Maguk a városok járnak jó példával elől; így Páris budgetjében évről-évre növekszik a közsegély címén szereplő tétel nagysága. Tény az, hogy a század eleje óta nagyban megváltozott a helyzet: Párisban 1803-ban öt lakosra esett egy szűkölködő, míg jelenleg 18-ra esik egy. A vidéken pedig 35—40 lakosra lehet számítani egy szűkölködőt.

De mindez még nem elég; a megnyert terrenum bár elég tekintélyes, még elég nagy terület vár a meghódításra. Sajnálatos tehát, hogy az állam nem mozditja elő a jótékony-egyesületek ügyét, sőt az öröklési törvénynek a jótékony célú hagyományokra vonatkozó elég súlyos intézkedését, mely 11·25⁰/₁₀₀ adót állapít meg az említett jövedelmi forrásra, újabban néhány százalékkal fel akarta emelni, pedig ez egyenesen a szegények meg-rablása lett volna. Különben is csupán 3—4 millióról volt szó, s ennyiért a híres római közmondást: „res sacra miser“, com-promittálni nem lett volna méltó a francia törvényhozáshoz.

Reinach nem tudja eléggé rosszalni a francia kormány azon eljárását, mely a jótékony-egyesületek megalakulása ellen számtalan akadályokat gördít; tény ugyan, hogy mindenféle el-rejtett célú egyesületek megalakulását akadályozza meg ezzel, de a kellő óvatosság és felügyelet mellett el lehetne érni azt,

hogy a tisztán jótékony célból alakult egyesületek száma megsaporodnék, a mi nagyban pótolná az államnak mulasztásait a jótékonyossági ügygyel szemben.

A mi a magánjótékonyossággal szemben a közjótékonyosságot illeti, maga a cikkíró nyújtott be a kamarában a facultativ jótékonyossági fillérről (centime charitable) javaslatot. D'Haussonville ezt kötelezővé akarja tenni, míg Leroy-Beaulieu visszautasítja. mint az angol szegénységi adó utánzatát. A forradalomnak V. évi frimaire 7-iki, jótékonyossági hivatalokat felállító, s a VIII. évi pluviöse 28 iki, azokat szervező törvényei csupán az önkénytes adományokat állapították meg jövedelmi forrásukul; Páris és néhány nagy város a színházak jövedelmének 10%-át vonják be a szegények számára. Az említett törvény azonban most is, 100 év múlva holt betű maradt a községek kétharmad részében. s a hol végrehajtása megtörtént, ott hiányzik az egyenes arány a népesedéssel. A falukból és a kisebb városokból ugyanis, hol jótékonyossági egyletek nem működnek, a szegénysorsú elem a nagy városokba tolul, melyek képtelenek lévén kellő mértékben kielégíteni, keserű csalódással gazdagítják őket. Ily módon a nyomor a központokul szolgáló nagy városokban mintegy centralizálódik, s kész szolgálatába szegődik a bennük elterjedett socialis-musnak. Decentralisálni kell tehát a jótékonyosságot, vagyis más szóval, végre kell hajtani mindenütt a frimaire 7-iki törvényt. Reinach javaslata a municipális hatóságokkal kíván megszavaztatni 5% maximális adót, melyből fel lehet állítani mindenütt a jótékonyossági irodákat.

Leroy-Benulieu, midőn tiltakozik e javaslat ellen, felhozza, hogy e fakultatív adó csakhamar kötelezővé fog válni, s analogiákra hivatkozva, attól tart, hogy az 5 centime csakhamar 10—15 centime-ra fog emelkedni, s méltánytalan terhet fog róni a municipiumokra. Reinach ezzel szemben constatalja, hogy józan mértéket tartva szem előtt, a túlzástól megóvhatjuk magunkat. „Minthogy a bor — mondja Reinach — mértéktelenül használva, részegséghez vezet, azt következteti-e ebből Leroy-Beaulieu, hogy a bor magábanvéve rossz dolog, s ki kell irtani szőlő-kertjeinket?”

De Leroy-Beaulieu még mást is mond. Azzal vádolja a javaslatot, hogy az embereket elszoktatja attól, hogy saját erejükkel iparkodjanak megjavítani sorsukat. De hisz ezzel Leroy-

Beaulieu általában a jótékonyság fölött tör pálczát; vagy talán annyira következetlen volna a logikája, hogy a jótékonytságot hasznosnak állítaná a nagy városokban, s károsnak a vidéken? Különben, ha valaki a jótékonyági irodákat fölöslegeseknek, vagy épen veszedelmeseknek tartja, ám törölje el őket; de ha azt nem teszi, úgy nyújtson nekik módot a fennmaradásra.

Végül a közjótékonyság módozataira térve át, igen helyesen s eléggé nem méltányolhatóan jegyzi meg Reinach, hogy a politikát teljesen száműznünk kell, midőn segélyadásról van szó. „Ha van a világon oly tér, a honnan a politikának természet-szerűleg száműzve kell lennie, mondja, úgy ez okvetlenül a jótékonyság tere. „Éhes vagy: itt a kenyér.“ „Nem tudakolom, keresztény vagy-e vagy zsidó, muzulmán vagy atheista, republikánus vagy royalista, socialista vagy conservatív, az én pártombeli jelöltre adod-e szavazatodat vagy másra?“ A kik az egyházra hivatkoznak, mint a mely megtagadja az alamizsnát azoktól, a kik nem járnak misére, s nem mutatják be a gyónó czédulát, talán követendőnek találják az intolerantia példáját? Az államhoz, mint az összes tagoknak, a jóknak és rosszaknak egyaránt, összességéhez nem méltó különbséget tenni bármely szempont szerint is, azok között, kik szorongattatásukban hozzá menekülnek.

* * *

A „*Revue politique*“ mult évi deczemberi füzetében *L. I. Mille* tesz egy kis excursiót a magyarországi nemzetiségi viszonyokra, s azokat olyképen tárgyalja, hogy cikke nézetünk szerint nem maradhat helyreigazító megjegyzés nélkül, annál inkább, mert *Mille* az ő tévedéseit bizonyos objectiv megítélés színébe tudja öltöztetni, s annál félrevezetőbb a hatás, melyet arra a magasabb tudományos képzettségű, főleg hivatásszerű politikusokból és parlamenti férfiakból álló közönségre gyakorol, mely az említett előkelő francia *Revue* olvasói közé tartozik.

A feladat ez esetben annál könnyebb, mert hisz *Mille* még csak alkotmányunk alapfogalmaival sincs tisztában; mindenki előtt nyilvánvalóvá válik ez, mihelyt cikke („*La Question des nationalités en Hongrie*“) legelső sorát végig olvassa, melyben *osztrák-magyar birodalomról* beszél mindenféle zűr-zavaros dolgokat, s csak néhány sorral alább megint azt mondja, hogy

nekünk magyaroknak sikerült 1867-ben „*a monarchia két részre osztását*“ kinyernünk. A ki ily vastag tévedésekkel dolgozik, melyekben Magyarország souverain államiságának az a hagyományos nem-ismerése nyilatkozik meg, melyet a külföld felfogásában mindig újra és újra kell constataálnunk, azt nem vehetjük komolyan. Az a magas színvonalon álló, tudományos szakfolyóirat pedig, melynek hasábjain ilyen állításokat koczkáztatnak meg, bizonyára csak lekötelve érezné magát, ha figyelmeztetik alkotmányunk tételes törvényeire, koronázási hitleveleinkre s az 1791-ik évi 10. törvénycikkre, melyek Magyarország független államiságát és semmi más idegen uralomnak alá nem vetettségét kétségen kívül helyezik.

Az már aztán csak természetes, hogy ily kiinduló pontokból vezetve le fejtegetéseit. *Mille*-nek minden egyéb következtetése is vitiosus és levegőre épített okoskodás. Horvátország különállását sem érti; autonómiáját szembeállítja Magyarország többi nemzetiségeivel; de, hogy ez a magyar koronának alárendelt külön királyságot képezett mindig, arról fogalma sincs. Az önkényuralom törvénytelen, Magyarország alkotmányának lábbaltiprására s foederalis beolvasztására irányuló kísérleteit a nemzetiségekkel szemben a méltányosság politikájának dicsőíti, s ezzel szemben a jogfolytonosságért folytatott összes küzdelmeinknek törvényes és jogszerű indokait távolról sem látszik ősmerni.

Hogyan volna magyarázható másképp, hogy *Mille* Magyarország demokratikus kiépítésének s a jogegyenlőség szellemében való újjáteremtésének legsajátosabb alkotását, a 48-iki választási törvényt is egyoldalúlag, csak a románság sérelmei szempontjából bírálja, s annak a régi jogosultság alapján választásra jogosítottak érdekében hozott intézkedéseit a feudalizmus kiszegzett fegyverének tartja? Nem tagadjuk, hogy ez intézkedés — mint *Mille* eltanulta a román agitátoroktól — kizárólag az erdélyi magyarságnak válik javára, de az a szabadságszellem, mely 1848-iki törvényalkotásunkat áthatja, ép abban találta legerreceptebb kifejezését, hogy szerzett jogok confiscálásával az álliberalizmus útjára tévedni nem tartotta hivatásának, és ha ez — a mint igaz is — némi aránytalanságokat eredményez a választói jog terén itt-ott a nemzetiségekkel szemben: ennek orvoslása egészen más lapra tartozik, de semmi esetre sem lehet oly kíváncsalom, mely

akár egyik, akár másik nemzetiség specialis érdekében várna megoldást, mert Magyarország lakói *egységes* politikai nemzetet képeznek attól a pillanattól fogva, melyben a nemzet rendi előjogaival szakított, s így a nemzetiségek minden külön érdekpolitikája egy circulus vitiosus, mely minduntalan a maga hamis praemissáira tér vissza.

Ha azonban *Mille* ekkép tájékoztatlanságot árul el politikai viszonyaink megítélésében, de másfelől nem kevésbé igazságtalan is ott, a hol a magyar nyelv, mint az állam hivatalos nyelve jogosultságát veszi bonczkése alá. Beösméri, hogy ugyanazt, sőt még többet tett Franciaország a francia nyelv terjesztésére s az eltérő idiomák kiirtására, és mégis, a mit feltétlenül helyesléssel fogad saját hazájában, a mire nézve mentséget talál még a belgiumi francziával szemben is a flamand nyelv propagandájában, azt a jogot egyedül tőlünk vitatja el. Miért? Egyszerűen azért, mert a francia világnyelv, a flamand pedig a német és angol nyelv tanulását könnyíti meg, holott a magyar nyelv elszigetelve áll és nem kínálhat elsajátítójának oly practikus előnyöket, mint amazok. Ha ez az argumentum érne valamit, akkor bizonyára nem az következne belőle, hogy az államnyelv egységét megbontsuk, akár a román, akár a többi nyelvek érdekében, hanem hogy mint egyedül lehető világnyelvet: a németet állítsuk helyébe, s az állam egyetlen lehető nemzeti kulturája helyett idegen cultura jármát vonjuk nyakunkra. Ha ismerné *Mille* a magyarság évszázados történetét és fennállásáért folytatott küzdelmeit itt, ezen a földön: akkor nem hivatkoznék Ausztria példájára, melynek parlamentjében a németen kívül bármely képviselő anyanyelvét is beszélheti, mert eltekintve Ausztriában a németiség abszolút minoritásától, mindenki tudja, hogy Ausztria éppen foederális állam, a mi Magyarország pedig sohasem volt; osztrák nemzet nincs, magyar nemzet pedig van és lesz is.

Milyen kínos vergődése a következetlenségeknek, midőn *Mille* egyfelől a magyar államot a felekezeti iskolák elnyomásával vádolja, másfelől azonban elismeréssel emlékezik meg a 200 frtnál kevesebbel javadalmazott felekezeti tanítók számára nyújtott állami segélyről; természetesen — *timeo Danaos et dona ferentes* — ezt is oly célzatnak tulajdonítja, hogy a felekezeti oktatókat a kormánytól hozzák függésbe.

Valósággal hallatlan az, a mit a nagyszebeni román nemzeti

pártgyűlés szervezéséről mond, 1881-ben, mely szerint *az erdélyi és magyarországi választókerületek román választói által küldött delegáltakból alakult meg*, midőn a passivitást kimondotta. Az 1848-iki és az ezt módosító 1874. évi választási törvény az „országgyűlési követeknek népképviselőt alapján való választásáról“ szól, s az 1874. évi XXXIII. t.-cz. 56. §-a szerint az általános választások elrendelése a magyar kormány joga, a törvényben előírt módokat mellett. Ezen alkotmányszerű actuson kívül a választói testületeknek nincs más legális és alkotmányos funciója; téved tehát *Mille*, midőn a román párt feltolakodott vezéreit törvényes mandattal felruházottaknak hiszi, s már ez egy tévedés is jellemzi teljes incompetenciáját, midőn a kérdéshez szól.

De nem folytatjuk a botlások sorozatának felsorolását, mely a románság legújabb lándzsatorőjének minden sorából ki-világlik. A „monarchia“, az „uralkodó“, a „Habsburgház“ iránti azon odaadó hűség magasztalása, melylyel *Mille* az erdélyi románság magatartását jellemzi, a korona és a nemzet közötti viszony egész közjogi rendszerének — úgy a mint az alkotmányunk sarkalatos tanai értelmében kifejtett — meghamisítása vagy nevetséges elferdítése. *Mille* nem tudja, hogy a fejedelmi méltóság nálunk nem személyes természetű, hanem a magyar szent korona symbolumához van kötve, s hogy nemcsak a dynastiának, hanem a magyar korona felségjogának is hódolattal tartozik a románság, s a kettőnek fogalma egymással szembe nem állítható, egyiknek tisztelete a másiknak nagyobb tisztelete által nem kisebbit-hető meg. De mindenesetre tanulságosak reánk nézve azok a fejtegetések, melyeket a román propagandának a román királysággal való érdekkölcsönösségéről élénk tár, s az a pessimismus, melylyel a foederális államalakulás esélyeit s Erdély elszakításának következményeit maga is megítélni kénytelen.

*

„La democratie et l'argent“ című közleménye a folyóiratnak azokat a veszélyeket kutatja, melyekkel a pénz hatalma a közerkölcsökre nézve bír. A demokratia jövője főkérdésének tekinti ezt körülírni, a nélkül, hogy megsemmisítené.

Az e téren megkezdett mozgalomnak Franciaországban *Godfroy Cavaignac* a lelke. Ő mert először 1893. február 8-iki beszédében e szavakkal mutatni rá a sajtóra: „Láttunk — mondá.

a Panama-ügyről szólva — jelentékeny összegeket fordítani illusorius hirdetések megfizetésére. Láttunk a kereskedelmi műveletek látszata alatt rejtőzni bizonyos kétes üzleteket. És a míg itt a nyilvánosságot úgy vetik ellenünk, valahányszor annak némi megszorítását kérik, mint a közszabadság garantiáját, addig másutt azt úgy tekintik, mint valami bármely üzletre alkalmas szennyes árucikket.

Mint jellemző adatot említi fel a cikk azt is, hogy a Panama-vállalat egész hirdetési és reclam-üzletének kiadásait 13 millióra becsülték, hogy az ujságok rendes bevételei, előfizetések, egyes elárusítások és a hirdetések bérbecadása után mind nem elegendők ma már a vállalat fentartására; arra nézve, hogy egy ujság virágozhassék, szükség, hogy mellékes nyereségekre, tehát financiaális publicitásra spekuláljon. Ugyanígy van a törvényhozással is. A „Petite Republique Française“ kiszámította, hogy az új összeférhetlenségi törvény nem kevesebb, mint 18 senatort és 27 képviselőt sujtana.

1889-ben a kamarák egy törvényt szavaztak meg, hogy körülírja a corruptio bűnét s kiterjeszse azt a befolyással való üzérkedésre is. A francia büntetőtörvény minden képviselőt sujt, a ki a mandatura által nyújtott, vélt vagy valóságos befolyással visszaélve, bizonyos kedvezményeket, vagy a közhatóságokkal kötött szerződésekből származó másnemű előnyöket eszközöl ki.

Azonkívül beszéltek két rendszabályról. Az első megtiltaná a kamara tagjainak, hogy üzleti syndikátusok tagjai legyenek, a második föltétlenül megtiltaná, hogy részvénytársaságok igazgatótanácsaiban foglaljanak helyet.

De a kormány nem mert ennyire elmenni. Bizonyos intézkedései azért elég helyesek; így például a mely megtiltja a parlament tagjainak, hogy képviselői állásukat arra használják fel, hogy közhitelhez folyamodjanak, vagy a mely a mandatumot összeférhetlennek nyilvánítja valamely pénzintézet vagy üzleti vállalat igazgatásával, ha annak igazgatóját az állam nevezi ki. Tehát ez ugyanaz, a mit a magyar incompatibilitási törvény kimond az 1875. évi I. t.-cikkben.

Szerzőnk különben elégnék tartja ezt is, s beéri a francia 1883. évi november 24-iki törvény azon rendelkezésével, mely újráválasztásnak vet alája minden képviselőt, a ki mandatura tartama alatt valamely vasúttársaság igazgatósági állását vállalta

el. Hivatkozik az Egyesült-Államokra, hol a nagy magánvállalatoknak mindig sikerül előzékenységeket és támogatást eszközölni ki a közgyűléseknél.

*

William O'Brien az irlandi kérdés európai oldaláról (*L'aspect européen de la question irlandaise*) azt bizonyítja, hogy Írlandban nem enyészett el még minden rokonszenv Anglia ellenségeivel. A régi szenvedélyes csodálat Franciaország, mint a celta genius legmagasabb incarnatiója iránt ma is oly élénk, mint bármikor. Az orosz előőrsök, kik úgyszólván óriási árnyaikat előre vetik az angol Indiára, Oroszországnak is kiváló helyet biztosítanak a nép képzeldésében.

Azt hiszi *O'Brien*, hogy bizonyos esetlegességek bekövetkezte esetén az athletaegyletek ifjai kész csapatokat formálnának a francia vagy orosz expeditionalis hadtestek kiegészítésére, melyek ellátva őket fegyverekkel, Cork-ot vagy Limerick-et elég soká tartanák megszállva, hogy időt engedjenek ez ifjaknak a zászló alá tömörülésre. Anglia veszélye egy Franciaországgal vagy Oroszországgal való háború esetén nem az volna, hogy Franciaország vagy Oroszország elegendő sereggel kötne ki Dublin fenyegetésére. Hanem a veszély abban állna, hogy az angol flottát annyira elfoglalná Brest, Cherbourg és Havre megfigyelése az Írland partjait fenyegető betörések meggátolására, hogy az angol flotta a Földközi tengeren valószínűleg nem volna képes feladatának megfelelni, s ez idő alatt az angol hadsereg azon két hadtestje, melyre szükség volna India védelmére vagy a francia gyarmatok megtámadására, nem távozhatna Írlandból veszély nélkül.

*

Maurice Lasserre tárgyalja aztán a francia általános jövedelmi adó kérdését. („*Impôt general sur le revenu*“.) Tudjuk, hogy egy radikális ministerium kormányra jutása újra actualissá tette most az általános jövedelmi adót. Mint a kormányelnök hangsúlyozta volt programjában: „fiscális rendszerünk bizonyos adókat igen súlyosan rak a legkevésbé vagyonos adófizetők vállaira. Az általános jövedelmi adó ezen egyenlőtlenségek elosztására s az adótehernek igazán a polgárok képességei arányában való felosztására alkalmas módnak kínálkozik“.

Ebben a rendszerben a megadóztatás tárgya mindenkinek

jövedelme, azaz azon haszon összege, melyet mindenki tőkájéből vagy munkájából húz. Más szavakkal ez az ingatlan javak hozadéka, a pénzösszegek állandó vagy változó kamata, egy iparág jövedelme vagy egy üzlet nyeresége, legyen az bár biztosított vagy esetleges bevétel.

Az általános adóreform-javaslatnak 1894. február 16-án beterjesztett indokolásában így jellemzik Guillemet és társai a tervezetet: „Ismerjük el, hogy a jövedelmi adó a legigazságosabb, az egyedüli valósággal arányos adó, mely mindenkire productiv képességei és valóságos élvezete igazságos mértéke arányában alkalmazható, a nélkül, hogy elszegényítené a népességnek ezt vagy azt az osztályát, s a nélkül, hogy csökkentené a nemzeti tőkét. A mellett megengedi, hogy az érinthetlen tőkék jövedelméhez is hozzá lehessen férni, a minők a művészet, tudomány, az intelligentia, s mindaz, a mit erkölcsi tőkének lehet nevezni. Ez az az adó, mely a legszilárdabb alapot nyújtja, leginkább alkalmas a megbecsülésre, legkevésbé zaklató az adózóra nézve s legtöbb biztonságot nyújt a kincstárnak“.

Lasserre elismeri, hogy a fiscalis eszmény kétségkívül egy, az adófizetők jövedelme összegével arányos egyetlen adóban állana; de hozzáteszi, hogy roppant veszélynek tennők ki a kincstárt és az adófizetőket, ha a közjövelmek s a személyes terhek egészét a magánosok jövedelmei szükségkép tévedésnek kitett fölbecsülésére alapítanók.

Előadja, hogy a jövedelem kifürkészésének három módját ismeri: a bevallást, a közvetlen kirovást s a vélelmezést. Sorban vizsgálja, hogy melyik alkalmasabb e három mód közül a jövedelmi adó kivetésére.

A bevallásnál előrebozsátja, hogy az embert tökéletesnek kellene föltételeznünk s el kellene hinnünk azt, hogy őszinte bevallást fog tenni. a nélkül, hogy eltitkolással igyekeznék kibujni kötelezettségei alól. Már pedig magában az 1893. november 23-iki olasz jövedelmi adótörvény-javaslat indokaiban is szóról-szóra következőket olvashatjuk: „Számosak és szakadatlanok az ingó tőke jövedelmének eltitkolásai, a pontatlan bevallások s az adófizetők különféle csalárdságai, melylyel akár az ingó tőkeadónál, akár a házadónál jövedelmeiknek lehető csekély fölbecsülését akarják elérni“. És mit állít ezzel szembe az olasz adójavaslat? Az adótételeknek minden lelkifurdalás nélkül való felcsigázását,

csak azért, hogy a családtságot ellensúlyozzák. Joggal kérheti ezek után *Lasserre*: lehet-e adót a kijátszás vélelmére alapítani? Hová lesznek egy ily adórendszerben a becsületes polgárok, kik lelkiismeretesen bevallják pontos jövedelmeiket? Hasonló rendszer nem egyéb az eltitkolásra való egyenes fölhívásnál.

Más oldalról azt is megfontolásra tartja érdemesnek *Lasserre*: vajjon egy őszinte ember tudhatja-e pontosan jövedelmei pontos számát? Egy polgár, a ki igyekszik pontos bevallást tenni, hogyan láthassa évenként előre az oly esetleges bevételeket, a minők egy kereskedő-üzlet, egy szabad professio stb. bevételei?

Ugyanezt az argumentumot fordítja a hivatalból történő jövedelem-becslés ellen is. Ki hízlelgethetne magának, hogy pontosan meg tudja állapítani az oly jövedelmeket, mint a minők a mezőgazdasági haszonból, a kereskedelmi és ipari nyereségből, vagy bizonyos tiszteletdíjakból erednek?

Mindezek az okok *Lasserre*-t meglehetősen bizalmatlanságra hangolják az új francia adóreformmal szemben. Szakítást jelent az szerinte azzal az elvvel, mely a mai egész adórendszernek az alapja, hogy a törvényhozó az adó kirovásánál nem annyira a személyt, mint magát az adóalapot kell hogy nézze, mely a vagyonosság forrása. Például az adófizető, mikor a földadót fizeti, úgyszólván csak birlalója az adónak, melylyel voltaképp maga a tulajdon tartozik, s csak letéteményese azoknak az illetékeknek, melyeknek foglalkozása alá van vetve. A jövedelmi adó behoza-tala — úgymond — visszatérést jelez az első századok monarchiáinak tapogatózásaihoz.

Nem találja igazságosabbnak a vélelmezésre alapított adó-felosztási rendszert sem, mert míg az ingatlan tulajdon nem rejt-hető el, terményei láthatók s így tiszta jövedelme könnyen ki-számítható s megadóztatható, addig az egész másképpen van oly adónál, mely nem egy ingatlan tulajdon hozadékából ered, ha-nem például papirokban elhelyezett tőkék járadékából, mindenféle iparvállalatokból s mindennemű munkabérekéből, melyeknek meg-becsülése gyakorlott elmét és ügyességet tételez föl. Ez vezette már az 1790. október 19-iki és december 17-iki személy- és ingó-adóra vonatkozó javaslatok bizottsági előadóit, mikor a lakbérösszeget jelezték olyannak, a mely minden polgár évi ki-adásainak és ennél fogva adóteher-képességének is legcsalhatat-

lanabb közös jele. *Lasserre* azonban ezt sem tartja egy általános adó igazságos kivetésére alkalmas eszköznek.

Mindezekhez a jövedelmi adónál még más nehézségek is járulnak, t. i. azok a vagyoni elemek, melyek fölbecsülhető hozadékot nem nyújtanak. Ilyenek nem csupán a képtárak, parkok, speculatióra szolgáló telkek, hanem a bérbeadatlan házak is, a gondatlanságból vagy művelési eszközök hiában parlagon hevertetett földek, ki nem aknázott bányák és mindaz, a mi a bírláló szándéka, számítása vagy képtelensége folytán marad improductív, vagy a mi csak a hiúságot elégíti ki, mint ékszerek, műtárgyak, gazdag bútorok, gyümölcsözetlenül heverő pénz stb. Honnan venni ezek jövedelmét, a mi nem létezik? Az egyetlen jövedelmi adó barátai azt mondják, hogy ők az élvezeti jövedelmet akarják sujtani s e célból a tárgyak értékét becsülik föl s ezen érték várható jövedelmét vonják adó alá, s ezzel nyilván az önkényesség terére lépnek.

Végül még a következő kérdéseket veti föl *Lasserre*: vajjon az adót a folyó év valószínű, vagy a letelt év jövedelmére akarják-e alapítani? Első esetben az adó alapja ismeretlen s oly hézagokat eredményezhet, melyeket csak a jövedelmi adó újabb emelésével lehet betölteni. A második esetben az adó már nem egy jövedelemre, hanem egy tőkére irányul, minthogy az elmúlt beneficium már tőkésítve van.

*

Az angol és francia parlamenti rendszer közötti párhuzamot tárgyalja *Armand Ephraim*, ugyane folyóirat ez évi januári számában, „Notes sur le regime parlementaire en Angleterre et en France“ című cikkében.

Az angol parlament teljes ülése a fejedelem és a királyság első két rendjének, az egyházi és világi paireknek üléséből áll, míg az alsóházat annak tagjai fennállva képviselik. Az így alakult parlament souverain, törvényei és határozatai nemcsak az alattvalókat kötik, de magát az uralkodót is, ha e törvényekben meg van nevezve. És a parlamenten kívül ebben a hármas egységében semmi hatalom nem helyezhet hatályon kívül egy törvényt, vagy nem menthet föl az annak tartozó engedelmisség alól.

Így hogy a két kamara által megszavazott törvényjavaslat törvényerőre emelkedjék, arra szükséges, hogy a parlament a

maga teljességében üljön össze, mint a hogy fentebb előadtuk, s kell, hogy az uralkodó személyesen véve részt az ülésben, fején koronával, a lordok házában emelt trónján, vagy pedig e czélra minden alkalommal külön kinevezett képviselői által adja királyi hozzájárulását a billhez. Ezt a hozzájárulást ma is még ugyanazon formák között s ugyanazon az ódon francia nyelven fejezi ki, mint háromszáz év előtt. Ha pénzügyi törvényről van szó, melyet mindig a speaker terjeszt elő, a hű képviselők nevében, az uralkodó vagy képviselője jóváhagyása e szavakban történik:

„Le roy (la reyne) remercie ses bons sujets, accepte leur benevolence et ainsi le veult“. (A király [vagy királynő] köszönetet mond jó alattvalóinak, elfogadja jóakarataikat és akként akarja.)

Egyéb általános érdekű törvényekre nézve a királyi hozzájárulás e szavakkal fejeztetik ki: „Le roy (la reyne) le veult“. (A király [vagy királynő] akarja.) Ha pedig megtagadja beleegyezését, szárazon csak ennyit mond: „Le roy s'avisera“. (A király fontolóra fogja venni.) De constatálhatjuk, hogy angol uralkodó nem használta ezt a formulát, s nem vonta meg hozzájárulását 188 év óta.

Végre, ha a billnek tárgya valami kegyelmi tény vagy amnestia, mivel az a fejedelmi elhatározásból eredőnek vélelmeztetik, a parlament jegyzője ily szavakkal fejezi ki a trónnak, alattvalói halálját:

„A jelen parlamentbe összegyűlt főpapok, rendek és képviselők Felségednek minden más alattvalói nevében alázattal köszönik Felségednek s kérik Istent, hogy jó egészségben és hosszú életben tartsa meg“.

Abban a pillanatban, melyben a királyi beleegyezés megnyerett, a benyújtott bill a királyság törvényévé válik s azonnal végrehajthatóvá lesz, hacsak egy külön clausulát nem tartalmaz, mely az érvénybelépés napját meghatározza.

Igy áll a dolog az elméletben. Az uralkodó szabadságában áll a törvényekhez való hozzájárulását a fejedelmi gőg hangján megadni vagy megtagadni. Szabadon látszik választgatni ministereit is, semmi írott törvény nem kötelezi, hogy tanácsosait a parlamenti többség tagjai közül vegye, mi több, semmi alkotmány nem ismeri még a ministerium vagy felelős cabinet létezését sem. Az angol törvény szemei előtt valóban nem ülésezik cabinet;

tagjait sohasem nevezik ki hivatalosan, neveiket nem jelentik a közönségnek hivatalosan, semmi hivatalos közlés nem történik egy ministertanács összeülésétől és határozatairól. Elméletben szóval az uralkodónak ugyanazon törvényhozói joga van, mint a kamaráknak, a törvényekhez való hozzájárulását megadhatja vagy megtagadhatja, s csakugyan Erzsébet királynő egy ülőszék végén egyszerre vetett vissza 48, a két ház által már megszavazott billt. De ezt a jogot Anna királynő utolszor gyakorolta 1707-ben, midőn megvonta hozzájárulását a skót militia szervezéséről szóló billhez. Ma már a királyi hozzájárulás egyszerű formakérdés.

Elméletben a király szabadon választhatja ministereit, de tényleg csak oly ministereket választhat, kiket a többség kijelöl. Az alsóházat alkotó pártok mindenike előre megválasztja *leader*-ét, azt a vezért, ki mindenütt képviseli, a parlamentben és azon kívül; ki a párt nevében fordulhat a választókhoz; ki annak nevében tárgyalhat a koronával. Ha egy párt győzedelmeskedik, mindig *leader-e* lesz főlhíva, hogy az úgynevezett cabinetet megalkítsa; őt nevezi ki az uralkodó első miniszterének s ő választja a többi ministereket. Ő a többség hivatalos kiküldöttje a király mellett, látszólag azért, hogy tanácsot adjon; valóságban azért, hogy annak a többségnek nevében kormányozza, a kit képviseli.

Nem így Franciaországban, hol a pártok szét vannak szóródva, s tagjaik függetlenségük egy részét vélnék feladni, ha egy vezért fogadnának el. Így aztán a köztársasági elnöknek széles tere van új ministerei megválasztásában, ha egy szavazat megdöntötte a kabinetet.

S vajjon legalább felebbezhet-e az angol uralkodó a választókhoz? Elküldheti-e a neki nem tetsző többséget? Elvben kétségkívül megteheti, mert joga van tetszés szerint feloszlítani a képviselőházat, s valóban úgy látszik, hogy gyakran él is e joggal, mert a hét évre választott parlament sohasem tart mandátuma lejártáig. De tényleg a többség vezére, a pártnak kormányelnökké lett *leader-e* az, a ki ministertársaival együtt meghatározza a legalkalmasabb időt a választók előtt való megjelenésre. Franciaországban tanui voltunk, hogy egy köztársasági elnök elküldött egy minisiteriumot, mely bírta a többség bizalmát, s *proprio motu* ezen többséggel ellenséges lábon levő cabinetet választott, a parlamentet meg feloszlatta a senatus közbelépésével. Angliában

csupán a többség gyakorolja ezt a felosztatási jogot *leader*-e által, ki a királynő mellett képviseli.

Tényleg így az egész végrehajtó hatalom ha nem is a többség, de legalább annak képviselői kezei közt van. A korona fölött nyert ezen előjogai védelmezésére, melyek különben semmi alkotmánytörvénybe nincsenek iktatva, a többségnek két döntő fegyver áll rendelkezésére. Nemcsak hogy megtagadhatja a költségvetést, mint Franciaországban, de nem szavazza meg, és soha sem is szavazta meg csak egy évre a *mutiny act*-ot, a lázadást megtorló törvényt s elég volna nem újítania meg e törvény megszavazását, hogy fölloldozza az országot és a hadsereget minden engedelmesség kötelessége alól.

A két kamara jogkörei összehasonlításánál kifejti a czikk azt a különbséget, mely szerint nemcsak, hogy a pénzügyi törvényeket, a bevételeket és kiadásokat előbb mindig az alsóház veszi tanácskozás alá és szavazza meg, de a lordoknak nincs is joguk ezeket elfogadni vagy visszavetni, csakis *en bloc*. De nem módosíthatnak rajtok, s éppen úgy bírságot vagy pénzbüntetést megállapító záradékot sem vihetnek bele egy törvénybe; minden ily clausulát először az alsóház kell, hogy megszavazzon. Megesik mégis, hogy az alsóház nem vonakodik tárgyalás alá venni a felsőház némely szóbeli indítványát is valamely pénzügyi törvény módosítására, de ez mindig csak „*courtoisie*“-ból történik s nem érinti az alsóház alkotmányos előjogát.

Éppen így, látszat szerint a végrehajtó hatalom is a királynő kezeiben összpontosul. Egyedül ő nevezi ki a ministereket, kiknek ministeri jellegök még arra sem ad jogot, hogy az alsóházban üljenek. A törvényhozói hatalom elvben oly gondosan el van választva a végrehajtó hatalomtól, hogy a parlamentnek a korona által fizetett állásba kinevezett minden tagja *eo ipso* elveszti mandatumát s kénytelen magát új választásnak alávetni. Ha újra megválasztják, helyet foglalhat az alsóházban, de nem mint minister, hanem mint választókerülete képviselője. Egy lord-minister sohasem lép az alsóházba, ép úgy, mint a hogy egy képviselő minister sem a felsőházba. Például lord Salisbury a conservatív párt vezére s a királynő első ministere nem emelhet szót az alsóházban, mivel mint lord nem lehet tagja annak; helyette Balfour államtitkára terjeszti a kormány javaslatait az alsóház elé.

Az a szabály, hogy senki sem szólhat és ülhet a parlamentben, ha annak nem tagja, adott alkalmat Angliában a parlamenti államtitkárok intézményére, melyre Franciaországban természetesen szükség nincs, mert ott minden minister egyaránt felszólalhat a Bourbon palotában és a Luxembourgban. De Angliában, hogy a kormány a parlamentnek felvilágosítást adhasson minden kérdésről, kell, hogy az esetben, ha a ministeri tárca egy lord kezében van, legyen egy helyettese, vagy államtitkára, a ki az ő nevében beszélhessen az alsóházban.

Egyébiránt nemcsak, hogy egy idegen nem vehet részt a tanácskozásban, legyen az bár miniszerelnök, de elvileg még csak jelen sem lehet a tanácskozáson. A tárgyalások nyilvánossága csak a régi parlamenti kiváltságok sérelmével érvényesülhet. Egész 1871-ig elég volt, ha egy tag ily megjegyzést tett: „idegeneket látok“ s föltétlenül elrendelték a jelenlevők és a sajtó képviselői kizárását. Csak 1871. áprilisában határozta el az alsóház, hogy az idegenek kizárásához szavazás szükséges. A mi a nőket illeti, ők jogszerint máig sem vehetnek részt az üléseken, legfőlebb egy rácsos tribün engednek át részükre, mely a speaker ülése mögött lévén, egy parlamentararis fictio következtében a házon kívül létezönek tekintetik.

A végrehajtói és törvényhozói hatalom ily látszólagos szétválasztása daczára tényleg Angliában is ugyanazok a férfiak intézik a kormányt és a parlamentet. Ha ugyanis a választók már döntöttek s a győztes párt „leader“-e, a többség által előre kijelölt s elismert vezér kormányelnökké lesz, akkor pártja több emberei közt osztja szét nemcsak a legmagasabb ministeri functiókat, de a királyi udvartartás magasabb tisztségeit is. Ezeknek száma változó, de ritkán haladja meg az ötvenet-hatvanat, s a tisztségeket nem mint a bírák, *quamdiu se bene gesserint* — a hogy az angol alkotmánytheoretikusok mondják — hanem csupán „*durante bene placito*“ tartják meg.

Szükséges azonban megjegyezni, hogy ez az 50—60 magas tisztségviselő, vagy minister, kik Angliában a pártkormányzatot alkotják, nem mind tagja a kabinetnek; ez alig negyedrészőket foglalja magába. Köztük van az első kincstárnok (first lord of Treasury), a lord cancellár, a Privy Council elnöke, a titkos pecsétőr, a lord of Exchequer, s a külügy-, belügy-, hadügy- és gyarmatügy-ministerek. Azonkívül, hogy kiegészítse cabinetjét

a kormányelnök ezekhez még az administratio más magasrangú tagjait is sorozza (de sohasem kevesebbet háromnál s nem többet hat-hétnél) politikai súlyuk, vagy tehetségük szerint.

A cabinet azonban hivatalosan nem létezik, tagjai egyszerűen csak a többség expositurái, kik határozataikat parlamenti collegáik ellenőrzése alá helyezik s azokat, mint a királynő ministerei végrehajtják. De e kettős functiójuk elméleti szétválasztása olyan, hogy a fejedelem nem elnökölhet, mint a francia köztársaság elnöke, a ministeri értekezleteken. Angliában nincs is ministertanács, csak cabinettanács van. A cabinet pedig csak a többség tanácsosainak hivatalosan el nem ismert syndicatusa, tagjai egyidejűleg ministerek és az administratio fejei.

*

Louis Paul Dubois „La legislation des chemins de fer aux Etats-unis“ cím alatt közli az észak-amerikai vasúti törvényhozás újabb fázisának ismertetését. Daczára a „self-regulation“ elvének egy negyedszázad óta a vasútüzlet Amerikában is a törvényhozás fokozatos beavatkozásának enged helyet. Kezdetben igyekeztek fölbresztteni a magánvállalkozást, minden könnyebbséget megadva a vállalatok megalakulásának s minden szabadalmat a vonalak kiépítésére. A társulatokat területconcessiókkal dotálták, a városok, megyék, magok az egyes államok subventiókat engedélyeztek. De a vasutak visszaéltek gazdasági mindenhatóságukkal, hogy törvényt szabjanak az országnak. tetszésük szerint kedvezményezve egy-egy vidéket, várost, iparágat vagy egyént mások rovására s a közérdek nagy kárára.

E visszaélések meggátlására az államok nagyobb része a vasutak üzletének törvényes szabályozására és ellenőrzésére tett kísérletet, melyeket nemsokára támogatott a congressus intervenciója is, az 1887-iki *interstate commerce law* megszavazása által. Míg tehát Európa nagy részében az állam befolyása a vasutakra kétoldalú engedélyszerződéseken alapszik, addig az Amerikában egészen „ex post facto“ jött létre s a nemzeti hatalom souverain akarata által lett a társulatokra felkényszerítve.

Bonyolulttá teszi az amerikai vasutak viszonyainak tanulmányozását az a tény, hogy ezek törvényes szempontból egyfelől az unioval, másfelől az egyes államokkal mutatnak szoros kapcsolatot. Minden külön államban egyedül a törvényhozásnak joga

a belkereskedés szabályozása s a vasutak, melyek keresztülvonulnak területén, ezen területre eső vonaluk egész hosszában kizárólagos hatalmuknak vannak alávetve. Másfelől azonban csak a congressus hozhat törvényt az államok rangjára nem emelkedett territoriumok érdekében.

Az amerikai vasúttársulatok *quasi* nyilvános testületeket képeznek. Magántársulatok, a mennyiben magánosok alapították és igazgatják, de bizonyos nyilvános jellegök is van, a mennyiben különös kiváltságokat élveznek s törvényes ellenőrzésnek vetvék alája.

Az 1850-iki New-York állami törvény értelmében, ha egy alakuló társaság legalább ezer dollárnyi aláírást tud biztosítani a kiépítendő vonal minden mértföldje után s ha az aláírt összeg tíz százaléka tényleg befizetve van, a részvényesek számszerint 25-en bejegyeztethetik a társaság cégét a belügyministerium útján s a társaság *ipso facto* törvényesen megalakultnak tekintendő. A társasági tőke legalább tízezer dollár kell, hogy legyen mértföldenként s az első igazgatósági tanácsosok száma 13.

Az így létrejött *charter* további tárgya az, hogy a vállalatnak megadja a törvényes sanctiót, fölhatalmazván a társaságot, hogy egy terület egyik pontjától a másikig vasutat építsen és hozzon üzembe, melynek örök tulajdonosa lesz. Elvben semmi föltétel nincs kikötve az engedménnyessel szemben a kiépítés, a technikai és kereskedelmi kihasználás tárgyában, ha csak nem bizonyos határidő a munkálatok befejezésére, a mi egyébiránt értéktelen sanctio, mert a határidőt, ha elégtelen, mindig meghosszabbítják. Különben az engedély nem képez monopoliumot európai értelemben és semmi sem akadályozza a törvényhozásokat, hogy a kiépítés után néhány évvel parallel vonalakat ne engedélyezzenek.

Végre a *charter*-ek bizonyos különös jogosítványokat is ruháznak a vasúttársulatokra, melyek szükségesek a vállalat keresztülvitelére, például jelzálog-jogot, ha ez nem illeti meg a társulatokat köztörvény alapján, mint New-York államban, kisajátítási jogot stb. Azonkívül minden nyugati társaság a congressustól közvetlen vagy az államok útján a vonal útjába eső rengeteg területeket is kap ingyenes czímen, (land grant) a mi felettébb üdvös befolyást gyakorol a colonisatio sikerére s a hálózat kifejlődésére.

Ha már egyszer elfogadtatott a *charter*, többé nem vonható vissza vagy módosítható, ellenkező megállapodás híján csakis a szerződő felek megegyezéséből, sok államban azonban az engedélyezési okmány, vagy külön törvény expresse fentartotta a törvényhozásnak azt a jogot is, hogy a társulatok *chartereit* hatályon kívül helyezhesse vagy módosíthassa. Különösen mindig megfosztható egy társulat *charter*-étől, ha abban hagyta a vonal kiépítését vagy üzemét, vagy pedig ha visszaélt a ráruházott jogokkal.

Szemben ezzel a gyakorlattal már most miben keresendő az állami ellenőrzésnek alkotmányyszerű alapja a vasútak üzleteivel szemben? Kétségtől abban az újabb időben mind nagyobb elterjedést nyert tanban, mely szerint a vasutak nyilvános közlekedési utak (public highways) s melynek *Hudson* adott praecis alakot egy 1871-ben megjelent könyvében „The railroads and the republic.“ *Hudson* a legkomolyabban ajánlja, hogy vissza kell térni a régi tévelygések útjáról s minden egyesnek meg kell adni a jogot bizonyos biztosító kikötések mellett, hogy egy vasúton vonatokat indíthasson. Ebben látja ő az amerikai *railroad problem* legegyszerűbb megoldását. A vasutak ily felfogásának első gyakorlati alkalmazását 1871-ben találjuk egy Minnesota államban megszavazott törvény alakjában, mely a vasutak tariffa-maximumának megállapítására czélzott. Ezt a törvényt a vasút-társulatok a főtörvényszékhez felebbezték meg, több más északnyugati állam hasonló törvényével egyetemben, s a főtörvényszék 1876-ban a híres „granger case“-ben akként döntött, hogy formailag elismerte a törvényhozások azon jogát, hogy a vasútak és egyéb monopol-vállalatok tariffáit korlátozzák, ráhelyezkedve épen a „public highway“ régi tanának alapjára.

Ebből kifolyólag ma már az amerikai vasúttársulatokat úgy tekintik, mint a közhatalom mandatariousait, vagyis egy tipikus angol szót használva, mint a nemzet *trustee*-it. Magántársulatok, melyek közérdekű functiót végeznek, s e czímen alá vannak vetve a közhatalom ellenőrzésének és szabályozásának. A mi például a forgalmi kihasználás szabályozását illeti, elég megemlíteni, hogy Minnesota, Massachussets, Missouri, Jova, Nebraska s más államok szabályai szerint is, tiltva van egy szálítónak jogosítatlan előnyt vagy kedvezményt engedni, vagy pedig ellenkezőleg ugyanazt méltánytalanul hátrányban részesíteni s

károsítani. Ilyen és hasonló intézkedések foganasítására bizottságok létesültek mindenütt, 48 államból csupán 14-et kivéve. Ezekben jelzi a szerző az új fordulatot, mely az Egyesült-Államok vasúti politikájában az utóbbi évek alatt beállt, természetesen tüzetesen fejtegetve annak egyes részleteit.

*

„A kötelező szavazás elve és sanctiója“ (Le vote obligatoire. Principe et sanctions) czíme alatt kezdi *Félix Moreau* fejtegetni a „Revue politique“ ugyanezen számában a választási rendszer ama radicalis reformját, melyre a francia képviselőház 1895. ápril 9-iki ülésén *Guillemet* indítványa irányult. Mindenekelőtt összeállítja Moreau kitelhető pontossággal a választói passivitás eseteit. Bebizonyítja, hogy a forradalom és császári korszak alkotmányos plebiscitumai csak igen csekély, majdnem nevetséges számú szavazatot egyesítettek, egymillió százezeret a III. évben, a mikor pedig a polgárok száma bizonynyal meghaladta az öt milliót. Az 1815-től 1848-ig működő korlátolt szavazás sem nyújtott buzgóbb választókat, daczára az uralkodó áramlatnak. Ha az abstentiók aránya nem is haladja meg 1830, júniusában a 9⁰/₀-ot (a kerületi választó collegiumoknál) és 13⁰/₀-ot (a megyei collegiumoknál), 1846-ban pedig a 17⁰/₀-ot, de rendesen magasabb 20⁰/₀-nál, sőt 36, 32, 47 és 61⁰/₀-ot is elér.

Legjobban érdekelnék azok a számok, melyek az általános szavazatjog gyakorlásából merítvék. 1848 és 1870 közt az arány magasabb 20⁰/₀-nál, sőt 36⁰/₀-ot is elér, azonban a constituante választásánál (1847. április 13-án) már 17⁰/₀-ra száll alá s 18⁰/₀-on marad az 1851. és 1870-iki plebiscitumoknál.

Végül a következő számok vonatkoznak az 1875-iki alkotmány életbeléptét követő időre. 1876-ban az abstentiók száma 24⁰/₀, 1877-ben 20⁰/₀, 1881-ben 31⁰/₀, 1885-ben és 1889-ben 23⁰/₀, 1893-ban 30⁰/₀.

A mi a külföldet illeti, Angliában Sumner Maine szerint a szavazástól való tartózkodások még számosabbak. Amerikában *Holls szerint* csak az elnökválasztásoknál sűrűbbek a szavazatok. Németországban *Stern* képviselő szerint a Reichstag-választások a szavazóknak 60—70⁰/₀-át egyesítik, a porosz Landtag-választások pedig alig 15⁰/₀-át.

S hogy mennyire meghamisítják az abstentiók az alkotmá-

nyos képviseletet, azt azzal mutatja ki Moreau, hogy összeadja egyfelől a megválasztott képviselők által elnyert szavazatokat, másfelől a legyőzött jelöltekre eső szavazatokat és az abstentiókat, minek alapján constatalja, hogy ez utóbbi szám, a parlamentben nem képviselt szavazatok összege meghaladja a parlamentben képviselt szavazatok összes számát. A különbség 99,000 szavazat 1881-re, 2.095,000 1885-re, 1.335,000 1889-re s 1.418,000 1893-ra.

Hozzáveszi ehhez még Moreau, hogy még az úgynevezett általános szavazatjog sem mindenkinek szavazata, hanem egy legalis fictio. A legszélesebb keretek is számos kategóriát hagynak a választói jog birtokán kívül. Például Franciaországban az összeírt választók száma az egész népesség negyedrészt teszi. Már ez is mutatja, hogy a szavazástól való tartózkodás mennyire káros és mennyire nehezíti annak az alaptételnek érvényesülését, mely a kisebbséget a többségnek rendeli alá. Mert a tökéletlen szavazásból eredő minorításoknak plausibilis ürügyök, sőt talán jogos okuk van a majoritásnak a kormányzáshoz való jogát kétségbevonni. Így Franciaországban is az 1890-iki választásokig a reactionarius kisebbségek kétségbevonhatták azt, hogy a republikánus program többséget nyert az általános szavazatok egésze fölött. Az antirepublikánus szavazatok és az abstentiók 1876-ban három millióval tettek többet a köztársasági szavazatoknál, 1877-ben 1.2000,080-nal, 1881-ben 150.000-rel, 1885-ben 1.300.000-rel, 1889-ben pedig 800.000-rel tettek ki többet. 1893-ban első ízben egyesítette a köztársasági program az összeírt választóknak több mint felét.

A veszélyt még egyébben is látja *Moreau*. Az abstentionisták ez az ismeretlen, sötét tömege egyszerre csak valamely izgatás folytán váratlanul léphet a cselekvés színterére, megbuktathatja a többséget, megdöntheti a kormányt s katastrophákat idézhet fel. Ha tehát a kötelező szavazás elvét kimondják, ennek megfelelő sanctiójával, úgy a törvény ezzel helyreállítja az általános választások őszinteségét, a többség és kisebbség valódi értékét, a parlamentnek szükséges prestige-ét, a kormánynak állandóságát.

Igaz, hogy néha azzal hitték legitimálhatni az abstentionismust, hogy azt mint egy tiltakozást mutassák föl a kormány

formája vagy eredete ellen. Így a francia köztársaságiak deczenber 2-ika után, az olasz katolikusok 1870 óta. A polgár — így magyarázták — megtagadja a hatalomtól, melynek ellensége, implicite a szentesítést, a mi egy ellenzéki szavazat érvényesítésében állna.

Ezt az álláspontot azonban *Moreau* politikai öngyilkosságnak tartja és határozottan pálcázát[őr felette. Sorra vizsgálja aztán az abstentionisták másféle motivumait. Soknál a félelem a szavazástól való tartózkodás alapja; tartanak attól, hogy vagy lelkiismeretük ellenére szavaznak, vagy pedig kockáztatják megélhetésöket. De ha — úgymond — a választó a törvénytől megkapja a szükséges garantiákat, akkor a kötelező szavazás elve kimondható a nélkül, hogy a polgároktól heroismus követeltetnék.

Mások azzal mentegetőznek, hogy nem találnak a jelöltek közt maguknak megfelelő képviselőt. Ezeknek mentsége sem ér sokat. Hiszen nem látják-e, hogy tartózkodásukkal a nekik nem kellő jelölt diadalát segítik elő? Különben is, hogy a kötelező szavazás eredményes legyen, *Moreau* egy más reformmal tartja kiegészítendőnek. Ez a *Letellier*-féle indítvány, mely szerint a többség összeszámításánál az üres lapok is mint kifejezett szavazatok számíttatnának. Ezzel a polgárok ki lennének vonva azon kényszer alól, hogy két jelölt közt válaszszenak, kik közül egyik sem felel meg érzületüknek jobban, mint a másik. Üres szavazólappal szavazva, meggyőződésük szerint szavaznának és eliminálnák a két jelöltet. Az a jelölt, a ki tízszer vagy százszor több üres lapot kapott mint szavazatot, mindenesetre szégyenkezne elfoglalni a mandatumot.

Mindehhez még *Moreau* szükségesnek tartaná a levél útján való szavazás elfogadását is, azok számára, kiket foglalkozásuk vagy valami véletlen tartott vissza a választás színhelyétől.

Egyébiránt — mint kimutatja *Moreau* — a szavazási kényszer nem is oly hallatlan dolog Franciaországban, például az 1875. augusztus 2-iki törvény 18. pontja a municipiumok által senatus-választásra delegált kiküldötteket bírság terhe alatt kötelezi a szavazásra.

S íme az eredmények:

Választás ideje	Összeírt választók	Szavazatok	Különbözet	Az abstentálók aránya
1882	12,338	12,212	136	1'10
1885	24,899	24,764	135	0'54
1888	22,221	22,066	155	0'69
1891	22,122	21,857	265	1'19
1894	25,301	24,923	378	1'49

Schweizban is a kötelező szavazás elvét számos törvényhozás elfogadta, így Aargau, Appenzel, Glarus, Neuchâtel, Schaffhausen, St-Gall, Thorgau, Unterwalden, Uri, Zug, Zürich, s itt is az abstentismus aránya mindenütt csökkent.

Áttérve a kérdés alkotmányelméleti oldalának vizsgálatára, *Moreau* mindenekelőtt számol azzal az ellenvetéssel, hogy a népsouverainitás nem korlátozható a nélkül, hogy meg ne semmisítenék s hogy a nép megszűnnék souverain lenni, ha nem gyakorolhatná szabadon azon jogait, melyekben souverainitása testet ölt. Innen következtetileg pedig a szavazási kényszer, mint a választó korlátlan szabadságának megszorítása, ellenkeznék a nemzeti souverainitással.

Hát ezt a téves felfogást *Moreau* onnan magyarázza, hogy a népsouverainitás lényegében azonos a fejedelmi souverainitással. Mikor az első győzedelmeskedett a második fölött, akkor egyszerűen helyébe lépett. Magáévá tette a monarchikus czafrangokat, alig hogy módosított néven, revindicálta magának a királyi praerogatívákat, s a maga részéről is korlátlan és felelősség nélküli akart lenni.

De a veszély nyilvánvaló. Egy korlátlan és felelősség nélküli hatalom: ez egyszóval a zsarnokság. A nemzeti souverainitás ha biztosítani akarja a szabadságot, nem követelheti magának s nem is fogadhatja el e két attributumot. A nemzeti souverainitásnak is korlátokat kell emelni, mint minden souverainitásnak, s ez a kötelező szavazás.

Hiszen a választás — folytatja tovább eszmemenetét *Moreau* — különben is egy közfunctio, melyet a polgár a társadalom érdekében tartozik végezni. Azért ruháztatott fel azzal, hogy azt a köz érdekében gyakorolja s nem csupán saját hasznára. Már

pedig ha a választói jog egy társadalom által átruházott functio, akkor ennek joga van annak gyakorlását kötelezővé tenni s nem tűrni azt, hogy az állampolgárnak kényére legyen hagyva, hogy e szolgálatot teljesíti-e vagy megtagadja.

Felsorol aztán *Moreau* néhány közjogi analogiát. A társadalomnak szüksége van polgárai pénzbeli támogatására, tehát megállapítja az adókötelezettséget. Szüksége van polgáraitra a büntető igazság kiszolgáltatásánál s a kisajátításoknál adandó kártalanítás szabályozásánál. Szervezi tehát a jury-eket s azokat kötelezőknek jelenti ki. Nagyszámú hadseregbe van szüksége; a katonai szolgálat általános és kötelező. Akarja, hogy minden gyermek bizonyos minimumát nyerje az oktatásnak. Az iskoláztatási kényszer kötelező. Akarja, hogy a kiskorúak vagyona gondosan kezeltessek. A gyámság kötelező. Épen így a társadalomnak szüksége van választói közhatóságokra s minden polgára szavazatára, hogy magának igazán képviseleti jelleget adjon. Csak logikus tehát, hogy a szavazati jogot általánossá és kötelezővé tegye. Sőt a szavazásnál még törvényesebb a kényszer, mert a szavazás általános befolyást gyakorol az egész államra, s így annak tökéletlen rendszere, távol attól, hogy hatásában egyetlen momentumra szorítkozzék, visszahat az egész nemzeti életre.

Ha a választói jog egy oly patrimonialis jog lenne, melyből a választó tetszésére lehetne következtetnünk arra nézve, hogy él-e szavazati jogával vagy nem, akkor abban is meg kellene nyugodnunk, ha valaki akkép rendelkezik tulajdonával, hogy árúba bocsátja szavazatát. Már pedig ki gondolt valaha ennek megengedésére? A miből látható, hogy a közvélemény maga is visszautasít minden analogiát a szavazati jog és a tulajdonjog között.

Tisztába hozva ezekkel a kérdés elméleti oldalát, a továbbiakban *Moreau* csupán azt vizsgálja még, hogy minő sanctiót lehetne adni a kötelező szavazás kimondásának. Végigtekintve a legislatio intézkedésein, látjuk, hogy némely alkotmányok megelégszenek azzal, hogy a kötelező szavazást proclamálják minden sanctio nélkül. Így a mexicói 1857-iki alkotmány 36-ik czikke, a salvadori 1883-iki alkotmány 88-ik szakasza, Uri canton 1888-iki alkotmányának 18-ik szakasza, Neuchâtel 1891. okt.

28-iki törvényének 5-ik szakasza, úgyszintén a costa-ricai 1889. aug. 2-iki törvény stb.

A sanctio mellőzésének ez a ténye abban találja magyarázatát, hogy nehéz dolog a törvénynek oly számos, két-három-milliónyi áthágását megtorolni. De még a hol a megtorlás nem is marad el, a sanctio kérdésének többféle megoldásához folya-modtak.

Némely törvények az illető kerületet megfosztják a választói képviselet jogától. (Így a hesseni 1880. márczius 6-iki törvény, a badeni 1890. június 20-ik municipalis törvény, a genfi municipalis törvény, az 1892. június 11-iki orosz városi hatóságokról szóló törvény, továbbá az Egyesült-Államok alkotmányának XII. módosítványa, mely átment a francia 1848-iki alkotmány 47-ik szakasza 2-ik pontjába, a braziliai, argentinai, venezuelai alkotmányba.) *Moreau* ez intézkedést nem tartja méltányosnak, mert mások mulasztásaiért a kötelességüket teljesítő polgárokat is sújtja.

A pénzbeli sanctio ismét két alakban nyilvánulhat. Az egyik az, mely a sikertelenül maradt választás költségeit a távollévókra rózza; a másik, mely az abstentionistákat bírsággal bünteti. Amaz az 1881. márcz. 22-iki bajor választási törvény 21. §-ában talál visszhangra, mely szerint „a képviselő-választások érvényességéhez a másodfokú választók kétharmadának jelenléte szükséges. Ha a választás a kitűzött napon a megjelent választók elégtelen száma miatt nem mehet végbe, akkor az elegendő indok nélkül távolmaradt választók kötelesek viselni az eredménytelenül maradt választási eljárás költségeit“. Hasonlóan rendeli az 1876. aug. 25-iki badeni választási törvény 52-ik szakasza, melynek értelmében „a másodfokú választói mandatum egy badeni polgár által sem utasítható vissza komoly indok nélkül, minő például a betegség vagy sürgős elutazás“. Tovább pedig az 57. §.: „Ha a választásra kitűzött napon a kerület választóinak több mint negyede hiányzik, közülök azok, kik távolmaradásukat törvényes okkal nem igazolták, kötelesek viselni az összehívással és összejövetellel járó költségeket. A kormánybiztos a szavazást egy általa meghatározott napra tűzi ki, s e második határidőben elég, ha a kerület választóinak többsége van jelen“ stb.

Bírságot állapít meg ellenben a módosított belga alkotmány 1893. szept. 25-iki revisiójának 48-ik szakasza. „A szavazás

kötelező. Az első nem igazolt távollét a körülményekhez képest dorgálással vagy 1—3 frank birsággal büntetetik, a mi fogság-büntetésre át nem változtatható. Tíz évi időn belüli másodszori visszaesés esetén s függetlenül ugyanazon büntetéstől, a választó neve egy hónapon át a községházán kifüggesztendő. Ha a nem igazolt távolmaradás tizenöt éven belül negyedszer ismétlődik, ugyanaz a büntetés jó alkalmazásba, azonkívül a választó tíz évre töröltetik a választói lajstromból s ez idő alatt nem nyerhet el semmiféle kinevezést, előléptetést vagy kiténtetést sem a kormánytól, sem a községi vagy provincialis hatóságtól.“

Ugyanígy a schaffhauseni 1876. nov. 16-iki törvény 6. §-a. „A szavazásban való részvétel kötelező oly értelemben, hogy az igazolás nélkül távolmaradó választó 2 frank birsággal büntetetik.“ Az appenzeli 1876-iki alkotmány 27. szakaszának 1. pontja: „A törvényhozói gyűlésben való részvétel és jelenlét a tanácskozások befejezéseig polgári köteleességet képez.“ „Tíz frank birsággal sujtatik minden polgár, ki elegendő igazolás nélkül nem vesz részt a Landsgemeindében, kezdettől végig.“ St. Gallen cantonban a birság 2 frank, Zürich canton községi törvénye szintén főlhatalmazza a községeket a távolmaradást birsággal sujtani, a mely 0'15—1 frank közt váltakozik. Aargauban a birság 1-től 4 frankig terjed s a második szavazásnál megkettőződik. Thorgauban 1 frank a büntetés; Schaffhausenben a referendumtól való távolmaradás 2 frank birságot von maga után, községi választásoknál 1 frankot. Dániában 20 rigsdales büntetés sujtja a törvényes ok nélkül távolmaradó közvetlen vagy közvetett választókat. A bolgár 1882. évi aug. 25-iki választási törvény 42. §-a minden másodfokú választót, ki törvényes indok nélkül nem vesz részt a választásban, a békebiróság útján 10-től 40 frank birsággal büntetett a municipium pénztára javára. Végre az 1875. aug. 2-iki francia törvény a senator-választásokról ezeket mondja 18. §-ában: „Minden kiküldött, a ki törvényes ok nélkül nem vesz részt minden szavazásban, vagy akadályoztatása esetén nem értesíti idején helyettesét, a polgári bíróság által, a közvádló indítványára, 50 frank birsággal büntetetik. Ugyanez a büntetés sujtja azon póttagot, a ki idején nyert levélbeli, távirati vagy személyes értesítés daczára elmulasztja a választási eljárásban résztvenni.“

Lényeges elvi különbséget lát *Moreau* a most említett két

rendszer között, mert az első csak a második szavazással orvosolja az abstentio hatását, míg a második az abstentionistát mint delinquentst tekintí, nem pedig csak mint egy sérelem okozóját. Az első módozatra nézve az a további kifogása van *Moreau*-nak, hogy mivel a távolmaradókra kirótt teher eloszlanék közöttük, tehát minél többen lennének a távolmaradók, azaz a társadalmi baj minél nagyobb volna, annál kisebb volna az egyesre eső rész, tehát annál gyöngébb a sanctio is, holott az abstentio csekélyebb mérve mellett minden egyes aránylag magasabb összeget fizetne. Azonkívül a sanctio nem nyerhetne alkalmazást egyfelől a második szavazáson távolmaradókkal szemben, másfelől pedig akkor, ha az első ízben távolmaradók száma csekélyebb, mintsem hogy második szavazást tenne szükségessé.

A mi a fix bírságot illeti, az csak alacsony lehetne, minél fogva elég volna arra, hogy a szegény polgárt érzékenyen sujtsa, de hatás nélkül maradna a gazdaggal szemben. Meg aztán a pénzbüntetések közös természete szerint, a bírság nem is volna alkalmas arra, hogy a vétkeket érzékenyen érintse, hibája elismerésére kényszerítse s annak elkerülésére hasson.

Mindezek folytán *Moreau* a sanctiót inkább politikai jellegűnek kívánja. E célra mindenekelőtt a távolmaradók nevei nyilvános kifüggesztését ajánlja, esetleg hirlapi közzétételét, először a szavazás után pár nappal, s másodszer az új szavazás előtt néhány nappal. Ebben az értelemben hangzanak *Delattre*, *Wallon*, *Laporte* indítványai is a francia kamarához. Magáévá teszi aztán *Moreau*, *Guillémot* további indítványát is a választói jogok felfüggesztésére vonatkozólag, egy évre a második abstentiónál, öt évre a harmadiknál, s a negyediknél a választói lajstromból való teljes törlésre. Teljes oka van hinni *Moreau*-nak, hogy az, a ki tart valamit politikai jogaira, az nem hagyja magát azoktól megfosztatni, hogy oly kategóriába jusson, hol már az elítéltek, vagyonbukottak stb. foglaltatnak.

De a választói jog elvesztését *Moreau* szerint ki kellene terjeszteni megkülönböztetés nélkül az országos és a megyei vagy községi választásokra is, bármelyik választási eljárás során történt is az abstentio. Ez annyival logikusabb, mert a választói jog és minősítés alapja egy és ugyanaz. Súly fektetendő arra is, hogy a választói jog elvesztése a passiv választói képességtől való meg-

fosztással is együttjárjon. S még ez nem minden. Egyéb közjogi jogosítványokra is kiterjesztené *Moreau* a „capitis deminutiót”. Így helyesli, hogy a megbüntetett ne lehessen családi tanács tagja, ne lehessen gyám, gondnok, esküdt, vagy tanú és szakértő.

Záró fejezetében *Moreau* azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mely bíróságokhoz utasíttassék a választói abstentálások ügyében való eljárás.

* * *

Az „*Archives d'anthropologie criminelle*”-nek egész évfolyama, a X. kötet fekszik előttünk. Hat füzetet képez ez, a normális és pathologikus psychologia köréből vett s érdekes kutatások eredményeinek leszűrődését tartalmazó hosszabb-rövidebb értekezésekkel. Röviden összefogva ismertetjük az egész évfolyam fontosabb közleményei tartalmát.

Lépine a somnambulismus egy különös esetéről számol be, melyet az érzéki észrevételek körének megszűkülése jellemez, még pedig: 1. a hallási észrevételek teljes hiánya azon sajátossággal, hogy a hallás rögtön tökéletes lesz, mihielyt a figyelem fölbred; 2. a látási észrevételeknek részleges fogyatkozása, de a figyelem által szintén módosíthatólag.

Egy huszonnégy éves egyénről van szó, ki neuropathikus rohamok miatt a kórházba kerülván, egy éjjel somnambulismus állapotában ébredt föl, s megvetette ágyát és egy könyvben kezdett lapozni, mialatt paralyzise teljesen eltűnt. Másnap paralyzisan találták s mély szenderben, melyből csak délben tért magához. Következő éjjel megint fölkel s előtte való nap teljesen paralyzált jobbkezeivel egy levelet írt, s azóta teljesen megszűnt paralytikusnak lenni. Ellenben sajátságos állapotba jutott, mely hetekig tartott, s melyben egyik jellemzetes momentum volt, hogy a beteg nem hallotta a csengettyű hangját, ha nem figyelmeztették rá s ha nem látta. Épen úgy észlelhető volt rajta az úgynevezett psychikai vakság is, azaz a beteg látott ugyan, de nem mindig tudta, mit látott. Lehetetlen volt például őt zajjal fölreztenteni, vagy ha evett vagy kártyázott s hirtelen szeme elé toltak egy fehér papirost, észrevette azonnal látása akadályozását, de nem fogta föl annak okát, hogy mi zavarhatja látásában. Azt hiszi *Lépine*, hogy ez eset nem mutatja azon állapot típusát, melyet

somnambulismusnak neveznek, különösen nem beszámíthatóság tekintetében, mert míg a somnambulismus állapotában a beszámíthatatlanság kétséget nem szenved, addig ennél az esetnél lehetetlen az öntudat épségét tagadni.

*

Marandon de Montyel a tébolyodottak külső nemzőszervei anomaliáiról értekezik, vonatkozással a degenerációra és a kriminalitásra. Minden elmegyógyász, a ki e tárggyal foglalkozott, jelezte a külső nemzőszervek anomaliáit, de arra a kérdésre, hogy miben állanak ezek az anomaliák, nagyon kevés anyag áll eddig a tudomány rendelkezésére. Csak *Bourneville* és *Sollier* tanulmányozták alaposabban e kérdést azon megfigyeléseknél, melyeket 728 elmebetegén végeztek.

Marandon de Montyel 800 tébolyodottat vizsgált meg s terjedelmes tanulmánya első részében most először is beszámol az azoknál tapasztalt különféle rendellenességekről, így az emlékek nagysága, színe és formája tekintetében, melyeket rajzban is bemutat.

Érdekes anthropologiai tanulmányt képez *Régis*-nek egy *Lacassagne*-hoz intézett levele Caserioról, *Carnot* gyilkosáról. *Croque*-nak a budapesti egészségügyi congressuson és *Lacassagne*-nak elfoglalt álláspontjával szemben azt bizonyítgatja *Régis*, hogy Caserio teljesen megfelel annak a klinikai leírásnak, melyet ő adott a királygyilkosokról az „Archives“ egy régebbi füzetében. Megfelel korra, eredetre, természetre és elmebeli állapotra nézve. Kimutatja, hogy az elnökgyilkos, ki még nem múlt el 21 éves, ugyanazon korban volt, mint Jaques Clément, Jean Châtel, Staaps, Sala, Hödel, Mennier, Moncasi stb. Kimutatja öröklési terhelt-ségét is, a mennyiben atyja epileptikus volt. Degeneráltnak tartja tehát őt s elmebeli állapota jellegzetes tulajdonságainak ismeri föl a disharmoniát, az állandótlanságot s a mysticismust. Majd a merénylet, a pör és a kivégzés részleteire tér át, tételről tételre alkalmazza a politikai gyilkos jellemrajzában jelzett felfogását Caserióra, hogy ismételje azt a meggyőződését, mely szerint a politikai gyilkos egy élete árán elkövetendő nagy emberiségi tett gondolatától eltelt degenerált rajongó.

*

A retrospectiv criminologia terén már általunk is jelzett kutatásokat folytatják *Corre* és *Aubry*, ezúttal a régi nőrablásokról, szemérem elleni bűntettekről, bestialitásokról s más hasonló bűntetendő cselekményekről rántva le a leplet gondos levéltári kutatások alapján.

Raffalovich az uranismusról ad megdöbbenő képet, több curiosumot közölve az irodalom uranistái: *Platen*, *Paul Verlaine* műveiből. Egyúttal tanácsokat is ad a nemi inversio szerencsétlen áldozatainak mikénti nevelése tárgyában.

*

A következő füzet *Baer*-nek a bűntettesek tetoválásairól közölt nézeteit ismerteti „Der Verbrecher in anthropologischer Beziehung“ című munkája nyomán. Az olasz iskolának azon nézetéről megemlékeztünk már e helyen, mely szerint a tetoválások rendkívüli gyakorisága a bűntettesek érzéketlenségének és atavismusának volna különös jele. *Baer*-nek számos ábra szemléltető feltüntetésével kísért értekezésének conclusiói ezek: 1. hogy maga a tetoválás önmagában nem enged az emberek egy különös kategóriájára következtetni, mely testileg és pszichikailag különböznék más emberektől; 2. hogy a letartóztatottnál a tetoválás gyakorisága inkább külső, mint belső okok eredménye; 3. nincs anthropologiai egység a tetovált rajzok jellegében; 4. a tetoválások tárgyai a letartóztatottnál azonosak ugyanazon társadalmi osztályokhoz tartozó egyének szokásaival és felfogásaival; 5. a tetováltak nem viselik szigorúan azokat a testi vagy lelki bélyegeket, melyek a született bűntettet kell hogy jellemezzék s különösen nem találhatók köztük a veszedelmesek, érzéketlenek, kitanultak, brutálisok és recidivisták; 6. A letartóztatott keze által a börtönben karmolás, szúrás, vágás útján, szín alkalmazása nélkül eszközölt alakok rajza, gyakran beteges lelki ingerre mutat; 7. a színes tetoválások gyakorlatilag azon fontossággal bírnak, hogy reconstituálnak bizonyos tényeket az előéletből az ismeretlen delinquensek kifürkészésére, s a keresett bűntettesek személyazonossága megállapítására. Nyomban követik *Baer* fejtegetéseit azok az észleletek, melyeket a ville-evrard-i tébolydában a betegek egész során tettek a tetoválásoknak az elmebőr eseteihez való viszonya tárgyában. Ezekben a figyelemreméltó adatokban következő három pont nyer közelebbi megvilágítást: 1. a teto-

válásokra kedvező föltételek; 2. a tetoválások vagy ábrázoló rajzok különböző nemei a tébolyultaknál; 3. a tetovált rajz és a beteg deliriuma közti viszony.

*

Marty az Yonne departement bűnügyi archaeológiájából ad elő hosszú sorozatot, a megyei levéltárakból merítve adatait. Bevezetőleg ismerteti a régi idők büntető eljárását, az egyházi jurisdictio competentiaját. Azután különös eseteket csoportosít az ember élete elleni büntettek: a gyilkosság és emberölés; a tulajdon elleni büntettek: lopás, gyújtogatás, hamis pénzverés köréből, külön rovat alá foglalva a mezőrendőri kihágásokat, a halászáti és vadászati kihágásokat, ebtartási szabályrendeleteket stb. Áttérve a családi állapot és erkölcs elleni büntetésekre, szól a bigamia, a házasságtörés, paráználkodás, vérfertőzés, bestialitás különböző nemeiről; tárgyalja a vallás elleni delictumokat, a vásárnap megszentelését, a káromlást, kiátkozást, ráolvasást, az ordaliákat és állatpörököt, utóbbiakról constatálja, hogy azok a XIV. századon túl már nem fordulnak elő, s a káromlások is eltűnnek már a XVII. századdal. A bírói párviadalt 1156-ban betiltotta az egyházi hatóság, menhely-jog azonban még 1521-ben is létezett. Leggyakoribb vétségek és büntettek az emberi élet ellen irányuló, míg a lopások főleg a XVI. és XVII. század okiratai közt fordulnak sűrűen elő.

*

A Romani, a Guindbrand-Jouve, a Joniaux, a Wilde Oscar-féle sensatiós bűnügyek büntető-anthropologiai szempontból való bő méltatása mellett *Sighele* „Un pays des criminels nés“ cím alatt ismerteti az olasz bűnügyi statisztikában szomorú hírre vergődött Róma vidéke criminalistikus viszonyait. Az e vidéken elkövetett vétségek és büntettek száma évenként 1527 bűnesetet mutat 100,000 lakosra, míg Szardínia, Calabria és Basilicata, bár szintén intensív criminalitási viszonyok közt, legfeljebb 1293, 1287, 1213 bűnesetet mutatnak 100,000 lakosra.

Csak a Róma vidékén előforduló lopások száma háromszorosan meghaladja a Toscanában előforduló eseteket és kétszeresen az összes többi vidékéket; a gyilkosságok, orgyilkosságok, útonállások száma négyszerte nagyobb, mint Piemontban,

Lombardiában, Velenczében, s e tekintetben csak kevésé mulja felül Calabria, Szicília, Szardínia is.

Ezekre a viszonyokra csak egy legutóbbi feltűnést keltő pör hívta fel a figyelmet, melyben harminczkét egyén ítéltetett el lopás, gyilkosság, bűnszövetkezés miatt — valamennyi egy *Artena* nevű kis faluból. Ezt a kis falut nevezi *Sighele* a született bűntettesek hazájának, ép úgy, mint *Henry Joly* bélyegezte volt meg Franciaországban Hérault departement-ot, s e jelenséget az öröklésből igyekszik cikkében kimagyarázni.

Pedig azt hihetné mindenki — mondja *Sighele* — hogy az igen kedvező gazdasági viszonyok közepette a kis falu lakossága rendes, tisztességes életet folytat. A falu egy dombtetőn fekszik, 400 méterrel a tenger színe fölött, gyönyörű panorámával a Latiumi hegyek lábáig elterülő rétekre, zöld mező, enyhe klíma közepett.

És mégis az artenabeliek rossz hírneve nem mai keletű. Ezt a szomorú nevezetességét már 1155-ben megszerezte magának Artena, akkor még Montefortino vidéke, s azóta nem is vesztette el; elannyira, hogy IV. Pál egy 1557. május 7-ikéről kelt rendelete mint közismeretes dologról emlékezik meg a vidék lakói rossz életéről. s őket kiközösítve, mindenkit felbatalmazott, hogy közülök bárkit büntetlenül megölhessen. Jellemző egy 1872-ben lefolyt monstre-pörben, melyben számosan halálraítéltek, az artenabeliek ellen hozott ítélet következő passusa:

„Montefortino vidékén, Velletri földjén, a haramiák klaszikus hazájában, hol a vendetta barbár mulatságot képez még ugyanazon család tagjai közt is, a bűntettek az utolsó húsz év alatt nyugtalanító arányban szaporodtak.

„Borzasztó orgyilkosságok, sarczolások, gyújtogatások követtek egymást éjjel-nappal, a faluban és az országutakon, halatlan gyakorisággal.

„A gyilkosok félelme, a bosszúállás vágya elhalgattatták az áldozatokat, hazugságokat sugaltak a tanuknak, a büntetlenség fokozta a gonosztevők bátorságát.

„Egy briganti-szövetkezet, gályán vagy vérpadon elhalt bűntettesek fiaiból monopoliumot csinált Montefortinóban a büntetett nyereséges vállalatából.“

Így hangzott az egész vidéket megbélyegző ítélet. *Sighele* azonban a helyett, hogy regisztrálná az Artena vidékén elkövetett

egyeb büntetendő cselekményeket, csak a század utolsó felében elkövetett büntettek arányszámait emeli ki Olaszország általános criminalitásából, s constatatálja, hogy gyilkosságot 1853-tól 1872-ig csupán Artena faluban 42-öt követtek el, azaz évenként $2\cdot20\%$ -ot; 1873-tól 1888-ig 37-et, azaz évenként $2\cdot46\%$ -ot. Rablást 1853-tól 1872-ig 66% -ot, tehát évenként $3\cdot3\%$ -ot; 1873-tól 1888-ig 87-et, évenként tehát $5\cdot8\%$ -ot. Lopást 1853-tól 1872-ig 117-et, évente $5\cdot7\%$ -ot; 1873-tól 1888-ig 127-et, azaz $8\cdot45\%$ -ot és így tovább.

Sighele nézete ezek után az, hogy Artenában a bűnös professio általános, s itt a criminalitás oly formájával van dolgunk, melyet ő a collectivitas veleszületett ösztönével járó criminalitásnak nevez. Első okát ennek az öröklékenységekben látja, de eredeti okát a történeti viszontagságokban s a déli lakosok jellemében keresi, mely párosulva a vidék elszigeteltségével, kifejleszti és fentartja a criminalitás azon ősrégi alakját, mely a laza állami és társadalmi szerkezet mellett századokon át uralkodott.

*

„A letartóztatottaknak kötelességeiről és a nekik engedendő jogokról („Des devoirs imposés aux détenus, et des facultés qui peuvent leur être accordées“) szól *Roux* czikke. Két részre osztja tárgyát; az elsőben a terheltekről és előleges letartóztatást szenvedettekről szól; a másodikban a már jogérvényesen elítéltekről. Büntető perrendtartásunk reformjának küszöbén fokozott érdekekkel bírhatnak azok az elvek, melyeket *Roux* tolmácsol e tanulmány keretében, mely a modern franczia bűnvádi eljárás gyakorlatát tükrözi vissza. A védelem szabadságának legmesszebb menő megóvása jellemzi a vizsgálat azon stadiumát, mely *Roux* fejtegetései első részének tárgya. A törvény és az eljárási szabályok e tekintetben a legkisebb akadályt sem emelik a terhelt elhatározása elé. Szabadon írhatnak védőiknek, zárt boríték alatt kaphatnak tőlük leveleket, melyeket sem a fogházigazgatóságnak, sem a bírói hatóságnak nincs joga felbontani. Épen úgy a vizsgálóbíró engedelmeivel tanuk nélkül érintkezhetnek védőikkel, zárt levelekben fordulhatnak a bírói és fogházhatósághoz.

Fegyelmi szabályok szempontjából nincs mit tartaniok a fogházi örök és alkalmazottak bántalmaitól, sem durvaságaitól. Mindennap látogatásokat fogadhatnak, tanuk jelenlétében, elő-

leges engedelemmel, a vizsgálóbíró vagy elnök láttamozása mellett. A dohányzás meg van engedve, élelmezés tekintetében elvben ugyan egy lábra vannak helyezve az elitéltekkel, azonban saját költségükön kívülről is élelmezhetik magukat napjában tetszés szerinti kenyérmennyiséggel, egy levestel, két tál hússal, hallal vagy főzelékkel s 7·5 deci borral, vagy egy liter sörrel.

Szigorúbb intézkedés alatt állanak természetesen az elitéltek, úgy ruházat, mint élelmezés, látogatások és fekhely dolgában. Hetenkint csak kétszer fogadhatnak látogatásokat és nyolcz napban egyszer írhatnak. Kenyerök 850 grammnyi, nőknél 800 grammnyi adagra van kiszabva s boritaluk, melyet az igazgatóság különös kedvezményéből élvezhetnek csak, nem haladhatja meg a naponkinti 3 decit, vagy félliter sört. Tartoznak a fegyencruhát viselni, kivéve az egy hónapnál csekélyebb büntetéssel sújtottakat, míg az előlegesen letartóztatottak saját ruházatukban tölthetik a vizsgálati fogságot. Munkájok akként van szervezve, hogy egyetlen elitélt se maradjon foglalkozás nélkül és így tovább.

Szól aztán *Roux* a különzárásról, a föltételes szabadonbocsátottakról s a rehabilitási eljárásról.

*

A normális és rendellenes agyfunctiókra vonatkozólag fölvetett nyílt kérdésekre beküldött válaszok közül, melyeket már korábban is ismertettünk, érdekesnek tartjuk ezúttal *Daudet Alfons* következő önjellemzését reproducálni:

„Gyermekkorom óta igen rövidlátó vagyok — írja *Daudet* — 2¹/₄-es, 3-as szemüveget hordozok. Lyoni tanáraink nem akartak nekem hinni s elhagytam a lyceumot, a nélkül, hogy a táblán egy kört tudtam volna rajzolni.

„Mindazáltal látásbeli emlékezetem jó, localizálási emlékezetem olyan, hogy tíz évre is visszaemlékezem kiállításokon a régi festmények helyére.

„Látóképeességem sem nem erősbült, sem nem gyöngült. Ideges bántalmam alatt tizenöt napi hemiopia.

„Hallásom oly kitűnő, mint egy vaké. Szemeim füleimben vannak. Pompás az emlékezőtehetségem, bár egy idő óta némi jelentéktelen rongálásokat tapasztalok rajta, melyeket a kábító szereknek tulajdonítok.

„Hogy a házak numerusait eszemben tartsam, elmémben gyorsan összeadok két számot, ha kettő van. Például Rue Bellechasse 31, mindjárt arra gondolok, hogy $3+1=4$. Igen sokszor, ha egy név ötlík eszembe, gépiesen keresem, vajjon betűi páros vagy páratlan számot alkotnak-e? Oly régi mániám ez, hogy csak egy magánhangzó láttára is meg tudom mondani, vajjon az a betűsorban páros-e vagy páratlan?

„Különösen emlékszem a hangokra, s ezt főképp önkénytelenül és futólagosan. Emlékezem egy szólamra, egy accordra, ha nem keresem, s kimegy eszemből, ha utána futok.

„Szemeim emlékezete is igen élénk, igen éles, de rám nézve kevésbé suggeráló, mint a másik, nem oly tartalmas, nem oly ébresztő.

„Ha meg akarom találni egy bizonyos időbeli kedély- és lelki állapotomat, s földézni egy környezetet vagy elfeledett helyet, mindig azt keresem, mily dalt énekeltem azon időben, s ha ez áriát megtaláltam, minden előtttem áll.

„Sohasem képzelek magam elé abstract fogalmakat (végtelent, örökkévalóságot, tükelyt), ezek sohasem férhettek fejembe.

„Hogy „Numa Rumestán“-ban a dél emberét fesse, azt mondtam vele: „Ha nem beszélek, nem gondolkozom“. Azóta megtaláltam az ötletnek, melyet újnak hittem, párját Montaignénél. Mindenesetre nagyon délies kifejezés az, mert Montaigne is déli.

„Megfigyelő vagyok a mániáig és gyermekkorom óta. Szintén gyermekségem óta bírok ezen megfigyelő szokásom következtében nagy mértékben azzal a képességgel, hogy magam megkettőztessék és magamat cselekedni lássam.

„Öt hat év óta narcoticummal alszom és nem álmodok. Azelőtt ellenkezőleg sokat álmodtam, s álmaimban az volt a sajátságos, hogy csaknem mindeniknek czíme volt, minek oka az a szünetlen gond volt abban az időben, hogy minden héten valami elbeszéléstárgyat kapjak sikerült, szerencsés czímmel. Több álmodat lejegyeztem fölébredésemtől. Íme czímeik: „Kalvária a csesznyeék közt . . .“ „Daudet úr, ne tekintsen jobbra“.

„Látási emlékezetem jó, különösen a tárgyaké, de a személyek földézése is könnyű.

„Hogy egy körvonalat, egy physionomiát jobban megragadjak: szemeimet behunyom s a kép tiszta.

„Nem olvasom gondolataim szavait, nem hallom. Nem bírom magam elé képzelni egy ismert hang timbre-jét.

„Felolvasásnál bizonyos számú mondatot könyv nélkül be-tanulok; először elolvasom, hogy tudjam. Midőn kimondom, nem látom a szöveget; az eszmék kapcsolata magával vonja az előbb be nem tanult mondatokat is.

„Mikor egy darabot, egy cikket frok, magamban mondom el első sorait. Csak akkor veszem kezembe a tollat, ha a munka meg van rágva. Időnkint elhagyom íróasztalomat, kissé mozgok, hogy agyamat pihentessem.

„Jó zenei emlékezetem van. A dallam gyakran hozzáfűződik a körülmények emlékezetéhez, melyek közt hallottam. Egy szag tökéletesen eszembe hoz egy helyet, a napnak egy óráját, vilá-gosságát.“

—n—r.

* * *

A „*Revue Scientifique*“ című folyóirat ez évi január 4-iki számában figyelemreméltó cikket közöl *Mosso* a „Materialismus és mysticismus“-ról.

Huszonhárom század folyt le már azóta — úgymond — hogy Plato és Aristoteles óriás magaslatra emelték az idealismus és a lélek tanának alkotmányát, s alig száz esztendeje még, hogy a naturalisták megtalálták az élet kutatására a helyes módozatokat. A kísérleti módozatok alapjai olasz földön vettettek meg először, s ott kísérlették meg először a természet általános tör-vényeire vezetni vissza az élet karakteristikus jelenségeit.

A londoni hírneves mikrografus, Needham, 1753-ban Turinba jött, hogy az örökös herczeg: *Victor Amadé* jelenlétében a spontán generációról néhány kísérleti előadást tartson. *Needham* azt tartotta, hogy a növényi infusumokban olyan erő létezik, mely mikroscoipiai növényeket és állatokat képes létrehozni. *Buffon* is nagy fontosságot tulajdonított az infusumok eme spontán nemzedékének, mert ő is úgy vélekedett, hogy a szerves molekulák önmaguktól — minden más progeniturák nélkül — képesek élő lényeket alkotni.

Erre Spallanzani Lázár páviai tanár — 1765-ben — kiadta híres memoárjait: *Megfigyelések és kísérletek az infusumok állat-*

káira vonatkozólag, melyek Needham újabb munkái egynémely cikkeinek vizsgálatából kifolyólag eszközöltettek.

Ebben a munkában, mely egyike a legjelesebb biológiai értekezéseknek, *Spallanzani* kimutatja, hogy a levegő csírákat tartalmaz, s ha egy infusumot addig forralunk, a míg abban mindennemű csíra el nem pusztul s aztán légsűrűen elzárjuk, még mindig fognak élőlények előállni, olyanok, melyek a levegő csíráiból veszik eredetüket. *Pasteur* és *Lister* tovább haladtak ez ösvényen s ők voltak azok, a kik hosszas kísérletezések után az antiseptikus gyógymódot megkezdték, mint a legnagyobb jótéteményt mindazok közül, a melyet az orvostudomány a szenvedő emberiségnek valaha szerzett.

Spallanzani *Lázár* volt a modern biológia megalapítója, mert ő előtte senki sem tudta a physika és chemia módszereit oly hatásosan alkalmazni az élet tanulmányozásában. Csak munkáinak czímét kell említenünk, melyeket a generációról, az emésztésről, a szív működéséről, a lélegzés jelenségeiről írt, hogy eszünkbe jusson, hogy a régiebb könyvek közül, melyeknek van ma ezeknél nagyobb becsük.

A mesterséges termékenyítésről írott munkái, valamint azon fölfedezése által, hogy a folyadékokban, valamint a testtől elkülönített szervekben is mennek végbe bizonyos működési folyamatok, *Spallanzani* az élet rejtélyeinek több pontját megvilágította.

Spallanzani mellett — hogy *Du Bois-Reymond* szavaival éljünk — mint ikeresillag ragyog a biológia hajnalán *Fontana Felix* pisai tanár.

A vipera vénájáról és az iris mozgásairól eszközölt kutatásai sokak előtt ösmeretesek, de tevékenységének legszebb lapjai a „*Philosophiai kutatások az állati physikáról*” című művében találhatók.

Emlékezetes időpont a physika történetében 1786. szeptember kezdete.¹

De talán emlékezetesebbek a biológia történetében az állati villamosságáról írt azon értekezések, a melyeket *Galvani* *Spallanzani*-

¹ *Galvani* híres kísérletéről szóló ez a történet különbözik attól, a mely a physikai munkákban rendesen olvasható. Úgy látszik, hogy ez volt mégis *Galvani* első igazi kísérlete; erre vallanak *Galvani* kéziratai is, a melyeket *Giovanni Aldini: Galvani Lajos tanár munkáinak gyűjteményében* 1841-ben (36. lap) Bolognában kiadott.

nak ajánlott, s a melyekben kimutatja, hogy a villamosság átjárja az idegeket, s hogy az ércz jelenléte nélkül, kizárólag az ívideg contactusa által is el lehet érni az izmok összehúzódását.

Galvanitól Humboldt Sándorig tanulmányozták az idegeket és izmokat, abban a reményben, hogy az elektromos áramok talán megmagyarázhatnák az életjelenségek egynémelyikét. Ez a remény nem valósult meg, de a *Galvanitól* világosan kimutatott tény, hogy a szervezetben villamos áramok képződnek, hasonlók ahhoz, melyeket a vegyi finomítás az érczeknél előidéz, alkalmas volt arra, hogy a komoly kutatókat a régi életfogalmaktól eltérítse.

Három évvel később *Lavoisier* kimutatta, hogy a lélegzés olyan elégséi folyamat, mint akárcsak a széné a kályhában s hogy a test emez elégséjének tulajdonítandó nagy mértékben az állati melegség.

Lavoisier munkáiban gyakran találkozunk *Cigna Ferencz* turini olasz boncztanár és physiologus nevével. *Kísérletek a légről és azon állatcseréről, melyek a tüdőbe, és onnan vissza a levegőbe jutnak* című értekezésében *Lavoisier* azt mondja, hogy *Cigna* kísérletei voltak az elsők, melyek a légzés vegyi jelenségeire némi fényt vetettek. *Lavoisier* is elősmerte, hogy *Cignának* jó része van abban a nagy fölfedezésben, a melylyel a kémia ma dicsekszik.

Ilyen előzmények után s az elért fölfedezésekkel kezdődik egy új korszak az élettünemények tanulmányozásában. Ugyanabban az időben, a mult század vége felé kelt életre a materialismus doctrínája, valamennyi bölcséleti tanok közt talán a legrégibb.

1770-ben *Mirabeaud* álnévvel báró *Holbachnak* a *Természet rendszere* című két kötetes munkája jelent meg. Maga *Voltaire* is hevesen megtámadta ezt a munkát, mely az *Atheismus bibliájá*-nak neveztetett el. E munka némely részét tudvalevőleg *Lagrange Lajos* írta. A mai naturalisták semmi lényeges dolgot sem csatoltak azokhoz az eszmékhez, a melyek a mult század eme kötetében találhatók.

A midőn *Holbach* az ember kifejlődéséről beszél, a csodálkozásnak semmiféle jelét sem árulja el. Az élet rejtelmes problémáját ő a természet általános törvényeivel megegyező okok és okozatok sorozatával magyarázza meg.

Haeckel mai nyelven ugyanezt az elméletet ismétli, midőn azt állítja, hogy a föld szerves történetében állandóan él egy spontán generatio, mely az átalakulások szakadatlan láncolata által elárulja a hajót, mely őt a partra tette, vagyis: a sejteket, a növényeket és az állatokat.

Nem idézek több francia materialista nevet, mert azok száma tudvalevőleg La Mettrie-től Diderot-ig és Cabanis-ig igen nagy.

A népek intellectualis életében, ősidők óta, az actiót a reactio szokta követni. Valamely eszmének rohamos haladása egy más, ellenkező természetű és ellentétes irányú eszmének a keletkezését szokta egyszersmind elárulni. A materialismus lángra lobbantotta a mysticismust. Ez iskola lelkes képviselői voltak: *Lavater*; az angol *Priestley*, ki az oxygént fölfedezte; *Volney*, *A romlás és Az erkölcs physikai principiumai* szerzője ellen egy könyvet írt, a melyben elítéli e könyvek szerzőjének irányeszméit; *Mesmer*, ki az állati magnetismussal oly fluidumot vélt fel találni, a melylyel szervezetünk zavarait helyre lehet állítani, s a ki azzal hivatkozott, hogy sikerült neki egy új bölcséletet alapítania.

*

Fél század mult el azután, s ez idő alatt a materialismus elaludni látszott. A speculativ bölcsészetbe elmerült németek nem igen vettek részt az élet kísérleti tanaiban. 1834-ben jelent meg *Müller*: *Az ember physiologiájának kézikönyve*. Kevés munka adott ennél nagyobb lendületet az észbeli tanulmányoknak és senkivel sem hasonlítható össze az a felsőbbség, a melylyel *Müller* a lélek physiologiáját vázolja. *Müller* vitalista volt és őszinte csodálója *Giordano Bruno* bölcsészetének.

Kant tanával szemben *Müller* úgy állítja eléink *Giordano Bruno* pantheismusát, mint a physiologusok megszívlelésére teljesen méltó hypothesis, s mint követésre méltó vezérfontalat az életjelenségek tapasztalati és élettani tanulmányozásában.

Müller János tanítványai győzedelmes harcztot vívtak a mester vitalismusa mellett, és a *Helmholtz*, *Brücke*, *Du Bois-Reymond*, *Virchow* és *Schwann* nevek jóval megnövesztették mesterük, a berlini nagy physiologus és a morphologia megalapító-

jának dicsőségét, ki századának egyik legszélesebb látkörű és legtermékenyebb tudós lángesze volt.

Az emberi dolgok haladásának útja sohasem szokott folytatódag és egyenletes lenni. Az irodalomnak és művészeteknek, a népek hatalmának és művelődésének vannak virágzási és meddő korszakaik; így vagyunk a biológiával is. Az élet tanulmányozásában mint kiemelkedő haladási időpontot valószínűleg azon esztendőket fogják megjelölni, a melyek 1845—1860-ig lefolytak. Ez a korszak az, a melyben az erő megtartásának törvényei megtaláltattak, a melyben *Claude Bernard* legszebb fölfedezéseit tette; ez az a korszak, a melyben *Darwin Károly* *A fajok eredete* című művét írta, mely fenekestől felforgatta és új alapokra fektette biologia tudományát.

1852-ben látott napvilágot *Ludwig* élettani könyve, mint az első oly szándékból írott könyv, hogy a mechanikai fogalmat belevigye az élet tanulmányozásába.

A mint Franciaországban a mult század végén akkor látták gyökeret verni a materialismust, midőn a tudományos mozgalom kifejezettebb volt mint valaha, úgy Németországban is a neo-materialismus újabb lendületet kapott, úgy hogy a materialista bölcsezszerk működése 1852-ben érte el tetőfokát.

Moleschott Jakab ebben az esztendőben írta *Az élet körforgása* című művét, ki ekkor Heidelbergben tanárkodott; *Vogt Károly* pedig *Az állati élet tablót* adta ki, és valamivel később *Büchner Lajos* bocsátotta közre *Az anyag és erő* című munkáját.

A materialista bölcsezszerk eme munkái sokkal nagyobb figyelmet ébresztettek az olvasó közönségnél, mint a tudósok előtt. Ez új iskola materialismusa kevésbé bölcseleti és sokkal inkább metaphysikai természetű, mint a *Holbach* materialismusa *A természet rendszeré*-ben. A modern materialisták a pantheismus és mysticismus felé hajlanak; lerombolnak egy dogmát, hogy belőle újat építsenek.

*

A mint a növényvilágnál tapasztaljuk, hogy a felette gyors fejlődés és gazdag virágzás rendszeren a gyümölcs jóságának rovására történik, épen úgy tapasztaljuk ma azt, hogy ama kedvező körülmények özöne közepett is, a melyben a biologia fejlődik,

némely irányban kevésbbé kielégítő symptomák nyilvánulnak. *Liebig Justus* és *Müller János* után senki sem tartotta többé észszerűnek azt állítani, hogy a szerves lényekben egy különleges, úgynevezett életerőnek kell léteznie, a mely megkülönböztetéssel és öntudatosan cselekszik. Egy physiologus sem tartott attól, hogy a collegiumok katedráin olyasmit hirdetnek, vagy évkönyveikben olyasmit írnak majd, hogy az életjelenségek nem egyedül azon erőktől függnek, a melyek a szervetlen anyagokban működnek. Reményeinkben csalatkoztunk. Ma egy visszaeső mozgalmat tapasztalunk.

Szerencsére egy nem kevésbbé illetékes hang, mint a *Du Bois-Reymond*-é élesen elítélte ezt az iskolát, mely magát a *neo-vitalismus* hangzatos nevezettel ruházta fel. Oly tökéletesnek találom azt a ragyogó értekezést, a melylyel *Du Bois-Reymond* 1894-ben *Leibnitz* évfordulója alkalmából a berlini tudományos akadémia ünnepélyének fényét emelte, hogy ahhoz nincs semmi hozzátenni valóm.

Mindazonáltal physiologista minőségemből folyó kötelmemnek tartom, hogy erőimet — bármily gyengék legyenek is azok — a keletkezőben levő reactio ellenében tömörítsem. Ma sokkal inkább szükség van reá, mint valaha, hogy ki-ki legjobb tehetsége szerint tisztítsa a mezőt, a melyet bevetnünk kell, és kitépje onnan a gyomot.

A modern neo-vitalismus *Bunge Gusztárral*,¹ a bál-i egyetemen az élettani kémia tanárával kezdődik.

Valóban csodálatraméltó az a bátorság, a melylyel egy nagy áramlattal szembeszáll és ellentétbe meri magát helyezni a mai physiologia világos, tiszta, logikai és mechanikai irányával. Bizonyára senki se fogja neki azonban érdemül betudni azt a heves és meddő törekvést, hogy a midőn így a vitalismus felé fordul, nem sikerült neki akárcsak a legcsekélyebb fénysugárt is belevinnie az élet sötét titkaiba.

Ha tudjuk és elösmerjük is azt, hogy az élet ösmeretlen sajátságai olyan dolgokat rejtegetnek magukban, a melyeket gyarló eszünkkel megérteni képesek nem vagyunk, azért még sem adhatjuk fel abbeli vélekedésünket, hogy csupán és kizárólag az erő

¹ Bunge G., *Lehrbuch der physiologischen und pathologischen Chemie*, 2-ik kiadás, 1889.

és az anyag az, a melyek a természetben éltető tényezőkként szerepelnek. Az életjelenségek magyarázásának mindenféle módja közül egyedül csak azt tekintjük helyesnek és igazinak, a mely a természet általános törvényeivel megegyező mód szerint érteti meg velünk az anyagi részek hatását az élő lényekben. Minden egyéb magyarázat méltatlan az érdemleges jelzőre.

A népszerű tudományos munkákban néhány év előtt még a materialismus volt az életjelenségek magyarázási módja, ma már azonban e czélra előnyben kezdik részesíteni a mysticismust.

A neo-vitalismus hatása növekedőben van; valószínűleg nem fog nagyon elterjedni, de az irodalom és művészet mégis oly rohamosan esnek a mysticismus felé, hogy jó ha megállunk és megfigyeljük, hogyan fű a reactio szele az élettan mezején.

A modern tudósok közül azok tették a mysticismus felé az első lépést, a kik tagadják az anyag létét. Az ilyen tagadással olyan világba visznek át bennünket, mely eddigi képzelt világtól annyira elütő, hogy abba magunkat beletalálni képesek nem vagyunk.

Minden az erőre reducálódik, — erősítgetik ezek az új philosophusok — az anyag pedig nem létezik. Szerintük mindazt, a mit mások anyagnak lenni hisznek, mindazt, a mit az anyagról mondanak, az energiára, vagy a térben elterjedt erőcsoportokra kellene alkalmazni. Az anyag csak egy képzelete az észnek. Hogy a természet jelenségeit megmagyarázhassuk, — mondják továbbá e tudósok — nincs szükség reá, hogy valamely testi tényező léteire gondoljunk; ha érzékeink az erő-, tér-, és időtől függő közegek egy-egy csoportjától befolyásoltatnak, akkor már magától támad bennünk egy különös illusio, a melyet anyagnak nevezünk.

Verworn Miksa legújabban egy az általános élettant tárgyaló munkát¹ adott ki, melynek bölcsészeti része bizonyára sokáig fogja a vitatkozás támadásait érezni, habár maga a munka, különösen a czélt tekintve, melylyel a sejtes physiologia tanulmányozásának nagyobb terjedelmet igyekszik adni: figyelemre méltó.

Verworn szerint a testek csupán lelki világunk által ábrázolt képek; sőt egész egyéniségünk és az egész világegyetem

¹ *Verworn Miksa, Allgemeine Physiologie, ein Grundriss der Lehre von Leben; Jena 1895.*

nem egyebek, mint psychikai ábrázolatok. *Verworn* a monistikai hitet vallja; ő vitalista, de nem *Bunge* szűk értelmezésében, ki azt állítja, hogy a physiologia által mechanikailag megmagyarázott összes jelenségek még nem tekinthetők határozottan életjelenségeknek. *Verworn* úgy a szerves, mint a szervetlen természetben elismeri a lelket, és ilyen módon ő is a pantheismusba esik.

A természetbölcselet classikus iskolájában egy felekezet keletkezett. Új secta ütötte fel fejét, mely a tudomány mezején az anarchistákhoz hasonlítható, a kik rombolnak, a nélkül, hogy újraépítenének. Oly philosophusok ezek, a kik hasztalan iparkodnak a metaphysikát a tudomány fájába beoltani; különöz, szörszálhasogató nagyképűsködők, kik soha semmiféle tannal, semmi olyan hypothesisal nincsenek megelégedve, a melyek valamely mechanikai elméletet tartalmaznak. Számuk szerencsére nem nagy, s ha akadnak is köztük olyanok, kik vakmerően mernek úszni az ár ellen, azok vége bizonynyal az elmerülés lesz.

Az alap, a melyre a mai tudomány támaszkodik, az eszme, a melyből minden új haladásra erőt merít ez: „A természet minden jelenségeit csupán az atomok mozgása által lehet és kell megmagyarázni.“

Ez az eszme téves — mondják a mystikusok, — adjátok fel! de nem adnak helyette semmi mást, mely érdemes és elfogadható volna.

A német naturalisták mult évi Lübeckben tartott congressusán *Ostwald Vilmos*, a lipcsei egyetem vegyésztanára egy mystikus tendenciájú értekezést tartott.¹ A tény komoly, mert itt egy igazi tudósról van szó, s annyival inkább sajátságos, mert *Általános chemia*² című munkájában *Ostwald* mintegy czélul tűzte ki a hypothesisok mezejének szűkebbre fogását, összehordván, a mennyire ez neki csak lehetséges volt, a tények egész halmazát. *Ostwald* kinyilatkoztatja, hogy ellentétbe helyezkedik a materialista tannal, mely a természet minden jelenségeit az

¹ *Ostwald W., Die Ueberwindung des materialismus: Vortrag, gehalten in der dritten allgemeinen Sitzung der Versammlung der Gesellschaft Deutscher Naturforscher zu Lübeck am 20. September 1895; Leipzig, Veit.*

² *Ostwald W., Lehrbuch der allgemeinen Chemie; Leipzig, 1891.*

atomok mozgása által igyekszik megmagyarázni. Azt állítja, hogy ez a mechanikai tan nem felel meg föltett czéljának, s némely tényével ellenmondásba látszik keveredni. *Ostwald* érvelését röviden abban lehet összefoglalni, hogy az aether theoriája nem állja ki a kritikát. De még abban az esetben is, ha ez be lenne bizonyítva, miért adnók fel a reményt, hogy holnap az aethernek valamely jobb elméletét fogjuk megtalálni? Ha a hullámok e tana a tudománynak már annyi kitűnő szolgálatot tett, miért adjuk azt fel, hogy a legutolsót, a legreménytelenebbet választjuk, s beledobjuk magunkat a metaphysika árkába? *Ostwald* értekezéséből a legfontosabbat kifejejtette: hiányzik belőle egy részlet, azaz: világos bebizonyítása annak a tévedésnek, a mely szerint a materialisták a természet jelenségeit az atomok mechanikájára akarják reducálni.

„A ki kezét az eke szarvára teszi, annak nem szabad megfordulni és a háta mögött vont barázdákat nézegetni, ha méltó akar lenni arra, hogy a tudomány mezején munkálkodhassék.“ Ekként fejezi ki magát *Ostwald*, a midőn arról a kapcsolatról beszél, a melylyel az ő nézetei a vallással vannak. De ugyanazon congressuson *Rindfleisch Ede* — a kórboncztan tanára Würzburgban — hátrafordult, hogy szemügyre vegye a barázdát, és hévvel nyilvánította ki teljes hitét a tudomány és dogma fusiójában.¹

Ez értekezésnek alapvető részét a pantheismus képezi. Új szavak ezek, de az élet problemájának tudománya egy lépéssel sem megy előbbre általuk. Mostanáig — mondja *Rindfleisch* — az anyagot és az erőt két különböző dolognak tekintették; e tekintetben az egyedül lehetséges megoldás az, hogy az anyagot, mint magától mozgót kell felfogni. Miért ne ösmernők el az atomokban az erőt, a melylyel önmaguktól képesek mozogni, ha az egész világegyetem önmagától mozog? A világtól az atomig a távolság ugyan nagy, de azért a hasonlat teljesen megáll.

Rindfleisch értekezésének conclusiójában a mysticismus élénkebben nyilvánul. Ime néhány frásis, a melyek neo-vitalistikus érzelmekről tanuskodnak: „Az én életfelfogásom közvetlenül a biblia szavaihoz hasonlít: Isten saját képére teremtette az embert; ez

¹ *Rindfleisch Ede: Neo-Vitalismus. Vortrag, gehalten in der zweiten Sitzung der Versammlung, etc. Zu Lübeck.*

összhangzatnak el nem fogadása annyi volna, mint önkénytelenül is megtagadni Isten létét. Az élet az én szemeimben olyan, mint Istennek részleges megnyilatkozása“.

*

Álljunk meg egy kissé, és lássuk, meddig nyúlnak a tudomány véghatárai, és hol kezdődik a vallás.

A neo-vitalismus és mysticismus az emberi ész bátortalan-ságának eredményei; a materialismus pedig nem egyéb, mint vak hiedelem az ész hatalmában. A mint vannak ideggyöngye egyének, kik nem tudnak ellentállani a fáradtságnak, ép úgy vannak a materialisták között olyanok, a kikben hiányzik a várakozásra való erő. Szünetlenül rázogatták a tudomány fáját és gyermekes mohósággal fosztogatták ágait, mielőtt gyümölcsei még megérették volna. A történelem, a mely eléggé bizonyítja, hogy minő lassú az emberi eszme haladása, mire sem tanította meg őket.

Ezek oly bölcsészek, a kik semmi áron sem akarják el-ösmerni az emberi ész gyarlóságát; a kik a valóság és bizonyosság látszatát akarják adni a ketelynek és az árnyak és vigasztalást keresnek a dogmában és a hitben.

Tudjuk, hogy a valóság olyan, mint egy kis kép egy mérhetetlen nagyságú vásznon; terjedelmét soha, még képzeletben sem leszünk képesek magunknak megalkotni. Az emberi szellem sohasem fogja látni a keretet, mely a világegyetemet magában foglalja.

Az idő és a tér, melyek minden tudományos mozgalom mértékének tárgyát képezik, az időnek és térnek e két fogalma érthetetlené válik, ha le akarunk szállni forrásukhoz, hogy rengeteg nagyságukat eszünkkel méltathassuk. Senki sem alkot-hat magának határozott fogalmat olyan terjedelemről, melynek vége nincs, olyan örökkévalóságról, mint a minő az anyagé. Szellemünk, gondolatunk legyőzve, fáradtan áll meg a kutatástól, mielőtt még oly határookra bukkant volna, a melyekre támaszkodhatik.

Ha a véghetetlen nagytól a véghetetlen kicsiny határainak kereséséhez fordulunk, tapasztalni fogjuk, hogy azokat sem vagyunk képesek megtalálni, s látni fogjuk, hogy a mint az anyagot megmérni, úgy felosztani is lehetetlen.

Az atomokról és a molekulákban való helyzetükről sok jeles munka iratott. Ha összevetjük ezeket az erő megtartásáról írott munkákat, tapasztalni fogjuk, hogy talán ezen a téren fogja az emberi értelem hatalma századunkban elérni tetőfokát.

Ösmerjük az atomcsoportok belső szerkezetét, de hogy miben áll az atomok természete, miben a mód, a melylyel az erőt nyilvánulásra készítik, azt elképzelni nem tudjuk, valamint, hogy teljességgel ösmeretlen előttünk chemiai hatásuk.

Nincs semmi reményünk arra, hogy az élet és lélek lényegét valaha megérthessük. A tényezők szerkezete, melyekből az idegsejtek állanak, és azok a chemiai reakciók, a melyek bennök beveződnek, olyan bonyolult dolgok, a melyeknél rejtélyesebbet a chemia máig nem ismer. A föltételek, a melyek az anyag változásait az idegrendszerben determinálják, úgy mint a gondolathoz való viszonyuk, annyira ösmeretlenek előttünk, hogy ezeket teljesen megoldhatatlan kérdésnek tekintjük.

S ha esetleg már mindez meg is lesz világítva, kétes, hogy ezzel megkaptuk-e a kívánt elemeket arra, hogy megérthessük a gondolat és az öntudat természetét.

Jóval előbb, hogy a biologia erőtlennek bizonyult az állati és physikai élet végökainak kutatásában, a tudományok ugyanez akadály előtt tehetetlenül állottak meg, a melynek terjedelmét és mélységét felfogni nem tudták. E szavak: *anyag* és *erő*, két oly föltevést zárnak magukban, a melyeket világosan megmagyaráznunk sohasem lesz lehetséges. Az anyag és erő eredete mindig kifürkészhetetlen rejtély fog maradni előttünk. Épen ezért, legyünk hát szerények és elégedjünk meg a dolgok darabos causalitásával, mert csupán ez képes kielégíteni korlátolt látóköreinket.

A tudomány célja az, hogy megösmertesse velünk a dolgok mechanismusát és nem őseredetük transcendentalis okát. Hogy a tudományt a vallástól tisztán megkülönböztessük, s hogy kiküszöböljünk a természet tanulmányozásából minden mysticismust, a tudományt jó volna a *Mechanika rerum* névvel meghatároznunk.

Az érthetetlen a metaphysikához és valláshoz, az ösmeretlen a tudományhoz tartozik.

A csodálat és tisztelet, a melyet a kutatók a tudomány előtt éreznek, oly mély, hogy bárminő előrehaladottak is eszméik a vallás, politika, vagy társadalom terén, mihelyt tudományról van szó, szerények lesznek. Classikus példát bírunk erre nézve *Secchi P.*-ben. Ámbár *Secchi* Jézus társaságához tartozik, *A physikai erők egységéről* írott könyvével olyan szabadelvű gondolkozónak mutatja magát, akárcsak *Rindfleisch*. Csak egy mondását idézzük *Secchinek*, a melyet a neo-vitalistáknak figyelembe venni nagyon ajánlatos. „Ha valaki azt állítja, hogy az élő állatban olyan életerő, valamelyes olyan életforrás létezik, mely független a rendes molecularis hatástól, s hogy benne a szervetlen testekétől különböző vegyi alkat lakozik, úgy ez az állítás hamis.“

Virchow, a mai gyógyászati tudomány apostola, rendkívül óvatos, a midőn a tudományról kerül szó. A német naturalisták 1877-ben Münchenben tartott congressusán előadott értekezésében az igazi tudományt a jöghöz hasonlítja s egyesítve materialismust a mysticismussal, mindkettőt félre teszi.

A tudomány szabadsága a mai államban című értekezésében *Haeckel* tanát taglalván, *Virchow* így szól: „A míg a köszén, a víz az oxigén és az azót tulajdonságai nem lesznek előttem oly módon meghatározva, hogy megértsem, hogy azok együttvéve lelket hozhatnak létre, nem ösmerhetem el a jogosultságot, hogy a lélek *plastitude*-jét belevihessük a tanítás körébe, a mint nem követelhetjük, hogy minden cultivált eszme, mely azt mint igazi tudományt ösmeri el, abból következtetéseket vonjon, és megalkossa belőle világfogalmát. Valóban, ezt nem követelhetjük. Szerintem, mielőtt az ehhez hasonló thesisekre a tudomány kifejezést alkalmazzuk, mielőtt ezt modern tudománynak nyilatkoztatjuk ki, még sok más kutatást kell teljesítenünk. Azt kell tehát mondanunk az oktátónak: „Ne tanítsd ezt!“

Virchow élesen kidomborítja a különbséget, a mely a tanítás és a kutatás közt létezik, és hozzáteszi, hogy a kutatás szabadságának teljesnek kell lennie, de a katedrákon tanítván, nem szabad kiterjeszkedni ama nagy problémákra, a melyekre nézve a tudomány véglegesen még nem nyilatkozott. „A midőn tanítunk, ama korlátolt, de már is eléggé terjedelmes határok között kell mozognunk, a melyeknek már valóban urai vagyunk.“

De ha megengednők is, hogy *Virchow*nak igaza van abban, a mi a tudományos részt illeti, kérdjük, hogy a gyakorlatban

lehetséges-e a természettudományok tanítását csupán a már határozottan kimutatott tényekre korlátozni?

A materialisták annyira meg vannak győződve tanuk igazságáról, hogy abból semmi áron sem engednének; épen így vagyunk a spiritualistákkal is. Csak az igazi tudós kételkedhetik, a mystikus megingathatatlan az ő hitében.

A tanítás szabadságának pedig szerintem teljesnek kell lennie, mert végre is: ki lesz bíró a mi harcainkban? Hol van az az ember, hol az az akadémia, a melynek döntő ítéletét egyedül illetékesnek lehetne tekinteni? Ki csalhatatlan ezen a világon?

Csak *Liebig Justusra* kell gondolnunk, a kinek példájából is láthatjuk, hogy a legnagyobb emberek is tévedhetnek. Tudjuk, hogy *Liebig* elévülhetetlen érdemeket szerzett magának a chemia terén. És mégis, mily kitartó, heves küzdelmet folytatott *Pasteur* csíra-tana és *Darwin* kifejlődési elmélete ellen, mint olyan nagyszerű dolgok ellen, a melyeknél emlékezetesebbet, értékesebbet száradunk a biologia mezején nem produkált.

A kísérleti tudomány nem veheti figyelembe a nevek kiválóságát, nem a philosophismust, a vallást, ezekből mit sem tanulhat meg, a mely hasznára lehetne. A neo-vitalisták is elismerik, hogy a mechanikai irány az egyedüli, a melyet az életjelenségek tanulmányozásában követnünk kell. Azt vallják, hogy megadással kell magukat alávetniök a tudomány mai impulsusának. A vélemények ingadozása a materialismus és mysticismus között kikerülhetetlen tény, de a mely a tudományt helyes újtjáról épenséggel le nem térítheti. Az idők tendenciáját jelző pszichologiai események ezek, olyanok, mint az oceán tükörén tovalengő kis hullámocskák, a melyeken a győzhetetlen tudomány folytatja útját az ismeretlen meghódításáig.

László D.

A KORONAŐRI INTÉZMÉNY A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN.

— Második közlemény. —

II.

A koronaőri intézmény Mátyás király koráig.

A koronának, mint a magyar király hatalmát törvényesítő diademának már szent István által tulajdonított államjogi jelentőségét tekintve, lehetetlen föltennünk, hogy első királyunknak mindenre kiterjedő gondosságát épen ezen korona őrizete elkerülte volna, melyet ő minden közjogi viszony kezdetévé és zárkövévé tőn.

Azon kérdésre azonban, hogy koronánk, melyet II. Sylvester pápa előbb Boleszlávnak, a lengyel vezérnek szánt, de később a beállott politikai viszonyok folytán Istvánnak, a magyar vezérnek küldött, az első koronázás után hol, kik által és mi módon őriztetett, megfelelni, miután első okleveles emlékünks, mely a korona őrzéséről szól, csak a XII. század végétől való, csupán az egykorú viszonyokból és körülményekből vont következtetés útján lehet, mely következtetés — mint alább látni fogjuk — IV. Béla király oklevele alapján történeti bizonyosságra emelhető.

Szent István ugyanis kiválóan a székesfehérvári egyházat látta el dús javakkal, tüntette ki előkelő kiváltságokkal, ruházta fel oly fényvel, hogy csodaszépségével századokon

át magára vonta a világ figyelmét.¹ Falai a legdrágább márványból, arannyal és ezüsttel diszitett oltárai a legtisztább alabastrumból épültek.² «Inter ecclesias praefulgebat basilica Albensis — mondja Bartal — grandi excitata sumtu, et ad eum comparata splendorem, digna ut esset in qua primi coronationis justorumque funebrium ultimi honores regibus haberentur».³

Első királyunk akarata tehát valóban nem lehetett más, mint az, a mit Bartal állít, hogy t. i. a korona a többi jelvényekkel és a király zászlajával együtt ezen basilikában őriztessék,⁴ mely méltó volt arra, hogy abban királyainknak a koronázás első és a temetkezés utolsó tisztessége megadassék; és Bartal, midőn a koronázás ősi szokását leírja, úgy beszél a koronáról és az országos jelvényekről, mint a melyek ekkor tényleg is a székesfehérvári egyházban őriztettek, mondván, hogy az itt őrzött koronát és jelvényeket (coronam et clenodia cetera in Albensi conservata ecclesia) a koronázás napján ezen egyház főbb papjai szokták volt a nagyobb oltárra vinni.⁵

Közjogi íróink — az egy *Decsy Sámuel* kivételével — mind megegyeznek abban, hogy a korona kezdettől fogva a nagy költségen és fénynyel épített székesfehérvári egyházban őriztetett; de a tekintetben, hogy itt *meddig* őriztetett és hogy az első századokban *kik és mi módon* viselték a korona-őri tiszte, különböző, egymástól lényegesen eltérő véleményeket nyilvánítanak.

Decsy Sámuel a szent korona viszontagságairól írt

¹ Bonfin: II. tiz. I. k. 179 l. — Pauer János: Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében.

² Fessler: Die Geschichten der Ungarn. I. köt. 390. lap.

³ Bartal: i. m. I. k. 198. l.

⁴ U. o.

⁵ Bartal: i. m. I. k. 183. l.

terjedelmes művében előrebocsátván, hogy azon kérdést, vajjon a korona a XI., XII., XIII. századokban (tehát árpádházi királyaink alatt) hol és kik által őriztetett, alig lehet eldönteni, azon véleményének ad kifejezést, hogy királyaink e korban a szent koronát saját «kincses tárházaikban» *királyi kincstárnokok* felügyelete alatt őriztették, és pedig Esztergomban, mert a magyar királyok sz. István idejétől fogva egészen a XIII. század közepéig szüntelen ottan laktak.¹

Pray szerint a koronaőrzés a székesfehérvári *prépost* tiszte volt, de az 1198. évben e tisztség világi hatóságra (*ad profanos magistratus*) bízott.²

Bartal — mint láttuk — szintén Székesfehérvárt állítja a koronaőrzés helyéül, de szerinte az őrzés tiszte nemcsak a *prépostra*, hanem arra is, a ki hozzá a káptalani tagok közül legközelebb állt, t. i. a custosra (*örkanonokra*) bízott sz. István inteniójának megfelelőleg.³

Ipolyi a szent koronáról írt nagybecsű munkájában Bartal nézetéhez csatlakozik — mondván — hogy «a korona kezdetben a sz. István által épített székesfehérvári királyi basilicában lehetett letéve, mint a hol a koronázások is rendszeresen tartattak. Itt az ország egyéb kincseivel a káptalan, s nevezetesen annak *prépostja* és *örkanonokja* által őriztetett.»⁴

Virozsil is azt állítja ugyan, hogy Székesfehérvár, mint a magyar királyok állandó székvárosa volt azon hely, «a hol az ország jelvényei őriztettek»,⁵ de azt, hogy kik által őriztettek légyen, egy szóval sem említi; azt pedig való-

¹ Decsy: A magyar sz. korona historiája. 174. §.

² Pray: Annales. I. k. 183. l.

³ Bartal: i. m. I. k. 198. l.

⁴ Ipolyi: A m. sz. korona és a koronázási jelvények története és műleírása. 83. l.

⁵ Virozsil: Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn. I. k. 337. l.

színünek tartja, hogy a korona Róbert Károly alatt vitetett át Visegrádra, mint a hol e király székelt.¹

Récsi szerint a korona az Árpádok korában a székesfehérvári egyházban őriztetett a káptalani *órkanonok* felügyelete alatt, utóbb a korona a mohácsi ütközet koráig Visegrádon őriztetett.²

Korbuly szerint pedig a korona régente — körülbelül Nagy Lajos király idejéig — a székesfehérvári egyházban a káptalani *órkanonokok* felügyelete alatt őriztetett.³

Legújabb íróink a székesfehérvári őrzés időtartamára nézve részint Récsi, részint Korbuly nézetéhez simúlnak.

Így *Nagy Ernő* azt állítja, hogy a szent korona az Árpádok idejében a székesfehérvári székesegyházban a káptalani *órkanonokok* őrzete alatt állott, később pedig Visegrádon világi rendű örök gondjaira lett bízva.⁴

Kiss István nézete szerint az árpádházi királyok idejében s egy darabig azután is körülbelül Nagy Lajosig a korona a székesfehérvári székesegyházban a káptalani *órkanonok* felügyelete alatt őriztetett.⁵

Mindezen vélemények tehát abban megegyeznek, hogy a korona szent István korától fogva a székesfehérvári egyházban őriztetett; de azon kérdésre, hogy itt a korona meddig őriztetett, részint semmi (Bartal), részint téves (Virozsil), legnagyobb részt pedig határozatlan (Récsi, Korbuly stb.) feleletet adnak, úgy szintén azon kérdés tekintetében is, hogy a korona Székesfehérvárott való őrzésének idejében kiknek felügyelete alatt állott, lényegesen eltérnek egymástól, így Bartal, Ipolyi szerint a koronaőrzés tiszte a prépostot és

¹ U. o. II. k. 344–345. l. jegyzet.

² Récsi: Magyarország közjoga. 198. l.

³ Korbuly: Magyarország közjoga. 256. l.

⁴ Nagy Ernő: Magyarország közjoga. 131. l.

⁵ Kiss István: Magyar közjog. 281. l.

örkanonokat együtt, Pray szerint csupán a prépostot, de csakis az 1198. évig, azután világiakat, Récsi, Korbuly és legújabb íróink szerint csupán a káptalani örkanonokat illette.

Ezen véleményekkel szemben a feladat: kimutatni azt, hogy koronánk Székesfehérvárott meddig és kik által őriztetett?

Kisértsük meg ezen kérdés megoldását a rendelkezésünkre álló emlékek alapján.

Említettük már, hogy a korona őrzésére vonatkozó első emlékünknél a XII. század végéről, és pedig az 1198. évből való.

Ezen évben ugyanis a székesfehérvári prépost levelet intéz III. Incze pápához, melyben felhatalmaztatni kéri magát arra, hogy az ország koronájának őrzését — a pápa engedélyével — ne az örkanonokra, hanem egy más alkalmas egyénre bízassa. III. Incze a prépost által előterjesztett ezen kérelem folytán, t. i. hogy a székesfehérvári egyházban *a prépost adományozása alá tartozó* (ad tuam donationem pertinens) *bizonyos méltóságot*, melynek gondjaira ezen egyház ékei, kiváltságai és a királyi diadema bízhatnak, a prépost alkalmas egyénre ruházhassa, oly czélból, hogy az örnek tapasztalatlansága, hűtlensége vagy hanyagsága folytán az egyház kárt vagy az országnak a korona iránti tisztelete sérelmet ne szenvedjen, a pápa az egyház indemnításáról gondoskodni és a prépost jogát fentartani (tibi tuam justitiam conservare) akarván, apostoli hatalmánál fogva szabadságot ad a prépostnak, hogy a korona őrzését (custodiam ipsam) úgy, mint az jogában áll (sicut tui juris existit), más alkalmas személyre bízassa.¹

Eltekintve attól, hogy ezen levélváltás egyrészt a nagy

¹ Fejér. Cod. dipl. II. k. 353. 1.

felelősség mellett, melylyel a korona őrzése már ekkor is járt, másrészt *a nagy tisztelet mellett bizonyít, melylyel az ország már a királyság első századaiban is viseltett sz. István koronája iránt*, a pápai oklevélből kétségtelen, hogy a koronaőri tiszt adományozásának joga ezen korszakban a székesfehérvári prépostot illette, a ki azzal rendszeren az örkanonokot ruházta fel; kétségtelen az is, hogy a korona őrzésének helye az okmány keltének évében, vagyis az 1198. évben is ugyancsak Székesfehérvár maradt, de az őrzés nem a káptalani örkanonok, hanem más alkalmas és pedig világi egyén gondjaira lett bízva, ekkor is azonban a székesfehérvári prépost által.

Pray tehát téved, midőn egész általánosságban tanítja, hogy a korona őrzése kezdettől fogva a székesfehérvári prépostot illette, de hogy az a jelzett évben világi hatóságra ruháztatott át: «ex quibus non improbabilis forte conjectura fiat, coronae custodiam a primordiis ad praepositos Albenses pertinuisse, hoc autem anno ad profanos magistratus traductam esse»;¹ mert az ezen évben beállott változás csak annyiból állott, hogy a prépost nem a káptalani örkanonokra, hanem más világi egyénre bízta a korona őrzését.

Ezen változás pedig az ország ezen kori közállapotában lelte indokát. A pártviszályok pusztító tüzeiben a közbátorság annyira alászállt, hogy a prépost, a kinek tisztéhez tartozott a korona biztonságáról gondoskodni, már ezt is veszélyeztetve látván, sietett a pápa engedélyét kikérni, hogy a korona őrzését ne az örkanonokra, mint eddig, hanem alkalmasabb egyénre bízassa. E pártviszályok eredményezték egyszersmind ama, a jelen esetben is nyilvánuló döntő befolyást, melyet a római curia Magyarország közügyeire gyakorolt. Hiszen a korona őrzésére vonatkozó pápai intézke-

¹ Pray: Annal. I. k. 183. l.

désből úgy látszik, mintha a korona nem is az ország, hanem a pápa tulajdona volna, mert — Fessler szavaival élve — «bámulatraméltó gondatlansággal» engedtetett meg, hogy a székesfehérvári prépost nem a királytól vagy az országtól, hanem a pápától kérjen engedélyt ahhoz, hogy a gondjaira bízott kincset jövőben, nagyobb biztonság okáért, alkalmasabb világi örökre bízassa.

A koronának világiak általi őrzése azonban csak addig tartott, míg e kivételt indokoló helyzet meg nem szűnt, a mi kitűnik IV. Béla királyunknak 1254. évben kelt és a székesfehérvári egyház ősi jogait és kiváltságait megerősítő okleveléből.

Ezen oklevelében a király előrebocsátván, hogy habár ő az ország minden egyes egyházának jogait és szabadságait csonkítatlanul fentartani királyi tisztének ismeri, mégis azon egyházakat, melyek előjogaik, szabadságaik, címök előbbkelősége által más egyházak fölött tündökölve kiválnak, több biztosítékkal kell körülsánczolni; ilyen a székesfehérvári egyház is, a hol az ország trónja és koronája őriztetik: «ubi solium regni et corona conservatur», a hol a magyar királyok felavattatni szoktak, a hol az elődök szent hamvai nyugszanak. Kötelességének tartja tehát mindenekelőtt ezen egyházzal gondoskodni, nehogy most ingadoznia kelljen azon kiváltságaiban, melyekkel az ősi alkotmány, különösen pedig az apostol-király alkotmánya által felruháztatott, a ki azt alapította, sok birtokkal gazdagította, szabadságokkal és előjogokkal különösen díszítette ennek folytán ősi kiváltságait, szabadságait, előjogait megújítván, királyi jóváhagyásával minden tekintetben és késedelem nélkül megerősíti.¹

Ezen egyház legszebb előjogainak egyikét az ország koronájának őrzése képezte, mely azt szent István alkotmánya

¹ Fejér: Cod. Dipl. IV/2. 230.

alapján illetve; így tehát IV. Béla ezen egyházat a korona őrzésének előjogában is «minden tekintetben és késedelem nélkül» megerősítette, úgy, a mint azt ezen előjog az ősi magyar alkotmány, nem pedig a pápai intézkedés alapján illetve.

IV. Béla századának végéről okleveles bizonyítékunk van arra nézve, hogy az ország koronájának őre a székesfehérvári prépost volt. III. Endre királyunk 1293. január 9-én kelt oklevelében, melyet Fejér tévesen 1292. év alatt közöl, a székesfehérvári káptalan prépostját dicséri, hogy a koronát számára ügyesen, erélylyel és nagy fáradsággal megőrizte, ezen érdemeiért őt Halastelek földjével jutalmazván. Midőn ugyanis III. Endre magát IV. László tragikus halála után — mondja az oklevél — Székesfehérvárott ősi szokás szerint szent István koronájával megkoronáztatni akarta, versenytársainak előbb alattomban, később nyíltan is szőtt cselei folytán a szent király koronája a koronázás idejében nem volt kéznél: ekkor Tivadar mester, a székesfehérvári prépost (koronaőr), a kit Ipolyi tévesen Tamásnak mond, a legnagyobb hűséggel, pontosan, óvatosan és a hol kellett, erélyesen, a sors minden esélyének kitéve magát, a koronázás napján a szent király koronáját kezéhez juttatta: «Magister Theodorus, praepositus cum summae fidelitatis fervore, subtiliter et caute, et ubi debuit, potenter et viribus laborans, omni casui fortunae se exponens, ipsam coronam sancti Stephani regis nobis dedit et statuit die et tempore debito et placito coronationis nostrae».¹

Az eddig mondottakat összegezve, azon eredményre jutunk, hogy a szent korona árpádházi királyaink alatt kezdettől fogva mindvégig Székesfehérvárott a boldogságos Szűz tiszteletére szent István által nagy fénynyel épített basilicában őriztetett; hogy a koronaőri tiszt a székesfehérvári prépost

¹ Fejér: Cod. Dipl. VI/l. 237.

adományozása alá tartozott, a ki azt rendesen a káptalani örkanonokra, kivételes esetekben pedig, mint Imre király és öcsse között kitört viszály ideje alatt, világiakra ruházta; de hogy a prépost nemcsak a koronaőri tisztség adományozásának jogát gyakorolta, a mi őt a korona biztonságáérti felelősség súlya alól föl nem mentette, hanem olykor tényleg maga is viselvén e tiszte, az ezzel járó köteleességeket is felelősség terhe alatt teljesítette; végre, hogy a koronaőri köteleesség teljesítése javadalmazással volt egybekötve, úgy hogy az örkanonok e czímen terjedelmes javakat bírt, melyek ez időben koronaőri javaknak (*bona custodiatu*s) neveztettek,¹ és ezen koronaőri javak az egyes koronaőrök buzgalmához és érdemeihez mért arányban gyarapítottak királyaink által, kik különösen zavaros és viszályteli időkben nagy bőkezűséggel méltatták a koronaőr fáradozásait, mint ezt III. Endre fentebb idézett oklevele tanusítja, a ki Tivadar prépostot Halastelek földjével jutalmazta.

Az Árpádháznak III. Endrében történt kihaltával a nemzet hányatott sorsában koronánk is osztozott.

A cseh király az 1304. évben féltett fiával együtt a koronát is Prágába vitte.² A nemzet által a pápa pártfogoltja ellenében királylyá választott Ottó jól tudván, hogy Magyarországon törvényes fejedelemnek csak az tekinthető, a ki szent István koronájával koronáztatik meg, elhatározta, hogy személyesen elmegy a cseh királyhoz, a szent koronát megszerzendő. Célja sikerült.³ Ám Ottó királysága csak pünkösdi

¹ Cziráky: i. m. I. köt. 98. l.

² Turóczi: *Chronic.* P. I. c. 85.

³ Ekkor történt, hogy visszatérőben a király kísérete a koronát elvesztette; a korona ugyanis a királyi lovász lovának nyeregkapáján a krónikás szerint egy «fapalaczkba», Decsy szerint egy «esztergázott ládácskába», Ipolyi szerint egy «fatokba» zárva függött. Éjjel a koronát tartó tok leesett, mit csak virradatkor vettek észre; a megrémült király

királyság volt. Apor László, Erdély nagyhatalmú vajdája álnok módon, leánya kezének odaigérésével Erdélybe csalta és a hatalmába ejtett királyt, miután koronájától, melyet ezen árnyékkirály folyton magával hordott,¹ megfosztotta, a szerelem édes bilincsei helyett rabbilincsekbe zárta; a koronát pedig magánál tartván, kiadni vonakodott, a mi nem csekély bajt okozott Róbert Károlynak, kinek királylyá választásában az urak Ottó elfogatása után végre megegyeztek, mert habár harmadik koronáztatásánál minden biztosíték megadatott neki, hogy hatalma a törvényszerűség nyibusával öveztesse, a nemzet mégsem tekintette érvényeseknek a szent korona nélkül végrehajtott koronázásokat, úgy hogy Károlynak e korona visszaszerzésére mindent el kellett követnie; és csak mikor az a vajda hatalmából visszakerült, tehetett eleget a nemzeti közvélemény kívánalmainak, mint ezt Károly 1317. évi koronázási okmányában maga elmondja: «Miután elődünk, szent István koronája, melylyel a magyar nemzet szokása szerint Magyarország királyai megkoronáztatni szoktak, hűtlen letartóztatók által elrabolva, visszatartatott: új korona készítettén számunkra, a követ által megáldatván ezen új diademával koronáztatánk meg habár a koronázás ezen módja kielégítő, mégis hogy a magyar nemzet véleményének elég tétessék és a nép kebeléből a megütközés kiirtasék (ut opiniononi tamen gentis Hungaricae satisfieret et ut scandalum de medio vulgi tolleretur), miután a szent korona az érsek gondos utánjárása után a hűtlen letartóztatóktól visszaszerezetett, rögtön a köteles helyen, t. i. Székesfehé-

azonnal a korona keresésére küldötte embereit, kik azt lázas keresés után Decsy szerint az «országúton», Horváth Mihály szerint egy «pocsolýában» lelték meg és vitték vissza «a reménység és félelem között tántorgó Ottó királynak.» (Bonfin. dec. III. L. 9. — Turóczi: i. h. — Decsy: i. m. 223. l. — Horváth: i. m. II. k. 157. l.)

¹ Horváth: i. m. II. k. 159. l.

vártott, a hol régtől fogva szokás a magyar királyokat megkoronázni, országunk meghívott főpapjai és nagyjai jelenlétében és a szokásos ünnepélyességek megtartása mellett országunk trónjára léptünk és Tamás érsek kezei által a királyi diademával, t. i. a szent koronával újra megkoronáztatánk». ¹

Miután a nemzet mindenkor csak az ország szent koronájával történt koronázást tekintette olyannak, mely nem csupán ünnepélyes szertartás, hanem szükséges kiegészítése az alkotmánynak, legszebb, legszelídebb és mégis legerősebb kapocs, mely a nemzetet királyához köti, ² nagyon természetes, hogy Róbert Károlynak harmadszori koronáztatása sem elégíthet ki a nemzetet, jöllehet ennél Magyarország főpapjai okleveles tanúbizonytságot is tettek arról, hogy Károly a rendek beleegyezésével újonnan készített, a pápai követ által megáldott és egyedül érvényesnek nyilvánított koronával szabályszerűen megkoronáztatott.

A főpapok ezen új koronára vonatkozólag Budán, 1309. évi június 24-én kiadott ünnepélyes manifestumban előrebocsátván, hogy a pápa által szent Istvánnak, ezen nemzet első királyának felajánlott és róla az utókorra átszármazott királyi diadéma, mely a székesfehérvári egyházban, a hol a nemzet királyai törvényes joggal megkoronáztatni szoktak, a legnagyobb gonddal őrizteték, lelketlen gonosszággal ezen egyháztól erőszakosan elragadtatván és az országnak nem csekély aggodalmára különféle kezeken átmenvén, erőszakkal visszatartatik, kiemelvén különösen, hogy a visszaszerzésére irányzott minden törekvés hasztalan — tudtul adják tehát, hogy az ország nélkülözvén a szent koronát, melyet *az ország lakóinak véleménye szerint oly nagy tisztelet és tekintély*

¹ Fejér: Cod. Dipl. VIII/2. 63—69. l.

² Az 1865—67. évi országgyűlés II. felirata.

környez, mintha benne volna constitúdva a királyi jog, minek folytán a letartóztatónak vakmerősége csak növekedhetik, a királyi méltóság pedig leginkább csökkenhet, Gentilis bíbornok végre mindnyájoknak, valamint az ország főurainak egyetértésével és beleegyezésével ezen diademát mindaddig, míg visszatartatik, nehogy azzal királyok kenessenek fel és koronáztassanak meg, «penitus interdixit»; hogy pedig a nemzetnek az említett korona iránt táplált magas véleménye csorbát ne szenvedjen, a pápai követ a főpapok és főurak beleegyezésével és egyetértésével aranyból és drágakövekből kitűnő művű új koronát készíttetett, melyet aztán nagy ünnepélyességgel a clerus és nép jelenlétében miseközben 1309. június 11-én megáldott; aztán az ősi korona helyett, míg az vissza nem kerül, használandó *és az ősi szokás szerint a székesfehérvári egyházban örök időkre őrzendő koronát* az országnak és királynak adta át, melylyel Róbert Károly a főpapok, főurak, nemesek, klerus és nép nagy jelenlétében a főurak és főpapok akaratából az esztergomi érsek által szerencsésen megkoronáztatott.¹

A főpapok manifestuma és a király koronázási oklevele egyrészt hű kifejezője az ősi koronához fűződő nagy politikai jelentőségnek, másrészt annak kétségtelen bizonyítéka, hogy a szent korona őrzési helye még az 1309. évben is Székesfehérvár volt, sőt hogy az újonnan készített koronának is őrzési helyéül, még pedig «örök időkre» Székesfehérvár rendeltetett.

De koronánk még Nagy Lajos uralkodásának első éveiben is Székesfehérvárott őriztetett, a mint ez Nagy Lajos királynak 1349. évben kelt donationalis leveléből kitűnik, melyben a székesfehérvári egyház custosától Róbert Károly

¹ Fejér: Cod. Dipl. VIII/1. 337. l. — Budai Regesták az Anjouk korában, Wenzel által közölve Történelmi Tár, IV. k. 114—115. l.

tetemének megrablásáért és arany koronájátóli megfosztásáért nota infidelitatis czímén elvett birtokai közül somogymegyei «Gyoch» földjét anyjának, Erzsébet királynőnek adományozza.

Miután János, a székesfehérvári egyház örkanonokja — így szól adománylevelében a nagy király — Róbert Károly király, természetes ura és jóltevője tisztességesen eltakarított tetemének gonosz háborgatása, kiásott hullájának kifosztása és az eltemetés alkalmával fejébe tett szép művű arany koronájának elrablása miatt az ország főpapjainak és főurainak ítélete szerint, hűtlenség bűnébe esve, örökös fogságra ítéltetett; miután ezen hűtlenség következtében bármi néven nevezendő, az ország bármely megyéjében vagy részében fekvő összes birtokai és birtokrészei az ország approbált szokása szerint a király kezére szálltak vissza: ugyanazért ezen Jánosnak, egykori örkanonoknak Somogymegyében fekvő és az említett okoknál fogva minden joggal a király adományozása alá eső «Gyoch» nevű birtokát minden hasznaival és tartozékaival együtt anyjának, Erzsébet királynőnek adományozza örök birtokul, királyi hatalmánál fogva teljes szabadságot adván az anyakirálynénak, hogy azt tetszése szerint bárkinek adományozhassa.¹

Miután a székesfehérvári örkanonok hűtlensége folytán az ország területén bárhol található, bármi néven nevezendő jószágaitól megfosztatott, kétségtelen, hogy a koronaőri tisztség czímén birt javakat is elvesztette; a tisztséggel járó javadalmazás elvonásának természetes következménye csak az lehetett, hogy maga a tisztség is megszűnt, és pedig nem csupán és kizárólag a hűtlen koronaőr személyében, hanem — tekintettel ezen tisztségnek mint előjognak alkotmányos jelentőségére és közjogi természetére, tekintettel az egyháznak III. Incze pápa leveléből kitetsző nagy felelősségére —

¹ Fejér: Cod. dipl. IX/I. 644.

a székesfehérvári egyházban is, a hol a hűtlenség szennye moeskolta be az ősi méltóságnak negyedfél századon át megőrzött tiszta fényét. A székesfehérvári egyház ezen előjogának az örkanonok hűtlenségével erkölcsi, az azzal járó javadalmazás elvonásával pedig anyagi alapja is elesvén, a székesfehérvári egyház örökre megszűnt a koronának őrzési helye lenni.

Hogy ekkor Visegrád lett a korona őrhelye, a mellett azon történeti tényen kívül, hogy az Anjouk királyi székhelye Visegrád volt, későbbi események is szólnak. Albert király a szent koronát, midőn költött híre járt, hogy a korona Esztergomból eltűnt, a hol ekkor ideiglenesen elhelyezve volt, egyenesen Visegrádra vitette, nem pedig Budára, a hol pedig az — mint alább látni fogjuk — Zsigmond alatt jó ideig őriztetett; Mátyás és II. Ulászló törvényeiben pedig Visegrád úgy említetik, mint a korona *szokott* őrzési helye, már pedig azon rövidke és közelmúlt idő, melyet a korona Albert király intézkedése folytán Visegrád falai között töltött, nem állapíthatott meg oly szokást, melynek alapján a korona őrhelyéül Visegrád tekintessék. Ezt csak egy régibb, hosszabb, nagyobb és dicsőbb kor tradíciójának tulajdoníthatjuk.

A mi pedig azon véleményt illeti, mely szerint a korona a visegrádi koronaboltba már Róbert Károly idejében került, csak Bél Mátyás azon állítása alapján keletkezhett, hogy Róbert Károly Visegrádot főleg a korona kedvéért választotta székhelyül, a hová a nagy fáradsággal visszaszerzett koronát 1310. évben a koronázás után vitte.¹ Midőn pedig Henszelmann Bél Mátyás ezen nézetét, melynek nyomán azt állítja, hogy Róbert Károly a visegrádi fellegrádat egyenesen a korona őrhelyéül építtette, Kottaner Ilona jegyzetei alapján történeti bizonyosságra emelni törekszik:² ebben több a regés vár-

¹ Notitiae Hung. 1737. III. 475.

² Archeologiai Közl. 1873. IX. 1—15. 1.

romokon merengő költői lélek fantasiája, mint a rideg valót fürkésző történetíró kritikája, mert e vélemény történeti hitelességre nem tarthat számot, a mennyiben a vár ezen kori (1440. évi) lakási viszonyaiból, a királyi lakosztályok ezen kori berendezéséből, a koronaboltnak alakjából és fekvéséből stb. a vár építési modorára és tervrajzára vont *következtetések* a legjobb esetben is csak *vélelmet* állapíthatnak meg a vár és egyes részei építésének kora és hajdani célja mellett, a mi ott, a hol ama ténynek, hogy a szent korona valóban mikor került Visegrád várába, történeti bizonyosságra emeléséről van szó, figyelembe alig jöhet, legkevésbbé pedig akkor, midőn okleveles bizonyíték tanúsítja, hogy koronánk csak a székesfehérvári örkanonok hűtlensége következtében nyert új otthont Visegrád várában.

Hogy különben a vegyes házbeli királyok alatt a korona-örzés helyére és az őrző személyekre nézve gyakori intézkedések történtek. az bizonyos; de hogy ezen intézkedések idejét és természetét nem tudnók,¹ legalább ily általánosságban, mint az Virozsil állítja, nem mondható.

Zsigmond királynak 1434. évben kelt okmányából megtudjuk, hogy Magyarország szent koronája — az ő intézkedéséből — már régóta Budán, és pedig István vezérnek a budai bárban levő tornyán túl a kút körül a királyi udvar tárnoki házában a király pecsége alatt Gara Miklós nádor által őriztetett: « dudum ante egressum nostrum de regno nostro Hungariae praedicto sacram coronam ipsius regni nostri Hungariae cum omnibus ad se pertinentibus in tavernicali nostra domo circa cisternum, eis turrim condam ducis Stephani, in castro nostro budensi situata, sub nostro sigillo reconditam, custodiae et conservationi condam Nicolai de Gara palatini commiseramus » — mondja a Baselben tar-

¹ Virozsil: i. m. II. k. 344—345. l. jegyz.

tózkodó Zsigmond király.¹ Gara Miklós nádornak és korona-örnek 1433 nyarán² történt halála következtében a király ezen okmányával elrendeli, hogy az egri püspök a szent koronát a hozzátartozó jelvényekkel együtt a nádor özvegyétől és László fiától, a macsói bántól átvevén, Palóczy György esztergomi érseknek és Palóczy Mátyás országbíró-nak adja át őrizetül mindaddig, míg a király az országba visszatérhet.

A szent korona Palóczy György haláláig ennek őrizete alatt maradt és pedig Esztergomban; halála után Albert király a vár őrizetét a koronával együtt az érsek testvérére, a Zsigmond király idézett levelében említett Palóczy Mátyás országbíróra bízta. Csakhamar híre járt, hogy a szent korona Esztergomban föl nem található, miért is a király a királynéval Esztergomba megy. «Georgius Paloczius strigoniensis ecclesiae pontifex moritur, apud quem pretiosa regni supellex in custodia fuit, rex Strigonium petit et regina cum eo, aperiuntur archae, in quibus thesaurus observabatur, coram regina et selectis regni baronibus illa clam subtracta corona fidelique anui tradita, archas claudit atque obsignat.»³ A korona ekkor Visegrádra vitetett a király, a királyné s több főúr kíséretében, s ott Miklós bazini gróf fiának, Györgynek őrizetére bízott.

Erzsébet királynő azonban férje, Albert király halála után György grófot csakhamar fölmenti a korona őrzése alól, mint ezt Visegrádon, 1439-ik évben kelt oklevele igazolja. A királyné ugyanis ezen oklevelében György grófot meg-

¹ Fejér: Cod. Dipl. X. köt. 7. füz. 535. és 536. l.

² Horváth M.: i. m. II. köt, 499. l.

³ Aeneas Sylvius: Status Europae ad Struv. II. 85. — Itt Aeneas Sylvius és utána Bonfin (dec. III., lib. 4.) ezen esztergomi átvételt a királyné parancsából Kottanner Ilona udvarhölgy által végrehajtott lopással zavarja össze.

nyugtatja és fölmenti minden kötelesség alól, miután az Albert király által őrizetére bízott szent koronát, minden tartozékai-val együtt, a király, a főurak és főpapok pecsétéivel ellátva, sértetlenül, a királynő híveinek és pedig Benedek egri püspöknek, Losonczy Dezső erdélyi vajdának, Báthory István országbírónak, Rozgonyi István temesi grófnak és sok másoknak jelenletében átadta.¹ Erzsébet királynő ekkor a korona és a többi országos jelvények őrizetével Gara László hívét bízta meg.

Királyaink tehát, saját királyi hatalmuknál fogva, a nemzet minden részvéte nélkül intézkednek a korona őrzésének ügyében, a nemzet minden befolyásától függetlenül töltik be a koronaőri hivatalt, mentik föl a koronaöröket a felelősség terhe alól. Igaz ugyan, hogy Albert király és Erzsébet királynő egyes főurak jelenletében veszi át a koronát, egyes főurak és főpapok pecsétje alatt adja át a koronaőrnek, de ezen egyes királyhű főurak és főpapok jelenlete csak egyszerű ünnepélyesség és ezek személyében a nemzet képviselőiténél még csak árnyékát sem szemlélhetjük.

Mindez lényeges változáson ment át, midőn a nemzetnek a legközelebbi koronázások alkalmával ép úgy, mint már III. Endre és Róbert Károly koronázásakor, nélkülöznie kellett a királyi hatalmat törvényesítő szent koronát. Csakhogy míg III. Endrét a nemzet, a nélkül, hogy egy más koronához kellett volna nyulnia, az ország igazi koronájával megkoronázhatta; míg Róbert Károly fejére, ennek háromszori érvénytelen koronázása után, végre is a visszakerült valódi koronát tehetette: addig *I. Ulászlót* egyáltalán nem avathatta fel királyává a szent István koronájával, hanem csakis azon koronával, melyre az országgyűlés a kéznél nem levő szent koronának hatályát és mysteriumát átruházta; *V. László* királyt pedig országgyűlésileg egyáltalán meg nem koronázhatta,

¹ Fejér: Cod. Dipl. XI. köt. 327—328. l.

hanem egyszerűen jóváhagyta azon koronázást, mely csecsemőkorában a szent koronával ugyan, de csupán anyja és hívei által vitetett véghez; sőt *Mátyás* király homlokát uralkodásának csak hetedik évében övezhette a szent koronával.

Ezen körülmények oly döntő momentumot képeztek a koronaőri intézmény történetében, mely ennek törvényhozási szabályozásához vezetett.

III.

A koronaőri intézmény törvényhozási szabályozása Mátyás és II. Ulászló királyok alatt.

Gara László koronaőri tiszte alatt történt a hirhedt koronalapás.

Albert király halála után a rendek Ulászló lengyel királyt választák el királyul, s míg a követség Krakkóban járt, Albert király özvegye fiúgyermeket szült. Az anyakirálynő utószülött fia részére remélvén megnyerni az országot és hangolni a közvéleményt azáltal, ha Ulászlót a koronázásban megelőzi, a koronát a visegrádi koronaboltból az álnok Cilley rábeszélése folytán Kottanner Ilona, a kis Erzsébet hercegnő vakmerő udvarhölgye által az éj fedező homályában alattomosan ellophatja s azzal a három hónapos csecsemőt Székesfehérvárott megkoronáztatja. A koronázás után Ausztriába menekül és Frigyes császárnak zálogosítja el — orzott kincsét.¹

¹ A néprege avagy családi hagyomány azt tartja, hogy a királyné útközben elfáradván, a Ladonyi-család birtokát képező mihályi kastélyban állapodott meg; itt azonban szüntelen lelkifurdalás és remegés között levén, úgy hogy még «a fák leveleinek csördülésére is megdobbant szívében», a kastély kapuja előtt álló vén odvas fűzfának üregébe rejtette s egy felbérelt paraszttal őriztette a koronát. (Révay: *De monarchia et sacra corona Hung.* — Schwandtnernél II. 662. — Decsy: I. m. 155. §)

A tenger vészes vihara nem oly borzasztó, mint a koronázó rendek haragja volt, midőn a szent koronát rejtő láda Teleky szerint Budán, Bonfin szerint Visegrádon, Révay és Pray szerint Székesfehérvárott felnyitattott és üresen találtatott. Csak a király közbevetése menté meg a «hitszegett hazaáruló koronaőrt», hogy «a felfingerelt szenvedélyeknek tüstént martaléka» nem lőn. mert a közvélemény neki tulajdonítá a koronasikkasztást, vagy legalább ennek előmozdítását:¹ ennek daczára Magyarország karai és rendei 7—8 nappal később — a tömegek változékony szeszélyének és párt-dühének tanúbizonyságául — már csak hanyagsággal vádolták a koronaőrt, az 1440. évi július 20-án alkotott és Kovachich által fölfedezett törvénykönyvben² kijelentvén, hogy a szent korona a fölötte vigyázatlan őrzés miatt: «propter multum incautam conservationem clandestine» sikkasztatott el.

A korona nem lévén kéznél, hosszas vita támadt az országgyűlésen a koronázás mikéntje iránt; végre abban törítént megállapodás, hogy Ulászló azon diademával koronáztassék meg, mely az apostol-királynak és az ország véd-szentjének szent fejét ékesíti a székesfehérvári sirboltban. I. Ulászló koronázása azután tényleg ezen koronával ment végbe.

Szokatlan és különös a rendeknek ezen koronázásról készült kiáltványa, melyben az országgyűlés egyrészt ténykedésének érvényét bizonyíttatja, másrészt pedig a kényszerhelyzet diktálta logikával törekszik a szív szózatát elnémitani, a mi csak annak tulajdonítható, hogy az országgyűlés az ősi szent koronához fűződő hagyományos kegyelet és hódolat kötelékeiől akarva se szabadulhatott.

Albert király halála után — úgymond e manifestum —

¹ Teleky: Hunyadiak kora Magyarországon. I. k. 215. l.

² Teleky: i. m. I. k. 221. ¹) alatti jegyz.

Erzsébet királyné Ulászló koronázását meghiusítandó, Visegrád várából titkon ellopatta azon koronát, melylyel eddig Magyarország királyai megkoronáztatni szoktak, és azzal három hónapos csecsemő fiát a rendek akaratán kívül az ősi szokás ellenére az ország szent jelvényei és pedig *a szent király kardja, királyi pálcája, az alma és apostoli kereszt nélkül megkoronáztatta*. Ennek folytán ezen koronázás, ha ugyan koronázásnak mondható az, a mit Erzsébet királynő az országgyűlés akarata ellenére a maga csecsemő fián végrehajtatott, nehogy a nemzetben valamely meghasonlás magva hintessék el, semmisnek, hatálytalannak, érvénytelennek nyilvánítottatik.

Ulászló koronázására vonatkozólag pedig a manifesztum a következőket tartalmazza: tekintve, hogy a gőgös küellenek vad támadásai folytán veszélyben forgó haza most sürgős és célirányos gondoskodást igényelvén, egy derék és vitéz királyt nem nélkülözhet, de tekintve, hogy a szent korona mostantól fogva az őt megillető becsben nem részesíthető, másrészt pedig *a királyok koronázása mindig az országlakók akaratától függ és így a korona hatálya és ereje azok helyeslésében áll*, közakarattal határozatta lön, hogy Ulászló azon régi aranykoronával koronáztassék meg, mely a székesfehérvári királyi sírboltban sz. István fején (in theca capitis reliquiarum ejusdem) díszlik; ezen koronázás pedig — folytatja a manifesztum — mindazon szertartások nyilvános és pontos megtartásával hajtatott végre, melyeket annak hatálya és ünnepélyessége megkövetel, miután Ulászló a szent király minden ékszerével és jelvényével, a tényleg neki felajánlt és kezeihez adott *királyi karddal, jogarral, almával és apostosi kereszttel, szóval mindazzal feldíszítetett, a mi ehhez szükséges*, egyedüli kivételével — a szent koronának.

Ennek folytán határozatként kinyilatkoztatják a rendek,

hogy ezentúl az új korona és a koronázás minden tekintetben oly erővel, hatálylyal és érvénynyel bírjon, mintha a király homloka az ősi koronával öveztetett, a koronázás pedig az ősi koronával hajtatott volna végre, úgy hogy a távollevő ősi korona, ha vissza nem kerülne, minden hatályát veszítse és annak minden jelentősége (*signaculum, mysterium et robur*) ezen új koronára átszármazottnak tekintessék. — Határozattá lőn az is, hogy az ősi koronának visszaszerzése kísértessék meg, de ha visszaszerezhető nem volna, Magyarország királyainak koronázása jövőben a mostani új koronával történjék, mely ezentúl oly buzgalommal őriztessék és oly tiszteletben tartassék, mint a régi korona mindaddig, míg visszaszerezettnek. a mikor is ez újra vissza fogja nyerni előbbi fényét, erejét és hatályát.¹

A rendek V. László koronázását érvénytelennek nyilvánítják, daczára annak, hogy az ország szent koronájával hajtatott végre, mert annál *az ország többi jelvényei nem használtattak*; ámde ha áll azon tétel, melyet «az egész világ előtt» hirdetnek, hogy a korona hatálya és ereje az országlakók beleegyezésében áll, akkor fölösleges hivatkozniok az ország ereklýeire, mint olyanokra, melyek a koronázásnak hatályt és érvényességet kölcsönöznek.

De eltekintve ezen ellenmondástól, a rendek felfogása szerint a más diademával történt koronázás, ha abba a nemzet beleegyezett, teljesen oly hatályúnak volna tekintendő, mint a szent koronával való koronázás; ámde közjogi elv, hogy a szent koronával való koronázás is csak úgy érvényes, ha abba a nemzet beleegyezett, és így a kétféle koronázás között a kétféle korona különbségén kívül semmi más különbség

¹ Pray: *Annal.* II. 346. — Katona: *Hist.* XIII. 79. l. — Cziráky: *Disqu. hist. de modo consequendi summum imperium in Hungaria.* 235—242 l.

nem volna. Ámde ezen fictio, mely szerint a más koronával való koronázás az ország szent koronájával való koronázást csupán azért, mert a szent korona nincs kéznél, tehát szükségből teljesen pótolná, a nemzet jogi meggyőződésének meg nem felelt, és nem fog megfelelni mindaddig, míg a szent korona — ha mindjárt az ország és király birtokán kívül is — létezik.

Ennek illusztrálására a következő két példát hozzuk fel:

Jöllehet V. László nem országgyűlésileg koronáztatott meg, jóllehet ezen koronázás a bevett szokás ellenére a királyi pálcza, kard, alma és apostoli kereszt nélkül történt, jóllehet az 1453. évi országgyűlés nem tekintette e koronázást szabályszerűnek, mégis, midőn V. Lászlót teljes forma szerint királylyá választotta, mellőzte V. László megkoronázását, és megelégedett azzal, hogy a szabálytalan koronázásnak mintegy correctivumául az ország alkotmányára és területépségére esküt tegyen (1453: 1. t.-cz.).

Mátyás király koronázás nélkül lépett az ország trónjára, hét éven át koronázás nélkül uralkodott: mégis a nemzet késett választott királyának megkoronázásával mindaddig, míg csak a szent korona vissza nem került, nehogy a szent korona iránt táplált magas véleményén csorbát ejtsen.

Mindez nyílt bizonyítéka annak, hogy nemzetünk az 1440. évi országgyűlés elvét, miután az nem az ő alkotmányhű érzületéből fakadt, nem az ő jogi meggyőződéséből forrászott, közjogi szabályként soha nem szentesítette, hanem egyszerűen a pártviszály szellemének szüleményeként tekintette, és ennek alapján nem koronázott sem 1453. évben, sem 1457. évben, jóllehet még ekkor is fennállt azon szükség, mely 1440. évben készítette az országgyűlést ily határozathozatalra.

A nemzet alkotmányának szent palladiuma, melyben — Mátyás király szavai szerint — «totius pene dignitatis

regiae virtus quaedam et summa consistit»,¹ 24 éven át volt a hon határain túl, idegenben, egyszerű adósságot biztosító zálogként, míg végre oly sok vér- és anyagi áldozat árán 1463. évi július 24-én délután 6 óra tájban az ország és király birtokába visszakерült: «. . . divina favente clementia die dominico in profesto videlicet beati Jacobi apostoli proxime praeterito circa horam sextam ejusdem diei sacra corona regni Hungariae, quae dudum ab hoc regno alienata fuit, domino nostro generoso regi et regno praetacto restituta est et existit in manibus nostris» — e szavakkal tudósítja a koronaért Fridriknél járó követség a hét szász széket.²

Ezen szomorú előzmények után a nemzet és király első köteletségének tartotta, hogy a szent koronának szigorúbb őrzéséről gondoskodjék, és így jött létre a korona őrzésére vonatkozó első törvényhozási intézkedés: *az 1464. évi 2. törvényczikk*.

«Jól tudjuk — úgymond Mátyás e törvényczikkben — tudják a főpapok és főurak, hogy a korona mi módon idegenítettett el országunktól, annak helytelen őrzete és gondviselése következtében. Elorzása miatt pótolhatatlan károkat, kimondhatatlan veszteségeket és nyugtalanságot szenvedett az ország, míg végre sok bajjal, fáradsággal és költséggel váltatott vissza ezen korona az ország közönségének pénzéből, «ex pecuniis communitatis Regni». Mi tehát az egyházi és világi uraknak és az ország rendjeinek megegyezésével akarunk és tartozunk is a szent koronának illendő megtartásáról, őrzéséről, őrizetének szokott helyéről és alkalmas korona-őrző személyekről e helyen gondoskodni, nehogy — mitől Isten óvjon! — ezen korona ismét elidegeníttessék az országtól.»

¹ Mátyás királynak koronázási meghívó levele: Telekinél i. m. XI. köt. Oklevéltár 81. l. (355. sz. oklevél).

² Teleki: i. m. XI. köt. Oklevéltár 75. l. (350. sz. oklevél).

E törvényczikk — mint látjuk — csak elvi enuntiatiókat tartalmaz: hangsúlyozván a koronaörzés szükségét, kimondja, hogy a korona alkalmas koronaörzők által a szokott helyen (Visegrádon) őriztessék, a nélkül azonban, hogy megállapítaná *a koronaöröknek e hivatalra képesítő személyi tulajdonait*, kimondja továbbá azon alkotmányos elvet, hogy a koronaörzés tekintetében az intézkedési jog nem csupán a királyt egyoldalulag, hanem a királyt és nemzetet közösen illeti, s így a koronaóri méltóság betöltését az egész törvényhozás hatáskörébe utalja, a nélkül azonban, hogy megszabná *a betöltés módját*, a miből következik, hogy Telekynek azon véleménye, mely szerint ezen országgyűlés határozata az lett volna, hogy a koronának gondos őrzésére a király — az egyházi és világi nagyok s a nemesek javaslatára — alkalmas személyeket nevezzen,¹ téves, mert Mátyás király idézett végzeménye egy szóval sem említi, hogy a koronaöröket a király fogja kinevezni — az országgyűlés javaslatára.

A koronaörök személyi qualificatiójának megállapítása és a koronaóri hivatal betöltési módjának közelebbi meghatározása II. Ulászló törvényhozásának feladataul jutott, mely e feladatot akként oldotta meg, hogy Mátyás király végzeményének alkotmányos elvét az 1492. évi 3. törvényczikkben feladta. Végeztetett ugyanis ebben, hogy a király az ország koronáját az egyházi és világi nagyok kezeiből semmi okból vagy keresett szín alatt, semmi iparkodással vagy csellel ki nem veszi, hanem megengedi és tűri, hogy azt a főpapok és országnagyok régi szabadsága és szokása szerint közülök és általok egyértelműleg választandó és kirendelendő egyének őrizzék; egyszersmind Visegrád várát, mint régtől fogva a korona őrzésére kijelölt helyet, ezen koronaörök kezeihez kiszolgáltatja.

¹ Teleki: i. m. III. 365.

Hü kinyomata e törvény az ország ezen kori belviszonyainak. A királyi hatalom végelgyengülésben szenved, egykori nagyságának romjain egy féktelen olygarchia hatalmaskodása tombol, mely a köznemesség minden tekintélyének és befolyásának teljes megszűntével járt. A királyság és köznemesség alkotmányos hatalma helyébe az országnagyok abszolút hatalma lépett. Innen van, hogy maga a törvény az ország koronájáról úgy beszél, mintha az csak az országnagyok kezén és így csak az országnagyoké volna és mintha azt a király csak az országnagyoktól idegeníthetné el; ennek megfelelőleg rendeli is, hogy a koronaörök csakis az egyházi és világi főrendek kebeléből, csakis az egyházi és világi főrendek által választandók, úgy hogy a köznemes koronaörre nemcsak nem választható, de még csak választó sem lehet, a mi nyílt megsértése Mátyás király decretumának, mely megszabja, hogy a koronaörök választása, a koronaörzés helye és módja iránti intézkedés az ország rendének megegyezésével (*de pari consensu et voluntate dominorum praelatorum et baronum ac regni nostri nobilium*) történjék.

Másrészt e törvényből a Miksával 1491. nov. 7-én Pozsonyban megkötött trónörökösödési szerződés folytán létrejött vagy létrejöhető külviszonyok miatt támadt *reactio* szelleme is kiérzik. Miksa ugyanis e szerződésben — mert jól tudta, hogy a magyar király az országról és annak koronájáról önhatalmúlag nem rendelkezhetik — kikötötte, hogy e szerződést az ország minden főhivatalának és főméltóságának viselője (minden főpap, nádor, erdélyi vajda, horvát bán, temesi gróf, jacezai, szőrényi, nándorfehérvári bán, budai várkapitány, pozsonyi gróf) köteles legyen esküvel megerősíteni, de sőt — mert azt is jól tudta, hogy a magyar király hatalmát csakis az ország szent koronája övezheti a törvényszerűség nymbusával — kikötötte még azt is, hogy a koronaörök is hivatalbalépésük alkalmával kötelesek legyenek esküvel

fogadni, miszerint a szent koronát azon esetre, ha Ulászló törvényes gyermekek nélkül volna ki, senkinek kezeihez ki nem adják, hanem azt az ő vagy örökösének koronázása czéljából hiven megőrzik, úgyszintén Visegrád várával csakis neki vagy örökösének hódolnak.¹ Ezzel szemben a hatalmukat feltő urak, midőn kizárólag a király személyét érintőleg oly részletességgel törvénybe iktatják, hogy az ország koronáját «de manibus dominorum praelatorum et baronum nulla *causa* vel quaesito *colore*, nulla etiam *industria* vel *arte* auferat», oly archimedesi pontot akartak maguknak biztosítani, melyből az egész szerződést kiforgathassák.

A halálos láz, mely az országot a mohácsi temetőbe vitte, már ekkor vészes lánggal ég a nemzet élettereiben. Egyrészt a Miksa császárnak biztosított örökösödési igények, másrészt pedig a jogot és törvényt lábbal tipró főurak és főpapok túlkapásai és féktelenségei miatt háborog az ország, mint a szélvész által felkorbácsolt tenger. Egy háborgó tenger hullámveréseinek képét mutatja az 1497. évi országgyűlés elkeseredett küzdelme, melyet a köznemesség a főrendek ellen vív, el lévén szánva — ha kell — erőszakos eszközökkel is fölvenni az élethalálharczot. Bennünket azonban, tárgyunknál fogva, e küzdelemnek csak azon része érdekel, mely a szent korona őrzése miatt foly.

A támadás heve különösen Zápolya nádor és Bakócz Tamás püspök és cancellár, mint koronaőrök ellen irányult. A nemesség ugyanis nemcsak a koronájavak elsajátításának és közpénzek elsikkasztásának, hanem azon titkos törekvésnek vádjával illette a nádort, hogy fiát készül Ulászló halála esetére a trónra emelni, a mit könnyen keresztülvihet, mert

¹ Cziráky: *Disquisitio historica de modo cons. summum imp. in Hung.* című munkájának oklevéltárában közli a terjedelmes okiratot, 255—289. l.

a szent korona őreá és az egri püspökre (Bakócz Tamásra) van bízva, ezen társát pedig megvásárolhatja; ennek folytán azt kívánta, hogy a király a szent koronát a nádor és az egri püspök kezeiből vegye ki és a köznemesség által választandó négy koronaőrre bizza; kívánta továbbá, hogy egyháziak világi és így koronaőri hivatalt se viselhessenek.

A Rákoson egybegyűlt nemesség ezen kívánatainak csak kis töredeke ment teljesedésbe, mert *a királyi rendelet* csak arról szólt, hogy a korona a nádor és az egri püspök által kiszolgáltatandó, minek folytán a két koronaőr számos nemes kíséretében Visegrádról Buda várába szállította a szent koronát;¹ arról azonban, hogy a nemesség által is választassanak a koronaőrök és az egyháziak a koronaőri hivatalból kizárassanak, mélyen hallgatott.

Természetes, hogy e miatt az 1498. év tavaszán tartott országgyűlésen még hevesebb elkeseredés láza lüktetett a köznemesség soraiban. Mégis, midőn a nemesi rend a múlt évi országgyűlésen nyilvánított kívánatait megújította, a főrendek azoknak ismét csak egy részét engedték törvényerőre emelkedni, mert az 1498. évi 25. törvénycikkben csak az végeztetett, hogy ezentúl az ország szent koronáját ne főpapok, hanem csakis világi országnagyok őrizték; ezzel tehát az 1492. évi 3. törvénycikk csak annyiban szenvedett módosítást, hogy a koronaőrök ezentúl nem a főpapok és főurak, hanem kizárólag a főurak kebeléből választandók, minden más tekintetben és így abban is, hogy a koronaőrök az egyházi és világi országnagyok által választassanak, továbbra is érvényben hagyatott.

A nemesség azon kívánsága tehát, hogy a koronaőrök választásában ő is részt vehessen, teljesen mellőztetett. Czél

¹ Fraknói: Erdődi Bakócz Tamás. 67—69. l., a Magyar Történelmi Életrajzokban.

csak a következő országgyűlésen ért, melyen a koronaőrök száma tekintetében is döntés történt, az 1500. évi 23. törvénycikkben megállapítatván, hogy az ország szent koronájának őrzésére, midőn szükség leend, mindenkor nem több, mint két hű világi úr választassék, és pedig a királyi felség, az összes egyházi és világi főrendek, és a többi országlakók által.

Az eddigi törvényhozási intézkedéseket összegezve, azon eredményre jutunk, hogy az ország szent koronája Visegrádon, és pedig a király és nemzet, tehát az egész országgyűlés által választandó két hű világi úr által őrizteték, úgy hogy a főpapság és nemesség kizárásával csak világi országnagyok viselhettek koronaőri méltóságot.

Azon körülménynek, hogy csakis főrendűek, előbb úgy egyháziak, mint világiak, később csak világiak viselhették e méltóságot, természetes következménye volt, hogy a két koronaőrnek tiszte teljesítéséhez külön egy-egy segédre, várnagyra volt szüksége, mivel a koronaőrök más hivatalt is viselvén, így Szapolyai István, a ki nádor, és Bakócz Tamás, a ki győri és választott egri püspök volt, a koronaőrzés helyén nem lakhattak.

A koronaőrzés ezen kori módjára érdekes világot vet azon eskü formulája, melyet 1493. évben Némai Kolos László az akkori koronaőrnek, Bakócz Tamásnak kezeibe tett le.¹

Ezen eskü tartalmát — elhagyva az eredeti latin szöveg hivatalos stílusának czikornyáit — egész terjedelmében ide igtatom, hogy abból a korona őrzésével járt köteleességeket megismerhessük.

Némai Kolos László, Visegrád várának kapitánya jelen írása rendében mindazoknak, kiket illet, tudtára adja, hogy miután ura, Tamás győri és választott egri püspök udvar-

¹ Révay: i. m. Schwandternél II. 458.

nokai közül őt küldötte a visegrádi várba s őt bízta meg a szent koronának őrizetével, keresztyén hitére, becsületére és emberségére fogadja, egyszersmind az élő Istenre, a boldogságos szűz Máriára és minden szentekre esküszik, hogy urához mátol fogva ezen hivatalában (in hoc officio) mindenkor hű lesz, urának híven fog szolgálni, a várat s szent koronát híven fogja megőrizni és megtartani (dictumque castrum et sacram coronam fideliter custodiam et conservabo). Abban az esetben, ha urát halál vagy más szerencsétlenség érné, a várat és koronát hűségesen megőrzi ura, illetve helyette Ferencz testvére, a budai prépost számára, és a szent koronát azon helyről, a hová azt ura Szapolyay Istvánnal, az ország nádorával együtt elhelyezte, az ő híre és tudta, akarata és beleegyezése nélkül elmozdítani, és azt sem a királyi felségnek, sem a főpapoknak, sem a főuraknak, sem másoknak kiadni soha nem fogja. Ha pedig ura avagy — az említett esetekben — a prépost a várat és a koronát tőle visszakívánja, avagy őt hivatalától felmenti és helyébe mást rendel, azt minden nehézség, ellentállás és keresett szín nélkül át- illetve kiadni köteles leendő: hozzátevéen azonban, hogy sem urát, sem ennek testvérét nem köteles nála, kapitánytársánál és a hozzájuk tartozóknál nagyobb számú, és így nagyobb erőt és hatalmat képviselő csapattal a várba bebocsátani, sőt urának és testvérének több szolganépét sem köteles a várba bebocsátani, mint a mennyi megállapított vagy mint a mennyivel hivatalbeli társa, a nádorispán várkapitánya rendelkezik. Azon esethen pedig, ha a hatalmasok valamelyike megszállaná a várat, köteles urának, valamint a nádorispánnak, avagy a nádor fiának, Szapolyai Jánosnak embereit, mindazonáltal egyenlő számban, és csakis oly számban, mint a mennyit a veszély idején a várőrség kiteendő, a vár oltalmára bebocsátani. A mi pedig ezen visegrádi várnak és koronának őrizetét illeti, e tekintetben a nádorispánnak és

fiának ép oly hűséggel és engedelmisséggel tartozik, mint urának és testvérének, és egy hajszálnyival sincs szigorúbban kötelezve ura s ennek testvére iránt, mint a nádorispán és ennek fia iránt. Mindezeknek megtartását pedig becsülete és embersége veszteségének, örökös gyalázat és hitszegés büntetésének terhe alatt urának, a püspöknek, és testvérének, a prépostnak kezeibe letett esküvel fogadja, minek hitelül és bizonyságául saját pecsétjével és nemesi czímerével megerősített jelen okmányát kiadta a visegrádi várban, 1493. esztendőben.

Eltekintve rendi alkotmányunk szellemének megfelelő azon körülménytől, hogy ily várnagy csak magyar nemes ember lehetett, a ki hűtlenségben tapasztaltatván örök gyalazzattal sújtatott, ezen esküformulából kétségtelenül kiderül, hogy úgy az egyik, mint a másik koronaőr várnagyjának hivatala, hatásköre és kötelessége egy és ugyanaz volt; miután pedig a várnak és koronának feltő gondviselése és őrzése képezte legfőbb hivatali kötelességöket, ezért uraiknak világos engedélye nélkül senkit be nem bocsáthattak a várba, még uraik cselédjeinek és háznépének sem engedhették meg a várba való bemenetelt, ha számuk meghaladta a várnagyok, a várórség és cselédség számát; ezért még veszély idején is az egyik koronaőr nagyobb számú segélycsapatot mint a másik, és a két koronaőr együttvéve nagyobb számút, mint a mennyi maga a várórség, nem küldhetett a várba, sőt ezért még a királyi hatalom parancsszavának is ellenszegülhettek — büntetlenül. Hivatalukat azonban csak addig viselhették, míg uraiknak tetszett, úgy hogy ezek kívánságára kötelesek voltak hivatalukat bármikor letenni, a várat, az abban őrzött koronát és jelvényeket kezeikhez bármikor átadni.

Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy a várnagyok — ezen esküformula szerint — nemcsak saját uraiknak és uraik hivatal-

beli társának, hanem ezek fiainak, véreinek hűségére is kötelesek voltak esküt tenni, akkor nyilvánvalóvá lesz, hogy már e korban is nemcsak a koronaörök, hanem törvényes örököseik is felelősek voltak a szent korona és a hozzátartozó jelvények őrizetért. Valószínű, hogy ez szolgált alapul a koronaörök felelősségét szabályozó azon későbbi törvényhozási intézkedésnek, mely szerint az elhunyt koronaőr örökösei is fölmentvényt nyerjenek az országgyűléstől.

A koronaóri méltóság történeti fejlődésében a II. Ulászló törvényhozására következő egész századon át stagnálás áll be: a XVI. század nagy eseményeinek zűrzavarában egyetlen törvényes intézkedés sem történik a koronaóri méltóság tekintetében, de sőt azon körülménynél fogva, hogy szent István koronája csak annyi ideig volt a haza területén, mint a mennyit az időközi koronázások vettek igénybe, a koronának a magyar alkotmány értelmében való őrzése önként elesvén, az ide vonatkozó törvényeink tárgytalanokká lőnek; de részint a belső kór, részint külső erőszak által elfojtott fejlődés e százada után életre keit alkotmányos és vallási viszályok súlya mint teher alatt a pálma csak annál nagyobbá, erősebbé, alkotmányunk egyik garantiájává fejlődött, nőtt az ősi intézmény. Azon lázas tevékenységről, melylyel a XVII. század törvényhozása a mulasztottak pótlásán serénykedik, a következő fejezetben van szó.

Dr. Rátvay Géza.

AZ ÉLET ÚJ ELMÉLETÉRŐL.

Félix Le Dantec, a lyoni állattudós a *Revue philosophique*-ban *Az élet elemi jelenségei* (1895. aug.). *Az élet és a halál* (1896. febr., márcz.) és *A faj vegyi kifejlődése* (1896. május)¹ címek alatt az életnek igen érdekes s egészen új elméletét adja a sejtek életének különös tanulmányozása alapján, melynek alapelvét a francia akadémia előtt is bemutatta,² s mely, noha már fővonásainak vázlata *Az élő anyag*³ című könyvecskéjében is feltalálható, a maga egészében *Az élet új elmélete*⁴ címen jelenik meg külön kötetben. Századunk hatalmas vívmányai közé kell sorolnunk ezt a mély bepillantást az élet titokzatos jelenségeinek révén, melyek alapján Le Dantec e felettebb elfogadható elméletét megalkotta.

Már *Claude Bernard* megmondotta, «hogy az összes élő testek kizárólag a kosmikus milieu-ből merített ásványi elemekből állanak», s hogy «anyag és törvényei nem különböznek az élő és élettelen testekben», hogy «a világon csak

¹ *Les phénomènes élémentaires de la Vie. — La Vie et la Mort. — L'Évolution chimique de l'Espèce.*

² C. R. Acad. sc. Décembre 1895.

³ *La matière vivante* (Encyclopédie des Aide-mémoire Léauté).

⁴ *Théorie nouvelle de la vie. (Bibl. scient. internat. — sajtó alatt.)*

egyféle mechanika, csak egyféle physika, csak egyféle chemia van, mely közös a természet minden létezőjére nézve». ¹

Le Dantec szerint az élő testek legfőbb jellemvonása, hogy anyaguk, «összetételüket tekintve, örökösen változó egyensúlyállapotban van», folytonos kicserélődésben az öt fürösztő környezettel, pl. oxygent szív be s majdnem annyi szénsavat lehel ki, miáltal azonban szervezete szénmennységből veszít, most már hogy lassankint fogyasztva, meg ne semmisüljön, ezt az anyagelvonást (soustraction), kiadást pótolja az anyagfelvétel, melyet *Le Dantec* a legszigorúbb óvatossággal anyaghozzáadásnak (addition) nevez. Hogy a test tulajdonságait fenntartsa, e két működésnek olyannak kell lennie, hogy általános összetételét ne módosítsák. Az *anyaghozzáadás*, az *anyagfelvétel* tehát feltétlenül szükséges működés az élet fenntartásához, s mint ilyen, a legfontosabb életjelenségnak látszik. Ezt vizsgálta tehát és pedig kezdve legegyszerűbb alakjaiban a legalsó rangú állatokon, a *Vég-lényeken* (*Protozoa*).

Az állatország legelemibb szervezetű lényei a *hálószerű Gyökérlábúak* (*Rhizopoda reticulata*), melyek a víztől, melyben élnek, csak igen gyöngén elválasztott, elkülönülő homogén protoplasmából s ennek közepén magból állanak. A protoplasma bárhol kinyúlhat hosszú, vékony gyökérszerű ágakban; e nyúlványok az állábak (pseudopodia), melyek aztán ahol érintkeznek egymással, ismét összefolynak, egybeolvadnak. Ez elágazó, tagolt gyökérszerű lábak hálózatától kapták nevüket. Ezeknél az anyagfelvétel lehet egyszerű hozzáadása a protoplasmához a vele azonos anyagoknak (ép úgy ahogy

¹ «Tous les corps vivants sont exclusivement formés d'éléments minéraux empruntés au milieu cosmique . . . la matière et ses lois ne diffèrent pas dans les corps vivants et dans les corps bruts . . . il n'y a au monde qu'une seule mécanique, une seule physique, une seule chimie communes à tous les êtres de la nature.»

vízet vízhez öntök), vagy hozzáadása a protoplasmához a tőle különböző, de vele elegyíthető anyagoknak (ahogy bort öntök a vízhez), vagy pedig hozzáadása a protoplasmához a protoplasmában oldható szilárd anyagoknak (cukrot a vízbe).

A következő magasabb állatosztály a *karalyos Gyökérlábnak* (Rhizopoda lobata) pl. az amoebák. A protoplasma széle jobban elkülönül a víztől, úgy mint valami zsáknak az oldala, míg belül a víztől kevésbé elkülönült, folyékonyabb. Itt tehát közvetlen hozzáadás már nem lehetséges, mert a víz nem elegyülhet a protoplasmával s így sem a víz, sem a szilárd test nem vehet részt a protoplasma vegyi visszahatásaiban. Az anyagfelvétel a következőképpen történik. A vízben úszó idegen test, úgy nedvesen mintegy begyűrődik a protoplasmába s ott vizes üreget alkot (formation d'une vacuole à contenu aqueux). Ez a *berekesztés* (ingestio, inclusio) vagy *beüregezés* (envacuolement, invacuolatio). Így bekebelezetvén az idegen test, most *átszivárgás* (diffusio) történik a protoplasmából *az üregbe*, melynek tartalma ezáltal sajátos oldóképességet nyer. Ezután következik *az üregbe bekebelezett anyagok feloldása* (dissolution des ingesta dans la vacuole, digestion) s végre *átszivárgás a protoplasmába* mindaddig, míg a kicserélődések egyensúlya létrejön s ez a közvetlen anyaghozzáadás.

A *csillós Ázalékoknál* (Infusoria), bár ezek már sokkal bonyolultabb életjelenségeket tüntetnek fel, mint az amoebák, az anyagfelvétel egészen hasonlóan megy végbe, csak a berekesztés bonyolódottabb. Az ázalékok protoplasmáját már bőrhártya borítja, mely üregképződést kizár. E helyett a protoplasma egy bizonyos része csupasz, melyet a rendes merev hártvával borított tölcésér vesz körül s ennek rezgő csillói örvényszerű mozgásukkal besodorják az idegen testet a protoplasmába, mint valami keztyűujjba, ez a *behüvelye-*

zés (invagination en doigt de gant). A továbbiak ép úgy történnek, mint az amoebáknál.

Végig tekintve tehát a véglényeken, kétféle anyagfelvételt találunk: az első, mikor az idegen test közvetlenül belehatol a protoplasmába, s a második, mikor vizes üregben jut be a protoplasmába. A magasabb rangú állatoknál a Metazoáknál, e különféle fajta sejttrendszerekből alkotott lényeknél, melyek között szervezeti szempontból legfelső helyen áll az ember, az anyagfelvétel egészen más, harmadik mód szerint történik.

Már némely véglények, magasabb szervezetek belső élősdiei (eudoparasites) úgy alkotvák, hogy hártványok kicserélődéses átszivárgásokra csak abban az állati környezetben alkalmas, a melyben élnek. Az anyaghozzáadás itt egyszerű átszivárgás (osmosis) csak. Bizonyos coccidia, pl. csak bizonyos állatfaj bizonyos rendszerű sejtjeiben, azaz teljesen állandó összetételű környezetben élhet. Ugyanezt találjuk bonyolultabb alakban a magasabb rangú Metazoáknál, megfelelő munkamegosztással a szervezet különbözőekké fejlődött sejttrendszerei között. A megragadott táplálék bár a testben, de a szervezeten kívül elhelyezett külön üregekbe kerül (dans des cavités spéciales *extérieures à l'organisme*). Az üregek falában található bizonyos sejtek az idegsejtekből jövő sajátos inger hatása alatt emésztő nedveket választanak ki s megtörténik az emésztés a szervezeten kívül. Az emésztés termékeit aztán a sajátos felszívó szerkezet abba a folyékony milieube viszi, mely a különféle szövetelemeket fürösztli; így a sejtek csakis átszivárgás útján táplálkoznak ebből az emésztő-üregekben kidolgozott folyadékból. Az anyagfelvétel minden sejt nál külön történik.

Az anyaghozzáadás tehát azt az elég korlátozott számú esetet kivéve, amikor közvetlenül történik a hálószerű gyökérlábúaknál, mindig csak *átszivárgás útján* történik, már az egészen mindegy, hogy a protoplasma s a kebelébe vajúdott

üreg, vagy pedig a protoplasma és kívüle kidolgozott milieu között.

A protoplasma a körüllevő milieuvel szemben folyékony és légnemű kicserélődések székhelye. Az átszivárgás már most sajátos kiválasztó (électif) módon történik. Csak az oly anyagokat engedi a protoplasmába, melyek a szüntelen tartó respiratorikus égéstől fölemésztett részek helyreállításához szükségesek. *Azoknak az életjelenségeknek összegét, melyeknek eredménye az élőlény összetételének állandó volta, összes tulajdonságainak fentartása, nevezzük anyaghasznításnak, assimilationnak.*

Úgy látszik, hogy a protoplasmának megvan a sajátos kiválasztó képessége (pouvoir électif), hogy amint idegen anyaggal érintkezik, csak a neki megfelelő, veszteségei pótlására szükséges anyagokat veszi magába, hogy sajátos visszahatását mindig fenntartja s ennek folytán a kívülről jövő anyaghozzáadásokkal nemcsak fentartja magát, hanem gyarapodik is az életbeli égések állandó veszteségei daczára. *Ez az anyaghasznítás azonban csak a maggal ellátott protoplasma tömegben érvényesül.* A véglényeken tett merotomiai kísérletek, mikor is a plasmából lemetezett darabok életét figyelték meg, bebizonyították, hogy *az anyaghasznítás a magtól függ.* Eleinte a két protoplasma-darab ugyanis egészen egyformán feltüntette a lélegzést, anyaghozzáadást, oldóképességet, mozgást, mert *ezek a protoplasma sajátosságai.* De míg e működések végtelenül folytatódtak a magvas részben; a magtalan részben egymásután tűntek el. A magvas rész megmaradt protoplasmának; a magtalan pedig bizonyos idő múlva megszűnt protoplasma lenni, oly lényeges változásokat szenvedett.

Bizonyos vegyi összetételű protoplasmáknak bizonyos sajátos alak felel meg. Bizonyos vegyi összetételekkel együtt jár mészhéjak, kagylók kiválasztása mindig meghatározott

alakban, akár a kristályoknál. Magtalan protoplasma részeken ez sem történik. Ha azonban képesek volnánk a magtalan rész protoplasma összetételét állandóan fentartani, akkor itt is tovább folynának a rendes működések. Az összes működések tehát a protoplasma tulajdonságai, csak *az anyag-hasonító szerepe magé (le rôle assimileur du noyau)*. A mag elengedhetetlenül szükséges a protoplasma összetételének fenntartásához. Magvas protoplasma állandó összetételű, a magtalan a bomlás útján.

Ha tehát az ázalek anyaga állandó összetételű, teste formája már ezáltal meg van határozva. Minden ázalekalakra jellemző a meghatározott vegyi összetétel, melynek állandóságát csak a mag jelenléte tartja fenn. Oly összefüggést látunk itt a meghatározott vegyszerkezet s alak közt, mint a kristályoknál.

A mag csak a protoplasma állandó összetételének környezetében élhet, a vízzel érintkezve elpusztul. Csakis annak a lénynak a protoplasmájában él meg, amelyhez tartozik. Merotomiailag másba oltott magvak elpusztultak. *Az egysejtű állatokat tehát bármily vékony, de teljes réteg, fajukra jellemző plasmával körülvevő magvak határozza meg.*¹ Csakis az anyaghasonítás marad titokzatos, ez az igazi életjelenség, a többi mind ettől függ, ez meg a magtól függ.

Mi is tehát az élet? A hal a vízben mozog, eszik. Ha bizonyos ideig szabadlevegőn tartom, elveszti ezt a mozgó s evőképeségét, még ha ismét a vízbe teszem is.

Őseink ilyenféle jelenségeket látván a többi lényeknél is, e közös tényekből sajátos elvet alkottak, melyet *Életnek* neveztek, ami megvan minden *élő lénynél*; nincs, ha meg-

¹ *Ce qui définit un être unicellulaire, c'est son noyau entouré d'une couche aussi petite que l'on voudra, mais complète, du sarcode caractéristique de son espèce.*

szűnik élni, ha *meghal*, s nincs meg az élettelen testekben. Ma minden nyelv ismeri ezt a kifejezést s fiatal korunktól fogva egész folyékonyan használjuk, bármily fogalmat is köcsünk ugyan hozzá, tekintjük akár imponderabilis elvnek vagy rezgésállapotnak. A «halál» szó egészen hasonló, mint az «élet» ellentéte. Claude Bernard mondja, hogy «lehetetlen e két képzetet elválasztani; ami él, meg fog halni; ami halott, élt».

Valami életféle elv föltévése (l'hypothèse d'un principe vital) önként merül föl a lélekben, mikor a lénynek s hullájának szembeötlő hasonlóságát látjuk. Az élet tudományában pedig egészen a legújabb időkig mindig az összetett, bonyolultabb tüneteményekről haladtak az egyszerűek felé. Elhanyagolták az igazi tudományos módszert, mely az elemiről tér a bonyolultabbra, az összetettre. Ha egy plastid-nak, azaz magvas protoplasmának elemi életét meg tudjuk magyarázni, a többiekre nézve csak azt a nagy törvényt kell szem előtt tartanunk, hogy ugyanazok az okok ugyanolyan feltételek között ugyanolyan hatásokat hoznak létre.

A plastid alatt *Le Dantec* a magvas protoplasmát érti. Nyilvánvaló, hogy a sejt szót itt mindenütt azért nem használja, mert mindjárt hártvás protoplasmára gondolunk, pedig a hártva csak esetleges.

A fentebbiekből tudjuk, hogy a plastid plasmaanyagainak megvan az a sajátos vegyi tulajdonságuk, hogy ha megfelelő körülmények között bizonyos határozott anyagokat tartalmazó környezetbe kerülnek, az anyaghozzáadás és hasonítás útján a különféle anyagok közt a visszahatások oly sorozatát hozzák létre, melynek eredménye a plasmaanyagok mennyiségének gyarapodása. Nevezzük a plasmaanyagok összegét α -nak, a megfelelő környezetet Q -nak, a környezetből megmaradt visszahatás-termékeket R -nek, s vegyük fel azt az időt, mialatt a plasmaanyagok megnégyszereződtek, lesz a tények egyenletbe foglalása:

$$(I.) \quad a + Q = 4a + R,$$

vagy általánosan kifejezve:

$$(II.) \quad a + Q = \lambda a + R,$$

hol az λ az 1-nél nagyobb szám. Ez az *elemi élet egyenlete*.

A plasmaanyagoknak (substances plastiques) az a közös tulajdonsága, hogy mindegyik csak a maga mennyiségében gyarapodik s az egész protoplasma állandó összetételét meg nem bontja, valószínűleg az atomszerkezetben, a molecularis elrendezésben rejlik, mire a chemia még nem tanított meg bennünket. Ilyen és ilyen atomikus vagy molecularis csoportosulás a szükséges anyagokat tartalmazó folyadékban hasonló szerkezetű csoportosulás képződését idézheti elő. Ilyesmit látunk a kristályoknál s itt is ily jelenséggel van dolgunk.

Minden plastid tehát végtelenül érdekes vegyi tulajdonságú egymás mellé rendelt anyagok határozott, a körül folyó víztől elkülönült tömege, melyek legalább külső felületükön oldhatatlanok. Mindegyiknek fajtát jellemző sajátos alakja van, a nem elegyülő anyagok különféle csoportja is belsejében sajátos alakot mutat. Mind e sajátos (specificus) alakokat a vegyi anyagok egyensúlyalakjainak kell tekintenünk. Az anyaghozzáadás bár többféleképen, de mindig átszivárgás (osmosis) útján történik. Ami az anyaghasznítást illeti, a szükséges anyagokat (melyek minden plastid fajra külön meghatározhatók s ezek közé kell számítanunk mindenkor az oxygent) tartalmazó vizes folyadékban a megfelelő physikai (hőfok) körülmények közt, a plastid plastikus anyagai oly visszahatás-sorozatot hoznak létre, melynek eredménye, bizonyos külön anyagok (melyekhez mindig oda kell számítanunk a szén-savat) termelésén kívül, a plastikus anyagok mindenikének mennyiségbeli gyarapodása. Az ily alkalmas környezetben a plastid nem pusztul el, hanem plastikus anyagai gyarapodnak s ezt kell az egyplastidos lények életének tartanunk.

Az elemi élet vagyis az egysejtű lények élete tehát a plastid s a plastidnak megfelelő környezet közt történő visszahatásokból keletkező jelenségek összege volna. Csakhogy ehhez hozzá kell tennünk, hogy ez a *nyilvánuló elemi élet*, melylyel szemben meg kell különböztetnünk a *lappangó elemi életet*, mikor a vegyi visszahatások szünetelnek, de folytatódhatnak.

A plastid főhatározmányja a II. egyenletbe foglalt visszahatásokra való képesség megfelelő körülmények közt. *Nyilvánuló elemi élet a plastid oly tevékenysége, mikor a II. egyenletbe foglalt összetételező visszahatások folyamatban vannak. Lappangó élet, mikor e visszahatások szünetelnek, de folytatódhatnak*, tehát ez a *chemixi közömbösség* állapota volna, ilyen azonban nem igen létezik, csak lassú bomlás, melyet alkalmas környezetben felújuló visszahatások megakaszthatnak. Ellenkező esetben, a nem alkalmas környezetben a folytonos bomlások elpusztítják a plastidot, ez a *plastid halála*. A mikroorganizmusok milliói a száraz levegő porában az ily lappangó élet példái. Ahogy tudjuk az alcoholról, hogy mily hatása van, úgy tudjuk az Aspergillus sporájáról, hogy a Raulin-folyadékban mily jelenségeket fog felmutatni s az alcoholnál vegyi hatásról beszélünk s az Aspergillus sporájánál életjelenségekről! Voltakép a halál szót nem is fűzhetjük a plastid szóhoz, összeegyeztethetetlen ez a két fogalom. A plastid nem lehet plastid és halott egyszerre. Plastid csak az, ami a II. egyenlet visszahatásaira képes. Ami erre képtelen, már nem plastid. A halál itt csak a pusztulást jelezheti. *A plastid halála mindazon visszahatások eredménye, melyeket nyilvánuló elemi életének feltételein kívül szenved*. Ilyen visszahatás a mérgek hatása. Az érzéketlenítő (anesthetikus) szerek csak állhatatlan, mulékony visszahatásokat idéznek elő, melyek vegyületei felbomlásával a régi plastiddal van dolgunk. A nyilatkozó elemi

élet tehát ép úgy vegyi tűnemény, mint a plastidok halála is vegyi tűnemény.

A folytonos anyaghasonítással a plastid folyton nő. Ha bizonyos nagyságot elér, ketté oszlik s így tovább, tehát egyetlenünket így egészíthetjük ki:

$$(III.) \quad a + Q = \lambda_1 a_1 + \lambda_2 a_2 + \dots + \lambda_p a_p + R,$$

hol a számok az egy plastidból osztódás útján származott plastidok megkülönböztetésére szolgálnak s p alatt a plastid vénülése szerint bizonyos számot, vagy végtelent kell érteni. Maupas ugyanis leírta a csillós ázalékok vénülésének jelenségét, a vénülő ázalékok többé nem osztódtak, hanem elpusztultak, de e jelenség nem látszik általánosnak. Ha a környezet alkalmas, az anyaghasonítás és az oszlás a végtelenbe folytatódik. A környezetbeli feltételek változtával a plastidok alakja is változhatik. Úde tenyészetben ez a microba megnyult, bacillusalakú, s kerek coccus lesz, ha a tenyészet régi. A plastid egyensúlyalakja s méretei a környezet feltételei szerint módosulnak.

A visszahatásanyagok (R) közé tartoznak a microbák-termelte toxinok, melyeknek hatalmas mérgező hatása ismeretes. ha a bizonyos határolt környezetben, pl. a vérben felgyülemlenek. A sporozoák olyan plastidok, amelyek csak bizonyos lény bizonyos sejtjei belsejében találhatják meg nyilvánuló elemi életük feltételeit. A környezet itt a plastidokhoz hasonló méretű s így magyarázódik meg ez állatok fejlődés-cyklosa (cycle évolutif).

A plastidok mozgásának a környezet különmeműsége (hétérogénéité) az oka.

Eddig mindig az egysejtű állatokról, a véglényekről beszéltünk. A magasabb rangú állatok, a metazoák különbözőkké fejlődött plastidok nagy tömegéből állanak. Ezek a plastidok nem úsznak szabadon bizonyos környezetben, hanem

helyhez vannak kötve s egymással összenőve szöveteket alkotnak. Többfajta plastidrendszert találunk az ilyen magasabb rangú állatnál.

Az izomrendszert képező plastidok nem teljes plastidok, működésüket, fejlődésüket az idegáram határozza meg. Ha az összekötő idegszálat elmeteszem, az izomrost elsorvad. A nem használt izom elcsenevészedik. A gyakran használt izom fejlődik, növekszik, mint a testgyakorlás különösen mutatja. Mert az izomnak működése, az izomösszehúzódás ép abban áll, hogy az izomplastidok az idegáram hatása alatt erős vegyi visszahatásokat fejlesztenek a környező vérből. Ezért dagad meg az izom, mert plastidjai a hatalmas visszahatásokban rohamosan gyarapodnak. A vér hozza az új *Q* anyagokat s elviszi az *R* anyagokat. Ez *R* anyagok egyikének (pl. tejsav) mesterséges befecskendezése az izomba ezért idéz elő *fáradtságot*. Maga a *kimerültség* fáradtsága sem egyéb, mint a visszahatás anyagok felgyülemzése az izomban, melyeket a vér nem bír oly hamar elvinni.¹ Látható, hogy az izomplastid oly tökéletlen plastid, mely csak az idegelemek hatása alatt fejthet ki nyilvánuló elemi életet.

Ugyanez áll a kiválasztó mirigy-plastidokra; ezeknek működése, azaz elemi élete bizonyos *R* anyagok kibocsátása.

Úgy az izomplastidok, mint a mirigyplastidok, a magasabb rangú állatok szervezetének ez oly fontos elemei tehát csakis az idegrendszer hatása, működése alatt küzdenek nyugalmi állapotuk végzetes pusztítása ellen, mely állapot nem a vegyi közömbösség, de sem a nyilvánuló elemi élet állapota. Ezért tűnik el természetesen minden olyan izom vagy mirigyelem, mely már semmire sem szolgál. Elpusztult környéki szervnek idegvezetése is elpusztul, ennek az agy-

¹ Erős izommupkánál ép a vérnek az izmokba tódulása s erős felhasználása szédülést okozhat.

működések localisatiójának tana is hasznát vette. Amputáltaknál a hátgerinczvelő bizonyos megfelelő része visszafejlődik.

Ha az idegplastidok működését tekintjük, akkor is vegyi visszahatásokat kell feltételeznünk a tengelyszálakban, mert mindeddig nem találtunk plastidot, melynek működése ne vegyi visszahatásokból állott volna. Tévedés a működést e visszahatások külső nyilvánulásának tekinteni; a működés magukból a visszahatásokból áll, ezért beszél *Le Dantec* functionalis anyaghasonításról (*assimilation fonctionnelle*).¹ A visszahatások, az anyaghasonítás maga a működés, maga az elemi élet.

Az idegrendszer működését a következőképen gondolja: Egy idegplastid magában szintén tökéletlen plastid. A legegyszerűbb reflex egy teljes plastid (környéki elem — idegelem) s még egy teljes szomszédos plastid (idegelem — környéki elem) nyilvánuló elemi életének eredménye. Az anyagkicserélődések csak egy teljes plastid területén történnek s csak az e plastid nyilvánuló elemi életével járó physikai jelenségek hatnának a szomszédos plastidra pl. villamos áram indítása alakjában, melynek nagyon kedvezni látszanak az idegsejtek protoplasmá-nyúlványainak elágazódásai, melyek kosárszerűen veszik körül a következő idegsejt nyúlványának végződését.

A külső inger tehát, mint mechanikai hatás a környéki szövetelemben vegyi visszahatást hoz létre, melyben a következő idegsejt tengelyszála is osztozik s valami új anyagot hozván magába az idegsejtbe, nyilvánuló elemi életre kelti. E nyilvánuló elemi életet kísérő physikai jelenség indítólag hat a szomszédos plastid idegsejtjére s ép úgy vegyi visszahatást idéz elő benne, mint előbb a mechanikai hatás a környéki szövetelemben. A visszahatás a sejtről átkerül a környéki elemre is pl. az izomsejtekre s ezeket kelti nyilvánuló elemi életre s ez az összehúzás.

¹ C. R. Acad. sc. Décembre 1895.

A plastidokra nézve az élet nem egyéb, mint gyarapodás, sokasodás. Az agyaghasonítás ép oly tulajdonsága a plastidoknak, mint a hidrogéné az, hogy égve vizet ad. Az izom, a mirigy, az idegplastidok működése is csak gyarapodás, sokasodás. Igaz, hogy nyert munkáról van szó, tehát anyagfogyasztásnak is kell lennie, csakhogy magának a gépnek s belső milieujének anyagából, míg a gép állománya csak jobban gyarapodott.

Ez a belső milieu, mely végig fűrésztli a különböző szövetelemeket, a vér. A gerinczes állatokat minden oldalról zárt zsáknak kell képzelnünk, melynek oldala helyenkint átjárható vagy áthatlan a folyadékoknak vagy a légnemeknek. A zsák falát külön szövetelemek, a hámsejtek képezik; néha kívülről holt állományú rétegekkel van borítva. Az összes többi szövetelem benne vannak a zsákban s mindaz, a mi a zsákban nem szövetelem, alkotja a *belső milieut, környezetet*.

A makroszkopos életjelenségek, a lélegzés, táplálkozás, kiválasztás csak a külső és belső környezet közötti kicserélődések s nem vethetők semmikép egybe az egysejtű állaton észlelhető hasonló nevű jelenségekkel. A belső környezetből merítik mind a plastidok a II. egyenlet Q anyagait s ide vetik R anyagait. Összetétele a külső környezettel és a szövetelemekkel való kicserélődéseitől függ. A vérkeringés állandóan kavarja ezt a belső környezetet. Mennél magasabb rendű az állat, annál szűkebb határok között ingadozhatnak a belső környezet összetétele, sőt a physikai feltételek annál kevésbbé változhatnak (állandó hőfok). A biztosító gépezetek mind e kívánalmaknak megfelelnek. Természetesen az elemi működések tökéletes összerendeződése kell ehhez. Érthető annak káros hatása is, hogy ha belejutott idegen plastidok e környezetből merítik nyilvánuló elemi életük Q anyagait s belévetik R anyagait (microbás betegségek). A magasabb rangú

állatok (metazoák) élete tehát sajátos szerkezet oly sajátos állapota, melyen kívül fent nem maradhat.

Az egy plastidból származott összes szövetelemeket, amelyekből a normalis gerinczes egyed áll, az idegrendszer köti össze. E különféle szövetelemek idegsejtjei a testnek nagyon is localisált részében vannak összegyűjtve s mind-egyiknek protoplasma nyúlványai számos más idegsejttel állanak a contiguitas viszonyában. Így a reflexek említett mechanismusánál a központi áttétel igen különféle lehet az ideges indításra nézve nagyobb vagy csekélyebb ellentállású irányok szerint. Az idegelemek vezetőműködésében található igen kis eltérések hatalmas különbségeket hozhatnak létre ugyanahhoz a fajhoz tartozó egyének szervezetének általános működésében; a tudat látszatjelenségei (épiphenomènes) szintén az idegműködéssel változnak. Így az *egyéniség* az idegrendszer különféle részeinek sajátos működésétől függ.

Az érett pete még nincs a nyilvánuló elemi élet állapotában, még nem plastid, csak a plasma anyagát kiegészítő ondószál teszi teljes plastiddá s megkezdődik az anyaghasznítás és osztódás.

Amint az idegfolytonosság létre jő, már létezik az egyéniség. A felseerdült ember mindannak eredménye, amit azóta tett, hogy pete volt. Olyanok izmai, olyanok mirigyei, ahogy használta. A szövetelemek minden működése az alakra is befolyással van (morphogène), mert hisz a működés anyaghasznítás. Psychikus egyénisége is idegrendszere eddigi működésének eredménye. Nincs oly működés, nincs a szövetelemeknek oly nyilvánuló elemi élete, melynél e szövetelem anyaga ne módosulna. Ez a nevelés s emlékezet alapja is. A használatlan szerv elcsenevész. A kelletténél jobban használt szerv oly túltengésbe jut, mely természetesen valamelyik más szerv hátramaradásával és csenevészédesével jár. Az ember igazán multjának alkotása, a szó legteljesebb értelmében.

A nappal folyamán felhalmozódó *R* anyagok okozzák estefelé az általános fáradtságot. E felhalmozódott anyagok sajátosságosan hatnak az idegrendszerre s az álmot idézik elő, mely alatt a csekélyebb működés kevesebb *R* anyagot termelvén, lehetséges e felhalmozódott anyagok többletének kiküszöbölése.

Ez anyagok kiküszöbölése azonban nem teljes. Sok bennmarad a szervezetben. Így a mészszók a csontokban rakódnak le, más szervekben meg más visszahatásanyagok, A mindinkább tökéletlen kiküszöbölés, az igen sok szövetelemben felgyülemelő visszahatásanyagok teszik vénné az embert. Pedig az élet ép a folytonos visszahatásokból áll, melyek pl. az emlősöknél csakis a bizonyos állandó hőfok mellett lehetségesek. A kiküszöbölhetetlenül felhalmozódott visszahatásanyagok okozzák az elmeszesedett erek repedését, sclerosis folytán az idegvezetés csökkenését az öregeknél. Az igazi *természetes halál* az volna, mikor a plastidok elemi élete a felhalmozódott *R* anyagok miatt lehetetlenné válik, ha ugyan ilyen akad, mert a halál rendesen *esetleges halál*, midőn is más esetleges ok idézi elő.

A halál fogalma így nagyon egyszerűvé válik. A physiologiai élet (visszahatás a plastidok s a milieu között) és a pszichologiai élet (közvetlen visszahatás az egyes plastidok között az idegfolytonosságban) oly szorosan összefüggnek, hogy ha egyikük megakad, a másik is végzetszerűen megáll. A plastidok vegyi közömbösség állapotában nem lehetnek. Ha nincs elemi élet, visszahatás, akkor bomlás, pusztulás következik be s ez a halál, mely tehát a plastidok szempontjából kétféle lehet: halál a környezettől (mérgek, elgyengülés stb.) s halál az idegfolytonosság megszakításából.

Amit tehát *életnek* mondunk, mint szervezet, a szövetelemek összerendezettsége; mint állapot, a szövetelemek elemi életének állapota; mint jelenség, a nyilvánuló elemi élet álla-

potában levő összes szövetelemek synergikus visszahatásai összességének eredménye. *A psychikus élet* csak látszatjelenség (épiphénomène), kísérője az idegfolytonosságnak s előbb tűnik el, mint a physiologiai élet. *A physiologiai halál* többé-kevésbbé lassú jelenség, olyan, mint az általános fáradtság. *A pszichologiai halál* hirtelen, mint az elalvás, az idegműködések végleges megakadása pillanatában lep meg.

A plastid tehát a szervetlen anyagtól *anyaghasonító tulajdonságával* különbözik. Ez az *egyetlen* közös tulajdonsága minden plastidnak. Az áthasonító visszahatások oly külső jelenségekkel kapcsolatosak, melyeket a plastid működésének nevezünk. *A működés azonban mindig az anyaghasonítással járó jelenségek összege és sohasem annak okozata vagy oka.*

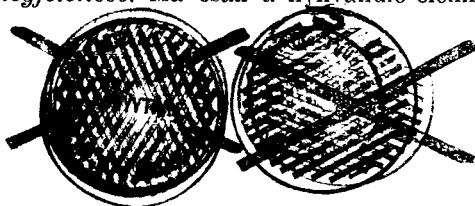
A plastid visszahatásai megváltoztatják a környezetet. Az Ichthyophthirius multifiliis nevű ázálék anyaghasonítása oly hatalmas, hogy alkalmas környezetben e faj egy hónap alatt oly tömeg plasmaanyagot termelne, mint a nap! Hát még geologiai korszakok alatt! Az oceáni környezet (milieu océanique) pedig határolt környezet. A *Q* anyagok fölemésztése, az *R* anyagok felhalmozása az a két tényező, mely itt a faunák fejlődésmenetét meghatározza. Hozzájárul bizonyos fajok symbiotikus viszonya, amennyiben bizonyos ürülekékvőknek (scatophages) bizonyos fajok táplálékkal szolgálnak.

Mindazok az anyagok, amelyek a plastid nyilvánuló élete környezetéhez nem szükségesek s a plastiddal szemben nem tétlenek, mérgek rá nézve, megölik a plastidot. Néha azonban új plastiddá alakítják át, azaz a plasma összetétele megváltozik, pl. egyik anyaga helyét két újabb anyag foglalja el. Ekkor azt mondjuk, hogy a plastid *alkalmazkodott a környezethez*, pedig voltaképp a régi plastid nem létezik, új plastiddal van dolgunk. Ez összetétel-változás alak- és színbeli

változásokkal járhat (gombák, bacteriumok, achromogen saját-ságok változása). Így lehetséges, hogy pl. a mag egyik anyaga helyett oly anyag jut be, mely nem keveredik a mag másik anyagával, s meghatározott alakban bejesejébe tolul s így a magvas plastidból, magocskás-magvú plastid lesz. Így fejlődhetett a több részt (paraplasma, hyaloplasma, mag, magocskas stb.) feltüntető plastid a geológiai korszakok folyamán olyan kezdetben egymással elegyült anyagok teljesen egynemű tömegéből, a milyenek a Haeckel-féle monerák volnának. Az átalakulást hirdető tannak (doctrine transformiste) ez volna chemiailag kifejtve az alapgondolata. Így fejlődhettek az elemi életre képes egyetlen anyagtömegből, a monerából, a különféle plastidok, a hely, hőfok stb. változásai szerint, a növényi plastidok, melyek cellulose *R* anyagot termelnek, meg az állati plastidok. Az *R* anyagok közt olyan is lehet, mely a plastidokat összetapasztja, így jönnek létre a plastid-telepek.

Minden fajnál a plastid alakja szerint meghatározott osztódás, hasadásterv tűnik fel, így a magasabb rangú állatok segmentációjában is. A sok-plastidos magasabb rangú állat alakja és petéje protoplasmája vegyi összetétele közt is meghatározott viszony van. Csakhogy a magasabb rangú állatokban a szövetelemek a hely és működés szerint nagyon különbözők (différenciation). Bizonyos *R* anyag szövetekké ragasztja a plastidokat. Hogy bizonyos meghatározott növényi anyagok bizonyos meghatározott családokból vonhatók ki (Solaneum-félék), ez is az alaktan és élettan szoros kapcsolatát mutatja.

Bár a különféle plasmaanyagok vegyi összetételét kellően nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy a százfokos hőmérő 200 fokán felül semmikép sem létezhetnek. Földünk pedig valamikor olyan volt, mint a nap, tehát a ma élő plastidok sorozatának volt valaha kezdete valami monera-féle anyagból s ez volt az *elemi élet megjelenése*. Ma csak a nyilvánuló elemi

élettel van dolgunk, de sohasem az elemi élet megjelenésével.

Amint az élet megjelent az első monera alakjában, kedvező körülmények között a végtelenségig tenyészhetett volna, de az oceán különmeműsége, áramai sok plastidot elpusztítottak, másokat átalakítottak alkalmazkodás útján. Az elpusztult plasmaanyagok új plastidoknak szolgáltak *Q* anyagul. Ha az elemi élet megszakítás nélkül folytatódott volna, néhány hónap alatt minden alkalmas anyagot felhasznált volna s ezek híján lehetetlenné lett volna az elemi élet. Az elemi halál, a plastidok pusztulása tehát végzetes bizonyos számú plastidra, de feltétlenül szükséges, mert különben bizonyos idő múlva alkalmas *Q* anyag híján lehetetlenné válnék az elemi élet az összes plastidokra nézve. Nem mondható azonban az elemi halál az elemi élet következményének.

A plastikus anyagok mennyisége a geometriai haladvány szerint nő, míg az oszlasók száma a számtani haladvány szerint. Szükséges a pusztulások, fejlődések ingadozása, míg a plastikus anyagok egész mennyisége érhetőleg ugyanaz marad, minthogy jelentéktelen csekély ingadozásokkal már régen el kellett azt a maximumot érnie, mit Földünk jelenlegi állapota, főleg felületes szénmennyisége megenged. Bizonyos idő lefolyása alatt tehát majdnem annyi plastikus anyagnak kell elpusztulnia, amennyit ama idő kezdetén létező összes plastidok nyilvánuló elemi élete az alatt az idő alatt termelt. Ugyanez áll a magasabb rendű állatok plastidjaira is. Az emlősök megesznek más állatokat s növényeket. Íme a plastikus anyagok állandó átalakulása. Ez az örökös kör, az életforgatag. A környezet korlátoltsága hozza magával ezt az *életversenyt* (concurrance vitale), ezt a *küzdelmet a létért*. Ahogy az erősebb állat felfalja a gyöngébbet, úgy találjuk ezt a növényeknél is más-más alakban. Ez a faunák és flórák váltakozásának elve.

A mai fajok már igen kevésbé módosíthatók, annyi változáson, módosuláson mentek keresztül, oly törekeny plasticitások, hogy nem igen alakulnak át, nem igen alkalmazkodnak, hanem inkább elpusztulnak. Igen sok fajnak kellett feltűnnie, mely már nyomtalanul letűnt. Ép a módosulások halmozódása, a számtalan viszontagság, min a ma élő összes fajok átmentek, teszik érthetővé, hogy miért nem maradt fenn a kezdet korszakának egyetlen faja sem, hogy nincsenek monerák.

Ismert. *Dr. Pekár Károly.*

ÁLLAMJOGI TÉVEDÉSEK.

A nemzetek, mint sajátosan, különyszerű módon létező s az általános emberi haladásra is értékkel bíró sajátosságuknak nemcsak tudatával bíró, de ezt országló erővel megvalósítani is képes emberegészek országló, államfentartó képességüknek biztosítékait alkotmányukban rakják le, vagyis azon szabályok által, melyekkel az emberi rendeltetésről alkotott sajátos felfogásukhoz mérten, állami életük egész berendezését, annak szerveit s e szerveknek egymáshoz való viszonyát állapítják meg.

Minden élő fenmaradásának, fejlődésének az élni akarás, az életben bízás első feltétele. Így a nemzeteknél is, lévén ezek is élő egészek. Lengyelországról mondják, hogy elenyésztét csak siettette ama körülmény, hogy már jóval annakelőtte minden remény kihalt a hazafiakban országuk fenmaradhatása iránt. E remény kihalása már maga a feloszlás jele volt, mert a jövőbe vetett erős bizodalom elválaszthatatlan a nemzeti léttől. A nemzetnek folyton, napról-napra kell nemcsak éreznie, de mutatnia is, hogy van, hogy az illető nép nemzetül létezik. A jelen ez ostentálása és a jövőbe vetett hit kapcsolatosak. Mint Renan szépen mondja: «Valamely nemzet fennállása valóságos plebiscitum egyik napról a másikra, mint a hogy az egyén létezése az életnek szüntelen bizonyítása».¹ A népek

¹ Qu'est ce qu'une nation. 27. l.

azt, hogy nemzetül létezésüknek mily főirányt kívánnak szabni, alkotmányukban állapítják meg, mely a nemzet szabadakátának legfőbb nyilvánulása. Innen az országló, állami lét s az alkotmány legszorosabb kapcsolata. Mert ország, állam nélkül nincs nemzet; az alkotmány pedig épen annak a kapcsolatnak, mely jogi formát ad egy nép összetételének, vagyis az állam életműködésének szabályozása.¹ Következik ezekből, hogy az állam alapszervezetét meghatározó jogi szabványokhoz való szigorú ragaszkodás, az ezekben biztosított szabadságok feletti aggodalmas örködés a nemzetnek legtermészetesebb életnyilvánulása. Hogy hazánkban az ú. n. közjogi érzék a multban mennyire ki volt fejlődve, fölösleges emlitenem. E közjogi érzék éberségében ma sincs hiány, de helyessége ellen már kifogást lehet tenni. Államjogi kérdések feszegettetnek ugyan gyakran a közélet minden terén, de a nélkül, hogy e taglalásokban a szükséges szabatosság, fogalmi élesség megállapítható volna. Közbeszédünk hemzseg a részint hanyagságból, részint tudatlanságból eredő hamis szólamtól. A közjog némely szabványai megsértetnek a mindennapi élet legközönségesebb dolgaiban. Mindenki tudja, milyen a magyar címér; de ez nem akadályozza meg, hogy monumentális középületeken hamis nemzeti címerek díszeljenek. Törvényeink nyelve sem szabatos e szempontból. A parlamentben pedig minduntalan hallunk oly felszólalást, melyben közjogunkra vonatkozó téves felfogás és az általános államjog terén való nagyfokú tájékozatlanság constatalható. Az alábbiakban néhány ilyen téves szójárásra, tanra fogunk rámutatni. Megbeszélhetők e kérdések a nélkül, hogy a napi politika dolgaival való bibelődésbe keverednénk, mert úgy a különös, mint az általános államjog tudománya teljesen szétválík az állammű-

¹ Gerber szerint: «Az állam valamely nép összetételének jogi alakja». Grundzüge 1. l.

vészet¹ értelmében vett politikától, és ha a tudománynak nem is feladata az actualis érdekességre való törekvés, nem vallja kárát annak, ha egyes kérdéseket akkor von vizsgálódása körébe, midőn azokat az állam szakadatlanul folyó élete felszínre veti.

Csak igen röviden kívánok megemlékezni az osztrák államhoz való viszonyunkkal kapcsolatos ferde kitételekről, mert ezek jórésztben csak a hanyag szóalkalmazásra vezethetők vissza. Épen ezért ideje volna már ma, e kapcsolatunk harmadik évtizedének vége felé, figyelembevenni, hogy a hivatalos nyelvben is helyet foglaló eme kitételek: *«osztrák-magyar monarchia»* — *«a birodalom»* (mindkét államra együtt) — *«Ausztria-Magyarország»* — *«osztrák-magyar birodalom»* — *Cis- és Translajtánia»* — *«a birodalom, a monarchia egyik-másik fele»* — *«összállam»* — *«államfél»*.² — helytelenek és egyszersmindenkorra elvetendők. Elvetendők, mert itt nem egy államról s annak fele részéről van szó, hanem két külön államról. A birodalommal combinált kitételek pedig kétszeresen tévesek, mert nekünk az osztrák állammal semmiféle birodalmi törvényhozásunk nincs. Nincs itt birodalom, mint a hogy a kiegyezési törvény előtt Magyarországról is, mint annak részéről szerettek beszélni a fejedelmi leiratok, ilyféle kitételeket használva: *«A magyar koronához tartozó országok birodalmunk összegének nagy részét teszik»*; vagy pedig: *«Ez országgyűlés első feladatául kell, hogy birodalmunk egyéb országai- és tartományaival közös ügyek tárgyalásának és kérdésének elhatározását sorozzuk»*. (1865. évi december 10-iki trónbeszéd.) Ha nincs birodalom, annál kevésbbé lehet annak felerészeiről beszélni. Ma már az ily

¹ Staatskunst.

² Mely két utóbbi kitétel nemely közjogi frónk is használja; így Horváth I.: A magyar királyság közjoga 574. l.

beszédmodot olyanoknak kell átengednünk, a minő többek közt Gareis, a königsbergi egyetemi tanár, a ki a Marquardsen-féle gyűjteményben megjelent «Allgemeines Staatsrecht»-jében folyton «*Reichshülfe*»-ről, birodalmi részekről beszél, a delegatiót pedig megteszi «*közös népképviselet*»-nek.¹ Vagy engedjük át az olyan felületes írónak, mint Funck-Brentano, a különben dicsért politikai író, a ki többek közt azt mondja Politikájában, hogy Ausztria (jobban mondva az osztrák uralkodóház) átengedi a birodalom egyik felét a magyaroknak, hogy fentartsa az egész birodalom egységét, de azért a magyarok jó osztrákok, daczára ellenzékeskedési hajlamaiknak.²

Gyakran halljuk ezt a kitétel is: «*közös delegáció*», illetve abban közös törvényhozási organumot látnak. A delegáció alapgondolata Deák Ferencz második felirati javaslatában foglaltatik s behozatalának oka az volt, hogy a két-két házról álló magyar és osztrák parlament, vagyis összesen négy testület közt az egyetértés létre nem jövetelét kizárni kívánták. De a delegáció által valami közös törvényhozási szerv egyáltalán nem teremtett; a delegáció nem közös parlament, nem közös törvényhozás, a minővé az 1863-iki conservatív vezéregyének memoranduma tenni kívánta. Ezt az 1867. évi XII. t.-cz. 28. §-a világosan kimondja. Itt legfeljebb arról lehet szó, hogy jöhet eset, midőn az országgyűlést megillető, de általa egy külön, e célból alakított bizottságára ruházott költségmegállapítási jognál a másik állam képviselőinek szavazata dönt. Történhetik ez ugyanis akkor, midőn a két delegáció többszöri üzenetváltás után se tudva megegyezni, szavazás céljából együttes ülést tartanak. Ezért akarták többen ily esetben a döntést a fejedelem

¹ I. m. 106. l.

² I. m. 318. l.

személyére bízni, jobban megegyeztethetőnek tartva ezt hazánk függetlenségével. De hát nekünk nem lehetett elvont állam-bölcseleti elvek után indulni, hanem a gyakorlati szükség-szerűséggel kellett számolni. És jobban biztosították volna hazánk függetlenségét — kérdehetjük Kerkapoly-val¹ — ha királyunkra bizzuk a döntést, ki osztrák császár is egyúttal? — További közjogi tévedés az a hivatalosan használt szólam is: «az Ő Felsége által *szentesített* delegácionalis határozatok». Azokat a határozatokat szentesíteni nem, csak jóváhagyni, megerősíteni lehet. Szentesítést csak az illető állam költségvetési törvénye nyer, melyben a delegációkon megállapított közös költségek is befoglaltatnak. Kétszer szentesíteni ugyanegy megállapodást nem lehet. A delegáció csak határozatot hoz, nem törvényt; azért azokat a határozatokat lehet megerősíteni, jóváhagyni, de nem szentesíteni.²

Kérdés, hogy kifogásolható-e ez a czím: «*Ő császári és apostoli királyi Felsége*», a mit némely részről kifogásolandónak vélnek, akkor t. i., ha kizárólag magyar ügyekről, az uralkodónak magyar fejedelmi méltóságáról van szó. Kétségtelen, hogy Magyarország fejedelme, mint ilyen, csak apostoli király és ha ezzel a császári czímet összekapcsoljuk, ez még nem jelenti a két külön uralkodói állás teljes egybefolyását, mert a két államban azonos uralkodói személy más jogon ausztriai császár és más jogon magyar király, a két főméltóság egybe nem folyhatik. Ugyanazon személy, de más fejedelem, mert az egy személyben levő két fejedelemnek neve se mindig egy, a mint ezt I. és egyszersmind V. Ferdinand esete igazolja. Vagyis csak a fejedelem személye közös, de az uralkodó, az uralkodás nem. És Deák Ferencz 1865. májusában meg-

¹ Publicistikai dolgozatok. 71. l.

² Közjogi íróink itt se szabatosak. Nagy Ernő közjogában (328. l.) megerősítést és szentesítést vegyesen említ.

jelent híres czikkeiben, melyekben a kiegészítést körvonalozta, az egyetlen tévedés az volt, hogy ő a később törvényileg megállapított három közös ügyön kívül egy negyediket is tervbevelt. mindjárt első helyen a fejedelmi udvartartást jelölven meg oly ügynek, mely az Ő Felsége uralkodása alatt álló összes országokkal közös. Pedig az udvartartás közösségének kimondása az uralkodás közösségének kijelentését foglalta volna magában, a mit pedig Deák maga se akarhatott. Igaz, hogy magában a 67-iki törvényben ily kitételek fordulnak: elő: *«közös uralkodó»* — *«ugyanazon fejedelem»*, így a 7. §-ban: *«a practica sanctio értelmében közös ugyan az uralkodó, amennyiben Magyarország koronája ugyanazon fejedelemet illeti, a ki több országokban uralkodik»*. stb. De ez csak nem szabatos szóhasználat, a mi kitűnik abból, hogy az elvet, mely szerint az egy physikai személyben két jogi személy maga egyesül, a törvény is előbb elismeri.¹ Ő Felségének 1868. november 14-én kelt legfelsőbb rendelete állapítja meg a fenti címet. Az intézkedés célja épen az volt, hogy a felségjogai körébe eső cselekedeteknél, főleg a kül-államokkal kötendő szerződésekben magyar királyi méltóságának önálló, ausztriai császári méltóságától független, különböző volta kiemeltessék. A császári címnek bevonása a megszólításba akkor, midőn tisztán magyar dolgokról van szó, vagyis midőn az uralkodó tisztán mint Magyarország fejedelme jó tekintetbe, inkább csak amaz udvariassági követelménynek felel meg, hogy a fejedelmi címek közt legmagasabb e cím az uralkodótól egy esetben sem hagyassék el. Károlyt (a ki mint spanyol uralkodó III., mint német császár és az osztrák tartományok uralkodója e néven a VI. volt) a practica sanctio elfogadásakor (1723.) Németalföld rendei, *«Ő császári és katolikus felségé»*-nek nevezik, jóllehet az uralkodó egy

¹ Nagy Ernő is *«közös uralkodó»*-t említ. I. m. 355. l.

némely németalföldi tartománynak csak hercege volt.¹ Szigorúan véve azonban a dolgot, semmi kétség, hogy helyesebb volna mindazon esetekben, midőn nem oly ténykedésről van szó, mely Ausztriát is illeti, egyedül az *«apostoli királyi Felség»* czímet használni.

Általános államjogi ismereteink ki nem elégítő voltára vezethető vissza az olyan álláspont, mely csak nemrég talált egy parlamenti felszólalásban kifejezést s mely szerint nekünk jogunk van azt vizsgálni, hogy *Ausztriában teljes alkotmányosság van-e életbeléptetve*, miután az 1867. évi XII. t.-cz. 25. §-a szerint a magyar törvénynek alapfeltétele az, hogy Ausztriában teljes alkotmányosság legyen. Ugyanezen nézet pedig Ausztriától a teljes alkotmányosságot megtagadta azon indokból, mert: *«az osztrák kormány ugyan a parlamenttel együtt működik, de nem kerül ki a nép, a többség akaratából, mert az a képviselőház nem a többség akarátát fejezi ki és nem felelős a kormány azon birodalmi képviselőtöbbségének, mely az ország akarátát representálja»*. Továbbá: *«ha mi egyszerűen teljes alkotmányosságnak tekintünk egy olyan állami berendezést, melyben van egy bizonyos népképviselő és van egy kormány, mely magát a népképviselőtől teljesen függetlennek és nem parlamentinek ismeri el és annak felelősséggel nem tartozik, akkor mi elhagytuk azt az elvi alapot, melyen őseink 1867-ben állottak, elhagytuk azon parlamenti szabadság tradícióját, melynek kedvéért nem fogadtatott el az októberi diploma nemcsak ránk, hanem Ausztriára nézve se»*. Végül: *«A 67-iki törvénynek életbeléptetési feltétele az, hogy teljes alkotmányosság legyen Ausztriában, a 67-iki felfogás szerint pedig csak parlamenti és felelős kormány mellett lehetséges a teljes alkotmányosság és nem lehetséges oly kormánnyal, a mely*

¹ Gachard : L'histoire des Pays-Bas. II. 15. és 456. l.

nem parlamentáris és a parlamenttel szemben nem felelős, mert ott a népakarat nem érvényesül. És ha ehhez a feltételhez kötötték a 67-iki törvényhozók ezen törvénynek életbeléptetését, gondoskodtak arról is, hogy Magyarország, a nélkül, hogy Ausztria anyagi ügyeibe befolyást gyakorolna, ép a törvény azon intézkedésénél fogva, a mely a 19. §-ban megrendeli, hogy a kvóta iránti alku felelős kormányok közbejöttével alkotandó meg, — tehát felelős kormány kell, hogy legyen Ausztriában és kell, hogy legyen Magyarországon — midőn ilyen időről-időre lejáráó intézkedései a 67-iki kiegyezésnek a teljes alkotmányossághoz és a felelős kormányhoz vannak kötve, az azt teszi, hogy ha ezen alapfeltétele a törvénynek megszűnnék, Magyarországnak joga van az alkut a kvóta iránt meg nem kötni és a megszünt alapfeltétel következtében a közösügyekre vonatkozó törvény végrehajtásában többet részt nem venni».¹ — Nem ritkán halljuk azt, a minek e parlamenti felszólalás csak hatékony kifejezése volt, hogy Ausztriában alkotmányosság valóban még ma sem létezik. Előrebocsátva azt, hogy Ausztria igenis alkotmányos állam, mert benne a közület befolyása a főhatalomra biztosítva van, lássuk honnan ered ez a téves felfogás, mely Ausztriát azért nem teszi meg teljes alkotmányosságú állammak, mivel ott a kormány nem parlamentáris, illetve nem létezik oly compact országgyűlési párt, mely a kormányt támogatná, s melynek a kormány egyenes kifolyása lenne.

Különbség van a csak alkotmányos és a parlamentáris monarchia között. A parlamentáris monarchiában a parlament nemcsak a törvényhozásra, hanem a kormányzat vitelére, az állam alapirányának meghatározására is döntő befolyást gyakorol az által, hogy a kormány, a kabinet a parlamenti

¹ Ugron Gábor beszéde a képviselőház folyó évi január 10-iki ülésében.

többségnek, tehát közvetve az egész országnak, a nemzetnek kormányzó bizottmánya, nem lévén az máshonnan vehető, mint a parlamenti többség kebeléből, miután a kormány működésében ennek a többségnek folytonos bizalmát, támogatását nem nélkülözheti; tevékenységében azonnal megakad, mihelyt ez a parlamenti többség bizalmát megvonja tőle. A parlamentáris monarchiában tehát szükségképen kell lenni egy állandóbb jellegű, tömör országgyűlési pártnak. A miniszterek solidárisak egymással szemben, vagyis az egész kabinet áll, vagy bukik, mint egyetlen ember, a szerint a mint a többség bizalmával rendelkezik vagy ezt elveszítette. A miniszterek nemcsak cselekedeteik legalitásáért, az alkotmánynyal megegyező voltaért felelősek, hanem politikailag is; vagyis nem elég, hogy ők az állam üdvét, a «salus reipublicae»-t megvalósítani igyekezzenek, hanem ezt épen úgy, abban az irányban kell keresniök, a mint a parlamenti többség akarja. Ez a lehető legtokéletesebb kormányzati szervezet, miután a kormány megválasztása a fejedelem és a parlament egyező akarátának találkozása; annak megtartása pedig mindenkor a parlamentnek (tehát végeredményében a nemzetnek) kezében van, módjában áll ennek az államirányzás egészét önállóan meghatározni s változó véleményének az államirányzás szellemét illetőleg azonnal érvényt is szerezni, megvonván bizalmát az oly kormánytól, mely nem az ő felfogásának megvalósítását célozza az állami élet vezetésében. Lehetővé teszi tehát, hogy a nemzeti élet irányának megszabása mindig épen azokra bízassék, a kiket erre a parlament (a nemzet) legképesebbeknek tart; lehetővé teszi, hogy a nemzeti élet épen úgy folyjon, a mint saját önálló fejlődésének feltételei leginkább megkövetelik. Kizárja azt, hogy (a mint az a csupán alkotmányos, de nem parlamentáris kormányzat mellett előfordulhat) az állami életnek oly irány adassék, melyet a nemzet a maga egészében nem helyesel, mely iránt bizalom-

mal nem viseltetik. Ily módon aztán a fejedelem nem egyedül álló tényezője lesz a souverainitásnak, csak egyik szerve, melynek a parlamenttel mindig harmonikus működésben kell maradnia. Sőt az állami élet lüktetésének főszabályozója itt mindenképen a parlament lesz az által, hogy a fejedelem a kormány megválasztásánál a parlamenti többség bizalmához van kötve; a kabinet pedig az államélet irányzását a parlamenti többség véleménye szerint köteles eszközölni.

Ellenben a csak alkotmányos monarchiában, épen mert alkotmányos, a főhatalom gyakorlására a közületnek is befolyás van ugyan engedve; de azért itt mégis többé-kevésbbé a személyes uralom érvényesül, vagyis a döntő szó nem a parlamentnél, de a fejedelemnél van. E személyes uralmat elének állító monarchiának többféle árnyalatai vannak. Legtipikusabb alakja ma Poroszország. De ily, csak alkotmányos monarchia kétségkívül ma Ausztria is; ott sincs meg a parlamentarismus valódi alakja, nincs pártkormányzat, nincs kabinetsolidaritás, nincs politikai felelőssége a ministereknek. Ezért lehetséges ez államban oly kormányok megalakulása, melyek egyedül a korona bizalmában bírják egész lételalapjukat, parlamenti pártra azonban nem támaszkodhatnak s megállanak helyükön addig, míg javaslataiknak időről-időre a szükséges parlamenti többséget a legkülönbébb kompromissumok, egyességek által megszerzik; elhagyják a kormány polczait, midőn már e különböző pártokkal nem bírnak boldogulni.

Következik mindezekből, hogy ha a «teljes alkotmányosság» alatt a párturalmon, a valódi parlamentarismuson alapulót értjük, hát akkor Ausztriára nézve igenis elmondhatjuk azt, hogy nem «teljesen alkotmányos állam» ez értelemben. De mert annak, hogy ott a parlamentarismus (csakúgy, mint a német államokban) még mai napig se tudott kifejlődni, nem az alkotmány az oka, mert hiszen a parlamentarismus sehol az írott államjog rendelkezésének tárgyát

nem képezi, azt az írott jogon kívül, az a mellett működő nemzeti erőnek kell létrehozni, a minthogy Ausztriában is létrejönne a valódi parlamentarismus, mihelyt ott a nemzeti egybeolvadásnak, consolidálódásnak nagyobb foka következne be; mert a fentiek szerint lényeges a különbség a csak alkotmányos és a parlamentaris állam között, ezért azt kell mondanunk, hogy Ausztia igenis alkotmányos állam, ha nem igazi parlamentaris állam is. Alkotmányos állam, a hol a közület befoly a főhatalom gyakorlására, a hol a ministerek igenis felelősek, de csak jogilag, politikailag nem. De hát kinek is felelnének politikailag, mikor nincs compact országgyűlési párt, mely egységes véleményt vallana az államirányzás tekintetében?

Már most szó lehetett-e arról, hogy a kiegyezési törvény életbeléptének Ausztriában *ez* a teljes alkotmányosság, vagyis a valódi parlamentaris kormányzat tűzessék feltételül? Hogy erről nem lehetett szó, azt bővebben felesleges is fejtegetni. A parlamentarismus semmiféle írott államjogi szabállyal nem teremthető meg; a nemzet maga-magától kell, hogy megteremtse e valódi nemzeti önkormányzatot. Nekünk tehát nem is lehet feladatunk azt vizsgálni, hogy Ausztriában eljutott-e már az államélet arra a legmagasabb fejlődési fokra, hogy parlamenti kormányzata legyen vagy csak alkotmányos-e, de nem parlamentaris e monarchia. Nem lehet feladatunk, mert akkor oly helyzet megváltoztatására vállalkoznánk, melyet se fejedelem, se államférfiak nem módosíthatnak, csak a nemzet a maga összeségében. Ha Ausztriában valaha a nemzeti egybeforrottság meg lesz, ha ott a politikai gondolkodásnak egyetemesebb iránya bekövetkezik, mely a közdolgok felőli véleményeket csak néhány főirányba tereli, vagyis compact országgyűlési pártok kiképződése ez alapon lehetséges lesz, akkor ott is nemcsak alkotmányos, hanem parlamentaris monarchiával fogunk szembenállani.

Ha Ausztria valamikor nem lenne alkotmányos állam, akkor igenis bekövetkeznék a közös ügyek intézési módjának változása. Csak a módnak változása, mert a közös ügyek akkor is megmaradnának, mint megvoltak 1867 előtt. Akkor e közös ügyeket intézné Magyarország, vagyis a magyar parlament és a magyar király egyfelől, az osztrák császár másfelől, a ki ez esetben az osztrák tartományokat ismét abszolút hatalmánál fogva képviselné.

Megjegyzéseim befejezéseül azt kívánom felemlíteni, hogy államjogi viszonyaink felől a külföld alapos tájékoztatása céljából nagyon elkelne egy szigorú tudományos alapon, valamelyik nyugoti nyelven kiadandó oly mű, mely az «Oesterreich» és «L'Autriche»-féle kitételekkel kapcsolatos téves fogalmakat valahára megigazítaná. Mert ma a külföld csak oly ítéletet képes alkotni államjogunkról, a minőt a fentebb idézett Gareis-nél olvashatunk, nem is említve az osztrák államjogi íróknak ránk vonatkozó rosszakaratú tanításait. Ezáltal megszűnne végre az a bosszantó helyzet, melyről az államjog tanulmányozójának minduntalan alkalma van meggyőződni, hogy t. i. a külföldi államtudományi írók egy kis Balkán-állam vagy egy talán pár esztendőse oceanontúli respublica államjogi viszonyait jobban ismerik, mint egy, itt Európa szívében ezredik éve fennálló állam alkotmányát. Egy ilyen, Magyarország ezredéves alkotmányának történetét s mai államjogi viszonyait híven feltüntető, a nyugoti külföldnek hozzáférhető nyelven is megjelent munka, a kérdés fontosságánál fogva, bizonyára nem utolsó helyet foglalt volna el millenniumi alkotásaink között.

Balogh Arthur.

AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA.

— Ötödik közlemény. —

Csak hasonlítsunk össze valamely spanyol genreképet a fjordvidékeket ábrázolóval s látni fogjuk a különbségeket. A keleti képek, délvidéki tájak *sötét árnyékai* ép a világos színek világosabbaknak látszásából eredő contrast eredménye. Például szolgálhatnak akár *Wagner Sándorunk* spanyol genreképei.

Érdekes az éjjeli sötét-kékes coloratura *múzeumunk* egyik olasz képén, mely a tarantellatánczot ábrázolja *csilagos, holdatlan homályban*.

És talán a legérdekesebb és legremekebb példa ennek tanulmányozására *Rembrandt Őrjárata*, mely ép a sötét és az ebben felcsillanó tárgyak, dárdahegyek, lándsavégek realis festéséről nevezetes. Hisz *Rembrandtról* mondja *Taine*, hogy senki úgy nem tudta festeni *a fény és homály, a derű s ború harcát, örök drámáját*, mint ő.

De lássuk az egyes színek változását a világítás változásával. A fényerő növekedésekor a *v. s. jobban növekszik, mint a kék*. V. és k. papir közül nappal a v. világosb, éjjel, holdnál a k. *Festők napos tájat* — mondja *Helmholtz* — *túlnyomólag s., a holdasakat túlnyomóan kékes színárnyalatokkal festik*.

Ha festőkkel beszélünk, ezek azt szokták mondani, hogy nappal a meleg színek, a sárga és vörös uralkodnak, estefelé meg a hideg színek, a kékek. Ezért nevezik piktornyelven az alkonyat idejét *«kék órá»*-nak (bleue heure). A fentidéztem *Tarantella* kép s hasonló gyakori festő-themák, mint pl. a *velencei holdas éj* rossz és kitűnő feldolgozásai-val emellett bizonyítanak, amennyiben sikerük ép ettől függ.

Áttérhetünk a *színes árnyékokra és ellentétességi szintüneményekre*. A naptól és gyertyától megvilágított vessző naptól adott árnyéka vörössárga, a gyertyától vetett fehér, de kéknek tetszik. A papir vörössárga világú gyertyánál is fehérnek tetszik s nem aranysárgának. *Zöld fátyol alatti fehér vörösnek tetszik*, mely a zöld utóképe. E tűnemények az úgynevezett *ellentétességi szintünemények (contrastünemények)*. Az utóképek okozta csalódás *bekövetkező ellentét (successiver Contrast)*, a relativ arány okozta félrevezetés *az egyidejű ellentét (simultaner Contrast)* tűneménye.

Az egyidejű ellentét fontos tűneményeit közelebbről először *Chevreul* kutatta. Az ő törvénye, *«színek egyidejű ellentétének törvénye» (loi du contraste simultané des couleurs)* szerint a színfoltokat kiegészítő színük gyöngéd, látszólagos koszorúja (*auréole du complémentaire*) övedzi, mely kifelé fokozatosan gyöngül. Így a vöröset zöld, a narancsszint kék, a sárgát ibolya színekoszorú, aureola veszi körül. Ha már most a festő, mint *Véron* megjegyzi (*Esthétique* 2. éd. 1883.), nem kiegészítő színeket helyez egymásmellé, e színekoszorúk meghamisítják és kivetkőztetik a két színt; ha ellenben kiegészítőket tesz szomszédokká, az azonos színekoszorúk csak növelik a színfoltok erejét, intenzitását. Íme a *színharmonia* jól eső voltának másodlagos oka.

Ezekből látjuk, hogy *az érzésben a tisztán észrevehető különbségek nagyobbaknak tetszenek, mint a kevésbbé*

tisztán észrevehetők. A jelrendszer újabb tökéletlensége (XII.). Tisztán észrevehető pl. a szem előtt levő, kevésbé tisztán észrevehető az emlékezetben létező.

Ha a festményeken végig tekintünk, azt látjuk, hogy *a festők a természet szintüneményeit s különösen az ellentétességi tüneményeket gyakran fokozott utánzással alkalmazzák*, a célból, hogy nagyobb fénykülönbségeket és teltebb színeket tüntessenek föl, mintsem amúgy lehetne.

Látjuk tehát, hogy nemcsak a szem optikai készüléke, hanem maga az érzet is rendkívül hiányos. Tökéletlen és hiányos lesz az így nyert jelrendszer a valósággal szemben.

Összefoglalva tehát a látás physiologiai vizsgálatának aesthetikai eredményeit, a szem sajátos tulajdonságai, optikai hibái és érzékleteinek tökéletlen, felettébb relativ és a relativ különbségeket fokozó mivoltából folyólag *a szemrekellemes a centralis csoportosításban, az áttekinthető, egyirányú kiterjedés* előszeretében, *a reczének* nem egyoldalú kifárasztásában, hanem *a színharmonióval* a különféle *idegvégék egyenletes izgatásában, a coloratura és megvilágítás relativ különbségeinek fokozásában és a szabályosan változó, mozgékony formákban* van, melyek a szem természeti mozgékonyosságát foglalkoztatják, anyagot adnak neki, s szabályosságuk folytán még sem fárasztják ki.

A szemre-nézve kellemes elemekből alakultak ki azután különféleképen *az építő, faragó és képiro* művészetek különféle rendszerei, módjai, iskolái a különféle korok és népek szerint. A physiologia dolga csak annak megmagyarázása: *mit, miért* érez kellemesnek *a szem útján látó-idegközpontunk*, s *mit, miért* kellemetlennek, vagyis a «művészi szem», a «technikai» vagy «plastikai érzék» mivoltát megfejteti, mert mind e kifejezések csak *szemünk s látó-idegközpontunk alkotottságára és működésére vonatkoznak.*

A hang- és fényérzetek közös vonásai. Az érzéki-kellemes feltételei és határozmányai.

Mind a két aesthetikai érzékszervnek *csak homolog* ingerével foglalkoztunk ; heterolog ingerek : az általános ingerek szép érzésnek úgy sem lehetnek forrásai. Szándékunk most e homolog ingerekre felelő érzés *közös vonásait* : *analogiáit* a két érzéknél kutatni s e közben, ahogy a hangérzeteknél kerestük a fülre-kellemest, a fényérzeteknél a szemre-kellemest, úgy most egyáltalán *az érzéki-kellemes* általános *feltételeit és határozmányait* levonni az eddig tapasztalt közös tényekből.

Mindenekelőtt úgy a hangérzetek, mint a fényérzetek idegizgalmak. Tudjuk pedig, hogy minden idegizgalom, *mint izgalom egyforma*, az érzés módjabeli különbsége csak a *végszervektől függ*, melyek szerint az inger mindig a megszokott specialis hatást kelti a szokásos helyen. Mint idegizgalmak, alá vannak vetve az általános idegélet ismertetett törvényeinek. De e természetes közös törvényeken kívül több analogiát sikerült constataálnunk a két érzék működésénél, melyek hasonlóan feltételei az érzéki-kellemesnek.

A hang- és fényérzetek analogiái tehát :

1. *az idegíngerlés általános törvénye*, mely szerint az állandó hatás alig vagy épen nem ingerel, hanem *a hirtelen változás, a megszakítás, vagy indítás*, szóval *inger-változás* hat érzékiségünkre (v. ö. W. Preyer: Die Empfindung, als Function der Reizänderung. Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane. 1894.4. Heft.) Azt hisszük, ez egyszerű s az idegélettanban constataált főtörvénynek aesthetikai alkalmazása, értékesítése a *Grant Allen* Physiologiai Aesthetiká-jában oly nagy szerepet játszó *lengés törvénye*, mely — szerinte — minden szépen *a symmetria alapja*. «Alvás meg ébrenlét, belehelés meg kilélegzés, táp-

lálkozás meg kiválasztás, a szív összehuzódása meg kitágulása» — szerinte — mind egy törvény kifejeződése. E törvény «jelképe az *inga*», melynek esése új emelkedéssel jár és viszont. Formulázása: «*az izgalom kielégítése és új izgalom keltése*».

2. *Az ingerküszöb törvénye.* Hogy valamely benyomás rám hasson, bizonyos erőfokot kell elérnie, melyen érezhetővé lesz. Ez erőfok az *ingerküszöb*.

3. *Az idegingerlés quantitativ törvénye.* Hogy az inger hasson, az ingerküszöböt kell elérnie, de viszont az ingermagasság bizonyos fokán túl a fokozott működés gyors elfáradást hoz létre; a gyenge ingerrel szemben való *tétlenség és az elfárasztó fokozott működés* közt van a rendes működések s így kiválóan az éppen *se nem untató, se nem fárasztó érzéki-kellemes skálája*.

Az érzéki kellemes tehát ne untasson, azaz érdekeljen, de ne fárasztson. E két természetes határ között iparkodik a szépet meghatározni Grant Allen is akképen, hogy szép, ami az ingerlés maximumával a fáradás és erőfogyasztás minimumát idézi elő oly izgalmakban, melyek a szorosan vett életműködésekkel közvetlenül össze nem függnek. Az utóbbi határozmányra már bővebben rámutattunk a bevezető fejezetekben, ahol az «*érdeknélküliség*»-ről és a czéltalan «*játék*»-ről szólottunk. A fáradás minimuma, mint a kellemetlen minimuma az érzéki-kellemesben ép az idegingerlés quantitativ törvényének természetes folyománya. A mi az ingerlés maximumát illeti, ez — szerintünk — csak relativ értelemben vehető, tudniillik a szépézés a fárasztás minimumának határain belül idézze elő az ingerlés maximumát.

4. *Az egységes érzéklés törvénye.* Az összetett ingert mindakettő, a fül a Corti-szervben, a szem reczójén elemezi, részeire bontja ugyan, hanem az érzés egységesnek fogja

fel az egyszerű, de már szintén összetett csengést, az accordot, a telítetlen s fehér fénnyel vegyült rózsaszínt egyaránt.

5. *Az intervallum-os relativ érzés.* A hangok intervallumos megkülönböztetése ismeretes; a fénynél meg megjegyeztük, hogy a színeknél ép a relativ különbségek, ezek relativ aránya, mely részeiben változik, de egészében, mint arány állandó, ismerteti fel velünk a tárgyakat. A színskála hasonló intervallumos, színeközös felosztása az aetherrezgéseknek, bár nem oly rendszerű, mint a hangé. A fénynél csak három alapszín különböztethető meg. A szem érzeteiben pl. a hangérzetek ötödének megfelelne a színekép B. vonalú vöröse és G. vonalú ibolyája, melyek a $\frac{3}{2}$, az ötöd viszonyát adják. Természetesen a más rendszer folytán e viszonyoknak itt jelentőséget nem adhatni, mint egyesek teszik (*Henry*). A hangnál, a fénynél voltakép *a relativ intervallumokat és pedig a felülről érezzük meg első sorban. A valóság ingerei fokozatos sorozatának érzésünkben csak relativ intervallumos különbségekben haladó skála felel meg.*

6. *Az intermittáló hatás kellemes* az érzékekre, a milyen a légrezgés és aetherrezgés, de csak akkor, ha *discontinuáltsága* mellett *continuálnak* látszik; így láttuk a hangnál, a hanglűktetésnél; a fénynél is azt hiszem a vörös kellemetlensége telt alakjában talán ily nem egészen continuált érzetben leli physiologiai alapját.

7. *Harmoniájuk: a hangharmonia a részben azonos elemek kiérzésében, e rokonság felfogásában van, a színharmonia a kiegészítő szín jelenlétében, hogy így a recze elfáradása ne egyoldalú, hanem általános legyen.* A kiegészítő pedig ép a recze természetétől függ. Ha a vöröserző idegvegeket izgatom, a zöld s ibolya kívánja izgatását. Innen az utóképek is. Ime a hang és színharmonia is egyedül és

tökéletesen fülünk, szemünk és halló s látó idegközpontunk érző természetétől függ.

8. *Az absolut relativ érzése, ennek korlátoltsága:* hogy csak a 16—36,000 rezgésszámu légmozgást és csak a 400—800 billió rezgésszámu aethermozgást érezzük hangnak illetve fénynek, — e tény tisztán a *Corti-szerv* és a *recze* alkotásától függ. A vadak Corti-szerve csak négy sorozat szállal bír, zenéjük monoton, hangterjedelmük kisebb. Nem érzik hangnak azt a rezgést, a mit mi még hangnak érzünk. A színvakok reczéjének Helmholtz elmélete szerint hiányosnak kell lennie; a színkülönbségeket nem érzik meg bizonyos színterületen. Azt hiszszük, hogy a színvakság és a vadak szűk skálája analog tünemények.

Ép ezért nem olyan nagy paradoxon, mint amilyenek látszik, az oly állítás, hogy ha finomabb fülünk volna, a nap hangját, a sphaerák zenéjét hallanók; s ha feltételelesen kevesebb számu rezgésekre volna érzékeny szemünk, a hangverseny képét láthatná.

9. *A relativ érzésen belül eső újabb relativ különbségek.* Már ide sorolható a vadak rövid skálája, a színvakok hiányos színrendszere, de ezenkívül sok más tünemény. A cinóbervörös, ha oly fényt bocsátunk rá, melyben nincs vörös fény, majdnem fekete színű lesz. Túlerős dohányzás következtében elveszthető a vörös szín iránt való érzőképeség s az illető a vöröst feketének látja. Kiemeltük már Topinard (*Anthropologia* 534. l., magyarul) szerint, hogy «azok a hangok, amelyek bizonyos race-ok agyvelejének halló idegsejtjeit összhangzatos módon ingerlik, más race-nál nem ezt a hatást idézik elő». A szép relativitásának már ez alapja. Hozzájönnek az ethnographiai s historiai járulékok, melyekre csak ráutalunk e helyen s melyek a szép relativ elemének főtenyezői. Ilyenek a szépségtypusok. A hottentot Vénus a milóival szemben. Kelet moll-os rendszere nyugat kevésbbé

moll-os rendszerével szemben. Mindezekről bővebben a pszichológiai részben.

Mindezekből látjuk, mily *tökéletlen jelei* érzeteink a tárgyaknak, a valóságnak. Sokszor több jel egy tüneményre (hő, fény), máskor egy jel többre (a fehérszínnek). *Az érzéki csalódások* is ide tartoznak. A *látszat* szerepe különösen fontos az aesthetikus működésben, ez mindig a látszat után indul. A hold, a naptányér, korong előtte, holott gömbalak. A látóhatár alján úszó hold óriási tányér, nagyobb sokkal az égbolt meredekén haladónál, pedig voltaképp egyazon holddal van dolgunk. A festőnek kötelessége a látszatot követni s az alantlevő holdat nagyobbnak, vörösebbnek festeni.

Jóllehet, hogy ily tökéletlen jelei érzeteink a tárgyaknak, a valóságnak; egész mindenségükben, különféle kapcsolataikban, combinációikban, egymásnak ellenőrző hatása alatt mégis biztos s mondhatnók kimeríthetetlen árnyalatokkal rendelkező képét adják a valóságnak. Csak arra a kecskeméti határbeli vagy hortobágyi gulyásbojtárra hivatkozunk, aki 7—800, sőt 1000 marha közül mindegyikről tudja, ki melyik gazdáé, mindegyiket külön felismeri «mer isz' nincsen két egyforma marha a világon». És érzékiségünknek ép e bár tökéletlen, de mégis oly gazdag s oly gazdagon combinált jelrendszerével kell a művésznek számolnia és főleg a festőművésznek, kinél éppen *merő látszat* a valóság.

A többi érzékekről s aesthetikai szerepükről.

Helytelennek tartjuk azok nézetét (Kant), akik az úgynevezett alsó érzékeket kizárják az aesthetikából. A rózsá-illat aesthetikai élvezet forrása, a legmámorítóbb pedig. Mi csak kevesebb fontosságot tulajdonítunk ezeknek, de nem,

mert talán kisebb aesthetikus élvezet forrásai, hanem, mert közvetlen szerepük az aesthetikai alkotásban nincsen, mert önálló művészetet sem a tapintás. sem az íz-, sem a szag-érzetek anyaga nem alkotott, mint tették a szem s fül érzetei. Közvetlen szerepük nincs az aesthetikában, tehát *a közvetlen művészetekben* sem szerepelnek, hanem *a közvetettben: a költészetben* a virágillatnak, forrásvíznek, mohágynak stb. van helye. Ép ezért foglalkozunk, bár röviden, velük e fejezetben.

Az ízlő érzék szolgáltatja a legkevesebb anyagot az aesthetikai működésnek. A nyelvnek, különösen hátulsó részén előforduló körülárvolt szemölcsseinek ép árokbeli felületén a nyelvet borító hám bizonyos kisterületű átalakult részeivel találkozunk s ezeket kell az ízlés ingerfelvevő helyeinek tartanunk. Ez átalakult sejtcsoportokat alakjuk folytán *ízlő-bimbóknak* nevezzük. E bimbóknak, melyek az ízlő-idegvégek sajátos szerkezetű hámburkolatát képezik, bizonyos anyagok által valószínűleg részben erőművi, részben chemiai úton való izgatása hozza létre ízérzeteinket.

A szaglás szerve az orr. Az orrüreg legmagasabb részén, tetején ugyanis, mely egyirányban esik a szemek magasságával, az orrt kibélelő hámrétegnek olyatén módosult területét találjuk, amelyen közömbös hámsejtek között sajátosan átalakult s az idegekkel összeköttetésbe került úgynevezett *szagló-sejtek* vannak. E szagló-sejtek a szaglás idegvégkészülékei, a szag-ingerek felvevő, azaz idegizgalmakká átalakító helyei.

A virágillat, a rózsa kábító és a jáczint bódító illata, a fenyveserdő gyantás lehellete, a széna, a «júliusi mező» sajátos illatbeli varázsa, viszont fordítva a dögszag visszataszító, undorító, kellemetlen volta ez érzék alá eső ingerek.

E szaglás-ingerek csak légnemű testek lehetnek. A szaglás ugyanis nem egyéb, mint az illető tárgy illó, illékony

részeinek valószínűleg erőművi hatása az idegvégekre. A fentemlített szagló-sejteken kívül azonban az orr nyálkahártyájának érző-idegeire is hathatnak a tárgyak illékony elemei, s mi ezeknek izgalmaikat rendesen összeváltjuk és összevegyítjük a tulajdonképeni szagérzetekkel. Így pl. az ammoniak szagának csipős, szűrös voltát ez érző-idegek izgalmai okozzák.

Ez érzékszervünk érzeteire úgyszólván szavakat sem teremtett a nyelv, ez is kis szerepüket mutatja, tudniillik mint itt mindent, úgy ezt is az emberre érve, amennyiben pl. a kutyánál, különösen a vizslánál igen nagy szerepet játszik. A kutyánál e tekintetben valóságos szagló-térfelfogásról beszélhetünk, ahogy az embernél látó- és tapintó-térfelfogásról (•l'espace visuel et l'espace tactile•) szoktak beszélni. Az állati faj fejlődésére vonatkozó összehasonlító, úgynevezett phylogenetikus vizsgálatok pedig kimutatták, hogy eredetileg a szaglás érzéke volt az, mely a többiekkel szemben először kapott magasabb idegközpontot, amennyiben az állatvilág fejlődésében fellépő agykéreg először csak a mozgató és szagló központok kapcsolására szolgálhatott (Edinger és J. Steiner). Steiner J. szerint az agykéreg, legősből működését tekintve, nem lehetett más, mint a felsőbb érzékidegek legalább egyikének, tudniillik a szaglásnak működéseihez asszociált mozgások általános központja.

A tapintás volna ötödik érzékünk a hagyományos felosztás szerint. Helyesebben cselekszünk azonban, ha itt inkább *a bőr-közvetítette érzetekről (sensibilité cutanée)* beszélünk.

A bőrnek úgy a legfelületesebb, mint a közép-, sőt a legmélyebb rétegeiben ugyanis különféle idegvégződéseket, sőt bonyolultabb szerkezetű idegvégkészülékeket is találunk. Ez idegvégződések és végkészülékek szolgáltatják mindazokat a különféle érzeteket, amelyeket bőrünk útján nyerhetünk, mint a tapintás-, súly-, nyomás-, hő-, fájdalom- és kéjérzeteket.

A bőr által közvetített e különféle érzetek között talá-

lunk már olyanokat is, amelyeket nem mint az érzékszervi érzeteket kifelé, az illető tárgy tulajdonságaként projiciálunk, azaz kivetítünk, hanem testünk állapota gyanánt mindig magunkra vonatkoztatunk. Éles határ e tárgyak tulajdonságaként kivetett, gyűjtőnévvel érzékszervi érzeteknek nevezhető érzetek és a mindig a mi saját testünk állapotára és ebben előállott változásokra vonatkoztatott közérzetek közt, amelyeknek magasabb csoportját szervi érzeteknek nevezik, nem igen állapítható meg. Így láthatjuk, hogy míg a tapintás-érzeteket mindig kivétel nélkül kifelé vetítjük, addig már a nyomás-, hőérzeteket sokszor ugyan mint külső tárgyak tulajdonságát fogjuk fel, mint súlyosabb, melegebb, hidegebb voltát, de sokszor már magunkra vonatkoztatjuk, mint saját testünk állapotát, pl. láznál, hideglelésnél. A fájdalom- és kéjérzeteket már sohasem vetítjük kifelé, hanem bár ugyan valamely külső tárgyat tekintek fájdalom- vagy kéjszerző oknak, maga a fájdalom vagy kéj már mindig közérzet.

A bőr által közvetített e különféle érzetek körében aesthetikus ingerek lehetnek pl. a hűvös nyári éj, friss forrásvíz, a kandalló melege, a tavasz fuvalma, langy lehellete, szóval *a hőmérsék (temperatura)-b eli kellemes*. Érdekes hogy a realistikusabb aesthetikusok (*Aesthetik auf realistischer Grundlage von J. H. Kirchmann*), kik az érzékellemesre (*das sinnlichangenehme*) több figyelmet fordítottak, *a nagyon meleget* és *a nagyon hideget a fenséges* érzését keltőkhöz számítják. A nap s a jégmezők adhattak e mégis túlzott állításra okot. Azt hisszük: ez esetekben nem a meleg, nem a hideg, hanem a nap s jégmezők *nagyságának* érzéki, szembeli képe kelti a fenséges érzését. *Az abszolút hideg* maga nem volna fenséges, pedig a legnagyobb hideg.

Továbbá aesthetikus ingerek lehetnek ez érzetek körében pl. még: a lágy moh-ág, a ló rugalmas háta, a selymes

bőr, bársony, a puha haj, a dobogó kebel; a sziklák merevsége hozzájárul nagyságuk, égbetörekvésük fenségéhez.

Mínthogy a bőr különféle érzetei átvezettek már a közérzetekhez, nem mulaszthatjuk el itt megemlékezni azokról az egyéb fontos érzetokről, melyek egészen a közérzetekhez tartoznak. Ezek között legfontosabbak az úgynevezett *izom-érzetek* vagy *kinaesthetikus érzetek*, amelyek tulajdonkép abban nyilvánulnak, hogy tudomásunk van testünk, végtagjaink helyzetéről, valamely mozgás végrehajtásánál megtudjuk ítélni egészen pontosan az izomösszehuzódás szükséges fokát. Innen van, hogy teljes sötétben, különösen ismert lépcsőn egész biztonsággal képesek vagyunk fölmenni, vagyis sötétben is egészen ki tudom számítani a lábak emelésének fokát. Ez izomérzet alapjául bizonyos, az izomban végződő érző-idegek szolgálnak.

E közérzetekhez tartoznak a szomjúság, éhség, undor, émelygés, a hányás előérzetei, ez úgynevezett *cenaesthetikus érzetek*. Ezek mind ily közérzetek, amelyek tulajdonkép bizonyos szervek állapotától függenek s ép azért nevezhetjük őket szervi-érzeteknek.

Dr. Pekár Károly.

A BUDGET-JOG ÉS GYAKORLÁSA.

— Második közlemény. —

A budget elkészítésének methodusában az angol parlamenti rendszer nyújtja a leglelkiismeretesebb mérlegelés képét. Minden kiadási tétel már az év elején a ház ítétele alá van bocsátva. Mindenik tárca elkészíti «Estimates»-einek vastag kötetét, mielőtt még a tulajdonképeni költségvetés beterjesztetnék. Így jő létre az «Army-Estimates», «Navy-Estimates», «Civil Service Estimates» — megannyi vaskos quart-alakú kiadványok, tele számokkal s a kiadási szükségletek legapróbb részletezésével. Ezekre a jelentésekre alapítja aztán a pénzügyminister a jövő évre kimutatandó szükségletek mérvét, valamint a mult év tényleges bevételeire. Ha adó lesz kivetve, egyedül a parlament illetékes eldönteni, mi legyen ez az adó. A lordok házáat veto-jog illeti. Visszautasíthat *en bloc* egy pénzügyi törvényt, de mihelyt az alsóház jóváhagyását adta egy adóhoz, a felsőház többé nem módosíthatja. Rendszerint, bár nem mindig, a pénzügyminister javaslatát az alsóház elfogadja, s még ha nincsenek is részletezve, ritkán kifogásolja kiadási tételeit. A házról föltételeztetik, hogy az «Estimates»-ekkel részletesen foglalkozva, «Comity of Supply»-vé alakul át, s minden tételt szentesít a három vaskos kötetben, de tagjai rendesen alig bírnak elég tudomással a részletekről, hogy beható kritikát gyakorolhas-

sanak, legfeljebb azt lehet mondani a bizottságról, hogy lehetlenné teszi a flagráns visszaéléseket.

Ennek különben leghathatósabb eszköze az a szigorúság, melylyel minden pénzügyi év számadásai azon évvel befejeződnek. Mihelyt márczius 31-ike elmulik, a mérleg mindkét felől bezárul s hitel csak a tizenkét hónapon át tényleg befolyt összeghez képest vétetik igénybe s kivéve a consolidált államadósságot, minden fölhatalmazás a kiadásokra rögtön megszűnik. Ha egy rendkívüli hitel engedélyezett s ha az, mint gyakran megtörténik, a folyó pénzügyi év alatt nem merített ki egészen, a kormánynak nincs többé joga ahhoz nyúlni. A parlamentnek meg kell azt újítani, mielőtt egy fillért is felhasználhatnának belőle, s ugyanez az eset áll az el nem költött rendes dotatióknál. E szigorú gondoskodás mellett a deficitnek minden eltitkolása s a bevétel és kiadás összezavarása ki van kerülve. Minden év maga helyett beszél s minden évben a kormány *de novo* kell hogy benyújtsa «Estimates»-eit.

Más rendszer uralkodik a continens némely államaiban, így Francia- és Spanyolországban. Ott az egy évre megszavazott közadó, melynek hátralékai nem folynak be az év bezárását követő tizenkét-tizennyolcz hó alatt, egészben arra az évre tekintetik kötelezettnek, melyben kivettetett, s az egyszer megszavazott hitel megszavazottnak tekintetik mindaddig, míg el nincs költve, úgy hogy a kiadás gyakran egészben azon év terhére esik, melyben megszavaztatott.

Természetesen ily rendszerből a legnagyobb bonyodalmak támadhatnak s mindig eltelik három-négy év, mielőtt az ország tisztába jöhetne az iránt, hogy mi hát egy adott évnek végleges kiadása. Hiszen ily módon nem nehéz ezt a fontos tényt teljesen eltitkolni a nemzet előtt, s hogy ez meg is történik, azt könnyű lesz elhinnünk. De még ha nem történnék is, a rendszer olyan, mely az eltitkolás útját mindig nyitva tartja, s még Franciaországban sem könnyű igen sokszor, daczára

a gondosan megválasztott budget-bizottságoknak, kitudni az ország költségvetési mérlege valódi állását. Egyik év adóhátrálékai összeesnek a másik év adóhátrálékaival, a régi hitel az új hitellel, s a teljes zavar közepette az igazság elhomályosul. E tekintetben az angol rendszert mintaszerűnek kell tartanunk, ellenben a német kormány, mely némi részben utánozni kezdte azt, most közeledni igyekszik a francia eljáráshoz a maga két évi budgetjeivel.

Azt az elvet is, mely ma már minden költségvetésnek közös elve, hogy a parlament által megszavazott összeg csakis bizonyos meghatározott czélokra fordítható, már II. Károly alatt elfogadta Anglia. E nagy reformról mondja Hallam, hogy az a törvényhozásnak ellenőrzést biztosított a végrehajtó hatalommal szemben, vagy jobban mondva, annyira részesítette ezen hatalomban, hogy semmi kormányzás nem állhat immár fenn közreműködése nélkül.

De más tekintetben is messzemenő biztosítékokkal van gondoskodva az angol parlament ellenőrzéséről. A külön Audit Departement feladata az egyes kiadási számadások felülvizsgálása, s ha ez nem volna elég, a ház minden évben tagjaiból egy külön bizottságot alakít, mely viszont a maga részéről az Audit Departement-ot vizsgálja felül. A teljes pénzügyi év minden számadása azon bizottság elé kerül vizsgálat végett. Rendszeren a ház legtapasztaltabb üzletemberei a tagjai ennek a bizottságnak, s jelentéseik gyakran becses adatokat és hasznos útmutatásokat szolgáltatnak a költségek tekintetében. Egy ily testület rövidebb idő alatt több jót végez, mint maga a Committee of Supply-vé alakult ház, mely reggeli ülései alatt pár órán keresztül végez a legfontosabb tételekkel. Itt behatóan utánanéznek, hogy bizonyos kiadások okait mik idézték elő, vitatkozásokba bocsátkoznak egyes hitelkérek, külön kiadások és fedezetek felett, igaz, hogy főkép a kormány utasításához és előterjesztéseihez

tartva magukat, azonban mégis bizonyos függetlenséggel és önállósággal. Természetesen ez a testület sem ölelheti fel az ügyeknek egész körét, melyet az egyes tárczák rendelkezésekre bocsátanak, csakis egyes töredékeit s a szükségletek nagy zömével nem birkózhatik meg.

Igaz, hogy az angol pénzügyi ellenőrzésnek is megvan a maga gyengéje, az *audit office* nem elég független, mert alá van rendelve a kincstárnak, a felelősség túlságosan összpontosul az *accounting officer*-ekben, de viszont nagy előnye a gyorsaság. Rendesen a pénzügyi év végét követő január 31-ik napján, tehát az 1895—96-ik pénzügyi év számadásainál az 1897. év január 31-én a számadások már felülvizsgálva és igazolva vannak s 15 napra rá már a kamara tárgyalja a jelentést. Augusztus kezdetén már a kamara helybenhagyhatja a hiteltüллépést vagy virement-okat. Tizenhat hóval a pénzügyi év befejezése után a költségvetés minden tétele el van intézve.

Franciaországban egész az 1818. évig csak netto-budget volt szokásban, azaz a kezelési és behajtási költségeknek leszámításával készített budget, a mi nemcsak az adófizető polgároknak valódi terheiről nem nyújthatott teljes képet, de az állami szolgáltatások valóságos költségeiről sem.

Különben a budget-jog itten is százados küzdelem eredményeit tünteti föl. Már a régi monarchia alatt elv volt, hogy az adókat a nemzetnek vagy képviselőinek szabadon kell megajánlani, mielőtt behajthatók volnának. A kormányok törekvése azonban állandóan arra irányult, hogy kivonják magukat ez elv alól; s ez sikerült is 1614-től kezdve. Ez volt oka aztán, hogy 1789 óta a harmadik rend minden utasítása, s a nemesség és papság nagy része is a meg nem ajánlott adók kicsikarása elleni alkotmányos garantiák helyreállítását sürgette. 1789. augusztus havában az alkotmányozó gyűlés engedve a csaknem egyhangú óhajtnak, kimondotta,

hogy a polgároknak jogukban áll önmaguk vagy képviselőik által állapítani meg a közadózás szükségét, azt szabadon ajánlani meg, felhasználását ellenőrizni, mennyiségét megszabni, épen úgy kivetési módját, behajtását és tartamát. Az 1791. szeptember 14-iki alkotmány e jogot kizárólag a nemzetgyűlésre ruházta. Azonkívül kötelezte a ministereket, hogy minden évben az ülésezések megkezdésénél a törvényhozótestület elé terjeszszék a tárczaik körében teendő kiadások áttekintését s számoljanak be az előzőleg megszavazott hitelek felhasználásáról.

Ily előzmények után mondta ki a convent a III. évi alkotmányban, hogy: «a közadókat minden évben a törvényhozó gyűlés szabja és állapítja meg. Azok meghatározása egyedül az ő joga. Azonban egy éven túl nem érvényesek, ha kifejezetten meg nem újítatnak. A törvényhozói testület oly adónemeket hozhat be, a milyeneket szükségesnek tart, de minden évben ki kell vetnie a földadót és személyi adót.

Ehhez járult a VIII. évi alkotmány 56-ik czikke, mely szerint: «a ministerek egyike az államkincstár kezelésével különösen megbízatik, s ez biztosítja a bevételeket, elrendeli a törvény által megjelölt fizetéseket és értékműveleteket. Semmit sem fizettethet másként, mint törvény alapján és az azonemű kiadásokra meghatározott értékmagasságig». Tudvalevő, hogy az 1814. évi ápril 3-iki senatusi határozat indokai közt, mely I. Napoleon letételét kimondotta, első sorban az a vád foglaltatott, hogy a császár szét tépte az alkotmányos alapszerződést, s törvényen kívül vetett ki és hajtott be adókat.

Úgy az 1814-iki charta, mint az 1848. november 4-iki alkotmány ismételten megszabták, hogy minden adó csak törvény alapján vethető ki és hajtható be, s hogy az egyenes adó csak egy évre, a közvetett adók ellenben több évre állapíthatók meg.

Továbbá a francia alkotmány a törvény kezdeményezési jogát egyaránt megadja a senatusnak és a kamarának. Mindamellet a pénzügyi törvények első sorban a kamara elé terjesztendők az azáltal szavazandók meg, az 1875. évi február 24-iki alkotmány 8. §-a értelmében, mely első ízben helyettesítette az «adótörvény» addig használt kifejezését az általánosabb jelentésű «pénzügyi törvénnyel».

Vajon ebben csak egyszerű prioritási jog lappang-e? S a senatus visszaállíthatja-e a kamara által elvetett hitelt? De ha erre igennel felelünk és ha utóbb a kamara ragaszkodni fog mégis első szavazatához, akkor hogyan oldódik meg a conflictus? A budget egyszerű elvetésével-e? Ez nem tehető fel. Vagy pedig a budgettörvénynek a kamara által elfogadott számszerűségében való kihirdetésével, mely esetben a senatus által bevett s a kamara által el nem fogadott tételek úgy tekintetnének mint végleg visszavetettek? De ezzel ki lenne játszva ismét az alkotmányos elv, mely azt követeli, hogy a törvények csak a két kamara általi megszavaztatás után legyenek kihirdethetők. Mert a budgetnél maga a szám képezi a törvényt s ha a két kamara egyike magasabb számot szavazott meg, mint a másik, nem lehet azt mondani, hogy a kisebbik szám törvényerőre emelésével, mivel az a nagyobbban befoglaltatik, a két kamara által elfogadott szöveg hirdettetnék ki.

Ezt a vitás kérdést érdekesen világította meg és döntötte el Gambetta az 1876. évi december 28-iki francia kamarai ülésen, mint a budget-bizottság akkori elnöke. Ha a kormány — úgymond — egy pénzügyi javaslatot terjeszt be, melyet a kamara elvet, akkor a senatushoz küldött budgetben misem marad a kormány indítványából. Csak akkor elevenedhetnék az fel, ha a senatust pénzügyi kérdésekben személyes iniciativa illetné. Mikor a pénzügyminister a kamarához egy pénzügyi javaslatot nyújt be, ez egy ministeri indítvány,

mely legalis életet csak abban az esetben nyer, ha a kamara ahhoz ratificatióját adta. Ha a kamara nem adott neki ilyen módon törvényes életet, akkor egyéb sem marad belőle egy üres lapnál. Ha a másik kamarának nincs kezdeményezési joga, akkor nem vizsgálhat és szavazhat meg egy hitelt, csak ha a képviselői kamara is megszavazta.

Ellenkező nézetet fejezett ki ugyanazon az ülésen Jules Simon, a kinek felfogását aztán a kamara is magáévá tette. Abból, hogy a senatusnak nincs kezdeményezési joga, szerinte nem következik, hogy ne lenne joga a kamara által törölt hiteleket is visszaállítani. Csakhogy ez nem állapít meg semmi kötelezettséget a kiadásokra. Egyszerűen a senatus indítványáról lesz akkor szó, törvénynyé azonban csak akkor válnék, ha a kamara is kijelentené hozzá csatlakozását.

A mi a francia budget technikai kitejlődését illeti, az első császárság alatt a törvényhozás a budgetet még csak «en bloc» szavazta meg. 1815-ben a «chambre introuvable» a legkisebb részletek bírálatába is belebocsátkozott. Az 1817. márczius 25-iki törvény 151. és 152. szakasza aztán elrendelte, hogy a ministerek mindegyike a maga budgetje különböző fejezetei közt ossza fel az általános költségvetés által az egyes tárczáknak engedélyezett összeget. Ennek megfelelőleg a kamara nem a kiadásokat szavazta meg, a mi a budget specialisatióját kívánta volna, hanem csak hitelt nyitott és pedig minden fejezethez külön hitelt s minden tárcza részére egy általános hitelt. Ha valamely szakasz módosítás alá került, azt tárgyalásra bocsátották, s ha a kiadás fölöslegesnek mutatkozott, a kamara helytelenítését fejezte ki, de nem törölte el különösen a kiadási szakaszt, hanem megfelelő arányban leszállította a fejezetek külön hitelét s az egész tárcza általános hitelét.

Tíz évig tartott ez így, a mikor 1827-ben egy, Villèle pénzügyminister indítványára hozott határozat kimondotta,

hogy ezentúl a kamara czímenként fogja a költségvetést megszavazni, módosítások a rovatokhoz is benyújthatók, de elfogadás esetén az egész címre kiterjed a módosítás. A júliusi monarchia azonban helyreállította a fejezetenkénti részletezést s a kamarák ellenőrzési jogát oly komolylyá tette, hogy ezentúl semmi hitel sem volt elvonható azon rendeltetéstől, melyet a törvényhozás szavazata szánt neki.

A parlamenti rendszerrel együtt azonban a fejezetenkénti specialisatio is eltűnt s az 1852. évi december 25-iki senatus-consultus visszament a tárczánkénti szavazás rendszerére, melynek keretén belől császári rendelet szabályozta a hitel fejezetenkinti elosztását, megengedve az átruházást is egyik fejezetről a másikra. Ezt azonban a jelenleg is érvényes 1871. évi december 16-iki törvény végleg megszüntette s újból helyreállítva a budget fejezetenkinti megszavazását, egyidejűleg rendezte a rendkívüli és póthitelek kérdését is, a melyek, mint mindennemű hiteltűlések, egyébiránt már 1817-ben eltiltattak, úgy hogy a póthitel-engedély azóta csak a legsürgősebb esetekre szoríttatott, s akkor is csak a kamara legközelebbi ülésén való bejelentés kötelezettsége mellett.

Különösen a póthitel és a rendkívül hitel közötti különbséget élesen taglalja az 1879. évi december 6-iki francia törvény, melynek második szakasza értelmében póthitel az, a mely egy, már a költségvetésbe beállított szükséglet igazolt elégtelenségén kíván segíteni, s tárgya egy már megszavazott szükséglet fedezése, annak természetes módosítása nélkül. Ellenben rendkívüli hitel az, melyet sürgős és előre nem látott körülmények tesznek szükségessé, s tárgyuk egy új szükséglet, vagy pedig egy, a pénzügyi törvényben már beállított szükségletnek kiterjesztése a törvény által megállapított határokon túl. Minden rendkívüli hitel külön tételként kell hogy szerepeljen azon év költségvetése keretében, melyre

megállapított, hacsak a hadügyi és tengerészeti költségvetésnél nem áll elválaszthatatlan összefüggésben egy más létező tétellel. Ha a kamarák el vannak napolva, akkor a rendkívüli és póthitelek ideiglenesen államtanácsi határozattal is megállapíthatók, ministertanácsi tárgyalás és jóváhagyás után, de a kamarák összeülése után legalább tizenöt nappal a kamarák jóváhagyása alá terjesztendők. Oly rendkívüli hitelek azonban, melyek egészen új kiadási ág fedezetét célozzák, nem állapíthatók meg törvényen kívül.

Budget-gyakorlatunk némileg eltér az itt kifejtett általános elvektől. Eltekintve a közösügyi költségek fedezésénél fölmerülni szokott rendkívüli és póthitelektől, átruházásoktól és elszámolási felhatalmazásoktól, példának okáért az 1876. évi XXV. t.-cz. a Horvát-Szlavonországok befolyt adóhátrálékai-ból a nevezett országokat illető százalék kifizetését az 1876. évi költségvetés rendkívüli kiadásainak egészen új czíme alatt engedélyezte, mint póthitelt, a mit a budget-technika szempontjából sehogy sem találhatunk kifogástalannak, valamint ugyanazon szempontból képezheti kritika tárgyát az 1876-iki rendkívüli árvizek folytán az ország több részében szükségessé vált óvintézkedések megtételére az 1876: XLIII. t.-cz. által szintén póthitelként engedélyezett s csupán zárszámadásilag elszámolandónak rendelt 280.000 frt stb.

De ismeretes, hogy a kiegyezés teljesen készületlenül találta meg államgazdálkodásunkat a költségvetés helyes financ-technikája szempontjából fölmerülhető jogos igényekkel szemben. Az 1867. évnek még nem is volt rendes költségvetése; az akkori kormány az országgyűléstől kért felhatalmazást arra, hogy az adókat az előbbi kormány által megállapított költségvetés alapján behajthassa. A költségvetés rovatainak felosztása is előbb csak a rendes, rendkívüli kiadásokkal szembeállított rendes, rendkívüli fedezetekre, 1871-től pedig, a pénzügyi bizottság indítványa folytán, rendes, rend-

kivüli, s azután hitel- és pénztárműveleti bevételekre és kiadásokra — még a régi slendrián volt s épen nem alkalmas az ország financiai valódi képének feltárására. Csak 1876-ban Széll Kálmán ministersége alatt tette magáévá budgetünk az olasz költségvetés helyesebb felosztását rendes és átmeneti, továbbá beruházási tételekre.

A mi a költségvetési számadások felülvizsgálását illeti, erre nézve 1867-ben Lónyay egyelőre addig is, míg az állami számvevőszék felállíttatnék, a bécsi főszámszék segítségét vette igénybe. 1868-ban aztán, illetőleg 1867 végén ugyancsak Lónyay minden ministerium kebelében külön számviteli osztályt szervezett, melynek feladatául tűzte ki az állam összes bevételeit és kiadásait, az államvagyon kezelési fejlődését havi időközökben összpontosítva visszatükröztetni és az elszámolási eljárást ellenőrizni. Ezen közeg segítségével készültek el az 1868-iki zárszámadások is.

Természetesen az állam ezen főkönyvelési osztálya, mint alárendelt hivatal, a függetlenségnek egyáltalán nem bírt még azokkal a biztosítékaival, melyekhez a közvélemény méltán kötötte a sikeres ellenőrző működés föltételeit. Így aztán a pénzügyi bizottság a költségvetések tárgyalása alkalmával ismételve hangsúlyozta egy ellenőrző számszék föllállításának szükségét, s ebben a közvélemény is támogatta.

Különösen az 1868-iki zárszámadásoknak 1869 októberében történt bemutatása alkalmával a pénzügyi bizottságnak e tárgyban beterjesztett jelentése kívánta sürgetőleg, hogy azt már a legközelebb felállítandó államszámvevőszék vegye vizsgálat alá.

A pénzügyi bizottság e javaslata azonban nem találkozott sem a többség, sem a kisebbség helyeslésével. A bizottság ellenzéki tagjai ugyanis, élükön Zsedényivel, különvéleményt jelentettek be, míg a többség részéről Juszth József adott be indítványt, mely a számadások tételenkinti átvizsgálását egy,

a ház kebeléből kiküldendő hétfagú bizottságra kívánta ruházni, míg a fölállítandó államszámvevőszéket csak a számadások számtani megvizsgálására, az egyes tételek igazolására, az összegek összehasonlítására kívánta utasítani. Ehhez képest a zárszámadás mindössze három retortán ment volna keresztül s föntartatván a számszéknek is a számtani felülvizsgálat, az országgyűlés feladata csupán annak constatálására kellett hogy szorítkozzék, hogy a valóságos kiadások megfeleltek-e az 1868-iki budgettörvény tételeinek s vajjon a kijelölt előirányzatot megtartotta-e a ministerium?

Szemben ezzel Ghyczy Kálmán határozati javaslata az államszámvevőszék haladéktalan fölállítását sürgette, oly célból, hogy annak a zárszámadások kiadtván, jelentésével ellátva aztán országgyűlési tárgyalás alá vétessenek.

Nagy és éles vita fejlődött ki ez indítványok fölött, melyben Lónyay, a többség álláspontját védve, hivatkozott alkotmányos szempontból az 1848: III. törvenyzikkre, mely 37. §-ában egyenesen az országgyűlésre bízta a számadások felülvizsgálását, midőn ekkép rendelkezik: A ministerium az ország jövedelmeinek és szükségének kimutatását s a multra nézve az általa kezelt jövedelmekről való számadását országgyűlési megvizsgálás s illetőleg jóváhagyás végett évenként az első táblának bemutatni köteles. De az 1867: X. t.-cikk szavaiból is világos volt, hogy a számadások országgyűlésileg tárgyalandók és jóváhagyandók, s hogy tehát az országgyűlésnek, nem pedig egy, még csak ezután rendszeresítendő hatóságnak feladata azok iránt még az év lejárta előtt határozatot hozni; sőt az 1868-iki számadásokra nézve legalább is kétségesnek állították — habár mi korántsem osztjuk ezt a felfogást — hogy vajjon még egy új törvény is bírhatott volna-e visszaható erővel, miután azok még az 1848-iki, illetőleg 1867-iki törvény alapján lettek bemutatva.

A ház ugyan 125 szóval ezúttal elfogadta a többség

indítványát, de az állami számvevőszék felállítása elől azért maga a kormány sem térhetett ki többé, nem különösen azért, mert a számviteli ügy elforgácsolása s az egyes ministeriumok alá rendelése nem felelhetett meg valóban a számviteli s ellenőrzői feladat igényeinek. A kérdés csak az volt, hogy hogyan illesztessék be alkalmasan az államszámvevőszék a parlamentaris kormányzat keretébe. Különösen acuttá tette a pénzügyi ellenőrzés kérdését a Lónyay-kormány harmadik, 1870. évi költségvetési gazdálkodása is, melyben a rendkívüli kiadások és póthitelek szokatlan magasságra emelkedtek; így az igazságügyministerium 270.758 frtnyi és a közoktatásügyi ministerium 733.063 frtnyi póthitelén kívül még a honvédség felszerelése is öt millió póthitelt vett igénybe.

Az államszámvevőszék felállításáról és szervezéséről benyújtott kétrendbeli törvényjavaslat közül egyik, melyet Várady Gábor nyújtott be, az ellenőrzés jogát a legnagyobb mértékben kívánta kiterjeszteni a kormány pénzügyi működésére, míg ezzel szemben Lónyay javaslata méltán eshetett ama kifogás alá, hogy a legfőbb számviteli hatóság függetlenségét nem biztosítja eléggé, midőn az állami számvevőszék elnöke kinevezését a miniszerelnök fölterjesztésétől s Ő felsége elhatározásától tette függővé.

Az ennyire szétágazó nézetek némileg összeegyeztetést nyertek az osztályokban és a központi bizottságban, úgy hogy a kormány és az ellenzék együttes hozzájárulásával egy új törvényjavaslat szerkesztetett, melynek megállapodása értelmében a számszék elnökének kinevezése nem a miniszerelnök előterjesztésére, hanem a képviselőház jelölésére történik három egyén közül és pedig élethossziglan, viszont a számtanácsosokat az államszámvevőszéki elnök javaslatára s a miniszerelnök ellenjegyzése mellett Ő felsége, végül a segéd- és kezelő személyzetet maga az államszámvevőszéki elnök nevezi ki.

Két pontban azonban mégis eltért az ellenzék álláspontja s nézeteit ezekre vonatkozólag különvéleményben is formulázta, kijelentve, hogy azok elfogadásától teszi függővé a törvényjavaslatnak harmadik felolvasásában való megszavazását.

Az egyik pont vonatkozott arra, hogy az államszámvevőszéknek kötelessége legyen ügyelni, hogy minden utalványozás csak a költségvetési törvény fölhatalmazása alapján történjék s hogy ez utalványozások megfeleljenek a törvény tételeinek s ne haladják felül az ott kitett összegeket. Minderről az államszámvevőszék évnegyedenként tartozzék jelentést tenni a kormánynak, s ha ezen vizsgálatai közben a számvevőszék a költségvetési törvény és az utalványozások között eltérésnek jönne nyomára, erről a háznak azonnal jelentést tegyen, nem várva be a zárszámadások beterjesztését sem.

A többség ehhez a módosításhoz nem járult hozzá, mert elégségesnek vélte, ha a számszék az ily eltéréseket csak évi jelentéseiben említi is föl, mikor a kormány is megteheti rá észrevételeit s így a ház az egész ügyet világosan láthatja. Ki akarta már eleve zárni ugyanis az alaptalan gyanúsítások és vádak lehetőségét, melyek hevenyészett jelentésekre s egyoldalú információkra alapítva, könnyen alkalmasok volnának a pártélet túlzásainak fegyvert adni a kezébe. Másfelől azonban az 1848: III. törvénycikkre való hivatkozással, mely a számadások benyújtását a kormány kötelességévé teszi, a többség visszautasította az ellenzék azon követelését is, hogy a zárszámadások benyújtása az államszámvevőszék elnökére bízassék. Mindezekben az 1870: XVIII. t.-cz., midőn a törvényhozás és az államszámvevőszék közti érintkezést csak a ministertanács közvetítésével tette lehetővé, tagadhatatlanul megfosztotta legfőbb számveteli hatóságunkat önállósága legbecsesebb attributumától, s azon kezdeményezéstől,

mely az államélet e fontos intézményét alkotmányosságunk és a budgetjog valódi bástyájává tudta volna emelni.

Egy további collisio esetét szolgáltatta az államszámvevőszéki elnök kinevezése a képviselőház és a főrendiház között. A főrendiház támaszkodva arra, hogy nekik a választás alá eső országos méltóságok betöltésében mindig részük volt, így 1848 előtt a nádor, azután pedig a koronaörök választásában, magoknak a számvevőszéki elnök candidatiójában is részt igényeltek. A képviselőház többségének hozzájárulása ezen óhajhoz minden nehézség nélkül meg is volt nyerhető, nem úgy azonban az ellenzéké, mely főleg azon okból támasztott nehézségeket, nehogy a főrendiház, melyet a javaslat szerint ép úgy mint a ministerek vád alá helyezésénél, az állami számvevőszék elnöke vád alá helyezése esetében is a bíraskodás illetett, ily módon a kijelölést és bíraskodást egy kézben összpontosítsa. Természetesen azonban ennek a kifogásnak minden alapossága elesik, ha tekintetbe vesszük, hogy hiszen a képviselőház is egyesíti kezeiben, ha nem is az ítélkezés, de a vád alá helyezés és a kijelölés jogát.

Mindamellet az ellenzéknek az 1870. márczius 31-iki ülésen sikerült a főrendiháznak ez irányban tett módosítványát két szavazattöbbséggel leszavazni s az eredeti szerkezetet fentartani. Mikor azonban a főrendiház második üzenetében is ragaszkodott módosítványához, ez a másodszori tárgyalásnál el is fogadtatott s így módosult az 1870: XVIII. t.-cz. 6 §-a akként, hogy «az állami számvevőszék elnöke a képviselőház kezdeményezése folytán *az országgyűlés által kijelölt* három egyén közül Ő Felsége által a miniszerelnök ellenjegyzése mellett neveztetik ki.»

De egész az 1889-iki országos határozatig kellett várni, hogy a hitelgazdálkodás egészségesebb elvei érvényesüljenek. Ez országos határozat proclamálta első ízben a következő elveket:

A folyó évi hitel a következő év költségeinek fedezésére nem utalványozható.

A naptári évből fenmaradt hitel terhére még a következő év első negyedében (pótkezelési időszak) lehet utalványozni oly kiadásokat, melyek jogcíme a megelőző évben gyökeredzik;¹ a mennyiben pedig a hitel a pótkezelési időszak végeig sem lett kiutalványozva, az elévül és csak a törvényhozás újabb felhatalmazása (megszavazás) alapján vehető igénybe.

A megelőző évből fenmaradt építkezési, valamint építkezési jelleggel bíró átalakítási vagy felszerelési hitelek a pótkezelési negyed végeig az esetben is kiutalványozhatók, ha a munka, a melyre vonatkoznak, nem fejeztetett ugyan még be, de már elrendeltetett. Ez esetben a kiutalványozás a rendelkezésre maradt hitelen belül, a valószínűség szerint szükségesnek mutakozó összeg erejéig a pótkezelési negyed végeig oly kikötéssel történhetik meg, hogy annak tényleges felhasználása, illetőleg kifizetése csak a teljesített munkának vagy szállítmánynak megtörténtét igazoló szabályszerű okmányok alapján fog annak idején eszközöltetni.

Az utólagos felhasználás céljából ekkép kiutalványozott hitelek az állami számvevőszéknek a kiutalványozással egyidejűleg mindig külön is tudomására hozandók, s mint terhelő hátrálékok, úgy az állami számvevőszéknél, mint az utalványozó hatóságok számvevőségeinél is külön nyilvántartandók. Az utalványozó hatóság vagy számvevőség minden hó végével, a melyben ily kiutalványozott hitelek tényleg érvényesítettek, az érvényesítésre vonatkozó intézkedéseket külön hátrálék-kezelési jegyzékbe foglalva, a folyó évet megillető

¹ Újabb időben ennek daczára az állami számvevőszék azt az állandó gyakorlatot követi, hogy az év végeig felhasználatlanul maradt hitelmaradványokat a központi pénztárba bekéri.

utalványozási jegyzékkel együtt tartozik az állami számvevőszéknek megküldeni.

Az utólagos felhasználás céljából kiutalt hitelek rendszerint a tárgyévet követő számadási év végeig használandók fel, s a mennyiben ezen ideig fel nem használtatnak, de felhasználásuk még célba van véve, ez a körülmény a tárgyévet követő évre vonatkozó zárszámadásban a minister részéről indokolandó.

Ha a felhasználás a tárgyévet követő második számadási év végeig sem történnék meg, a fel nem használt hitelösszeg törlendő, s szükség esetén a törvényhozástól mint új hitel kérendő.

II. A részletes költségvetés alapján egy összegben megszavazott hitel, csakis a részletes költségvetés elfogadott rovatai, alrovatai és a költségvetést kísérő ministeri indokolásban kitüntetett célokra használható fel s az átruházás csak a rovatok és alrovatok keretén belül gyakorolható. Ha a részletes költségvetés alkalmával előre nem láthatott körülmények miatt évközben oly költségek utalványozása válik szükségessé, a melyekről sem a részletes költségvetésben, sem pedig az azt kísérő indokolásban említés nem tétetik, ezen utalványozások a zárszámadásban még az esetben is indokolandók, ha azok a természetőknek megfelelő rovatokon elszámolva túlkiadást nem is idéznek elő.

III. Minden törvényjavaslatban, mely a kiadásokról intézkedik, intézkedés teendő egyszersmind a fedezet módozatai iránt is.

A költségvetési törvény keretén kívül a kormány által külön felhatalmazás alapján eszközendő kiadások és bevételek, a felhatalmazást nyújtó törvényben lehetőleg számszerűen megállapítandók, vagy ha a számszerű megállapítás magában a törvényben nem eszközölhető, azok összege legalább hozzávetőleg a törvényjavaslat indokolásában jelzendő. Az ily

kiadások és bevételek, akár meg voltak eleve számszerűen állapítva, akár nem, hivatkozással a felhatalmazásra, a zárszámadásokban a költségvetési törvény hasonló természetű kiadásai, s illetőleg bevételei között számolandók el, s ha számszerűen meg vannak állapítva, a megállapítás összegével, ha pedig nem, az utalványozás, illetőleg előírás összegével a költségvetési törvény előírányzati összegei is emelendőek.

IV. Az illető ministerek gondoskodnak arról, hogy az alattok álló és utalványozási joggal felruházott hatóságok főnökei minden felmerülhető túlkiadást, előírányzat nélküli kiadást és hitel-átruházást felettes hatóságuknak s illetőleg az érdekelt miniszternek előzetesen s oly időben tudomására hozzanak, hogy a költségvetési törvénytől eltérő minden kiadás tekintetében idejekorán határozhasson.

Altalában véve a költségvetési törvénytől eltérő minden kiadás rendszerint csakis a pénzügyminiszter előzetes beleegyezésével történhetik; halasztást nem tűró esetekben pedig az intézkedés egyidejűleg a pénzügyminiszternek s azután a ministertanácsnak tudomására hozandó.

V. Egyes építkezésekre vagy más célokra. kölcsönök és egyéb hitelműveletek csak a pénzügyminiszter útján, vagy annak hozzájárulásával létesíthetők, s a rendes administratio keretén túlmenő terhes szerződések, ha több évre szólanak, csakis a pénzügyminiszterrel egyetértőleg a ministertanács hozzájárulásával köthetők. Magától értetik, hogy a törvényhozás budget-jogának megóvása végett minden szükséges kiadás és minden bevétel a költségvetésben előírányzandó s a törvényhozás előzetes felhatalmazása nélkül semmiféle nagyobb és hosszabb időre terjedő kötelezettséggel járó építkezés meg nem kezdhető s más terhelő szerződés nem köthető.

VI. Az illető ministerek gondoskodni tartoznak, hogy az alattok álló s utalványozási joggal felruházott hatóságok

mellett működő számvevőségek és számvevőségi közegek hitel-túllépéseket, előirányzat nélküli kiadásokat és hitel-átruházásokat magukban foglaló utalványokat csak azon esetekben ellenjegyezzenek, a melyekre nézve az utalványozó hatóság a költségvetési törvénytől eltérő utalványozásra a ministertől a külön felhatalmazást megnyerte; a ministeri számvevőségek pedig minden, a költségvetési vagy azt kiegészítő törvénytől eltérő utalványozás ellenjegyzése előtt, az eltérésről a minis-ternek jelentést tenni tartoznak, s az ellenjegyzést csak ennek meghagyása alapján teljesíthetik. Úgy ezen, valamint általában mindazon esetekben, a melyekben akár az utalványozó hatóság, akár a ministeriumok mellé rendelt számvevőségek oly utalványokat ellenjegyeznek, a melyek túlkiadást, előirányzat nélküli kiadást vagy költségvetésileg nem engedélyezett hitel-átruházást idéznek elő, kötelesek azokat az utalványozási jegyzékben az állami számvevőszék azonnali figyelemztetése végett «Rendeletre» jelzéssel ellátni.

A mennyiben a törvényhozás által engedélyezett évi hitellel szemben a számadási év folyamán túlkadások, előirányzat nélküli kiadások és hitel-átruházások fordulnak elő, az állami számvevőszék az utalványozások nyilvántartási könyvében foglalt adatok alapján, minden évnegyedről az évnegyedet követő második hónapban az illető érdekelt minis-ter előzetes értesítése mellett — a ministertanács útján — az országgyűlésnek jelentést tenni tartozik.

A törvényhozásnak lehető korai értesítése végett tartozik a kormány az állambáztartást szabályozó törvényektől nagyobb eltérést okozó minden kiadást előzetesen — a mennyiben pedig ez lehetséges nem volna — utólagosan, az előbbi pontban említett évnegyedes kimutatások betérjesztéseig bejelenteni, hogy a törvényhozás az említett évnegyedes kimutatások, illetőleg a zárszámadásokkal együtt intézkedhessék.

Az állami közigazgatás bármely ágában a számvitel- és ellenőrzésre, valamint a pénz- és értékekezelésre vonatkozó szabályrendeletek és utasítások, a mennyiben az utóbbiak nem pusztán a szabályrendeletekben lefektetett elvek kitejtését, hanem azoktól eltérést foglalnak magukban, mielőtt kibocsáttatnának, véleményének netaláni nyilvánítása végett az állami számvevőszékekkel közlendők.

Kivételnek ezen szabály alól s csak utólag közlendők a számvevőszékekkel a hazai, osztrák és külföldi vasúti forgalomra vonatkozó azon elszámolási és pénzkezelési utasítások, szabályzatok és rendeletek, a melyek csak az érdekelt vasutak hozzájárulásával vagy közös megállapodás alapján adhatók ki.

A fennebbieken ismertetett országos határozatban rejlő jelentékeny alkotmányos garantiák mellett és dacára azonban azt hiszszük, hogy mint csaknem mindenütt, nálunk is érezhető a szükség a költségvetési év kezdetének áttételére, legczélszerűbben az év április 1-ső napjára. Figyelmen kívül hagyva itt azokat az észszerűségi okokat, melyek az utólag megszavazott költségvetésnek a már elmúlt hónapok pénzügyi kezelésére való visszahatása abnormitásából meríthetők, melyekre nézve az előirányzat tulajdonképen többé nem előirányzat, elkerülhetetlennek látszik ez már az ülésszak kezdetének az 1892. évi téli választások folytán előállt közelebb rugtatása okából is a költségvetés betérjesztése időpontjához s a költségvetési viták előrelátható kinyúlása miatt az új ülésszak időpontjáig. E részben igen actualissá teszi a fontolóra vételt az a most előállt helyzet, mely a jelen országgyűlés legalis tartama megszűnése időpontjának a jövő évi budgettárgyalásokkal való véletlen összetalálkozásából származik.

Alig van példa rá ugyanis 1867-től, hogy a költségvetési vita az új év első két hónapján túl ne húzódott volna.

Az 1893. évi költségvetés csak ugyanazon év májusában nyert szentesítést, az 1892. évi Szapáry-kormány kétszer kapott felhatalmazást, összesen öt hónapi indemnityvel, sőt az 1891. évi indemnity a következő év öt első hónapján túl egész július végéig nyert meghosszabbítást. Épen úgy indemnityvel élt a Tisza-kormány az 1889., 1886., 1885., 1884., 1883., 1882., 1880. stb. évek költségvetésénél hosszabb-rövidebb ideig.

Föltéve már most a költségvetés elhúzódását s ennek következtében a cabinet azon kényszerhelyzetét, hogy az utolsó ülésszak alatt felhatalmazást kérjen a múlt évi budget alapján való kormányzásra, egy új és érdekes praecedense merül fel alkotmányjogunknak. Jogositva van-e a ház a maga legalis mandátumának megszüntén túlfelhatalmazást adni a kormánynak közadók kivetésére és beszédésére, jövedékek kezelésére s egyáltalán az előző évi budget alapján való tovább vitelére az ügyeknek? Megjegyzendő, hogy ez az eset semmiben sem vág össze azzal a helyzettel, melyben például a Szapáry-kormány 1892-ben az országgyűlés felosztatása időpontjában találta magát, mert az akkori törvényhozás az 1892-iki indemnity megszavazásakor még ezen meghatalmazási időt tényleg meghaladó érvényű mandátum birtokában volt.

A választók és képviselők, a nemzet és törvényhozás közötti viszony, a megbízó és megbízott közötti tényleges jogviszony analógiája. Hogy az országgyűlés, mint a nemzet mandataria, a nemzet nevében törvényhozói hatalma egészét vagy részét érvényesen átruházhassa a kormányra bizonyos cselekmények teljesítése érdekében, erre szükség, hogy a megbízó és megbízott, a nemzet és törvényes képviselte közötti jogi kapcsolat, mely a választott törvényhozói testület legalis működési idejében jut kifejezésre, megszakítás nélkül álljon fenn, nem csupán a meghatalmazás időpontjában, hanem az

arra alapított cselekmények teljesítése közben is. Hogy ez alkotmányos principium is, az kitűnik két körülményből. Az 1848. IV. t.-cz. 6. §. nyilván megszabta, hogy az évi ülés a költségvetés előterjesztése és az ez iránti határozat hozatala előtt be ne legyen rekeszthető. Viszont az indemnity-záradék világosan kimondja, hogy a felhatalmazás ipso jure hatályát veszti a költségvetésről szóló törvény életbeléptével. Ha tehát a költségvetést el kell intéznie a háznak még az utolsó ülésszak törvényes exspiriuma előtt, magától értetődő, hogy annál kevésbbé mehet egy kormány csupán indemnityvel fedezve bele a választási küzdelembe.

De micsoda képtelen állapotokat is idézhetne elő egy ily theoria oly esetben, ha az új választás eredményei nem kedveznének a kormánynak? Volna egy megbukott kormány, mely mégis kénytelen volna a kapott felhatalmazás alapján az ügyeket tovább vezetni. Vagy talán az alakulandó új és nem ismert kormánynak szavazta volna meg a ház az indemnityt?

Ezzel szemben sokan úgy vannak meggyőződve, hogy a jelzett felfogás magát a törvényhozói jogkört csorbítja. Hiszen, ezzel érvelhetnek a parlamenti szabadság kiterjesztésének hívei, az indemnity is törvény, már pedig a ház, mikor törvényt alkot, azt rendesen saját időleges összalkotásán túlmenő érvénnyel, az általánosság és állandóság attributumaival szándékozik felruházni. A törvényhozás nem magának, hanem az országnak és a közjónak teremti törvényeket. Nincs benne tehát semmi baj, ha a felhatalmazást esetleg egy oly időre szavazza meg, mely idő kívül fog esni a maga törvényes létezése keretén. Végre is ebben csak az alkotmányos korlátok közt mozgó parlamentáris akarat nyer megpecsételést, a törvényhozás szabadsága, mely nincs kötve semmi féle utasítás nyúgaival.

A kik így beszélnek, feledik, hogy a mint fentebb már

kifejtettük, egy pénzügyi felhatalmazás a köztörvényeknek sem természetével, sem jellegével nem bír s nem egyéb egy egyszerű politikai actusnál. Törvénytárunk elég gazdag példákban, melyek formailag a törvényszerűség minden kelléke mellett becikkelyezve, tisztán declaratorius jellegűek bizonyos alkotmányos functiókra nézve. Ilyen az adók évenkénti megszavazása, midőn tehát erről a törvényhozás bizonyos meghatározott időre lemond a kormány javára, ezt nem teheti úgy, hogy lemondása által megkösse az utána következő új törvényhozás szabad elhatározását.

Sejtjük, hogy a további ellenvetés, melyet megkísérhetnek, az 1848. VI. t.-cz. azon rendelkezésén sarkal, melylyel elismeri a törvény a korona azt a jogát, hogy az országgyűlést prorogálhassa. Úgyde az 1848. IV. t.-cz. kifejezetten csak is az évi *ülések* meghosszabbításáról intézkedik, de semmi értelmezéssel sem szabad annak azt a kiterjesztést adni, hogy a korona magát a törvényhozói mandatumot is meghosszabbíthatja a választók által adott megbízatáson túl, mert ez az összes alkotmányos factorok közötti viszony összekuszálására vezetne. A korona souverainitásának megvan a maga szorosan elhatárolt köre, de épen úgy megvan a nép souverainitásának is s a kettőt egy pontban szembeállítani, egymás ellen kijátszani felettébb veszedelmes politika volna. 1813-ban Napoleon megpróbálta a részleges választás alá eső kamara kilépő tagjainak mandatura meghosszabbítását, de oly erős ellenzésre talált, hogy jobbnak látta felhagyni szándékával. A császárság nem merte érinteni a nemzet legszentebb alkotmányos jogait.

Nem lehet analógiát keresni erre nézve a korona feloszlatási jogában sem, mert az országgyűlés feloszlatása elvileg nem egyéb, mint a korona expediense, melylyel az ország szükségletei iránt rosszul informált parlamenttől a jobban informált nemzeti közvéleményhez appellál, mint az alkot-

mány közvetlen forrásához. Itt tehát nincs érintve a népképviselési elv tekintélye, mely ellenben tényleges megszorítást szenvedne akkor, ha a koronának azt a jogát is elismernék, hogy egy törvényes határidőre alakult törvényhozói választott testület mandatumának érvényét küldői megbízásán túl is kiterjeszsze.

Átvezet ez a kérdés egy másik fontos tárgyra, mely budget-jogunk sarkalatos garantiáit illeti a kormány alkotmányos felelősségében. Miután ezekben a fejtegetésekben czélunk *positiv* garantiákat keresni, ennélfogva nem tartjuk a kérdést elintézettnak semmiféle jus resistendi-re való hivatkozással, mely különösen a közigazgatás tervezett reformjába aligha lesz intézményesen beilleszthető.

Az 1848-iki IV. t.-cz. 6. §-a a parlamenti budget-jognak sarkalatos bástyáját képezte abban a foglalatában, hogy az országgyűlés az utolsó évi zárszámadásnak s a következő évi költségvetésnek előterjesztése s azok tárgyában határozathozatal előtt sem be nem rekeszthető, sem fel nem oszlatható. Ezzel szemben az 1867. évi X. t.-cz. kiterjesztvén a korona feloszlatási jogát arra az esetre is, ha a befejezett számadások s a jövő évi költségvetés előterjesztve még nincsenek, csupán azon megszorítást tartalmazza, hogy ez esetben az új országgyűlés még azon évben és pedig oly időben hívandó össze, hogy mind a befejezett számadások, mind a jövő évi költségvetés még az év végeig tárgyalhatók legyenek — mindenesetre azonban a feloszlatástól számított három hónap alatt — a mennyiben az 1867: X., az 1848: IV. t.-cz. erre vonatkozó 5. §-át érvényben hagyta.

Tegyük fel most, hogy a kormány elmulasztja az új országgyűlés egybehívását ajánlani a koronának, vagy pedig nem tüzi ki az új választásokat a lejárt mandatumok megújítására, s ezzel megakadályozza a törvényhozás összeülését. Nyilvánvaló, hogy ez az 1848: III. t.-cz. 32. §-ába ütköző

oly cselekményt képezne, mely a mulasztó kormány vád alá helyezését indokolná.

De miután törvényeink, nevezetesen pedig az 1848-iki III. t.-cz. a ministereknek nem hivatalos minőségükön kívül, hanem hivatalos minőségükben elkövetett vétségeik miatt csak a parlamenti biráskodást ismerik: világos, hogy parlament nem léteben a vétkes kormány vád alá helyezéséről sem lehet szó, s így az országgyűlés budget-jogát biztosító törvényes határozmányok, így az 1848: III. 37., IV. 6., 1867: X-ik stb. semmi positiv sanctiót nem tartalmaznak oly esetekre, melyekben az alkotmány a parlamenten kívül, de mégis a kormány hivatalos eljárása körében szenved sérelmet.

Mit mond ugyanis az 1848: III. t.-cz. 32. §-a? Hogy a ministerek feleletre vonhatók: *a)* minden oly tettért vagy rendeletért, mely az ország függetlenségét, az alkotmány biztosítékait, a fennálló törvények rendeletét, az egyéni szabadságot vagy a tulajdon szentségét sérti s általok hivatalos minőségükben követtetik el, vagy illetőleg adatik ki; *b)* a kezeikre bízott pénz és egyéb értékek elsikkasztásáért, vagy törvényellenes alkalmazásáért; *c)* a törvények végrehajtásában elkövetett mulasztásokért, a mennyiben azok a törvény által rendelkezésükre bízott végrehajtási eszközökkel elháríthatók nem volnának.

Tudjuk azt is, hogy ugyanezen törvényczikk szerint a ministerek vád alá helyezését a képviselőház általános szavazattöbbséggel rendeli el, a biráskodást pedig a főrendiház által saját tagjai közül titkos szavazattal választandó bíróság — összesen 36 tag, kik közül azonban tizenkettőt a képviselőház által a vádpör vitelére kiküldött biztosok, tizenkettőt pedig a vád alá vont ministerek vethetnek vissza — nyilvános eljárás mellett gyakorolja. A fent taxative felsorolt eseteken kívül a ministerek hivatalos minőségükön kívül elkövetett egyéb vétségekre nézve a köztörvény alatt állanak.

Érdekes lesz ezzel szembeállítanunk az 1876-iki osztrák ministeri felelősségről szóló törvényt, mely először is abban különbözik lényegesen az 1848: III. t.-czikktől, hogy mindkét házat a törvényhozásnak külön is megilleti a jog, a kötelességeiket túlhágó ministereket vád alá helyezni, s hogy a bíráskodást szintén a két ház által ugyan, de nem saját kebelükből, hanem független törvénytudó jogászokból választott 24 tagú bíróság gyakorolja, kik közül 6—6-ot úgy az alsóház, mint az urak háza által választott tagokból a vád alá helyezett ministerek visszavethetnek.

A kérdés most már az, vajjon országgyűlés nem léteben, az adóknak a költségvetési törvény felhatalmazásán kívüli kivetése és behajtása oly cselekményt képez-e, melyet a ministerek hivatalos minőségükben vagy hivatalos minőségükön kívül követnek el? Az első esetben parlamenti felelősségről lévén szó: nincs parlament, mely a vétkes ministertől tettei számon kérhesse; a második esetben a ministerek köztörvény alatt állván, nincs oly köztörvény, mely alá a cselekményt büntetőjogilag subsumálni lehessen. De ha volna is, föltéve, hogy büntető-törvénykönyvünk 127. §-ának 3. pontja alkalmazást találna erre az esetre is, a mit azonban egyik elsőrendű büntetőjogászunk *dr. Fayer László* is (l. «A magyar büntetőjog kézikönyve», 1896. II. kötet 9. l.) kétségesnek tart, mert az idézett szakasz csak az alkotmány *erőszakos* megváltoztatására irányuló cselekményt minősíti felségsértésnek: akkor is mely bíróság vagy vádhatóság volna illetékes eljárni?

Nem vizsgáljuk itt most közelebbről, mit jelent a ministereknek úgynevezett hivatalos minőségükön kívül elkövetett cselekménye a kérdés tárgya szempontjából? Országgyűlés együtt nem léteben bizonyos, hogy a ministerek alkotmányos felelőssége is csonka, a parlamenti többség, melyre mint alkotmányos factorra támaszkodnak, a szó szoros értelmében

nem létezik, sőt lehet, hogy a közhangulat már homlokegyenest ellenkező irányba fordult, a kormány egész politikai jelentősége a korona egyoldalú képviselőjére van reducálva. Maga a ház feloszlata tételes törvényeink szerint kizárólag a korona joga s bár kétségtől felelős ministeri ellenjegyzés föltételéhez van kötve, de tény, hogy ezentúl sem törvény, sem alkotmányos jogszokás nem ismeri, nem szabályozza a kormány politikai felelőssége mértékét a parlamenttel szemben annak feloszlása és az új parlament összeülése közti időközben.¹ Nagy hézaga ez a modern alkotmányrendszereknek, melyet csak a parlamenti felelősség helyébe állított, köztörvényi felelősség corrigálhatna. Alkotmányunk előírja az országgyűlés feloszlata esetében az új választások kiírásának, az új országgyűlés egybehívásának kötelező határidejét, de nem biztosít rendelkezéseinek semmi sanctiót. Igaz, hogy a kormány országgyűlésen kívül sem adót nem vethet

¹ Ez vezette már Benjamin Constant-t azon nézete kifejezésére, hogy tulajdonképen a ministeri felelősség nem is annyira a törvényellenes cselekményekre vonatkozhatik, azaz egy oly hatalom bitorlására, melyet a törvény el nem ismer, hanem inkább a törvény által a kormányra ruházott hatáskörrel való visszaélésre. Mert a törvényellenes cselekmények épen azért, mivel törvényellenesek, már kívül állanak a ministeri hatáskörön, tehát a ministerek magán tényei, melyekért a köztörvény előtt kell, hogy feleljenek. Így egy minister, a ki a törvényhozás által meg nem szavazott intézkedéseket végrehajtat, nem hivatalos minőségében működik, hanem a törvényhozás előjogait bitorolja. Épen úgy az a minister, a ki a törvényhozás vagy, az autonom törvényhatóságok jogkörébe ütköző kormányrendeletet bocsát ki, vagy királyi rendeletet ellenjegyez. Ez értelemben a sajtószabadság és a választói rendszer elleni birhedt 1836. július 25-iki rendeletek is, melyek X. Károly ministerei vád alá helyezését maguk után vonták, voltakép a ministeri hatáskörön kívül elkövetett cselekmények. Bármilyen subtilis ez a megkülönböztetés, mutatja, hogy a hivatalos minőség és a nem hivatalos minőség közötti határvonal nem vonható ki oly szabatosan, a mint ezt a súlyos büntetőjogi felelősség megkövetelné.

ki, sem újonczokat nem állíthat, de ha még is tenné, ezzel szemben nem maradna más menedéke a nemzetnek, mint a jus resistendi-re való hivatkozás tisztán morális fegyvere, a forradalom joga, positiv természetű alkotmánygarantia nem létezik a hatalmával visszaélő kormány ellen. Világos, hogy ez részben összefügg a megyei autonomia és az önkormányzati szellem kifejlődésével a magyar alkotmány rendszerében, másfelől azzal az elvvel, melyet Verböczy a királyi hatalomról szólva, úgy fejezett ki, hogy a király «regnat et gubernat» ellentétben az uralkodói hatalom azon újabb felfogásával, mely az alkotmányos tényezők helyesebb felosztásán alapul. Ez azonban nem teszi azt, mintha a korona tanácsosainak felelőssége ismeretlen eszme lenne alkotmányunk történetében. Már Ulászló törvényei több helyt szólnak a király tanácsos-ai felelősségéről, így a VI. decretum 5-ik és 7-ik cikkelyében világosan meg van szabva, hogy: «regia majestas omnia . . . cum consilio, . . . assessorum et aliorum suorum consiliorum faciat» — s hogy a hűtelen tanácsos az országgyűlésnek feljelentendő, a kit a nádor tartozik fegyveres kézzel kivenni jószágából. Ennek daczára azonban nálunk a szabadság biztosítékai túlnyomólag mindig a fejedelmi esküben s a megyék autonomiájában gyökereztek. Ennek köszönhette a nemzet alkotmánya visszaszerzését 1687-ben, 1790-ben és 1825-ben.

Mindez azonban nem akadályozhatta meg, hogy Mária Terézia például a hét éves háború alatt dietán kívül ne kérjen subsidiumot s épen úgy utóbb megint két milliót. II. József tudvalevőleg nem is tartott országgyűlést. Végre az 1791-iki 19. t.-cz. véget vetett e visszaéléseknek, de a francia háborúk megint napirendre hozták a törvénytelen adókivetéseket, így 1809-ben, 1813-, 1814- és 1815-ben a törvényhatóságok csak óvás mellett szolgáltatták be az adót. Sok vármegye kivetette, mások nem — egész addig, míg a

rendek 1825-ben ki nem vívták ismét az alkotmányos jogot — de azért még sokáig folytak perek a megyéknél az 1813-iki subsidiumok beszédese tárgyában.

Lássuk ezzel szemben mily nemű az a sanctio, melyet az európai alkotmányrendszerek két legszabadabbika, az angol és francia, tulajdonít a budget-jog áthágásának. Anglia már 1688-ban meghozta a «mutiny-bill» néven ismert törvényt, mely szerint a közadó mindig csak a folyó év ápril 20-tól a következő év ápril 20-ig vethető ki, s ha ez elmarad, akkor nincs hadsereg, nincs flotta a nemzet bizalmával nem bíró kormány intézkedései végrehajtására. E szerint az angol parlament nemcsak hogy megtagadhatja a költségvetést, mint minden más állam parlamentje, de a mi még sokkal hatályosabb fegyver a többség és a népképviselőlet kezében, sohasem szavazza meg csak egy évre a «mutiny act»-ot, azaz a lázadást megtorló törvényt, s elég volna nem újítania meg e törvény megszavazását, hogy föloldozza az országot és a hadsereget minden engedelmisség kötelezettsége alól.

Más eszközökkel, de nem kevésbé hatályosan biztosítja a budget-jog megtartását a francia törvényhozás. Minden francia költségvetésnek egy büntető-záradék van, mely allandó minősítést állapít meg azon esetre, melyben a törvényhozás budget-joga sérelmet szenved. E záradék a következőleg hangzik:

«Minden egyenes vagy közvetett adó, melyre nézve a pénzügyi törvényekben nem foglaltatik felhatalmazás, bárminő czímen és nevezet alatt hajtatható is be, határozottan tiltva van, különben az elrendelő hatóságok, a kivetést és behajtást teljesítő közegek ellen zsarolás czímen van helye az eljárásnak, érintetlenül hagyatván három évig a visszakövetelés iránti kereset joga minden behajtó vagy behajtható ellen, s a nélkül, hogy ezen keresetnek a bíróságok előtti érvényesítésére előzetes felhatalmazásra volna szükség.»

Az a szakasza a «Code pénal»-nak, melyre a budget záradékában hivatkozás történik, a 174. §. az 1863. május 13-iki törvény által módosított szövegben a következőket mondja:

«Minden tisztviselő, közhivatalnok, ezek megbízottai vagy felebbvalói, az adók és illetékek s mindennemű állami vagy községi javadalmak kezelői, ezek megbízottai vagy felebbvalói zsarolás büntettét követik el, ha behajtatnak, követelnek vagy elfogadnak oly adót, illetéket, jövedéket, fizetést, vagy javadalmazást, melyről tudják, hogy tartozatlan vagy a tartozót meghaladja stb.»

Az 1843-iki büntető törvénykönyv tervezetéhez benyújtott különvélemény annak idején szintén sokkal nagyobb szabotossággal foglalkozott a hűtlenség esetei közül azokkal, melyek az alkotmányos jogot erőhatalommal felforgató királyi rendeletnek kiadásában vagy végrehajtásában akár egyenesen és határozott tanácscsal, akár aláírással vagy tettleges teljesítéssel résztvevők ellen construálhatók. A vita főleg a körül forgott, hogy lehet-e hűtlenségi büntettet szóval elkövetni, illetőleg lehet-e alkotmányos országban valakit pusztán tanácsért mint hűtelent büntetni, továbbá, hogy melyek azok az alkotmányos jogok in specie, melyeknek fentartásáért a ministerek felelősek. A mi az utóbbi kérdést illeti, elég lesz constataálnunk, hogy a ministeri felelősségrevonás esetei másutt sincsenek közelebről megjelölve, s lehetetlen is a dolog természete szerint erre nézve casuistikus részletezésekbe ereszkedni. Azon aggály azonban, hogy a hűtlenség büntettét elkövetheti-e a minister pusztán tanácsadással, jellemzi a parlamentarismus alapkövetelményei iránt fejletlen érzéket még az 1843-iki országgyűlés nagy szabadelvű áramlata közepette is, s jellemző különösen, hogy még a modern centralista Zsedényi is a törvényt olyanokra akarta szorítani csak, kik a tanácsot tettleges erőszakkal végrehajjták.

De ha a budget-jog nélkülözhetetlen garantiáját a kormány

köztörvényi felelősségében feltaláljuk is, előáll a kérdés: vajjon ez a felelősség kiterjeszthető-e az egyszerű mulasztásokra is? S szükség-e vajjon, hogy ezek a mulasztások bünső szándékból eredjenek, vagy pedig elég, ha egyszerű hanyagság is a forrásuk? Természetesen ez a kérdés meghaladja a budget-jog tárgyalásánál eléánkbe vont kereteket, s a ministeri felelősség természetének oly messzemenő theoretikus fejtegetésére vezetne, melyről ezúttal le kell mondanunk.

Az eddig előadottakból azonban világosan tűnik ki előtünk, hogy a budget-jog és az alkotmányos budget-ellenőrzés szempontjából a ministeri felelősség tisztán politikai megállapítása célhoz nem vezet, mert érvényben levő büntető-törvénykönyvünk elmulasztotta rendelkezéseit összhangzatba hozni az 1848: III. t.-cz. irányelveivel. A ministeri felelőségről szóló törvény hézagai tehát még sürgős revisiót várnak, különösen az eljárás alaki szabványai szempontjából, továbbá a ministeri kettős körben elkövetett büntető cselekmény praeciz construálása és a büntetés mértéke szempontjából. A belga alkotmány 90-ik szakasza legalább egy később alkotandó törvénynek tartotta fenn a felelősség esetei, az alkalmazandó büntetésnemek s az eljárás megállapítását, akár a képviselői kamara, akár magánosok kérelmére való vád alá helyezés esetében; míg a 134. §. már ideiglenesen is akkép szervezte a ministeri felelősséget, hogy «addig is, míg törvény gondoskodnék arról, a képviselői kamara discretio-narius hatáskörrel birjon a ministerek vád alá helyezésére, a semmtűszék pedig a bíraskodásra, minősítvén a büntetendő cselekményt s megállapítván a büntetést». Nálunk a törvény ily express felhatalmazást sem ad, egyszerűen egy elvet mond ki, melynek alkalmazása adandó esetben nagy fejtörést okozhatna.

Várnai Sándor.

IRODALOM.

„Zur Geschichte und Litteratur der Philosophie in Ungarn. Von Prof. Dr. M. Szlávik in Eperjes.“ — Sonderabdruck aus „Zeitschrift für Philosophie und philos. Kritik.“ 107. Bd. Szerkeszti dr. Falckenberg Rikhard Erlangenben, megjelent Lipszében.

A külön lenyomatok nem pusztán arra jók, hogy az édes „saját terméssel“ a szerző magánkönyvtárát ékesítsék, meg hogy választottainak „tisztelettel ajánlott“ emlékül szolgáljanak. Az a főhasznuk, hogy belőlük s általuk esetleg olyan dolgokat tudunk meg, melyek különben — az illető folyóiratok megszerzésének nehézségei miatt — talán mindenkorra kikerülték volna figyelmünket. A mi magában is kár Kétszeresen az volna, ha tanulságaik az illető folyóirat közvetlen olvasóinak körén túl is értékesíthetők; vagy ha tévedéseik idejekorán való jóvátételre szorúlnak.

Hogy dr. Szlávik „különlenyomata“ milyen természetű, alább rendén kiderül. Jó szándékát, mely arra törekszik, hogy tudományos életünk fejlődését a magát mindenekfölött tudósnak valló német író-világ is megismerje: föltétlen dicséret illesse. A mint ezt egyik kitűnőségünk, dr. Alexander B., a „Budapesti Hirlap“ tárczájában meg is nyilatkoztatta.

Tudományos munkában ha elég-e a pusztá jóakarat? Főképen az olyanban, melynek bevallott célja, hogy egyrészt szomszédainknak a magyar tudományos mozgalmak iránt hosszú időn át tanúsított elfogult kicsinylését megszüntesse; másrészt a való *credményeket* híven föltüntesse. Elég-e a jóakarat? Olyan kérdés, melyre természetes a nem-mel kezdődő felelet.

Dr. Szlávik különlenyomata tizenhétedfél lapon számol be a magyar philosophia irodalmával. Ebből 12 jut a szoros értelemben vett philosophia fejlődésére és történetére; 14 sor a

„paedagogiá“-ra; 22 sor a philosophiai erkölcsstanra; 19 sor a vallásphilosophiára; végre három lap a jogphilosophia irodalmára. Ez a szűk keret előre sejteti, hogy inkább név- és könyvjegyzéket írt, mint szerves történetet. Mivel azonban az első 12 lapon közölt adatokhoz látszólag kritikai megjegyzéseket fűzött: e részletet illetőleg a „különlenyomat“ méltatásának is kritikainak kell lennie.

Az „adalék“ a maga természetéből mindig valami újszerűvel járul a már ismeretes részletekhez. Dr. Szlávik az 1878-ig terjedő kor magyar philosophiai irodalmát Pápay Jeromos „A magyar bölcséleti irodalom története Apáczaitól az élőkig“ című 18 lapos értekezésében (l. a kassai prem. r. főgymn. 1877/78. isk. évi értesítőjét); a Kantot illető részt pedig Behyna Gyula (lőcsei tanár) „Kant hatása hazai bölcsészettünkre s főkövetőinélünk 1848-ig“ című tanulmányában (l. a Szana-féle „Figyelő“ 1875-iki évf. 40., 41., 42. számát) teljesen készen találta. Hogy fel is használta, annak az a bizonyossága, hogy a „különlenyomat“ 2—11 lapja egyötöd részben Pápay J., négyötöd részben Behyna Gyula idézett munkájának sorról-sorra, szóról-szóra való fordítása. A 4., 5., 6., 7., 8. lapokon alig van egy-egy sor, mely a nevezett két tanulmány egyikében-másikában meg nem volna. Súlyos vád; rút gyanúsítás, ha nem igaz. A tárgyilagos méltatás ne gyanúsítson, de tényekkel igazolja állításait. Lássuk a feltűnőbbeket.

Dr. Szláviknál (4. lap 4—7. sora): Joseph Werner, Professor der Rechte zu Raab, der in seinem Werke „Metaphysica seu Gnoseologia 1835. die Kantischen Kategorien als apriorische Verstandesformen gänzlich übernahm. — Behynánál („Figyelő“ 1875. 494. l., II. hasáb, 39—42. sor: Verner József győri tanár „Metaphysica seu Gnoseologia“ 1835. munkájában Kant kategóriáit, mint értelmünk apriori formáit teljesen átvette. Dr. Szláviknál (4. lap 7. és 8. sor): Insbesondere war es Kants Moral- und Religions philosophie, die in Ungarn sehr viel Anhänger fand. — Behynánál (495. l. I. hasáb utolsó és a II. hasáb két első sora): Kant bölcsészétének különösen az erkölcsiségre vonatkozó része páratlan hatással volt hazai bölcsészeinkre.

Dr. Szláviknál (4. l. 9—37-ig): Einer der eifrigsten gelehrtesten und treuesten war Samuel Köteles, Prof. zu Marosvásárhely in Siebenbürgen . . . In den „Elementen der sittlichen Philosophie“ 1817. will er die Jugend über die den Charakter bildenden

Principien des Königsberger Philosophen als überaus nützliche Wahrheiten unterrichten. Und wenn die Gegner Kants behaupteten, dass, das sittliche System der kritischen Philosophie für Religion und Sittlichkeit gefährlich, dieselbe gänzlich untergräbe . . . so wird dagegen von Köteles in wahrhaft überzeigender Weise ausgeführt, dass, die kritische Moralphilosophie ein wahres Fundament besitzt, und gänzlich durchzuführen sei. Auch wird in seinem Werke betont, dass sich die ungarische Sprache und Litteratur allmählich auch den philosophischen Gedanken und Principien anbequemen möge . . . Die Gegensätze des Indeterminismus und Fatalismus, dogmatistischen Idealismus und skeptischen Empirismus, hauptsächlich aber die moralische Freiheit werden kritisch beleuchtet und consequent durchgeführt. In dieser Hinsicht gehören seine Kritiken zu den besten und gründlichsten auch das Ausland nicht ausgeschlossen. In der Abhandlung zur Religion und Sittlichkeit 1827 wird ferner betont, dass die Moral Erkenntnisquelle der Religion sei, und mit scharfen Argumenten bewiesen, dass sich die Religion stets und bei allen Völkern an die sittliche Bildung gehalten habe. Über die Werke und Abhandlungen dieses tüchtigsten und fleissigsten Verbreiters und förderers des Kantischen Criticismus in Ungarn bemerkt mit Recht Franz Toldy, dass dieselben trotz ihrer schwerfälligen Terminologie zu den Musterwerken der neueren wissenschaftlichen Litteratur in Ungarn gehören. — Behynánál (485. l. I. hasáb alulról 9—11., II. hasáb 1—4., 6—11., 13—19., 24—26. ; 494. l. II. hasáb 1—6 , 15—20. soraiban): Kant legérdemesebb követőinek egyike Köteles Sámuel nagy-enyedi, majd marosvásárhelyi tanár Erdélyben. „Az erkölcsi philosophiának elvei“ 1817-ben megjelent könyvével célja az ifjúsággal megismertetni az igazságokat, „melyek az akaratot formálják s az erkölcsi életre hasznos gyümölcsöket teremnek“ . . . Másfelől célja megczáfolni a vádak, hogy a criticismus erkölcostana úgy maga az erkölcsiség, mint a vallásnak veszedelmes ellensége volna . . . A tiszta erkölcostant teljes világításban tárgyalja s kimerítően vitatja, hogy a szakaszok elrendezése természetes és egymást rendszeresen követő. Célja a tudomány színvonalára emelkedett tankönyvet adni . . . Különösen ki vannak emelve az indeterminismus és fatalismus egymással ellenkező eredményeinek levezetése, az ellentét bírálata és az erkölcsi szabadság védelme . . . E tekintetben műve a külföld ez

irányú legjobb műveivel párhuzamba állítható. „Erkölciség és Vallás“ című értekezésében (1827.) fejtegeti, hogy a vallásnak eredeti forrása az erkölciség, . . . mit azzal a tapasztalati adattal is támogat, hogy a vallás mindenkor és minden népnél a szellemi műveltséghez és erkölcisi állapothoz szabta magát . . . Ezek, valamint az elő nem sorolt többi munkái, díszes helyet biztosítanak a kriticismus e terjesztőjének hazai bölcsészetünk történetében, mert azok „a még meg nem tisztult s alkalmatlan műnyelv daczára tudományos tankönyvirodalmunk mintaművei közé tartoznak.“ (Toldy F.: „A m. irod. tört.“) — Ez egybeállítás szerint a „különlenyomat“ 4. lapjának 39. sora közül 34 egyszerű fordítása Behyna sorainak. Az 5. lap 6—10. sora Pápay J. id. műve 8. lapjának 17., 19—21. soraival; u. a. lap 11—22., Pápay J. 8. l. 24—34. soraival; u. a. lap 23—27. Behyna (495. l. II. 7—8., 16—18.) soraival; u. a. lap 28—29. ugyancsak Behyna (483. l. II. három utolsó, 484. l. I. hasáb 2—5., 17—21., 28—32.) soraival szóról-szóra egyezik.

Ugyanígy egyeznek a 6. lap 1—6., 9—14., 15., 16., 18. sorai Behyna (485. l. I. 29—41.), u. a. lap 22—27. sorai Pápay J. 1. 23—28. soraival.

Így folytathatók a 12-ik lap 26-ik soráig, melynek 18—24. sora a Pápay J. befejező hét sorának betűről-betűre való fordítása. E 12 lapon a saját utánjárásából csak ott közöl „adalékokat“, hol a Pápay-Behyna értekezéseikben már nem tárgyalt 1878—1895-ig terjedő időszak egy-egy philosophiai művét felemlíti. Mennyire hézagosan — kitűnik azonnal.

Behyna dolga megítélni, mivelhogy Pápay J. még 1881-ben elhalt, hogy dr. Szlávik eljárása mennyire fér meg az írói tulajdonjoggal; a kritikáé, — a tények megállapítása.

Ez a szolgál fordítás oka azoknak a tévedéseknek is, melyek a „különlenyomat“ 1—12. lapján gyakori egymásutánban a laikus olvasónak is feltűnnek.

Behyna pl. (485. l. I. hasáb 29—33. soraiban) így szól: A kriticismus híve volt Jeremiás Sámuel vaizslói prédikátor, ki „Az emberi boldogság feltételeiről“ írt értekezésében (1830.) erkölcisi indokul a kategorikus imperativust és az Isten létét, mint postulatumot fogadja el . . . Aztán így folytatja: Mig Magyarország ennyi pro és contra véleményre vezette bölcsészeinket Kant rendszere, Erdélyben csaknem kizárólag az ő (t. i.

Kant) szelleme uralkodott . . . A Döbrenteitől 1814—1818. szerkesztett Erdélyi museum „philosophiára vezető értekezései“ Szabó Andrástól egészen a Kantot követő Reinhold szellemében írvák; de legtöbb érdeme van e tekintetben Köteles Sámuelnek.

Dr. Szlávik szóról-szóra fordítván, nem veszi észre a vonatkozást. Jeremiás S. munkásságát illető sorok után tehát így folytatja fordítását: „Unter *seinem* und Köteles's Einfluss beherrschte Kants Philosophie in Siebenbürgen“. (6. l. 9—11. sor.)

Vaiszló baranyamegyei község, Jeremiás S. értekezése, pedig a Tud. Gyűjt. 1830-iki évfolyamában jelent meg. Erdélyre tehát nem hatott. A tévedés oka pusztán a lelketlen fordítás. Így lett dr. Szláviknál Palóczi Horváth Ádám „ruhmgekrönte poet“, holott Behyna (485. l. I. hasáb 15-ik sorában) a Hunniás *nagynevű* szerzőjének; Pápay J. (5-ik l. alulról 14-ik sorban) *népies* költőtnek nevezi. A mi legjobb esetben volksthümlicher-nek fordítható.

Mindezek talán alakiságok. Ilyen az az állítása, hogy Erdélyi J. „A bölesészet Magyarországon“ cz. munkája csak a szerző halála után jelent meg. A „Philosophiai Írók Tára“ I. kötetére gondol. De annak előszavában világosan olvasható, hogy a „Sárospataki Füzetek“ 1857—1859-iki évfolyamában, tehát a nagynevű szerző életében már megjelent. De megjelent a „Budapesti Szemle“ 1865—67-iki évfolyamában is. Ez is kisebb tévedés, de első pillanatra elárulja a „különlenyomat“ szerzőjének egyéni búvárkodását.

Számadatai; az írók nevéhez fűzött, vagy műveik megjelenését megjelölő évszámok legtöbb helyen hibásak.

A külföld, melynek számára dr. Szlávik értekezése készült, — nem törődik ezekkel az adatokkal. Reá nézve talán azok a tárgyi és tartalmi tévedések is közömbösek, miktől hemzseg az értekezés. A hiányok pótlására, a tévedések helyreigazítására nem vállalkozhatik. Teljesen megelégszik dr. Szlávik záró soraival, melyek szerint „a mi philosophiánk gyöngye visszhangja csak a külföld törekvéseinek és eredményeinek.“

Ebből a szempontból dr. Szlávik talán eleget tett a maga szándékának. Értekezéséhez azonban első sorban hazai philosophiai irodalmunknak van hozzászólása.

A kép, mit megfestett, hamis színekkel, még hamisabb perspectivában állítja a külföld elé tudományos törekvéseinket.

Nem adja okát sehol, hogy az 1—12. lapon szolgailag követett, nevezett két forrásmunkájának több helyes adatát

miért mellőzte. Miért hagyott el több nevet, melyek egy időben tiszteletreméltó képviselői voltak a magyar bölcselkedésnek.

Kritikai eljárásának fölületességét azonban „jó szándéka“ sem mentheti.

Ez a fölületesség mondathatta vele, hogy Apáczeit (2. l. 6-ik sor) *protestans érzülete miatt* üldözték ellenfelei. Talán tollhiba. Még akkor sem menthető.

Dr. Szlávik azt állítja, hogy „Apáczeitnél Cartesius cogito ergo sum-ját szószerint veendő vezető elvnek találjuk“ — meg hogy „a maga matematikai módszerével sokat tett a Ramus-féle logikák kiszorítására“. (2. l. 9—12.)

Legjobb, ha magát Apáczeit hallgatjuk meg.

Az Encyclop. 17-ik lapján így beszél: „Ramus logikáját magyarul írván le szép könnyű és többnyire gyermeki példákkal világosítottam meg“. Ugyanott: „Rajta voltam, hogy ha Ramus fölkelhetne a halottak közül, Encyclopediámat mindegyiknél inkább ismerné el a magáénak s megköszönné, hogy nemcsak általam érte el leghamarabb kívánságát, hanem a nélkül, hogy magyarul tudna, íme a magyarnak magyarul bölcselkedik“. A De studio sapientiae-ben (437. l.) nyíltan vallja: „Auctores, quos sequor, hi sunt . . . in logicis Ramus, in metaphysicis Cartesius, in arithmeticeis Ramus, in geometricis solus Ramus“. Hogy pedig mennyire becsülte Ramust, legékebben bizonyítják azok a sorok, melyekben úgy magasztalja őt, mint a kit az ég küldött „ut tenebras cymmerias luce veritatis dispelleret confusumque chaos philosophorum lumine artificiosae methodi in pulchrum ordinem redigeret.“ A 439. lapon végre így nyilatkozik: „Maiores varii Encyclopaediarum scriptores . . . Alstaedius, Keckermann, etc. . . in quibus (etiam invitis) qui Ramum non videt, coecus est.“

Mindezekből, meg főképen abból a körülményből, hogy „Apáczeit szoros értelemben vett philosophiájának mindössze 27 lapjából csak öt lap foglalkozik Descartessel, 22 pedig a Ramus logikájának egyszerű vázlata“ (L. Bánóczi J. Apáczeit Cs. J. Aethnaeum 1892. I. évf.) — az következik, hogy ha van matematikai módszere, úgy az még Ramusé s nem Descartesé; továbbá a Descartes cogito ergo sum-ja nála sehol nem vezető elv, pusztán az új philosophia korán messzehatónak fölismeret alaptétele, mit magasztal és fejtegetni is megpróbál, de nem követ; végre, hogy nemcsak nem törekedett a Ramus logikájának kiszorítására, de

ellenkezőleg tőle telhetőleg terjesztette. S hogy mennyire nem szorította ki az 1654-ben (nem 1656-ban) megjelent Logikácskája s az 1655-ben (nem 1653-ban) megjelent Encyclopaediája, azt a dr. Szláviktól is említett új kiadások (Debreczen: 1664., 1697., 1704.) és legfőképen az bizonyítja, hogy Tolnai F. István 1659-ben „Dialectica secundum principia Petri Rami“, Martonfalvy György 1664-ben „Notationes ad P. Ramum“, Buzinkay Mihály 1669-ben „Compendii logici libri duo“ cz. munkával toldják meg a Ramus logikák sorát. A Buzinkay munkájára Carlovszky azt jegyzi meg, hogy „sive materiam spectes, sive ordinem, totus libellus cum dialectica Rami congruit“. Tehát Apáczai Logikácskája után még java divatjában maradt a Ramus bölcsellete.

Az Apáczairól szóló irodalomban dr. Szlávik Rácz Lajos sárospataki tanárt is megemlítette. Az önérzetes író azonban sietett tiltakozni („Sárospataki Lapok“ ez idei 4. és 5. számában) ez állítás ellen, mivelhogy eddig Apáczairól se nem írt, se szándéka nem volt írni. Jellemző adat dr. Szlávik eljárásához. Olyan művekről beszél, melyek nincsenek; a melyek megvannak, azokról nem tud. Eltekintve Erdélyi J. „Apáczai Cs. J. ismertetése“ értekezésétől, mely önálló részletként a „Sárospataki Füzetek“ 1858-iki évfolyamában, utóbb a „Philos. Írók Tára“ I. kötetében is megjelent — se Szabó Sámuelnek („Budapesti Szemle“ XVII.) rövid, de Apáczai philosophiai fejlődését adataihoz mértén elég alaposan fejtegető értekezését; — se dr. Kwacsala J.-nak „Félszázad a magyar philosophia történetéből“ czímmel („Budapesti Szemle“ 1891-iki évfolyamában) megjelent s Apáczait, mint philosophust külön méltató tanulmányát, se a legújabbat — ezt már mégis csak ismernie kellene — Bánóczi J. („Athenaeum“ I. 1892.) „Apáczai Cs. J.“ cz. s Apáczainak philosophiai munkásságát bonczolóató magvas értekezését nem említette. Mellőzve Gyalui Farkas „Apáczai Cs. J. élete s a rá vonatkozó bibliographia“, Neményi: „Apáczai mint paedagogus“, Ormándy: „Apáczai botanikai munkássága“ s még vagy tíz ilyen részletes monographiát, ha csak amazokat ismerné dr. Szlávik, bizonyosan nem mondotta volna, hogy „Apáczainak biographiája s mint Descartes-ista philosophusnak méltatása sajnos mindez óráig hiányzik“. (3. l. 1. sora.)

Épen ennyire alapos dr. Szlávik másik feljajdulása is (2. l. utolsóelőtti 3., 4. sor), hogy „Apáczai halálával Magyarországon a philosophiai mozgékony-ság kialudt“.

Apáti Miklós „Ad mentem Renati Descartes — ex unico centro deducta vitae humanae universa periphéria“ cz. terjedelmes munkája 1688-ban jelenik meg s alig egy évre rá Poirét Péter, a XVII. század egyik legélesebb eszű dialecticusa nem győzi bagasztalni. Poirét P. csak a metaphysikában követi Descartest. Annál mélyebb értelmű tehát az Apáti művének szóló dicsérete.

Reviczky Antal „Elementa logicae, metaph. et theologiae naturalis“ című műve nem pusztán azért érdekes, mert szerzője jezsuita léteire Descartes szellemében — bár azért a kinyilatkoztatás alapján — próbálkozik meg a logikai problémák megoldásával, hanem főképen azért, mert irodalmunkban első, ki Descartes metaphysikai alaptételeit — sajnos, latinul — egészen világosan ismerteti.

Se Apáti, se Reviczky nem önálló philosophusok. De Apáczai sem az. Műveik tehát ép oly joggal folytatások, a minő joggal kezdet az Apáczaié. Apáczainak mindenesetre az az érdeme fölöttük, hogy magyarul szólaltatta meg a philosophiát.

A Descartesre vonatkozó magyar irodalom kiválóbb művei közül, Alexander B. másutt említett hírneves munkáin kívül, Horváth Cyrill: Cartesius philosophiája és Cartesius ismeretana 1864 Cartesius dualismusa 1866. terjedelmesebb kritikai tanulmányait mindenesetre meg kellett volna említenie.

Hogy minő joggon mondja Apáczai „legközvetlenebb követői“-nek Csernatonit, Patakit és Tsétsit, arra elfelejtett meg is felelni. Pedig már csak azért is meg kellett volna felelnie, hogy Behyna, Pápay illető részleteiknek hézagait pótolhassa.

Behyna csak ennyit mond (Balogh Pál Philos. pályamunkák I. után). Descartes követői még . . . Csernatoni Pál, ki 1656-ban magyarul írta logikáját. Se Erdélyi J. se a logika egész történetét aprólékos részletességgel megíró Carlovsky nem említik.

Pataki István nem 1723-ban, de még 1693-ban meghalt. Angolból átdolgozott műve „E világ igazgatásának mestersége, mely száz jeles regulákban adatott elő“ (1681. Kolozsvártt). a Cherbury Edward természeti vallásának rejtett magasztalása. Hosszú időn át egyetlen hangja irodalmunkban a tősgyökeres angol deismusnak. Még közvetve sem sorozható Descartes hívei közé. Se Erdélyi, se Behyna, se Pápay nem említik. Inkább is az ethikusok közé sorozható.

És melyik Tsétsiről szól dr. Szlávik „különlenyomata?“

Két Tsétsi Jánost és egy Csécsy Imrét ismer irodalmunk. Mindenestre az ifjabb Tsétsi Jánost kell értenünk. Póсахázi már 28 év óta porladott, mikor ő „Patakon a Póсахázi tolla által üldözött Cartesianismust nagy lelkesedéssel tanítani kezdte“.

Se időrendi, se logikai rend nincs tehát dr. Szlávik e soraiban.

Annál nagyobb az ellenmondás az Apáczaít követő időket illető — fentebb idézett — lesujtó (?) ítélete s a tények között. Ime csak két lapon is mennyi hiba, mennyi hamis adat s mindennekfelett mennyi rendetlenség. A philosophiának pedig mint a rendszerezés tudományának talán épen az volna a feladata, hogy tetteleg rendezze is az adatokat s ne rontsa el még azt a rendet is, mit kor és fejlődés maguk szerint is megalkotnak.

Mint Apáczaínál, épen oly nagyot téved dr. Szlávik a magyar Baconisták méltatásában is. Itt (3. l. 4—12. sor) szolgál különben az első ujdonsággal. Azzal, hogy Ladiver is Bacon követője, illetőleg irodalmunkba egyik bevezetője.

Hallgassuk meg őt magát.

A „Pneumatica“ előszavában mondja, hogy „az újabb koriaknál (t. i. philosophusoknál) sokkal inkább követem Aristotelest, mivel az ész tanítása szerint irt philosophiája kezére dolgozik a theologiának“. Majd az ő szellemében jelenti ki, hogy „az okos lélek a gondolkodásnak elve s egyúttal a létezése is.“ Nem az Aristoteles „entelecheiá“-ja ez? Hogy pedig mennyire Aristoteles követője, azt a Zsolnán 1671-ben megjelent „Summulae Logicae“; a Szebenben kiadott „Symparasmata in philosophiam rationalem“ (1679); a már idézett „Pneumatica“ s mindenekfölött a Kassán 1685-ben nyomtatott „Summa metaphysicae Aristotelicae“ cz. munkája talán elég világosan bizonyítják. Legalább annyit tett volna meg dr. Szlávik, hogy Erdélyi többször hivatolt munkáját (Philos. Irók T. I. 137—141. l.) átlapozza. Megtudhatta volna, miért nevezte kora Ladivert *antik Aristotelesnek!* Hogy legkisebb jelentőségű és tisztán polemikus jellemű munkáját idézi, — hagyján. Abban a kis füzetben, mely az eperjesi collegium alapításának háromszázéves fordulójára (1867.) készült, tényleg ezt s úgy találta, a hogy idézi. Pedig egész címe: „De atomis contra Zabanium. 1667.“ Egyszerű replika a Zabanius Izsák „Existentia atomorum“ (Wittenberg, 1667.) című theologikus vitatkozó művére, melyben ez a megújhodni

látszó atomismust — de Aristotelesben keresve támogató okokat — az úrvacsora közvetett és közvetetlen tárgyára alkalmazza. Zabaniust dr. Szlávik nem is említi. Pedig tanulságos alakja ő annak a késő áramlatnak, mely a protestans theologia sokellű dialektikájával két, merőben ellentétes világnézet összehétkeltetésére vállalkozott. Igaz, meddő fáradsággal. A mint ezt a „*De existentia rei intelligibilis ac praecipue quidem naturae communis objective spectatae in intellectu*“ (Cassoviae, 1670.) című munkája legjobban bizonyítja.

Az eperjesi ősi híres collegium sajtó alatt levő története talán világot vet ennek a két — bár más arányokban, de egyformán metaphysikus tudósnak egymáshoz való viszonyára is. Elvi ellentét van közöttük, mégis közös tekintélyre (Aristoteles) hivatkoznak; álláspontjuk merőben ellenkezik és alapgondolatuk mégis ugyanaz. Ez teszi őket a XVII. század vitatkozó professorainak legérdekesebb alakjaivá.

Bayer János, tényleg első Baconistánk. De nem az „*Ostium vel atrium naturae*“-vel. A Comenius hasonló című munkájának, főképen az *Orbis pictus*nak egyszerű utánzata. A képei is jobbra ugyanazok. (L. Carlowszky, LXXVI.) Más szóval leíró természetrajz és physika. Bacon elveit egy másik és főművében hirdette a „*Filum Labyrinthi vel cynosura seu luce mentium universalis cognoscendis . . . accensa*“ (Cassoviae anno, quo Cynosura Mentis palaestrae Fragarlae ostendebatur). Ebben még mesterét Bacont is felülmulni törekszik; az ő inductióját egyenesen a Mózes teremtetés-történetére alkalmazza. Nem tud szabadulni a theologiától, de szelleme már új régiókba röpíti. Ez a műve sincs megemlítve a nevezett alkalmi füzetben. A történetírónak kötelessége, hogy be nem érve az ilyenekkel, a való források után kutasson. Különösen akkor, mikor egy-egy új korszak önálló íróit akarja jellemezni.

A Baconra vonatkozó magyar irodalomnak ismertetésénél ismét feltűnően hézagos dr. Szlávik „különlenyomata“. Erdélyi J.-nak „*Verulami Bacon*“-járól („*Budapesti Szemle*“ 1861.), Greguss Ágostnak „*Bacon inductioja*“ (1864) s ugyancsak az ő „*Bacon védelme Böhmertől*“ című alapos tanulmányairól mitsem tud? Már pedig, ha pár sorral alább (Leibniznél) egy soha el nem készült munka 11 lapnyi bevezetését (Selmeczbányai ág. evang. főgym. 1881/82-iki iskolai évi értesítőjében, „*Leibnitz*“

bölcsészettört. jellemkép) alapos munkának jelzi, bizonyynyal kötelessége volt a rendszeres és önálló műveket nemcsak névről-czímrre emlegetni, de méltatni is.

Üres phrasis, a mit (3. l.) Leibnitzről mond. Az önálló német bölcseletnek tényleg ő volt a megalkotója, a német bölcséleti nyelvén azonban a boszorkánypörök eltörlésének híres szorgalmazója, a nagy encyclopaedista jogtudós, Thomasius. Így phrasis az is, hogy „Leibnitz alig hogy csak megkezdte az önálló német bölcséletet, mikor Apáczai már nemzeti nyelven hirdette az idealismust“. Mikor Apáczai (1659. decz. 31.) meghalt, Leibnitz csak 14 éves volt. Tehát tanuló pályájának is csak kezdetén állott.

Nagy hálára kötelezte volna dr. Szlávik irodalomtörténet-íróinkat, ha — az illető helyekre is rámutatva — megjelöli azokat a műveket, melyekben Bessenyei György Leibnitz követőjének bizonyul. Hogyan, a „Holmi“ írója, a „bihari remete“, a ki maga vallja, hogy „Voltairetől tanulta a gondolkodást, Rousseautól a természetesség szeretetét“; a ki a józan ész úgy tekinti, mint „a természetnek az ember lelkében élő igazságát“: a Leibnitz monadológiájával bibelődött volna? De akkor, a harmonia praestabilita ellenére miért mondaná, hogy „belső világunk semmit sem tud arról, hogy magasabb rendeltetésünk is legyen“, meg hogy a boldogságnak az az egyetlen titka, hogy „az ember a maga józan eszére hallgasson“. (L. bővebben Beöthy: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban, II. k. XVII.)

Leibnitznél is elfelejtette megemlíteni eddig legalaposabb monographiánkat, a Stöhr Antal „Leibnitz egyetemes tudománya“ című, 1879-ben megjelent nagy tudományos készülségre valló részletes tanulmányát.

A Wolfistákról egészen hallgat. Legalább az eperjesi collegium egykor híres rectorának, Carlowszky Jánosnak „Logicá“-ját, a Hollós Antal „Institutiones philosophiae rationalis“-át (1739., 1742., 1747.), a Berényi Sándor „Metaphysicá“-ját említette volna meg.

A Kantról szóló részleten (4—8. l.) meglátszik, hogy dr. Szlávik különösen is foglalkozott a „königsbergi bölc“ hatására vonatkozó irodalommal. Hivatkozik is ide vágó előbbi munkáira (bizonyosan a „Kant criticismusa“ címmel az eperjesi collegium 1887/88 iki iskolai értesítőjének 1—19. l. értekezését, meg „Kant

ethikája“ (1894.) kis füzetkét érti), s a bennök fölsorolt gazdag adatokra. Épen ezért csodálatos, hogy ebben a részben — alig néhány sor kivételével — idézett forrásait úgyszólván szóról-szóra fordította. És akkor, mikor a „rendszerek rendszerezőjéről“, Kant-ról értekezik, ha már logikai rendet nem tart, legalább a fejlődés rendjéhez szabta volna magát. Csak így nyújthat tiszta képet az ő eszméinek a mi nemzeti irodalmunkba való terjedéséről s a mi fő, hatásáról.

Kant erkölcs-philosophiája sokkal előbb hatott nálunk, mint akár ismerettana, akár metaphysikája. Ennek valószerű oka nemcsak az a tátongó üresség, a mely az ő — minden lehető elvonás révén megmaradó — tiszta gondolkodása, meg a mi felekezeti torzsalkodással tele politikai és társadalmi életünk lassú kialakulása között a század utolsó s a XIX-iknek első évtizedeiben lépten nyomon föltalálható. Nem a nagyszombati egyetem híres logika-tanárának, Handerla Ferencznek „per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas“ hivatalból terjesztett s 1778-tól minden katolikus iskolában kötelező philosophiai tankönyveinek skolasztikus szelleme, hanem főképen az a gyakorlati alkalmazásra törekvés, mely a magyar gondolkodást kezdettől jellemzi. Ez lüktet a később nagy hamar lánggal fellobbant — sajnos, hirtelen el is aludt „egyezményes“ philosophiánkban is.

A latin nyelvnek, latinos iskolázásunknak egyik feltűnő hatása épen abban az eklektikus philosophálásban nyilatkozik, mely épen mint a római irodalomban, egy önálló, független philosophiai rendszernek kialakulását meggátolta. A mi nemzeti philosophiánk politikai és jogi irodalmunkban fejlődött éltető erővé. És benne van a XVII. század óta minden vallási vitatkozásunkban is. S mert a vallási és politikai küzdőfelek mindegyike a tiszta erkölcsi felfogásban keresett jogalapot a maga czéljainak elérésében: természetes, hogy a legújabb erkölcsbölcseletet is a maga javára igyekezett magyarázni.

A Szlávi Pál „Bölcseségre vezető út“-ja (1779.) még a megszokott nyomokon kíván haladni, de vonatkozásaiból, a Kant önálló nagy műveinek megjelenése előtt, már kiérzik a Kantizmus lehelle. A régi dogmáknak tiszteletet kér, de már tárgyi és alanyi elemeket keres bennök; már megindítja a vizsgáldást, mely bírálva bonczolgatja a legősibb, legmegkövesültebb alap-tételeket.

Márton István, a híres pápai tanár a Schmid nyomán dolgozott „Keresztény theologiai erkölcsstudomány“-ával (1795.) tényleg első, ki utat tör nálunk a Kant erkölcs-philosophiájának. Nálunk ő hirdeti először, hogy „Isten, halhatatlanság, akarat szabadsága nem a kinyilatkoztatás révén kerülnek lelkünkbe, hanem a magunk gyakorlati eszünknek egyenes követeléseit“. Ő magasztalja először Kant erkölcsbölcséletét, mely „Jézus és az ő apostolai tiszta tudományuknak lelke és foglalatjuk szerint való“. Azért is fog hozzá, „minden ellenkezőnek ellenében“, hogy „kellőképen megismertesse kívánatosságát“. Ezek közt az ellenkezők közt pedig első sorban Hajjas Antal veszprémi kanonokot érti, a ki „Keresztény philosophus“ (1792.) című, részben polemikus művében a Szlávi Pál „újítgatásait“ iparkodik „megnyesegetni“.

Márton István tehát irodalmunkban Kantnak nem „további“ (weiterer Vertreter) képviselője, de legelső megismertetője. Csakhogy nem a „Kis Katekizmus“-ával, mert az csak 1817-ben jelent meg; akkor, mikor Kant kritikai módszere már logikánkban is hódított. Ebben megelőzte Köteles Sámuel; de megelőzték mások is. Így Szentgyörgyi István, továbbá Fuchs Sámuel lőcsei ág. evang. lyceumi tanár, később Galiczia és Lodoméria superintendense, kinek 1800-ban Lőcsén nyomatott „Logica“-ját az ág. evang. középiskolák három évtizeden át használták. És megelőzte — épen az eperjesi collegium hírneves tanára — Carlowsky Zsigmond, C. János fia, ki „Logica“-jában (Cassoviae, 1815., 2. kiadás u. o. 1820) „in quo basis esse coepit praeaeunte Kantio“ — bár nem oly éles dialektikával — Kötelesnél is lelkesebb hívőül szegődik az új módszeres gondolkodásnak.

Mert „forrásaiban“ nem találta, dr. Szlávik sem említi őket. Lengyel Józsefet sem, ki ugyanebben az időben a másik protestáns főiskolán, a debreczenin tört utat a Kant módszerének és vizsgálódásának.

Behynának a Putz Antalra vonatkozó sorait szóról-szóra lefordította („Figyelő“ 1875., 484. l.) s e révén Putzot Kant „leglelkesebb hívei“ közé sorozza.

Putz Antal nagy-bajesi római kath. plébános volt. Álláspontja, mint jó papé, már önmagában más a Kanténál. A maga dogmatikus világnézetében a kinyilatkoztatás föltétlen híve lévén, egyedül az erkölcsi felfogásban közeledett Kanthoz. Behyna Balogh

Pál („Philos. pályamunkák“ I.) nyomán követi Putz fejtegetését. Neki az a fő, hogy „Kant szerint a kinyilatkoztatás nem ellenkezik a tiszta észszel“, azaz a mi magunk esze szükségesnek ismeri a kinyilatkoztatott igazságokat, az Isten, a lélek és halhatatlansága, akaratumk szabad elhatározása eszméket.

Ebből a szempontból dicsőíti az új vizsgálódást, ezért magasztalja alaptételét. De távol attól, hogy olyan mélyreható elmélkedés útján egész bölceletét egyedül igaznak fogadja el és hirdesse, miként Márton István. A mit a Lancelin után fordított — se dr. Sziláviktól, se forrásaitól nem idézett munkája — „A vallás győzedelme a mai hitetlenek és új bölcselők ellen“ (Komárom, 1797.) már a címében is elég világosan bizonyít. Ebben határozottan megjegyzi, hogy neki se a Jähse „Critica rationis purae“-je, se a Kiesewetter „Logica“-ja nem tetszik. Pedig mind a kettő arra törekedett, hogy Kant merész újításait a megszokott rendszerek alaptételeivel megegyeztessék, továbbá, hogy — mint ezt az erkölcs-tanban teheték — az általános keresztény elvekkel a metaphysikában is megbékéltessék.

És miért dicsérné Klenák Narciss „A mai philosophusok eszeskedésökkel egybe vetett józan elmélkedések“ (Pest, 1800—1802. két vaskos kötetben) című, legnagyobb részben kritikai művében Putz „tiszta okosságát, melyet meg nem vesztegethet az új tábor tetszetős beszéde“. Klenák maga is kath. pap (ferenczrendi) volt. Természetes álláspontja önkénytelenül is arra kényszerítette volna, hogy — a mint később tették Makó Pál exjezsuita fordított és önálló philosophiai műveivel — Putzot ne csak megtámadja, de „pro foro externo“ meg is czáfolja és megsemmisítse.

Téved dr. Szilávik, mikor azt állítja, hogy „Sárvári Pál a Kant-féle erkölcs-philosophia hűséges követője és lelkes hirdetője volt“. Az „Erkölcsei philosophiának előljáró értekezései“-ben (123. l.) határozottan kijelenti, hogy Kantnál mindig fődolog az erkölcsi érzés, „nekem fődolog a vallás“. Ezt pedig „a kinyilatkoztatásból nyerjük“... „külön-külön való okoskodások nélkül“. A ki nyílt alapkérdésben így beszél, az Kantnak testestől-lelekestől híve nem lehet.

Budai Ferenczet unokatestvérével, Ézsaiással téveszti össze a „különlenyomat“. Ez a historikus. Amaz „Magyarország Polgári Lexiconá“-t írta meg. Olvassa el dr. Szilávik Beöthy Irodalom-

történetének I. 158—159. lapját, onnan megtudja, hogy szerzője „historischer Compiler“-nak épen nem nevezhető.

Rozgonyi József munkái közül épen az nincs megemlítve, melyben Kantot legélesebben czáfoltatta, s mert alaptételeit leg-higgadtabban bonczolja, legtöbb ellenokot is talál az „embert meghaladó eszmeiség“ tévedéseinek feltünővé tételére. E művének, az „Aphorismi psychologiae empiricae et rationalis perpetua philosophiae criticae ratione habita“-nak (Sárospatak, 1819.) 51—59. §-ai kétségtelenül legtöbbet hatottak nálunk a Kant philosophiája későbbi reformálásának híveire, főképen Szilasy Jánosra és — a mit dr. Szlávik nem akar észrevenni — magára Kőtelesre is.

A Rozgonyiról szóló pár sorban (7. lap, 12—23. sor) különben ismét hínárba csalta dr. Szlávikot a forrásának szolgai fordítása (12—16 sor Behyna id. m. „Figyelő“ 1875., 484. lap I. h. alsó 11. és II. felső hét . . . , a 17—22. pedig 483. l. I. 19—27. sorainak szavai betűről-betűre).

Behyna ugyanis azt mondja Rozgonyiról, hogy „A pap és a doctor a sínylődő Kant körül“ cz. „rövid vizsgálatában“ . . . érinti Márton Istvánnak „a legnagyobb kevélységgel írott feleleteit, s különösen nehezteli, hogy ez a már akkor nem élt Budai Ferenczet „tudatlan vakmerőnek“ nevezi, ki Márton szerint „Kant rendszerét megtaposta“ . . . A mit dr. Szlávik így fordít: „Nach seiner (Rozgonyi) Beweisführung „hat Budai das System Kants erwürgt . . .“ Történetet írni így talán mégsem illenék!

A Folnesics-ról szóló sorok is (L. Behyna 483. l. II. hasáb 1—5., 6—7., 9. sorait) egyszerű fordítás. De még ebben is téved, mikor Folnesicsről azt mondja, hogy a „Felső-Magyarországi Minerva“ 1832-iki évfolyamában közölte értekezését. Behyna helyesen utal a „Tudom. Gyűjtemény“ 1817-iki évfolyamára. Folnesics 1832-ben már csak azért sem közölhetett értekezést, mivel még 1823. január 29-én elhunyt.

Ha utána nézne a dolognak, ugyan mit szólna Falckenberg ehhez az alapossághoz?!

Behyna (485. l. 27—28. sor) Imre Jánosról csak annyit mond — mint előtte három sorban Ercseiről is — hogy anti-Kantianus.

Mindkettőjőkről ennyit mond dr. Szlávik is (8. l. 11. sor) Behyna pusztán a „Kant hatását“ vázolta. A maga szempontjából elégnek tartotta Imre J. nevének egyszerű megemlítését. Dr. Szlávik

azonban összefoglaló philosophia-történetet kívánt írni! Okulásul nekünk, felvilágosításul a külföldnek. Hogy helyes eljárás-e, mikor a XIX. század magyar bölcseleinek egyik legnagyobb képzettségű, legmunkásabb tagjával ilyen röviden elbánik, arra önmagában keresen feleletet.

Imre János a mennyire eklektikus, annyira — szóval sem ellensége Kantnak. „Amicum foedus rationis cum experientia seu philosophia crisi recentissima deducta“ (Pest, 1824.) című nagyobb művében határozottan is nyilatkozik. „A mi Bacon a természet vizsgálásában, az Kant a gondolkodásban“ . . . „nekem úgy látszik, Kant egészen helyesen jár el (veram petere viam), mikor a megismerés alaki föltételeit meghatározza.“ . . . Egyéb, akár lapokon át folytatható idézet azt bizonyítaná, hogy „bíráltá Kantot, de nem ellenkezik vele.“ A nevezett latin munkán kívül „Gondolkodás tudománya“ (1829.), „Észmérés tudománya“ (1829.), „Az ifjú bölcsekedő“ (1830.) című műveivel legtöbbet tett arra, hogy nálunk a bölcselelő kedv az utánzásból teremtvé válhasson, vagy, mint Szontagh Gusztáv mondja: „legelterjedtebb hatással volt philosophiánk irányára“. A kortársak nyilatkozatai szerint is azok közül a kevesek közül való, kikre minden mellékes gondolat nélkül elmondhatjuk, hogy alapvető. (Szalay: Emlékb.). Kora halála megakadályozta, hogy önálló munkásságával nagyobb térre is hathasson. A nevének egyszerű — nem is a maga helyén való — említésénél többet érdemel még dr. Szláviktól is.

Imre J. neve után emlékezik meg a Kant rendszerének eltiltásáról is.

Pedig az még 1795. június 19-én megtörtént, — de csakis a kath. iskolákban. A többiek szabadon fejleszthették, a mint fejlesztették is a dr. Szláviktól is — bár hézagosan — felsorolt adatok szerint.

A Perlaky „Kant vallásbölcselete“ („Sárospataki Füz.“ 1868.) című tanulmányának megemlítése után kijelenti, hogy „dies ist der Gang der Kantströmung in Ungarn“. Pedig Sebestyén Istvánnak (1788—1803. debreczeni. 1817—1841. pápai collegiumi tanárnak) „Észrevételek a vallásra egy Kantianus philosophustól“ (Buda, 1831.) cízzel megjelent, a maga idejében nagy port vert, eleven kritikával megírt munkája éppen úgy bele tartozik még, mint a Czente István „Bölcselekedő magyar polgár“-a (1838.). Az utóbbi már csak azért is, mert a Kant erkölcs-bölcseletének

a politikai életre alkalmazott alaptételeit s ezek ferde magyarázatait kívánja helyesbíteni. Egyben eleven példája a mi politikai életünk bölcselkedő szellemének. Ha Perlaky műve, úgy Purgstaller J. „Kant észbírálatának érvényessége“ (1862.) című részletes tanulmánya is még bele tartozik a „Strömung“-ba. Dr. Medveczky Fr. másutt idézett művét „A nemzetközi jog elmélete Kant philosophiája szerint“ (1881.) itt kellett volna megemlítenie. A hogy ezt dr. Alexander B. hírneves művével („Kant“ „Kant, a tiszta ész bírálata“) tette.

Sipos Pál — előbb sárospataki tanárt, majd tordai lelkészt — Fichte követőjének vallja, a Pápay id. m. (8. l. alsó 3 sora) nyomán. Halotti beszédei (Sárospatakon a physica tanára volt) pedig kevés adatot nyújtanak arra, hogy melyik rendszerben találja meg a valódi bölcseséget. Még a P. K. L. (Petri Kovách László??) sírjánál tartott beszédében legtöbb a philosophiai tartalom. De annyit sem okoskodik, mint Csokonai a „Lélek halhatatlansága“ című tanító költeményében, vagy gr. Teleky J. „Az atyafiúi barátság oszlopá“-ban. Önálló nézetét nem nyilatkoztatja meg sehol. És ha valaki hatott reá, tényleg más alig volt, mint Krug a maga eusebiológiájával. Tőle tanulhatta, hogy a „lét és tudás egybekapcsolása“ a sok magyaráztatás helyett „legméltóbb tárgya a philosophiának“.

A Schelling természet-bölcséletének irodalmunkba való átjutásáról szóló öt sor a Pápay J. id. m. 9. l. 4—23. sorának egyszerű kivonata. De valótlanságot állít dr. Szlávik, mikor Schediusnak „Az aesthetika kézi könyve“ czímmel külön munkát tulajdonít, sőt határozottan megjegyzi róla, hogy „ennek latin kiadása 1828-ban Budapesten (sic!) következő czímmel jelent meg: „Principia Philocaliae seu doctrina pulchri“. A Pápay J. szavain botlott meg. Ő t. i. előrebocsátván azt a pár sort, mit dr. Szlávik látszólag Erdélyi-ből idéz, azt mondja Schedius munkájára (9. l. 26. sor) hogy „de latin nyelvű ez is . . .“ Míg dr. Szlávik e pár szót németre fordította, vált Schedius egy egészen új mű szerzőjévé!

Hogy Pethe Ferencz miképen kerül a Schellingisták közé, arra hiába keresünk feleletet. Mi köze is Schelling „Ideen zur Philosophie der Natur“-jának a németek számára készült „Magyar grammatika“, „A vizsgálódó magyar gazda“, „A pallírozott mezei gazda“, a „Nemzeti gazda“, a „Magyar mathesis“, a

festett táblákkal ékesített Természet historiája“ eredeti, továbbá a „Davy földművelési kimiája“, a „Rowles baromvorsói könyve“ fordított művekhez? Bizonyára nagy érdeme Pethe Ferencznek, hogy az első politikai hírlapot („Erdélyi Híradó“) ő alapította Erdélyben, Schellinggel azonban távoli rokonságban sincsen szelleme. Praktikus gazda a szó szoros értelmében, ki a „munkabér“, a „földjáradék“ gyakori szempontokból való ismertetésével a földnek „jövendőmeztetésével“ foglalkozik, de távol van attól, hogy „az ideális és realis, a szellem és test, a gondolat és tárgy ellentéteinek az abszolútban való azonosságáról“ okoskodjék.

Eleddig titok volt, hogy Fejér György, a nagy polyhistor „unter den Vertretern des dialektisch-panlogistischen Systemes von Hegel ist zu erwähnen“.

Ez a néhány sor is Pápay (10. l., 2. p., 4—5. sor) szavainak fordítása, de az előző 26 sornak figyelembevétele nélkül.

Fejér György szoros értelemben vett philosophiai munkáiban — miket a „különlenyomat“ nem említ, a mi a források számát illeti, meg a tárgynak sokszerűségét — Imre Jánosnál is nagyobb eklektikus. Hogy pedig nem Hegelista — akkor talán még nem is lehetett — az „Anthropológiá“-jából és — a mi szintén nyomós argumentum — a Szontagh G.-nak (Propyl. 278. l.) méltatásából, valamint Szilasy János (153. l.) megjegyzéséből világosan kitűnik. A Kreil Antal budai egyetemi tanártól átdolgozott Eberhard-féle erkölctant nemcsak magasztalja, de egész lelkesedéssel ajánlja is. „Ennek oly sikere lőn, hogy majdnem minden tanodáinkban az Eberhard erkölctana lett az előadás tárgya“. (Szilasy 154. l.) A maga papi és egyéni meggyőződésével hirdeti, hogy a lélek Istentől leheltetik belénk“ . . . hogy „akaratunkat a legfőbb mérték, az Isten rendelése szabályozza“ . . . hogy „tudásunk nem önmagunktól vagy on, hanem a teremtetőtől“. (Az ember kiförmáltatása esmérő erejére nézve. Buda, 1835. 31., 36. l.) Oly távol van tehát a Hegel természet-szellemétől, hogy arra hasonlatot is hiába keresgélünk.

A Hegelre vonatkozó irodalmunkból okvetetlen említéni kellett volna: Purgstaller J. „Hegel felekezetének meghasonlása“ (1864.) s Greguss Á. „Panthéismus és személyes Isten“ (1862.) című terjedelmes tanulmányát. Amaz érdekes világot vet a Hegelisták kicsinyes berzenkedéseire, melyek egyenesen útjában állottak, hogy mesterük hatalmas arányú rendszere — hibáitól való

megtisztulása után — teljessé fejlődjék; másrészt az ó- és új-Hegelisták közt kiélesedett ellentéteket törekszik az alaptételek és eltérések bonczolgatásával megmagyarázni. Gregussé pedig beható kritikával szövi meg azt a világnézetet, mely a Spinoza-Schelling s legfőképen Hegel alapelveiből következő forradalmat idéz elő a vallások fejlődésében. A legújabb irodalomból, már iránya miatt is, méltó az említésre: Simon J. Sándor munkája: „Az ész, mint agyideg-tevékenység. Hegel metaphysikai aesthetikájának alapjai a panaisthesis szempontjából“ (1884.).

Tarczról túlzott állítás, hogy „streitbare Verfechter der Panlogismus in ungarischen Hegelstreite“. Az 1836. „Tud Gyűjt.“ VIII. kötetében N. J. a Tarczy iskolai használatra szánt kéziratának első és utolsó szakaszát bírálgatva, elítélte „irányzatát“. Tarczy a XI. kötetben felelt s megmagyarázta az „elferdített részleteket“. A Hegel-vita csak 1838-ban indult meg a Vecsey felszólítására. Tarczy bele sem szólott. Warga J., Szeremlei Gábor s egy ízben Taubner, mint „jelzett Hegelisták“, védelmezték Hegel rendszerét a (***) névtelen támadó ellen. Mint ismeretes „nagy különböztető elmével“ — de siker nélkül.

Taubner K. 1839-ben megjelent művének címe helytelenül van idézve. „A lélek eszme-bölcsészeti, történet-bírálati szempontból, különös tekintettel Hegelre“ már címében is mást ígér, mint a „Die Idee der Seele nach Hegel“, a hogy t. i. dr. Szlávik idézi. Taubner másik nagyobb, e nemben irodalmunkban első philosophiai művét „Párhuzam Aristoteles és Hegel közt“ (1839.) nem is említi. Pedig egyrészt legönállóbb műve, másrészt különösen jellemzőmódjával ma is mintául szolgálhat irodalmunkban.

A 9-ik lapon tudjuk meg, hogy Domanovszky is Hegelista volt. Munkássága, egész módszere pedig nagyon is szembetűnően eklektikusnak bizonyítják. Önmaga is ilyennek vallja magát s ilyennek ígéri teljes működését. „Hogy mi az önálló, nemzeti bölcsészet korát előidézhessük — így beszél akadémiái székfoglalójában (1872.) — erre a kedélyeket elkészíteni, bennök a bölcsészeti tudományok iránt a szeretetet felgerjeszteni kell. *És ehhez czélszerű mód az, hogy a fejlettségnek mostani színvonalán álló bölcsészet eredményeit velők szabad és tiszta előadásban megismertetjük.*“ Műveiből a Hegelével egyenlő arányokban Dank, Mahrheineke, Göschel és Rosenkranz is jogot formálhatnak a maguk hatásának bizonyosságaira.

A Domanovszkyt, mint philosophia-történetírót méltató későbbi sorokból (11. l. 4—5.) egész fényében sugárzik elő dr. Szlávik egyéni buvárkodása. Domanovszky még 1895. április 18-án elhunyt; Dr. Szlávik pedig 1896 februárjában írja róla, hogy „a reformatió philosophiájának s a legújabb philosophiának megírása még ettől az érdemekben gazdag szerzőtől várható”. Valóban „difficile est satiram non scribere” . . .

Komoly munkában megeshetik az ilyen szarvas hiba? Várhajtuk-e, hogy dr. Szlávik „adalékai” megváltoztatják a tudós külföldnek irántunk eddig táplált kicsinylését? Ha pusztán a dr. Szlávik munkájából ismernek meg bennünket, mondjunk le minden reményünkről.

Hartmann E. és Schopenhauer philosophiája csak annyiban került bele irodalmunkba, a mennyiben ezt Alexander B. koszorús műve „A XIX. század pessimismusa” s a Bánóczi J. híres „Schopenhauer és Hartmann”-jának („Philos. Írók T.” II., III.) megemlézése magában foglalja? Ime, Almási Balogh Sámuel „Schopenhauer Arthur philosophiája” (1866.) című kritikai műve előbbi hirtetője irodalmunkban a sokat vitatott, még többet kárhoztatott pessimismusnak. Az újabb irodalomban sok tanulsággal szolgálnak Fényes Dezső „Schopenhauer rendszere a természettudományok világításában” (1886.) és Harrach József híres zene-aesthetikai tanulmánya „Schopenhauer és Wagner Rikárd” (1887.). Továbbá Kapossy I. „Hartmann E. bölcsészetének ismertetése” (1882. 228. l.).

A Stöckl-féle philosophia I. részét Zafféry Károly (a bródi trappista kolostor későbbi pater Angelicus-a) fordította. Répássy csak később állott a fordítók és átdolgozók közé.

A „különlenyomat” 10-ik lapjának első 12 sora az újabb kath. bölcséleti mozgalmaknak van szánva. „Kiss, Lubrich, Klinger sind die namhaftesten in ihren gelehrten Hand und Lehrbüchern.” Több „kiválóság”-ról nem tesz említést. A sok közül csak Sullay István pályanyertes műveit a „Szabadság, szabadelvűség, vallás” és „Szabadság, egyenlőség, testvériség” (1879.), Platz B. „Az ember eredése, faji egysége és kora” (1884.), Kazaly Imre „Élet és társadalom” (1882.), Prohaszka Ottokár „Isten és a világ” (1891.), végül Kozáry Gyula „Korunk bölcsélete” (1992., 360. l.) című önálló philosophiai műveket ajánljuk dr. Szlávik figyelmébe. A Platz B. műve németül is megjelent s akkoriban sajtonk

föl is panaszkolta, hogy „Németországban kitüntető figyelemre méltatták“. A Kozáry műve meg nem pusztán felekezeti szempontból szolgál érdekes tanulságokkal. Ám az „Aeterni Patris“ szelleme lebeg fölötte, azután a keresztény bölcsélet nevében hadüzenet a positivizmus ellen; de valamint tudományos apparátusa eltagadhatatlan, úgy éles kritikájával, széles látókörével messze fölülemelkedik a közönséges „rendszer ismertetések“ a közönséges compendiumok légkörén. Egyéni meggyőződése és okoskodása még a Broglie-féle exclusiv kath. szempontok érvényesítése mellett is a positivizmusnak, irányának, eredményeinek eleddig legkiválóbb ismertetésévé teszik e művet. A Buday J., a Kun Sámuel („A positivizmus mint vallásbölcséleti rendszer“ 1892.), Ormay L. („A matematikai módszer a positivizmusban“) tanulmánya inkább részletek, az egészre való tekintet nélkül.

A „különlenyomat“ 10-ik lapján véget ér a szoros értelemben vett magyar bölcselkedés ismertetése. Itt kell megkérdeznünk, minő képet festett meg annak a „jó szomszédnak“, mely minden haladásunkat úgyis mindig a maga közvetlen hatásának szereti betudni.

Úgy látszik dr. Szlávik nem akart egyebet, mint az 1888-ban 98, 1889-ben 116 lapon megjelent, Zeller, Schwegler, Falckenberg nyomán készült „Bölcsészettörténet“-e jegyzeteiben jól-rosszul felsorolt magyar philosophiai írók névsorát egy külföldi szakfolyóiratban is értékesíteni. Ám ez a compendiumok-compendiuma a legújabb philosophiai áramlatokat csak kivonatosan érinti; a mennyire hasznos szolgálatot tesz a magyar philosophiai írók meg-megemlegetésével — természetesen azoknak, kik Balogh. Pápay, Behyna tanulmányát nem ismerik — épp oly hézagos és határozottan hibás ott, hol már Pápay, Behyna munkájában kész adatot nem talált. A magyar philosophálás önálló fejlődését sehol sem is kísérte kellő figyelemmel.

Így járt el a „különlenyomat“ is. Valljuk meg, kényelmes módot használ a hiányossága leplezésére. A hol kifogy a kész adatból, a hol tehát a maga egyéni búvárkodására volt kényszerítve, merész fordulattal oda vetett „és mások“ „s a többi“ zárják be hirtelen a sort.

Hogy Köteles Sámuel t pusztán a Kant híveként jellemzi, kisebb hiba?

Köteles philosophiai pályájának első része tényleg a Kant hűséges szolgálatában telik le. De 1827—1831-ig, tehát utolsó éveiben a Krug-ét is messze túlszárnyaló „harmonistikus“ philosophiát, az elhatározást formáló, az erkölcsi életben hasznos gyümölcsöket termő bölcselkedést szolgálta egész lelkesedésével Philos. encyclopaedia-ja (1829.) s méginkább az Akadémiának Kállay Ferencz és különösen Szontagh G. rendes tagoktól kitűntetően ajánlott „Philos. Anthropologia“-ja, — melyet 1839-ben Toldy adott ki — világos bizonyosságai ennek a fejlődés folyamatának. Ha dr. Szlávik legalább a Beöthy (I. 157. l.) sorait elolvassa Kötelesről, meg kellett volna tudnia, hol és hogyan méltassa.

A „magyar vagy egyezményes bölcseletnek ő volt a megindítója.“ Erről a „magyar bölcseletről“ dr. Szlávik (a 10. l. 17—19. sorai) csak annyit lát jónak kijelenteni, hogy „ist ein Konglomerat von Kant, Schmid, Jouffroy und griechischen philosophischen Gedankenelementen“, Bizonyítható azért mond *csak* ennyit, hogy alap gondolatát, mely szerint egész philosophiai műveltségünk a németek jóvoltából fejlődött — meg is bizonyíthassa. Pedig éppen itt, főképen Hetényi- és Szontagh-nál lett volna legjobb alkalmunk megvitatni, hogy a magyar philosophálás a műnyelv tökéletlen voltának ellenére is tudott valami újszerűt alkotni s — a mi alaki hibáit ellensúlyozza és nagy érdeme, — az elvont rendszerezést, a nyakra-főre új rendszer-alkotást gyakorlati alkalmazással kívánta felváltani. (L. Körössy György eperjesi tanár: „Önállóságra törekvés a magyar philosophiában 1837—1857.“ című Kolozsivárt 1886. megjelent tanulmányát). Hogy tökéletes egészszé nem bírt fejlődni, annak oka abban rejlik, hogy „nálunk a politikai pálya azon mező, melyre azért sereglenek össze a jelesebb főek, mivel ott a nemzeti nagy érdekű kérdések feloldásáról van szó s általuk az irodalom más érdekei háttérbe szorulnak“. (L. Térey „Elmélet és szemlélődés“ 1843. 1—2. l.) Körülbelül így beszélt Wlassics cultusminister is a kolozsivári híres avató-beszédében.

Imre J., Köteles S., Hetényi J., Szontagh G. részletes méltatása mindenesetre szükséges lett volna ennek a sokat emlegetett „egyezményes“ bölcseletnek, mint immár történeti különlegességnek komoly ismertetésében.

Bárány Péter, Berényi Sándor, Benyák B., Sartori B., Endrődy J. Szilasy J. névleg sincsenek megemlítve. Talán mert

régebb írók, a kiknek munkássága nyomtalan enyészett el a következő korok irodalmi mozgalmában?!

De legalább az újabb kornak megközelítőleg hű képét festette volna meg dr. Szlávik „különlenyomatá“-ban. Csaplár B. „Platon munkái“ (1845.) Haberern Jon. „Aristoteles három könyve a lélekről“ (1865.) és „Aristoteles Nikomachoszhoz intézett ethikája“ (1873.) mai műfordítóinknak is állandó forrásművül“ szolgálnak.

A Pápay J. idézett tanulmányában már nem tárgyalt, tehát legújabb kor nevezetesebb philosophiai munkái közül a következőket ajánljuk dr. Szlávik figyelmébe: Beöthy Leo „Nemzetlét“ (1876.), „A társadalom keletkezéséről“ (1878.), Dippel József „Korunk két főkérdése, mint minden vallásbölcselet alapja“ (1879.), Soós M. „A keresztény álláspontja a természetben“, 2. k. (1879.), Szabó M. „Az ember“ (1880.), Horváth J. „A nagy isten eszméje“ (1881.), Szabó Ignác „Lélektani képek“ (1881., a nálunk Margo T. által képviselt Darwinismus éles bírálata), Maczki V. „Bölcsészeti értekezések“ (1882.), Erődsi M. „Objectiv metaphysika“ (1885.), Dressel J. „Az élő és élettelen anyag“ (1885.), Szentiványi K. Gyula „Társadalmi és állami újjászületés“ (1888.), Weisz J. „Isten a világűrben. Önálló természetes világnézet“ (1891.), Lyka K. „A modern művészet bölcselete“ (1892.), dr. Simon J. S. „Az egységes és realis természet-philosophia alapvonalai“ (1895.), Jász Géza „A fejlődés törvényei, különös tekintettel a gazdasági életre“ (1893.). A kisebb-körű legújabb tanulmányok közül: Posch J., a sokat emlegetett felekezetenküli tanár „Az idő elmélete“ (1894.), Pekár K. „Az aesthetikai érzések psychológiája“ (1895.), s főképen — már csak a Wundt-féle psychologiai kutatások új alkalmazásánál fogva is — Palágyi M. „Psychol. tanulmányok“ (1893.) című művét.

A philosophiai erkölcstant illetőleg: Sárffy A. „A tulajdon“-ról (1884.).

Az ismeret-elméletben: Golenich K. „Az ismeretről“ (1877.), Pázmány Zolt. „Rosmini Serbati tana az eszmék eredetéről“ (1890.), továbbá „Az ismeret eredetének kérdése a XVII., XVIII. sz. philosophiájában Kant-ig“ (1889.), mely munkáról maga dr. Szlávik a „Prot. Szemlé“-ben (1890-iki évfolyamában I. 35. l.) úgy nyilatkozott, hogy „az egyes rendszerek ismeret-

elméleti részének tárgyalásánál a legkitünőbb forrásokat használta s a magyar bölc. irodalmunkban figyelemreméltó adalék.

A philosophiai történetírásban: Szvorényi J. „Mit tartunk a philosophiáról Platontól a XVIII. századig“ (1839.), Ompolyi M. Ernő „A bölcsezet Magyarországon a skolasztika korában“ (1878.), Kaufmann Dávid „Adalékok a középkor physiologiája és psychológiájához“ (1884.), Stiegler Gyula „A héber bölcsezet“ (1885.), Besze János „A történet bölcsezete“ (1885.), Kőrössy György már említett „Önállóságra törekvés a magyar philosophiában 1837—1857.“ (1886.). A Besze Jánoséval egy sorba állítható Ruzsicska Kálmán „A XIX. századbeli francia spiritismus aesthetikai munkássága“ (1878.) című terjedelmes tanulmánya.

A fordított nagy műveknek, a kisebbkörű — de a „Leibnitz“ 11 lapos értekezésnél szélesebb terjedelmű — értekezéseknek száma pedig — légió.

A felsorolt „adatok“-ból — ha dr. Szlávik a „Magyar Könyv-Szemle“ köteteit is átböngészi, többet is talál — két dologról kell meggyőződnie. Arról, hogy nálunk a philosophálás ma is folytonos fejlődésben és működésben van, s arról, hogy záró sorai alaptalanul vádolják meg tudományosságunkat philosophiai meddőséggel.

A vallásbölcselet legújabb áramlatainál a Schmidt „természet-vallás“-át is figyelemre méltathatta volna. Legalább ennyit csakugyan megérdemel. Azután annyiban is érdekes, hogy a 60-as évek félbeszakadt metaphysikai új irányának a „megnyugasztaló továbbfejlesztése“. A Helfferich és Ulrici éles elmével s mindenesetre tetszetősebben alkalmazott eszméi szólalnak meg benne — valóban „zur Versöhnung des Zwiespaltes zwischen Religion, Philosophie und wissenschaftliche Empirie“. Mintha elkésett visszhangja volna a Steiner Sámuel késmárki tanár 1882-ben megjelent „Allgemeine Metaphysik zur Begründung eines vernünftigen Welt- und Lebensansicht“-jének. Csakhogy ez Kant, Fries és Appeltet vallja forrásainak; Schmidt a vert nyomoknál sokkal előbbre halad. Böhmét, Öreg Jánost külön is kellett méltatnia!

A „különlenyomat“ philosophiai részének ismertetése ezzel bezárulhatna, ha 12-ik lapjának középső pontja nem kívánná még egy pár megjegyzést.

Pápay J. értekezésének utolsó hét sorát fordítván, Kölcsyre, b. Eötvös J.-re és Madács(sic!)-ra reflectál, mint a kik „hazánkban a philosophiaiilag művelt szellemekre legtöbbet hatottak“.

Ez a pár sor akár új „különlenyomattá“ bővíthetett volna, ha dr. Szilávik irodalmunkban mélyebben keresgél. A nemzet egész gondolat- és érzésvilágát megtalálhatná Vörösmarty, Arany, Petőfi költészetében; az ember lelki forradalmainak — minden német szörszálhasogatásnál alaposabb és tanulságosabb — bonczolgtatását b. Kemény Zs. regényeiben; a legphilosophusabb dialektikát Deák és Kossuth szónoklataiban.

A mi a philosophiával rokon neveléstudományt és neveléstörténetet illeti, a „különlenyomat“ összesen 14 sorban mondja el a legújabb (1869.) kornak bibliographiáját. De még ebben is hiányos. A dr. Mázy E. 1895-ben megjelent „Neveléstudomány“-át névleg sem említi.

Magában ugyan érthetetlen, hogy míg a philosophiánál, ethikánál a legrégebb nyomokon kezdi, itt — a paedagogiánál — megelégszik a legeslegutóbbi irodalom rövidre szabott vázolásával. Ezt a rendszertelenséget azonban eléggé megmagyarázza az a körülmény, hogy míg a philosophiára az 1878-ig terjedő időszakot illetőleg Pápay és Behyna tanulmányában, a jogbölcseletszetre Werner („A bölcséleti jogtudomány története“, 2. kiadás 1881.) művében — csak épen fordításra váró — kész anyagot talált; addig a paedagogia magyar irodalmára eleddig teljes művünk nincsen. Bizonyosan ezért maradt el az aesthetika is. Még pedig egészen!

A Kéry Sámuel „Keresztény Seneca“ ja (1654.); a Nagy Lajos „Magyar Cato“-ja (1750.); a Nagy Jánosnak — verses volta miatt curiosumnak is érdekes — „Udvari Kátó“-ja (1790.) és főképen Faludi Ferencznek félíg bölcséleti, félíg paedagogiai műveitől kezdve — mondjuk dr. Mázy E. tavaly hirdetett nagy munkájáig — alig van ága irodalmunknak, mely számra annyi, tartalomra oly önálló műveket mutathatna, mint épen paedagogiai irodalmunk. Talán legrészletesebb kérdései között sem akad már olyan, mely, akár több szempontból is, feldolgozva ne volna.

Legalább Beke Kristófra s még inkább a magyar Fenelon-ra, Beély Fidéltre büszkén hivatkozhatott volna. Sokoldalú munkásságuk, különösen a nemzeti nevelésben szerzett érdemeikért bizonynyal méltók ennyi elismerésre.

Az aesthetika a műízlés s a művészet lüktető ereje. Évezredes tapasztalás nyújtotta adatokból, lassú elvonás útján készült szabályszerűségek tudománya. Tehát bölcsélet. Elmélet s egyúttal

rendszeres gyakorlati alkalmazás. Belső kialakulására első okot és tárgyakat a költészet ad. Mint az önkénytelenül fejlődő műbirálat eredményeinek folyton gyarapodó összessége, úgyszólván egyszerre jelentkezik a szoros értelemben vett philosophálással.

Dr. Szlávíknak tehát — épen célja szempontjából — mindenestre kötelessége lett volna, hogy fejlődése főbb szakait, önállóbb művelőit legalább vázlatosan méltassa. Almási Balogh Pál („Philos. pályamunkák“, I. 1835.); Versényi György („Az aethetica hazánkban“, 1874.); Radnai Rezső („Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772—1817-ig“, 1889.); Beöthy Zsolt („A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban“, 1886., II. k. 1887.); Greguss Ágoston („Rendszeres széptan“, 1888.) és Gyulai Pál („Katona és Bánk-bán“-ja, „Vörösmarty életrajza“ stb.) kellő fölvilágosítással, bőséges adatokkal szolgálnak a lelkiismeretes buvárkodónak.

A „különlenyomat“ 14—17. lapjai (a jogbölcészetszetet illető rész) már egyszerű könyv- és névjegyzék, jobbára Werner idézett műve nyomán. Az 1881-től (Werner műve eddig terjed) 1895-ig lefolyt másfél évtizedben összesen hat nevet talál dr. Szlávik abban az irodalomban, mely közéletünk sajátos fejlődésénél fogva mind máig legtermékenyebb!

Egy-egy tévedés még itt is akad. Szilágyi (1813.) művének teljes címe: „Practica philosophia“. Ennek csak második része az idézett „Jus naturae“. Benczúr J. műve nem 1848-ban, de 1852-ben jelent meg, még pedig 100 arany pályadíjjal koszorúzva.

*

Hosszasabban foglalkoztunk a „különlenyomattal“.

Szerzője ne mondassa, hogy csak bíráltunk, való adatokat azonban nem állítunk az övéi ellenébe; hogy a hiányokra meg pusztán rámutatunk, de pótlásukra nem gondolunk.

Másért is. Szakkérdések történetének „tudományos“ tárgyalásában, főkép a külföldnek szánt műveknél a lelkiismeretes munka első kötelesség. Bár, úgy látszik, ma sem vagyunk túl azon a koron, mikor a külföldön rólunk megjelent műveket — egyedül a jó szándékot tekintve — minden kritika nélkül nagy ujjongva fogadtuk: annak az ideje talán mégis csak elérkezett, hogy önmagunk, tulajdon magunkról valóságot hirdetni mindenekelőtt való feladatunknak ismerjük.

Dr. Szlávik tanulmánya se annak a kötelességnek, se ennek a földadatnak nem felel meg.

Annak nem, mert legnagyobbreszt mások dolgozatának merő szolgái másolása; ennek sem, mert rendkívül hiányos volta miatt a való történetnek hű tükre nem lehet.

Külön lenyomatában szóról szóra valóra váltotta dr. Szlávik a régi mondást: „a mi kevés jó van benne — az a másé; a mi a magáé, az meg merőben hiba . . .”

Dr. Serédi L.

* * *

„Die Prinzipien der Mechanik in neuem Zusammenhange dargestellt von Heinrich Hertz. Mit einem Vorworte von H. von Helmholtz. Leipzig, 1894.“

A mechanika alapelveinek kérdése különösen a hetvenes évek óta élénken foglalkoztatja úgy a physikai tudományok szakszerű művelőit, mint a bölcsészeket, a mit teljesen érthetővé tesz azon fontosság, melylyel ez elvek helyes felfogása, pontos formulázása és ellenmondás nélküli rendszere egész természetismeretünkre nézve bír.¹ Azonban az általános érdeken kívül, melyre a mechanika elvei alapjelentőségöknél fogva méltán számot tarthatnak: új, beható vizsgálatukat szükségessé tette mindenkéltől az, hogy az alapfogalmak egyikének — melyen pedig a mechanika egész épülete nyugodott — t. i. az erőfogalomnak sem ismerettani, sem természettudományi jelentése nem határozott s nem kifogástalan. Szükségessé tette továbbá e vizsgálatot a physika egyéb ágainak nagymérvű előhaladásán kívül az erély-

¹ L. p. o. H. Klein: Die Prinzipien der Mechanik. Leipzig. 1872. — Dühring: Kritische Geschichte der Prinzipien der Mechanik. Berlin, 1873. — Thomson und Tait: Handbuch der theoretischen Physik (Elements of Natural Philosophy). Braunschweig. 1871. — H. Sternitz, Physikalische Grundlagen der Mechanik. Leipzig. 1873. — Mach: Die Mechanik in ihrer Entwicklung historischkritisch dargestellt. Leipzig, 1883. — H. von Helmholtz több értekezését, így: Ueber physicalische Bedeutung des Prinzips der kleinsten Wirkung 1887. — Dr. Georg Helm: Die Lehre von der Energie. Leipzig, 1887. — Ostwald: Lehrbuch der allgemeinen (physikalischen) Chemie. II. Bd. I. Th. Chemische Energie. — W. Wundt: System der Philosophie. Leipzig, 1889. és Logik 2 Bde. Stuttgart. 1894. — L. még König Gy.: A dinamika alapegyenleteinek jelentéséről. 1887. és C. de Freycinet: Essais sur la philosophie des sciences. Paris, 1896.

megmaradás elvének kiváló jelentősége, melyet az e század második felében nemcsak az exakt tudományok szempontjából, hanem összes ismereteinkre nézve nyert¹ s az ennek felismerése alkalmával azonnal jelentkezett s azóta folyton erősülő törekvés, hogy t. i. az erőfogalom teljes mellőzésével összes természetismeretünk az erély átalakulásának elvére alapíttassék.²

Eme magukban is elég fontos okokhoz járul még az élő kapcsolat hiánya a bölcsezet és természettudományok között, mely századunknak különösen első felét oly sajnosan jellemzi s a melyre viendő vissza az exakt tudományok művelőinél tapasztalható két túlság: kiváló előszeretettel tudományuk egyes tételeinek bizarr s a legmesésebb speculatiót megszegyenítő értelmezése iránt,³ vagy pedig idegenkedés mindattól, a mi a legkisebb mértékben a philosophiára emlékeztetett,⁴ mindkettő egyaránt hátráltatván az egyes tudományok alapelveinek, egymással való összefüggésüknek, valamint a tudás egésze szempontjából való értéküknek helyes méltatását és felismerését.⁵

A kellő philosophiai alapvetés hiánya indítja Hertzet⁶ is,

¹ V. ö. *Heller Á.*: A XIX. század physikai kutatásának mozgató eszméiről. Budapest, 1888.

² *G. Helm*: Die Lehre von der Energie, p. 56. és 71. — *W. Ostwald*: Chemische Energie. p. 48. Ez utóbbi mű szerint mai tudásunk álláspontján a természet legáltalánosabb törvénye a következő: «*Damit etwas geschieht, ist es notwendig und zureichend, dass nicht kompenzierte Intensitätsdifferenzen der Energie vorhanden sind*».

³ Az idő-, tér-, erő-, anyagra vonatkozó fantastikus elméletek keletkezése nagyobb részt ép arra az időre esik, a mikor a philosophiát a szaktudományok művelésére disqualifikálónak tekintették.

⁴ Leghatározottabban látjuk ezt kifejezve *Kirchhoff*-nak a mechanika feladatára vonatkozó ismeretes meghatározásában: «Die Mechanik ist die Wissenschaft von der Bewegung; als ihre Aufgabe bezeichnen wir: die in der Natur vor sich gehenden Bewegung *vollständig* und *auf die einfachste Weise zu beschreiben*. Mechanik p. 1.

⁵ Nem épen alaptalan e tekintetben *Zöllner*nek kemény vádja: «dass es der Mehrzahl unter den heutigen Vertretern (1871) der exacten Wissenschaften an einer klar bewussten Kenntniss der ersten Prinzipien der Erkenntnistheorie gebreche». Über die Natur der Cometen. 3. Aufl. 1883. p. IX.

⁶ *Hertz R. H.* született 1857. február 22. Hamburgban, meghalt, mint a bonni egyetem tanára. 1894. január 1-én. Felfedezéseit, melyek nevét világhírré emelték, nagybárá 1885 után Karlsruheban tette, hol a technikán a physika r tanára volt, míg irodalmi munkásságának ez utolsó gyümölcse élte három végső évében foglalkoztatta.

a modern physikusok egyik legkiválóbbját arra, hogy megbolygatva a physikai tudományok alapvető részének, a mechanikának impozáns százados alkotmányát, új alapon egy másik, ha talán kevésbé tetszetős, de szilárdabb épület létrehozását kísérelje meg. A mi e műben — olvassuk az előszó végén — új, és a mire fektetek egyedül súlyt: az a tárgynak logikai, vagy ha úgy tetszik philosophiai oldala. Munkám a szerint érte vagy hibázta el az eléje kitűzött czélt, a mint ez irányban eredményt elérnie sikerült, vagy nem sikerült.

A mű e bevallott czélján kívül nagyérdekűvé teszi azt még a mechanika mai rendszereinek főként logikai szempontból eszközölt beható bírálata s teljesen érdemessé arra, hogy az egyébként szorosan szakmunkával e helyen is kissé részletesebben foglalkozunk.

*

A természetismeret lehetőségének első és főfeltétele, hogy a kültárgyakat belső symbolumokra oly módon legyünk képesek vonatkoztatni, hogy jegyeinkből a gondolkodás s a megfelelő tárgyakból a természet törvényei szerint levezetett kép s illetve tárgy egymásnak ismét megfeleljenek. Ha most már mechanikai elvek alatt azokat az általános érvényű tételeket értjük, a melyek szükségesek és elegendőek arra, hogy a tapasztalatra való további hivatkozás nélkül segélyökkel a mechanika egész rendszerét tisztán deductive kifejtessük: a mechanika alapfogalmainak ez elvek segélyével kapcsolatba hozatala útján nyerjük a legegyszerűbb képet, melyet a természettan az érzéki világtól s annak folyamatairól alkotni képes. Az így előállott kép más és más lesz a szerint, a mint az alapul szolgáló fogalmakat és elveket változtatjuk; hogy közülök melyik felel meg legjobban az ily kép iránt támasztható követelményeknek, azt a tapasztalattal való megegyezések, logikai tökélyök s czélszerűségük foka és mérvé határozza meg (p. 1—5.).

Az első képet a mechanika szokott tárgyalásmódja szolgáltatja, melynek kiképzése Archimedes, Galilei, Newton, Lagrange neveihez fűződik. Idő, tér, anyag és erő itt az alapfogalmak, melyeknek egymásra vonatkoztatása Galilei tehetetlenségi-, Newton erőitörvényei s a d'Alambert-féle elv segélyével történik. Az exakt természetismeret legkiválóbb képviselői által létesített eme kép

kiváló becsét Hertz teljes mértékben elismeri, de ez nem tartja vissza attól, hogy annak lényeges hiányaira is rá ne mutasson.

Az eddigi tárgyalásmód fogyatékoságára vall mindenekelőtt, hogy a tisztán logikai és tapasztalati elemek sem az alapelvekben, sem a további következtetésekben nincsenek szorosan elválasztva. Ép ezért nem egyszer az előző tapasztalatokból levezetett tételek is a gondolati törvény jellegét öltik magukra, holott azok érvénye csak addig terjedhet, a meddig az alapul szolgáló tapasztalatoké. Lényeges fogyatkozása továbbá e rendszernek az is, hogy az általa levezetett képek összessége nem felel meg teljesen a természetre vonatkozó képeink összességének: részben többet, részben kevesebbet tartalmazván, mint emez. A természetben vannak jelenségek és vonatkozások, melyeket az alaptörvényekből nem vagyunk képesek levezetni; viszont az alapul vett fogalmakból és elvekből oly eredményeket is nyerhetünk, melyeknek megfelelőt a valóságban hiába keresünk. Sőt egyes tények egyenesen arra vallanak, hogy e rendszer értelmében levezethető nem egy postulatum egyenesen megvalósíthatlan, a természeti renddel ellenkező. De legnagyobb kifogás alá esik e kép az erőfogalom és az erőműködésre vonatkozó elvek tekintetében. Így mindjárt a Newtoni alapelvek vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy a két első elvben (a tehetetlenség és az erőhatás elve) szereplő erőfogalom nem teljesen azonos a harmadik elv (a hatás és visszahatás elve) erőfogalmával. Mert míg amott csupán egy testre s egy meghatározott irányban működő erőről van szó, addig itt az erő mindig két testet kapcsol össze, melynek irányául ép úgy vehető az első testet a másodikkal, mint megfordítva összekötő egyenes. Az alapfogalmakban és elvekben rejlő határozatlanság az oka azután annak, hogy egyes jelenségek magyarázatában lépten-nyomon nehézségekre bukkanunk. Például szolgálhat erre a centrifugális erő, mely mint a *mozgás okozata* jelenik meg, holott az eredeti meghatározás értelmében *az erő mindig a mozgás oka* s az erőhatásra felállított alaptörvények csakis ily erőkre vonatkoznak. Ha pedig elismerjük, hogy a centrifugális erő elnevezés helytelen s hogy itt csak a tehetetlenség hatásával van dolgunk: akkor meg a harmadik mozgási törvénnyel keveredünk ellenmondásba, mely valóságos s nem névleges erőt követel.

És még ha az erők felvétele a természet könnyebb megértésére s a jelenségek egyszerű magyarázatára vezetne bennünket!

A dolog azonban éppen ellenkezőleg áll. A természetben tapasztalható változásokat előidéző erők legnagyobb része ugyanis tapasztalatunk körén kívül esik, sőt magok az egyszerű erők, a melyek a test legapróbb részei, az atomok között működnek, tapasztalat tárgyai ép oly kevéssé lehetnek, mint az atomok, melyeket állítólag összekötnek. Különben is a mechanikai levezetésekben ez egyszerű erők csak átfutólag fordulnak elő, akárhány esetben pedig nagyon egyszerűeknek látszó jelenségek és törvények levezetésére is alkalmatlanoknak bizonyulnak. Lehet-e ily körülmények között az erő, az egyszerű erő adott fogalmát tapasztalatszerűnek s felvételét jogos és czélszerűnek tekinteni? Hát ha még az erők tarka csoportjára gondolunk, melyek egyazon atomhoz, mint közös gyűlőhelyhez volnának állandóan kötve: chemiai, elektromos, mágneses hatásokat s alkalomadtán másneműeket is létesítve! Vegyünk p. o. egy vasdarabot s helyezzük azt valamely szilárd lapra: nem méltán hihetjük az egyensúlyi helyzetből következtetve, hogy itt erők nincsenek működésben? Azonban a mi mechanikánk egészen másra tanít bennünket. A vas minden atomjára a világegyetem összes atomjainak nehézkedési ereje vonzólag hat. Azonkívül a vas minden atomja magnetikus is, ezért a világegyetem hasonlóan magnetikus atomjaihoz a mágneses erők által vonzódik. De a mindenséghez tartozó testekben egyúttal elektromos áram is kering, a mely áramok új, bonyolult erők forrásai, a melyek hasonlóan vonzó vagy taszító hatást gyakorolnak a vas atomjaira. És mert a vas részecskéi magok szintén elektromosak, ez okból megint új erőket kell felvennünk s mintha mindez még nem lenne elég, a molekuláris erőknek is különböző fajait. Ez erők közül egyesek nem jelentéktelenek, úgy hogy ha az itt elősoroltaknak csak egy része működne is: a vasat ízzé-porrá lenne képes szaggatni. A valóságban mégis olyképen lennének egyensúlyban, hogy az erőszakos hatás megsemmisül, hogy a fenforgó ezer mozgási ok daczára mozgás nem származik, hogy a vas nyugalomban marad! Ha e képzeteket egy elfogulatlan gondolkozó elé tárjuk, vajjon fog-e az nekünk hinni s vajjon kit tudunk meggyőzni arról, hogy mi *való* dolgokról beszélünk, nem pedig fékevesztett képzelet alkotásairól? Mi magunk pedig méltán gondolkodóba eshetünk a felett, hogy csakugyan egyszerű-e az a leírás és kép, melyet a vas és részeinek nyugalmi állapotáról nyújtottunk? (p. 5—16.)

Míg csak a század közepén is a természetismeret céljául és a mechanikai világnézet ideáljául az összes jelenségeknek centralis erőkre visszavezetést tekintették, addig a természettudományok legújabb fejlődése az erély megmaradása elvének előtérbe helyezése által egészen ellentétes törekvést látszik támogatni, hogy t. i. a mechanika, mint a természettudományok többi ágai is, mindennemű erő teljes kiküszöbölésével az energiafogalom és elv alapján reconstruáltassék. A mechanika ez alapon megalkotott rendszerében négy alapfogalom: idő, tér, anyag, energia szerepel, melyek közül az elsőek matematikai jellegűek, az utolsók ellenben változatlan mennyiségben előforduló realitásokat — substantiákat — jelölnek. Az egyik substantia, t. i. az anyag csupán egy létalakban jelenik meg, ellenben az erélynek mindig két formája t. i. az actualis és potentialis energia szerepel s ép ezeknek egymásba átalakulása, mely az anyagon, ahhoz kötve megy végbe, határozza meg a természetben előforduló változásokat. Az alapfogalmakat pedig a közönséges mechanika által ú. n. integral elvek egyike p. o. a Hamilton-féle¹ kapcsolja össze, a melyek együtt teljesen elegek, de szükségesek is arra, hogy segélyökkel a mechanika teljes rendszere felépíthető legyen. S ámbár a mechanika ily alapon teljesen kidolgozva még nincs, annyit már eleve állíthatunk, hogy a jelzett úton nyerhető kép világosabb s a mi fő, a természetben előforduló mozgásoknak sokkal inkább megfelelő, mint az első. Azonkívül egyszerűség tekintetében is előnyben van ama fölött. Nem kénytelen ahhoz a valóban visszás eljáráshoz folyamodni, hogy tárgyalásaiban atomokból s ezek tulajdonságaiból, a melyekről pedig vajmi keveset tudunk, induljon ki: a melyek nagyjából nem lévén egyebeknek tekinthetők, mint önkényes feltevéseknek, a belőlők levezetett eredményeket s a mennyiben ezek tapasztalati tények volnának, a levezetés helyességét méltán gyanúba hozzák. Ezek helyett az erély megmaradása elvére támaszkodó tudományos eljárás a tapasztalat által közvetlenül hozzáférhető jegyeket: temperatura, nyomás stb. használ s ezáltal eléri azt, hogy az

¹ A testek mozgása meghatározott időközökben s adott kezdő és véghatárok között olyképen történik, hogy a kinetikai és potentialis energia között levő különbség a mozgás tartama alatt közép értékben lehető legkisebb. p. 19.

elméleti úton levezetett eredményeket ismét a tapasztalat nyelvén tudja kifejteni, sőt magokat a levezetéseket is lépésről-lépésre kísérheti és igazolhatja a tapasztalat által.

Azonban a kétségtelen előnyöknél, melyeket e ma kiválóan kedvelt eljárás mód nyújt, sokkal jelentékenyebbek a hátrányok, melyek végeredményben annak belátására vezetnek, hogy a mechanika gyökeres és kielégítő reformálását ez úton sem remélhetjük. Az energia két formájának kényszerű felvétele; a potenciális energiának állagszerű jellegével sehogy össze nem egyező negatív értéke s illetve annak lehetősége: ugyanarra nézve egy additív állandónak közömbös volta s az a körülmény, hogy a potentialis energia értéke véges anyagban bizonyos megengedhető feltételek mellett végtelen is lehet: mind arra vallanak, hogy az energia-fogalom korántsem oly határozott és ellenmondás nélküli, a milyennek egy alapfogalomnak kellene lenni. Azonkívül bármelyik integral-elv által hozzuk is kapcsolatba a rendszer alapfogalmait, kétségbe kell vonnunk, hogy az a természet alaptörvényét fejezze ki, melyet mindenestre egyszerűnek és mesterkéletlennek kell feltételeznünk. Holott p. o. a Hamilton-féle elv physikai tekintetben nagyon is komplikált jelentésű s kissé különös lenne a természetnek oly czélzatot tulajdonítanunk, miszerint csak azért mutatna fel az alapformula értelmében végbemenő mozgásokat, hogy egy adott matematikai kifejezés variációja eltűnjék.¹ Azon esetleges ellenvetésre, hogy a természet irányában nem támaszthatunk követelményeket alaptörvényeinek egyszerű voltát illetőleg. Hertz azzal felel, hogy ha a természet irányában nem is, támaszthatunk a természetről adott kép irányában, a mely azonnal megszűnik a tapasztalat hű kifejezője lenni, mihelyt az általa fetűtetett vonatkozások nehezebben érthetők meg, mint maga a tapasztalat (p. 16—29.).

*

¹ A Hamilton-féle elv matematikai formulázása ugyanis a következő:

$$\int_{t_0}^{t_1} (T+U) dt = 0 \text{ s illetve } \int_{t_0}^{t_1} (\delta T + \delta U) dt = 0$$

a szerint, a mint U erőfüggvény, vagy nem. T itt az ú. n. eleven erő, δU pedig a végzett munka, mely ha U erőfüggvény, végtelen kis eltolódásnál ennek differentialejával (vagy variációjával) egyenlő.

Az erő és energia fogalmai ellen felhozottakból előre sejt-hetjük, hogy szerzőnk az új rendszer alapjai közé egyiket sem fogja felvenni. És csakugyan ő csupán a három első fogalmat tartja meg: az idő, tér és anyag fogalmait, a mi az első lényeges különbség az általa felállított és az előbb tárgyalt rendszerek között.¹ A második lényeges különbséget pedig e fogalmak egyiké-nek, az anyag fogalmának változott, helyesebben bővített érte-lemben használása teszi. Hogy ugyanis az annyi kifogásra alkal nat adott erő és energia fogalmakat kiküszöbölhesse, kénytelen az anyag fogalmát oly módon határozni meg, hogy e fogalmak tényleg nélkülözhetők legyenek. Ezt az által éri el Hertz, hogy két alak-ját különbözteti meg az anyagnak, melyek egymástól lényegileg nem, csak érzéklésünk szempontjából különböznek. Az egyik fajta anyag ugyanis az, mely érzékszerveink által észrevehető, tehát reánk nézve közvetlen tapasztalat tárgyát képezi vagy képezhetné, a másik ellenben nem bír e sajátssággal s illetve vele szemben mi nem bírunk e képességgel: azt csak ama hatásaiban ismer-jük meg, a melyeket magából az észrevétünk alá tartozó anyag-ból s mozgásaiból nem vezethetünk le. Az ily fajta hatásokat a másik két elmélet az erőnek vagy energiának, mint agenseknek tulajdonítja, azonban Hertz szerint az anyagra, -- bár észre nem vehető alakjában -- s annak mozgásaira való visszavitele a más-ként ki nem magyarázható jelenségeknek annyival következetesebb és tapasztalatunknak megfelelőbb, mert csak azt tesszük a minden-ségben mindenütt jelenvalóvá, a mit abban közvetlenül is érzéke-lünk s csak oly tulajdonságokat tételezünk fel az anyagnak ez új fajtájáról is, a melyeket az ismert anyagnál találunk, az egy érzékelhetőség kivételével. Az anyagra vonatkozó ezen különbség-tételnél hivatkozik Hertz a physika legújabb eredményeire, külö-nösen a villamosságtan terén, a melyek bizonyos és pedig nem kis számú hatásokat tényleg ilyen egyebekben érzékelhetlen anyag mozgásának tulajdonítanak; hivatkozik *Maxwell*, Lord *Kelvin* és *Helmholtz*-ra, a kik a természetmagyarázatnak rokon módját

¹ *Kirchhoff* is tisztán e három fogalomból akarja levezetni classikus művében a mechanika tételeit. (G. Kirchhoff Mechanik). Azon-ban Kirchhoff a természetben előforduló mozgásokat csak egyszerűen leírni akarja s nem okaira is visszavinni, míg Hertz *nem leírást*, hanem *magyarázatot* igyekszik adni s e magyarázatot a rejtett anyag sajátos alkatában (folytonosság) s titkos mozgásaiban találja meg.

egyes jelenségkörökre már sikerrel alkalmazták. S ha e felvételek — mondja Hertz — egyes esetekben azon kívánt eredményre vezethették korunk legkiválóbb physikusait, hogy ez úton az erőfogalmat a természetismeret egyes területeiről kiküszöbölhették, miért ne lehetne megkísérteni ugyanezen felvétel segítségével, hogy e zavaros fogalmak fellépésének minden téren eleje vétessék.¹

A három alapfogalom azonban magában még nem elég a mechanika teljes megalkotására. Kettőt közülök: az időt és tért minden új fogalom vagy tétel igénybevétele nélkül kapcsolatba hozhatunk s egymásra vonatkoztatásuk által fontos, a tapasztalattal egyező tételeket vezethetünk le, melyek a mechanika alapvető részének, a kinematikának körébe tartoznak. Ép így tárgyalhatók külön a tér és anyag fogalmainak kapcsolatából eredő vonatkozások, melyek a térbeli anyag részei között az időtől függetlenül állanak fenn. A szoros értelemben vett mechanikai (kinetikai) tárgyalás azonban mind a három alapfogalomnak összekötése útján válik lehetővé, a mihez egy vagy több mechanikai elvre van szükség. Hertz egyetlen ily elvet, „alaptörvényt“ vesz föl, de a mely csak formulázását tekintve egy, tényleg azonban két tételt tartalmaz: a Galilei-féle tehetetlenségi és a Gauss-féle elvet, melyet közönségesen a legkisebb kényszer, ritkábban a leg-

¹ Was wir gewohnt sind als Kraft und als Energie zu bezeichnen ist dann für uns nichts weiter als eine Wirkung von Masse und Bewegung. nur braucht es nicht immer die Wirkung grobsinnlich nachweisbarer Masse und grobsinnlich nachweisbarer Bewegung zu sein. Eine derartige Erklärung einer Kraft aus Bewegungsvorgängen pflegt man eine dynamische zu nennen, und man kann wohl sagen, das die Physik gegenwärtig derartigen Erklärungen in hohem Grade hold ist. Die Kräfte der Wärme hat man mit Sicherheit (?) auf die verborgenen Bewegungen greifbarer Massen zurückgeführt. Durch *Maxwell's* Verdienst ist die Vermutung fast zur Überzeugung geworden, dass wir in den elektrodynamischen Kräften die Wirkung der Bewegung verborgener Massen vor uns haben. Lord *Kelvin* rückt die Möglichkeit dynamischer Erklärungen der Kräfte mit Vorliebe in den Vordergrund seiner Betrachtungen; in seiner Theorie von der Wirbelnatur der Atome hat er ein dieser Anschauung entsprechendes Bild des Weltganzen zu geben versucht. *Helmholtz* hat in der Untersuchung über die cyklischen Systeme die wichtigste Form der verborgenen Bewegung ausführlich und zum Zwecke allgemeiner Anwendung behandelt; durch ihn ist den Ausdrücken «verborgene» Masse, «verborgene» Bewegung die Geltung technischer Ausdrücke im Deutschen verliehen. (p. 31.).

kisebb négyzetek elvének neveznek.¹ Ez alaptörvény a következő: *minden szabad rendszer megmarad nyugvó, vagy a legegyenesebb pályán egyenletesen mozgó állapotában. Systema omne liberum perseverare in statu suo quiescendi vel movendi uniformiter in directissimam.* A „legegyenesebb”² kifejezés elkerülésével s némi körülírással az alaptörvény ez: „ha az anyagi rendszer részeinek összefüggése pillanatra megszűnnék, azok egyenesvonalú egyenletes mozgással szóródnának szét, de mivel ily szétbontás a fennálló szilárd kapcsolat folytán tényleg lehetetlen, a jelzett mozgáshoz a részek oly közel maradnak, a menyire ez csak lehetséges”.

E törvény számos ismert tapasztalat kifejezésének s ép ez alapon a még nem vizsgált vagy ezután lehető tapasztalatokra érvényesnek felvett *hypothesis*nek tekintendő. Hogy tehát érvényét s alkalmazhatóságának körét helyesen ítélhessük meg, a természetben előforduló anyagi rendszerek és mozgásaik három osztályba lesznek sorozandók. Az első osztályba azok tartoznak, a melyekre vonatkozó tapasztalatok alapján történt épen e törvény felállítása s a melyekre nézve ennél fogva az az ismert általános érvényű tapasztalat egyszerű kifejezése. Ilyenek p. o.

¹ A Gauss-féle minimum-elv a következő matematikai formulázásban adható:

$$\sum m e_k^2 < \sum m e_i^2$$

a hol m anyagrészecskét e eltérést jelent és pedig e_k azon — irány és nagyság szerint vett — eltérést, mely a mozgó pont tényleg elért helyzete és azon helyzet között van, a melybe az erő hatása alatt szabadon eljuthatott volna, e_i pedig ugyanezen pont és a részecskére nézve lehető (a rendszer természetével egyező) elmozdulás végpontja által meghatározott eltérést. Ha az $m e^2$ szorzatot a részecske mozgását korlátozó kényszer mértékének vesszük, akkor a tétel következőleg fejezhető ki: az anyagi rendszerek mozgása úgy történik, hogy a kényszerek összege mindig minimum, vagy más szavakkal: bármely feltételeknek alávetett rendszerek mozgása állandóan a szabad mozgással lehető egyezésben megy végbe. (L. a tétel szövegbeli fogalmazását).

² „Legegyenesebbnek” Hertz oly pályát nevez, melynek összes pályaelemei legegyenesebbek, vagyis a melynek elemei az összes lehető s közös érintőjű pályaelemek között a legkisebb görbületűek (az érintő egyenessel leginkább összeesők). p. 101. A tehetetlenségi elv *Newtoni* alakja: *Corpus omne perseverare in statu suo quiescendi vel movendi uniformiter in directum . . .*, csak az utolsó szóban tér el Hertz elvétől.

a légüres térben mozgó szilárd testek, vagy a zárt edényben mozgó folyadékok. A második osztályba azokat a testeket sorozhatjuk, melyeknek mozgásai akkor és csakis akkor rendelkezhetők az alaptörvény alá, ha a közvetlen érzéki tapasztalat mellett alkalmas hypothesisist veszünk segítségül. Ide tartoznak p. o. az ütközés jelenségei s a mozgás azon esetei, a melyeket rendszeren távolítható erők, tömegsmozgás stb. hatásai¹ gyanánt szoktak tekinteni. A testek ezen osztályára nézve az alaptörvény igen valószínű, de mindenesetre megengedhető hypothesis. A harmadik osztályba végül azon testrendszerek tartoznak, melyeknek mozgásai ma még sem tapasztalatszerűleg, sem alkalmas hypothesisek segítségével nem rendelkezhetők az alaptörvény alá, a milyenek az összes szerves vagy élő lények mozgásai. Azonban ezekre nézve is az alaptörvény ha valószínűnek nem, de megengedhetőnek tekinthető, mert a mennyire e téren ismereteink terjednek, határozottan sem annak érvényét sem érvénytelen voltát nem állíthatjuk.

Az alaptörvény érvényét illető megszorításokhoz képest ennél fogva a mechanika körébe csak a két első fajta mozgás vehető fel, későbbi kiterjedtebb és megbízhatóbb tapasztalatoktól függvén, vajjon az alaptörvény érvénye a szerves lényekre, vagy ezek részeit tevő anyagi rendszerekre is kiterjeszthető-e?

Ezzel főbb vonásokban vázoltuk a nagyérdékű mű feladatát, melynek sikeres megoldására szerző valóban bámulatos szellemi erőt és buzgalmat fordít. Még csak kiegészítésül jegyezzük meg, hogy a munka a bevezetésen kívül két főrészből áll s az első részben az anyagi rendszerek geometriája és kinematikája, a másodikban a szoros értelemben vett mechanika kerül tárgyalás alá, úgy hogy a két rész között a tapasztalásra vonatkozás szem-

¹ Wenn wir die greifbaren Körper solcher systeme zur Ruhe bringen, so verharren sie nicht in diesem Zustande, sondern setzen sich freigemacht, aufs neue in Bewegung. Sie folgen also scheinbar nicht dem Grundgesetz. Hier wird die Hypothese immer wahrscheinlicher, dass die greifbaren Bewegungen nicht die einzigen Bewegungen solcher Systeme sind, sondern dass, wenn wir die sichtbaren Bewegungen der greifbaren Körper zur Ruhe gebracht haben, noch Andere verborgenen Bewegungen in den Systemen bestehen, welche sich dann, wenn wir die greifbaren Körper freigeben, diesen aufs neue mittheilen. Über diese verborgenen Bewegungen lassen sich, wie es scheint, stets solche Annahmen machen, dass die vollständigen Systeme dem Gesetze gehorchen. (p. 164.)

pontjából lényeges különbség van. Az első könyv — mint szerző kifejezi — csupán Kant értelmében vett a priori ítéleteket tartalmaz, melyek képzésénél kizárólag a belső szemlélet és az értelem alakjai és törvényei az irányadók. A második könyvben ítéleteink már tapasztalatokra és pedig kiválóan jövő tapasztalatokra vonatkoznak, tehát szükségképen előző tapasztalatokra támaszkodnak. A tapasztalat igénybevételét azonban Hertz csakis a fentebb adott alaptörvény felvételére s az alapfogalmaknak tapasztalatszerű felfogására s illetve értelmezésére korlátozza. Ha még megemlítem, hogy a tárgyalási módszer mindkét könyvben a levezetések helyességének elbírálását nagy mértékben megkönnyítő synthetikai, s hogy a használt forma a szokottól sokban eltérő, a mit a szintén eltérő tartalom eléggé megmagyaráz: azt hiszem, kiterjeszkedtem mindarra, a mit a kiszabott tér s e folyóirat természete Hertz felfogásának vázolására tekintetbe vennem engedett.

*

Ha most már kérdezzük, vajjon a harmadik kép megfelel-e csakugyan azon követelményeknek, melyek egy exakt s ismereink igen fontos körét felölelő tudomány irányában támaszthatók, meglehetősen nehéz helyzetben fogjuk érezni magunkat. Szerző ugyanis — mint a vázlatosan előadottakból is kiviláglik — oly élenken érzi az eddigi tárgyalás ki nem elégítő voltát; oly meggyőzően mutat rá az elkerülhetlen nehézségekre és logikai következetlenségekre, melyekbe a kiindulási alap ingatagsága folytán keveredik: hogy szinte nehezünkre esik, a midőn a saját maga által alkotott képben más alakban, de ugyanazon hiányokat fedezzük fel.

Szerző feladatát lényegében az összes, mechanikailag tárgyalható változásoknak anyag és mozgásból leszármaztatása képezi.¹ A problema tehát maga egyáltalán nem új, sőt nem is ez az első

¹ A mechanika nyelvén fejezve ki: a szabad erőknél kényszererőkből, azaz az anyagrendszerek között feltételezett szilárd kapcsolatból történő levezetése.

² V. ö. P. *Volkman*n: Vorlesungen über die Theorie des Lichtes. Leipzig, 1891. p. 8. — C. *Isenkrahe*: Das Räthsel von der Schwerkraft. Braunschweig, 1879. p. 51 és 62 s tovább. — *Wundt*: Logik. II. Bd. I. p. 435.

kísérlet, mely a mechanika s illetve az egész physika körébe tartozó jelenségeket az anyagra s annak mozgásaira viszi vissza.² Ép azért fölmentve érzem magamat attól, hogy egy ily törekvés jogos vagy jogtalan voltát illetőleg, ezúttal discussióba bocsátkozzam. Azt sem kifogásolom, hogy Hertz a folytonossági elmélet alapjára helyezkedik, bár a természettudományban ma uralkodó felfogás az atomelméletet támogatja, melynek elvetésével sokkal nagyobb nehézségek lennének leküzdendőek, mint a melyek elhárítására az új elmélet vállalkozik.¹ Az egyébként azonos természetű anyagnak két, reánk nézve lényegesen különböző alakja s annak érzékelhető és rejtett mozgásai azok, a melyekre észrevételeim első sorban vonatkoznak s a miknek felvételét lehetetlen egyszerűnek és természetesnek tartanom. Igaz ugyan, hogy ily anyagokról és mozgásokról a physika ma is kénytelen beszélni bizonyos jelenségek levezetésénél, de még inkább szerepelnek ezek a physika fejlődésének kevésbbé fejlett szakjaiban, úgy hogy a tudomány egész fejlődését legalább is oly mértékben jellemzi a kényszerűségből bevezetett anyagok, mint az energia vagy akár az erők kiküszöbölésére irányuló törekvés.² És ez nagyon természetes, mert a tudomány, alapfeladatához képest, a „rejtett“-től, legyen az erő vagy anyag, egyaránt idegenkedik s a meg-

¹ L. az előbb idézett műveket s különösen Isenkrahe i. m. p. 64 s köv. Továbbá P. G. Tait: Die Eigenschaften der Materie. Übers. von G. Sieben. Wien, 1888. «Der neueste Versuch einer Theorie der Struktur der Materie, die Hypothese der Wirbelatome, hat einen durchaus einheitlichen, in sich selbst abgeschlossenen Charakter. Sie bedarf nur weniger einfacher Postulate, aber es wird die Anstrengungen ganzer Generationen hervorragender Mathematiker erfordern, um sie über das Bereich der unmittelbaren Konsequenzen hinaus fruchtbar zu machen.» (p. 21.)

² Így p. o. az aether felvétele is folyton szálka azok szemében, a kik egy végtelenül finom anyagot, mely az égi testek mozgásait absolute nem alterálja, igen nehezen tudnak egyúttal szilárdnak és teljesen incompressibilisnek képzelni. «Die elektromagnetische Lichttheorie hat vor der elastischen Theorie endlich den Vorzug, dass sie für den Aether, welcher den Weltenraum erfüllt keine innerlich un-nahrscheinliche Constitution anzunehmen braucht. Ja es dürfte vom Standpunkt der elektromagnetischen Lichttheorie vielleicht überhaupt dem Gedanken näher getreten werden können, den Aether als besondere Substanz ganz zu entbehren, und ihn etwa durch eine Fortsetzung unserer Erdatmosphäre, also durch ein ponderables dünnes Gas zu ersetzen.» Volkmann i. m. p. 30.

magyarázhatlannal eszközölt magyarázatot nem szívesen fogadja el. Azonkívül az egyik anyagnak állandóan észrevehető, a másiknak pedig teljesen „rejtett“ volta oly lényeges különbségre utalnak, hogy kissé merésznek kell tekintenünk szerző azon felvételét, miszerint különbség köztük csupán a mi érzéklésünk szempontjából van. Ha meg elfogadjuk e felvételt, akkor a közönséges anyagnál észrevehető különbség analogiájára a rejtett anyagnál is különbségeket kell fölvennünk s ekkor igazán a pusztá találgatások terére léptünk; vagy az érzékelhető anyagot is homogénnek állítanunk, a mi ellen pedig súlyos tapasztalati érvek esnek latba. Ha pedig mindez ellenvetések elől azzal térünk ki, hogy a mechanika általában csak az anyaggal foglalkozik, tekintet nélkül annak minőségére: ugyan miben fog állani a kép *hűsége*, melyre Hertz oly nagy súlyt kíván fektetni? És még egyet! A rejtett anyagnak és titkos mozgásainak felvételére azért van szükség, hogy általuk oly hatásokat magyarázzunk meg, a melyek a közönséges anyag ismert mozgásaiból le nem vezethetők. Ámde mi alapon állíthatjuk, hogy e titkos anyagnak a közönségeséhez hasonló mozgásai szülik e hatásokat? Ha pedig a rejtett mozgások reánk nézve ép annyira különböznek a tapasztalatiaktól (pedig ez lenne a természetes föltevés), mint maga az anyag, melyen végbemennek, az érzékelhetőtől: mimódon lesznek e mozgások nem hogy exacte, hanem megközelítőleg is tárgyalhatók?

De nem foglalkozom tovább az anyag fogalmából eredő nehézségekkel — bár még nagyon sokat lehetne erre felhozni — csak kérdezem, vajjon elérte-e szerző ezáltal célját, az erő és energia fogalmának teljes kiküszöbölését? Nagyon kétkem, hogy a mű alapos áttanulmányozása után e kérdésre bárki is igennel felelhessen. Előttem ugyanis már Hertz azon érvelése sem látszik meggyőzőnek (40. l.), melylyel azt az esetleges elenvétést megerősíteni igyekszik, hogy az anyagrendszerek között feltételezett merev kapcsolattal (a közönséges mechanika ú. n. kényszer-erői) már t. k. erőket vezetett be. Az is méltán gyanusnak tetszhetik, hogy a tárgyalás folyamán az erő, energia kifejezéseket ép úgy használja, mint akármely más mechanika. Igaz ugyan, hogy határozottan kijelenti, miszerint erő stb. alatt ő nem külön létezőket ért, hanem csak a tárgy megkönnyítése végett bevezetett segédfogalmakat (33. l.), de nem lett volna-e helyénvalóbb az

annyiszor félremagyarázott s előbbi jelentéseiktől külön alig választható kifejezéseket egészen kiküszöbölni? De hogy nemcsak magát a nevet, hanem a fogalom lényeges elemeit is megtartotta, erről úgy az erő definitiója, mint e szónak az egész műben való használata meggyőzhet bennünket.¹

Végül az alaptörvényt illetőleg Hertz mesterileg tudta a mechanika két alaptörvényét a lehető legrövidebben, összefoglalva kifejezni; bár a könnyen érthetőségnek s talán a természetességnek is némi rovására esik a Gauss-féle tételnek az egyetlen „leg-egyenesebb“ szó által való jelzése, a mely persze érthető csak az előtt lesz, a ki e kifejezés alapján az egynek látszó tételt a tartalmazott két alapelvre leendő képes szétbontani. Úgyszintén teljes elismeréssel keil megemlékeznünk a tárgyalásmódról, mely a gondolkozás logikai fegyelmezettségéről és a mai tudományos eszközök, nevezetesen a matematikai módszerek teljes ismeretéről és birtoklásáról tanuskodik. A némileg szokatlan forma ellen sem tehetünk kifogást, sőt tekintettel a tartalomra, nem csudálkoznánk, ha az a rendesen használttól még nagyobb mértékben eltérne. Általában daczára az alapfogalmak egyike ellen felhozott súlyos kifogásoknak, sokkal figyelemre méltóbb kísérletnek tartom a mechanika elveinek új alapon való összeállítását, semhogy a tárgy minden oldalú, alapos megvitatása nélkül felette a teljesen kedvezőtlen ítéletet határozottan kimondani megengedhetőnek tartanám. De talán nem leszek igaztalan a mű iránt,

¹ Az erő meghatározása a következő: «Unter einer Kraft verstehen wir den selbständig vorgestellten Einfluss, welchen das eine von zwei gekoppelten Systemen zufolge des Grundgesetzes auf die Bewegung des anderen ausübt.» 455. p. Ide jegyzek még a fentebbi állítás igazolására pár találmra választott helyett.

«Die Kraft, welche auf ein System *wirkt*, *leistet* positive oder negative Arbeit, je nachdem der Winkel welchen *sie* mit der Geschwindigkeit des Systems *bildet*, kleiner oder grösser als ein rechter ist. *Steht die Kraft* senkrecht auf der Bewegungsrichtung, so *leistet sie* keine Arbeit.» 515. p.

«*Halten sich zwei oder mehr Kräfte* das Gleichgewicht an einem ruhendem System, so beharrt das System in seinem Zustand der Ruhe.» 527. p.

«*Zwei Kräfte*, welche, nach einander auf dasselbe ruhende System zugleich mit denselben anderen Kräften *wirkend*, das System *in Ruhe lassen*, haben gleiche Komponenten in Richtung jeder möglichen Bewegung des Systems.» 529. p.

ha nagynevű ajánlójának, a kiváló tanítványa után nemsokára szintén elköltözött Helmholtz-nak szavaival fejezem be bíráló észrevételeimet, a melyek szerint a tudományos képzelő erőnek nagy munkát fog adni, míg a Hertz-féle felvétel alapján a physikai erők legegyszerűbb esetei is kimagyarázhatók lesznek s még nagyobb nehézségeket kell leküzdeni, míg az új alapon a physika egyes területeire nézve magyarázat lesz adható.

A mi egyébként nem tart vissza attól, hogy a legnagyobb készséggel igazat adjak szerzőnek abban, miszerint a végzett — nem csekély önállóságra és szellemi erőre valló — munka ép az alapelvek tisztázása tekintetéből nem volt felesleges, még az esetben sem, ha a tudomány ítélete annak valódi értékére nézve végeredményben kedvezőtlen lenne is. (49. l.)

Dr. Horváth József.

* * *

„*Revue d'économie politique.*“ 10-e Année. Janvier 1896. Nr. 1.

„Historique du protectionnisme“ a címe *Lexis*, a göttingeni egyetem tudós professora értekezésének, melyben a védvamos rendszer történetét, előnyeit és hátrányait ismerteti, menten minden pártpolitikai elfogultságtól. A modern protectionismus párhuzamosan fejlett ki a capitalistikus termelés rendszerével s szoros kapcsolatban is áll azzal. Ámde a földtulajdon capitalistikus formája kifejlődésével, ennek képviselői is követelni kezdték részöket a protectiv rendszerből, s így történt, hogy az iparnak adott védelem helyébe a solidaris protectionismus lépett, mely egyaránt terjeszti ki oltalmát az iparra és földművelésre, azaz a termelés minden érdekeire.

Csakhogy ez a rendszer — mondja *Lexis* — természeténél fogva bonyolultabb mechanizmusokra vezet, mint az egyszerű ipari védvám. A csupán ipari védvám alapelvei közé nemcsak a táplálkozásul szolgáló földművelési termények szabad behozatalát kell sorozni, de egyúttal a hasonnemű belföldi termények kivitelének meggátlását is. Ellenben a solidaris rendszer védvámokat követelt nem csupán a gabonaneműekre, hanem a belföldi piacra behozott ősterményekre is, minő például a gyapjú és a len. Az ellentétes érdekek egyeztetésére vámvisszatérítésekhez kellett.

folyamodni a kivitelre szánt ipari termékekkel szemben, s ezen bonificatiókból valóságos kiviteli praemiumok származtak, a melyek több mint kárpótolták a vámilletékekből eredő károkat.

Tovább menve *Lexis*, úgy okoskodik, hogy a kiviteli praemiumok a külföldi piacon emelik az ország fizető erejét, a midőn az árúk mesterséges kivitelét elősegítik és annnyival csökkentik az állam adósságait, melyeket készpénzben kellett volna fizetni, vagy pedig a papírpénz árfolyamának hanyatlásával. Példának okáért, ha Németország 20 millió márka kiviteli praemiummal 200 millió márkára rugó czukorkivitel biztosit, holott ezen praemium nélkül csak 100 millió márkát ért exportálhatott volna, úgy nyilván érezhető befolyást gyakorol ezzel a nemzetközi mérlegre.

A kiviteli praemiumnak ez a befolyása *Lexis* szerint némileg korlátolt körre localisálódik, holott a nemes ércznek jelentékeny kiszivárgása, vagy a váltó-árfolyam emelkedése a gazdasági élet minden ágára visszahat. Másfelől azonban *Lexis* is elismeri, hogy ez a localisálódás éles világot vet arra a tényre, hogy a magános érdekek hogyan nyernek különös előnyt az egész ország rovására, s így méltán fölmerülhetett a kérdés, hogy vajjon az ily célból hozott áldozatok nem lettek volna-e megfizethetők más módon is, a közjó nagyobb előnyével?

Ezt a kérdést *Lexis* nem dönti el, de határozottan állítja legalább is azt, hogy a protectiv rendszer capitalistikus jellege nem akadályozza, hogy a munkásosztályok előnyére válhassék a munkakereslet tartós emelkedése által. Igaz, hogy viszont nem téveszti szem elől a túltermelésből eredhető veszélyeket sem, s rámuta tarra a figyelemreméltó körülményre, hogy minden válság és fennakadás egy aránylag korlátolt és körülbástyázott területen sokkal károsabb eredményekkel jár, mintha az egész világpiacra kihat. Példának okáért egy rossz aratás, egy protectiv rendszer alatt élő országban sokkal nagyobb hátrányokat okoz, még az ipari és munkásosztályra nézve is, mint hol ott, teljes kereskedelmi szabadság uralkodik. Mert természetesen az iparúzó lakosság, mely kénytelen a belföldi piacról fedezni szükségleteit, ugyanazon mennyiségű termékekért kevesebb mennyiségű belföldi élelmiszert kap. Nem is a prohibitiv rendszernek tulajdonítandó Amerikában például a munkabérek átlagos magassága. Sőt Európában épen Anglia, a szabadkereskedés hazája az, a hol

a legmagasabb munkabéreket találjuk, s ezek legalacsonyabbak Oroszországban, mely védvámokkal veszi magát körül.

Viszont másfelől tagadhatatlan, hogy Angliában a szabadkereskedés bizonyos szoros függésbe hozta az ország közgazdaságát a világgazdasággal, úgy hogy el lehet mondani, hogy minden gazdasági rázkódás, a világ bármely táján, érezhető visszhangot kelt Angliában is. Igaz, hogy megfordítva aztán Anglia bármely más ország virágzásából előnyt tud húzni maga is.

De Anglia — fejtegeti tovább *Lexis* — a maga népességének sűrűségével nem is lehetne meg protectionista rendszer mellett, legalább mindenesetre még nagyobb válságok fenyegetnék szünetlen. Népességi gyarapodása a szabadkereskedelem rendszerének kifolyása, s a gabonavámok eltörlése nélkül nem lett volna lehetséges, mert általában a védvamos rendszer bizonyos határon túl megakasztja a népesedést. Addig, a míg egy országban vannak még földek, melyek előnnyel művelhetők még a szabadkereskedelem mellett alakulható gabonaárak mellett is, addig ez a rendszer talán beválkik. De mihelyt a belföldi gabona-termelés további szaporodása a népesség szaporodásának szükségleteivel szemben nem lehet máskép jövedelmező, mint ha a szabadkereskedelem mellett elérhető áraknál magasabb árak követeltetnek, akkor a mezőgazdaság előnyére oly jogok vétetnek igénybe, melyek a solidaritás elve alapján megilletik. Úgyde ezáltal az élelmi czikkek ára a külföldhez viszonyítva emelkedik; az iparcikkek kivitele nehezítettik. S mivel a földművelő népességet maga a föld bizonyos határok közé szorítja, tehát az ipar, melynek értékesítése a földművelő népességtől függ, nem szaporíthatja bizonyos határon túl munkásai számát a túltermelés veszélye nélkül.

E dogmatikus bevezetés után *Lexis* előadja tanulmánya tulajdonképeni tárgyát, a protectionismus történetét. Franciaországgal kezdi, hol Colbert volt az első, ki rendszeresen és módszeresen a fent kifejtett elvekre alapított protectionista kereskedelmi politikát követett. Azóta számos ingadozás után Thiers kormánya ismét magáévá tette a protectionista elveket azokban a nagy előkészületi munkálatokban, melyek az 1881. május 7-én kihirdetett új általános tarifára vezettek. Az ezen politika hatása alatt kötött kereskedelmi szerződések lejártá után is (1892.) megőrizte uralmát a protectionismus, s ez idő óta semmi keres-

kedelmi szerződés nem köttetik. Franciaország nem nyújt más államoknak egyebet a legkedvezményesebb nemzetek sorába való fölvételért, mint minimalis autonom tarifáját, a mint azt, egy új általános tarifával, az 1892. évi január 11-iki törvény megszabta. Azonban újabb kereskedelmi egyezmény kötött például Oroszországgal 1893. június 17-én, míg Olaszországgal 1888 és Schweizczal 1892 óta vámháború áll fenn, illetőleg utóbbival szemben ezt az 1895. augusztusi egyezmény megszüntette. Így tehát Franciaországban ma a protectiv rendszer virágját éli.

Angliában a nagybirtokosok már a XVII. század második felében protectiv vámokat tudtak a gabonára kieszközölni politikai befolyásukkal, a mikhez 1689-ben kiviteli praemiumok is járultak. Az iparczikkeknek nagy száma teljesen ki volt zárva a behozatalból s pedig halálbüntetés alatt, másokra igen magas vámok voltak szabva. Másfelől a gyapjú kivitele deportatio mellett tiltva volt, szintűgy az ipari munkások kivándorlása, s 1843-ig a gépek kivitele is.

Az 1825. július 5-iki általános tarifa azonban már jelen-
tékenyen leszállította a védvámokat s a kiviteli praemiumot is csak a len- és kenderszöveteknél s a finomított czukornál tartotta fenn. De a szabad kereskedelmi irányzat csak 1839-től fogva vett nagy föllendülést, a gabnavám elleni liga megalakulása után, hogy az 1853. augusztus 20-iki tarifában végre teljes győzelmet arasson, s még inkább az 1860-iki tarifában, mely utoljára még a gyapot-, len-, és gyapjúszövetekre meghagyott 5°/_o-os értékvámokat is teljesen eltörölte.

Utóbbi időben az Európa más államaiban nyilvánult protectionista reactio s a mezőgazdaság siralmas helyzete igaz, hogy Angliában is egy kis párt alakulását hívta életre, mely a „fair-trade“ jelszava alatt legalább azon államok ellen követel protectiv vámokat, melyek az angol árúkat erős vámmal sujtják. De a mezőgazdasági termények megadóztatása, tekintve Angliában a földbirtok megoszlását, csak az aristokratia egy csekély töredékének válnék hasznára, ellenben oly annyira sértené a nagy többség érdekeit, hogy gondolni sem lehet rá komolyan. Anglia érdeke csak az lehet, hogy minél olcsóbban szerezzen be élelmi czikkeket és nyers terményeket, iparczikkei annál könnyebben keresztül tudnak hatolni más államok védvámvonalaín. Különben is a védvámok hiányát némileg helyreüti az a szigor, melylyel

védjegyeit oltalmazza Anglia más államokkal szemben, s az állat-behozatal eltiltása, tekintettel a ragályos betegségek veszélyeire.

Nagy előnyöket vár azonban Anglia azon újabb törekvésektől, melyek egy „Greater Britain“ megalapítását czélozzák, azaz Nagy-Britannia minden birtokainak kereskedelempolitikai egységét, a mi a „United Empire Trade League“ programja, szemben az „Imperial Federation League“ programjával, mely egy általános politikai és katonai egység létesítésére tör.

Németország solidáris protectiv vámrendszerének csirája már benne van abban a levélben, melyet a német birodalmi cancellár 1878. december 15-én intézett a szövetségi tanácshoz. A német vámpolitika gondolata azonban az volt, hogy a vámok emelése ne vonja maga után az árak rettegett emelkedését, mert azon áruknál, melyeket az ország a belföldi fogyasztásra elegendő mennyiségben és minőségben képes termelni, a vámok egy részét, sőt egészét is a külföld fizetné meg.

Nem is érezte magát előbb a gabnaneműekre kivetett vámok hatása az árakra, mint az 1891-iki rossz aratások és az orosz gabna-kiviteli tilalom után. Az akkori árkülönbözet a németországi és angolországi átlagos árak között időnként több mint 50 márkát tett ki tonnánként. Az Ausztria-Magyarországgal 1891. december 6-án kötött kereskedelmi szerződés következtében aztán a vámoknak $3\frac{1}{2}$ márkára való leszállítása állott elé, s ez a tarifa érvényes 1892. február 1. óta Belgium, Schweiz, Olaszország, Anglia és Franciaországgal szemben is.

1893-ban heves vámháború tört ki Németország és Oroszország között, minek következtében az általános tarifa $50\frac{0}{0}$ -kal fölemeltetett, úgy hogy az orosz gabnára vetett német vám $7\frac{1}{2}$ márkát ért el, s viszont a német gyártmányokra vetett vámok is prohibitív alakultak. A mindkét félre nézve e meghasonlásból eredő hátrányok azonban sietteték a kedvező megoldást és létrehozták az 1894. február 10-iki kereskedelmi szerződés megkötését, az elsőt, mely Oroszország és Németország közt kötöttet. Az orosz gabnára vetett különbségi vám emelése egyébiránt nem járt semmi előnnyel Németország mezőgazdaságára nézve. tekintve, hogy azon országok, melyeknek csak az egyezményes $3\frac{50}{100}$ márká vámot kellett fizetniök, könnyen fedezhették a német piacon beállott deficitet, másfelől Poroszország keleti tartományainak mezőgazdái a gabnavám reductiójáért kárpótlást kaptak

az úgynevezett azonossági eljárás eltörlésében, mely következőben áll. Megengedték, hogy a birodalomból kivitt minden tonna gabnáért szabadon legyen ugyanannyi bárhonnán behozható. Az exportáló tehát egy bizonyítványt kapott, melynélfogva ugyanazon mennyiségű, ugyanazon fajú gabna szabadon behozható bármely határon s ez a bizonyítvány mindig eladható csaknem a teljes vámösszegért. Ebben tehát valóságos praemium van adva a gabona-exportnak, a miből következik aztán, hogy a gabona ára tényleg magasabb maradt, mint Angliában, azzal a $3\frac{1}{2}$ márka vámmilletékkal.

Ma már azonban — mondja Lexis — a német iparnak nincs több szüksége gyámkodásra. A mi bizonyos határig menti az idegen árúk megadóztatását, ez az a teher, melyet a kötelező munkásbiztosítás rendszere ró a német iparra. Hozzáteszi azonban, hogy ha már vannak ipari védvámok, akkor a fenforgó körülmények között nem lehet a protectiót megtagadni a mezőgazdaságtól sem, tekintve, hogy az szintén viseli a munkásbiztosítások terheit.

Most áttér Lexis Ausztria-Magyarországra, hol az 1815-iki politikai változások után 1826-ig még mindig hat közbeeső vám-vonal állott fenn a birodalomban, míg végre egyetlen-egynek engedett helyet Ausztria és Magyarország közt. 1851-ben azonban ez a vám-vonal is eltörltetett s november 8-án egységes vámtarifa lépett életbe az egész birodalomban, mely átmenetül szolgált a prohibitív rendszerről a protectionista rendszerre. A protectív vámok általán nem haladták meg az érték $20\frac{0}{0}$ -át, a kiviteli vámok részben csak névlegesek voltak s a transito-vámok igen mérsékeltek. Az 1853. február 19-iki kereskedelmi szerződés jelentékenyen leszállított kivételes tarifát engedett a német vámszövetség termékeinek. Lényeges változást a helyzetbe csak az 1865. április 2-iki osztrák-német kereskedelmi szerződés hozott, mely, mivel nem arra volt számítva, mint az 1853-iki, hogy Ausztria belépését előkészítse a Zollvereinba, részben meglehetősen vámemeléseket tartalmazott.

A német tarifa protectionista alakulására Ausztria ugyanoly rendszabályokkal felelt; bizonyítja ezt az 1882. május 25-iki s 1887. május 21-iki tarifa-revisio, melyek különösen a vasra és gépekre kivetett vámot emelték, utóbbi azonban a mezőgazdasági termények vámját is, holott ezek és a liszt vámmentesek

voltak a régi egyezményes tarifákban, s az általános tarifában a liszt csak 80 krral volt terhelve 100 kilo után. Ezt az 1887-iki tarifa 3.75 aranyforintra emelte; a szarvasmarha vámját pedig, mely 4 frt volt az egyezményes tarifában, 1882-ben 10 frtra, 1887-ben 15 frtra rúgtatta és így tovább a húsnál, sajtnál, más állatoknál stb. A Németországgal kötött 1891. december 6-iki kereskedelmi szerződés visszatért az egyezményes tarifarendszerre, jelentékeny reductiókat engedve különösen az ipari cikkeknek.

Érintsük még röviden meg *Lexis* nyomán, hogy Olaszország kereskedelmi politikája a nemzeti egység első idejében Cavour hagyományait követte, ki már aránylag szabad kereskedelmi irányzatot kezdeményezett Szardiniában. De az első kereskedelmi szerződések lejárta után Olaszországban is érezhetővé vált a szabadkereskedelem elleni reactio, mely az 1878. május 30-ik tarifában talált kifejezést. Oroszország már 1876-ban a maga részéről a vámnak aranyban leendő fizetését rendelte el, a mi körülbelől 30% vámemelésnek felelt meg. A mi végül Romániát, Szerbiát és Bulgáriát illeti, a balkáni kereskedelemben Ausztria-Magyarország által elfoglalt positio — mint *Lexis* is constatalja — mindinkább gyengül ma és pedig nemcsak Anglia és Franciaország, de Németország előnyére is.

*

Közli a folyóirat „Du rôle social de la science du droit“ cím alatt azt a nagyfontosságú beszédet is melyet a bécsi egyetemen *Menger Antal* rector tartott a jogtudomány jövőbeli feladatairól. *Menger* a német birodalmi polgári törvénykönyv 1888-ban közzétett első tervezetét vette fejtegetései kiinduló pontjául, melynél különösen azt gáncsolja, hogy a társadalmi reform semmi eszméje nem inspirálta s hogy a nép jogérzete hátrányával túlságos fontosságot tulajdonít a római jog elveinek s a nép nagy zömére nézve kevésbé érthető nyelven van szerkesztve.

Természetesen *Menger* azt várta, hogy az ő ismert társadalmi eszméi alkalmazásával tegyen kísérletet a törvényterv, melyeket ő különösen 1886-ban fejtegetett „A munka teljes hozzádékához való jogról“ írt feltűnést keltő tanulmányában. Resignáltan vallja be azonban, hogy a jurisprudentia még a legcivilizáltabb

nemzeteknél sem vette még figyelembe a kor exigenciáit társadalmi tekintetben.

Előadja aztán, hogy a jogtudomány, ha céljának teljesen meg akar felelni, hármas feladatot kell hogy maga elébe tűzzön, melyek egyike a jelenre, másika a multa s harmadika a jövőre irányul. A jogtudománynak a jelenre irányuló célját a dogmatikus jogtudomány kell hogy elérje. A másik ága a jognak, a historiai jogtudomány ellenben a multban keresi a jogintézmények eredetét és kifejlődését. Végül a jogtudomány úgynevezett legislatív és politikai ágának feladata a hagyomány által reánk származtatott anyagot összehasonlítani a tényleges társadalmi állapottal és körvonalozni a jognak jövőben szükségessé válандó módosulásait.

Már most azon országokban — mondja *Menger* — melyekben a jogforrások idegenek és idegen nyelven írottak, vagy igen régi hazai törvényeken alapulnak, a dogmatikai jogtudomány foglal el túlnyomó szerepet, mert ott a különböző jogelvek érvénye, értelme csakis szigorúan tudományos eljárás útján állapítható meg. Ebben a helyzetben vannak a római jog uralma alatt álló nemzetek mind, kiknél a jog maga elsatnyult, de a jurisprudentia virágzik.

A jogtörténeti iskola, melyet éppen úgy politikai, mint tudományos tekintetek hívtak életre a mult század végén, egy Burke Edmund, Gentz Frigyes stb., midőn a jog és állam történeti fogalmát modern értelemben, mint az ellenforradalom valóságos eszközét kifejtették, tulajdonképen hajlandók voltak túlozni a tekintély elvét. A tekintélynek oly hite keletkezett nyomukban, a mely a középkor tudományos módszereire emlékeztetett. A kormányok kedvezőknek mutatkoztak azzal szemben politikai okokból, a facultásokon tág helyet nyitottak a történelmi tanulmányoknak, de a legkisebb körre szorították a jog kritikájára vonatkozó tanokat, különösen a jogbölcséletet. S mindezt oly időben, midőn a politika terén a tankötelezettség, az általános szavazatjog, az általános hadkötelezettség behozatala által gazdasági téren pedig a nagyipar és az ipari munkások tömörülése folytán gyökeres változást szenvedtek az erőviszonyok, s ugyanoly változást követeltek a társadalmi intézményektől is.

Ritkán mutatott ki valami — folytatja *Menger* — oly csalahatatlannul egy nagy tudományos tévelygést, mint a német biro-

dalmi általános polgári törvénykönyv szerkesztése a történeti iskola tévelygését. Szerinte kétségtelen, hogy a német jogtudományban ép úgy, mint más európai nemzetek jogtudományában is egy nagy hézag van. A jog dogmatikus és történeti része mellett helyet kell találni — ismétli *Menger* — ezen tudomány legislatív és politikai része számára is.

Már pedig a legislatív és politikai jurisprudentia legfontosabb ágának *Menger* azt a tudományt tartja, melyet társadalmi jogtudománynak lehetne nevezni, s melynek feladata pontosan tanulmányozni a különböző osztályok fontosságának és erőarányainak áramát és ellenáramát, hogy abból levezesse a jogtudomány jövőendő formáira vonatkozó conclusiókat. Az érvényes polgári törvénykönyvek legnagyobb része oly időben keletkezett még, mikor a fejedelmek hatalma absolut volt, mikor a nagy tömegek felvilágosodottsága csekély volt, s a társadalmi béke fentartása praetorianusokra volt bízva. Ez a jogrendszer csak lényeges módosításokkal tartható fenn oly időben, midőn a civilizált népek nagy részénél az általános választói jog. az iskoláztatási kényszer és különösen az általános védkötelezettség be van hozva.

Tévedésnek bélyegzi ugyan *Menger* is *Marx* és *Engels* azon felfogását, mely a történelemben a gazdasági feltételeket tekinti egyedül döntő tényezőknek, melyeknek az állam, a jog és vallás, egyszerű származékos nyilvánulatai. De a történelemnek ezt a materialis szempontját csak természetes visszahatásnak ismeri fel azon napjainkban is követett methodus ellen, mely a történelemnek csupán politikai szempontból való tárgyalásában áll, s mely a népek történetében nem lát egyebet, mint a diplomatiái, katonai és törvényhozási actiók láncolatát.

Századunk azonban a tapasztalati tudományoké, a tudás minden ágának specialisatiójáé. Igaz, hogy a túlságos munkamegosztás is ugyanazon hátrányokat alkalmas maga után vonni a tudomány körében, mint a közgazdaságban; azt tudniillik, hogy megszűnni lásson minden tudományos közösséget a különböző tudománykörök művelői közt s ügyes technikává lássa fajulni a tudományos kutatást. Egész e század közepéig a bölcsészet volt az egyetlen kapocs még, mely egy ily szakadást meg tudott gátolni. De ma is van egy kérdés — végzi *Menger* — mely iránt minden civilizált nemzet élénken érdeklődik, úgy hogy em-

lékeztet azon nagy szellemi mozgalomra, mely ezelőtt 2000 évvel a kereszténységet szülte, s ez a kérdés a társadalmi problema kérdése.

* * *

A „*Revue philosophique*“ ez évi 3-ik (márcziusi) számában Bergson kezd meg hosszabb cikket, „Memoire et reconnaissance“ czímen, melynek első részében az emlékezet két formáját vizsgálja. Észrevehettük ugyanis, hogy például a könyv nélkül betanult leczke emlékezete inkább a szokás jellegével bír. Ellenben valamely különös olvasmány emlékezete, a másodiké vagy harmadiké például, nem bír a szokás semmi jellegével. Annak képe szükségkép mindjárt első alkalommal vésődik az emlékezetbe, mert a többi olvasmányok külön emlékeket képeznek. Valamely meghatározott olvasmány emlékezete egy kép, s csupán egy kép, a lélek intuitiója, melyet tetszésem szerint nyújthatok vagy rövidíthetek, tetszés szerinti tartamot adok neki és semmi sem akadályoz, hogy egyszerre felöleljem mintegy egyetlen képbe.

Ellenben a megtanult leczke, még ha csak arra szorítokom is, hogy magamban ismétlem a leczkét, meghatározott időt követel, ugyanazt az időt, a mire szükségem van, hogy habár csak képzeletben is, egymásután s egyenkint fejtsen ki a szükséges articulatiókat. Ez tehát nem kép többé, hanem tény.

Két emlékezetet különböztet meg tehát Bergson, melyek közül az első látszik előtte tulajdonképeni emlékezetnek, a második, az, melyet a psychologusok rendesen tanulmányozni szoktak, inkább az emlékezet által támogatott szokás, mint maga az emlékezet.

Igaz, hogy egy könyv nélkül betanult leczke példája elég mesterkéltné. De életünk korlátolt számú tárgyak közepette foly le, melyek többé-kevésbbé gyakran tűnnek föl előttünk, s mindegyikök, ugyanakkor, mikor észreveszszük, részünkről bizonyos, legalább kezdődő mozgásokat provokál, melyek által hozzájuk simulunk. Ez ismétlődő mozgások végre egy mechanismust alkotnak, szokásszerűségbe mennek át s oly testi viszonyulatokat támasztanak, melyek gépiesen követik a dolgokról való észrevételeinket.

Ez az oka annak, hogy látni lehet tébolyodottakat, a kik értelmes feleleteket adnak a hozzájuk intézett kérdések egész

sorára, melyeket nem értenek. A nyelv nálok reflex módon functionál. Aphasiában szenvedők, kik képtelenek önként egy szót is kiejteni, hiba nélkül idézik vissza egy melodia szavait, vagy pedig folyékonyan mondanak el egy imádságot, egy számsort, például a hét napjait s az év hónapjait.

Bergson magyarázata szerint tehát a mult két végletes formában látszik felraktározódni bennünk. Egyfelől a mozgató mechanizmusokban, melyek azt értékesítik, másfelől a személyes képekben, melyek ennek minden eseményét lerajzolják körvonalaikkal, színeikkel és helyviszonyaikkal. E két emlékezet közül az első valóban természetes irányban tájékozó, a második magára hagyatva, inkább ellenkező irányba csapna. Az első, melyet iparkodás útján sajátítunk el, akaratunk függelme alatt marad, a második, mely egészen spontan, ép oly szeszélyes a reproductióban, mint hű a megörzésben. Az egyetlen szolgálat, melyet a második az elsőnek tehet, az, hogy megmutatja neki annak a képét, a mi a jelen helyzettel analog helyzeteket megelőzte vagy kísért. hogy választását ily módon döntse el. Ebben áll — úgymond *Bergson* — az eszmetársítás. Nincs más eset, a hol a vizionlító emlékezet rendszeren az ismétlő emlékezetnek engedelmeskedjék. Mindenütt másutt jobb szeretünk egy mechanismust construálni, mely megengedi, hogy szükség esetén újra rajzoljuk a képet, mert érezzük, hogy nem számíthatunk újból előtünésére.

Átmegy most *Bergson* a fölismérés meghatározására általában. Némelyekre nézve, fölismerni egy jelenvaló észrevételt annyit tesz, mint gondolatban beleilleszteni azt egy régi környezetbe. Valakivel első ízben találkozom: egyszerűen észreveszem. Ha újból találkozom, már fölismerem, abban az értelemben, hogy az első észrevétel kísérő körülményei eszembe jutván, a jelenlegi kép köré oly keretet rajzolnak, mely nem a tényleg észrevett keret. Fölismerni tehát annyit tenne, mint egy jelen észrevételhez a vele kapcsolatban azelőtt adva volt képeket fűzni.

De mint helyesen megjegyezték, egy felújított észrevétel nem suggerálhatja az eredeti észrevétellel kapcsolatos körülményeket, csak ha ezt először a hozzá hasonló jelen állapot idézi fel. Legyen *A* az első észrevétel, a *B*, *C*, *D* vele járó körülmények vele érintkezésben maradnak. Ha *A'*-nak nevezem ugyanazt a felújult észrevételt, mivel nem *A'*-hoz, hanem *A*-hoz kapcsolvák a *B*, *C*, *D* momentumok, hogy tehát *B*, *C*, *D* felidéződjenek,

szükség hogy valamely hasonlósági kapcsolat előbb *A*-t juttassa eszembe. Hiába vetnék ellen, hogy *A'* azonos *A*-val. A kettő habár hasonló, mennyiségileg különböző marad s legalább is abban különbözik, hogy *A'* egy észrevétel, *A* pedig csak egy kép.

Elismeri ugyan Bergson is, hogy egy hasonlóság észrevétele inkább eredménye mint oka az összekapcsolásnak, de azért feltételezi, hogy kell bizonyos objectív hasonlóságnak is fenforogni, mely úgyszólván physikai oka legyen a kölcsönös vonzásnak. Hiszen gyakran fölismerünk egy tárgyat, a nélkül hogy sikerülne azonosítanunk valamely régi képpel. Erre persze azt fogjuk felelni, hogy a kép ott van, csak hogy potentialis állapotban. Bergson azonban a következő tényekkel igazolja, hogy egy régi kép jelenléte sem tudatos, sem lappangó alakban nem szükséges s nem is elég egy hasonló észrevétel felismerésére.

Ha tudniillik a fölismerés föltételezné az észrevétel és a kép összeolvadását, akkor lehetetlen lenne az esetben ha a régi képek elenyésztek, ellenben mindig helyet foglalna, ha a képek megőriztettek. A pszichikai vakság, vagyis az észrevett tárgyak fölismerésének képtelensége, nem fordulhatna elő a látási emlékek megsemmisülése nélkül, s különösen a látásbeli képek megsemmisülése okvetlenül a pszichikai vakságot vonná maga után. Már pedig a tapasztalat sem egyiket, sem másikat nem erősíti meg. Egy Wildbrand által tanulmányozott esetben a beteg behunytt szemmel le tudta írni a várost, melyben lakott s képzeletében sétálni volt képes abban. De mihelyt az utcán volt, minden újnak tetszett előtte. Semmit sem ismert fel s nem bírta magát tájékozni.

Hasonló tényeket észleltek Müller és Lissauer. A betegek fel tudják idézni magokban egy megnevezett tárgy belső látását; pontosan le tudják írni, de nem képesnek felismerni, ha elébök tartják. Tehát egy látásbeli emlékezetnek még tudatos megőrzése sem elég egy hasonló észrevétel fölismerésére.

Megfordítva aztán egy Charcot által észlelt s classicussá vált esetben, hol a látásbeli képek teljesen eltűntek, az észrevételek fölismerése mégsem maradt ki. A pácziens nem ismerte fel többé szülővárosa utcáit, nem tudta nevöket s nem volt képes magát bennök tájékozni, de tudta, hogy azok utcák és házak. Nem ismerte fel nejét s gyermekeit, de észre tudta venni,

hogyan azok nő és gyermekek. Pedig ez nem lett volna lehetséges, ha a szó abszolút értelmében pszichikai vakság forgott volna fenn. Csak a fölismerésnek bizonyos neme hiányzott, de nem a fölismerés általános képessége.

Ebből vezeti le Bergson most cikke harmadik részében azt a következtetését, hogy a fölismerés nem lehet egyszerű, egyöntetű tény, hanem inkább egy genust jelez, mely alá több faj fogható. Minden észrevétel — már Ribot és Maudsley rámutattak erre — mozgásban rögződik meg, úgy hogy már a motor-feszültség maga elég volna arra, hogy a fölismerés érzését keltse föl. Például a tájékozódási képesség nem egyéb, mint az a képesség, hogy a test mozdulatait a nyert benyomásokkal coordináljuk s az észrevételeket gépiesen hasznos reactiókká nyújtjuk meg. Így esik, hogy Lissauer betege teljesen elvesztette hazavezető ösztönét, s hogy Müller is constatálja, hogy a míg közönseges vakok hamar megtanulnak hazatalálni, addig egy pszichikai vakságban leledző hónapokig tartó gyakorlat után sem képes magát tájékozni saját szobájában.

Még gyakoribb ez az eset a verbalis vakságnál, mely az ábécze betűire korlátolt látásbeli fölismerés elvesztését jelenti. Ismeretes ily esetekben a betegnek képtelensége arra, hogy a betűk másolásánál azoknak úgynevezett *menetét* felfogja. Tetszészerinti ponton kezdi el annak rajzát s minden pillanatban utána néz, ha megfelel-e a mintának. Annál különösebb ez, mert néha hibátlanul képes írni önként, vagy diktálásra. A mi itt hiányzik neki — mondja *Bergson* — az az észrevett tárgy izenkénti fölfejtésének gyakorlata, hogy tudniillik annak látásbeli észrevételét kiegészítse az alak lerajzolásának mozgató feszültségével. Miből folyik, hogy a fölismerésnek is ez az eredeti és legelső föltétele.

* * *

A „*Revue philosophique*“ ez évi 4-ik (áprilisi) számában elsőnek Ch. Féré a Civilisatio és idegbetegség (*Civilisation et névropathie*) című cikkben szépen fejtegeti a művelődés befolyását az idegbetegségek elterjedésére. Szerinte nem szenved kétséget az, hogy az idegbajok egy korban sem foglaltak el az irodalomban oly nagy helyet, mint jelenleg: az orvosi irodalom a legbővebben foglalkozik velük s minden nyelvben vannak folyó-

iratok, melyek úgyszólván kizárólag az idegbetegségekkel foglalkoznak. Nem múlik el év, hogy új értekezések ne jelennének meg e tárgyról, s a politikai lapok és folyóiratok is előszerezettél foglalkoznak az idegbajok tömeges előfordulásával. A hygienisták és sociologisták azon eszközöket tanulmányozzák, melyek az idegbetegek számát csökkenteni képesek volnának. Szóval úgy látszik, hogy egy fenyegető lavinával állunk szemközt, mely fajunk elkorcsosodását okozza, s melylyel szemben nem haboznak a legerélyesebb gyógyszereket ajánlani, bármily mértékben veszélyeztetnék is azok az egyéni szabadságot, egyebek közt például ajánlják a házasságra lépésnek eltiltását.

Féré azt állítja, hogy az idegbetegek számának folytonos növekedését kellő és megbízható statisztikai adatok hiányában bizonyítani inkább csak a valószínűséggel lehet. Majd az idegbetegségek ismertetésére térve át, megjegyzi, hogy az idegbetegek más betegektől főleg magaviseletük által különböznek. Kétségkívül nagy a számuk ugyan azoknak is, kik nyugalomban és elzárkózva élnek, de sokkal nagyobb számban vannak azok, kik a legnagyobb szabadságot élvezik. Nagy hajlamuk van helyüket gyakran változtatni, költözködni más és más irányban, másrészt meg szükségét érzik annak, hogy rokonszenvet, részvétet, vagy figyelmet keltsenek másokban. Szívesebben, mint más betegek, beszélnek el fájdalmaikat, s functionalis zavarait, melyek változatosságuk s tartamuk által, mint Riviére, a híres nevropathologus megjegyzé, valóságos Iliast képeznek s képesek a környezet érdeklődését felkelteni. Más betegek előtt kevésbé ismert befolyásoknak vannak alávetve, így például az északi fény vagy a távoli földrengés befolyással vannak rájuk, s az ilyen s egyéb különös események természetszerűleg felkeltik bennök az érzékenységet. Úgy hogy el lehet mondani, hogy az idegbetegnek általában több alkama van, mint más kategóriába tartozó betegnek; ha tehetségében áll, több fürdőt, több és különböző fajta gyógy- és szórakozási helyeket látogat meg; szabadabban beszélhet betegségéről s szívesebben is hallgatják; nem számítva, hogy bizalmasságuk még érdeklődést is költ irántuk. E sajátságok az előbbi századok e nemű betegeinél is megvoltak, de a civilizációnak köszönhető körülmények nagyobbították a következményeket. A költözködési hajlam a közlekedés eszközeinek tökéletesülésével jobban érvényesült, a betegségnek minél többekkel való közlése

az érintkezési helyek szaporodásával és könnyebb megközelíthetőségével nemkülönben a levelezési formák tökéletesülésével könnyebbé vált, úgy hogy az idegbetegek napjainkban a társadalomban nem kis szerepet visznek.

Érdekesen fejtegeti ezután a czikk írója, hogy az idegbetegeknek fentebbi viselkedése mennyire elüt más betegektől. Legtöbb állati fajnál — mondja — azt látjuk, hogy a betegség bizonyos szégyenérzettel van összekötve; így pl. a macskák, mikor haláluk közeledtét érzik, a háztól messze el szoktak vonulni, s úgy várják be végüket. Másrészt az állatok nincsenek szánszálommal betegek iránt; többen megölik idétlen szülötteiket s a beteget gyakran testvérei emésztik el. Ez az ösztönszerű gyűlölet a betegek iránt már a legzsengőbb korban mutatkozik: ő, mint írja, látott mesterségesen kiköltött csirkéket, melyek hat napos korukban már üldözték idétlen testvéreiket. S ezen ösztön nem ismeretlen az emberiség előtt sem. Nemcsak a vad népeknél találunk erre példát, melyek betegeiket és öregeiket nem egyszer saját maguk pusztítják el, hanem a civilisált népeknél, az alsóbb osztályoknál; a parasztok vonakodnak elismerni, hogy ők betegek, s ezt titkolják mindaddig, a míg csak lehetséges. Gondosan elrejtik öröklött hibáikat és övéiknek betegségeit. Ez a szégyenérzet régebben még inkább el volt terjedve, s ennek tulajdonítható, hogy az idegbántalmak nagy része homályban maradt, különösen azok, melyek roham jellegét öltötték magukra, vagy időközökben léptek fel.

A jelenlegi irány egészen más: a sympathia, mely a betegeket, de különösen az idegbetegeket körülveszi, nem csak azt eredményezi, hogy mindinkább előtérbe lépnek, de előmozdítja kifejlődésüket és szaporodásukat. A betegek ezen jóakarató elnézés következtében minden ellenőrzéssel és vigyázattal fölragynak, s ekkép a környezet nem egyszer mesterségesen mozditja elő a baj kifejlődését.

Az idegbetegek számának folytonos növekedését iparkodván tovább magyarázni, az agyvelő szerkezetének az új adaptatiók szerzése következtében beálló complexitását, s ezzel kapcsolatban létesült fragilitását, mely némelyek elmélete szerint okát képezi az idegbetegségnek, mint okot az idegbetegségek létrejöttére beigazoltnak épen nem találja. Sőt azt állítja hosszas fejtegetéseinek végén, hogy az idegbajok a szellemileg vagy egyáltalában

el nem foglalt embert nagyon könnyen megtámadják. Ha igaz az, hogy az idegbetegek száma a műveltebb osztályokban növekszik, úgy ezt inkább a tétlenségnek és a túlságos kényelemnek hajlandó betudni, mint a szellemi munkának, s az ezzel kapcsolatos izgalomnak. Hivatkozik a hadseregbe, hol világosan látható, hogy a szellemi munkával foglalkozó tisztek jobban meg vannak kímélve az idegbetegségtől, mint a többiek; míg a közönséges állományú tiszteknél minden ezer közül kilencz, addig a tudományos munkálatokkal elfoglalt tisztek, így a tüzér és mérnökhari tiszteknél ezer közül egy szenved valami idegbajban.

Sokkal fontosabb és jelentékenyebb oknak találja az idegbajok terjedésére a mindinkább nagyobb mérvben terjedező alkoholismust. Ennek a befolyása a nagy városokban egész tisztán látható. Párisban például az alkoholikus jellegű kedélybetegségek száma tizenöt év alatt megkétszereződött. Ha a népesség növekedését is tekintetbe vesszük, ez a rettentő arány mérséklődik ugyan, de még így is jelentékeny marad.

Ezen figyelemreméltó fejtegetések végén áttér *Féré* az effajta betegek asyllumainak s ezek jelentőségének tárgyalására. Szembeállítja az ezelőtt létezett állapotokat a jelenlegiekkel, s az előny ezen összehasonlításból az utóbbi javára dől el. Nemcsak anyagi tekintetben történt nagy haladás, hanem abban a tekintetben is, hogy jobban megközelíthetők lettek a közönségre nézve. Míg régente csak azokról tartották szükségesnek gondoskodni, kik magukra és a közbiztonságra nézve veszélyeseknek találtattak, addig jelenleg mindazok, kik az élet küzdelmében megállani képtelenek, a velőkszületett szellemi gyöngeségtől az öregkori gyámoltalanságig s az elmezavarokban szenvedő idegbetegekig, valamennyien segílyt találhatnak az ily intézetekben.

A mi a kedélybetegségekkel kapcsolatos degeneratiót illeti, érdekes statisztikai adatok alapján bizonyítja be a czikkíró, hogy az említett betegségek száma tulajdonképen nem a népesség növekedésével, hanem annak egyenes csökkenésével áll arányban. A viszony tehát fordított. Franciaország népessége például világosan fogy, s a születési arány csökkenésével a kedélybetegek számának folytonos növekedése áll szemben.

Végül ismerteti *Féré* néhány skót tudósnak, ú. m. Sir Arthur Mitchell-nek, M. J. Sibbald-nak és M. Spence-nek szintén

ez irányban tett kutatásai eredményeit, melyek az ő felfogását nem kis mértékben igazolják és támogatják.

*

Fonsegrive ugyancsak a „Revue“ áprilisi számában a „Generalisatio és inductio“ viszonyát taglalja éles kritikával. Ribot kimondta már, hogy a fogalmak létezésének psycho-physikai föltételei majdnem ismeretlenek még, valóságos *terra incognitát* képeznek, hová az új psychologia még nem hatolt be. Ez indokolja *Fonsegrive* vállalkozását, ki tanulmánya elején a neoscholastiknoks néhány újabb munkájából veszi kiindulási pontját, a milyen különösen *Piat* tanulmánya. *Piat* eszmemenete tudniillik a következő. Magam elé képezek egy tárgyat, egy platánfát p. o. vagy kandallómat. Ez egy concrét és egyes képzet. Mi kell hozzá, hogy ez a képzet az egyetemesség, sőt a szükségképeniség jegyeivel felruházva jelentkezzék, hogy tehát általános fogalom legyen? Egyedül az, hogy meg tudjam érteni, hogy ez a platán vagy ez a kandalló millió példányban létezhetik. És erre mi szükséges? Egyszerűen az, hogy abban a platánban vagy kandallóban elvonatkozhassam a tényleges létezésről. Úgyde csak a lélek különítheti el e platán vagy e kandalló egyéb jegyeitől a jelenlegi létezés jegyét, tehát az általános fogalom egy lelki működés folytán alakul meg, mely különbözik az érzékléstől és különbözik a képtől is. Ebből következik, hogy egy activ értelmiséggel vagyunk felruházva, mely nem tévesztendő össze az érzéklések szervezeti passivitásával.

Piat tévedését *Fonsegrive* abban látja, hogy ő azt hiszi, mikép az egyes azonos a jelenlevővel. Csak így hihette azt, hogy a jelen létezést elképzelve, az egyetemest kapjuk. Pedig ki nem látja, hogy a párisi diadalívről vagy obeliszkről képzetem, vagy csak egy fának tisztán schematikus képze is, habár jelen létezéssel nem is bír, mégis csak egyes jegyeknek egyes csoportzata s következőleg nem bír általánossággal?

Egy más újabb francia bölcse, Gardair az ismeret scholastikai elméletének alaptanát, az assimilatio tanát fejti ki, mely *Aristoteles* azon tanításában leli forrását, hogy az értelem tehetikileg minden, és hogy a tárgyakat azáltal ismeri meg, hogy valami hozzájuk hasonló lesz. A tárgy érzéklési formája, a szín, hang, szag, meleg az, a mi a szerv által az agyra nyomódva,

az érzéklő képességet assimilálja s ekkép az érzéklést alkotja, a mely akkor az érzéklőnek és érzékletnek közös actusa. Egy tárgynak a különböző érzékek által felfogott érzékelhető formái azután a központi érzékben — *αισθητικὸν κοινὸν* — sensorium commune — összekapcsolatnak s a tárgyak teljes képzetét alkotják, egy speciést, mely még csak a központi érzék assimilálódásának eredménye az érzékelhető tényekkel. Ez a species, mely egészen érzékelhető még, egyes és concrét.

Ilyen az ismeret theoriája nagyban, a mint azt a scholastikusoknál találjuk és azoknál, a kik ma fel akarják eleveníteni tanításaikat. Ilyen különösen az általános fogalmak alakulásának theoriája.

Ezzel szemben a modern bölcseleknél az általános fogalom oly lelki folyamat eredménye, melyben az összehasonlítás játszsza a főszerepet. Az összehasonlítás összegezése az, melynek tartalmát az összehasonlított csoportok közös elemei alkotják. Ehhez képest az általános fogalomnak, hogy létrejöhessen, szüksége van több tárgy összevetésére. Egyúttal megjegyzi Fonsegrive, hogy a tulajdonképeni általánosítás csak a múltra vonatkozik. Hogy az általános fogalom a jövőt is magába fogja föl, erre nézve egy új művelet válik szükségessé s ebben áll az inductio.

Egészen ellenkezőleg okoskodnak Aristoteles és azok, kik az ő philosophiáját követik. Szerinte az összehasonlítás fölösleges a fogalom megalkotásánál: ő azt tartja, hogy a fogalom rögtönösen alakul s következőleg az intuitio gyümölcse. Másfelől az így képzett fogalom ép úgy felöleli a jövőt, mint a múltat s az inductio nem látszik különbözni a generalisatiótól.

Majdnem minden modern bölcsez megegyezni látszik tehát az abstractio és az összehasonlítás szerepére nézve, mely által az általános fogalom létrejö. A miben eltérnek, az csak az a mód, a melylyel az előbbi képzetek azonosítása végbemegy a közös elemek segélyével. Némelyek azt hiszik, hogy a művelet active és apriori megy végbe s ezek a criticisták, mások pedig hogy passive és a posteriori s ezek az empiristák. Ismét mások végre azt tartják, hogy a folyamat egy activ s egy passiv részt zár magába, s ezek önmagok nevezik el elméletöket „intelligens empirismusnak“.

A mi p. o. a criticistákat illeti, Kant előtt a fogalmak vagy eszmék az észrevétel synthetikai egységéből erednek, mely

szükségképeniséggel köti egymással össze a tárgyak határozatlan számát, közös attributum alatt. Az általános fogalom ekkép *prædicatumát* képezi az általános mondatnak.

Itt is egyébiránt, mint a scholastikusoknál *assimilatio* útján történik a *generalisatio*. Csakhogy míg a scholastikusok azt mondják, hogy a tárgy az, mely az értelmet *assimilálja*, egyúttal annak törvényeihez alkalmazkodva, addig a *criticisták*, a mint *subjectiv* felfogásuknak megfelel, azt erősítik, hogy a lélek az, mely az érzéklés tényeit *assimilálja*, vagy a képzetek azok, melyek önmagoktól és saját törvényeik folytán egymást *assimilálják*.

Ettől az empiristák sem nagyon térnek el. Olvassuk el például, a mit Bain ír az *identificatióról* s látni fogjuk, mennyi az érintkezési pont az empirismus és *criticismus* közt. De az empiristák közt — mondja *Fonsegrive* — mégis *Taine* az, a ki eddig a *generalisatióról* a legjobb és legteljesebb elméletet adta. Szerinte az általános eszme csak egy szó, de egy jelentős szó, azaz olyan, mely csupán azzal, hogy kiejtjük, előzőleg szerzett képeket ébreszt bennünk fel, melyek többé-kevésbé hasonló érzékletek összetett residuumai s egyúttal új tárgyak felfogására való készségek. Ekkép az általános fogalom *passive* alakul az érzékletek *accumulatiója* által, melyek magok után összetett residuumot hagynak, a mely egy *verbalis* szóval, azaz még egy képpel kapcsolva össze, alkalmas arra, hogy újra előtűnjék s hogy visszaidézzé magával az alakulásánál közrejátszhatott előző érzékleteket. Tulajdonképen tehát a szó ezen felidéző képessége teszi ki az úgynevezett általános fogalomnak valóságos tartalmát.

De az empirismus ezen tana az alá a kifogás alá esik, hogy az előbbi érzékletek residuumát képező kép csak egyes lehetne, s ennél fogva képtelen arra, hogy ugyanazon faj minden lényeit élénk állítsa. Az empiriával képzett fogalom tehát sohasem lehetne igazán egyetemleges.

Azt a kérdést teszi fel most *Fonsegrive* magának, nincse-e helye először is a megkülönböztetésnek az általános fogalmak több neme közt? Vajjon mindannak, a mit köznévvvel fejezünk ki, ugyanazon jelentősége van-e? S ha többféle neme van az általános fogalmaknak, nem kell-e több képződési processust is elismernünk?

Vannak egyszerű tulajdonsági általános fogalmak, vannak

általános lényfogalmak, vannak általános viszonyfogalmak. A sárga, a vörös, a zöld, az *E*, az *A* hang, a rózsá- vagy jázminillat, a gomba- vagy szamócza-iz, a langyos vagy forró, a sima, érdes vagy bársnyos, egyszerű tulajdonsági fogalmak, s ép úgy érzékeink öt osztályának tisztán pszichológiai fogalmai: a szín, a hang, a szag, az íz, a tapintat.

Az ember, tigris, oroszlán, ló, szamár, bárány, tyúk, nyúl, széna, gabona, szegfű, nyárfa, jegenyefa stb. fogalmak lényfogalmak.

A szín, a hang, a hőmérsék fogalmai physikai szempontból tekintve, a nehézkedés, az egyensúly, a mozgás, a szervek és functiók, az élet, a halál, az ok, a vég eszméi viszonyfogalmak.

De érdekesen fejti ki tovább Fonsegrive, hogy maga a lét vagy állag fogalma sem egyéb a psycholog szemeiben, mint tulajdonsági fogalom, mert lenni vagy állagnak lenni minőséget jelent. És hogyan lepne meg az, hogy a logikai alany csak általános lehet, holott az ontológiai alany, az igazi lét vagy igazi állag csak egyéni és egyes lehet, és az igazat megvallva, mindig csak az az én, mely gondolja azt, a mit kimond. Így az ember, oroszlán, tölgyfa vagy kő fogalma a tulajdonsági fogalmak vagy jegyek bizonyos számára oszlik fel, melyek viszont másokra oszlanak fel mindaddig, míg végre egyszerű tulajdonsági viszonyulatokra bukkunk. Így mondjuk: az ember egy kétkézű emlős. Mit tesz az: emlős? Azt, hogy az ember élve születik s egy sajátos mirigy által kiválasztott tejjel táplálkozik. Elemezzük most ez alapfogalmak mindenikét, a tejet és a mirigyet például, s látni fogjuk, hogy azok egyszerű tulajdonsági csoportokra vezethetők vissza, melyek a tejnél abban állnak, hogy fehér, folyékony, friss, kissé cukrozott stb. Ugyanígy áll a dolog a többiekkel is.

Minden érzékelhető tárgynál az egyszerű tulajdonság, mely ennek vagy annak az érzéknek megfelel, el van különzödve más tulajdonságoktól, abstrahálva van már maga a functio és az érzéklés ténye által. Egy szamóczában a piros színt egyszerűen azért különböztetem meg tapintási ellenállásától és illatától, mert a vöröset szemeimmel érzem, az ellenállást ujjaimmal s az illatot orrommal. Érzékeink — mint Laromiguière mondja — abstraháló apparátusok.

Ámde hogyan jutok annak megértésére, hogy az az élénk piros szín, mely a szamóczáé s melyet külön tudok felfogni,

ettől a számóczától alakjában és súlyában igen eltérő tárgyak nagy számánál is előfordult vagy előfordulhatott s ezután is nem kevésbbé különböző tárgyak sokféleségénél előfordulhat? Mert nem abban áll-e a tulajdonképeni generalisatio, hogy tudniillik egy egyetlen tárgynál alkotott fogalom végtelen reproductióra alkalmasnak találtatik? Kétségtelen — mondja Fonsegrive — hogy az érzékek által teljesített abstractiόν kívül egy más abstractio is van, mely az érzéklési functiókon kívül megy végbe, melynél fogva a tényleges érzéklést, p. o. a vöröset, megkülönböztetjük ugyanazon érzékkel érzékelhető más elemektől, minő például a forma, a dimensio. Mert a látás maga megkülönböztetheti ugyan már functiója által a színt a hangtól, de nem választhatná el a színt az alaktól. Hogy a szín az alaktól s az alak a színtől abstraháltassék, kell hogy egy oly megkülönböztetés jöjjön létre, melyet maga az érzék nem volna képes végezni.

Igy tehát az egyszerű tulajdonságok általános fogalmában benne van 1. az érzéklési abstractióknak egy passiv neme; 2. a lélek egy megkülönböztetési művelete az abstract érzéklés elemi tulajdonságai közt; 3. ezen abstract fogalom egyetemeségi arányának fölismerése a lélek által, a mi a tulajdonképeni generalisatiót alkotja. Érthető ezek után, ha Fonsegrive is az empiristák pártjára áll és ahhoz az elmélethez csatlakozik, hogy az abstractióban, mely a fogalmak tartalmát állapítja meg, nincs sem összehasonlítás, sem okoskodás. Az érzékelhető tulajdonságok megkülönböztetése egymástól egyedül az érzékek útján történik, s ez a működés rögtönös. Az abstract jegyek közt a legfontosabb jegyek megkülönböztetése, a melynél fogva aztán azokat félrerakjuk, hogy a fogalom tartalmát szerkeszszük meg velők, oly megkülönböztetés, mely, legalább a mi minket illet, a közvetetlen tapasztalatból származik. Tehát a fogalom nem egyéb, mint inductio.

Innen magyarázza Fonsegrive, hogy a tudományos fölfedezéseknél is inkább a tárgy leplezi le magát a tudós előtt, semmint a tudós leplezi le a tárgyat, a mi igazat látszik adni a peripatetikusoknak, a midőn azt állítják, hogy az értelem passiv marad az abstractiόνál. S ez fejti meg azt is, hogy annyi fölfedezést csináltak egyetlen kísérletre.

Arra kell tehát mindezeknél fogva következtetnünk, hogy egy első és intuitiv kísérlet velünk megkülönbözteteti különböz

jegyünket s azok fontossági fokát. Némelyek ezek közül egészen szükségeseeknek látszanak lényűnkre nézve, mások fontosaknak, habár nem szükségeseeknek, ismét mások végül egész járulékosoknak vagy esetlegeseeknek. Ha más lényeket látunk, szintén az ismertetőjelek bizonyos csoportozatát alkotjuk meg, melyek előttünk a legfontosabbaknak tetszenek bennök. Ekkép a jelek abstract fogalmával bírunk. Hogy most általános fogalmunk legyen, meg kell értenünk, hogy e jegyek csoportja összeköthető a járulékos jegyek egy határozatlan változatával, hogy valóságos egyedekeket alkosson, s akkor általános fogalomra ettünk szert. Az abstractio által megkezdett és lehetővé tett általánosítás, az érzékelhető járulékos jegyeknek a lényeges jegyek alá való subsumptiójával megy végbe. A fogalom tartalma az abstractióban teljessé lett, most hátra van még terjedelmét megállapítani. De ha az általánosítás csak a járulékos jegyek subsumptiója a lényeges fogalom alá, ha csak a fogalom terjedelmét határozza meg, akkor nyilván azonos az inductióval. Generalisálni és inducálni teljesen ugyanaz — mondja Fonsegrive. A különbség csak a tárgyban van. Az általánosítás a tulajdonságok közti viszonyra vonatkozik, s tárgyai a lények, azok fajai, nemei. Az inductio az események közötti viszonyokra vonatkozik s tárgyai a törvények. Volna-e mód — kérdi Fonsegrive — a generalisatio és inductio lényegét egy egységre vezetni vissza, mint a hogy formáját könnyen visszavezethetjük? Ez — úgymond — azon kérdés metaphysikai megoldásától függ, vajjon a lények nem egyebek-e esetek rendszereinél, tüneménysorozatoknál, vagy pedig valami sajátlagost kell látnunk bennök, a mi őket lényekké teszi, a mit állagnak nevezünk? E kérdés azonban nem érdekli itt Fonsegrive-t. Egyedül psychologiai álláspontra helyezkedve, közömbös előtte, hogy a lények általános fogalmai gyökeresen különbözök a törvények általános fogalmaitól, ha csak a megalakulás processusa ugyanaz mindkét fogalomrendnél.

Mindenesetre nem tagadható — teszi hozzá, — hogy egy faj fogalma lényeges jegyei alárendeltségének és egymásmellé rendeltségének törvényét fejezi ki s következőleg végre is úgy a logikus, mint a psychologus, habár nem is a metaphysikus szemei előtt egy általános fogalom ugyanaz, a mi egy törvény. Az emberiség törvénye az, hogy emlős és kétkező legyen, mint a hogy a testek törvénye, hogy a melegtől kiterjeszkedjenek.

Generalisálni és inducálni tehát — ismétli Fonsegrive — legalább a logikus és psychologus előtt egy és ugyanaz.

*

A „*Revue philosophique*“ további füzeteinek tartalma közül kiemeljük Dumasnak a folyóirat júniusi számában foglalt vizsgálódásait: „*Recherches experimentales sur la joie et la tristesse*“ gyűjtőcím alatt, mely címen ezúttal az öröm és bánatnak a vérkeringés és légzéshez való viszonyát tárgyalja leggyakrabban tébolyultakkal tett kísérletek nyomán, a nélkül azonban, hogy ezek betegségeinek különböző formáit tette volna tanulmány tárgyává. A légzési mozgások tüzetes vizsgálatánál a Marey-féle pneumographot, azonkívül Chéron sphygmométerét s Comte és Hallion plathysmographját használta.

Lange dr. kopenhágai egyetemi tanár azt írta a kedély-indulatokról szóló tanulmányában, hogy az öröm a motor-apparatus fokozott tevékenységében s a legfinomabb edények kitágulásában nyilvánul. — Az akaratidegek és izmok functionalis exaltatiója élénk és gyors mozdulatokat von maga után, néha dalolást, kitörő felkiáltásokat is. Az arteriolák kitágulása minden szervben élénkebb forgást, dúsabb táplálkozást, az agyban könnyebb működést idéz elő. Minden valószínűség szerint tehát a cerebralis vérbőség támogatja az izmok fokozott működését.

E szerint hát az örömnél az érverés gyorsulása menne végbe, kapcsolatban a szív kiürülésével, úgy hogy a „könnyű szív“ kifejezés valódi élettani igazság lenne s az üterek feszültsége rendes kísérője lenne az örömnek. Valójában azonban a dolog nem ily egyszerű; az öröm psychológiája sokkal bonyodalmasabb; Dumas szerint legalább is két külön formája van az öröm tüneteinek.

Az elsőt az üterek túlfeszültsége jellemezi s ide soroz minden megalomániában szenvedő hűdékes beteget, kiknél a logikai összefüggéstelenség azt mutatja, hogy a gondolat itt csak külső formája a szellemi állapotnak, a tulajdonképeni állapot az öröm és megelégedés.

Első betegénél, midőn ütereit megtapintja, az érverés gyorsasága lepi meg s az ütérnyomás jelentékeny csökkenése. Amaz 90—95 közt váltakozik, szóval az üterek túlfeszültsége s az

érverés gyorsulása van jelen. Ép oly könnyen constatalta a peripherikus edény-kitágulást is. A keringési tünetek ezen sorozata azt bizonyítja, hogy azért forog fenn peripherikus edény-kitágulás, mivel az edényösszehúzó izmok paralyssis állt be, s azért támad az üterek túlfeszültsége s az érverés gyorsulása, mivel edénykitágulás és paresis történt.

De mi történik az agyban? — kérdi Dumas. — Minden valószínűség szerint az agy arteriolái ugyanazon törvénynek vannak alávetve, mint a szervezet peripheriája s a paralyssis folytán azt a vérbőséget idézik elő, melynek önkívületi izgatottsága a lelki tünetekben nyilvánul. Bizonyos szóval, hogy a lélek összefüggéstelen hyperactivitása az agy functionalis vértúltengésének felel meg, s jogunk van azt hinni, hogy ez a vértúltengés ugyanoly természetű, mint a vizsgálatnak kitett szövetrészekben constatalható hyperhemia.

S épen mert a paralytikus egész szervezetében s különösen agyában keringési túltengés mutatkozik, azért érzi magát vidámnak, jókedvűnek, ambícióval és vállalkozási kedvvel teltnék. S mivel vidám, azért fest maga elé nagyzó képeket, hogy örömét maga-magának megfejtse s igazolja s ha oly kevéssel megelégszik, ha ellenmondás nélkül fogadja a legképtelenebb gondolatokat, ez értelmi gyengeségtől van, azoktól a mély szövetsérülésektől, melyeket oly rég jeleztek a hűdéses tébolyultak agykérgében s melyek különösen a sejttrendszer protoplasmikus nyúlványait érintik. A szív által félrevezetett lélek hiú okokkal igyekszik magának megfejteti az érzeteket, melyeket tapasztal, melyek irányítják, s magok ezek az érzetek az általános szervezeti állapotban bírják föltételeiket.

Miben áll tehát az értelem munkája a nagyzó paralytikusoknál? Abban, hogy a szükségképeni tünetek egy sorozatán át haladnak visszafelé, az utolsó tünetet véve kezdő tünetnek, az okot egyszerű következménynek. Abban, hogy magoknak a synthesis és az autonomia csalképét festik le, mikor pedig lelkük a legnyersebb automatismusnak s a legegyszerűbb determinismusnak van oda dobva.

És ez nem csupán a hűdéseseknél áll. Más betegségeknel is tapasztalható. Ilyen a tüdővész, melynél Dumas két ízben figyelte meg az érverés gyorsaságát, az ütér-feszültséget, oly betegek

eseteiben, a kik a legnagyobb optimismussal beszéltek egészségükről, pályájokról, jövődjükről.

Érdekes ellenpróbáját kísérelte meg Dumas megfigyeléseinek, midőn ugyanazon intézetben, a Saint-Lazareban, hol észleleteit tette, az orvos által elővezetett betegek közt megmutattatta magának azokat, a kik még az nap szabadon voltak bocsátandók, s ezeknél szintén vizsgálat tárgyává tette az érverést és a feszültséget. S az eredmény az volt, hogy habár ezek már magában is bizonyos várákozás és fölindulás hatása alatt álltak, ez a szokásszerűség által gyöngített emotio nem volt oly élénk, hogy lényegesen módosította volna a szervi állapotot, s hat kísérlet után is mindig csak normalisnak kellett tekintenie a fölvelt méreteket. Így a feszültség 13—16 közt, az érverés 65—72 közt váltakozott.

Mindezek után Dumas a túlfeszített öröm állapotában a következőket véli constatálhatni: 1. állandó agyvérbőség, mely az értelmi működés izgatásában nyilvánul. 2. izgatott szív működés, mely az üterek túlfeszültségében s az érverés gyorsaságában jelentkezik; 3. a légzési rythmus gyorsulása; 4. az összes peripherikus szövetek hyperhemiája, edénytágulással kombinálva.

Kísérletei további folyamáról Dumas a következő füzetben számol be.

Ugyane számban *De la Grasserie* a gondolatok viszonylagos rendjéről és involutiójáról értekezik, a mint azok a nyelvben mutatkoznak (*De l'involution et de l'ordre respectif des idées revelés par le langage*) Ezen a jelenségen, mint tudjuk, a nyelveknek egész classificatiója alapúl s most *De la Grasserie* pszichologiai classificatiót is próbál rá alapítani, tekintve, hogy a nyelv oly anyaga az emberi szellemnek, melybe egész képét bele nyomja.

Elméletben minden szórend lehetséges. Érteni lehet, hogy egy nép a mondatot alánnyal kezdi, más pedig a tárggyal, s a harmadik ismét az ígét veti előre. A francia nyelv például annyira szokva van megszokott rendjéhez, hogy minden mást lehetetlennek tart. Először jó az alany, aztán bővítményei, majd az ige és annak bővítményei, kezdve a directtel, folytatva az indirecttel s végezve a járulékosokon. Ez az egyetlen logikus rend, melylyel szemben valósággal felforgatónak tetszik az ígével vagy a bővítménynyel kezdeni, s különösen az ígével végezni,

a mi pedig számos más nyelvnek sajátja. A szórend annyira inhaerens tulajdonsága a fajszellemnek, hogy a mi például a francia és német nyelv között valóságos intellectualis bástyát képez, az nem a kiejtés vagy accentus, sem a grammatikai formák különbözősége, sem a szókincs, hanem a fordított constructio. Bizvást lehet állítani, hogy a francia és a német teljesen ellenkező módon gondolkoznak s ez onnan van, mert az eszmerend nem véletlen, hanem mélyen benn gyökerezik az intuitio módjában.

Hogy ezt megmagyarázza, De la Grasserie visszamegy egész a tárgyak érzéklő látásáig. A szem kettős módon lát: térben és időben. A térben egyszerre ölelheti fel a kép minden alakját. De időben is lát, midőn az egymást követő látományok közt érzéki kapcsolatot létesít. Épen úgy a lélek is láthat térben és időben is. De a gondolkodás sokkal kevésbé simultán, mint a látás, a mennyiben nem képes, mint ez, egy egész synoptikus tért felölelni, viszont azonban az az előnye van, hogy különböző optikai terekre pillanat alatt áthelyezheti magát s azokban egyszerre láthat.

A szem látása, miután a lélek belső látásává, intuitióvá alakult át, hogy másokkal is közölhető legyen, szavakba kell, hogy öntessék. Mert a beszéd a gondolkodás képe és reproductiója. De ha az első látás már a tárgy bizonyos veszteségével létesült, a mennyiben a tárgy csak a látási kör korlátozása mellett tükröződhetett vissza s ha a refractio még nagyobb lett a második, a belső képnél, úgy csak természetes, hogy a szavakba foglalásnál is újabb rövidülést szenved a gondolat. A synoptismus mindinkább csökken, a gondolat csak successive ölthet alakot a beszédben. Nemcsak hogy lehetetlen egyszerre több gondolatot kifejezni, még ha együttesen gondoltuk is, s annyival kevésbé több tárgyat, melyeket a szem egy képben fog fel. leírni, de sőt még egy gondolatot sem lehet egyszerre kimondani, nemcsak 10—12 szóból állót, de két szóból állót sem.

Azonban a sorrend, melyet a beszéd analysise követni fog a kép töredékes visszaadásában, előre ki van jelölve. Ugyanis a földologról fog a járulékosra áttérni, a lényegesről a lényegtelenre, az állandóról a pillanatnyira, a lényről a cselekvésre, s a lények közt is az activról a passivra, mivel az actio kiindulási

pontja a cselekvőben van. A bővítmények közt a közelebbi fogja megelőzni a távolabbít; végül utoljára jönnek az idő és tér viszonyait, az eszközöket és módokat s a körülményeket jelző szavak. Ez a természetes rendje nem a gondolkodásnak, mert az az mindent egyszerre lát, hanem a beszédnek, mely egymásutáni.

S ezt a sorrendet tette magáévá — folytatja De la Grasserie — hosszas fejlődés után a francia nyelv is a következő formulázással: 1. alany; 2. az alany tulajdonjelzője; 3. ige; 4. az igehatározó; 5. a közvetlen tárgy; 6. a közvetlen tárgy kiegészítő beszédrészei; 7. a közvetett tárgyak; 8. a közvetett tárgy kiegészítői; 9. az idő-, hely- és módhatározók s ezek bővítményei. Ez az egyenes sorrend a francia nyelvben s logikailag oly kizárólagosan egyetlen lehetségesnek tetsző, hogy egy francia el sem tudná képzelni, hogyan lehetne egy mondatot ekkép construálni, a mi pedig magyarul kifogástalan: „Egy nyári reggelen a lakása mellett fekvő kertbe vezette kézen fogva fehér szakállas agg atyját a szőke hajú ifjú Primus.“

Megjegyzi közbevetőleg De la Grasserie, hogy épen úgy a mint a gondolatot átvevő beszéd azt részekre bontja, viszont az írás meg a beszéd hangjai egységét tagolja még jobban szét. Mert az írás még lassúbb, mint a beszéd. Igaz, hogy a stenographiának sikerült a szótagírással nagyobb gyorsaságot érni el, de ezt az eredményt sok primitív nyelv még teljesebben elérte, midőn egyszerűen mellőzve a közvetítő beszédet a gondolat és az írás közt, amazt egyszerre, közvetlenül fejezte ki a jelírásban vagy hieroglyph-rendszerben.

Ilyesmire törekszenek némely népek nyelvei is, midőn összeolvasztják lehetőleg ugyanazon szó különböző tagjait, melyek mindenike külön fogalmat jelent. Hogyan érik ezt el? Úgy hogy egyiket a másikba tolják bele, mindegyikből elmetszve néhány hangzót, a meddig még fölismerhetők maradnak. Elősegíti ezt a kiejtés gyorsasága s a phonetika törvénye is. Így járnak el az eszkimók, az amerikai irokézek, a szibériai mordvinok. Az eszkimóban például a névmás-alany és a névmás-tárgy már alig megkülönböztethetők. E szó: *matlarpagit* egész mondatot jelent: én téged levetköztetlek, s következő elemekből van összevonva: *matlar+pa+g+it* (*pa* a jelen idő ragja, *g* az első személy,

t a második személy). Épen úgy a mordvinban: *pala—ma—t* == megcsókol engem ő.

Még teljesebb a gondolat synoptismusa De la Grasserie szerint a magyarban, hol az ige határozott alakja egyenesen rámutat a tárgyra, a nélkül, hogy azt névmással fejezné ki, p. o. megverlek. De más nyelvekben is észlelhető, hogy valahányszor a szavak rövidsége megengedi, mindig megvan a hajlam, azok egyetlen holophrazisba való összevonására.

A hol azonban a kifejezés simultaneitása el nem érhető, mert a beszédrészek nem szoríthatók össze egy conglomeratumba, ott De la Grasserie érdekes elmélete épen a logikai rend önkényes felforgatásában, a mondat inversiójában látja a kép vagy gondolat egyidejűségének utánzására való törekvést. Ha ugyanis a logikai rendet tartjuk meg, akkor az első beszédrész kimondásával a gondolat megszakad, önálló életet él, mert azzal a fogalommal kezdjük, mely a többit uralja. Tulajdonképen itt meg is állhatnánk, mert gondolat helyett, csupán egy fogalom áll előttünk. Például a francziában: „la main de Primus frappe Secundus”. (Keze Primusnak megüti Secundust). A „la main” után meg lehet egészen állapodnunk, egy bevégzett fogalmat fejeztünk ki. Ha tovább megyünk egy szóval: „la main de Primus”, itt is egy egész fogalom nyer meghatározást, mely nem szorul több kiegészítésre. Épen úgy ha azt mondjuk: „la main de Primus frappe” (Primus keze üt). Igaz, hogy ütni csak valakit vagy valamit lehet, de azért elvonatkozva a tárgytól, a mondat itt is bezárulhat.

Ha ellenben az egyenes szórendet megfordítjuk emígy: „Secundust megüti Primusnak keze”, akkor „Secundust” igaz, hogy egy konkrét fogalmat jelöl, de helyzete a mondatban s a tárgyeset arra mutat, hogy ez nem egy különálló fogalom, hanem szoros viszonyban áll egy gondolathoz, egy determinanshoz, mely nélkül a kép nem teljes. Hasonlóan áll a dolog, ha a következő szót hozzáteszem: „Secundust megüti . . .” nem képzelhetem magam elé a cselekvést, mert nem látom a cselekvőt. Még tovább megyek a beszédrészek láncolatában egy lépéssel s azt mondom: „Secundust megüti Primusnak . . .” még mindig hiányzik a mondat determinánsa, s nem tudom, hogy mi fog jönni, csak az utolsó szó: „Keze” fejt meg az egészet s tárja fel szemeim előtt az egész képet.

Íme tehát a mondat inversiójának szerepe De la Grasserie szerint. Az, hogy a kép simultaneitását megközelítő valamit hozzon létre, magát a képet teljes színében, teljes erejében. A logika ugyan nem talál benne kielégítésre, de annál inkább az élő szemlélet. S ebben az értelemben az inversív mondat természetesebb, mint az egyenes mondat, mert ha nem is a logikai rendet, de az anyagi rendet tünteti föl. Célja a gondolat rendjének fölforgatása, hogy ne fokozatosan, hanem csak a végén tárja föl magát, s ezzel az egyidejűség impressióját keltse.

A szellemes szerzőnek a közelebbi füzetekre ígért további fejtegetései is méltó érdeklődésre tarthatnak számot.

* * *

Jelezzük még a „*Revue*“ ez évi hatodik számában *Féré* vizsgálódásait a kézről, a fogásról és a tapintásról (*La main, la préhension et le toucher*). Ez a tárgy meglehetősen új és kiaknázatlan még, pedig az emberi felső végtag mozgásai sokkal eltérőbb változatokat mutatnak, semmint hinné az ember a classikus leírások után. Példának okáért vegyük azt, hogy némelyeknél az előkar kifeszítése korlátolt. Az előkar a helyett hogy a kar megnyújtási irányába esnék, azzal 15, 20, 30 foknyi szöveget alkot. Másoknál az előkar a kar irányát 15, 20, 25 fokkal haladja túl.

Épen úgy némelyeknél a felfelé tartott tenyér aláhajlítva a hüvelykujj felé, a vízszintes vonallal 15, 20, 25 foknyi szöveget képes alkotni. S ugyanazoknál a lefelé tartott tenyér a kisujj felől annyira emelkedhetik, hogy a tenyér különböző fokú szöveget képes alkotni a vízszintes vonalhoz úgy, hogy a kéz forgási tengelye meghaladhatja a 200, sőt 220 fokot is.

Ismét másoknál az előkar mozgási íve csökkent. *Guillon* általános megjegyzése szerint az idioták és cretinek előkarja csaknem minden mozgékonytságot nélkülöz. Tulajdonképpen azonban a forgási mozgás ez esetben sem hiányzik egészen, hanem néha annyira korlátolt, mint az amerikai majmoknál, sőt még jobban.

E század első éveitől kezdve *Péron* természettudós constátálta, hogy Új-Hollandia és a Timor-sziget maláj lakói sokkal csekélyebb izomerővel bírnak, mint a francia tengerészek. Ugyan-

ezt tapasztalta *Manouvrier* a párisi „Jardin d'acclimatation“-ban kiállított vadak nagy részénél s hasonlót észlelt maga *Féré* a négerekénél. A társadalom különböző osztályaihoz tartozó egyéneknek megkísérelt dynamometrikus mérések azt bizonyították, hogy az ujjak hajlításával elért nyomás kevésbbé erős oly munkásoknál, kiknek foglalkozása kizárólag kézi, mint olyanoknál, kik kevesebb izomerőt fejtenek ki, de kiknek értelmök jobban igénybe van véve.

Általában a kéz és az ujjak különböző mozgásainak részletes elemzéséből, úgy azok erélye, mint gyorsasága szempontjából különféle érdekes tényeket von le *Féré* az egyéni eltérésekre vonatkozólag.

Ezek közt megállapíthatni véli, hogy a mozgások gyorsasága, ereje és praecisitása általában arányban áll az értelmi képzetek intensitásával és az értelmi kifejlődéssel. A degeneráltaknál ellenben e szerzett tulajdonságok, melyek a physiologiai munkamegosztásból erednek, veszendőben vannak, s a kéz mozdulatainak jó része teljesen hiányzik. A leggyakrabban a gyűrűs ujj az, mely megtagadja a szolgálatot. Ritka eset, hogy izoláltan képes legyen feszülési mozgásokat végezni. Gyakran csak a kisujjal vagy a középujjal egyidőben képes kifeszülni, sőt e helyzetben sem képes azokkal egy síkba emelkedni. Azonkívül igen sokszor nem alkalmas visszahozó és elvezető mozgásokra stb.

*

Egger Victor „Le moi des mourants“ czím alatt egy esetet beszél meg a szerkesztőhöz intézett levél alakjában azok közül, melyek részben *Ribot*-nak „Maladies de la mémoire“, részben *Féré* „Pathologie des emotions“ czímű dolgozataiban registrálvák. Ez esetet *Macario* beszéli el, ki a Szajnában fürödve, azon a ponton hitte magát, hogy belefullad. „E perczen, mondja, életem minden cselekménye, mint egy lánczolatban mutatkozott megrémült lelkem előtt.“ Ez a hit, mint tudjuk, bizonyos hagyományyszerűséggel bír, hogy t. i. vízbefúlók utolsó pillanatukban egész életök történetét egyszerre fölelevenedve látják szemeik előtt legördülni. Angol írók, *Winslow* és *Munk* is tudnak hasonló esetekről, utóbbi szerint „egy vízbefuladó egész előbbi életét fordított lánczolatban, azaz visszamenőleg látja maga előtt lefolyni élesen kidomborodva s minden esemény megfelelő érzetektől

kísérve“. Egy ember a vasúti vágányok közé vetette magát, hogy el ne kapja a gyorsan robogó vonat. A míg a vonat feje fölött elrobogott, a veszedelem érzete emlékezetébe juttatta élete minden eseményét, mintha az ítélet könyve tárult volna fel előtte.

Még újabban egy francia író, Wyzewa egy tudós schweitzinek, Heimnak, a zürichi havasi egylet előtt tartott felolvasását ismertette a Temps-ban, azon touristák impressióiról, kik a hegyekről alábukva, közel látták magok előtt a halált. Maga Heim is keresztülment ily baleseten és saját tapasztalatait mások elbeszéléseivel összevetve, kimutatja, hogy ily baleseteknél az elcsuszamlástól egész a földet érésig következő tipikus benyomások észlelhetők állandólag.

1. Jólesés érzete.

2. A tapintás és fájdalomérzet anesthesiája, míg a látás és hallás megtartják normalis élességüket.

3. A gondolkodás és képzelet rendkívüli gyorsasága.

4. Számos esetben a lélek egész elmúlt élete folyását maga előtt látja.

Hozzátette Heim, hogy „a mit esésem másodperczei alatt éreztem, annak elbeszéléséhez most egy óra kellene. Minden gondolat és kép rendkívüli tisztasággal és szabatossággal tárult elém“.

Ezeket a benyomásokat kommentálja tovább *Egger*, természetesen több hypothesis-sal, mint valószínűséggel.

n—r.

* * *

Megjegyzés. «*Az élet új elmélete*» című ismertetés nyomtatása közben Le Dantec «*Theorie nouvelle de la Vie*» című könyve is megjelent, lényegben ugyanazon tartalommal, csak rendszeresebb összefoglalásban, mint az ismertetés alapjául szolgáló dolgozat.

A KORONAŐRI INTÉZMÉNY A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN.

— Harmadik közlemény. —

IV.

A koronaőri intézmény Habsburg-királyaink alatt.

Mohácsnál a török által véresen eltiporva, a Habsburg-dinasztiával behurczolt birodalmi eszme lidércznyomása alatt görnyedve, a politikai és vallási viszályok lázától gyötörve, három részre forgácsolva — alkotmányos önállásának sötét sírja előtt állott koldus-betegen Nagy Lajosnak és Mátyásnak egykor a hatalom, dicsőség és virágzás fényes polczán állt nemzete. A nemzet és az ország nagy-léte Mohácsnál sírba szállott — úgymond nagy történetírónk — erő, jólét, dicsőség eltűnt, százados szenvedések, kínos sorvadozás, végkimerültség szomorú korszaka állott be.¹

1. Szent koronánk, oly fényes századok tanúja, a siralom e gyászteréről külföldre bujdokolt, mintha kerülni akarta volna a nagyszerű halált, a hol a temetkezés fölött egy ország gyászban áll.

A mohácsi gyásznapot követő időben már a honi földön is kalandos sors jutott osztályrészeül az ádáz trónversengés következtében, mely szerte e hazán dúlt.

A fellépett trónkövetelők egyaránt arra törekedtek, hogy

¹ Horváth: i. m. III., 423.

a koronát kézre kerítsék, a mi Szapolyaynak előbb sikerült, mint Ferdinándnak, mert ekkor a koronának ő maga volt őre Perényi Péterrel, ezt pedig nem volt nehéz megvesztegetnie fényes ígéretekkel.

Hogy különben Lajos király halála után a korona miként került Szapolyay kezébe, még nincs földerítve. Perényinek fogságában tett vallomása igazolni látszik a corpus juris kiadóinak János király életrajzi adatai között olvasható azon nézetét, hogy Szapolyay a szent koronát, melynek az ország végzeménye szerint ő és Perényi Péter voltak őrei, Visegrád várából erőszakkal magához ragadta: «imperium regni (corona sacra, cujus ipse et Petrus Perényi decreto regni custodes extiterant, Visegrado privata vi desumpta) arripuit».

De Perényi önző jelleménél fogva Ferdinándnak sem maradhatott elzárva az út a koronához, a ki mindent elkövetett Perényinek megnyerésére. Maga ír Perényinek levelet, melyben «a becsület, hűség, igazság és méltányosság iránt különös szeretettel viseltető férfiút» szíves bocsánatáról és kegyelméről biztosítja, ha ezentúl az ő pártját fogja követni és növelni, a mi által magának «örök hasznú dolgot» fog cselekedni.¹ E fejedelmi levél és ígélet nem is maradt hatás nélkül Perényire; midőn álnok szándékának híre már János király füléhez is ért, ez levélben emlékeztette őt eskü alatt tett erős fogadalmára, őseinek hírnevére, melyet — mint reményli — ő is mocsoktalanul átszállítandó utódaira.² Hiú remény, mert Perényi ekkor már végre is hajtotta — az árulást!

Midőn két évvel később Szulejmán roppant sereggel jött be az országba védenczének, János királynak segedelmére, Buda megvétele után táborát Bécs felé indítá: ekkor

¹ Jászay. 441. l.

² Pray: Epist. Proc. I. 315.

a szent korona biztonsága iránt aggódó Ferdinánd többször felszólítja Báthory nádort és koronaőrt, hogy a szent erekyét, ha Visegrád biztonságban nincs, Pozsonyba szállítsa, de a nádor mindig megnyugtatólag válaszolt, míg utolsó felszólítására válaszul azt nyerte, hogy a korona veszélyben van ugyan, de miután őt eskü köti, hogy őrtársa, Perényi nélkül ahhoz nem nyúl, ez pedig már fogoly, arról másként már nem lehet gondoskodni. Ferdinánd e válasz vétele után rögtön német segélycsapatokat küldött a korona megmentésére, de mire e dandár a Dunán leúszott, Visegrád és vele a korona már török kézen volt.¹

Bécs alól hazatérőben Szulejmán Pesten megállapodván. magához hívatta a magyar urakat, hogy hűségre intse őket János király iránt. A koronát még innen is magával vitte, de harmadnap visszaküldte azt Budára.²

János király halála után a jobb hazafiak körében mindinkább tért hódított azon vélemény, hogy az ország fenmaradása csak a két párt egyesülése és a török elleni közös végerőfeszítés által lehetséges. Fráter György megértvén a közvélemény szavát, a királynéval egyetértve, az 1541. év őszén követeket küldött Ferdinándhoz egyezkedés végett. Ennek alapjául mindkét részről a nagyváradi békekötés lön elfogadva. Ferdinánd nevében Serédy Gáspár, Izabelláéban pedig Fráter György, Petrovics és Statileo Gyulán 1541. decz. 29-én egy általános szerződést írtak alá, mely szerint az ország a váradi béke feltételei alatt Ferdinándra lészen szállandó. Ferdinánd azután a következő év ápril 23-án, Izabella pedig ugyanazon év július 26-án erősítette meg a szerződést, melynek tárgyunkra vonatkozó egyik kikötése az volt, hogy Izabella «a szent koronát, melylyel Magyarország törvényesen

¹ Horváth: i. m. IV. 65.

² Horváth: i. m. IV. 66.

választott királyai a magyar nemzet ősi és országul helybenhagyott szokása szerint megkoronáztatni szoktak, felséges Ferdinánd király úr hatalmába adja».¹

A szerződés azonban csak 1551. évben lőn végrehajtva az ország és a szent korona tényleges átadásával. A koronát, melyet Izabella saját kezeivel adott át Castaldónak, Báthory Tokajba, s onnan a reá ott várakozó gróf Pallavicini Sforza és Serédy Gáspár Bécsbe vitték.² Ezen időtől fogva — több mint félszázadon át — koronánk csupán a koronázások alkalmával hozatott le néhány napra Pozsonyba.³

II. Mátyás koronázása előtt azonban már erősen nyilvánul a nemzet óhaja a koronának az országba hozatala és őrizete iránt. Bocskay és párthíveinek 1605. évben Korponán tartott gyűlése a béke egyik föltételéül tűzte, hogy a szent korona az országban őriztessék: erre a királyi válasz ekkor még az volt, hogy e föltétel a háborúk veszélyei miatt nem teljesíthető. Bocskayék erre úgy ezen, valamint a többi részint módosított, részint el nem fogadott békepontokat bővebb indokolás kíséretében újabban fölterjesztették, fölterjesztésükben ismételve határozottan követelvén, hogy a korona Pozsonyban magyarok által őriztessék, mert a koronának nem külföldön, hanem az országban a helye. Mátyás főherczeg 1606. február 9-én kelt okmányában, melyet a király márczius 21-én minden ellenvetés nélkül megerősített, a békeföltételeket többé-kevésbbé, a koronára vonatkozót pedig akként módosította, hogy a korona az ország határaihoz közelebb ugyan, de Ausztriában tartassék. A rendek ismét csak elégtelenséggel fogadták a királyi békeokmányt és felháborodással annak azon

¹ Wagner: *Analecta Scepusii*. I. 43—45.

² Horváth: i. m. IV. 228.

³ Virozsilnak azon állítása tehát, hogy a korona az 1552-ik év óta Pozsonyban őriztetett, egyszerű tévedés, mint ez az alábbiakból is kitűnik.

föltételét, hogy a korona idegen földön tartassék. Ennek folytán egy élesen indokolt újabb fölterjesztést fogalmaztak, melybe már a fegyvervillogtatás zaja is belevegyül.¹ Végre 1606. június 23-án elkészülvén a békeokmány, augusztus 6-án a király által is megerősítettett, mely aztán a «bécsi békekötés» czíme alatt törvénytárunkba iktattatott; ennek 4. pontjában végeztetett, hogy a korona a békésebb idők beálltával Magyarországba, Pozsonyba hozassék vissza. A nemzet vágyának teljesülését a Rudolf és Mátyás főherczeg között kitört viszály csak sietteté, mert a főherczeg mindenkép azon volt, hogy a nemzet rokonszenvét a maga részére megnyerje, s erre a korona visszahozatalát különösen alkalmas eszköznek tartotta. Jól számított. Midőn Prágában a koronát átvette, Lépes Bálint püspök mint Magyarország arany szabadságának kiküzdőjét üdvözölte őt, a ki ezért méltán jutalmaztatik a szent korona elnyerésével, mely az ország első szent királyának égből adatott.²

A nagy lelkesedés közt azonban, melylyel a szent korona visszahozatala fogadtatott,³ nem feledkezett meg a nemzet a szent korona őrzésének helyéről és módjáról is gondoskodni. Törvény rendelte, hogy a korona a bécsi czikkek értelmében — az ország régi szokása is így kívánván — azonnal Pozsonyba hozassék és a koronázás után választandó koronaőrök őrizete alatt az országban hagyassék (1608: k. e. 4.). A koronázás után e törvény akként hajtatott végre, hogy a pozsonyi várban — mint erről bennünket maga a koronaőr Révay értesít — az ország tanácsának rendelete értelmében a tornyok egyike

¹ Katona. XXVIII. köt. 436—451., 495., 522. l.

² Ut Pannoniam in auream illam pristinae libertatis formam vindicaret et restitueret — — — sacram coronam divo olim Hungarorum primo regi coelitus concessam assignaverit. Révay: De monarchia et s. cor. 122. l.

³ Kovachich: Solemnia inauguralia. 54.

jelöltetett ki a korona őrhelyéül,¹ a hol a korona a többi jelvényekkel együtt, a törvény rendelete szerint, lajstromba foglalva néhány előkelő és országlakó jelenlétében az uraknak átadatott s a nádor, három főpap és három zászlósúr pecsétjével ellátott tartályba helyeztetett; koronaörökül pedig Révay Péter turóczi és Pálffy István pozsonyi főispán választott meg (1608: k. u. 16. t.-cz.).

Néhány évvel később villám sujtotta a vár azon tornyát, melyben a korona őriztetett (1618.);² ezen elemi csapásban a nemzet szomorú előjelét látta a bekövetkezendő kalandos jövőnek.

Bethlen Gábor harczainak tüze örökös veszéllyel fenyegette a szent koronát: az égi tüztől Isten kegyelme, a földitől a nagy koronaőr, Révay Péter ébersége, lelkiismeretessége és önfeláldozása óvta, a miben különben a fejedelem önuralmának is része volt.³ A corpus juris kiadói ellenben a fejedelem megkoronáztatásától való tartózkodásának indokát egyrészt a bosszuló Isten haragjától való félelmében, másrészt — mások véleménye alapján — abban keresik, hogy az esztergomi érsek, kinek tisztében áll királyokat koronázni, pártjához csatlakozni semmikép nem akart.⁴

E kérdés eldöntése azonban nem ide tartozván, megjegyezzük, hogy Révay, koronaőri esküjéhez hiven, a veszélyben forgó koronát, mint szerető anyja üldözött gyermekét, városról-városra követte — saját egészségének feláldozásával. Szklabinjai várának magányában visszavonultan élt a koronaőr, midőn arról értesült, hogy Bethlen hadaival Pozsony felé közeledik. Gyengülő egészsége daczára feláldozván magánya

¹ Révay: i. m. 127. l.

² Ipolyi: i. m. 60. l.

³ Lásd e dolgozat I. részét.

⁴ A corpus jurisnak II. Ferdinánd királyra vonatkozó életrajzi adatai.

nyugalmát, mire oly nagy szüksége volt, Pozsonyba siet, hogy a rábízott kincs biztonságáról gondoskodjék. Bethlennek a vár feladását és a korona kiadását sürgető felszólítására e szavakkal felelt: «Halálunkig a korona mellett kell maradnunk s azt nem hagyhatjuk el!» És úgy történt. Midőn a korona Bethlen hatalmába került és Ferdinánd diadalai után Zólyomba, innen Kassára, majd Eperjesre és innen az ecsedi várba vitetett, mint ezt II. Ferdinánd életrajzának a corpus jurisban olvasható adatai igazolják: ő hű vándortársa volt a koronának. A felvidék tiszta hegyi levegőjéhez szokott koronaőr az ecsedi lápok sorvasztó legegében is megrongált egészségével őrizte a koronát. Végre a nikolsburgi békekötés értelmében a korona Trencsénbe hozatott; midőn itt Révay a korona átadásával utolsó kötelességét teljesítette — meghalt.¹

Ezek után az 1622. évi országgyűlés megemlékezvén, hogy az ország szent koronája az előbbi évek roppant zavarai alatt törvényszerű helyéből elmozdítva, nem kis vándorutat tőn (*non parum peregrinationis confecisset*), elhatározta, hogy a szent korona a hozzá tartozó jelvényekkel együtt «*gratia perlustrationis et recognitionis*» az ország gyűlésébe hozassék, megsemmisítés és megvizsgálás után pedig ismét előbbi helyére, a pozsonyi várba helyeztessék vissza (1622: 4. t.-cz.) A törvényhozás ezen intézkedése következtében a korona 1622. július 26-án ágyúk dörgése és dob pergése között Pozsonyba hozatott.²

Ugyancsak ezen országgyűlésen történt először, hogy a királyi hitlevél a koronának őrzésére vonatkozó ponttal bővítetett, mely ezen időtől fogva napjainkig a hitlevél kiegészítő részét alkotja.

Hogy a magyar király alkotmányos uralkodásának kez-

¹ Szilágyi S.: Révay Péter és a szent korona.

² Ipolyi: i. m. 60—62. l.

detét jelző ezen «szent oklevélben», melyben az ország alkotmánya (1), területi és politikai integritása (3), a nemzet királyválasztási joga (4), a trónralépő király hitlevélkiadásából és eskületételéből álló kötelezettségének folytonossága (5) biztosítottatik, a koronának az országban való őriztetését (2) is esküvel fogadja, csakis a nemzetnek a szent István koronájához fűződő ama sajátos politikai hitvallásáról tesz tanúságot, mely annak hű megőrzésében szemléli fenmaradásának alapföltételét; innen van, hogy valahányszor a nemzet a szent koronát veszélyeztetve látta, szívet a megsemmisülés aggálya fogta el. Pedig hányszor kellett a nemzetnek ily aggodalom keserveit átszenvedni!

Hiszen már az 1644. évben a Rákóczy-féle mozgalom miatt ismét a korona megmentéséről kellett gondoskodni: ekkor Győrbe vitetett.

Az 1683. évben, midőn Kara-Musztafa hadaival Bécs alá hömpölygött, a korona ismét vándorútra kelt, előbb Bécsbe, ennek ostroma miatt Linzbe, majd Passauba vitetvén, ezen útjában mindig a koronaőrök egyike: Erdődy József kísérte;¹ míg 1687. évben I. József megkoronáztatása alkalmával régi lakhelyére térhetett vissza. A korona azonban nem sokáig maradhatott Pozsonyban. A második Rákóczy-féle mozgalom kitörése következtében a szent korona a bécsi császári kincstárban helyeztetett el; de III. Károly alkotmányunk és törvényes szabadságaink ezen palladiumát trónraléptekor a nemzet óhajára minden ellenvetés nélkül ünnepélyesen kiszolgáltatta Pálffy Miklós és Kollonics Ádám koronaőröknek. A koronaőröknek e szentséggel és a többi országos jelvényekkel Pozsonyba

¹ Quae (sacra corona) a caesare, metu Turcarum, Vienna fugiente, accepta est Lincium et Passavium, comitante semper conservatore coronae. c. Christophoro Erdődy. I. Lipót. IV. decretumának előbeszédjéhez csatolt c) alatti jegyzet a corpus jurishan.

való megérkezésekor a király- és hazáért való élet új lángja lobogott fel a magyarok kebelében — mondja Fessler.¹

Valahányszor koronánk az ország határain túl vitetett, a törvény és alkotmány e nyílt megsértése mindig az ország szomorú közállapotával volt indokolható; egyrészt pártviszály, mint a két Rákóczy-féle mozgalom, másrészt a töröktől való félelem volt ennek oka, de soha fejedelmi önkény, mely a nemzetnek a korona távolléte miatt érzett keservét fokozta volna. Azonban ez utóbbit is meg kellett érnie a nemzetnek — II. József császár alatt.

Valóban alig érte a nemzetet valaha nagyobb gyász, mint akkor, midőn II. József — túltéve magát Magyarországot szentesített törvényein, melyek a koronának az országban való őrizetét szigorúan előszabják, túltéve magát királyaink hitlevelein, melyeknek a korona őrzését illető biztosítását királyaink esküvel fogadták — abszolút hatalommal rendeletileg Bécsbe viteti fel a nemzet önállóságának szent jelvét. «Magyarországra a legszomorúbb gyásznak, a Pozsonyban időző honfiakra pedig, kik a korona elvitelében az alkotmány, a szabadság, a haza romlását látták, a félelemnek és megdöbbenésnek, magára Józsefre is a boldogtalanságnak napja virradt fel, mert reá nézve a magyarok szeretete és bizalma visszahozhatlanul elveszett» — mond Fessler.²

Az inaugurált abszolutismus teljébe merült császár ezen rendelete magyar fordításban következőleg hangzik: «Nem tudom elképzelni a korona átszállításának nehézségeit, ide a kincstárba, a hol minden korona őriztetik. Valóban méltóbb helyet számára alig lehet találni, és a hol a király, ott legyen koronája is, mely mintegy bútorául tekintendő. Bécsset Magyarországnak tekintem, és míg a birodalom minden lakója

¹ Fessler : i. m. X. köt. 7. l.

² Fessler : i. m. X. köt. 504. l.

nem látja be, hogy ereje az összes részek, nemzetek és valások egységében áll. a rendelkezések nem fogják előmozdítani az állam és haza igazi hasznát, azt a hasznot, melyet szívem óhajt nekik és melyre fáradhatatlanul törekszem. A korona tehát a két koronaőr és négy nemes testőr által, kik ugyanazon kocsira ülnek fel, ide a kincstárba hozassék és a kulcsok, miként azelőtt, a koronaőrök által őriztessenek, és ezen athelyezés illő módon, de minden feltűnés nélkül történjék.»¹

Alig van II. Józsefnek rendelete, mely a centralisatióra és autokrátiára törekvő császárt hívebben jellemezné. A központosítás réme kísért agyában, midőn kinyilatkoztatja, hogy Bécsét Magyarországnak tekinti, az autokratia eszméjét költi áldástalan életre, midőn fejedelmi intézkedéseinek alapjául a törvény és alkotmány helyett — saját szívének jóindulatát teszi. Ezért van, hogy rendeletének minden szava a nemzetnek vértanuságok árán szerzett alkotmánya és a szent korona iránti százados kegyelete ellen szórt metsző gúny és fitymáló kicsinylés posványából forrasoz, minden szavából a lélektelen cynizmus és a nyers erőszakra támaszkodó elbizakodottság szól.

Nem tudja elképzelni, hogy mi képezheti a korona átvitelének számbavehető akadályát, a miből következik, hogy ő ily akadálnak a szentesített törvény rendelkezését nem tekinti; méltóbb helyet a nemzet ősi koronája számára nem ismer — a bécsi császári kincstárnál, a hol az uralkodóház magánvagyonát képező többi császári, királyi, herczegi koronának diszlenek — drága ékköveik hideg fényében, minden alkotmányos jelentőség nélkül; ezek és a magyar szent korona között — talán anyagi értékük különbségén kívül — más egyéb különbséget fölfedezni képtelen a hatalmának törvénye-

¹ A latin szövegű rendeletet Marczali Henrik közli «Magyarország története II. József korában» című nagybecsű munkája II. kötetének függelékében, 523. lapon.

sítésétől irtózó — autokrata. A nemzet nyolczszázados államiságának emlékét, nyolczszázados függetlenségének symbolumát, nyolczszázados alkotmányának és szabadságának védpaizsát, nagy politikai beccsel és államjogi jelentőséggel bíró ereklý-jét, s mindezért nyolczszázados kegyeletének és vallásos tiszteletének szent tárgyát, melyet mint a saísi képet a mysterium varázsfátyola fed: a honrendező szent király koronáját, melynek birtokához van kötve Magyarországon a királyi hatalom törvényes és teljes gyakorlata — egyszerűen császári tulajdonnak declarálván, bütorául tekinti, melynek nem lehet dicsőbb hivatása, mint ha a császári kincstár díszévé — silányíttatik.

A császár rendelete ellen felírnak Magyarország kormányzékei: a cancellaria, a helytartótanács, felír az országbíró, felírnak a koronaőrök (gróf Balassa Ferencz és gróf Keglevich József), hivatkozva törvényre és alkotmányra; de mindezen hazafias aggodalmak és tiltakozások özönére a császár végzése e rövidke sor volt:

«Risum teneatis amici ex Horatio. Josephus».¹

És a császár akarata végrehajtva lőn. A két koronaőr és négy nemes testőr 1784. évi április 13-án hirtelen támadt égi háború között, a miben a nemzet Isten ujját látta, indult útnak a szent koronával. Midőn Mózes a hegyen a szent táblákat vette át — zengi ezen kor bánatos dalnoka — hatalmas mennydörgés reszketteté a levegőt, midőn Téged, szent koronánk, József fogad Bécsben, villámlik és hirtelen zápor eső hull alá: a villám törvénytiszteletre oktat, a zápor a Te könyeidnek jelképe, magyar föld!² A császár e végzetes napon, mivel a koronaőrök két órai késedelemmel jártak,

¹ Marczali: i. m. II. köt. 367. l.

² Dum recipit Moyses sacras de monte tabellas,
Horridus aethereo personat aere fragor.
Dum recipit Joseph Te sacra corona Viennam,
Fulminat et mites praecipitantur aquae.

féltő aggály és gyötrő nyugtalanság között várta várában a kincs megérkezését.¹

Midőn a császár lelke uralkodásának utolsó napjaiban az esze és szíve nagy tévedésén felépült absolutismus rög-eszméitől megtisztult, és ennek folytán összes törvényhozási és közigazgatási rendeleteit visszavonta: a koronát is visszaküldte az országba. A koronaőrök (gróf Keglevich József és gróf Nádasdy Mihály) 1790. február 17-én vevék át Bécsben a koronát és azzal négy nappal később ünnepélyesen vonultak be Buda és várába. A nemzet diadalünnepe volt e nap:² míg Bécsben a császár, a lángeszű philosoph, a nagy ember, de boldogtalan fejedelem — ravatalon feküdt.

Az 1790. évi országgyűlésnek első teendői közé tartozott: ismét törvényileg biztosítani a koronának az országban leendő őrzését, elhatározván, hogy «az eddig sok veszélyben forgott és csupán Isten kegyelméből megtartott szent korona jelvényeivel együtt az ország központján: Budán tartassék . . .» (1790/91: 6.).

És ez idő óta az ország szent koronája — kivéve szabadságharczunk utáni azon rövid időt, melyet orsovai sírjában töltött — Budán őriztetik.

2. A koronának ezen hányatott sorsán érzett nemzeti fájdalom csak egy töredéke azon nagy szenvedéseknek, melyeket a történelem műzsája könyes szemekkel jegyzett fel hazánk évkönyveiben. A mohácsi nap óta letűnt századok történetének lapjain alig olvasunk egyébről, mint a nemzetnek

Nempe: docet leges venerandas fulmen; et imber

Designat lachrymas Hungara terra tuas.

Marczali: i. m. II. köt. 368. l.

¹ Katona: 40 köt. 375. l.

² Decsy S. i. m. részletesen leírja az egyes vármegyék által kiállított fényes banderiumokat, melyek egymást felváltva álltak őrt a szent korona mellett.

léteért való nagy küzdelméről. Súlyos szenvedések kora ez, melyben nemcsak *önhibái* miatt, mint Mohi pusztá, Várna és Mohács gyászterein, hanem fénylő *erényei* miatt is látunk bűnhődni nemzetet, mert bűnül rótták fel lángoló szabadságérzetét, bűnül az ősi tradíciókhoz és alkotmányhoz való ragaszkodását, bűnül nemes honszeretetét, bűnül még a végenyészet szélén is bátor tiltakozását a tollvonás ellen, melyet a korlátlan fejedelmi önkény elégnek vélt az alkotmánynak, a századok e nagy művének eltörlésére. De miként a fának, hogy fejlődjék, nemcsak szélesendre, de viharra is szüksége van: úgy alkotmányunk is — a nagy megpróbáltatások nélkül — alig fejlődött volna odaig, a hol ma áll. Mert nemzetünk a kísértet nehéz napjaiban az anyagi erő ellen mindenkor a jog és törvény szentségét szegezvén, szívósan ragaszkodott alkotmányához, melytől a honfivérben ázott hóhérpallós és zsoldos szurony rémes villámlása sem tántoríthatta el: valahányszor pedig a nyers erőszak a nemzet ezen alkotmányhűségén — mint a tenger hulláma a szirten — megtört, a nemzet újult erővel újabb és újabb garantiákkal törekedett alkotmányát körülsáncolni.

Ez magyarázza meg azon lázas tevékenységet, melyet a magyar törvényhozás a koronaőri hivatalnak, mint alkotmányunk egyik intézményének szervezésében a XVII. század folyamán kifejt. Nincs országgyűlés e század folyamán, mely a felmerült politikai, vallási, gazdasági viszonyok és események által indokolt intézkedést ne tenne a koronaőri hivatalra vonatkozólag.

E század törvényhozása az, mely végleg megállapítja ezen hivatal betöltési módját, megjelöli az ezen hivatalra képesítő személyi tulajdonságokat és egyszersmind összeférhetlenségi eseteket statuál, bővebben körülírja a koronaőrök hivatali hatáskörét és kötelmeit, törvényileg megállapítja rangjokat, fizetéseket; e század törvényhozása az, mely a

korona mellé ört álló katonákat rendel, megállapítván ezek számát, zsoldját, függési viszonyát; e század törvényhozása az, mely a szent koronának őrzését különféle biztosítékokkal bástyázza körül, kimondván nemcsak a koronaöröknek, hanem ezek örököseinek felelősségét is, elrendelvén az örkatonaságnak megesketését a magyar alkotmányra.

E törvényhozási intézkedések — mint alább látni fogjuk — szomorú tanúbizonyságot tesznek az e században dúló politikai és vallási pártviszályokról, az ádáz török hatalom dúlásairól, az idegen zsoldos hadak kicsapongásairól és féktelen zsarolásairól, a tejjel-mézzel folyó ország gazdasági nyomoráról, királyaink gyakori alkotmánysértéseiről: e belviszonyok által teremtettt válságos helyzetek, melyek az ország koronáját, a nemzet hagyományos kegyeletének és tiszteletének e szent tárgyát is fenyegették, képezték mindezen intézkedések indokát, melyekben ennél fogva e századnak minden bűja, bánata, minden gyásza, szenvedése híven tükröződik vissza, nyílt bizonyítékaul annak, hogy a koronaőri hivatal is, mint alkotmányunk minden intézménye, a nemzet életéből fejlődvén, «a nemzettel együtt élt, alakult és tágult».

3. Mindezen törvényes intézkedések tárgyalása előtt kifejtendő a koronaőri tisztség *államjogi jellege*, melynek ismerete a koronaörök főrendi rangsorozatának megállapításánál, valamint ott is, a hol a koronaőri hivatal betöltéséről — különös tekintettel a nemzetiségi és felekezeti aspirációkra — leend szó, nélkülözhetetlen.

Törvényeink kezdettől fogva következetesen «hivatal»-nak, «officium»-nak nevezik a koronaőri tisztséget: «officium conservatorum coronae» (1625: 25., 1790/91: 8.), «officium conservatoratus coronae» (1647: 3.), «officium conservatoratus» (1681: 35.), «officium conservatoratus sacrae coronae» (1715: 38.), «officium conservatoratus sacrae regni coronae» (1715: 38.), «sacrae regni coronae conservatoris

officium» (1764/65: 4.). És e megjelölés tekintetében nincs is különbség a koronaőri hivatal és az ország minden más, úgy polgári, mint katonai hivatala között, mert a nádornak, országbirónak, a királyi személynőknek, a magyar kamara elnökének, a főispánnak, a katonának hivatala is — törvényeink hivatalos stylusa szerint — «officium»: «officium palatinale» (1741: 9.), «officium palatini» (1790/91; 5., 1796: 1.), «officium praesidis camerae ungariae» (1715: 38.), «officium judicatus curiae regiae» (1751: 4.), «officium personalis praesentiae suae regiae in judiciis locumtenentis» (1751: 6., 1764/65: 5.), «officium supremi comitis comitatum» (1659: 76., 1715: 123.), «officium militare» (1659: 97.). Régi törvényeink e nyelvszokását híven megtartja a magyar törvényhozás azóta, hogy törvényeink magyar nyelven alkottatnak. E magyar szövegű törvényeink is következetesen «koronaőri hivatal»-nak mondják a koronaőrök tisztségét; e tekintetben csak az utolsó koronaőri választásra vonatkozó törvényünk (1883: 14.) képez kivételt, mely a corpus juris százados nyelvhasználatát mellőzve, «koronaőri állomás»-nak nevezi.

Törvényeink tehát e tekintetben nem nyújtanak oly alapot, melyből kiindulva, a koronaőri hivatal speciális államjogi természetének, viszonyának megállapításához eljuthatnánk.

De törvényeink általában sem határozzák meg az államhivatalnoki minőség ismertető jellegét, legfeljebb negatív irányban annyit constatalhatunk, hogy ilyennek sem a kineveztetést, sem a választást, sem a fizetést, sem az esküt nem állítják fel, különösen pedig nem a kineveztetést és választást azért, mert egyrészt e két hivatal-betöltési mód nem csupán az államszolgálatnál szerepel, másrészt pedig magának az államhivatalnak e két betöltési módján kívül létezhet és létezik más betöltési mód is; nem a fizetést azért, mert ez nem tartozik az államszolgálati viszony lényegéhez, a menyiben ilyen e momentum nélkül is lehetséges, és valóságban

létezett és létezik is;¹ nem az esküt azért, mert az eskü csakis egyik biztosítéka a hivatali köteleességek lelkiismeretes, pontos és szorgalmas teljesítésének, de nem alapja a hivatalnok alkalmazásának.²

Miután alkotmányunk tételes szabályai az államhivatal minőségismertető criteriumát nem szabják meg, a miből aztán a koronaőri hivatal államjogi minőségének és természetének meghatározásához eljuthatnánk, nem marad egyéb hátra, mint e czélból a modern államtudomány kalauzolását igénybe vennünk, mert az államszolgálat fogalma — különösen a népképviselőre alapított alkotmánynyal bíró parlamentaris országokban — kétség tárgyát többé nem képezi. Nem egyéb az, mint az államhatalom megbízásán alapuló közszolgálat, és azért mindenki, a ki ilyen közszolgálatot egyenesen az állam érdekében teljesít — államhivatalnok. Miután pedig az államok alkotmánya értelmében az államhatalom kezelése az államfőt illeti, ugyanazért a hivataladományozási jog is az államfő kezébe van letéve, angol jognézet szerint azért, mert a törvény azon feltevésből indul ki, hogy a közhivatalnokok érdekeit és képességeit senkisé is lehet hivatottabb megítélni, mint maga a fejedelem, a ki azok szolgálatait ismeri.³

Ezért Angliában a hivatalok, méltóságok forrásának a királyi hatalom tekintetvén, minden államhivatal és hivatalnok hatalma, midőn a közszolgálatban jár el, akár közvetlenül, akár közvetve, de mindig a koronától származónak tekintetik. Franciaországban is a köztársaság elnökét, mint a végrehajtó hatalom fejét illeti meg a hivatalok betöltésének joga. Olaszországban a hivatalszervezési statutum 6. czikke értelmében a kinevezési jog a királynak van fen-

¹ Keleti: Az államszolgálat jogi természete. 32. és 34. l.

² U. o. 55. l.

³ Todd: A parlamenti kormányrendszer Angliában. Fordította Dapsy L. 487 l.

tartva, ki azt vagy közvetlenül, vagy közvetve gyakorolja. Poroszországban csak az államfőt illeti meg az államhivatalok és méltóságok adományozásának joga.¹

A magyar alkotmányban is kezdetben szokáson, később törvényen alapuló ősrégi közjogi elv volt, hogy minden egyházi és polgári hivatalnak közvetlen forrása a királyi hatalom. Ezt bizonyítják már Albert király törvényei, melyek egyenesen kimondják, hogy a király a hivatalokat és tisztségeket, minden befolyástól függetlenül, saját belátása szerint adományozza és pedig *«more ab antiquo consueto, juxta hujus regni nostri Hungariae consuetudinem»*; a királynak ezen ősi szokás erejénél fogva rég fennálló felségjogát csupán annyiban korlátozzák, hogy a király az országban létező hivatalokat csakis honfiaknak, nem pedig idegeneknek adományozhatja (1439: 5., 15. és 26.). Az 1526. évi 2 t.-czikk ezen felségjogot még szélesebb hatáskörben ruházza a királyra, mondván, hogy *«Cum ultra electionem palatini electio omnium aliorum officialium, quocunque nomine vocentur, ad Majestatem Suam pertineat, poterit Majestas Sua vel retinere officiales modernos, vel alios pro arbitrio suo, dum voluerit, constituere»*, tehát a nádori hivatal kivételével minden más, bármi néven nevezendő hivatalnak betöltése a magyar királyt illeti, a ki ezen felségjogát közvetlenül vagy közvetve, de mindig királyi hatalmából folyólag tényleg is gyakorolta és gyakorolja jelenleg is.

Már pedig a koronaőri hivatal — a magyar alkotmánynak e specialis intézménye — az államhivatal azon lényeges attributumával, mely szerint annak viselője a király megbízásából és nevében jár el, midőn közszolgálatot teljesít, mint csakhamar látni fogjuk, egyáltalán nem bír, miért államhivatalnak, viselője pedig államhivatalnoknak nem mondható.

¹ V. ö. Keleti: i. m. 233., 278., 306., 374. ll.

E nézet próbakövéül kísértjük meg egy modern államban és így hazánkban is teljesítendő közszolgálat főosztályozását.

Bizonyításra nem szorul, hogy hazánkban is a királyi hatalom — az államhatalom nyilvánulásának három iránya szerint — három különböző téren, és pedig a törvényhozás, kormányzás és igazságszolgáltatás terén nyilvánul. A törvényhozó hatalmat a király az országgyűléssel együttesen, de személyesen és közvetlenül gyakorolja, miért e hatalmának gyakorlása céljából államszolgálatra nincs szüksége: ámde a kormányzói és bírói hatalmának gyakorlásánál illet már nem nélkülözhet; kétségtelen ezekből, hogy az államhivatalok tevékenysége sohasem lehet törvényhozó, hanem csakis kormányzó és bíraskodó, és így a gyakorlati államéletben a hivatalok két nagy csoportja különböztetendő meg, melyeknek egyike a közigazgatás, másika pedig az igazságszolgáltatás céljából teljesít közszolgálatot.

E két főcsoport ismét két-két alcsoportra oszlik. Ezeknek egyikébe, úgy a közigazgatás, mint az igazságszolgáltatás körében, oly államhivatalnokok tartoznak, a kik hatósági functiót képező hivatali teendők teljesítésére kötelezvék, másikába pedig az improprie közhivatalnokoknak tekintett tisztviselők, vagyis olyanok foglaltatnak, a kik a közhatóságok kezelése alatt álló bizonyos közérdekű vagy humanitarius intézetek körüli működésre hivatvák, szóval a kiknek hivatali teendői nem képeznek egyszersmind hatósági functiót; az előbbiek államhatalmat kezelnek, és pedig vagy kormányzási hatalmat (*imperiumot*), vagy igazságszolgáltatási hatalmat (*jurisdictiót*), az utóbbiak ellenben egyáltalán nem foglalkoznak államhatalom kezelésével. A magyar büntető-törvénykönyv, midőn a hivatali büntettek és vétségek alanyait határozza meg, szintén a modern államtudomány ezen álláspontjára helyezkedik (461. §).

A mondottakból eléggé kitűnik, hogy a koronaőri hivatal magában álló, magas méltóságának fényétől besugárzott hivatal a magyar hivatalnoki karban; nincs számára osztály az államhivatalok szervezetében. Egyedül alkot osztályt, mint az ember, a mindenható e remek alkotása, a nagy természet állatvilágában, melynek lényeihez csak porhüvelyével rokon, de szellemével magasan kiemelkedik fölöttük.

Igaz ugyan, hogy a koronaőrök régi törvényeink értelmében — mint ezt alább látni fogjuk — nemcsak, mint pl. a hatalmuk alá rendelt koronaőri katonaság felett, igazságszolgáltatási, hanem mint pl. a koronaőri adó behajtása és kezelése körül, közigazgatási és pedig hatósági teendőket végeztek; ámde ezen hatáskörük gyakorlásához is a megbízást nem az államhatalom azon ágától, mely hivatalokat betölt, tehát a végrehajtó hatalomtól, illetve a király hivataladományozási hatalmától, hanem mindenkor és minden egyes esetben magától a törvényhozó hatalomtól nyerték. Sőt azóta, hogy az állandó katonaság intézménye katonai hierarchiával behozatott és egy rendszeresebb államháztartás fejlődött ki, ezen hatáskörüket is elvesztették, úgy hogy ma hivataluk még ezen gyenge szálakkal sincs valami connexióban a közszolgálat egyéb functionáriusaival.

E hivatal forrása tehát nem a királyi felségjog, e hivatal tekintélye nem függ a királyi méltóság tekintélyétől, mert megalapítása nem a királynak vagy kormányának megbízása alapján, hanem a királynak és az országgyűlés mindkét házának, tehát az összes törvényhozásnak úgy alakilag, mint anyagilag normát szabó határozata alapján történik. A koronaőr megbízó levele, hivatali decretuma a törvényhozás összes factorainak részvéte mellett létrejött *törvény* és nem királyi vagy kormányrendelet. Hivatalát a király és nemzet közös megbízásából, a király és nemzet nevében nyeri és viseli, a király és nemzet pedig az ország szent koronájában nyervén egy-

séges testet, melynek feje a király, tagjai pedig a rendi alkotmány idejében a nemesség, ma pedig az egész nemzet, ennél fogva *a koronaőr az ország szent koronájának hivatalnoka*.

Ennek megfelelőleg hivatalától való fölmentetése is nem az államokban szokásos módon, hanem szintén a törvényhozás akarati cselekvénye, tehát törvény útján történik; ennek megfelelőleg hivatali esküjét (decreto regni insertum officii juramentum, juramentum decretale) is a király és nemzet, illetve a nemzetet képviselő országgyűlés együttes jelenlétében teszi le, a mi szintén törvénybe iktattatik; ennek megfelelőleg azon alkotmányos elv, hogy nem lehet az államszolgálatnak oly része, melyért valamely minister felelősséggel nem tartoznék a parlamentnek, a koronaőri hivatallal szemben nem érvényesül, mivel a koronaőrök fenhatósága egyes-egyedül — a törvényhozás.

4. A koronaőri hivatal ezen sajátos államjogi természetét tekintve, nem csodálkozhatunk azon, hogy némely íróink a koronaőröket az ország zászlósúrainak fényes sorába iktatják, és e nézet oly általánossá vált, hogy legutóbb, midőn a magyar udvartartásra vonatkozó királyi elhatározás megtörtént, a napi sajtó felsorolván azon zászlósokat, a kiket ezen legfelsőbb elhatározás érint, ezek között a két koronaőrt is említi, a magyar zászlósoknak a koronaőröket is magában foglaló névsora után hozzátevén, hogy «ezek a zászlósúrok fogják ezentúl a magyar korona országait illető államjogi actusoknál az *udvari szolgálatot végezni*».¹

Ezen nézetet azonban törvényes szokásunk és tételes törvényünk megczáfolja.

Verbőczy Hármaskönyvének I. R. 94. czime szerint igazi bárók (zászlósúrok) csak azok, kiknek neveit régtől fogva a

¹ Többek között a «Magyar Hirlap» 1893. november 28-án megjelent 329. száma.

végzeményekbe és királyi megerősítő levelekbe be szokták iktatni. Ilyenek pedig Verbőczy felsorolása szerint az ország nádora, az országbíró, Horvát-, Tót- és Dalmátországok bánja, az erdélyi vajda, a székely ispán, a szörényi bán, továbbá a királyi és királynői tárnok-, ajtónálló-, pohárnok-, asztalnok- és lovászmesterek, nemkülönben a temesi és pozsonyi ispánok.

A Verbőczy-fele alkotmányban tehát a koronaőrök zászlósúri méltóságának nyoma sincs.

Az országnagyoknak a főrendi tablán való ülésrendjéről intézkedő 1687. évi 10. t.-cz. azonban már a pozsonyi gróft sem említi az ország zászlósainak sorában. E törvényezikk szerint ugyanis az ország nádora után üléssel az országbíró és a horvát bán bír (1. §.), ezek után következik a tárnokmester és az ország zászlósai királyi kineveztetésök sorrendje szerint (2. §.), kik után helyet foglal a pozsonyi gróf és a szent korona két őre: *post quos capesset locum comes Posoniensis ac duo sanctae coronae custodes* (3. §.). A törvény azon éles különböztetéséből, hogy míg a négy nagyobb zászlósurat egyenként és hivataluk szerint sorolja fel és az ország többi báróit az országzászlósok gyűjtőneve alatt foglalja egybe, addig a pozsonyi gróft és a két koronaőrt csak ezek után külön-külön egyenként említi föl, önként következik, hogy az utóbb említett három főúr az ország zászlósurai közé nem számítható; és így már a pozsonyi gróf is zászlósúri rangját, melylyel őt Verbőczy felruházta, e törvény értelmében elvesztette, jöllehet nevét még 1687. év után is «a végzeményekbe és királyi megerősítő levelekbe be szokták igtatni», a mi pedig Verbőczy tanítása szerint a zászlósúri méltóság criteriuma volna; e nézet azonban már a most idézett törvény meghozatala előtt, tehát Verbőczy korában is az által vált kétségesse, hogy a pozsonyi gróf neve nem úgy, mint a zászlósoké, t. i. királyi kineveztetésök anciennitása szerint, vagyis az 1687. évi 10. t.-cz. kifejezésével élve: «juxta priori-

tatem collationis regiae», hanem mindenkor következetesen csakis utolsónak említettett föl.

Itt azon kérdés merül föl, vajjon a két koronaört daczára az általok elfoglalt fényes állomásnak, melynek nagy horderejét épen országgyűlésileg történt megválasztatásuk, eskütételök, felmentetésök és mindennek törvényileg beczikelyezése és megörökítése documentálja, miért előzi meg rangban a pozsonyi gróf?

Virozsil szerint a pozsonyi gróf azon rangot, melyet részére az 1687. évi országgyűlés a zászlósok után ugyan, de az összes világi főrendűek előtt biztosít, az 1599. évi 48. t.-cz. határozmányának köszöni.

Nem oszthatom Virozsil e nézetét. Az ország karai és rendei e törvényczikkben ugyanis rajongó lelkesedéssel szólva Pálffy Miklós fényes érdemeiről, a keresztyénség, haza és király iránt «cum sanguinis sui effusione» teljesített hű és hasznos szolgálatairól, egy szívvel-lelékkel esedeznek a királyhoz, hogy «az erényben és vitézségben méltán legkitünőbb férfiak» egyikének a haza és király iránt szerzett bokros érdemei elismeréseül «arcem ac bona Posoniensia cum titulo comitis perpetui» adományozza, mire a király e kérelmen túlmenve, érdemdús alattvalóját «comes Posoniensis et comitatus ejusdem nominis perpetuus supremus comes, arcisque Posoniensis hereditarius ac supremus capitaneus» czímeivel ruházza fel.

Midőn a nemzet lelkes elismerése és a király nagylelkű kitüntetése a pozsonyi grófi méltóságot Pálffy Miklós nagy hadi érdemei folytán a Pálffy-családban örökletessé tette, ezzel mindenesetre e méltóságnak nagyobb fényt, tekintélyt és tiszteletet biztosított az utókor előtt, de azon rangot, melylyel a pozsonyi gróf már ennekelőtte is bírt, sem ezen, sem pedig az 1687. évi országgyűlés nem emelte, sőt ez utóbbi azt egyenesen lefokozta, mert hiszen már Verbőczy

Tripartituma a pozsonyi grófot az ország zászlósurai között említvén, őt ez által a koronaöröket és a többi országnagykat megelőző ranggal ruházta fel, tehát jóval magasabb ranggal, mint akár az 1599., akár az 1687. évi országgyűlés; de sőt a pozsonyi gróf neve már Nagy Lajos 1351. évi, Zsigmond 1405. évi, Mátyás 1471. évi végzéseinek záradékában említetik, a miből következik, hogy az 1599. évi törvény előtt harmadfel századdal már oly országnagynak tekintett, a ki a záradékban említettekén kívül az országban minden más főurat rangban megelőz.

A temesi és pozsonyi grófoknak multban elfoglalt állását dicsfénnyel övezte azon magasztos hivatás, melyet ők a hon határain őrszemet állva tölthettek be: az országnak egyrészt a németek és csehek, másrészt a törökök által fenyegetett határain fekvő temesi és pozsonyi kerületek élén ezen elleneséges szomszédok beütései ellen őriztek és védték a haza földjét. Ezen területrészek kormányzata kezükbe volt letéve; innen van, hogy neveiket, mint az ország egyes területrészei fölött kormányhatalmat gyakorlók neveit a királyi végzések és megerősítő levelek záradékai régtől fogva megörökítik, a miből kifolyólag Verbőczy őket igazi zászlósurakká avatta.

A pozsonyi grófnak tehát az 1687. évi országgyűlés általi előnyösítése egyszerűen az ősi közjogi gyakorlathoz való ragaszkodásból és a pozsonyi gróf állásának történeti multja iránti tiszteletből fakadt, a mi ismét csak természetes folyománya volt az ősoktól átöröklött, a politikai helyzet, körülmények és viszonyok folytán meggyökeresedett hősi szellemnek, mely a katonai hivatásra fektetett különös súlyt, és a hadi erényekben látta a honfiúi érdemek netovábbját.

Ámde Verbőczy nézete a nemzet köztudatába át nem ment, mert nem lehet föltennünk, hogy az a nemzet, mely mindenkor szívósan ragaszkodott a történeti jogokhoz, épen

a pozsonyi grófnak történelmileg nagygyá lett méltóságánál ezektől eltekintett volna, a miből következik, hogy a pozsonyi gróf már az 1687. év előtt sem szaporította az ország igazi zászlósainak számát, annál kevésbbé a koronaörök, a kik rangban mindenkor a pozsonyi gróf után következtek. Sőt a koronaörök az ország *igazi* zászlósurai nem is lehettek, épen állásuknál és állásuk természeténél fogva, mely nem tűrte meg, hogy a király és nemzet közbizalmából nyert *hivataluk alapján* a királyi kincstárból javadalmazást húzzanak, melyen aztán haddal kötelesek legyenek sorakozni a király zászlaja alá és személyét követni még akkor is, ha az ország határain kívül hadakozik, a mi azonban ki nem zárta azt, hogy saját *birtokuk alapján* lehessenek Magyarország zászlósai, a kik zászlós hadaik élén csakis akkor, ha a veszélyben forgó haza védelme kívánja azt, a harcmezőre vonuljanak.

Történeti jog és oly törvényhozási intézkedés hiányában, mely őket később, mint pl. a magyar királyi nemes testőrség kapitányát, az országzászlósok sorába emelte volna, zászlósi ranggal jelenleg sem bírnak a koronaörök, hanem az 1885: 7. t.-cz. alapján ma is élvezik az 1687: 10. t.-cz. által biztosított azon előnyt, hogy hivataluk alapján főrendüekké lesznek és mint ilyenek, a magyar országgyűlés főrendiházában az ország zászlósai és a pozsonyi gróf után, de a többi világi főrendüek előtt bírnak ülés- és szavazatjoggal.

A koronaörök állása iránti tiszteletnyilvánulás tekintetében érdekes adattal szolgál azon javaslat, melyet az országgyűlési szállások megállapítása céljából kiküldött országos deputatio az 1792-ik évi országgyűlés elé terjesztett. Ezen javaslat az ország szent koronája őreinek országgyűlési szállásul hét szobából álló lakást tervezett, megfelelő mellék-helyiségekkel, egy kocsiszínnel két koci számára, egy istállóval nyolcz ló számára. A koronaörök ezen országgyűlési szállása pedig teljesen azonos a megyés *püspökök* és *főispánok*

részére ugyanakkor javaslatba hozott országgyűlési szállassal,¹ a mi országos főméltóságuk jellegét minden kétségen kívül helyezi.

5. A koronaőri intézmény államjogi természetének megfelelő a koronaörök eskületételének módja is.

Miután alaptörvény, hogy a koronaörök a király jelöltjei közül az országgyűlés által választandók, nagyon természetes, hogy hivatali esküjük letétele is csak a király vagy a királyi biztos és az országgyűlés együttes jelenlétében történhetik.

Az eskütétel e módját a koronaőri intézményre vonatkozó törvényeink egyenesen nem rendelik ugyan, de a választást becikkelyező törvények constatalják, hogy a megválasztott koronaörök ily módon tettek esküt. Így az 1625: 25. t.-cz. szerint Pálffy János és Dóczy István koronaörök, az 1647: 3. t.-cz. szerint Kéry János és Osztrosith Miklós koronaörök a király és «az országlakók» előtt tették le a szokott esküt. Az eskütétel e módjáról tesznek tanúságot a koronaőri választásokat becikkelyező későbbi törvényeink is.

A koronaörök esküje a XVIII. század elejéig nem volt decretalis, miután csak az 1715: 38. t.-cz. állapította meg végleg az eskü szövegét. Törvényeink addig csak «szokott» esküről szólnak. Ily szokott eskü tartalmát közli velünk Révay koronaőr a koronáról írt művében, úgy, miként azt megválasztásakor ő maga tette le:

«Miután ő királyi Felsége és Magyarországnak a jelen pozsonyi országgyűlésen összegyűlt rendei és karai ezen Magyarország szent koronáját a többi jelvényekkel együtt hűségemre és őrizetemre bízni méltóztattak: ugyanazért esküszöm az élő Istenre, hogy királyi szent felségéhez és Magyarországhoz hű és engedelmes leszek és az ország szent koronáját legnagyobb hűséggel, buzgalommal, éberséggel, aggódó gond-

¹ Az 1792. évi országgyűlés «Naponként való jegyzései». 88. l.

dal őrizni fogom, királyi felségének és az országnak tudta és akarata nélkül annak meg szemlélésére és megvizsgálására senkit nem fogok bocsátani, vagy idegennek azt átadni nem fogom, minden évben bizonyos időszakban gyakran ide jövök Pozsonyba és a szent koronának őrzési helyét megvizsgálom és meg szemlélem; egész buzgalommal és hűséggel fogok gondoskodni arról, hogy épségben és biztonságban maradjon, és ha az ajtókon, zára-
kon vagy falakon valami gyanúsat észreveszek, arról rögtön értesíteni fogom királyi szent felségét vagy a nádort; úgyszintén ha valami mozgalom vagy felkelés volna keletkezőben az országban, arról is királyi felségének és a nádornak rögtön jelentést teszek és a szent korona őrzésére nagyobb őrséget kérek és önszemélyemben halál-
ig és életem fogyta-
ig hűségesen és rendületlenül mellette maradok, minden veszélyt tehetségemhez képest tőle eltávoztatván; Isten engem úgy segéljen!»

Egybevetés céljából ide iktatjuk a törvényileg megállapított esküszöveget (juramentum decretale) is, mely az 1715: 38. t.-cz. végén olvasható:

«Én N. N., Magyarország szent koronájának őre, ő szent Felségének előleges kijelölése mellett az ország által rendesen megválasztatván és ő szent Felsége legkegyelmesebb urunk által legkegyelmesebben megerősítettvén, esküszöm az élő Istenre, boldogságos szűz Máriára és Istennek minden szenteire és választottira, hogy én Magyarország szent koronáját s egyéb királyi és országos jelvényeket, melyek vele együtt zár alatt tartatnak, tehetségem szerint, különösen midőn a sor rajtam leend, szorgalmasan és hűségesen megőrzendém és gondját viselni fogom; azon koronát őrző katonákat szorgalmas és hű megőrzésére nézve jó fegyelemben tartandom; magát pedig a szent koronát és a királyi és országos a mellett tartott jelvényeket semmi csalfasággal vagy csalással, semmi úton-módon az országtól és a törvényesen koronázott

királytól el nem idegenítendem. Isten engem úgy segéljen, boldogságos szűz Mária és minden szentek!»

Az első koronaőr, a ki ezen törvényileg megállapított esküt letevén, gróf Nádasdy Tamás volt (1715: 38.); ezen törvényileg megállapított esküt tették le 1867. évi június 4-én tartott elegendő országos ülésben megválasztott koronaőrök: gróf Károlyi György és báró Vay Miklós is.¹

A szokásos és decretalis esküszövegek egybevetéséből első pillanatra kitűnik, hogy míg a koronaőrök az előbbi szerint hűségesküt is tettek, addig az utóbbi szerint a király és ország iránti hűségre esküt nem tesznek.

A koronaőrök — az országos törvényben előszabott esküformula szerint — arra tesznek hitet, hogy *a)* Magyarország szent koronáját «szorgalmasan és hűségesen» megőrzik, vagyis azt az országtól és a törvényesen megkoronázott királytól semmi úton-módon el nem idegenítik; *b)* ezen szorgalmas és hűséges megőrzés céljából a koronaőrzésre rendelt katonákat jó fegyelemben tartják. Szóval esküjök lényegileg arra kötelezi őket, hogy az ország szent koronáját az ahhoz tartozó jelvényekkel együtt híven és buzgón megőrizzék; miután pedig az ország szent koronája az alkotmány biztosítója éppen azért, hogy csakis ezzel hajtható végre a magyar király ünneplés megkoronázása, mely egyedüli kútfeje a királyi hatalomnak, önként következik ebből, hogy ennek hű megőrzésére a koronaőrök által letett esküben már maga a hűségeskü is benfoglaltatik.

6. A szent korona őrzésének hatályosabbá tétele céljából törvényeink specialis köteleességeket is rónak a koronaőrökre. Így rendeli az 1647: 3. t.-cz., hogy mindkét koronaőr, vagy felváltva az egyik állandóan az ország szent koronája mellett lakjék. A törvény azonban holt betű maradt, mert —

¹ Az 1865—68. évi országgyűlés irományai. 101. sz.

mint ezt magából az 1655. évi 45. törvénycikkből megtudjuk — gyakran megtörtént, hogy a korona mellett az örök egyike se maradt, miért is az országgyűlés ez irányban szigorúbb intézkedés szükségét látván, elrendelé, hogy ezentúl mindkét ör a korona mellett köteles lakni és kivételt csak jogos akadályok fenforgásának esete képezhet.

Nyilvánvaló ebből, hogy *szabály szerint* mindkét koronaör köteles a korona mellett lakni és csak *kivételesen* van megengedve az egyiknek távolmaradása. Ezzel szemben közjogi íróink kivétel nélkül azt tanítják, hogy csak az egyik örnek kell mindig a korona mellett lakni és ezen állításuk támogatása céljából az 1715. évi 38. törvénycikkre látszanak hivatkozni, holott sem ezen, sem valamely későbbi törvény a koronaörök ebbeli kötelességére vonatkozólag egyetlen szóval sem intézkedik, úgy hogy az 1655. évi 45. törvénycikk ma is teljes érvényében és hatályában fennáll.

A törvény e rendelkezésének közvetlen indoka az akkori idők nagy mozgalmaiban keresendő, melyek a szent korona biztonságát is veszélyeztették, a mi gyakran szolgált ürügyül arra, hogy a korona a törvények sérelmével királyaink által külföldön tartassék; célja tehát az volt, hogy a koronaörök beállható véletlen veszély vagy szükség esetén mindazt rögtön megtehessék, a mi szükséges, hogy a korona az ország birtokában híven megőriztessék.

Tekintve azonban a XVII. századnak az ország nyugalmát szüntelenül háborgató nagy vallási és politikai viszályait, melyek között a koronaöröknek önfeláldozó éberségét és buzgalmát is alig koronázhatta siker, a nemzet veszély vagy szükség esetére rendkívüli eszközökről gondoskodott. Így rendeli az 1608. évi k. u. 16. t.-cz., hogy szükség esetén a várkatonaság a király és az országlakók, vagyis az egész törvényhozás által elegendő segélycsapattal szaporíttassék; az országgyűlés azonban, mint testület, a végrehajtó hatalom

körébe tartozó ily sürgős intézkedések megtételére egyrészt nagyságánál fogva, másrészt azért, mert e korban ritkábban tartattak, alkalmatlan lévén, az 1613. évi 18. t.-cz. már egyenesen a nádor kötelességévé teszi, hogy «általános felkelés és más szükség vagy veszély idején» a koronának megőrzése céljából a király mielőbbi értesítése mellett korán elegendő segélyről gondoskodjék.

A XVII. század folyamán országos törvényeink értelmében veszély és szükség esetében a koronának biztonságáról a koronaőrségnek segélycsapatokkal való szaporítása által gondoskodni előbb az országgyűlés, később pedig a nádor kötelessége volt, a ki azonban idevonatkozó intézkedéséről a királyt mielőbb értesíteni tartozott: de a gyakorlat mellőzte a törvény rendelkezését, a mennyiben a koronát fenyegető veszély elhárításának eszközéül nem — mint a törvény — a koronaőrség szaporítását, hanem a koronának más helyre vitelét tekintette, mely — mint azt fentebb láttuk — gyakran tényleg foganatba is vétetett. A törvény ellenére kifejlődött ezen szokást a XVIII. század elején végre törvény szentesítette, rendelve, hogy veszély esetén a korona törvényes helyéről elvihető. Az 1715. évi 38. törvénycikk értelmében az ország szent koronája hozzátartozóival a pozsonyi várban őrizendő, és az onnan el nem vihető, kivéven a közbejövő veszély vagy szükség esetét, a mikor az átvitel a nádor tudtával történjék; az 1791. évi 6. t.-cz. pedig rendeli, hogy a szent korona jelvényeivel együtt Budán tartassék, és onnan az országgyűlésileg egybegyűlt karok és rendek beleegyezése nélkül, más helyre soha át vagy el nem vihető, épségben hagyatván azonban az előbbi törvénynek a szent korona elvitele iránti kivételes intézkedése.

Idézett törvényeink értelmében tehát a korona békés viszonyok között az országgyűlés beleegyezése mellett, ellenben fenyegető veszély, vagy mozgalmak által indokolt szük-

ség esetén a nádor előleges értesítése mellett vihető el törvényes helyéről; miután pedig a nádori méltóság mindaddig, míg hatásköre a felelős kormányzat elveivel megegyezőleg törvény által szabályozva nem lesz, felfüggesztetett (1867: 7.), ebből folyólag azon törvényes intézkedés, mely veszély idején a korona elvitelét a nádor előleges értesítéséhez köti, a nádori hivatal visszaállításáig hatályát veszítette.

Különben azon törvényes intézkedést, mely a szent koronának a törvényszerűleg megszabott helyről való átvagy elvitelét az országgyűlés beleegyezéséhez köti, már százados gyakorlat előzte meg. II. Mátyás megkoronáztatása után szent István palástját Bécsbe küldetni rendelte, oly czélból, hogy azt ott lefestetvén, a festményt a pápának küldhesse meg: Révay Péter koronaőr azonban a királyt Isten és világ előtt elmondott esküjére és az ország iránt tartozó hűségére és kötelmére figyelmeztetvén, a királyi parancsnak engedelmeskedni vonakodott mindaddig, míg az országgyűlés ezen országos jelvény átvitelébe bele nem egyezett. Ennek kieszközlése után a koronaőr maga vitte fel Bécsbe és vett használat után maga hozta vissza.¹

Régi törvényeink a korona őrzésének helyét, ennek örödlményeit, külső és belső kapuit is a koronaőrök hatásköre és hatalma alá helyezik (1608. évi k. u. 16. t.-cz.), a miből azon további kötelességek forrásozott, hogy a szent koronának őrzési helyét évenként többször megvizsgálják, és azon esetben, ha az ajtókon, záraikon vagy falakon valami gyanúsat észrevennének, arról rögtön jelentést tegyenek a királynak vagy nádornak.

De törvényeink értelmében a koronaőrző katonaság is a koronaőrök hatalma alatt állott, a miből következik, hogy a koronaőrség már ekkor is külön csapattestületet képezett,

¹ Révay: De mon. et sacra cor. Regni Hung. 139—140. l.

mely fölött a koronaőrök katonai hatalommal bírtak. E tekintetben azonban az egyik koronaőrnek nem volt nagyobb hatalma, szélesebb hatásköre, mint a másiknak; a már idézett 1608. évi k. u. 16. törvénycikk értelmében ugyanis a két koronaőrnek a vár kapui, erősségei és katonái iránt egyenlő hatalmuk és hatáskörük van. Ma is a koronaőrség az 1871. évi május 27-én kelt legfelsőbb királyi elhatározás értelmében önálló csapattestületet képez, mely a korona s egyéb koronázási és országos jelvények őrzésére van felállítva és ezen különbséges rendeltetését illetőleg a két koronaőr alatt áll; fegyelmi, gazdaszat-kezelési és igazságszolgáltatási tekintetben azonban a honvédségi törvénynek és alapszabályoknak van alávetve. és közvetlen a honvédkerületi parancsnokságnak és ezáltal a honvédség főparancsnoka útján a honvédelmi ministeriumnak alárendelve. A koronaőröket tehát e királyi *rendelet* régi *törvényeink* alapján a koronaőrség fölött gyakorolt fegyelmi hatalmuktól végleg megfosztotta.

7. Kezdetben a koronaőrséget 60 gyalogos katona képezte. De már az 1622. évi 4. t.-cz. az őrkatonák számát fölemeli, rendelvén, hogy az előbbi 60 gyalogos még 40 gyalogossal szaporítandó, hogy számuk éppen 100 legyen; megállapítja egyszersmind, hogy a király által az előbbi szokás szerint a magyar katonák számának megfelelő számban *német* lovasok is alkalmaztassanak, a kik azonban a koronaőröktől és várnagyoktól függenek. Ugyancsak az 1625. évi 26. t.-cz. rendeli, hogy a szent korona őrizetére az 1622. évi 4. törvénycikkben megállapított arányhoz képest 50 magyar és 50 *német* gyalogos alkalmazandó. Ezen törvényes intézkedést az 1647. évi 4. és 1681. évi 36. törvénycikkek megújítják; és ez így maradt az állandó katonaság behozataláig.

Forrása annak, hogy Magyarország szent koronájának őrzésére a magyar katonák létszámának megfelelő létszámban *német* katonák is rendeltettek, nem volt egyéb, mint a nem-

zetnek az uralkodó királyi ház iránti loyaltása, melylyel a bizalmatlankodó fejedelem szívének szeretetét és vonzalmát óhajtotta maga számára megnyerni. — Habsburg- királyaink ugyanis soká sötét bizalmatlansággal tekintettek a nyílt és lovagias nemzetre és épen ezért Dobók, Losonczyak, Zrinyiek helyett inkább bérencz és zsoldos Castaldók, Basták és Caraffák kétes jellemeiben bíztak. Nemcsak a vezérek, hanem a köz-katonák is hasonló szelleműek voltak. Spanyolok, olaszok, francziák, németalföldiek, ha Európa harcterein a hadi szerencse hűtlen lőn hozzájuk, drága nagy zsoldért a magyar király zászlaja alá szegődtek. Királyaink bizalmatlanságukban azon rögeszmének éltek, hogy a török ellen az országot, önfiainak mellőzésével, a külföldi szerencselovagok, bérenczek és kalandorok segélyével tartsák meg. A helyett tehát, hogy a már természeténél fogva is hős, lelkes, harczias nemzetet katonai hatalommá emelték volna, melynek aztán élére állván, fegyvertényeik dicsőségét visszhangozták volna Európa bércei, idegen vezérek tigrisvérengzése daczára, külföldi hadak és drágán fizetett zsoldosok szuronyerdeinek védelme alatt bécsi várukban — reszkettek!

Mi volt természetesebb, mint hogy az idegenből ide tévedt hazátlan hadak nem értvén a nemzet nyelvét, nem bírván érzékkel a nemzet politikája és szenvedése iránt, minden merényletre készek az ősi alkotmány szentsége ellen; nem ismervén a tulajdonjog tiszteletét, féktelen garázdálkodásaikkal és kicsapongásaikkal a honfiak élet- és vagyonbiztonságát veszélyeztették, hogy különben anyagi vágyaikat kielégíthessék!

Dr. Rátvay Géza.

NIETZSCHE ÉS VILÁGNÉZETE.

Nietzscheről, erről a tragikus véget ért lipcsei philosophusról s az ő különös elméletéről aligha írtak még magyarul. Saját honfitársai ignorálták életében, szidalmazták halála után s alig juttatnak neki egy kis helyet az újabb philosophia történetirodalmában. Megtagadnak tőle minden történeti érzéket és ethikai érzületet, s a modern materialistákkal és atheistákkal egy niveaura helyezik. Barátjai alig voltak, ellensége annál több. Egyik újabb kritikusa: *Stein* p. o. «Nietzsche világnézetéről s annak *veszélyeiről*», *Türk* «philos. tévedéseiről» ír; *Weigand* «psychologiai kísérlete», s *Kaatz*: «Die Weltanschauung F. N. s. Th. I.: Kultur und Moral» cz. műve is meglehetősen animózus, s a theologusok úgy bánnak el vele, mint egy modern Antikrisztussal. Elnevezik «morális anarchistának», «a hazugság fejedelmének», «a hatalom és az elnyomás prédikátorának», «örjögőnek» stb. s még *Falckenberg* is azt mondja újabb bölcsészettörténeti művében Nietzsche rendszeréről, hogy az «romantischer, libertinistischer, egoistischer, aristokratischer, beziehungsweise autokratischer Anarchismus». Még legnyugodtabban itéli meg őt *Steiner* a minap megjelent művében és *Simmel* «moralphilos. silhonette-je» a «Zeitschrift für Philosophie und philos. Kritik» egyik legújabb füzetében. De ők is azt mondják ez eredeti gondolkodóról (*Stein* szerint «ureigene Geistesart») s felette elegáns és szellemes, helyenkint igazán rejtélyes íróról, hogy

«ein Kämpfer gegen seine Zeit». Tanai leginkább e három műbe vannak letéve: «Zur Genealogie der Moral» 1887., «Jenseits von Gut und Böse» 1887., s «Also sprach Zarathustra» 1884—1891. E művek teljesen érett kifejlődésében és egységes keretben foglalják magukban az ő világnézetét. Műveiből 1895 óta *Kögel* rendezett egy összkiadást sajtó alá Lipcsében, a melyből eddigelé 10 kötet jelent meg. Műveit az összkiadás után fogjuk mi is a következőkben idézni.

Életrajzi adatait és egyéni irodalmi fejlődését *Stein* i. műve nyomán a következőkben ismertetjük: Szül. 1844. október 15-én a szászországi Röckenben Lützen mellett szláv eredetű prot. papi családból. 24 éves korában baseli tanár lett, s mint ilyen 1879. működött. A salónokban elegáns világfinak s örömmel hallgatott csevegőnek ismerték. Kedveltje volt a nőknek s rendkívül szerette az ízlést a ruházatban s a társalgásban egyaránt. 1879-ben szabadságotlák s haláláig élvezett kegydíjjal ellátva, szabadságidejét fölváltva Nizzában, Lipcsében és Turinban töltötte. Baselben «a mai nevelés ferdeségeiről» tartott előadásaival keltett nagyobb feltűnést. A mint azonban positiv reformáló javaslatairól lett volna szó, nagy bölcsen elhallgatott és félreállott, mert még akkor nem mert szembeszállani a közvéleménynyel, a mint hogy a polgári életben és társas érintkezésében is bizonyos tartózkodás jellemezte az ő egyéniségét. Mihelyt azonban a tollhoz nyult, példátlan bátorsággal, sőt vakmerőséggel tette papírra gondolatait. Baselben *Burkhardt Jakob* volt rá nagyobb befolyással, de nagyrabecsülte *Schopenhauert* és *Wagnert* is, a kiknek iratait bizonyos hévvel tanulmányozta több éveken át. Az uralkodó világnézettel s a fennálló közfelfogással a 70-es és 80-as évek irataiban szállott szembe, bár még azokban, mint *Stein* mondja: «er zwar die heutige Kultur schon unsanft streichelt, aber noch nicht zerzaust und blutig krallt.» Különösen a közérvényes morális érték-

fogalmak megváltoztatását tűzte ki élete feladataul. Gyors egymásutánban követték: «Die Geburt der Tragödie» 1872, «Unzeitgemässe Betrachtungen» 1873—1876, «Menschliches, Allzumenschliches» 1879—1880, «Morgenröthe» 1881, «Die fröhliche Wissenschaft» 1882, «Also sprach Zarathustra» 1884. s köv., «Jenseits von Gut und Böse» 1886, «Zur Genealogie der Moral» 1887, «Der Fall Wagner» 1888, «Götzen dämmerung, oder Wie man mit dem Hammer philosophiert» 1889, «Nietzsche contra Wagner» 1889, s végül «Der Antichrist. Versuch einer Kritik des Christenthums» s «Gedichte» cz. s csak 1895-ben kiadott művei, a melyek mind megannyian cynikus tartalmuk s szertelenségük mellett is irodalmilag véve a világirodalom legelőkelőbb s legolvashatóbb termékeihez tartoznak. Képekbe és hasonlatokba, olykor azonban rejtélyes kifejezésekbe öltözteti legeredetibb és legmerészebb gondolatait. Inkább aphoristikus feuilletonista író, mint rendszeres tudós és gondolkodó. Új és paradox, de mindenkor szellemes gondolatai, a melyek azonban a szigorúan tudományos-philosophiai jelleget, s a rendszeres összefüggést nagyon is nélkülözik, a középkori Rajmundus Lullus találékonyságaira s az újabbkori Giordano Bruno merész képzelődéseire emlékeztetnek. Egy egységes elvből eredő bizonyítékokról vagy összefüggő kifejtésekről nála szó sem lehet. E nemből páratlanul áll az újabb philos. irodalomban. Mondja is egy helyütt «Götzendämmerung» című művében: «Bennünket sohasem fognak megérteni, — onnan a mi tekintélyünk».

Újabb időben állandóan Lipsében lakott. 1889 óta lelke elborult s 1894-iki tragikumával élete véget ért. Megrázó vonásokkal rajzolja az ő állapotát: emberfeletti ideálja s az ő korlátolt egyénisége közötti dualismusát, mely kínosan marcangolja mélyen érző keblét, *Simmel* ama szavaival: «sein Körper ist an seinen Gedanken zu Grunde gegangen». Érezte, hogy áthidalhatatlan az ür műveiben rajzolt ember-

fölötti ideálja s annak véges földi megvalósulása között, és sokat is foglalkozott a világosság és sötétség örökös ellentéteivel s a *décadence* problémájával. Tragédiája somatikus és psychikus természetű egyaránt. «Die Erlöschung des Inhaltes seines Bewusstseins ging parallel mit der Zerstörung seines psychisch-somatischen Iches» mondja róla egészen helyesen Simmel i. értekezése.

«*Neocynismus*»-nak mondja *Stein* Nietzsche világ-nézetét, a melyben nagyobbára anthropologiai, s morál-sociális és történetphilosophiai eszmékkal van dolgunk. A metaphysikát, logikát, ismeretelméletet, s a psychológiát és aesthetikát csak érinti. S tényleg Nietzsche gondolatvilága éppen nem új s tárgyilag véve éppen nem eredeti. A gondolatok merész formulázása és sajátos csoportosítása terén eredeti minden ízében *Stein* szerint Antisthenes, Epiktet, a skeptikus Pyrho, Rousseau és Schopenhauer voltak az ő elődjai. «Vissza az eredeti természetéhez!» — hangsúlyozza Nietzsche is «*Götzendämmerung*» 124. lap. Mint ilyen valósággal szellemi bombákat fabrikál korunk egész kulturája s annak vallásos, erkölcsi és politikai ideáljai ellen, s Mephistophelesre emlékeztető kárörömmel böngészi ki s döngeti éppen mai kulturánk leggyengébb oldalait. Így felette cynikus módon szól a házasságról, mint «a mely a concubinátust corrupálta», a demokrátiáról, mely nála «eine Herden-Vertierung», s annak a helyére «a gonoszságig antiliberális zsarnoki uralmat» helyezi. Általában radikális s történetellenes módon hadat üzen minden régebbi vagy újabbi tekintélynek. P. o. Sokrates «a nagy tömegbe való Hanswurst», Spinoza «szellemi méregkeverő», Kant «egy fogalomnyomorék, egy valóságos Tartuffe», sőt helyenként «nagy königsbergi kinézernek» is mondja, vagy Strauss «régí és új hite» Nietzsche szerint «a sörös asztalra való evangélium», s Darwin «középszerű fő». S a keresztyénség «eine Metaphysik des Henkers», s «legnagyobb szerencsétlensége

az emberiségnek». «A betegek organisatiójára legnépiesebb kifejezés az egyház» — olvassuk «Genealogie der Moral» cz. művének 140. l. Valóban elkeseredettebb s embergyűlölőbb lény aligha ült még a philosophiai írók trónján, ki minden positivumnak megdöntésére törekszik az anarchismus módjára az egész vonalon. Joggal mondja tehát őt *Stein* «a világ-irodalom legradikálisabb cynikusának».

Nietzsche maga-magát úgy jellemzi, hogy «egyedülálló kutató s korszerűtlen egyéniség». A mai «modern szellemek» alaphibáját az értelem és az életösztön közötti ellentmondásban látja, ép azért van benne «bizonyos idegenkedés a dialektika, sőt az okok iránt», s egyedül «az igazság értékének kérdése» érdekli őt, mint gondolkodót. «Az igazságról — úgymond — akarok én bizonyosságot tenni; életem és sorsom nem érdekel, de annál többet adok annak positiv eredményére. Az igazság papja és zsoldosa vagyok s arra köteleztem magamat, hogy érette mindent teszek, merek és szenvedek». A való életben az igazság utáni törekvést «a hatalomhoz való akarat» vezeti. Ez az ő anthropologiai és morális főelve, ép azért szerinte az igazság segítségével a személyiség hatalmát és életteljességét kell emelnünk az egész vonalon. Az igazság rendelje alá a világot a szellemnek s szolgáljon általa az életnek. Nem egyedül az ész, hanem az ember egész személyiségét kell kielégítenünk, s itt közelebbről Nietzsche egyéniségében épen azok az életösztönök az uralkodók, a melyek, mint az összes ideálok forrásai, az ember hatalmáról és parancsoló úri lényegéről tanuskodnak. Mert hát szerinte «az ember lett és nem teremtetett». Feladata és célja: «Legyen, fejlődjék, haladjon tovább!» Ép azért új erkölcsstanának vezérelve így hangzik: «*Tégy, a mit akarsz, csak akarni tudj!*» Az ő tana szerint az emberiség célja és feladata létrehozni az *ember fölötti embert* («Hervorbringung des Übermenschen»). Teljes rajzát az embernek «Zarathustra» című művében adja.

Miután az ember úgyis lett, legyen, haladjon és emelkedjék feljebb, mint most van. Bővíteni, szaporítani, gyarapítani kell az emberi organismus összes élettevékenységeit, s azokat a legnagyobb mértékben intensívekké tenni. Nem kell tehát elhallgattatni az indulatokat, megfékezni a szenvedélyeket, mivel az emberi testben s annak ideálokat alkotó életösztoneiben sokkal több értelem és ész van, mint az ember mai legjobb bölcsességében.

Hasonlítanak e tételek *Schleiermacher* classikus «Monologjainak» ama tételeihez: «Für den wahren Willen gibt es kein Aufhören. *Immer mehr werden, was er ist*, das ist der einzige Wille». És hozzáteszi: «Daraus ergibt sich der Gedanke der *ewigen Jugend*».

Új ideál lévén az emberiség elé állítva, «új erkölcsi táblára» is van szükség. Az erkölcsstan régi táblái össze vannak törve. Az eddigi emberiségnek legnagyobb hibáját abban látja, hogy az egyéni személyiség ápolása és culturája helyett személytelen czélokat követett. Az egyes ember személyes életösztoneinek teljes kifejtésében látja az emberi fejlődés vég-célját. Csak az lévén a helyes életmód, a mely az emberi organismus tehetségeinek s az egyéni életérdekeknek a leg-gazdagabb tevékenységet megszerzi, új Mózesként azt hirdeti, hogy jó csak az lehet, a mi parancsoló, hódító, kitartó, szá-nalom és irgalom nélküli. A czélokat teremtő hatalmas személyiség könyörtelen azok kivitelében. «A háború s a bátorság több nagy dolgot művelt, mint a felebaráti szeretet... Az erősebbnek győzelme a gyengébb fölött, teszi az emberi és természetű fejlődés igazi lényegét» (Zarathustra I.). S ha Schopenhauer a világot részvétlen és könyörületlen épült «kórháznak» mondotta, úgy ezzel szemben Nietzsche azt vallja: «Leben selbst ist *wesentlich* Aneignung, Verletzung, Überwältigung des Fremden und Schwächeren, Unterdrückung, Härte, Auf-zwängung eigener Formen, Einverleibung und mindestens,

mildestens Ausbeutung» (Jenseits von Gut und Böse, 259.). Az előretörésben tehát ez új morál szerint a gyengét, a habozót, az alázatost, lemondót stb. nem kell kimélni. Leiden-sehn thut wohl, Leidenmachen noch wohler» — mondja ez új morálprédikátor. A mi nem alkalmas az emberfölötti ideálnak létrehozására, az pusztuljon el irgalom nélkül. Azt lehetne haladásnak nevezni — mondja az idézett helyen — ha az egész emberiség mint egy tömeg feláldozható volna egy új, erősebb emberi faj kifejlődésére, s «kemények és könyörtelenek legyenek!» — mondja új erkölcsi tábláiban. A keresztyénség és a humanismus «régí moráljai», mint «szolgaiak» elvetendő, a melyekkel szemben «az új morál úri morál», a melynek hirdetett jó tulajdonságai «a született hatalmasok tulajdonságai». Már a praehistorikus korszakban is két rend: a parancsoló urak s az engedelmeskedő rabszolgák rendje létezett. Az ilyen erős személyiség maga határozza meg gondolkodása és cselekvése irányát, tekintet nélkül «az ész örök törvényeire», «a megdönthetetlen kötelesség-fogalomra», vagy «Isten akaratára». Az igazi philosophusok mind «parancsolók és törvényhozók», mivel «ismeretük *alkotás*, alkotásuk *törvényhozás*, az igazsághoz való akaratuk *hatalomhoz való akarat*». «Vannak, voltak és lehetnek-e ilyen philosophusok?» — kérdi méltán «Jenseits von Gut und Böse» czímű művének 211. §-ában. Hogy végül új moráljában semmi helye sincsen az ember eszményi végecéljának, mint az örök életben vetett hitnek, az kitűnik abból, hogy az embert tisztán a földi létre utasítja, azt mondván: «maradatok hívek a földhöz s ne higgyetek azoknak, a kik földöntúli reményekről regélnek. Méregkeverők ezek».

Mint látjuk, Nietzsche metaphysikáját a világ eredetének és céljának kérdése épen nem érdekli. Anthropologiai és morális főelve kizárólag «a hatalomhoz való akarat», mivel kizárólag az ember, annak culturája, morálja és története érdekli őt. Csak egy causalitás van, s ez a hatalomhoz való

akarat tisztán hasznossági mechanikus causalitása. S e tekintetben történetbölcsészeti elmélete abban culminál, hogy «a cultura a hatalomhoz való akarat kifolyása». Szerinte a kereszténység demokratikus-altruistikus tendenciái teljesen megváltoztatták az erkölcsi értékfogalmakat, s a gyengék, közepesek és jelentéktelenek majoritása nyerte el a belső és külső uralmat az erősek, előkelők és sajátosak minoritása fölött. Ennek természetes folyománya a történelem folyamán «az általános emberi typusnak közepessé válása és degradálása, az ú. n. decadentia», a melylyel szemben pedig az «értelem és energia növelése s általában az élettevékenységek szaporítása» eszményi ideálja az emberiségnek. «Az emberek természetes distantíája és differentiája» nélkül nincs haladás, nincs fejlődés az emberfölöttinek ideálja felé. Nem az átlagos emberiség, hanem az aristokratikus különbségeken alapuló emberfölöttség physikai, ethikai és értelmi tekintetben végcélja Nietzsche szerint az emberiség társadalmi fejlődésének. Az emberiség egyenlő jogairól és kötelességeiről beszélni esztelenység. Morál-philosophiájának jellemző sajátága éppen abban áll, hogy «a kevesek érzelmi nagyságának, szépségének, előkelőségének, gondolkodó erejének, szívbeli tisztaságának és akaratenergiájának végnélküli fokozásában» látja a teljesen qualificált s önmagában becses személyiség lényegét, a melynek centrális értéke nem is «az operari, hanem az esse». Hogy ez ethikai personalismusnak egoistikus és endaeonistikus íze van, az nem szorul magyarázatra, bár nem győzi eléggé biztatni a maga olvasóit, hogy ő «pusztán a legfőbb személyi értékek conserválására» törekszik. «Nicht die Vielen oder die Alle, sondern die wenigen Höchsten bilden den definitiven Zweck und Sinn des Lebens überhaupt» — mondja «Genealogie der Moral» című művében. Ez alapon vitatja a «hozzá hasonlóinak, a souverain előkelőknek» feltétlen akaratszabadságát, féktelen hatalomvágyát.

Nietzsche történetbölcsészeti elméletének hiányossága különösen a keresztyénség igaztalan megítéléséből tűnik ki leginkább. Már a Sokrates-Platon-féle idealismus s az azon fölépült ethika iránt sincs érzéke. Genealogiájában Sokratest «hazug eszmefaragónak» mondja, s «a legrosszabb, legunalmasabb és legveszedelmesebb dogmatikai tévedésnek tartja az unalmas Platon gondolatát az eszméről s a legfőbb jóról», úgy hogy teljességgel nem érti, hogyan lehet még ma is «kokettirozni» Sokratessel, az ifjúság megrontójával, s Platonnal, ez örült idealistával. A keresztyénség sem más, mint «a nép számára való platonismus», a melynek ethikájáról azt tartja: «alles verjudet, verchristlicht und verpöbelt». — A keresztyén morál forrása a zsidóság, a melylyel viszont «a rabszolgai morál veszi kezdetét». A názárethi Jézus, a szeretet eme megtestesült evangéliuma s a szegények, betegek, nyomorultak és bűnösök eme megváltója alakította át zsidós értelemben az erkölcsi értékfogalmakat és emberi ideálokat, s valósággal káromlással említi, hogy két ezeréves küzdelemben győzött a rabszolgai morál asketikus ideálja s még ma is az emberiség három zsidó és egy zsidónő előtt hódol, ú. m. a názárethi Jézus, Péter a halász, Pál a szőnyeggyártó és Mária előtt (Genealogie 35. l.). Az olasz renaissance korszakában csak rövid időre csillámlott fel az erkölcsi értékfogalmak classikus ideálja, míg a reformatio Nietzsche szerint «eine gründlich pöbelhafte Ressentiments bewegung», a melynél különösen a morál objectivitásának s a jó és rossz objectiv ellentétének gondolatát kárhoztatja. S hasonló elbánásban részesíti Schillert, «a sackingeni moráltrombitást», Schopenhauert, Wagnert és másokat, s csakis Thukydides és Machiavelli tesz nála kivételt. Rousseau p. o. «korcsszülött, idealista és canaill egy személyben», Comte «szellemi hektikus» és így tovább, Galiani abbéről, századának eme mélyértelmű, de piszkos emberéről pedig azt mondja, hogy «genie».

Általában Nietzsche-nél érett megfontolást vagy rendszeres indokolást tételeinek felállításában vagy beigazolásában hiába keresünk, sőt inkább minden nála pillanatnyi ötletszerű philosophiai hangulatnak aphoristikus műve. Ellentmondásos író és gondolkodó minden ízében s csak úgy játszik a philosophiai iskolákkal s azok alapítóival. Majd dicséri többi között Voltairt, Schopenhauert stb., majd kifigurázza őket. A nagyobb philosophiai problémák történeti összefüggése körüli ismerete nagyon hiányos és hézagos. Az aphorismák embere ő, kinek legfeljebb mint sociologusnak és ethikusnak van némi jelentősége az újabb philosophia történetirodalmában. A «szabad, igen szabad szellemek egyetlen vezérének» mondja ugyan magát, kinek semmi köze az előbbi rendszerekhez, mely állítása azonban megint csak inkább postulált föltevés, mint beigazolt állítás.

Nietzsche elméletében a sociologia s az ethika egybefolynak. Az eddigi kultúra az ő ideáljából «a Raubthier-emberből» . . . «szelíd, civilizált háziállatot formált». Az ember háziasításának legelőkelőbb eszköze a morál legtávolabbi értelmében véve, a melynek alkotó részei a vallás, tudomány és művészet. Ez a kulturideál, mely az életösztönök erőszakos megfékezésén alapult, hamisnak bizonyult, mert teljesen degenerálta physiologiailag az egész civilizált emberiséget, s itt az empiria követelményeit teljesen ignorálja Nietzsche, a sociologiai metaphysikus. Sociologiai regényt írt, a melynek állandó theoriája az, hogy a meddig az úri morál volt a felszínen, arany korszak uralkodott az emberiségben. A hatalomnak és erőszaknak egoistikus evangéliumát prédikálja az egész vonalon. «Rablók és hódítók legyetek, a meddig ti ismerők, uralkodók és birtokosok lenni nem tudtok!» — írja «Gut und Böse» című művében. Csak a testileg és leikileg egészségesek s a büszke, erős, egészségesek képezik az ember magasabb typusát az erkölcsi ideál s a valódi aristokratát.

«Ez a *jövő embere*, az antikrisztus és antinihilista fogja egykoron, ha eljő, legyőzni az istent és a semmiséget.» Hogy az emberfölöttinek eme aristokrátiája, s általában egész kultur- és moráltheóriája kártyavár, mely a történet ferdítésén, sőt meghamisításán alapul, nem szorul hosszabb magyarázatra, «Götzendämmerung» című műve csakúgy hemzseg a történeten elkövetett erőszak hajmeresztő példaival. A történetet csak eszköznek tekinti az erők életérdekeinek előmozdítására.

Miután Nietzsche a maga képzeletében a mai gyenge és erőtlen kulturemberrel szemben egy újabb, hatalmasabb emberi faj régiójába emelkedett, s az emberfölötti embert tűzte ki végcélul, típusokat keresett a maga sajátos elméletének beigazolására. Ilyen típusok a «szőke s még inkább fekete bestiák» s általában az őseembernek instructiv kegyetlenkedései», a melyekről a legnagyobb rokonszenvvel ír. Ilyen «tropikus» magasabb lény s emberfölötti ember a «Götzendämmerung» szerint *Borgia Caesar*, ki Nietzsche szerint «ein unheimlich-glanzvolles, classisches Ideal». Így ír ő ez incarnált gonoszról, míg egy Dante, Luther, Zwingli vagy Kálvin «pöbelhafte Verderber der Menschheit.» S ilyen képzelt aristokratának főtypusa Nietzsche szerint *Napoleon*, «jener einzelnste und spätest geborene Mensch», «dieses fleischgewordene Problem des *Ideales an sich* . . . diese *Synthesis von Unmensch und Übermensch*.» (Genealogie der Moral 36. l.). Ezek az ő morális ideáljai, a melyeknek ideje ugyan még el nem következett, de «müssen einst kommen!»

Mint látjuk, Nietzsche a *genie cultusát*, a nagyzással határos genialitás aristokrátiáját s a legféktelenebb individualismus végleteit tanítja. «Übermensch»-je nem más, mint «der auf sich selbst gestellte, nur aus sich heraus schaffende Eigene und Einzige», ki teljesen ellentéte a közönséges halandónak,

főleg a keresztyén embernek. Autokratikus volt Nietzsche egyénisége is minden ízében, s ez okozta vesztét, lelke elborulását s majdan megőrülését. Hisz Zarathustrájáról azt tanítja, hogy az «a legmélyértelműbb könyv, a melylyel az emberiség dicsekedhetik», — «oly mély és idegenszerű, szinte szokatlan könyv, hogy abból hat tételnek megértése, illetve átélése magasabb régiókba emelik a halandót», s máshelyütt azt mondja, hogy «ambitióm az, hogy 10 mondatban többet mondjak, a mit minden más ember egy könyvben mond vagy nem mond». A hatalomhoz való akarát megtestesülésének tartotta magát «zur Erhöhung der Menschheit», a melyre vonatkozólag helyesen jegyzi meg egyik kritikusa, *Weigand*, hogy «nagyzási hóbortjaiban az egész világgal szembeállította magát».

Nietzsche egész világnézetéről és úgynevezett philosophiájáról kritikát írni nem nehéz dolog. Gyakorlatilag véve egész rendszere egy tarthatatlan és keresztül nem vihető *utópia*. Maga is éveken át a művészetben, majd később a tudományban vélte föllelhetni az emberiséget boldogító talizmánt s csak azután fordult új bálványa felé. Mert feltéve, hogy nem akarna autokratikus vagy monarchikus értelemben egyeduralkodó lenni, hanem csak aristokrata módra az összes geniek uralmát önnönmagának vindicálni, úgy már ez is utopistikus valami, mert hiszen — mint *Stein* helyesen megjegyzi — «a geniet fegyelmezni nem lehet». Önnönmagát azonban nem sokszorosíthatja, mert hiszen kijelentette, hogy a philosophusnak állása s a házasság kizárja egymást, s így legfeljebb követőiben és bámulóiban él. Ha tehát az ő ideáljához kegyetlen harczok után elérkezik az emberiség, ki fog akkor annak a legnagyobb emberfölötti úrnak szolgálni? «Szőke és fekete bestiái» sem egyebek egy költői phantastikus álomnál. S mégsem mondható pusztán eklektikus philosophusnak. Rajongásai az őskor vad életösztonei iránt romantikussá, antinomismusa libertinussá, az önzés dicsőítése egoistává, a demokratikusnak elvetése aristo-

kratává s az államról szóló destructiv felfogása anarchistává teszik Nitzschet. Azért mondotta róla *Falckenberg*, hogy Nietzsche rendszere «ist romantischer, libertinistischer, egoistischer, aristokratischer, beziehungsweise autokratischer Anarchismus».

Új világnézete s közelebbről sajátos erkölcsi felfogása — mint fentebb említettük — épen nem nagyon új és eredeti. Nem egyéb az, mint Darwin tanainak kiterjesztése nemcsak physiologiai, hanem az erkölcsi és társadalmi térre is. Az embernek egy közös törzsből való fokozatos leszármaztatása és kiválasztása, nemkülönben a létért való küzdelem theoriája alapján tűzte ki Nietzsche végcéljául az emberfölötti embert. Az alap tehát, a melyre épített: *Darwin elmélete*, a mihez aztán még *Schopenhauernek* «az élethez való akarata» lépett, mely nála, ethikai és metaphysikai értelemben, «hatalomhoz való akarattá» lett. Darwinhoz való viszonyáról különben «Götzendämmerung» című művének 82-ik lapján szól, a hol is azt mondja, hogy a bár tiszteletreméltó, de közepes tehetségű Darwin elmélete «a létért való küzdelemről», mint életért való küzelemről a szavakkal való önkényes játszás, s ez elmélettel szemben azt vitatja, hogy e küzdelem az erősek kárára és nem javára folyik le; továbbá tagadja a fajoknak folytonos tökéletesedését e küzdelemben, s végül azt állítja, hogy a nagyobb számú gyengék, mint okosabbak lettek az idők folyamán uraivá az erősebb keveseknek. A kettő közötti különbség az is, hogy Nietzsche egyáltalában csakis az emberiségre vonatkozólag szól a létért, illetve élethatalomért való küzdelemről. Nietzsche-nél tehát Darwin közvetlen befolyásáról nem, hanem csak az alapgondolat fölvételéről s elméletéhez való alkalmazásáról lehet szó.

Schopenhauer is, «ez az erős egyéniség», befolyással volt Nietzsche elméletére, bár később annak aesthetikájával teljesen szakított. Nietzsche-nak «hatalomhoz való akarata»

Schopenhauer «élethez való akaratára», mint az emberi természet igaz lényegére emlékeztet. A hatalomhoz való akarat tényleg és jogilag a mindent mozgató erő. A jelen culturának elítélésében is is egyeznek egymással, de míg Schopenhauer részvételt telt pessimista, addig, Epikurhoz hasonlóan, optimista philosophus, kinek endaemonismusa féktelen élvezetet és teljes élethatalmat tanít e szavaival: «Selbstgenuss in allen Ausserungen eines unersättlichen Lebens», s ki az ösztönök fékezéséről s az igaz szellemi örömelvezetről szóló Epikur-féle elméleten is túlment. De különbözik Nietzsche Schopenhauertől abban, hogy előbbi szerint csak addig rossz az élet, a míg az emberfölötti ember életösztöneit ki nem elégíti; míg Schopenhauer szerint az élet általában metaphysikailag véve, a kínok és bűnök tartozásteljes szakadatlan láncolata, s így a részvét és könyörület, tehát Nietzsche szerint «silány és elvetendő valami» a morál alapja.

S végül *Rousseau*, az általa csüfolt «korcsszülött idealista» cynismusa is befolyással volt Nietzsche sajátos elméletének kifejlődésére. Nietzsche «őskori szőke bestiáinak» ideáljai Rousseau eredeti természeti emberére emlékeztetnek. De míg az egyik az ősember békés egyszerű természetiségét, addig a másik annak Hobbes Tamás-féle féktelenségét, egoismusát, vad uralomvágyát sorgiastikus élvezethajhászatát vitatja. Rousseau szerint az egoismus természetellenes, Nietzsche szerint ellenben természetes és jogosult valami; az egyik szerint a boldog természeti állapotban a részvét, a másik szerint a kegyetlenkedés dominált. Rousseau demokratiai életösztöneit Nietzsche útálatosaknak tartotta. Nietzsche szerint kezdettől fogva a normális állapotban két rend, az urak és szolgák, gazdagok és szegények, erősek és gyengék rendje uralkodott, míg Rousseau szerint az ellentét a hamis cultura folyománya és műve. Rousseau szerint már a pusztá vágy szolgaság, ellenben Nietzsche szerint az erőssel veleszületett úri jog. Rousseau

szerint a nép a souverain, ellenben Nietzsche a kevés előkelők és erők semmiféle positiv törvényhozás által nem pótolható abszolút egyeduralmát vitatja. Nagyobb hasonlósága van még az élvezet tanában *Epikur*-ral, bár az élethatalom teljességéről s a féktelen élvezetről szóló egoistikus tana merőben ellenkezik Epikur szellemibb örömelvezetével s nemesebb hedonismusával.

A midőn Nietzsche, Darwin, Schopenhauer, s némileg Epikur és Rousseau segítségével «az emberfölötti lény» titáni és herkulesi eszméjében egy határozatlan és minden tapasztalat ellen szóló erkölcsi ideált tűzött a mostani «erőtelen» emberiség elé, vakmerő és kimondhatatlan veszélyeket keltő gondolatot mondott ki. Az ösztön, a szenvedély, a féktelen bír- és hatalomvágy s a test apotheosisa az új ideál. Így szólva a cselekvőkhöz, mint «erősekhez és előkelőkhöz»: «semmi sem igaz, minden szabad» és «tégys a mit akarsz, csak akarni tudj!»; «önzés az előkelő lélek lényege» s «a jónak kérdése csak hatalmi kérdés» — e szabályokkal, mint könnyörtelenül követendő normákkal nyilvánosan ki van hirdetve és szentesítve az anarchia. Hogy abban haladás legyen, azt a legmerészebb képzelet sem tudja elgondolni. Vagy azt mondva az «erőseknek»: «Ne kíméld felebarátodat! a mi nem alkalmas az emberfölötti lény létrehozására, az pusztuljon el irgalom nélkül!» — a legnagyobb támadás a társadalmi élet legnagyobb és legáldásosabb érzelmei ellen. Pedig ettől a támadástól már az az egyszerű igazság is visszatarthatta volna a lipcei új prófétát, hogy maga is szereti az önmagához hasonlót. S ha jogosult teljes kifejlődést engedni minden életösztönnek, mint «az ideálok forrásának s minden indulatnak és szenvedélynek», miért ne volna szabad ugyanazt megengedni a szánsalomnak, részvétnek és szeretetnek. S a morálok felosztása is úri és szolgai morálra («Herren- és Herdenthiermoral»), mely az ő «legnagyobb és

legszebb eszméjének: az emberfölötti embernek» alapul szolgál, egészen új és vakmerő valami. Nincs nagyobb rabszolga, mint a ki indulataira és szenvedélyeire hallgat s nincs szabadabb ember, mint a ki azokat fékezi s ha kell legyőzi. Erre tanít a keresztyén s minden józan philosophiai morál, — a szenvedélyek rabságot hozó követésére buzdít az új lipcsei morál. Nietzsche-nél hiányzik — mondjuk végül — az evangélium vallásos-erkölcsi életerejének, s az abban letett igazságok felséges tisztaságának igazi méltatása, mely valódi istentiszteletre s önzetlen emberszeretetre tanítja az emberiséget. A keresztyénség s annak morálja már több ízben is ki volt téve az idők villongásainak, s mitsem vesztett életerejéből. Az az új bölcsesség sem fogja annak örök érvényű «erkölcsi tábláit» összetörni, s anarchista táblákkal helyettesíteni! Nietzsche épen mai ideges korszakunknak egyik tudós specialitása!

Mire e sorokat írjuk, már követője is akadt egy német philosophusban. *Pille A.* ugyanis — mint valami második Mózes — új törvényeket hirdet az emberiségnek «*Darwintól Nietzsche-ig*» című, a minap megjelent művében. Kimondja többi között, hogy a keresztyének, a humanitáriusok és a szociáldemokraták eszménye egyiránt helytelen. Meg nem állhatnak az evolutio tanára alapított erkölcsiség előtt. Hibájuk a nagy fölfedező szerint abban rejlik, hogy az embert öncélnak veszik, holott morálphilosophusunk szerint csak eszközök vagyunk. Csak azért létezőnk, hogy «a magasabb rendű ember», Nietzsche «*Übermensch*»-je előtt egyengessük az utat. Ő legfőbb kötelességét abban találja, hogy magát, a még meg nem jelent emberfölötti individuum ügyének szentelje. Félre kell dobnunk mindazt, a mit humanizmusnak, szánalomnak, felebaráti szeretetnek nevezünk, mert ezek csak útjában állanak a természeti kiválás folyamatának s késleltetik a mi bámulatos utódunk előállítását. Ennek az új erköl-

csiségnek három nagy törvénye van. Az első föltétlenül tiltja a nemegészségesek házasulását. A második tiltja a háborút, és pedig nem emberszeretetből, hanem mivel az éptestűek pusztúlnak el benne. A harmadik a rang és vagyon öröklését veti el, mivel ezek akadályozzák a létért való küzdelmet.

Mint látjuk e philosophiai morál positiv javaslataiban s egyéb részleteiben még következetesebb, mint Nietzsche «úri morálja» s annak «új erkölestáblája».

Dr. Szlávik Máttyás.

AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA.

— Hatodik közlemény. —

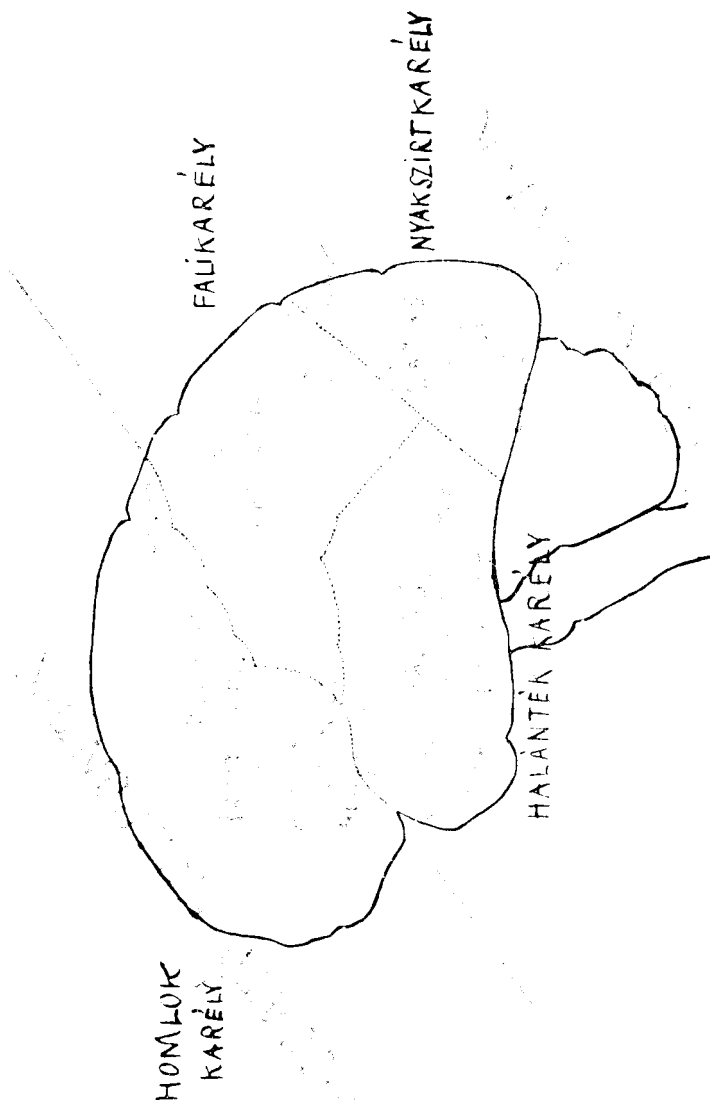
A központi idegrendszeréről s különösen az agykéregéről.

Jelen fejezetben a központi idegrendszer physiologiája következne. Tényleg azonban, ezt megelőzőleg, morphológiájának rövid vázlatát adjuk, melyet az anatomiai részben szándékosan mellőztünk, mivel csak annyiban akarunk ezzel foglalkozni, a mennyiben a működések megértéséhez e physiologiai részben szükségünk van, s különben is a központi idegrendszer külön morphológiája vázlatban is messze vezetett volna.

Az ember koponyaüregében és gerincoszlopa csatornájában, mint összefüggő, majdnem egészen zárt csontos üregben, a test legvédehetőbb helyén, hármas burokba takarva helyezkedik el a legnemesebb, külső behatásokkal szemben a legérzékenyebb, legfinyásabb szervünk, a központi idegrendszer.

Már a nagyjában a csontos üreg, t. i. a koponya és gerinc szerint két részre látszik oszlani, úgymint az agyvelőre és a gerincvelőre. Az anatomia azonban morphologiai és fejlődéstani szempontból a következő részeket különbözteti meg rajta:

A legmagasabban fekvő s az összes részek között a legfejlettebb páros rész: *a két félteke* (hemisphaerae, azaz pontosabban a hemisphaerencephalon vagy telencephalon

A KÉREG BEOSZTÁSA A MŰKÖDÉSEK SZERINT.

részei). Ezekről lefelé haladva, következik az az eldugott részecske, mely a két féltekét aljánál fogva egybeköti, ez a *közi agyvelő* (lyencephalon seu thalamencephalon). A közti agyvelő átmegy a *középagyvelőbe* (mesencephalon), a melynek tetejét a *négyes halom* (corpora quadrigemina) képezi. Ennek közvetlen folytatása alulról a *híd*, felülről a *kis agyvelő* (a kettő együtt rhombencephalon), a melyek alatt következik a *nyúlt velő*, mely minden pontosabb határ nélkül megy át a *gerinczvelőbe*.

A központi idegrendszernek úgy a koponyaüregben, mint a gerincoszlopban elhelyezett részéből a csontos tok egyes nyílásain keresztül idegek mennek ki, a melyek aztán a testben ágazódnak el. Ez idegek közül a koponyaüregből jövőket agyidegeknek (12), a gerinczből jövőket gerinczvelőidegeknek (32) nevezzük. Ez idegek mindegyike lényegileg két olyan *gyökérrel* indul ki a központi idegrendszerből, a melyek közül mindig a mellső tartalmazza a mozgató, a hátsó meg az érző rostokat. A hátsó érzőgyökér nagy idegsejthalmazon, az úgynevezett csigolyaközi (spinalis) dúczon megy keresztül. Ezeknek a dúczoknak összege képezi a *csigolyaközi* (spinalis) *dúczrendszert*. Ezenkívül meg kell említenünk a koponya és gerincz üregén kívül főkép a gerincoszlop két oldalán elhelyezett idegdúczsorozatot, a mely részben a központi idegrendszerrel függ össze rostok útján, s amelyből másrészt rostok indulnak ki a periphéria felé, melyek főkép az erekben és a zsigerekben ágazódnak el. E második dúczsorozatot *sympathikus rendszernek* nevezzük. E két dúczrendszer pedig lényegében nem más, mint a központi idegrendszer folytatása, elkülönült része.

Látjuk tehát, hogy az emberi test egész idegrendszere áll központi részből, két dúczrendszerből, peripheriás idegekből s ezeknek végződéseiből. Maga a központi rész sem áll egyébből, mint finom kötő-szöveti vázban elhelyezett ideg-

sejtekből és rostrendszerekből. Az idegsejtek a központi idegrendszer keretén belül különféle bizonyos csoportokban vannak elhelyezve, szürke halmazokat képeznek, a melyeket ép úgy dűczoknak nevezünk, mint a peripheriás dűczrendszer sejtcsoportjait. E sejtcsoportok képezik az idegrendszer tulajdonképeni központjait, mert az összes idegrostok (akár a központi, akár a dűcz-, akár a peripheriás rendszerben) mind csak sejtek nyulványai (prolongements cylindraxiles), úgy hogy a dűczokban van az egyes rostrendszerek kiinduló pontja. Egy-egy idegsejtet nyulványainak elágazásaival együtt neuronnak nevezünk. Ezek képezik az idegrendszer morphologiai és physiologiai egységeit. A homolog működéseket teljesítő egymás mellé rendelt neuronok neuron-rendszereket képeznek. Az egész idegrendszer pedig hierarchikusan egymás alá és mellé rendelt ilyen neuron-rendszerekből áll. Az egész idegrendszernek legmagasabb rendű dűczát a féltekéék szürke kerge, az úgynevezett *agykéreg* (cortex) képezi. Végeredményben az összes peripherikus idegek, a melyek részben centripetal, részben centrifugal izgalmakat vezetnek, valamennyien ide futnak össze, vagy innen ágaznak ki.

Az egész test felülete, vagyis a köztakaró, minden részében tele van számtalan apró idegvégkészléssel, amelyből kiinduló idegrostok *a tapintó- és hőérzeteket* viszik a központ felé. Épen így idegvégződéseket találunk továbbá a test minden belső üregének felületén is, úgymint a szájüregben, a nyelőcsőben, a gyomorban, a belekben, vagyis az egész tápláló-csatornában s az ahhoz tartozó mirigyek csőrendszerében, azután az orrüregben, gégeben, hörgőkben és a tüdőben vagyis a lélegző-utakban (tractus pneumaticus) s továbbá a vizeletkiválasztó húgyutakban, a hólyagban (tractus urogenitalis) és végre valószínűleg az egész érrendszer belső felületén s így a szívben is, a melyek a test e különböző üregrendszereinek felületéről igen különféle érzeteket, *a zsiger-*

érzeteket vezetik, amilyenek a szomjúság, az éhség, a jólakottság, csikarás, émelygés vagy hasrágás, hányás előérzetei és számos öntudatlan érzés, amelyek a megfelelő szervek működését reflectrice szabályozzák. Harmadszor idegvégződések találhatók magukban az egyes szervekben, szövetükben mindenfelé. Különösen fontosak az izmok-, csontok- és inakbéli idegvégződések, amelyek a mozgásaink szabályszerű összerendezéséhez annyira szükséges *izomérzeteket* küldik a központ felé. Valószínűleg ugyanezek vezetik a *fáradtság* érzetét is, mint a működés közben felgyült méreganyagok kellemetlen hatásának érzetét. Végül negyedszer ide tartoznak a megfelelő segedkészülékekkel ellátott, bizonyos sajátos ingerek felvételére alkalmassá vált, egész önálló *érzékszervekké* alakult idegvégződések, mint az ízlő-, szagló-, hallószerv, a test egyensúlyát szabályozó felívjáratok s végre a látószerv.

Látjuk tehát, hogy a test minden részében vannak idegvégződések, a melyeknek izgalmát a központban, mint érzést fogjuk fel. A rostok, a melyek ez izgalmakat vezetik a központba, igen különböző peripheriás idegekben haladva jutnak el a csigolyaközi (spinalis) dúczokig s ott egy-egy idegsejtben végződnek, amely az első érző neuronnak központja. E dúczokbéli sejtek mind kétnyulványúak (úgynevezett T alakú sejtek) s a másik nyulvány a hátsó gyökereken át továbbfolytatódik a gerinczvelőbe. Ily módon jutnak be a gerinczvelő s a nyultvelő különféle magasságában az összes érzőrostok, s épen a gerinczvelő és nyultvelő az a hely, ahol a legkülönbözőbb helyeiről érkező, de homolog működést vezető érző rostok mind egymás mellé kerülnek s azontúl együttesen haladnak tovább. Az így együtthaladó homolog működést vezető rostok összege képezi az érző idegpályákat.

E különféle érző idegpályák végeredményben az agykéreghez (cortex) vezetnek el, azaz annak bizonyos területeire futnak, amelyek mint *érző kéregmezők (érző sphaerák,*

zónák) ismereteseek. Igaz ugyan, hogy e hosszú pályához egyetlen neuron, jelen esetben a csigolyaközi (spinalis) neuron nyulványa nem elég hosszú, úgy hogy az izgalomnak a kéregre való elvezetése második, esetleg harmadik neuron közbeiktatásával történik. A neuron közbeiktatás pedig úgy történik, hogy a csigolyaközi neuron nyulványa bizonyos lefutás után finom apró gömböcskés végű ágakra oszlik, amelyek kosárszerűleg vesznek körül egy újabb idegsejtet, amely másik neuronnak képezi központját. A második neuron nyulványa bizonyos lefutás után hasonló módon vesz körül esetleg egy harmadikat, amelynek nyulványa végre a kéregbe viszi el az izgalmat. Így jönnek létre az egymás felé helyezett neuronok s így találunk az egyes érző pályák útjában az újabb neuronok fellépésénél sejthalmazokat, vagyis dúcokat, a központi idegrendszer kerületén belül.

A kéregnek azonban más mezői is vannak, az úgynevezett *mozgató mezők*. A mozgató mezők nagy gúlaalakú (pyramidalis) kéregsejtjei viszont kiinduló pontját képezik a mozgató idegpályáknak. Ezek az első mozgató (motorikus) neuronok központjai. Az innen kiinduló pályarendszerek lefelé haladnak s hasonlóan az érző pályákhoz, újabb neuron közbeiktatásával a nyultvelőbe és gerinczvelőbe jutnak le s ezeknek különböző magasságában (sőt némelyik még magasabban is) elhagyják a központi idegrendszert, s a mellső gyökereken át különböző peripheriás idegekben haladva, a test izomzatához, a zsigerek, az érrendszer sima izomzatához s a test különböző mirigyeihez jutnak, hol izgalmuk az illető szerv működését, részben mozgást, részben elválasztást vált ki.

Azért kellett tehát a szürke agykérget (cortex) a központi idegrendszer legmagasabb központjának mondanunk, mert a külvilág behatásai, de sőt saját testünk változásai folytán létrejött izgalmaik mind idejutnak s itt lesznek érzésekké, azaz mintegy idevetítődnek (projiciálódnak) a külvilág

s testünk változásai, s viszont ugyane helyről indulnak ki mindazok az izgalmak, amelyek a test működéseit fenntartják és szabályozzák. Ezért hívják az érző és mozgó pályarendszereket, e centripetal és centrifugal *vezető részét* az idegrendszernek, *projectiv pályarendszereknek*, ellentétben azokkal az egészen más jellegű, szintén hatalmas rostrendszerekkel, melyek az anatómiában mint *eresztékrendszerek* (commissurae, corpus callosum) ismeretesek és az, egyazon magasságban fekvő s egyenrangú páros dúczok között mindenféle irányú haránt összeköttetést létesítenek. Természetszerűleg a legfejlettebb az e fajta rostrendszerek között a két félteke (amelyek mindegyike mindig a túlsó testfél működéseinek vezetője, amennyiben az összes projectiv pályarendszerek jobbra teljesen, egyesek felerészben lefutásuk közben valahol kereszteződnek: decussatio, semidecussatio) különféle kéregmezőit összekötő haránt rostrendszer (corpus callosum). Ezenkívül a féltekékben oly pályák is vannak, melyek egyazon félteke különféle kéregmezőit vagy e mezők különféle pontjait kötik össze egymással. A kéregmezőket összekapcsoló összes ilyen pályarendszereket egy néven *kapcsoló, associativ* pályáknak nevezzük szemben a *be- és kivetítő, projectiv* pályákkal. Az associativ pályák rostjai is természetesen csak sejtnyulványok s az ilyen összekötő neuronokat associativ neuronoknak (neuronos associatives) nevezik.

Előttünk van tehát az egész idegrendszer morfológiájának vázlatos képe. Az egész egymásfelé rakott neuronokból van felépítve. A neuronok sejtekből és ezek nyulványai: a rostokból állanak. A rostok csak vezetnek; a sejtek az izgalom *áttevő és átvevő helyei*, azaz az *érzésnek és a mozgásnak*, mint *idegműködésnek székhelyei*. Az egyes neuronok között nincs közvetlen kapcsolat, csak érintkezés (contiguitas), t. i. az egyik sejt nyulványa kosárszerűleg körülveszi a másik sejtet. Már most az izgalom áterjedését

egyik neuronról a másikra a villamoshoz hasonló ideges inductio útján képzelik.

Minden idegműködésnek alaptípusa a reflex, azaz tágabb értelemben a reactio, mely ép, normalis embernél az újabb vizsgálok megfigyelései szerint a legnagyobb valószínűséggel mindig a szürke agykérgen (cortex) át történik. Az említett alsóbb rangú központokat, a különféle dűczrendszereket «subcorticalis központok» néven foglaljuk egy kalap alá. Mindezeknek a subcorticalis központoknak a kéreghez viszonyítva aránylag csak csekély önállóságuk van. Ezek nem egyebek, mint közbeiktatott neuron-rendszerek központjai s mint ilyeneknek főrendeltetésük inkább csak a vezetés, az idegpályák meghosszabbítása és fentartása. Tagadhatatlan, hogy az állatvilágban az idegrendszer fejlődését, tökéleteseződését tekintve bizonyos fokon és pedig ott, a hol a szürke kéreg még csak keletkezőben van, nagy, mondhatni teljes önállósággal bírnak e subcorticalis központok (főképp a subcorticalis dűczok legmagasabbjai, a törzsdűczok), de éppen azt látjuk, hogy fölfelé haladva az állatvilágban, minél fejlettebb lesz a kéreg, minél több és több működés központosul a kéregben, annál inkább vesztek megfelelő arányban önállóságukat a subcorticalis központok s annál inkább csak vezető szerepet játszanak. Ez magyarázza meg, hogy mennél inkább felfelé haladunk az állatvilágban, annál súlyosabb következményei vannak a kéreg sérüléseinek, s míg bizonyos fokon a kéreg sérülése ugyan az állatnál bizonyos működések kiesésével jár, de idővel a megfelelő subcorticális központok működése pótolja e hézagokat, addig még magasabbra menve a subcorticalis góczok már annyira elvesztették önállóságukat, hogy ily helyettesítő működésekre nem képesek soha s a kéreg pusztulásával a megfelelő működések pótolhatatlanul, végképen kimaradnak.

A kéreg ép az embernél jutott a legnagyobb fejlett-

ségre. Az állatvilágban általában a kéreg fejlettsége egyenes arányban áll a szellemi felsőbbbséggel. Az embernek vannak aránylag a legfejlettebb féltekéi, melyek a legbarázdáltabbak (gyrificált) s természetes, hogy mennél barázdáltabbak a féltekék, geometriailag annál nagyobb lesz beborító palástjuknak a szürkekéregnek, e minden működések székhelyét képező legmagasabb központnak a felülete.

E nagy kéregfelületen már eddig is megkülönböztettük általánosságban a különféle érző és mozgató mezőket. A kéreg ily különféle felületeinek megkülönböztetését a működések szerint, a *működések localisatio*-jának (la localisation des facultés, Localisation der Funktionen) nevezzük.

Valaha Gall (Sur les fonctions du cerveau 1825.), a phrenológiának, e tudományos korcs-tannak, a legjobb szándéka daczára megalapítója, localisálta a szellemi képességeket az agyféltekéken, illetve a koponyán. Hatalmasan meg is lakolt ezért. Sokan sokszor kikeltek ellene s megvetéssel illették, pedig maga az eszme újra kelt s napjainkban a szellemi működések localisatioja a jelen és jövő kutatás tárgya. *Nem is az eszme, hanem inkább keresztülvitele, a koponya s nem az agy felosztása s nem a functiók, hanem érzelmek s jellemek szerint való felosztása* volt Gall, illetve sokkal inkább túlzó követőinek hibája s annyiszor szemére lobbantott vétke. Ma Exner S., a bécsi physiologiai tanár *Untersuchungen über die Localisation der Functionen in der Grosshirnrinde des Menschen* (1881.) művében s vele annyi más ez eszme megvalósítására törekedik.

A féltekék két főkarélyra (lobus) oszlanak, úgymint *törzskarélyra* és *köpenykarélyra*. A köpenykarély áll azután a *homloki, fali, nyakszirti, halántéki* és *sarlókarélyból*, körülbelöl a koponya homloki, fali, tarkói és halántéki részeinek megfelelően, míg a sarlókarély a féltekék egymás felé néző oldalán van.

Broca Pál már 1861-ben (Sur le siège de la faculté du langage articulé avec deux observations d'aphémie. — Bulletin de la Société anatomique) tapasztalatai alapján kétséget kizárólag megállapította, hogy a beszédnek, a mondott szónak székhelye a baloldali homlokkarély kifelé eső hátulsó alsó szöglete, mely helyet azóta *Broca-mezőnek* nevezünk. Erre öt agysérülések folytán előállott némaság (aphasia) esetein tett megfigyelései vezették. Azóta számos főkép *Charcot* (különösen a különféle beszéd és írászavarok: aphasie, surdité verbale, cécité verbale tanulmányozásával), *Ferrier* és *Munk* s mások (nálunk *Balogh*), de leginkább *Exner* klinikai megfigyelései és kísérletei alapján meglehetősen képet tudunk alkotni a különféle működések kéregbeli székhelyeiről.

Ezek szerint a mozgató mezők jobbára a féltekék középső s mellső részére, nagyjában a homlokkarélyra esnek, míg az érzők a féltekék hátsó, alsó részére azaz a fali, nyakszirti és halántéki karélyra. A mozgató mezők közül pontosabban ismerik az alsó végtag, a törzs, felső végtag, kezek, arcz, nyelv s a beszédhez szükséges izmok székhelyét, melyek a homlokkarélyt a többtől elválasztó úgynevezett központi barázda két oldalán felülről lefelé az említett sorrendben vannak elhelyezve, megjegyezve, hogy a beszéd székhelye csak az egyik oldalon és pedig rendszeren a baloldalon. Ennek magyarázatát abban kereshetnők, hogy a jobb kézzel szoktuk meg az írást s ezzel kapcsolatban fejlődhetett ki e működés az ismert kereszteződés folytán a baloldalon. Arra viszont klinikai adatok vannak, hogy balosoknál a jobb oldalt volna a beszéd székhelye. Az érző mezőket illetőleg a fali karély valószínűleg az izomérzések, a nyakszirti, a látás, a halántéki a hallás s a belső sarló és részben a törzskarély a szaglász és izlés székhelye. A szemmozgások székhelye az izomérzéseké és a látásé közt foglal helyet. A látás székhelyéhez tartozik természetesen a látott szó is, a szemmel való olvasás,

továbbá összes látás képzeink. A hallás székhelyéhez tartozik viszont a hallott szó felfogása s összes hallás-képzeink. Az írott és mondott szó, az írás és az élőbeszéd természetesen a mozgatómezőkre esik. Mindebből most már pl. könnyen érthető, hogy a beszéd- és írásbelizavarok a bizonyos székhelyek sérülései szerint mily bonyolultan különfélék lehetnek.

Áttekintésül a mellékleten található vázlatos képet állítottuk össze a működések kéregbeli elhelyeződésére nézve.

A belső mechanizmus tárgyalásánál mindig szem előtt kell tartanunk a működések e kéregbeli központjainak egymáshoz mért viszonylagos constellatióját, mert ebből esetleg némi következtetéseket is vonhatunk majd, nézetünk szerint, maguknak a működéseknek kapcsolataira, egymással való viszonylagos összefüggéseire.

Megjegyezzük, hogy nemcsak ennyire ismeretes már a működések elosztása, mint ahogy schematikus ábránk feltünteti, hanem egyes székhelyeken belül még részletesebb localisatiót is állapítottak meg, így pl. beszélnek ma már a látóhártya különféle tájékainak localisatiójáról a látó központok keretén belül (*localisation des régions différentes de la rétine dans le centre visuel*).

E különfélekép localisált központok közt számtalan kapcsolatot alkotnak aztán az associatív pályarendszerek, melyek a különféle idegvisszahatások, a reflexek átfutó útjai. Így pl. külön ismerik ma már e szövedékes pályarendszerek között a halló ideg és a szemmozgások központjának reflex kapcsolatait (Högyes), a látóhártya egyes tájékainak egyes testizmokkal való reflex kapcsolatait (Schaffer), sőt pl. különös magas hangoknak különös testizmokkal való reflex összeköttetéseit (Högyes) s e legújabb vizsgálatok igazán meglepő világosságot derítenek a belső gépezetre és sok bonyolult tünetmenynek egyszerű magyarázatát adják. Csak az a kár, hogy e legújabb eredményeknek nem igen adták még oly

összefoglaló képét, melyet mint kellőleg összeegyeztetett s ellenőrzött alaptervét a belső gépezetnek felhasználhatnánk.

Látjuk tehát, úgy az egész test érző felülete, mint mozgó részei valósággal be vannak vetítve a féltekék hátsó-alsó és elülső-felső részének kéregpalástjára, az aesthesodikus és kinesodikus területre, az érző és mozgató mezőkre. A kéreg tehát az a hely, hol a test összes érzései és működései a legváltozatosabban kapcsolódhatnak egymással s így a legfejlettebb idegrendszer központjánál is a legtökéletesebb változatban találjuk érvényesülni azt az elvet, hogy az idegrendszer főszerepe az állati testben a *kapcsolás*, mely harmonikus szabályozója a működéseknek, kiegyenlítője, egyensúlybahozója a test különféle érző izgalmainak, kicserélője a test különféle részei életjelenségeinek.

Dr. Pekár Károly.

A SZEGÉNYSÉG ÉS A NŐ.

A nő hivatása nem a küzdelmes élet, hanem a csendes otthon. Az ő rendeltetésének színtere nem a nyilvánosság, hanem a családi kör. Hogy e közhelylé vált theoria mily mértékben érvényesül nálunk Budapesten a gyakorlati életben, erre megadják a választ a hivatalos statisztika adatai. népszámlálásaink eredményei :

Az 1881-ik évben	183,664,
1891-ik évben	249,000

volt a női lakosság létszáma Budapesten.

Úgy az előbbi, mint az utóbbi népszámlálás a nők számbeli túlsúlyát bizonyította be. Utóbb 1000 férfira átlag 1055 nő esett.

Az 1881-ik évbéli létszámból a 19 éven aluliakat levonva, marad 125,132 érettkorú nő. Ezek közül férjezett volt 59,304. Tehát azok közül, kik a fejlettség korának határát meghaladták 47 és $\frac{3}{10}\%$ volt, élethivatásának megfelelően kenyérkereső férj oldalához kapcsolva — papiroson. Azért mondom, hogy papiroson, mert ez még mindig nem azoknak a számát mutatja, kik tényleg a férj oldala mellett élnek, hanem csupán a férjezettekét. A férjeikkel tényleg közös háztartásban élő hitestársak létszáma csak 53,854, vagyis 43 $\frac{0}{10}\%$ -a az érettkorú nőknek. Az 59,304 férjezett nő közül ugyanis egy igen tekintélyes töredék: 5450, férj nélkül vagyis külön

lakván, ezek csak a családi állapot megállapításának theoretikus kérdésében számítanak a férjnél levők közé, a gyakorlati élet szempontjából: nem!

A nők összes számához, a 183 ezerhez viszonyítva a tényleg férjnél levő nők arányszámát, az csak 29 %. Ezt azonban nem másért, mint a megkülönböztetés kidomborítása czéljából említjük meg, mert annak jelentősége nincs, hogy 100 nő közül, ezekbe beleszámítva a gyermek-leánykákat, tényleg csak 29 van a rendeltetésének megfelelő helyzetben. De annál nagyobb a jelentősége a másik arányszámnak, melynek tartalma szerint 100 érettkorú nő közül csupán 43 felel meg hivatásának.

A gyakorlati élet csak ily mértékben váltja be azt a teoriát, hogy a nő rendeltetése nem a köznapi küzdelem a létért, hanem a családi kör. Minthogy tehát a fejlettkorú nőknek 57 %-a, vagyis közel háromötöde tényleg nincs abban a családi állapotban, melyet az elmélet kívánatosnak tart és melyet a divatos bölcsesség úton és útfélen hirdet, ennél fogva a gyakorlat úgy áll szemben az elmélettel, mint az igazság a frázissal. Az a bölcs mondás, hogy a nőnek férje oldalán van a helye, magában véve csonka; ki kell egészíteni így: a nőnek férje oldalán van a helye — 100 eset közül 43 esetben.

Erre a kedvezőtlen igazságra tanít a mi fővárosunk társadalmi állapotának számokban kifejezett hivatalos leírása 1881-ből.

Használjuk fel az 1891-ik évi népszámlálás eredményeit ellenőrző számok gyanánt, hogy az 1881-iki demographiából meritett nagyjelentőségű arányszám igazmondásának hitelét megerősítsük avagy megdöntsük.

Az 1891-ik évben 249 ezer nő között volt 19 éven aluli 80,835, a férjezettek létszáma pedig 80,211-re rugott. A főösszezből levonva a 80,835-öt, marad 168,986 fejlettkorú nő. Ezzel a számmal áll szemben a férjezetteké és ez 47 egész

és $\frac{4}{10}$ százaléknak felel meg. Ez tehát igazolja a 81-iki népszámlálásból nyert eredményeket, a mennyiben az eltérés egytized százalék és ez jelentéktelen különbözet.

Most állapítsuk meg az 1891-ik népszámlálásból a tényleg házasságban élő nők arányszámát. A fejlettkorú nők száma 168,986 és a ténylegesen fennálló házasságokban élő nőké 71,800, ennél fogva az arányszám $42\frac{5}{10}\%$, vagyis a közre nézve kívánatos és a nőkre nézve előnyös családi állapotnak arányszáma még lejjebb sülyedt ugyan, de jelentéktelenül. Nyilvánvaló tehát, hogy az 1891-iki népszámlálás itt is igazolja az 1881-ikinek élethűségét, illetőleg a különböző időkben keresztülvitt népösszeírási műveletek kölcsönösen támogatják egymást.

A kétrendbeli népszámlálás feldolgozásának jóhiszeműségéhez sem férhet kétely, mert hiszen a fővárosi statisztikai hivatalnak vezetői és közegei, kik az 1881 és 1891-iki népösszeírásokat földolgozták, nem hódoltak semmiféle tendenciának, hanem egyszerűen lefotografálták a demographiai állapotokat a nélkül, hogy ezzel bármit bizonyítani vagy czáfolni akartak volna. E sorok írója pedig a nyilvánosságnak átadott hivatalos kiadványoknak hiteles számaiból meríti adatait, így tehát legfőlebb téves következtetéssel, de hamis számok idézésével nem vádolható. Bátran állíthatjuk tehát mint kétségtelen dolgot, hogy Budapesten minden 1000 érettkorú nő közül csak 425—430 van olyan társadalmi helyzetben, minőt az elmélet a nő számára stipulál.

E kedvezőtlen társadalmi tünet megállapítása után térjünk át egy másik elméletre.

Közfelfogást és elméleti igazságot hirdet a költő ezzel a szavával: «férfie az élet gondja». Fogadjuk el ezt kivételt nem tűró igazságnak és állítsuk föl a tételt úgy, hogy kétötöde a fejlettkorú nőknek tényleg a férj oldalán éli napjait, így tehát ezeket az élet gondja nem terheli. — Ámde hol van az

elmélet a háromötödre, a nagy többségre vonatkozólag? Mi a hivatása e nagy többség tagjainak? Kinek az oldalán és hogyan élnek ezek? Szegényen vagy gazdagon, becsülettel vagy a nélkül? Ki gondoskodik ezekről? Csupán az, a ki a madarakról és ugyanaz ruházza őket, a ki a mezők liliumát? Cél-tudatos politikai bölcsesség egyengeti-e ezek számára az élet útját, vagy csupán a társadalom beleletének törvényei gondoskodnak róluk és érvényesülnek rajtuk? — E fölmerülő kérdéseket csak azáltal fejthetjük meg, ha választ nyerünk arra a kérdésünkre, hogy milyen a helyzete, milyen az existenciája a nők nagy többségének Budapesten?!

Erre is megadja a választ fővárosunk demographiája, de természetesen csak kerülő utakon.

Régóta elterjedt vélemény, hogy egy behatárolt földterület népességének kulturális fokát meg lehet ítélni a szappanfogyasztásból. Azt is állítják sokan, hogy nagyvárosokban a kávéfogyasztás nagymérvű emelkedése a szegénység terjedésével kapcsolatos.

Nagy tömegeket és azok állapotát nem is lehet más-képen jellemezni, csak úgy, ha oly, számokban kifejezhető tényezőket veszünk szemügyre, mely tényezők lehetőleg szoros és elválaszthatlan összefüggésben állanak a kérdéses állapottal, megítélendő kérdéssel.

A budapesti női lakosság nagy tömegének életmódjára és anyagi helyzetére aligha vet bármi is határozottabb világosságot, mint a lakásviszonyok. Az otthonban domborodik ki az ember jelleme és tükröződik vissza gazdagság, jólét, szegénység és nyomor. — Nézzük hát meg jellemző számok segítségével Budapest női lakosságának otthonát és anyagi helyzetét, ezáltal erkölcsi színvonalát is látni fogjuk.

Az a jogcím, mely 1881-ben Budapesten a nőket otthonaikhoz fűzte, következőleg oszlott meg: Egyedül vagy mint családfő lakott 12,411 nő. Kevés kivétellel kétségtelenül özvegy

asszonyok. Mint feleség lakott 53,854, mint gyermek és rokon 67,123, mint cseléd 24,660, mint iparossegéd 409, mint albérlő 8965, mint ágyrajáró 9236. Jótékony intézetekben és az ideiglenes menedéket nyújtó asylumokban körülbelül 6000. — Ezzel a létszámot kimerítettük.

A feleségek számában benne van minden társadalmi osztály s így ez specialis tünetet nem árul el. Azonban a női rokonok és leánygyermekének száma közel 8000-rel magasabb, mint a férfiaké, holott a dolgok természetes rendje szerint ép ellenkezőleg kisebbnek kellene lennie, mert hiszen a leány korábban hagyja el a szülői házat, a mennyiben korábban érik meg a férjhezmenésre, mint a fiú a megnősülésre. Így tehát ebben a többletben húzódik meg a kegyelemkenyérre kárhozottak sora; ingyen dolgozás, rossz bánásmód és hálára való kötelezettség jellemzi helyzetüket. — A nő-cselédek az alsó néposztály leányainak legfőbb keresetágát foglalják el. Erkölcsei kölcsönhatásukat leginkább a helyváltoztatások gyakoriságából, illetőleg a helynelküli állapotnak gyakori ismétlődéséből lehetne megállapítani. Az utóbbinak gyakorisága mellett bizonyít a cselédszerző-intézetek szaporodása és egyes nagyobb kávémérések látogatottsága — a déli órákban. — A 409 női iparossegéd leginkább boltok és raktárak felügyeletére van hivatva, éjjeli szállásuk is nem ritkán maga az üzleti helyiség.

Az a 18,201 nő, ki részint albérletben lakik, részint ágyrajáró, egy tömegben megjelölhető jelentékeny száma azoknak, kik az anyagi és erkölcsi szegénység lejtőjén állanak.

Életük *circulus vitiosus*a aligha lehet más, mint ez: serdületlen korban, kilenczed-, tized- vagy huszadmagukkal közös szobában; azután, mikor fejlettségükben realizálható érték rejlik: külön szobában, albérletben; midőn pedig ez az érték megszűnt és a nő elaggott, akkor ismét és pedig mint ágyrajáró, kilenczed-, tized- vagy huszadmagával közös szobában.

Ki ebben kételkedik, vegye szemügyre a túlszűfolt lakásokat, melyek valóságos pusztító járvány-fészkek, de nemcsak az egészségre, hanem a női erkölcsre nézve is.

A túlnépesekekhez számíthatók gyakran az egyszobás lakások is. Csupán egy-egy szobából álló 41 ezer lakásban 97 ezer nőt írtak össze s ezek közül 5200 lakott a saját nemebeliakkal és közel 92 ezeren férfiakkal vegyesen. Átlag négy és fél lakó jutott egy szobára, vagyis 10 szobára 45. Ez azonban a tényleges állapotot hiányosan mutatja, mert tudva levő, hogy minden átlagos szám a legkedvezőbb eseteket is magába foglalja s ezáltal a másik végletet a kedvezőtlent ellensúlyozza.

Ha p. o. egy-egy millióval bíró három embernek vagyonát egybevetjük három kolduséval, akkor átlag véve a hat ember közül egynek-egynek egy félmilliója van. Az átlag tehát, e példa szerint, a szegénységet eltakarja és a vagyonosságot — in effigie — felére reducálja.

Hívebb képet nyerünk, ha nem szorítkozunk az egyszobás lakásokra, hanem korlátlanul terjeszkedünk ki a túlnépes szobákra, tömörségi fokozatok szerint. Egy-egy szobában lakott negyedmagával 51 ezer, ötödmagával 42 ezer, hatodmagával 31 ezer, hetedmagával 22 ezer, nyolczadmagával 16 ezer, kilenczedmagával 10 ezer ember és így tovább. — A végső rovat azokat mutatja ki, a kik huszan vagy húsznál többen laktak egy szobában. Ezeknek száma 1044 volt és összesen 43 szobában húzódtak meg.

Hogy ez miképen lehetséges, azt megmagyarázza az 1891-iki fővárosi statisztika a fekvőhelyeknek és az ágyak felhasználásának kimutatása által. Kimutatja ugyanis, hogy túlszűfolt pinczékben és egyéb lakóhelyekben hogyan töltötte az éjszeleket 20,485 rendes lakó. Egy-egy ágyban hált egyedül 716, másodmagával 10,924, harmadmagával 2334 és negyed- vagy még többedmagával 533 ember; ágyban hált és

pedig 7068 ágyban 14,537 ember, ágyon kívül 5948. Nő volt közöttük 9533 és pedig 16 éven alul 3443 és tizenhaton felül 6092.

Képzeliük el azt a változatos állapotot, midőn 13—20 ember egy szobában tölti az éjjelt, hármásával-négyesével ágyakban fekszenek, a többi ágyon kívül fetreng és e 15—20 ember közt serdülő leánykák, kifejlett és elhervadt nők és erőteljes férfiak is vannak. Szinte haragra lobban az ember az oly korlátoltság fölött, mely ily körülmények között a nőies jellemvonások épségben maradásáról, illetőleg kifejlődéséről még csak álmodni is mer. Ily viszonyok között szó sem lehet szűziességről, csupán oly elfajulásról, melyet Madách jellemez, midőn a nő még a kezdeményezés jogát is magához ragadja, mondván: «Tölts vélem egy éjszakát, nagy férfiú!»

Hogy a nyomornak büzhödt légköreben fejlődő nők lelkében a nőies önmegtartóztatás gyökeret verjen — az ki van zárva. Ha történetesen mégis akad egy, ki benső ösztönétől és egyéni büszkeségétől vezettetve, az önmegtartóztatás piedestáljára fölemelkedik, az még kivételszámba sem mehet, hanem: tünemény!

E következtetést igazolni fogjuk számokkal, ugyanazokkal, melyekből levontuk.

E bizonyításra hivatott számok első sorozata az ideiglenes és állandó nyomor és szegénység osztályosainak körviszonyaiban rejlik. Úgy az egyiknek, mint a másiknak tanyáján jelentékeny számmal vannak képviselve a nők, de csakis a gyermekekben és a hervadás éveit után; ellenben aránytalanul gyérebben azalatt, míg a virágzás kora tart!

Miért? —

A nyomor ideiglenes tanyáinak tekintjük azokat a menedékhelyeket, melyekben egy-két éjszakára húzódnak meg azok, kiknek rendes lakásuk nincsen és e menedékhelyek hiányában szabad ég alatt maradnának.

Megjegyzendő, hogy demographiánknak erre vonatkozó kimutatásaiban a korévek a mi kutatásunkra nézve czélszerűtlenül vannak csoportosítva. A 11 éves gyermekkortól a 20-ikig és a 20-iktól az 50-ikig együttesen vannak kimutatva a nők. Az előbbi által a gyermekek közé beleszámítódnak azok is, kik már ki vannak fejlődve, az utóbbi által pedig a 40-ik, 50-ik évhez közeledők szaporítják a kifejlett fiatal nők számát. Mindamellett eléggé világosan beszélnek ezek a rovatok is, ha a férfiaknak ugyanazon korcsoportjaival hasonlítjuk össze.

A 10 éven aluli leánykák száma úgy viszonylik a fiúkéhoz, mint 88 a 100-hoz. A 11 egész 50 éves nők száma a hasonló korú férfiakéhoz úgy, mint 40 a 100-hoz. Az 50 éven felüli nőknek a velük egykorú férfiakéhoz viszonyított arányszáma pedig ismét felszökken oly magasra, mint a gyermekkoré, vagyis úgy áll az arány, mint 87 a 100-hoz. Világos tehát, hogy a 11—50 év közötti nőknek arányszáma azért süllyed 88-ról 40%-ra, mert ebbe a csoportba esik a nő virágzásának kora, melyben a morális értéket anyagira lehet beváltani és így a nyomornak legalacsonyabb menedékhelyeit elkerülni. Az 50 éven túl pedig azért emelkedik ismét 40-ről 87%-ra, mert a realizálható érték megszűnt.

Hagyjuk el az ideiglenes menedéket nyújtó helyeket és térjünk át az ú. n. túlnépes állandó lakásokra, melyekben 44,221 rendes lakót találunk és a kiknek nem- és korbeli viszonyai, fejtegetésünkre nézve alkalmasabb csoportosításokban vannak kimutatva. A szám eléggé jelentékeny arra, hogy azt, a mit észlelünk, ne csak tünetnek, hanem egyrészt tükrönek, másrészt tényezőnek tekintsük.

E körülhatárolt nagy tömegnek nem- és korbeli arányaiból nyíltan és határozottan kiviláglik, hogy társadalmunk nyomorúsággal sújtott rétegének otthonából a nőknek egy jelentékeny része hiányzik, illetőleg jelentékenyen megapasz-

tott létszámmal vannak képviselve éppen azok a nők, kik a virágzás korában állanak.

Gyermekkorban, vagyis 10 éven alul a nemek között úgyszólván nincsen számbeli különbség; egyszáz fiúgyermekre 99 leánygyermek esik. A 11 és 20-ik életév között, melynek bezáró éveiben a 17, 18, 19-ikben már megnyílik a lehetőség arra nézve, hogy a nyomorult existencia a nő testi és lelki üdeségének árubabocsátása révén megváltassék: alább száll a nők aránya 18%-kal, vagyis a nők létszáma most már úgy viszonylik a férfiakéhoz, mint 81 a 100-hoz. A 21 és 30-ik életév között — vagyis abban a csoportban, mely elejétől végig mindenik korévében: a már kifejlett és még el nem hervadt nőket tartalmazza — a különbség legnagyobbá válik; a nők létszáma itt úgy viszonylik a férfiakéhoz, mint 74 a 100-hoz. A 31 és 40-ik életév között, vagyis a nő hervadásának korszakában, a nyomorúság tanyáján ismét emelkedik a nők arányszáma; ugyanis 100 férfira most már nem 74, hanem 83 nő esik. Midőn pedig az aggkor beköszönt és az évek száma az 50-et meghaladja, akkor a nyomor által szorongatott társadalmi rétegben is helyreáll a két nem között a természetes egyensúly, vagyis többségben vannak a nők olyképen, hogy arányszámuk 100 férfi ellenében 109-re emelkedik.

A két nem számbeli erejének ezt a természetellenes deficitjét, a 21 és 30-ik év közötti nők kisebbségét megkísérlettem a foglalkozási viszonyok által megfejtetni, de nem sikerült. Kezdetben a férfiak túlsúlyát annak akartam betudni, hogy az alsóbb néposztály fölserdült leányai szolgálatba lépnek, így tehát csak azért vonulnak ki a nyomor otthonából, mert a jólét küszöbénél nyernek tisztességes foglalkozást, meg új otthont. De a társadalmi constellatióknak behatóbb megfigyelése arról győzött meg, hogy e föltevés nem áll.

Először is minden nagy városban az alsóbb réteget

a vidékiek szaporítják ugyan, de a zömét a törzslakosság adja. Így tehát a fentebb kimutatott deficit is a törzslakosság rovására esik, már pedig a budapesti cselédleányok köztudomás szerint, elenyészőleg csekély számban budapesti születésűek, nagy többségük a vidékről való. De ha ezt a köztudomású tényt kétségbevonjuk is, még akkor se magyarázhatjuk meg a 21—30 éves nőknek a túlnépes lakásokban észlelt számbeli kisebbségét a cselédlányok kiválása által. Nem áll meg ez a magyarázat azért, mert hiszen a férfi-cselédség szintén teljes ellátásban részesül, így tehát a szolgálatbalépés által ezek is kiesnek az ő korábbi otthonukból. Igaz ugyan, hogy az utóbbiak jóval kevesebben vannak, mint a nőcselédek, ámde viszont a jobbmódú iparosok majdnem kivétel nélkül csak a férfi-segédeknek és tanoncoknak nyújtanak teljes ellátást. Itt a férfi-nembeliek létszáma 10 ezer és a nőké 409.

Ezenkívül a 21—30. életévek közé esik a hadkötelezettség, melynek következtében az alsó réteg férfainak majdnem három teljes koréve kiválik a polgári létszámból és kaszárnyákba vonul. Így tehát azt mondhatjuk, hogy a túlnépes lakások 21—30 éves lakosai között a férfiak csak hét, legfőlebb nyolcz korévvel vannak képviselve, és ha létszámuk mégis több, mint egynegyeddel meghaladja a nők létszámát, úgy e természetellenes differentiában nem lehet és nem szabad mást látni, mint az erkölcsi súlyedés fokmérőjét. Semmiféle logikus következtetés és a tényekkel számoló magyarázat más megfejtéshez el nem vezet. Különben a túlnépes lakásokat nemcsak a combinatio, hanem a számokba foglalható tények is úgy bélyegzik meg, mint a nemi erkölcsök nihilismusának tanyáját. Azok a fiatal nők pedig, kik e légkörből virágzásuk rövid tartamára kiválnak, mi mást vihetnének bele a társadalom többi rétegeibe, mint a lelkükben megfagyott erkölcsi epidemiát.

Most áttérünk bizonyító számainknak második sorozatára.

A számokba foglalható tények, melyek a túlnépes lakásokban uralkodó nemi erkölcsök alacsony niveauját matematikai határozottsággal megállapítják, az újszülöttek nagy számában, a gyermekhalandóság aránytalanságában és a törvénytelen szülöttek túltengésében rejlenek.

A fővárosi statisztikai hivatal megállapította, hogy Budapesten minden 1000 lakosra a legintelligensebb és leggazdagabb kerületben, a Belvárosban 16; a legszegényebb kerületben, a Ferencz-városban 29; a túlnépes lakásokban pedig 39 egy éven aluli gyermek esik. E szerint tehát a túlnépes lakásokban a szaporodás majdnem két- és félszer oly nagy, mint a belvárosi intelligenciánál.

Ámde hibás az alap és hamis a képlet, midőn az egy éven aluli gyermekeket az egyik oldalra állítjuk és a másikra mindazokat, kik az első életévet meghaladták. Élethivebb képletet nyerünk azáltal, ha az egy éven aluliakat a 20 éven felüliekkel hasonlítjuk össze. Ezt az összehasonlítást a hivatalosan megállapított abszolút számok lehetővé teszik és a következő eredményt mutatják. A Belvárosban 19,276 húsz éven felüli lakossal szemben az egy éven aluliak száma 453 volt, így tehát 42 felnőttre esett egy újszülött. A Ferencz-városban 18,889 volt a húsz évet meghaladottak száma, a gyermeklétszám pedig 893, — tehát 22 felnőttre esett egy újszülött. A túlnépes lakásokban 24,965 húsz éven fölüli lakos mellett az egy éven aluli gyermekek létszáma 1751-re rugott, így tehát minden 14 felnőttre esett egy gyermek.

E számításunk szerint éppen háromszor akkora a szaporodás az alsó réteg szűk oduiban, mint a Belvárosban.

De még így se nyertük meg a tömören egymás mellé szorított lakosság szaporodásának igazi többszörösét és a mi ezzel összefügg: nemi erkölcsének számokban kifejezhető élethű képletét. Mert hiszen csak az élőkre alapítottuk számításainkat és nem az összes születési esetekre, még kevésbé

a törvénytelen születésűek quotájára. — Ezekre nem lehetett kiterjeszkedni azért, mert ily adatok, a túlnépes lakásokra vonatkozólag nem kerültek a nyilvánosság elé.

E házag daczára megközelíthetjük az igazi végeredményt a túlnépes lakásokhoz legközelebb és legtávolabb eső kerületbeli adatok figyelembe vétele által. A túlnépes lakások viszonyaihoz legközelebb áll a IX-ik, legmesszebb a IV-ik kerület. A Belvárosban évente a gyermeklétszámnak tizenkettedrésze lesz a halálnak martaléka, a Ferencz-városban egy ötöde. Minthogy pedig az élő gyermekek száma mégis aránylag sokkal nagyobb az utóbbi kerületben; ennél fogva a születési esetek száma még sokkal nagyobb. Kétségtelennek tartjuk, hogy a gyermekhalandóság a túlnépes lakásokban még a ferenczvárosinál is nagyobb mérveket ölt s ennél fogva kétségtelen az is, hogy a míg egyrészt az élő gyermekek létszáma aránylag háromszor akkora, a túlszűfolt lakásokban, mint a Belvárosban, addig másrészt a születési esetek aránya több mint háromszor, esetleg négyszer akkora.

A törvénytelen gyermekek a Belvárosban a születési eseteknek 13%-át és a Ferenczvárosban 45%-át teszik. Ha ezt a magas százalékot, a szaporodási különbözethez képest a túlnépes lakásokra vonatkozólag még néhány százalékkal emeljük, úgy az meghaladja az ötvenet.

Így tehát arra a végeredményre jutottunk, hogy a túlnépes lakásokban háromszor, illetőleg négyszer annyi gyermek születik, mint az intelligentiának köreiben, és hogy ezeknek több mint fele törvénytelen. Ismételjük azt, a mit bekezdésül hangoztattunk, hogy a nyomor és erkölcstelenség együtt jár.

Itt ugyan az erkölcsöknek csak egyik fajtát tárgyaltuk: a nemi erkölcsöt; de hiszen ez szerves kapcsolatban áll a mi egész morálrendszerünkkel és a társadalom beléletének egyik elsőrendű tényezője.

A modern társadalom két gondolatot úgyszólván beleépített az ő fundamentumába, két alapvető eszmét belevitt a közgondolkodásba és a gyakorlati életbe.

Nagy természeti törvények közrehatása mellett fejlődött ki az egyik, a nőhöz intézett gondolat: «A te kötelességed vágyakat ébreszteni a férfiban és a te kötelességed fukarnak lenni a te kegyeiddel, hogy azoknak annál nagyobb értéke legyen. A fukarság által gyülemlik össze a kincs és a te értéked kincscsé fog válni a te fukarságod által — és ezt úgy fogják hívni, hogy női becsület».

Az embereket és emberi viszonyokat átalakító és megreformáló erő ezt a gondolatot köztudattá és közérzetté emelte és ebben helyezte el azt az erkölcsi tőkét, melynek segítségével a női nemnek hivatását teljesíteni kell.

Karöltve ezzel fejlődött ki és ment át a gyakorlati életbe a másik, a férfihöz intézett gondolat: «Te pedig légy fölszabadítva a vágyakat korlátozó lánczok alól, mert a becsület codexe számodra más! A mi a nőre elbukás, az te rád nézve győzelem; a mi ő rá nézve veszteség, az nyereség neked. A te intensív vágyaidnak leküzdésében nincsen haszon, nincsen érdem; ezáltal nem gyülemlik benned az erkölcsi tartalom. A te rendeltetésed alaptőkéje nem a megfélékezett vágy, hanem a munkához való jogod!»

Igy lett az anyagiakban gazdagabb a férfi és egy külön becsülettel gazdagabb a nő.

És manapság, midőn az embereket és emberi viszonyokat átalakító és megreformáló erő oly végtelenül összekuszálta a társadalom beléletét, midőn a legrettentőbb chaosban küzdenek egymás ellen jogok és kötelességek, manapság: a munkához való jognak egy-egy töredéke átszállott ugyan a nőre is és mindinkább újabb és újabb szervezés és reformálás alá kerül a férfi és női munkakör megoszlásának kérdése, hanem azért még mindig könnyebb a férfira nézve tisztes-

séges munka által az élet szükségzeit fedezni, a nőre nézve pedig sokkal nehezebb.

Ez a különbség a létért való küzdés nehézségeiben, ez idézte elő, hogy a női erkölcs a piacra került és értékében alászáll.

Mentül kevésbé fejlődhetik ki a serdülő leányban a szemérmesség, annál föltétlenebb a sülyedés és mentül sürűbb ama társadalmi réteg, melyben a női becsületnek magva nem is csirázhat, annál tömegesebben jelenik meg az élet piacán a női becsület mint árúczikk. Az árúczikk értékét pedig örök időktől fogva kínálat és kereslet szabályozza, mentül nagyobb a kínálat, annál inkább leszáll az érték, és mentül gyérebben akad az eladni szándékozó, annál inkább fölszáll.

Ez a kereskedelmi törvény azonban nemcsak ott érvényesül, hol a nő szolgálmányának egyénértéke a pénz, hanem ott is, hol a férfi szolgálmányának (protectiójának, sziveségének) egyénértéke a női becsület. Mert nemcsak az csökkenti a női nem értékét, mentül gyakoribb a legtriviálisabb elárúsítás, hanem az is alászállítja a női nem erényességébe vetett közbizalmat, mentül gyakoribb a magasabb érdekekért, befolyásért, pártfogásért existencialis kérdésekért való erkölcsi önfeláldozás.

Ha pedig a nők táborában imponáló többségben lesznek azok, kik nemüknek exclusiv erkölcsé tekintetében az életben vesztesékké lettek, akkor e többség gondolkozása mindinkább uralni, befolyásolni fogja és soraiban meggyéríteni a kisebbséget; ha pedig a férfiak táborában mindinkább többségben lesznek azok, kik becsmérően gondolkoznak a nőről és az erényességet inkább theoretikus fogalomnak mint gyakorlati valóságnak tekintik, akkor ez a többség uralni és befolyásolni fogja és megmásítani a kisebbség gondolkozását, mert a többség gondolkozásmódja és véleménye olyan forma természeti törvénynek van alávetve, mint a járvány: — ez

is ragadós. És a mily rohamossággal lesz uralkodóvá a gondolkozásban ez a most vázolt irányzat, mely a monogámiára alapított társadalom morálrendszerével hadilábon áll; oly mértékben fog szaporodni a nőtlen férfiak száma. — Utolsó népszámlálásunk alkalmával a nőtlen férfiak száma Budapesten 75 409 volt.

Sokkal igénytelenebb e cikkely, semhogy a teendőkkel foglalkozzék, semhogy a baj gyógyításának módozatait tárgyalgassa. Az ily igénytelen apró lámpa nem oszthatja el; elég, ha arra alkalmas, hogy a belőle kisugárzó világosság-nál fogva megláthatjuk — a nagy sötétséget. — Tisztelettel kérjük Magyarország kormányát, hogy e sötétség oszlatását ő vegye föl nagyszabású tervei közé.

Feszl Géza.

V.

A moral és a politika.

„A moral kiválóan komoly és igaz dolog“ mondja Renan. Iratai telvék az erkölcs magasztalásával. Ki tudná bebizonyítani, hogy van Isten? Senki. De az öntudat megszólal és egy szebb világról, az igazság, a jóság, az erény világáról beszél, feltárja az eszmény világát. Hacsak a természet volna, méltán kérdezhetnők, hogy van-e szükség Istenre. „De mióta volt egy becsületes ember, be van bizonyítva az Isten léte.“ Az erkölcs jelenti ki nekünk, hogy van Isten, „az erkölcs föltételezi, hogy az ember nem egy napi lény“, az erkölcs nem függ semmiféle bölcsészeti és vallási rendszertől, az élettapasztalás, az egyén és az emberiség tapasztalása tanúsítja ezt. „A történet bebizonyítja azt az igazságot, hogy érzékfölkötött ösztön van az emberi természetben, mely fensőbb cél felé hajt bennünket. Az emberiség haladását nem fejthetni meg azon föltevéssel, hogy az ember csak véges lény, hogy az erény az egoismus számítása, a vallás csak chimæra“. Tudjuk, hogy Kant a moral kimagyarázása és megmentése végett az *a priori* érveléshez, az erkölcsi öntudathoz folyamodott; Renannak, mint erősebb realistának, elég a történelem. Az ember transcendens természetének élő bizonyítékai a szentek, a fenkölt szellemek, ők teszik szükségessé a halhatatlanságot, ellenállhatatlanul megczáfolják a skepticismust. Mint mystikus realista, Renan a kötelességben a belső életet látja. Az egész világ, s benne mi emberek az Istenhez közeledünk, feléje törekszünk. E törekvésünk nemesít meg, ez magasztosít fel, teszi szebbé, becsesebbé az életet. Mily megható, mily megragadó egy

szent, egy hős, egy tudós, egy gondolkodó önzetlen tette, lélek-emelő cselekedete! Míg minden nagyszerűsége mellett is csekély erkölcsi jelentőségű egy iparkiallítás! Renan azt hiszi, hogy a hajdankor játékaiban is volt valami erkölcsi. Ma eszményi cél nélkül rendeznek világra szóló vásárokat, melyeken senki sem érzi, hogy hiányoznék valami. Világos jele annak, hogy az emberiség veszített nemességéből. A hasznos lépett a nemes helyébe. Pedig a pénz, a vagyon, a jólét nem emel föl, a pénz sohasem teremt valami igazán nagyot, szaga van, megérzik rajta eredetének alacsony-sága. Az ipar ugyan mérhetlen szolgálatot tesz a társadalomnak, de végre is csak olyat, a mit pénzen is meg lehet venni. Vannak dolgok, melyeknek más a mértékök, minő a tudomány, a művészet, az erény, melyek közelebb hoznak bennünket az Istenhez. Különben mindenkinek meg lesz az ő jutalma: a haszonhajhászó embereknek a gazdagság, a földi jólét, minden földi áldás; a lángésznek, az erénynek a dicsőség, a nemesség, a szegénység. Az emberi nem célja lévén a mindenség legfelsőbb contemplációja, vagy más szavakkal az Isten imádásának legtökéletesebb cselekedete, az egyedül szükséges valami, az erkölcsi és értelmi nemesség. Igazában mi csak annyira léte-zünk, a mennyire lelkünkben valósítjuk az Istent a tudomány meg a szép és jó cultusa által. Az erkölcs nem kicsinyíti az embert, nem kell feláldozni egy fensőbb tehetségét sem s többet kíván, mint Franklin pozitív erényét vagy egy Channing naiv becsületességét, nemünknek ép úgy szüksége van az erényre, mint a jóságra. A mértékletességi egyletek nem merítik ki az emberiség eszményét. Kiválóan erkölcsi mű a tudomány. A tudósnak szüksége van az alázatosak és ismeretlen odaadásuk munkájára; ő az, a ki jóakaratóval, erényével, a gondolkodó mindennapi kenyerével fáradozik a közös munkán. Derült érzés, fenkölt remény származik a teljesített kötelesség tudatából. A lapos utilitarismus az önzés pusztaságában hagy és eilenséges világba zár bennünket; míg az erkölcsi élet mindenkivel egyesít s jótetteink egykor az isteni élet mérhetlen concertjében diadalmasan visszhangzanak.

Mindezen szép szólamok épen nem elégitik ki az eszményi gondolkodót. A realista mystikus Renan bájos és lélekemelő sejtelmiei ezek, melyek keveset vagy semmit se magyaráznak meg. Renan tudta, hogy az eszme vezérel bennünket, hogy az ember spontaneitása, önkénytelen működése az eszme hatása alatt tör-

ténik és mégsem tudott tovább menni vizsgálódásainak ösvényén. Láta, hogy a történelem ezer meg ezer, önfeláldozó és erkölcsi tetről szól, magasztalja a moralis lelkek igazi nagyságát, sejtí, hogy az egész moral fensőbb valami, de összezavar mindent. Még a tudományt és lángészt is erkölcsi elemnek tartja, pedig semmi közük sincs hozzá. Különösen szereti a jóságot, úgy lát-szik ez nála, mint realistánál a legfensőbb erény, a legerkölc-sibb valami, holott a realismus idején sokszor a legléhább, a leg-hitványabb lelkek a legjobbak, leglágyabbak. Ha a történetből akarnók egyszerűen adni az erény fogalmát, nagyon sok hibát követnénk el: hiányoznák a delejtű, mely az élet nagy tengerén, az eszmények roppant sokaságában helyes irányba vezetne be-nünket. Kanttól, Renantól és bölcsészeinktől a moral fogalmát sem tanulhatni meg; annyi mindennel keverik, zavarják össze, hogy tiszta képet sem alkothatunk róla, még kevésbbé világos fogalmat.

Már többször elmondottam, hogy a moral nem egyéb mint magunktartása az egyetemes iránt. Mivel csak társaságban élhe-tünk, bizonyos magatartást kell követnünk embertársainkkal szem-ben. E magatartás első forrása minden ember egyéni szervezete. Erre pedig az uralkodó eszme hat, módosítja az ember lelki tulajdonait. Az idealismus idején összefoglaló érzésre, gondolko-dásra kényszeríti, melyben az egyetemest, a nemest, a fenségest becsüli, az Isten, a világ és emberiség, a nemzet és haza, a közjó és közérdek lelkesíti. Ha szervezete tud hajlani az eszme nyomása alatt, igazi idealista lesz belőle, nemes és fenkölt lélek; ha pedig nem tud simulni, félszeg, gyűlölt, rettegett vagy lenézett és megvetett ember válik belőle. Lehet, hogy megbomlik, megőrül, korán elbe-tegesedik és elpusztul; gyakran megtörténik, hogy érzéki gyö-nyörökbe, evésbe, ivásba, szép asszonyokba öli benső elégedet-lenségét. Henye, haszontalan, léha teremtés lesz.

A realismus visszahatása folytán bekövetkezik az eszmék harcza, az idealrealismus kora. Az ébredező reálirány már fellép-teti az egyéni érdeket is, a közérdek határai összébb szorulnak. Habár még sokan rajongó idealisták, sőt a legáltalánosabbért lel-kesednek, számosabban kezdik szépnek, kedvesnek, vonzónak találni a házi tűzhelyt, kezdenek gyönyörködni a nemzeti szoká-sokban, a nemzeti nyelvben, verselésben stb. szóval a magya-rospan. Az idealista magyar rajongott a magyar hazáért, a magyar

nemzetért, de nem a magyaros szokásokért, nyelvért, irodalomért, vallásért, politikáért stb. ezeket nemesebbé, jobbá, szebbé akarta tenni; az ébredező realismus kezdi szépnek találni a magyarost. Ilyenkor már rosszul érzi magát a szélső idealista, a nemzet nagyobb része elfordul ez iránytól, mely előbb tetszésével találkozott. Magunktartása embertársaink iránt lassankint tetemesen módosul. Ha az idealismus idején a nagy erkölcsi eszme hatott módosítólag, most az idealreal alatt főleg a haza, a nemzet nagyságáért kell lelkesednünk s ilyenkor kissé leszállunk az erkölcsi magaslatról, többet engedünk a magán és családi érdekeknek. A realismus alatt már léha individualismus lesz az uralkodó. Önző vagy hitvány egyedekre bomlik szét a társadalom, a nagy eszmék elenyésznek, az egyes ember elveszti minden fensőbb törekvését, nyájás és lágy, gyöngéd és elnéző, részvevő és könnyörülő teremtés lesz. Mert csak az egyetemes, az általános tudja fölemelni magunkviseletét fensőbb színvonalra, az egyetemes elenyészésével az erkölcsi színvonal nem magasabb, mint a hogy a realismus idején érzünk és gondolkodunk. Ekkor szerepel az a határtalan jószág, végtelen könnyörületesség, mely Renannak annyira tetszik. De mivel annyira léhák vagyunk, az ébredező idealismus sürgeti a kényszerítő elv szükségét, *la nécessité d'un principe reprimant*, erkölcsünket, csekély tehetetlen moralitásunkat az istenivel, a vallással óhajtjuk támogatni. A hanyatló idealismus bölcsészeti világnézete azt tartja, hogy alapjában jó az emberi természet, csak alkalmat kell neki adni, hogy kifejezhesse szabadságát; a realismus történeti világnézete romlottnak, gyarlónak tekinti az emberi természetet, a keresztyénség is mint a realismus vallása e tant hirdeti, az idők mysticismusa szintén e szempontot hangoztatja.

Az erkölcs e felfogásával meg tudjuk fejteni a világtörténelem egy-egy hullámának nagy morális tünetényeit épen úgy, mint az egyes ember egész életét. Ha a gyöngédség, nyájasság, részvét összeesik az erkölcs fogalmával, akkor a realismus idején legjobb, legerkölcösebb az ember. Az idealrealismus alatt már ridegbbek vagyunk, magasabb szempontból ítéljük meg felebarátaink viseletét s legridegbbek leszünk az idealismus napjaiban, mikor gyűlölettel kísérjük számos felebarátunk léhaságát, s képesek volnánk őket összetiporni, megsemmisíteni, mint megvetésre méltó hitvány tömeget. A realista felfogása szerint ekkor a legszivtelenebbek, legridegbbek s talán legkegyetlenebbek vagyunk. Sőt.

a hullám egyes részeiben uralkodó bűnöket és erényeket is kijelölhetjük. Például a fősvénység ismeretlen a realismus napjaiban, Shylokot nem írhatná meg Shakesperae; Balsac, Dickens nem tudnák jellemezni híres fősvényeiket, Molière is csak vígjáték tárgyává tehetné, mert ki látott fősvényt a realismus idején, mikor mindnyájan élni szeretjük világunkat s ha nekünk van, szívesen juttatunk másoknak is? Még a józan takarékoság is ritka tulajdon; szerezzük a sok pénzt és vagyont, de legtöbbben fel is éljük, legnagyobb részét elköltjük. Óriási fényt, pompát üzünk s a munka meg az élvezet mámorában akarjuk elfelejteni erkölcsi nyomorúságunkat. Az idealismus idején nagyon sok a takarékos ember, sőt mivel nehéz kijelölni a józan takarékoság határait, elmondhatni, hogy számos embertársunk a fősvénység bűnébe esik. Az idealismus megjelenésével kezdjük csúfolni, gúnyolni a fősvénységet, míg csak ki nem vész a fajtája, a mi a realismus idején történik.

Az idealismus általánosító és egyenes logikája Renan szerint sokkal gyarlóbb a realismus történeti módszerénél, a mi nagyon kiviláglik a francia politika csalódásaiból, helytelenségeiből. „Két politikai rendszer osztozik öröktől fogva a világon, az egyik az elvont, a másik az előbbi birtoklás jogán alapszik. Franciaország, a logika és a nemes eszmék hazája, mindig jobban kedvelte az elsőt“. Renan azt hiszi, hogy a francia szellem ellenkezik a germán szellemmel, mint az elvont jog a történeti joggal. A forradalom, az elvont módszer diadala a politikában kiválóan francia tény. Panaszskodik, hogy a francia forradalmat a világtörténelem általános tényének kiáltják ki; maga Hegel is belésett e hibába; pedig ez csak „gall (gaulois) tény, annak a hiúságnak következménye, melylyel a gall mindent el tud viselni a társadalmi rang egyenlőségét kivéve, majd meg azé a feltétlen logikáé, mely elvont mintára törekszik megújítani a társadalmat, a nélkül, hogy számot vetne a történelemmel, a szentesített jogokkal“. A francia történelem titka a gall-római és a german szellem küzdelmében rejlik; a gall irtózik a megoszlott suverainitástól, minő a hűbériség és a császárság egyenlőségén alapuló közigazgatására törekszik. A gall-római szellem győzött, győzelme azonban nagyon pyrrhusi. A forradalom, melytől *néhány bolond* a francia történetet keltezi, oly hiba, melyért bűnhődniök kell; nagy csalódás, mely a nemzet pusztulását vonja maga után, ha

nem tudja férfiasan legyűrni. Annyit ér, a mennyit az elvont módszer, melynek nevében teljesült s azt hiszi, hogy megalapította a szabadságot, pedig romlását okozza. Mikor *tabula rasat* csinált a mult idők intézményeiből, mikor eltiporta a részleges, különálló szervezeteket, melyek a nemzet egységét magukba foglálák, egyetemeit, szerzetesrendeit, testületeit, tartományait, csak egy óriást, az államot és a törpék ezreit hagyta fenn. Az egyén erkölcsi kötelék nélkül csak magát szereti és magának szolgál. Az egyéni szabadság e romlásáért a törvény előtti egyenlőség pompás szavaival akarnak vigasztalni bennünket. Lehetünk-e büszkéek oly törvénykönyvre, mely csak semleges, elvont egyéneket ismer, személyi jogok, család, ősök nélkül; oly törvénykönyvre, mely eszményi polgár számára készült, a kit az utcán találtak s nőtelenül halt meg; oly törvénykönyvre, mely mindent ideiglenessé tesz, hol a gyermek teher az anyának, hol minden együttes és tartós mű el van tiltva; hol az erkölcsi egységek, melyek az igaziak, minden halálozás után szétbomlanak, hol önző lesz az ember, a ki úgy rendezi be dolgai, hogy a lehető legkevesebb teher nyomja vállait. A forradalom úgy oldja meg a vallásos kérdést, mint a politikait, ugyanoly közönyt árul el az erkölcsi rend dolgai iránt, s ép oly keveset törődik a jó közigazgatással, a társadalmi békével; egyetemes gyógyszer a szabadság feláldozása; az egyháztól az államig nem ismer más viszonyt, mint a költségvetést és a rendőrségi szabályokat. A mindenható álammal szemben az egyén tehetetlen és fegyvertelen, kivész minden kezdeményezése, bekövetkezik a személytelen nagy művek lehetetlensége, egy erőszak nélküli, de a végtelenig fagató zsarnokság; az egyenlőtlenségből csak egy, a legkevésbé igazolt marad meg, a vagyoné, mely a nemes gondoktól elfordítja elménket s arra kárhoztat, hogy sóváran keressük azt, a mi még megkülömbözteti az embereket: ez a nemzetben a szellem és a liberalis műveltség dolgainak lealacsonyítása, az anyagi érdekek despotismusa, megfélemlítés a népek fensőbb küldetéséről, a mi egyedüli nemességekét képezi. A vallástalan és istentelen forradalom ignorálta a társadalmi élet szent jellemét, rideg és sivár lelkű vezetők kormánya nem ismer más erényt mint a fegyelmet. Ilyen a francia demokratia. Az elvont jog mámorában tagad minden hagyományos alárendeltséget, történeti factumot, minden jelképet, tévedésbe ejtve az álegyenlőség szen-

vedélye által az állam mindenhatóságától várta a szabadságot; erénynek tekintve az irigy féltékenységet, nem hozta arányba a jogot, az érdemet s az általános szavazattal lealacsonyította a nemzeti öntudatot. Pedig az ország nem az alkotó egyedek egyszerű összeadása, hanem lélek, lelkiösmeret, személy, élő eredmény. A mai alacsony materialismus, mely a socialis testületben csak az egymás mellé helyezett elemek mesterséges gyülekezetét látja, nem veszi észre a lelket, mely a szellem és élő egységet alkotja; ez nemcsak alkonya, vége minden nemességnek, hanem a gyöngeség elve, mely képtelenné teszi a nemzetet, hogy ellenállhasson a szomszéd hatalmaknak. A francziák szerencsétlensége, hogy a gall-római hibába esvén minden german elemet kiszorítottak a közéletből. Ha újra meg tudnák hálálni az erkölcsi erőt és fegyelmet, lehetne segíteni a bajon. Kell, hogy ismét a németekhez menjen tanulni. Úgy látszik, hogy a gall szellemnek, hogy ha produkálni akarja a benne rejlő erőt, a german szellem termékenyítő erejét kell igénybe vennie. Renan szerint az emberi természet legszebb nyilvánulási a két faj kölcsönös egymásra hatásából származnak, ilyenek a mai polgárosultság elve, fensőbbségének oka és tartósságának legjobb garantiája. A germanok betörése adta meg Franciaországnak a kellő komolyságot, az erkölcsi érzék mélységét, legtöbbel járultak hozzá az egyéni jog, szabadság biztosításához.

Séailles után adjuk Renan politikai nézeteinek kivonatát, s még tovább folytathatnók; de a ki ismeri az ekölcsi világ törvényét, mindjárt észreveszi, hogy a francia gondolkodó a realismus szempontjából beszél. Magyarázata nagyon elmés, indokolása igazán szellemes, melyben sok új van; de mindezek csak arra szolgálnak, hogy a realista politikus felfogását érthetővé tegyék. Tudjuk, hogy az idealista összefoglaló, mindenütt egységre törekszik. Ez az egység a politikai téren legjobban érvényesül az idealrealismus delén, így 320 körül Krisztus előtt, így Augustus alatt, majd 400, 800, 1250, 1620, 1760, 1870 körül; utána azonban szemlátomást megjelenik a realismus decentralisatiója. Természetesen a hol erős a központi kötelék, mint Francia-, Orosz- és Magyarországbán, ott lassabban következik be a decentralisatio; a hol azonban lazább a kapocs s erősebb a széthúzó elem, mint az óriási angol birodalomban, ott csakhamar beáll a gyarmatok és más alkotó részek nagyobb önállósítása. Csak a

minap láttuk, hogy Anglia nem csupán Irlandnak akarta megadni a külön törvényhozó területet, hanem most már Walesnek és Skótszágnak is. Franciaország most egy parlamenti bizottságot küldött ki az ország decentralisációjának tanulmányozására. Minden országban, minden testületben többé-kevésbé mutatkozik ilyenkor a decentralisatio, sőt hogy teljes legyen, beáll magában a családban is, hol ismeretlen hatalomra emelkedik a nő befolyása, önállósága. Ilyenkor rajognak a nőemancipatióért, mindenféle szabadságot, állást, foglalkozást követelnek a nők számára. De mihelyt beáll az idealismus, háttérbe szorul a nő, megfékezik mai erkölcstelenségét, léhaságát. Már most is hallani számos kifogást a nők magaviselete ellen, pedig csak távolban hajnalodik.

Talán azt kívánja a tisztelt olvasó, hogy tárgyas bírálatot írjak Renan politikai nézeteiről, czáfoljam, vitassam igazságukat vagy helytelenségöket. Ez azonban nagyrészt fölösleges munka. Renannak, mint realistának, a realismus haladásával teljesen igaza van. Ilyenkor a decentralisáló politika a legűdvösebb. Ez kibékíti, megnyugtatta az alkotó elemeket, megszünteti vagy enyhíti a vidék, a faj, az osztály, a nemzetiség, a felekezet elégtelenségét. De igaza van-e Renannak és minden realista politikusnak, mikor tanaikat feltétlen és örök igazságnak tekintik? Nincs, mert az ébredező idealismus nemsokára megczáfolja őket. Természetes, hogy az egyes érvek, a felállított axiómák jó része sem igaz. A bizonyítékok, Renan szervezetének és az eszme hatásának következményei, némely részökben tévesek; de a mit bizonyítani akarnak, a mi mellett érvelnek, az a realismus napjaiban mindenesetre igaz. Honnét veszi az érvet a realista, nem hamisítja-e meg a történelmet, nem magyarázza-e balul a faj sajátságait: ezekre és hasonlókra tehetünk számtalan megjegyzést, melyek azonban legtöbbször alig egyebek haszontalan szószaporításnál, mert az olvasó mindjárt látja, hogy az uralkodó iránynak csak egy oka van: az eszme, melynek befolyása alatt járnak el az emberiség, a nemzet stb. vezérszemléi.

Mindenesetre igen fontosak a népek faji sajátságai. A meny nyire történetük, vallásuk, művészeti alkotásaik, erkölcsük, gazdaságukból megítélhetjük, legjózanabb a zsidó, utána jön a román-faj, ezt követi a szláv s csak végül érkezik a germán, mely mindnyájok között legtökéletesebb, legkevésbé központosító, összefoglaló. Azért a legmystikusabb, legköltőibb, legbensőbb, legme-

legebb. A mi a magyart illeti, közel látszik állani a francziához. Tudjuk, hogy talán mi képezzük a legvegyesebb fajt, turáni józanságunkat tetemesen mérsékli a belénk olvadt germán és szláv elem.

A most uralkodó parlamenti kormányzásnak legjobban megfelelni látszik a germán fajok realisabb jelleme. Náluk nem megy annyira a központosítás, lassan, fokozatosan közelednek az idealismus egységéhez; a realismus idején pedig még abból a kevésből is sokat decentralisálnak. 1801-ben az idealrealismus végén eltörölték Irland külön törvényhozó testületét, a mostani realismus alatt azonban vissza akarják állítani. Épen ez a realismusuk, decentralisatiójuk akadályozza meg, hogy a romlottság sem akkora náluk, mint a józanabb fajoknál. Az angol, a német,¹ a hollandi, a dán, a svéd és norvég parlament és közigazgatás aránylag tisztességesebb, mint az olasz, francia, spanyol, román és magyar. Nálunk talán legmélyebbre sülyedt; noha még nincs Panamánk, de mindenki látja, hogy a képviselők jórészt egy közkereseti társaság önző tagjainak tűnnek föl, a legtöbb kormánypárti és számos ellenzéki képviselő a koncokon osztózó férfiú, a kinek semmi érvéke sincs a közjó és a morál iránt. Ez azonban még érthető, hisz a realismus idején másutt is hiányzik; de mivel közkereseti társaságot látszanak alkotni, ez az egység akadályozza, hogy a realismus enyhítő, kiegyenlítő s békéltető decentralisatiója, szükséges szétmállása érvényre juthasson. Hazánkban erős támaszuk a zsidóság, mely mint legjózanabb nép, a legromlottabb is. Mivel jórészt hiányzik belőle a realis idők misyiticismusa és pietismusa, a mi kedvesebb, vonzóbb oldala a hullám e szakának s erőt, bátorságot s ösztönt adna a zsidóságnak a decentralisatio követelésére. Most azonban, mivel a nagyipar, a kereskedés, a bankügy, a vállalkozás majdnem kizárólag kezökben van, a hirlapirodalomból pedig kiszorítanak vagy megvásárolnak másokat, így nálunk félre van vezetve a közönség s oly központosító nézetek vannak uralkodóknak kikiáltva, melyeknek igazságát úgyszólván alig érezzük, sőt ellenkezéssel fogadjuk.

Még fontosabb oka a hazai központosítás fenmaradásának az udvarhoz, a koronához való viszonyunk. A korona minden lehető áron fenn akarja tartani a kormánypártot, mely a központot támogatja és az osztrák-magyar egyezségen mitsem óhajt

módosítani. nem kívánja megbolygatni a hadsereg és a külügy kérdését. A kormánypárt azonban, hogy fentartsa magát, egész alapjánál fogva a központosítás ösvényén halad előre, csupán a kisebb kérdésekben decentralisál; míg a nagyobbakban a nemzeti egység idealisabb eszméjéből indul ki, részben ezért követeli a polgári házasságot, az állami anyakönyvvezetést, a zsidóreceptiót, a vallásszabadságot, a felekezetenélküliséget. Az ilyenmű törvényjavaslatok keresztülhajtása azonban csak hallatlan demoralisatio árán lehetséges.

Van azonban Renan ama nézetében, hogy a gall-római fajt a betörő germán nemesítette meg, egy nagy történeti igazság. A mennyire vizsgálódásaim tanúsítják, a legjózanabb, a hullám szélsőségeire képtelen fajok jutottak el leghamarabb a civilisatio magaslatára. Így látjuk Egyiptomot, Ninivét, Babylont, majd a zsidókat, punokat, phoenicieket hatalmas műveltségre szert tenni. A valami kevéssel realisabb görögök és rómaiak jöttek utánuk. A nagy római birodalmat pedig a germán törzsek bevándorlása tette realisabbá s létrehozta a keresztyén civilisatiót, mely újra a legnagyobb egységre és központosításra törekszik, s valószínű, hogy el fogja tiporni a szláv és germán, melyekben gyöngébb a központosítás. Úgy látszik, hogy a nagy centralisatio nagy veszélyekkel jár a birodalmakra nézve. Görögország mindjárt tönkre ment, a mint Macedoni Fülöp és Nagy Sándor megteremtette a nemzeti egységet. Az óriási arab birodalom szintén összeomlott. A középkor nagy országait: Angliát, Galliát, Germaniát, Hispaniát, Italiát, Hungariát stb. látszólag a decentralisatio tartotta fenn. Azért nem hiú beszéd az, mikor nálunk a magyar haza véd-bástyáinak a vármegyéket mondják. Ebből azonban nem következik, hogy a mai centralisatióból vissza tudnánk térni a régi független vármegyékre. Bármilyen veszélyt rejt magában a központosítás, nem lehet remélnünk, hogy fajunk valaha decentralizált államot alkosson.

VI.

Renan belső küzdelmei.

Renan hitte, hogy az eszme vezeti az emberiség életét. E hite azonban nem a hegeli eszme volt, mely megelőzi a tényeket; ő nem barátja az *a priori* felfogásnak, a mit nem szabad Séailles szerint megítélnünk, a ki dilettantizmusnak tartja, hogy Renan nem ereszkedik az eszmék megvitatásába, hanem félhomályos, kétértelmű kitéréseket, szellemes elhallgatásokat használ, finom tagadásokkal mérsékli állításait, míg a kifejezés fel nem ölti a fátyolozott igazság kívánt árnyalatát, mely szerinte az erkölcsi igazságok tulajdona. „Az erkölcsi és politikai tudományokban, hol az elvek elégtelen és mindig részleges kifejezésök miatt félig igaz, félig hamis alapon állanak, következtetéseink csak azon föltét alatt jogosultak, ha minden lépten a tapasztalás és a józanész ellenőrzi őket.“ Az árnyalat, örökké az árnyalat kísérti nézeteiben. „Ki tudja, nem a következtetéstől való tartózkodásunkban rejlik-e a szellem finomsága?“ hisz „a következtelenség minden emberi dolognak eleme“. Sőt tovább megy. Realismusa annyira körültekintő s annyit lát meg egyszerre, hogy nem tud az igazsághoz fölemelkedni, mert, a mint mondja: „A finom és szenvedélytelen lélek önmagának bírálója, saját ügyének gyöngye oldalait is látja és néha kísértetbe jön, hogy ellenfeleinek nézetére csapjon át“.

A félhomály, az árnyalat e szeretete megvult fiatalabb éveiben is, de az idő haladtával mindig gyarapodott. Utóbb feltűnően kedveli az ironiát is. A helyett, hogy szabatosan körülírná, meghatározná az igazságot, mosolyog önmaga és mások nézetei fölött. Ez a mester fensőbbségének bizonyítéka. „Nincs biztosabb jele az ember nemességének, mint bizonyos finom, hallgatag mosoly, mely alapjában a legfensőbb bölcsészet.“

Mi e jelenség oka?

Nem egyéb, mint a realismus. Az idealista általánosítása mindenekelőtt világosságot keres, gyűlöl minden félhomályt, habozást, megveti az árnyalatot, a kitéréseket. Szembeáll a kérdéssel és tehetsége szerint megfelel rá, minél fogva sokszor egyoldalú

lesz. Felsőbb szempontból tekintvén a jelenségeket, csak a ki-magasló tüneményeket veszi észre s legjobb akarata mellett sem veheti számba a lét apró tényeit. A realista ellenben sok mindent lát, a mi megzavarja okoskodását, keresi az igazságot, és a tények oly halmaza áll előtte, hogy nem tud eligazodni közöttük. Lehet-e a tények roppant tömegében általánosítania? Nem. De mégis ki kell mondania valamely igazságfélét, ki is mondja sok fentartással, kitéréssel és árnyalattal, s végre finom ironiával eresztí útnek, mert maga is alig hisz benne. Ez a magyarázata annak az ironiának is, melyet a múlt század végén megindult romanticismus hangoztatott. Különben mindig előfordul a haladás hullámának második felében. Az első fél idealismusában nem szoktunk kétkedni szavaink igazságában. Pathosszal, önérzettel hirdetjük nézeteinket, mámoros odaadással és dogmatikus biztossággal harsány hangon kiáltjuk a világnak, mit hiszünk és vallunk. Ez a declamatorok, a lángeszű szónokok időszaka. De már az idealrealismus megjelenével gerjedezik lelkünkben a kétely, fölserken a skepsis s kezdünk elfordulni az igazságoktól, a szónoki virágoktól, az újítók sarktételeitől, híres axiomái- és postulatumaitól. Az idealrealismus második felében már csak egyes elkésett összefoglaló elmék képesek élvezni azokat, a nagy közönségnek nem kell semmi eszmei, különösen nem, ha feltétlen bizonyossággal hozzák elénkbe. Mint sejtelem, mint valószínűség, kissé fel tudja ébresztetni érdeklődésünket; míg ha feltétlen igazságnak mutatják be, gúnyos lenézéssel tekintünk a bemutatóra.

Az ironiával rokonérzés a humor, mely a realismus szemével való tekintése az idealisták zajos actiójának. Az eszményi ember bátor és nyílt, egyenes és hangos újításai mosolyt keltenek bennünk a realismus gyarapodásával, meglátjuk ünnevelt és lenézett embertársainkban a jó és rossz sajátságokat; a nagyság nem kerülheti ki bonczoló kritikánkat, de a társadalom páriáiban is észre tudjuk venni a jóság egyes tulajdonait. A humor tehát mindjárt jelentkezik az idealismus hajnalán, kivált a realisabb fajoknál, mint pl. a germanok- és szlávoknál. A román-faj józanabb természete miatt csak az erős realismus napjaiban találkozunk a humorral. Nálunk az ötvenes-hatvanas években voltak tele a humor csodálatával, kezdték próbálgatni íróink. A nyolczvanas években a mi körünkben is teljes mértékben grassált a humorizálás. Mikor elvesztjük meggyőződésünket, nincs hitünk az

igazságban, az emberi becsületben, felebarátjaink tisztességében, a nagy hazafiak őszinteségében, mikor a közjó, a közérdek zajongó munkásai nem tudják elrejteni lólábaikat: akkor csak a humor szemüvegén keresztül jó a világot szemlélni, persze az enyelgő humorén, mert a maró, keserédes humorban hiányzó ez a vigasztaló elem.

Az ironiának közvetlen oka magunk és mások ezer csalódása a realismus napjaiban. Szegény Renan is sokat csalódott! Még 1870 körül is azt tartja, hogy az ember küldetése a tudomány útján szeretni az Isten országát, a kötelesség teljesítése, az igaz keresése, a szép szemléletével, mondjuk mindazzal, már a földön megvalósítani, a mi ömaga urává teszi az egyént s függetlenné a szolgálai érdekektől. E szép szavak sokszor előfordulnak irataiban, többé-kevésbé változtatva; de amolyan mélabú, szelidebb pessimismus kíséretében. Mikor az eszme embere érzi, hogy mindjobban eltérnek tőle a társadalom vezetői; mikor látja, hogy embertársai másképen kezdenek gondolkodni: megvetőleg kezd szólni a tömegről. Ugyanezt észlelhetni minden pályán s legjobban a költők és művészek sorában, kiket sokszor elpusztít az eszme változása. „A kit fölkent az Isten, mindig különálló lény, bármihez fogjon, nincs helye az emberek között; ráismerhetni egy jelről: nincsenek pajtásai kortársai között, számára nincs mosolyuk a fiatal leányoknak“. Természetes, hogy a kit ifjúságában a tudás vágya a könyvek és a gondolatok rabjává tesz, nem szokta idejét pajtásokra és szerelmes leánykákra pazarolni; az idealismus idején azonban ezek is tesznek szert odaadó, benső barátokra, kik egész lelkükkel csüggnék egymáson. A realismus napjaiban, mikor senkinek sincs igaz barátja, mikor csak kedélyes pajtásaink vannak, nem sokat törődünk a gondolat magán álló emberével, kedélytelen töprengése, bomladozó szelleme untat bennünket. Renan is megérezte az eszme változását s olykor egy kis pessimismus fogta el. Ilyenkor szeretett a komolyabb németekre tekinteni, őket magasztalni a francziák rovására. A hol csak alkalma nyílt, ostromozza a franczia léhaságot. A *Farce de Patelin*-ről szólva, megrója „a gall szellemet, ezt a lapos, positiv, emelkedettség nélküli szellemet, mely nagyon szemes a világ dolgaiban, a maga módján moralizál, de úgy, hogy a moral alatt a sikert érti“. Akárhányszor gyűlölettel szól a francziák felszínes nevetéséről, örök mosolyáról, melynek okát talán a

nemzet józanabb szervezetében kell keresnünk. A francia egyes logikája, eszményibb gondolkodása nevetéssel, szórakozással fogadja az eszme változását. Más nemzet is sokat nevet a realismus léha napjaiban; a francia azonban legerősebben átadja magát neki. Örökös élvezetre és szórakozásra, vagy tartós munkára van szüksége. A realisabb nemzetek között, minők a germanok, jóval több ilyenkor a mystikus, a mi komolyabbá teszi őket. Míg a german rokonszenves mystikus és így igazán meleg és benső, a francziák között aránylag kevés az ily jellemvonás, csak udvarias, nyájas, mosolygó és léha. A magyar szintén közel jár hozzá, egy kevésbé szilajabb, de másrészt nagyon léha. Az idők léhaságán botránkozó lelke Renant bretagnei eredetére, a régi celtákra figyelmezteti. A szomorú, bánatos breton szellem iránti tisztelet ébred föl bensejében, e népet látja megifjodni emlékezetében, a mint magányában ignorálva remeteéletet él. „Egyszerre büszke és félénk, hatalmas az érzelemben, gyöngye a cselekvésben, látszólag megfontoló, de vallásos ösztönében imádni való gyöngédséget árul el; idealista faj, nem mint Németország a reflexio mélységével és merészségével, hanem gyermeki képzeletének megigéző őszinteségével, melynek játék minden valóság. Költői tehetsége, álmaiban csodálatos leleménye elbájolta a világot s a középkorban költői motivumokkal látta el az egész keresztyénséget. Neki köszönhetjük Arthurt, Percevalt, a phantasia e halhatatlanait. Költői életének lényeges eleme a kaland, vagyis az ismeretlennek hajhászása, örökös futás a vágyak elröppenő tárgya után. Nem ismeri a vidámságot, létünk bajainak könnyű felejtését. Víg énekei is elégiákban végződnek. Művészete egészen benső, az érzelem képzelete rejlik benne.

Mind Renan. mind Séailles és utánok, velők nagyon sokan tévednek, mikor például a celta-fajt idealistábbnak tekintik. Nemcsak Renan jellemzése, hanem más olvasmányaim benyomása és az ír nép története is azt mutatja nekem, hogy a celta meleg, benső természetű; meséihez, mondáihoz híven ragaszkodó, mélyen mystikus, erősen vallásos faj, szívesen látja a szertartásokat, csűng a külsőségen. Lehet, hogy tévedtem, mikor romlásának, pusztulásának okát éppen realismusában kerestem. Csekély az összefoglaló tehetsége s nem képes versenyezni a józanabb fajokkal, minő a francia, a normann és szász. Ez lehet oka, hogy bár azelőtt egész Európát előzönlötték, ma csak a kis Bretagne-

ban, a walesi és az ír földön laknak. Úgy sejtettem, hogy az emberiség haladásában talán a nagyon idealista és nagyon realista fajok pusztulnak el leghamarabb. Az erősen eszményieket, mint a punokat, phoenicieket, arabokat, zsidókat a középfajok üldözése vagy kiirtotta, vagy hazátlanokká tette. A celtákat és más realis népeket pedig elnyomta és magába olvasztotta. Az eszményi fajokat éppen összefoglaló tehetségöknél fogva gyűlölik a középfajok, mert eszökkel, erélyökkel elnyomják, kijátszák őket s élet-halálharczot viselnek ellenök. A realis fajokat pedig a hol lehet, beleolvasztják, másutt inségbe süllyeszti, koldusbotra juttatják, kiszipolyozzák. Most helytelennek találom e magyarázatot. Azért nem is merem vitatni e felfogás igazságát, bővebb, alaposabb vizsgálódásra volna szükségem; de tetszett e nézet, mert nem áll szemben az erkölcsi világ törvényével, és érthetővé lesz az eszményinek és a realnak végleges összeolvadása.

VII.

Renan csalódásai.

A ki hosszabb életet él, az eszme változása miatt nem menekülhet a csalódások árnyától. Ez bizonyosan utól éri őt. Renan korán realista volt már a negyvenes években. A folyton erősödő realismus csak kedvezett neki. Gondolatai, érzelmei nagyon megfelelték az ötvenes, hatvanas és hetvenes évek érzésének, gondolkodásának. A 48-iki forradalom után közvetlenül még kevesen érezték Renan realis tanainak igazságát, de minden nap új meg új hívek állottak melléje, a kik kételkedtek az idealisták feltétlen igazságában, egyenes logikájában, merev és világos okoskodásában. 1870. körül majdnem általános lőn e kételkedés az eszmék világában. A kik az ötvenes években némi meglepetéssel hallgatták a mester szavait, most csodálattal fordultak feléje.

De remcsak a tartalom volt tetszős, hanem Renan irálya is. Az idealrealismus második fele tulajdonkép a legszebb irány kora. Az idealista rendesen még nagyon ünnepélyesen, ódai hangon, szónoki nyelven szeret írni. Fenséges ccsettél, de kevés színnel dolgozik. Hasonlatait, szóképeit, metaphoráit könnyen összeszámlálhatni. Az idealismus már szereti a színesebb előadást,

de igazán csak a második felében lesz általánosabb a valóban színes irány. Ekkor minden téren érvényre jutnak a meleg színek. Fényesek, pompásak ünnepélyeink, szívesen látjuk a szemképráztatóan szép jelenségeket. Az irány sem marad hátra, ez is szereti a gyönyörű, a színes előadást. Prózánk szépen csengő, rhythmusos sorokban halad előre, versünk pedig páratlan tökélyre tesz szert. Való, hogy talán valamivel nagyobb a színezés, tökéletesebb a verselés a realismus napjaiban; de másrészt eltűnt belőlük az a csekély idealis elem, mely emelte, megnemesítette a tartalmat és formát: azért elveszti erejét, nemességét, lejjebb száll igazi becse. Renan az idealreal nagy mesterei közé tartozik. Az ő fénykorának egy része összeesik Flaubert nagyságának időszakával.

De minden fény és siker daczára csalódnia kelle. Első csalódását a nagy német-francia háború okozta. Renan ugyanis kiváló tisztelettel emlegette mindig a németeket. Herder, Goethe és Kant hazáját állította fel példányképül a francziáknak. A german realismus jobban megfelelt érzésének, gondolkodásának, mint a francziák összefoglaló gondolkodása. A francia tanárok szónoki előadását kárhóztatva a német egyetemek aprózó, elemző és kedélyes tanítgatására figyelmeztette hazája fiait. A német tudomány, a német mystikus és vallásos lélek, a német szorgalom és kitartás lebegett realis lelke előtt. És íme ez a nemzet támadja meg hazáját! Gyönyörű két levelet ír tehát Straussnak, a Jézus életrajzírójának. E levelekben érdekes gondolatok fordulnak elő. Ilyen mindjárt, hogy az eddig széttagolt Németország hogyan emelkedett a nemzeti egység színvonalára? Mint annyian, ő is elmondja, hogy „Dante, Petrarca, a renaissance nagy művészei voltak Italia egységének megalapítói. Goethe, Schiller, Kant, Herder teremtették meg a német hazát“. Mi tudjuk, hogy az idealrealismus a nemzeti egység kora, erre törekszik ekkor a haza minden fia s ha letudják győzni az akadályokat, létre is hozzák az egyetemesen óhajtott egységet. Dante és Schiller csak azt fejezték ki, a mi után minden jóra való polgár epedett. Egy másik helyen azt állítja, hogy „a nemzet rendesen idegen nyomás alatt jut teljes öntudatára“. Ebben van egy kis igaz, de vigyázattal kell fogadnunk, mert a realismus idején való támadások csak annyira képesek, hogy közös védelemre indítanak bennünket; de nem mozdítják elő a nemzeti egységet, csak a veszély pillanatában tudnak ben-

nünket egyesíteni, s nem teremtik meg az erős központi hatalmat, például Antiochus támadásai (167-ben Kr. e.) a zsidó népet, a magyaroké a X. században a németeket, az angoloké a XV. században a francziákat, ugyanakkor a francziák az olaszokat, a törököké a magyarokat, az araboké a spanyolokat, stb. összehozzák ugyan a harc idején; de a mint vége van a háborúnak, vége van az egységnek is. A XVII. század alkonyán és a XVIII. elején kiverik ugyan hazánkból a törököt, II. Rákóczi Ferencz összehozza a magyarokat, angolok, németek, osztrákok megverik XIV. Lajost, az oroszok megfékezik XII. Károlyt; 1688-ban az angolok saját királyuk ellen láznak, de a mint bevégeződött a forradalom, megjelentek a realismus politikai, erkölcsi, aesthetikai és szellemi jelenségei. 1812 után a németek egyesültek Napoleon ellen, nem hiányoztak a nagy nemzeti szólamok sem, sőt Körner eszményi irányú drámát is írt, mint a milyen az ő *Zrinyje*, de a mihelyt elenyészett a háború, vele elenyészett az egység szelleme is.

Lehetséges ugyan a realismus idején, hogy valamely összefoglalóbb gondolkodású fejedelem borzasztó eszközökkel egyesít és központosít a politikai téren, mint XI. Lajos a XV. században. Ez azonban annyira ellenkezik a társadalom gondolkozásával, hogy rémséges utakat, módokat kell alkalmaznia s élete fölött folyton ott lebeg az orgyilkos töre. Nem csoda; mert ha egész lényünk realis, ha a vallás, nyelv, irodalom, erkölcs, művészet, igazságszolgáltatás, közigazgatás, ipar és kereskedelem stb. terén decentralizálunk, szétmállunk, nem élhetünk a nagy nemzeti egységnek, központosításnak sem. Azért nem ismételhetjük Renannal, hogy Franciaország tette Németországot nemzetté, mert az idealrealismus delén csak alkalmul szolgáltak a francziák a német egységnek, de nem voltak szülő okai.

Renan különben szívesen látja a német egységet, azt hiszi, hogy a francziák- és angolokkal egyesülten hatalmas védfalul szolgálhatnak majd az orosz, a nagy szláv támadás ellen. Csak-hogy látnia kelle, hogy a francziák legbensőbb barátjai lőnek az oroszoknak. Azt gondolom, hogy a most hajnalodó idealismus után a rákövetkező idealrealismus napjai roppant bonyodalmakat idézhetnek elő az orosz földön. Mintegy 30—40 év mulva rémes forradalom rengetheti meg az északi colossust: de az idealrealismus második felében, ha erős fejedelem kezében központosul az állam-

hatalom, ha esetleg egy orosz Napoleon támad, könnyen teljesedhetik az I. Napoleon jóslata, hogy kozák iga alá jut egész Európa.

Renan második levelét a háború végeztével írta Straussnak, mikor Elzász-Lothringiát elszakították Franciaországtól. Hogy Németország magatartását ostorozhassa, le kellett mondania alapelveiről, német elméleteiről, a történeti módszerről, a hagyományos, dynastikus jogról s a francia eszmékhez, a forradalom elvont principiumaihoz kellett folyamodnia, melyeket oly szívesen tett a gúny tárgyává — mondja Séailles. Miért elszakítani Elszászt, ha lakosai nem akarnak Németországhoz csatlakozni? Az, hogy németek, nem elég ok. Melyik nemzet áll ma egy fajból? Svájc három nyelv, három vagy négy faj, két vallás. A fajok politikája csak irtóháborúkra, zoologikus harcokra vezethet. Hová jutnánk, ha túlságig vinnők a történeti módszert? Elzász, mielőtt német lett volna, celta volt; a celták előtt finn, lapp; a lappok előtt a barlanglakók hazája volt. Ezzel a történelmi bölcsészettel semmi sem volna törvényes a világon, csak az orangutangok joga, melyeket a polgárosultak szorítottak ki tanyájokból. Ne legyünk annyira feltétlenek; az elhunytak joga mellett engedjünk egy keveset az élők jogának is. Nem a nyelv, nem a faj, nem a philologia, nem az ethnographia dönti el a népek sorsát, hanem a maguk szabadakarata. „A nemzet egy lélek, egy lelki principium. Igazabban kettő teszi ezt az egyet, alkotja ezt az egyet, alkotja ezt a lelket, lelki principiumot. Az egyik a multban, a másik a jelenben gyökerezik. Az egyik az emlékek gazdag hagyományának közös birtoka; a másik a mostani közérzés, az együttélés vágya, az akarat megtartani az örökséget, melyet osztatlanul kaptak.“

De ha e leveleiben enged is Renan egy kissé a forradalmi elveknek, csakhamar teljesen visszaesik az ő realis politikájába s egész lelkéből gyűlöli a feltétlen logika forradalmi politikáját. Szerinte Franciaország rémséges hibát követett el, mikor elszakadt a dynastiától, mely egységet adott neki, s a forradalomnak engedte oda magát. Innét származik kormányainak állhatatlansága, a politikai materialismus, a rossz közigazgatás, a katonai szellem hanyatlása, a fegyelmetlenség, a komolyság hiánya, a nemzet tehetetlensége, szóval minden gyarlóság, melyeket feltárt a hirtelen háború. E bajok forrása a demokracia. „Egy demokrata

országot nem lehet kormányozni; rossz a közigazgatása, nem lehet neki parancsolni“ — mondja Renan. Szakítson Franciaország a demokráciával, állítsa vissza a monarchiát, a nemzeti dynastiát, a nemességet, tegyük kötelezővé a katonai szolgálatot, emeljük a közoktatást, tanuljunk meg engedelmeskedni, értsük meg a főpapságot, legyünk komolyabbak, fogadjuk el győzőink erőnyeit, térjünk vissza a régi államrendszerhez. Renan jól tudja, hogy mindez nem egykönnyen valósítható, azért némi módosítással ajánl egyet-mást, melyek a demokrácia mérgét és az általános szavazat veszélyét enyhíthetnék. Az elemi oktatásban az egyház és iskola szövetségét keresi, a középoktatást jónak találja, csak a szónoki frázisokról kell leszoktatni az ifjúságot, mert így journalistákat és ügyvédeket képeznek belőlük. A felsőbb oktatásban sürgetős az újítás. A vidéki karok helyett öt vagy hat egyetemet kellene állítani, a komolyság, becsületesség, hazafűség intézeteit, melyek ne legyenek a retorika színházai, hanem a tudomány műhelyei.

Renan nézeteit elsorolva, föl kell említenem, hogy a román-fajok Európában a zsidók után a legjózanabb gondolkodású nemzetek. Van ugyan közöttük is kisebb-nagyobb eltérés, de alapjában mind józanabbak, mint a szláv- és german-fajok. Ebből következik, hogy politikájuk is legidealistább, egységre, összefoglalásra, központosításra törekszik s a realismus tünetei náluk legkésőbb jelentkeznek. Az angoloknál, a brit birodalomban már a hetvenes évek alatt számosan követeltek oly reformokat, melyek a realismus szétmállásának szolgáltak; a francziáknál Renanon kívül nagyon kevesen szólaltak fel decentralizáló irányban. Renan szavait sem vették komolyan. Csak a nyolczvanas évek végén találkozunk a decentralizáló politika egyes hiveivel. Igaz ugyan, hogy az egyes osztályok, vidékek, felekezetek érdekeit már 1880 után is méltányosan meghallgatták, a kormány vezéreszméje egészben mégis központosító vala.

A francziák ez összefoglaló tehetségöknek köszönhetik, hogy sok száz év óta a civilisatio élén állanak, ki tudván aknázni országuk kedvező fekvését, mindig elől haladtak. Másrészt éppen ez az ideális érzés, gondolkodás okozta, hogy az idealismus és idealrealismus alatt országuk legtöbbször nagy bajoknak, rázkódásoknak volt kitéve. Mint minden népet, a francziát is legkönnyebben kormányozhatni a realismus napjaiban. Mint erősen

idealista, a francia, nem igen lesz mystikus, nem kapja meg lelkét a realis időknek ez a kedves, gyöngéd, kenetes és meleg sajátsága, hanem többnyire léha és zsebelő, érzéki és élvező materialista lesz, a kivel könnyen meg lehet élni, csak ne álljuk útját féktelen individualismusának. Azért a realismus idején legromlottabb a román-fajok országgyűlése, a képviselők lelkiismeretlenül kizsákmányolják politikai állásuk minden előnyét; a mi a germán országgyűléseken épen azért lehetetlen, mert a decentralizálásnál fogva osztályuk, vidékük és felekezetük hiányait kell szemük előtt tartaniok. A francia, az olasz, a román képviselőház tagjai legtöbbször a haza, a nemzet, a közjó, a közérdek czíme alatt saját zseböket sietnek megtölteni, hogy élhessék világukat s betömjék korteseik száját. Habár elég nagy romlottság uralkodik az angol, a hollandi, a dán, a svéd, a norvég és a német képviselőházakban, mégis jóval erősebb az önzetlenség, kevésbé általános a kapzsiság, több a látszatos becsületesség, mert az osztály, a vidék, a felekezet egy kissé ellenőrzi őket. Igaz, hogy ez sem tart valami szigorú fegyelmet; de annyira-mennyire mégis felvigyáz. A hol azonban, mint nálunk is, erős a központosítás, ott folyton a nagy szavak járnak s fedezetük alatt orgiákat ülhet a becselenség. Az idealisabb népeknek egy-egy befolyásos, ügyes, furfangos és vakmerő képviselő rémítően kizsákmányolja állását, megjelenik minden közművelődési, jótékony és úgynevezett hazafias egyletekben, temetéseken, jubilaumokon, banketteken, hogy azután könnyen bejuthasson a bankokba, a gyárak s mindenféle részvénytársaságok igazgató-tanácsába. Mentől nagyobb a decentralisatio, ez annál nehezebb.

A miket Renan a demokratia szemére vet, oly vádak, melyeken senki sem enyhíthet; emberi erő nem változtathat. Vagy a francia jellem politikai következményei, melyek e nép idealisabb érzéséből, gondolkodásából erednek s módosítólag hatnak erkölcsi, aesthetikai és szellemi közéletére, vagy pedig az uralkodó eszmével járnak nemcsak Galliában, hanem Germania és Britanniában is. Arról ábrándozni, hogy jobb volt az egykori rendi alkotmány, igazán hiú dolog; ember nem változtathatja meg a dolgok menetét; bár úgy látjuk, hogy magunk csináljuk, intézzük, akarjuk az eseményeket, mi csak eszközei, tényezői vagyunk az eszme-erő munkásságának. Renan politikai tanai szintén csak az eszme nyomása alatt születtek, s ha tetszetőseknek találták egyesek,

egyedüli oka a realizmus volt, mely Taine és mások politikai nézeteit is átalakította. Mikor 1889-ben a nagy francia forradalom százados emlékünnepét ülték, szánalomra méltó beszédekert hallottunk, épen úgy mint 1817-ben, mikor a reformatio háromszázados ünnepe volt. 1889-ben ugyanis a legnagyobb realizmus, demoralisatio és decentralisatio, a legáltalánosabb simaság, lágy-ság, részvét és irgalom napjaiban ki tudta volna őszintén magasztalni a forradalmat összes iszonyataival? Vagy 1817-ben, mikor Lamennais és mások épen úgy felszólaltak a tekintélyi vallás érdekében, mint most Brunetiére, Balfour és mások nagyon sokan, mikép dicsőíthették volna a protestantismust, mely kiirtotta az érzéki elem nagy részét a vallásból, hirdette a szabadvizsgáldást, lerontotta a különálló papi osztály gondolatát? Hisz a mi Kölcseynk is azt kérdezte, hogy érdemes volt-e annyi millió ember vérért ontani, jólétét tönkretenni, mikor hisznek itt is, hisznek ott is? Renan jóslatai sem teljesedtek. Mikor például a csallhatatlanság dogmájának kimondása (1870) után azt hirdette, hogy szakadás áll be a katolikus egyházban: nagyon tévedett, elzül-löttek vagy elnémultak a liberális katolikusok, mert alaptanuk, a vallásosság mindenütt elhanyaglott, az uralkodó eszme kiirtotta sziveinkből, csak ajkainkon élt. Mikor azt jósolta, hogy a francia köztársaság csupán a schweizi decentralisatio mintájára élhet meg: szintén tévedett, mert az államférfiak nagyjában tudnak simulni a realizmus követeléseihöz, s noha nem tiszta kézzel és szívvel, de ügyesen haladtak a politikai élet ösvényein. Még inkább tévedett, mikor az egység létrejöttével azt jósolta, hogy Németországban felolvad, elenyészik Poroszország, mert a realizmus napjaiban szépen és elég önállóan fejlődött a birodalom minden alkotó része; de legjobban Poroszország és fővárosa, Berlin. A németektől várta a socialismus megfékezését, elnyomatását; pedig Séailles szerint Németország adta a francziáknak az illusio, az eszmény nélküli socialismust. Egy kis igaz van Séailles e nézetében, mert a realizmus idején bizonyosan legmesszebb kellett menni a korróltn individualismusnak a realisabb jellemű népeknél s ennyiben igaz lehet, hogy előljárt a germán socialismus; nagy volt azonban Renan tévedése, hogy épen a germán-fajoktól remélte a socialismus elfojtását, hol a nép természeténél fogva erősen ki kellett fejlődnie.

De bár sokat tévedett Renan, tévedései is mutatják, hogy

erős gondolkodó volt, a ki az ő realista érzéséből, felfogásából merítette gondolatait, melyek nem állították meg az idő kerekét; de megdöbbenettek számos gondolkodót, mert az idők árjából szűrte le nézeteit.

VIII.

Renan bölcsészeteének végső alakulása.

Az idők árjának egy-egy hulláma oly gyors egymásutánban következett, hogy minden gondolkodónak érezni kellett a változást. Renan is érezte, átélte. Mondja is, hogy „mostanában egymásután áthaladunk minden rendszeren vagy, a mi még helyesebb, egyszerre felfogjuk mindnyáját“. Még 1871-ben megírta *Dialogues philosophiques* című munkáját, mely 1876-ban jelent meg és három részre oszlik: *Certitudes, probabilités, rêves*. Az első a bizonyos dolgokról szól: két ilyen van: az egyik, hogy nincs természetfölötti akarat, vagyis nincsenek csodák, nincs különös gondviselés; a másik, hogy a világnak célja van és mystikus munkán dolgozik, benmaradó finalitásnak enged. Renan hosszasan bizonyítgatja az elsőt, bizonyításait helyeseknek fogják tartani még a realismus materialistái is, de ellene szól a legtöbb mystikus, kiknek száma ilyenkor igazán legió a realisabb fajoknál. Hisz a mystikus minden lépten találkozik létünk csodáival, melyeket nem tud kimagyarázni s szereti őket az isteni beavatkozásnak tulajdonítani. A gondviselést sem könnyű tagadni a mystikus előtt, mert száz meg száz esetet tud felmutatni, melyek különös isteni gondviselés tüneteinek látszanak. Némileg kimagyarázhatók e tünetmények az uralkodó eszméből, mert a kinek szervezete összhangban áll az eszmével, kivált ha különös szolgálatába szegődött, jól folynak dolgai, boldognak érzi magát; míg ha szervezete nem simul az eszméhez, testileg-lelkileg gyötörődik, végre meghasonlik önmagával és másokkal s többnyire korán elpusztul. A kinek szervezete ellenkezik az eszmével, meghasonlásában sok bajt okoz másoknak, a kik sokszor meglátják rajta az igaz Isten kezének súlyát; a kik pedig könnyen simulnak az eszméhez, aránylag boldogok lesznek és nem hiába könyörögnek a gondviseléshez. Renan azt véli, hogy az Isten rászed bennünket, önfeláldozásra és az erényre csábít, a kate-

gorikus imperativussal ránk parancsolja az önmegtagadást, pedig csak machiavellistikus játékot ű zvelünk. Séailles szerint Schopenhauer is látta a természet machiavellismusát és felforrt a vére. Renan azonban kívánja, hogy az Isten bűntársai legyünk, esküdünk össze a természettel, mert jó a célja; akarjuk, a mit ő akar. Séailles azt hiszi, hogy mind Renan, mind Schopenhauer idealista; pedig csak ez utóbbi volt igazi összefoglaló tehetség, a ki mindent egységre akart visszavinni és fensőbb szempontból ítélni; de mivel a realismus alatt csak hitványságot és meghasonlást látott, pessimista lón, mint minden idealista a realismus idején. Renan tulajdonkép sohasem volt idealista, hogy lehetett volna ilyen az árnyalatok, a finom megkülömböztetések és gyöngéd szempontok embere? Renanban, mint az idealrealismus fiában nem hiányzott egy kis eszményi elem, mely a realismus nyomása alatt sentimentalis volt; de főjellemvonása a realismus vala. Egy igazi idealista sohasem mondhatja, hogy az Isten bűntársai legyünk machiavellistikus munkájában. Az idealistának akarva, nemakarva, föl kell háborodnia az emberiség sorsán a realismus alatt s lehetetlen, hogy mosolyogva bohóskodjék, mint Renan tevő. Azért mondhatta, hogy Schopenhauer lázadása az igazi erkölcselenség: *le crime par excellence!* A ki mint Renan, elég jól érezte magát a realismus napjaiban, a kinek jól esett a tömeg ünneplése, a léha fráterek dicsőítése, a bankettek és a jubilaumok föllentései, hazudozásai: az nem lehet idealista. Renan maradt realista, mint ilyen, sohasem hagyta el a mysticismust, de elveszté csekély idealismusát, az igazságban való hitét; a nyolczvanas évek végén mindjobban hiszi, hogy keveset tudunk arról, a mit leginkább szeretnénk tudni, várjunk, talán semmi sincs az élet végén vagy ki tudja, nem lesz-e szomorú az igazság. Ne gyötörjük magunkat annyira, hogy megismerjük. Sőt Renant a legfinomabb realisták egyikének tekintem. A világirodalomnak kevés olyan finom alakja van, minő Renan volt. Lelke páratlanul megérezte az idők változtatát és szervezetére való hatását. E rendkívüli finomságnak és a simulás adományának köszönhetni, hogy a sírig ünnevelt embere maradt az időknek.

Séailles e fokozatos népszerűséget egészen külső oknak, a clerus gyűlöletének hajlandó tulajdonítani. Ebben van is egy kis igaz. Hisz a pártküzdelmekben szívesen látnak egy-egy jeles harczost. Renan gyönyörű beszédekkel, finoman kifejtett tanulmá-

nyokkal hálálta meg tisztelőinek bizalmát és ünneplését. A clerus és a jámbor hívók gyűlölsége azonban nem magyarázza meg népszerűségét. Renan maga a tömeg ragaszkodásának szeretné tulajdonítani léhább működését. „A közönség nagy oka a romlottságnak. Csábít a rosszra. Oly hibákba csalogatja az író, melyeket azután szigorúan ítél meg . . . Főleg hibáinkkal aratunk sikert. Mikor nagyon meg vagyok elégedve magammal, tíz ember helyeslésével találkozom. Mikor csapongva veszélyes ösvényekre térek, hol írói lelkiismeretem habozik, hol reszket a kezem, ezerek kívánják, hogy folytassam“. Mindig csábító a tömeg ujjongása, helyeslő tapsa; de sohasem annyira, mint a realismus idején, mikor eszmei meggyőződésünk úgyis cseréplábon áll. Sohasem könnyebb a tömegnek hízelegni, mint ekkor, mert kisebb-nagyobb változással, némi eltéréssel az is realisan érez és gondolkodik. Renannak tehát nem került nagy lelki küzdelmébe oly dolgokat mondani, oly tanokat hirdetni, melyekre szívesen tapsolt a tömeg. „A hiúság — mondja Séailles — könnyen megrészeget s én szívesen meutetem a művészt, a ki nem tud ellentállani a siker hatalmas és piaci csábításának.“ Nem is szükséges. A siker legbiztosabb jele annak, hogy jó úton járunk. Ez a legpártatlanabb kritika, mely mindnyájunkra illik. De így fölösleges minden bírálat, mondhatná valaki. Épen nem. Csak oly szükséges a kritika az íróra, művészre, mint az oktatás és nevelés a gyermeknek, az igazságszolgáltatás a polgárnak. Mert vagy helyeseljük a bírálatot vagy nem. Ha tetszésünkkel találkozik, bizonyosan a kor érzését, gondolkodását fejezi ki s így segíti a művészt, az író munkájában; vagy pedig ellenkezik meggyőződésünkkel s akkor senki sem hallgat rá, olvasásra sem méltatjuk. Századunk huszasharminczas éveiben Villemain kritikái tetszetek. a negyvenes-ötvenes években Jules Janint, Saint-Marc-Girardint, Planche-t, Pont-Martint, de kivált Saint-Beuve-öt szeretnék olvasni; a hatvanas, hetvenes, nyolczvanas években Sarcey, Taine, Brunetière, Lemaitre, Tissot, Faguet és mások kötik le a francia közönség figyelmét. A német kritikusok között az ötvenes, hatvanas és hetvenes években Schmidt Julian és Gottschall Rudolf tűnnek ki. Az első nagyobb tekintély és elismerés követi, mert jobban meg tudott felelni a gyarapodó realismusnak, ezért mélyebb elmének, alaposabb kritikusnak tartották. Schmidt Julian a fiatal Zolában is rögtön felismerte a kiváló naturalistát, Gottschall pedig az

összeomló Victor Hugo, Hegel stb. nagyságát is tudja magasztalni. Szervezete, úgy látszik, eszményibb, mint versenytársáé. Szóval minden siker attól függ: mennyire egyezik meg szervezetünk az uralkodó eszmével.

Séailles kiemeli, hogy az ötvenes években mily magasztalással említi Renan a híres Lamennais nemes büszkeségét, a sirig megőrzött komoly önérzetét, egyúttal sajnálatát fejezi ki, hogy Renan épen nem érdemli meg ezt a dicsőséget s nincs egy tévedése, vagy hibája életének második felében, melyet ékesszólóan nem kárhoztatna az elsőben, és ez ellenmondásokat, a helyett, hogy lehangolták volna, módszere és jelleme logikai következményeinek tartá. Mindez csak azt mutatja, hogy Renan a legsimulóbb szervezetek egyike volt. Ennek köszönheti boldog napjait. Komoly és férfias tudott lenni akkor, midőn nagyra becsültük a szócikus moralt, a nemes büszkeséget, volt érzékünk a kötelesség iránt, tudtunk akarni, tiszteltük a tudományos meggyőződést, átértztük az emberiség és a nemzet magasztos feladatát. Később pedig, mikor beköszöntöttek a realismus léha napjai, mikor a jólét, a vagyon, a szépség, a kéj, a simaság, a gyöngédség, a nyájasság, a részvét, az irgalmasság töltötte be egész valónkat, mikor szabadelvűek voltunk, hogy annál szabadodosabban élhessünk, élvezhessünk, sikkasztthassunk, lophasunk, kizsákmányolhassuk a közjót, a közérdeket: Renan tudott szabadelvű, sokszor léha érzéki és meggyőződés nélkül lenni. Ha majd egykor föl lesz fedezve az eszme és testi szervezetünk összefüggése, ha erre lesz alapítva az orvostudomány, meg fogják mondhatni az okát is, miért kellett Renannak 1892-ben meghalnia. Most csak sejtjük, hogy finom realis szervezete nem bírta ki az idealismus halvány megjelenését. A különben is vén, összeaszott realista nem tudott az idealismus magas erkölcsi szíuvonalára emelkedni, a ködös, féihomályos, finoman részletező elme nem bírt annyira általánosító magaslatra felszállani, minőn az idealisták állanak, inkább összetört, elpusztult, meghalt. Hogy is vallhatta volna az idealismus általános eszméit az, a ki egész irodalmi pályáán kárhoztatta, elítélte azokat?

Az uralkodó eszme változását nem csupán bölcsészeti műveiben árulja el vagy jelezi, hanem élte vége felé költői műveket is alkotott, úgynevezett könyvdrámákat, melyek hősei jelképes alakjai az uralkodó áramlatnak.

Caliban volt az első, melyet legjobbnak tart Séailles. Természetesen mindegyik nagyon jó arra, hogy Renan lelkiállapotjának tolmácsa legyen. Caliban az irigy, féltékeny, baromi demokratia, ellensége az arisztokráciának, melynek erkölcsi, értelmi, nemzeti életét és a humanus bánásmódot is köszönheti. Prospero, Milano hercege, oly fensőbb lény, a ki a tudománynak és magasabb légkörben élve nem törődik a lábainál heverő vad üres fenyegetésével s hű szolgájának a légies Arielnek finom művészetében gyönyörködik. A milanói nemesség ünnepélyén, melyen Imperia maitresse, a finom társaság ez élő világa ragyogott, Caliban fellázítja a csöcseléket s urává lesz a helyzetnek. S mióta ura ágyában fekszik, megjavul, humanus lesz, érzi a tudomány becsét, csodálja Imperia szépségét, a ki nem tagadja meg neki mosolyát. Az inquisitio Prospero kiadatását követeli, de Caliban nem egyezik belé, mert ő maga anticlericalis. Prospero is felkiált: „Igaz. A száműzetésben mindenütt megtalálom a szerzetest. Hitemre! Éljen Caliban“. A demokratia szabadságot ad a tudománynak; de meghal Ariel, a vallásos csalódás, a lélek e harmonikus rezgése, a ki saját tiszta zenéjével bájoita el magát, vele eltűnt számos nemes ábránd, melyekkel nem találkozunk többé.

E könyvdrama gyönyörű képe az emberiség egy-egy hullámának, mikor az eszményibb napokból a realisabb időkbe megyünk át. Az idealismus előhaladtával még erős a nemes, magasztos, vallásos érzés, mint példának okáért 1100, 1560, 1730, 1840 körül. Még nem erős a dogmatismus, gyöngé az orthodoxia, mely 1200, 1600, 1750, 1860 körül jut a legmagasabbra. A társadalom azután mindinkább az érzékire, az anyagira veti magát, s mivel szegény iparosok, élelmes kereskedők, vakmerő pénzemberek, rövid idő alatt roppant vagyonra tehetnek szert, az arisztokratia finom választékos szórakozásait, gyönyöreit megteremti magának a népből kiemelkedő gazdag polgár, milliói kedvéért a legnagyobb művészek, a legbájosabb Imperiák és Aspasiák állanak szolgálatába. Gyönyörű palotákat, nyaralókat építenek, költséges múzeumokat, gyűjteményeket szereznek be, szóval a mi idáig csak az előkelő világ sajátja volt, most a Calibánoké is lesz. Míg a reform idealista magas eszmei felfogásból a demokráciát, az egyenlőséget, a testvériséget hirdeti, de nem tudja létrehozni; addig a realismus a szegény polgárok gazdago-

dása következtében majdnem eléri azt a realis czélt, csak a demokrata érzés szűnik meg; mert mindenki följebb törekszik és felsőbb osztályba jutni iparkodik. A realismus hatása alatt azonban elenyészik a nemes vallásos érzés, bár elterjed a mysticismus és igen sok ember vonzódik a titokszerű, a sejtelmes felé, a társadalom képe mégis elárulja, hogy csak az anyagi és az érzéki uralkodik, az eszmétlen történetírás, a gyakorlati tudomány és hasznos ismeret a becses és lenézünk minden eszmeit.

A *Caliban* folytatása az *Eau de Jouvence*. Benne újra találkozzunk Prosperoval, a ki a positiv tudomány hőse s a kinek el kell hagynia menhelyét, melyet Caliban jóakarata szerzett neki. Száműzetésében folytatja munkáját, a természet meghódítását, a tudomány segítségével való haladást. Híre terjed, hogy egy életitált sikerült csinálnia. A Sorbonne tanárai azonban följelentik, eretnekségről, bűvészetéről és minden egyház elleni bűnről vádolják. A pápa, a haláltól remegő pápa, Avignonba idézi és védnöke lesz. E gyáva, kétkedő s a szenteskedőktől remegő pápa rajzolásában, úgy látszik, különös kedve telt Renannak: „Óh, a szentek, ezektől kell félnie leginkább a világon; jaj azoknak, a kik útjába vetődnek!” Mikor Prospero maga akar végetvetni életének, saját szerével, az euthanasiával, mely fájdalom nélkül öl, a *bibornok* az egyház vigasztalásait ajánlja fel neki. „Nekünk vannak bájos ifjú leányaink. a kiket egy apácza-fejedelelemnő nevel számunkra. Mielőtt lemondanál az életről, lásd, nincs-e még valami ismeretlen gyönyör?” És Celestine e szavakkal ajánlkozik a vén Prosperonak: „Pihentesd fejedet keblemen; nézd, e fiatal emlékek mennyire epednek utánad!” Prospero szabadkozik, de a szerelemben újra születik a vallásos érzés, Celestine vigasztalására feltámad Ariel. Renan a gyönyör és mámor útján kiengeszteli a népet a tudománnyal, az egyházat pedig a papok vétkeivel és e dallal végzi: *Sur le pont d'Avignon, C'est là que l'on danse*; *Sur le pont d'Avignon, que l'on danse en rond*: Avignon hídján tánczolnak, körben tánczolnak! — A dráma más személyei között szerepelnek Branissende pápai courtisane, Trossulus az iparos materialismus, a nyereség, a haszon szelleme, a tudós és művész ellentéte; Siffiori az új Németország e brutalis realismus, Levlin a celta-fajok költészete, a halottak cultusa, breton idealismusa.

E dráma szintén az idealrealismus végét és a realismus napjait állítja elénk. A gazdagság és a kéj, a gyönyör korszaka

ez, mikor a szerzetes-fegyelem hanyatlík, az eretnek-üldözés alábbhagy, szabadabb életet folytatnak a papok és az apácák, sőt volt idő, mikor egész nőzárdák a kéj édenyei voltak. Az egyház nem üldözi többé, a nép pedig csodálja a tudományt, melyből kivess minden eszmei, hanem csupán feltaláló lesz, ezzel kényelmet és anyagi jólétet szerez az emberiségnek. Feltűnő, hogy a szerelmet és vallásos érzést oly közel hozza egymáshoz Renan; a ki azonban a realismus tüneiményeit vizsgálta, mindjárt észreveszi, hogy az érzékiség és a mysticismus édes testvérek, melyek nem gyűlölik egymást. Mily jól megfigyelte ezt Renan, későbbi nyilatkozatai bizonyítják; a *Figaróban* jelzi „a vallás és a szerelem fundamentalis azonosságát”. „A szerelem vallásos tény, szent pillanat, melyben az ember szokásos középszerűsége fölé emelkedik, élvező és sympathikus tehetségeit délpontjukra látja felszállani és ugyanazon pillanatban átbocsátja az életet: ez igazi communio a végtelennel“. Érdekes Séailles megjegyzése, hogy mily messze jutott Renan 1860-tól, mikor fél a közönség kezébe adni az *Énekek énekének* fordítását: hej akkor még nem tartja a szerelmet „az emberi erkölcsiség egyik legfensőbb elvének“, lenézi azokat, a kik csak akkor tekintik nagynak az embert, „ha szenvedélyének engedelmeskedik“. A kötelesség és az ész az ember nemessége; valóban csak akkor nagy, mikor egy szándékos és érdek nélküli czélnek áldozza fel hajlamait“. Szép és igaz mondás az idealista szemében. 1860 körül is nagyon sokan mondták, még pedig egész bensejök átérzte szavaik igazságát. Később is találkozunk vele az erkölcsi, a hazafias és az iskolai beszédekben, a hivatalos egyházi szónoklatokban; de már nincs igaza a szónoknak, csak a régi elcsépelt moral szólamaiból élőködik, sem ő, sem hallgatói nem érzik a mondás igazságát. Ilyen szólamok a realismus napjaiban a hazaszeretet igéi, az egyetemesnek, az általánosnak dicsőítései, melyeket senkisésem érezhet.

De habár nem emeli föl Renan 1860 körül a szerelmet a legnagyobb erkölcsi színvonalra, különösen nem a keletiek és déliek szerelmét, azért mégis magasztalja és gyönyörű szavakkal dicsőíti. Az idealista szemében a szerelem nagrabecsült érzelem, de nem erkölcsi tény. A költők azonban szeretik úgy bemutatni, mint az erkölcs tényezőjét, az imádott nő tiszta erkölce meg-nemesíti a férfit. Az idealrealismus napjaiban már gyakran találkozunk az érzéki gyönyörök magasztalásával, sőt éppen ekkor vad

orgiákat is csap a még erős ember, kivált a korszak második felében, őrjöngő tombolásban leli örömét; a realizmus alatt már csak a finom érzékiség gyönyörködteti.

Érdekes volna tovább kísérni Séailles fejtegetéseit Renan életrajzában, beható magyarázatait hőse meggyőződésének átalakulásában; de bármily tetszetősek e magyarázatok, nem tudják megtalálni a jelenségek igazi okait. Nem ismervén az erkölcsi haladás törvényét, kitűnő elmeéllel kutatja a változás okait, melyek azonban nem okok s legkevésbbé sem elégítenek ki bennünket. Néha találóan jelzi Renan ellenmondásait, bölcsészeti helytelenségeit, de nem veszi észre, hogy hőse átalakulása, meggyőződésének változása az uralkodó eszme nyomása alatt történt.

Bodnár Zsigmond.

I R O D A L O M.

„Die Seelenkunde des Menschen als reine Erfahrungswissenschaft, von Prof. Dr. Moriz Benedikt. Leipzig. O. R. Reisland, 1895.“

A nagyhirű bécsi tudós, 60-ik éve betöltése alkalmából, évek hosszú sora alatt folytatott kutatásait önálló rendszerre dolgozva föl, nagyérdekű munkában becsátotta most közkézre a fentebbi czím alatt. Nem szakmunkákból merítette észleleteit — mint maga bevallja — hanem a természet és az élet könyvében való figyelmes elmélyedésből, melynél tudományos működése állandó czélja volt a világegyetem jelenségeit s azok egymásközi kapcsolata törvényeit földeríteni, a nélkül, hogy a kezdet és vég megoldhatlan tudományos problémáihoz kellene folyamodnia.

Benedikt neve a jogászai szakközönség előtt sem kisebb hangzású, mint a pszichológiai kutatások terén. Mint büntető anthropologus, mint criminolog, nagy és becses anyagot hordott össze a jövő büntetőrendszere felépítéséhez. Ebben a könyvében is határozott állást foglal el a büntető-jogtudomány nagy kérdéseivel szemben s művének egy jelentékeny részét szenteli az úgynevezett „született“ büntetett lelki élete feltárásának.

Mesteri módon egyesíti itt Benedikt az anthropológiai és a társadalmi momentumokat, az újabb criminológiai kutatások azon két ellentétes irányát, melyek közül egyik a büntetett tisztán mint degeneratív állapotot, a másik ellenben ép oly kizárólag mint társadalmi reactiót fogja föl. Benedikt öntudatosan elveti mindkét kiindulási pontot, melyek a büntetett vagy a büntett merőben mechanikus megkonstruálására vezetnek, s egy harmadik útra tér, melyet „par excellence“ pszichológiaiak nevezhetnének, s mely érintkezést közvetít a két szélsőség között.

Egyfelől tehát *contradistingválja* és kizárja tanulmányai jelen köréből azokat a büntetendő cselekményeket, melyeket normálisan fejlődött emberek a társadalmi viszonyok kényszere alatt, szükségstől, nyomortól, kétségbeeséstől hajtvá, vagy többé-kevésbé tartós, hatalmas szenvedélyek fellobbanása alatt követnek el. Azután ép úgy külön sorozza azon bűnös cselekményeket is, melyek a szellemi élet, az értelmi működés, az érzelem világa beteges elváltozásaiból erednek. s ide számítja azokat is, melyek például alkohol-mérgezés kifolyásai. Csak a bűncselekmények e kettős rendjének kihámozása után fejt ki azt az önálló ténycsoportot, mely a büntető elmélet szempontjából egészen más létviszonyokat tételez föl, melyeknél fogva bizonyos egyének a létért való küzdelmüket társadalom- és törvényellenes módon folytatják, vagy oly bűncselekményeket követnek el, a mikről föltehetjük, hogy rendesen összevágó lelki erőkkkel fölruházott emberek nem követnék el. Ezt az állapotot nevezi *Benedikt* született vagy szerzett romlottságnak, mely kifejezéssel a „moral insanity“ elnevezést helyettesíti.

Látjuk tehát, hogy Benediktnél, a mi a büntetendő cselekményeket illeti, egész különböző rendű tényezők idéznek elő azonos eredményeket. Ép úgy kerüli a Lombroso-féle született büntettes egyoldalú chablonját, valamint ezen cselekményeknek minden kritika nélkül, csupán egy hangzatos theoria kedvéért a társadalmi felelősségre való áthárítását. A büntett különböző tényezői gondos elemzésével sikerül neki azokat az egyedül helyes pszichológiai alapokra visszavezetni, s mintegy a büntett lelki evolúcióját adni ennek különböző típusai szerint.

Így egész helyesen vezeti le a tulajdon elleni cselekményeket a született vagy szerzett munkakerülésből és csavargásból, melyet sem hideg, sem éhség, sem szomjúság, sem a társadalmi megalázkodás semmi neme legyőzni nem képes. De azon jogellenes cselekményeknél, melyek a tulajdon ellen irányulnak, ismét megkülönböztet némely eltérő típusokat, például a melyek az úgynevezett *obsessio*, azaz ellenállhatlan inger hatásában birják forrásukat, a mint ez a kleptománoknál az eset, vagy pedig bizonyos virtuoz viselkedésben lelik magyarázatukat — a mint a pénzhamisítók egész táboránál látjuk. Csakhogy Benedikt itt feleli, hogy ilyfajta bűncselekményeknél a technikai ügyesség és alkalmatosság kedvező körülmény lehet a bűnös hajlam föléléstésére,

de nem képezi a döntő pszichológiai rugót, sem a tulajdonképeni criminalistikai elemet, melyet a büntető jogász a hamis pénz forgalombahozatalában talál fel.

Elmés megfigyeléssel mutatja ki azonban Benedikt a tulajdon elleni vétségek és büntettek sorában a csalásnál és szédelésnél ennek tipikus motivumait, bizonyos elegancia és külső ízlés veleszületett ösztönében. „Ezek az emberek — mondja — annak akarnak tartatni, a minek külsőleg látszanak: előkelő uraknak és hölgyeknek. Ez az előkelőnek látszani akarás gyakran figyelhető meg a tarka társaséletű fürdőhelyek sok „gróf“-jánál és „grófnő“-jénél. Ha vagyontalanok és a látszat fentartásához való eszközeiket munkával maguknak nem képesek előteremteni, akkor szédelgökké lesznek, tehát látszat által szerzik meg csalárd úton maguknak a látszathoz az eszközöket.“

Egészen más lelki folyamatban látja a rugóját Benedikt az ember élete elleni cselekményeknek. Ezeket túlnyomólag a testi erő túlbecsülésére s bizonyos durvaságra vezeti vissza, ha ez az ember hatalmi érzetének s erejéről való tudatának sarkpontjává válik. Mutogatni szereti azokat az előnyeit s azokra alapítani felsőbbiségét. Ezáltal verekedővé s erőszakoskodóvá lesz, ha más szellemi és érzelmi tulajdonságok nem lépnek fel gátlólag. Ilyen emberek rendesen a fájdalom iránt is eltompultak.

Ezen lelki szervezetről származtatja aztán Benedikt a rablógyilkosságot, ha az a tulajdon elleni született vagy szerzett dispositióval is párosul. Viszont dologkerülő, renyhe s a mellett élvvágó és sexualis tekintetben különösen erős alkatú emberek, ha a létért való küzdelmüket ezen tulajdonságokra alapítják, könnyen válhatnak leány-gyilkosokká.

Egy következő fejezetben továbbá Benedikt a társadalom magatartását vizsgálja a büntettes világgal szemben. Minden hímezés-hámozás nélkül kimondja, hogy csak a tökéletes fogalomzavar állíthatja, hogy a lelki kényszer megállapításából, mely valakit büntetendő cselekményre ragad, következnek a tettes büntetlensére. Ilyen következtetésekre csak olyanok juthatnak, kik avult, tudományosan tarthatatlan fogalmakkal avatkoznak a jogszolgáltatásba. Célzatos ferdítésnek nyilvánítja Benedikt, ha a nagy közönséggel azt akarják elhitetni, hogy az úgynevezett criminal-anthropologusok épen a legveszedelmesebb és legjavíthatlanabb gonosztevők fölmentése mellett törnek lándzsát. Az

igazság az, hogy ezek éppen azoknak a társadalomból való érelyes kiküszöbölése mellett foglalnak állást. „A tapasztalat — mondja Benedikt — kimutatta, hogy a büntetettek közt vannak hibás, rendellenes, elfajult lelki alkotású emberek, kik változtatatlan természeti törvények szerint pusztítják a társadalmat, éppen úgy, mint az áradó vizek, a földrengés, ragadozó állatok stb., és pedig, ha szabadjokra eresztik őket, mindig ismételten pusztítják, károsítják. Minthogy senki sem vonja kétségbe azt a jogunkat, hogy a vízáradatok ellen töltéseket emeljünk, a ragadozó állatokat lelőjük, tehát azon jogunknál fogva, hogy fennmaradjunk, úgy a mint vagyunk, jogunk van ilyen társadalomellenes embereket is ártalmatlanná tenni, s ez ártalmatlanná tétel az alkalmas eszközök foganatbavételénél pontosan kell hogy számbavegye az ártalmas eszközöket, tehát a tényekkel kell hogy számoljon és nem pedig könyv- és hitcikkelyekkel“.

* * *

A „*Revue politique et parlementaire*“ ez évi május 10-iki számában *Novikov*nak találjuk egy elmefuttatását „L'élite intellectuelle et l'aristocratie“ címmel. Ebben az aristokrata osztályok történeti kialakulását, a társadalmi *élite* képződését lánczolatosan vezeti le s az egész czikk töredékét képezi egy nagyobb munkának, mely sajtó alatt van s címe: „Conscience et volitions sociales“. Mielőtt egy nemzetben szellemi élite-ről s aristokrátiáról lehetne szó, mely két csoportot *Novikov* egynek vesz, előbb természetszerűleg a gazdasági functiók végzik el munkájokat. Ha azonban egy ország gazdasági kizsákmányolása már előrehaladt, akkor előfordul, hogy egyesek gazdagságra, vagyonra tesznek szert, kiknek nem kell többé dolgozniok a mindennapi kenyérért. Ekkor egy roppant nagy horderejű tény áll elő: egy új organum keletkezése, az értelmi élite-é.

Tehát *Novikov* értelmezése szerint az élite természetszerűleg alakul meg a gazdasági osztály kifejlődésével. Azután jellemzi szerző az aristokrátiák árnyoldalait és fogyatkozásait; első sorban az exclusivismust, melyről nézete az, hogy az aristokratia elzárkozása absurdum, *contradictio in terminis*. Mert ugyanis, ha az aristokratia nem foglalja magában a nemzet színe-javát, akkor nem érdemli meg nevét.

Érthetőleg az angol nemesség lebeg itt *Novikov* előtt mint eszmény, mint a valóságos arisztokratia típusa. Fejtegeti ennek történeti előállítását, ott kezdve, mikor a XVI. század táján a jobbágyosság lassankint kiveszett Angliában. Ettől fogva a lordoknak nem volt semmi oly privilegiumuk, a mely a tömegeket megbotránkoztatta volna.

Egyébként *Novikov* cikke a történeti és politikai arisztokratia megdicsőítése. Jellemző, a mit erre nézve mond, hogy t. i. mint a hogy vannak állatok agyvelő nélkül, de ezek az élet hierarchiájának legalsó fokán állanak, ép úgy vannak arisztokratia nélküli társadalmak, de ezek a civilisatio legalsó lépcsőfokát foglalják el. Ha egy társadalom — úgymond — nem bír elég számos élite-tel, bizonyos az, hogy élete nem lesz sem tartós, sem fényes.

Ebből a szempontból tesz összehasonlítást Anglia és Törökország közt, melyek közül előbbi a continens és a szigetek 135 millió négyszög-kilométernyi területéből 25 milliót mondhat magáénak; a földgömb másfél milliárdnyi lakossága közül pedig 381 milliót. Ez mutatja Anglia életerejét, melyet *Novikov* szerint arisztokráciájának köszönhet. Csakhogy nem szabad feledni, hogy épen nem szükséges, hogy az arisztokratia exclusiv, retrograd, önző és korlátolt legyen. Ha ily fogyatkozásai vannak, az csak pathologikus állapotra vezethető vissza s nem normális. Ellenkezőleg szabad-elveknek, haladónak, nyitnak kell lennie. Arisztokráciájának fogyatkozásai vezették sirjába Lengyelországot is.

*

„A munkavédelem nemzetközi szervezésére“ vonatkozó intézkedéseket s az azzal kapcsolatban szervezendő nemzetközi szolgálat berendezését ismerteti ugyane számban *Curti* képviselő („Un office international pour la protection du travail“).

Mindenki tudja, hogy a munkásosztály májusi ünnepéinek egyik lényeges követelése a nyolcz órai munkaidő. Svájcban azonban egyelőre megelégszenek a tizenegy órai munkanap tíz órára való rövidítésének hangoztatásával. A mi azonban a törvényhozást és hatóságokat visszatartja e követelések teljesítésétől, ez az az alapos aggodalom, hogy ha a törvény tíz órára korlátozná a munkaidőt, úgy képtelenség volna fölvenni a harcot az idegen versenynyel.

Ezért mondta ki egyhangúlag a svájci nemzeti tanács bizottsága is minden politikai pártkülönbség nélkül, hogy a nemzetközi függőség viszonyánál fogva, melyben a termelésnek majd minden ága találtatik, egy ország ipari törvényhozása nem lehet teljesen autonóm s nem mozoghat kénye-kedve szerint. Ehhez képest abban állapotott meg, hogy indítványozni fogja a szövetségi tanácsnak a munkavédelem kérdése nemzetközi szabályozására célzó tárgyalások újra fölvételét, s ez értelemben tett előterjesztést a szövetségi tanácsnak a szövetség mindkét törvényhozó testülete: a nemzeti tanács és a rendi tanács.

Ehhez a tényhez fűzi *Curti* a munkásvédelem nemzetközi osztályának megteremtése érdekében fölvetett eszméjét. Concentrálni akarná ebben azokat a különböző aspiratiókat, melyeket már a berlini congressus egy góczba gyűjteni igyekezett, hogy azokra nézve a legfőbb nyilvánulati formát jelentse.

Feladatai közé sorozná mindenekelőtt a munkásvédelemmel összefüggő összes törvényeknek és fontosabb hivatalos közleményeknek egy központi hivatal útján leendő összegyűjtését és közzétételét, ide foglalva az iparrendészetre s az asszonyok és kiskorúak védelmére tartozó törvényszövegeket is. Továbbá a munkaidő tartamát s az éjjeli és vasárnapi pihenést az államszolgálatban s a közlekedési vállalatoknál (posta, vasút, hajózási vállalatok, lóvasutak, közúti vasutak, távirda, telefon) érdeklő intézkedéseket, a tanonczügy, a gyárak, üzemek és szállítási vállalatok magánjogi felelőssége, a munkáslakások kérdése, az ipari és mezőgazdasági munkások betegség, inség, rokkantság, baleset elleni biztosítása s a munka-kamarák szervezése terén elért eredményeket.

Lényeges feladatául jelöli meg *Curti* egy ily központi szervezetnek a munkásvédelem tekintetében egy évi jelentés szerkesztését a törvényhozói és administratív hatóságok által a rendszer fejlesztése érdekében kifejtett tevékenységről.

Végül a nemzetközi bureau utolsó célját abban látná, hogy évenként vagy minden két évben egy congressus kiindulási pontjául szolgáljon, melyen a parlamentek tagjai s az érdekelt államok delegáltjai alkalmat nyerjenek kicserélni s megvitatni nézeteiket a munkásvédelem kérdéséről.

„A nemzetközi bimetallismus“ kérdésének és történetének is hosszabb cikket szentel a „*Revue politique et parlementaire*“ ez évi június 10-iki számában ***. A bimetallismus atyjának *Fougeirol* nyomán Darius királyt mondja, ki már a birodalmát alkotó hús satripiában törvényként állapította meg, hogy alattvalói bizonyos adót akár egy drachma arannyal, akár tizenhárom és egy harmad drachma ezüsttel fizethessenek le. Látnivaló ebből, hogy abban az időben az arany és ezüst közötti értékviszony $1 : 13 \frac{1}{3}$ volt.

Azóta azonban a viszony természetesen gyakran változott. Franciaországban sokáig $1 : 12 \frac{1}{2}$ volt, azután $1 : 14 \frac{1}{2}$ lett; Angliában és Németországban $1 : 15 \frac{1}{2}$.

A mint ebből kitetszik, a viszony a kereslet és kínálat természetes törvényét követte. egész azon napig, a midőn bizonyos nemzetek, különösen Franciaország, elhatározták, hogy állandó jelleget adnak az értékviszonynak. A III. évi germinal 18-iki (1795. ápril 7-iki) törvény megszabta, hogy a pénzegység „franc“ nevet vesz föl s az öt frankos darab súlyát 25 ezüstgrammban állapította meg $\frac{9}{10}$ -edrészes nemesfém-tartalommal, azaz 9 rész ezüst és egy rész keverékkel.

Később a XI. évi germinal 16-iki törvény tovább tökéletesítte ezt a rendszert, mikor 20 frankos aranydarabok veretését rendelte el. kilogrammonként 155 darabot, szintén $\frac{9}{10}$ -edrészes finom tartalommal. Ez volt az egy kilogramm arany megállapítása $15 \frac{1}{2}$ kilogramm ezüsthöz.

A szabadveretés megengedettett egyidejűleg mindkét fémnél. Minden ezüst- vagy aranyrúd tulajdonosa jelentkezhetett a pénzverdében és a törvény által megállapított veretési költség leszámításával (6 fr. 70 c. egy kilogramm arannál s 1 fr. 50 c. egy kilogramm ezüsthöz) megfelelő súlyú törvényes pénznemet követelhetett cserébe.

1873. szeptember 6-án azonban a kormány, a közpénztáraknak ezüsttel való elárasztása folytán, elhatározta az ezüst szabad veretésének fölfüggesztését s annak a forgalom szükségéhez mért arányosítását.

Azok között az okok között, melyek e rendszabályt előidézték, Rochaid gróf egyebek közt a következőket sorolja föl:

1. Az ezüst demonetisatiója Németországon, mely 1872-ben az egységes arany-valutát fogadta el.

2. A latin Unio által okozni kezdett nehézségek.
3. Az ezüst-bányák termelésének szünetlen szaporodása.
4. Az észak-amerikai Egyesült-Államok által az aranyvaluta elfogadása az ezüst szabad veretése felfüggesztésével, s a fém használatának csupán az 5 dolláron alóli fizetésteljesítésekre korlátozásával. (1873. április 12-iki törvény.)

Ily nagymennyiségű ezüstnek a piacra vetése, bárminő elővigyázattal történt is, érthető zavart kellett hogy okozzon. Ezt a francia kormány arra használta, hogy német rudakat vásárolt s azokat 5 frankos darabokká verette ki, melyek arra szolgáltak, hogy részben azzal törleszsze hadi kárpótlás iránti tartozását.

Mindamellet az ezüstkészlet fölszaporodása elleni intézkedések sikertelenek maradván, Franciaország kénytelen volt 1876-ban a magánosok számlájára való szabad veretést nemcsak korlátozni, de egyenesen eltörölni.

Ettől fogva az ezüst ára annyival rohamosabban hanyatlott, minél nagyobb arányokban emelkedett termelése.

Tudjuk, hogy a bimetalisták később az ezüst e csökkenésének tulajdonították minden más árú csökkenését is.

Átmegy aztán a cikk a nemzetközi bimetalisták és az arany monometalisták két szembenálló táborának ismertetésére. A mi Franciaországot illeti, a bimetalisták oldalán találjuk az 1895. márczius 23-án Párisban végleg megalakult nemzeti bimetalista ligát, mely áll: 1. a francia mezőgazdák egyesületéből; 2. a francia földművelési és iparegyesületből (*Association de l'industrie et de l'agriculture françaises*); 3. a mezőgazdaság előmozdítására alakult nemzeti egyesületből (*Société Nationale de l'encouragement à l'Agriculture*). Ellenben a francia aranyvalutások sorában oly neveket említhetni, mint a most elhalt Leon Say, Leroy-Beaulieu, Raffalovich, Yves Guyot stb.

A nemzetközi bimetalismus érdekében ez év márczius 17-én Meline minster terjesztett elő a francia képviselőházban 347 társa nevében határozati javaslatot, mely lényegében ezeket adja elő:

Tekintve, hogy az ezüst disqualificációjának és szabad veretése felfüggesztésének hármassal következő következménye: 1. hogy az ezüstvalutás államok: India, Kína, Japán, Mexico ipari vagy mezőgazdasági belföldi termelése javára roppant védelmet biztosít; 2. hogy ugyanezen országok belterményeinek magas kiviteli prae-miumot enged; 3. hogy az aranyvalutájú országoknak ezzel lehe-

tetlenné teszi gazdasági téren a versenyt az ezüst-valutájú országokkal — a helyzet orvoslása az arany és ezüst közötti állandó viszonynak a jelenlegi arany-valutás államok között nemzetközi egyezség útján leendő szabályozása által volna elérhető, melynélfogva az állandó viszony megállapítása után a nemzetközi bimetalлизмhoz csatlakozva, minden ország megnyitná pénzverdéit az ezüst szabad veretésének, mely pénzzé veretve ugyanolyan fizető erővel bírna, mint az arany.

De még tovább mennek a nemzetközi bimetalлизм hívei s bebizonyíthatni vélik, hogy a jelenlegi helyzet mellett a depreciált pénzrendszerű országok olcsóbban értékesíthetik Európában terményeiket azzal a beneficiummal, melyet a belföldön forgalomban levő ezüst- vagy papírpénz arannyal való kicserélése hoz magával. Ez tehát valóságos kiviteli praemium. Másfelől ugyanezen nemzeteknél a behozatali cikkek ára az arannak az ezüst fölötti agiója egész összegével emelkedik. Ez tehát a belföldi ipar védelme.

Úgyde vannak, a kik ellenkező következtetésekre jutnak e kérdések tanulmányozása után. Így René Brice egy 1894. február 12-én a francia képviselőházban elmondott beszédében nem habozott azon meggyőződésének adni kifejezést, hogy mindazon okok közt, melyek a gabona árára befolyanak, az ezüst depreciációja a legcsekélyebb mértékben foly be. Ugyanis kétségtelen bizonyítékát nyújtja annak, hogy a belföldi pénz elértéktelenedése visszahat az árúk előállítási költségeire s így nem eredményezhet kiviteli praemiumot. Világosan bizonyítja a váltó-árfolyam ezen csekély jelentőségét az árak alakulása befolyásolásánál a francia gabona jelenlegi helyzete. Ápril 17-én a bombayi gabona Marseilleben raktáron 14 frankot ért 100 kilogrammonként, s ugyanekkor a francia gabonát Rouenben csak 17 fr. 50 c.-mel jegyezték. Már pedig a gabona vámja 7 frank lévén 100 kilonként, a francia gabona, ha árát az indiai gabona ára szabályozná, belföldön 21 fr. 50 c.-en kellene hogy álljon, holott csak 17 fr. 50 c.-en áll. Tehát más tényezők keli hogy itt közbe játszszanak.

Ha tehát a tények vizsgálata meggyőz arról, hogy az árak hanyatlását más okok idézték elő, mint a váltó-árfolyam, kérdés, hogy melyek azok az okok?

A cikk megfelel erre, midőn először is az egyesült észak-

amerikai és az európai államok nagyobb része által elfogadott túlhajtott védvamos rendszerre mutat rá, mely túlermelésre vezet kezdetben az árak önkényes felhajtása által s azután a külföldi piacok elzárkózása folytán keletkezett visszaesés által.

Ily okot lát további sorban az európai iparágak meghonosításában is keleten és az Egyesült-Államokban. Harminczöt év előtt még az Egyesült-Államok számos czikknél Európa tributariusai voltak. De Európa oda küldte emigránsait, gyártási és mezőgazdasági módszereit s ma az Egyesült-Államok nemcsak önmagoknak elegendők, de sőt többet termelnek, mint a mennyit elfogyaszthatnak.

A vén Európának vannak ugyan még tartalékjai, melyek segélyével hosszú időn át folytathatja még a harczot a külföldi piacokkal szemben, különösen ha el van szánva a megtakarítások útjára lépni, melyeknek első föltétele a fegyveres béke politikája által parancsolt roppant terhek reductiója lenne.

De föltéve, hogy a válság csakugyan olyan intensív, mint a milyennek állítják, akkor fölmerül a kérdés, vajjon a bimetalismus orvoslást hoz-e a bajra, s megfordítva nem-e inkább súlyosbítja azt?

Ezzel a kérdéssel foglalkozik a cikk utolsó része, midőn Amerika példáját idézi azon veszély illustrálására, melynek kitette magát, midőn az ezüst cursusát erővel fentartani igyekezett.

1878-ban az ezüstmánya-tulajdonosok pressiója alatt a congressus megszavazta a *Bland billt*, mely a kincstár számlájára legalább évenkénti két millió ezüstdollár vásárlását és veretését határozta meg, tehát évenként 120 millió frankét.

Miután ez a rendszabály nem vált be s az ezüst ára tovább is hanyatlott, az 1890. július 14-én megszavazott Shermann-féle törvény kötelezte a kincstárt a vásárlásokat évenként legalább 1.679,000 kilogrammra emelni, a mi körülbelül 373 millió frank vert ezüstpénznek felel meg.

Mindezen intézkedések daczára az eredmény csak az maradt, hogy az Egyesült-Államok mesterségesen szaporították a termelést, koczkáztatták budgetjök egyensúlyát s csökkentették arany-tartalékjokat, mely 1890-ben 190 millió dollárról 1892-ben 111 millió dollárra fogyott le. Így aztán, nehogy tovább csúszszanak a végzetes lejtőn, 1893-ban kénytelenek voltak eltörölni a Shermann-féle törvényt.

Minden más ország ily helyzetben a kényszer-árfolyamhoz folyamodott volna. Hála kivételes gazdasági forrásaiknak, az Egyesült-Államok becsülettel teljesíthették kötelezettségeiket, eddigelé arannyal váltva be forgalomban levő bankjegyeiket.

Ma az ezüst beözönlése ellen, Franciaország és Belgium példájára, majd minden állam védekezési rendszabályokat léptetett életbe.

Olaszország 1875-en a szabad veretés betiltásával.

Finnland 1877-ben az ezüst- valuta arany- valuta általi helyettesítésével.

Románia 1890-ben a Lei-k demonetizálásával s az arany- valuta elfogadásával.

Tunis 1881-ben a francia érmerendszer behozatalával az egységes arany- valuta alapján.

India 1890-ben az ezüstveretés eltiltásával.

Végül Oroszország és Ausztria-Magyarország is épen most tesz eredményes lépéseket a készpénzfizetések felvételére s a forgalomban levő papírpénzek arannyal való helyettesítésére.

S így a míg Amerika sikertelenül igyekszik fentartani az ezüst árfolyamát, Európa legtöbb állama határozottan arra az útra lépett, hogy ezüst-, illetőleg papír- valutáját arany- valutával cserélje fel.

A bimetallisták tartanak a pénz lehetséges megritkulásától az egyetlen arany- valuta elfogadása esetén. Ezzel szemben cikkünk kimutatja az aranytermelésnek néhány év óta emelkedő irányzatát, s utal a clearing-house-okra, a hol a bankárok közti számadások egyszerű differentiák útján nyernek szabályozást. Franciaországban, de Európa más államaiban is mindinkább hajlandók közeledni a clearing-house forgalomhoz, s fontosabb fizetéseket kizárólag váltók és cheque-ek útján eszközölni. Nincs tehát távol az idő, mikor a pénz csak kisegítője gyanánt fog szerepelni az üzletforgalomnak.

Végül még egy más, tisztán a francia nemzet szempontjából érvényesített ellenvetése is van a cikknek a nemzetközi bimetallismus rendszere ellen. Franciaországot külkereskedelmi mérlege a többi államok hitelezőjének mutatja évi 800—900 millió frankkal. Megengedhető-e, hogy ez államok ezután ezüstben teljesítsék a fizetést? — kérdi a cikk. Igaz, hogy ez mindegy volna, ha az ezüst fizető erejét épen úgy, mint az aranyét, nemzetközi egyezmény biztosítaná. De — folytatja a cikk — vajjon a nem-

zetek közti egyezmények bírhatnak-e állandó tartammal? A gazdasági téren bizonynyal nem, mert a tarifa-háborúk a legnagyobb elkeseredéssel folynak a politika terén és elég volna egy szikra, hogy általános conflagratiót idézzon elő.

*

Fournier de Flaix a francia bank szabadalma küszöbön álló megújítása kérdéséhez szól hozzá ugyane füzetben. 1897. december 31-én fog lejárni a francia banknak 1805-ben engedélyezett azon szabadalma, hogy 1848-ig csak Párisban, később egész Franciaországban egyedül bocsáthasson ki látra fizetendő, előmutatóra szóló jegyeket. Már 1891-ben a kormány a bankkal tárgyalásokat vezetett be a bank privilegiumának 1920-ig, azaz 23 évre leendő meghosszabbítása iránt a bankstatutumnak némi módosítása s az állam és bank között az adósságra és a kincstárra vonatkozó bizonyos egyezmények alapján, a minő 40 millió ingyenes hitel, s öt éven át (1892—1897-ig) az állam részére fizetendő évi 2 millió, 1898-tól kezdődőleg pedig 2.500,000 frank. Ezt a javaslatot *Burdeau* védelmezte egy külön bizottság nevében, de a közbejött ministerválság következtében a javaslat félretétetett. Különösen socialista körökben a francia bankkal, annak privilegiumával, függetlenségével, sőt részvényesei tulajdonjogával s a bankszabadsággal szemben is bizonyos ellenáramlat keletkezett, s ez áramlattól vezetve, sok politikus elérkezettnek látta az időt Franciaországban egy állambankkal tenni kísérletet, ép úgy, mint a progressiv jövedelmi adóval. Sokan már most azt bizonyítják, hogy az 1897. december 31-ike a francia bank fennállására nézve végzetes terminus, mert ha a bank abban a keretben, melybe statutumai, a törvények, decretumok és szabályrendeletek állították, nem nyer meghosszabbítást az államtól, a felszámolás elkerülhetetlen, már csak azért is, mert az 1803-iki és 1806-iki törvények s az ezekre következett rendeletek, de maguk az 1840. és 1857-iki engedélymeghosszabbítások is nemcsak megmásították a statutumokat, de megfosztották a bankot magántársulati jellegétől is, a mi nem engedné meg, hogy tovább is fennállhasson a kereskedelmi törvény s az 1867-iki törvény feltételei közt.

Nem osztja ezt a nézetet *Fournier de Flaix*. Szerinte az 1897. december 31-ike határidejét jelenti ugyan az állammal kötött egyezségnek, de nem képezi határidejét a társaság fenn-

állításának. Helye nincsen a felszámolásnak, mivel az állam nem részvényes, tehát semmi joga nincs az activákra.

Analog a helyzet az angol bankéval, mely az 1844-iki törvény értelmében 1.800,000 frank évi összeggel tartozik az államnak a privilegium engedélyezéseért és a bankjegyek bélyegilletéke fejében. De ez állandó, kockázat nélküli illetmény és semmi összefüggésben nem áll a bank nyereségével, mely viszont az 1892-iki egyezmény értelmében fokozatos remunerációban részesül, évi 160,000 font minimummal s az alapításakor az államnak előlegezett 11.015,100 font sterling tőke 2 $\frac{1}{2}$ százalékos kamatjával.

Ellenben más függőségi viszonyban áll a német birodalmi és az osztrák-magyar bank, melyek valósággal részesednek a bank üzletében, s melyek közül a német birodalmi bank 1895-ben 5.895.558 frank nyereséget juttatott a birodalomnak.

Említi még a szerző az ellenkező típusú bankok közül a spanyol bankot, mely a kormányval való szoros viszonya daczára teljesen független, s az orosz bankot, mely valóságos állambank s minden nyeresége a birodalmi kincstárba folyik.

Nem így a francia bank, mely csak az 1850. aug. 6-iki törvény által megerősített 1848-iki ideiglenes kormányi rendeletek óta fusionált valósággal a departementalis bankokkal, melyek szintén elnyerték a látra fizetendő, bemutatóra szóló bankjegyek kibocsátási jogát. Ma minde bankok fiókok által vannak helyettesítve. Mult év december 31-én a bank 94 fiókot állított fel és 38 kisegítő irodát, ebből 12-t Párisban. Ezenkívül 128 város van kapcsolatban a fiókokkal vagy kisegítő irodákkal, melyeknek papirjait a bank elfogadja.

Ezután a bank történetére tér ki a szerző, constatálva, hogy az 1870-iki háború után 1895-ig különös mértékben volt észlelhető a felvirágzás, úgy hogy a francia bank a világ első bankjává lőn, fölülmúlva még az angol bankot is, mely 125 évig kormányozta a világkereskedelmet.

Most a bank jövőbeli sorsának eshetőségeivel foglalkozik a czikk, bírálgatva a különböző rendszereket. Az egyik áramlat az, mely a francia bank helyébe egy állambankot akar állítani, felruházva a jegykibocsátás privilegiumával. A második nézet minden monopolium eltörlését hangoztatja, teljes forgalmi bank-szabadsággal, a szükséges garantiák mellett. A harmadik eset a

bank privilegiumának meghatározott időre, méltányos föltételek mellett való megújítása.

Minde nézetekre az író megjegyzése az, hogy igazi állambankról ez idő szerint csak egyről lehet szó: az orosz bankról; de kétséges, hogy fenttartható lesz-e ez is, ha Oroszország papírpénz-rendszeréről áttér az ércz-valutára. Igaz, hogy Svájcban is, mely eddig a bankszabadság híve volt, rebesgetni kezdik egy állambank felállítását jegykibocsátási monopoliummal. De Svájcban szegény és kicsiny területe van, melynek lakossága a 12-ed részét sem teszi Franciaország lakosságának.

Szilárd meggyőződése *Fournier de Flaix*-nek, hogy Franciaországban az állambank eszméjének hívei, titkos barátai a papírpénznek, csak titkolják eddig terveiket, reményeiket. De még egy közönséges állambank is papírpénz nélkül, a hitelforgalomhoz mért aranyfedezettel, nehezen lenne megvalósítható Franciaországban s veszedelmet képezne, mert a socialistáknak a radikális pártra gyakorolt befolyásával kikerülhetlenül papírpénz-rendszerre vezetne. A mi a bankszabadságot illeti, annak napja még nem jött el Franciaországban, bár el fog jönni. Ez idő szerint csak Franciaország hitelének s az alapjául szolgáló intézményeknek megővéséről lehet szó.

Mindezeknél fogva *Fournier de Flaix* habozás nélkül ajánlja a bank privilegiuma megújítását 23 évre, 1920-ig, a bank által elvállalt módosítások mellett, melyeknek lényegesebb pontjai a következők:

1. Hitelképes mezőgazdasági és más szövetkezetek váltóinak és más kereskedelmi papírjainak leszámítolása, még pedig oly kiterjesztéssel, hogy a bank 120 napi lejáratra számítja le a hitelképes mezőgazdáknek két vagy három aláírású papírjait. E concessio a Franciaországban 14—16 milliárdot képviselő mezőgazdasági termelésnek annál indokoltabb, mert a spanyol bank is 120 napos lejáratot enged a mezőgazdasági hitelnek, a Reichsbank pedig két aláírás mellett is elfogadja a gazda váltóját.

2. Az államnak előlegezett 140 millió kamatainak megszüntetése, a kincstári kibocsátványokban való ingyenes közreműködés.

3. A 18 kisegítő irodának fiókká változtatása, melyek száma ekkép 112-re emelkednék, s 30 új városban 30 kisegítő iroda létesítése.

4. A kamatláb 5%-on felüli emelkedéséből származó nyereségnek a tartalékalaphoz csatolása.

5. A 100 frankon felüli osztalékból származó fölöslegnek szintén a tartalékalaphoz csatolása, úgy hogy az államnak 1920-ban a tartalékalap feléhez lenne igénye.

9. Az igazgatóságban a gazda-elemnek tér nyújtása s a bankban uralkodó internationalis szellemnek gyöngítése.

Mindezek mellett a módosítások mellett különösen a socialistapárt fejei: Millerand és Camille Pelletan törtek lándzsát. Előbbi, miután kiemelte az osztalékok túlságos magasságát, az internationalismus túlnyomó befolyását, a statutumok szűkkeblűségét s az egész intézmény bourgeoisismusát, jelezte az ingyenes kölcsönhitel aerája előkészítésének szükségét, tekintve, hogy a francia bank közintézet, mely az államé, helye van tehát annak, hogy belőle igazi nemzeti bankot csináljanak.

* * *

Eichthal, ugyancsak a „*Revue politique*“ május 10-iki füzetében Tocqueville nagy hírré vergődött könyvét: „A demokratia Amerikában“ bírálja és fejtegeti azzal a kritikai látkörrel, mely méltó a hírneves munka szerzője nevéhez. Tocqueville először mondta ki, hogy az egyenlőség nem szükségképen vonja maga után a szabadságot, mert az egyenlőség ép oly könnyen alkalmazkodik az egész nép souverainitásához, mint egyetlen ember abszolút hatalmához. „Van egy férfias és jogos törekvés az egyenlőségre, mely arra ösztönzi az embereket, hogy mindnyájan erősek és becsültek akarjanak lenni. Ez a törekvés arra irányul, hogy a kicsinyeket a nagyokhoz emelje fel. De létezik az emberi nemnél az egyenlőségnek egy elfajult ösztöne is, mely arra indítja a gyöngéket, hogy az erőseket saját színvonalukra rántsák alá, s mely arra szorítkozik, hogy az emberek jobban szeressék a szolgaság egyenlőségét a szabadság egyenlőségénél“.

„Valóban az egyenlőség két irányt eredményezett. Az egyik az embereket egyenesen a függetlenségre vezeti s őket hirtelen az anarchiáig sodorhatja; a másik hosszabb, rejtettebb, de biztosabb úton kalauzolja a szolgaság felé. A népek könnyen meg látják az elsőt s annak ellentállanak; a második felé észrevétlenül hagyják magukat ragadtatni.“

A szabad népek erejét Tocqueville a községben látja rejleni. Nem véletlen tehát, hogy a községen kezdi az amerikai demokratia jellemzését. Községi intézmények nélkül — mondja — egy nemzet adhat magának szabad kormányt, de nem bír szabadságszellemmel. A társadalom testébe megvonult despotismus előbb-utóbb felszínre kerül.

Hozzáteszi azt is, hogy a községi szabadság úgyszólván daczol az emberi erőfeszítéssel. Ritkán teremthető meg, önmagától születik. Európa összes nemzetei közt egy sincs, a mely ismerje.

A községi decentralisatióval szemben azonban nem engedi át magát illúzióknak. Először is az administratív decentralisatióval szembe a kormányzati centralisatiót állítja. Oly megkülönböztetés ez, melyre súlyt fektet, s melyet szem elől tévesztettek abban a lelkesedésben, melyet a decentralisatio áldásairól rajzolt képe keltett.

„A centralisatiónak — úgymond Tocqueville — két teljesen különböző neme van, melyeket fontos dolog jól felismerni. Bizonyos érdekek a nemzet minden pártjával közösek. Ilyen az általános törvények kiformalódása és a nemzet viszonyai a külföldiekhez. Más érdekek a nemzet bizonyos részeit érdeklik, mint a községi vállalkozások. Ugyanegy helyen, vagy ugyanegy kézben összpontosítani az előbbieket intézését annyi, mint kormányzati centralismust létesíteni. Ugyanoly módon concentrálni a második sorban említett ügyek intézését annyi, mint administratív centralisatiót teremteni meg. A centralisatio e két neme egymást kölcsönösen támogatja, egymást hozza magával, de nem hinném, hogy elválhatatlanok lennének. Részemről föl nem tudnám fogni, hogy egy nemzet élhessen s különösen virágozhasson erős kormányzati centralisatio nélkül. De azt hiszem, hogy az administratív centralisatio csak a nemzetek elpetyhüztésére szolgál, melyek azért vetik magukat alája, mert szünet nélkül csökkenteni törekszik köztük a községi szellemet.“

Montague a helyhatósági administratio rendszereit Amerikában három typusra osztja: *Township*, megyei és közvetítő rendszerre. Majd minden államban meg lehet találni a *Township* vagy a *County*-rendszert. A közvetítő rendszerrel újabban tettek kísérletet, hogy a két régebbi typus előnyeit párosítsák. Tökéletes *Township* csak Új-Angliában létezik, tiszta *County*-rendszer pedig

délen. Montague azt is hozzáteszi, hogy Tocqueville a legjobb képet rajzolta a Townshipról.

Eichthal szerint azonban Tocqueville nem oldotta meg teljesen a problémát, azt tudniillik, hogy egy demokráciában létezhetik-e erős központi kormány, mely függetlenül intézi az általános érdekeket s hasonlóan független és erős helyhatóságokat tűr meg maga mellett. A gyakorlat mindenütt azt mutatta ki, hogy e kettő nehezen összeegyeztethető. Az adminisztratív hatalom feladata a központi hatalom intézkedéseit alkalmazni, s annak, hogy ez valóságos hatalom legyen, első föltétele, hogy akaratát végrehajthassa, még akkor is, ha ellenkeznék a helyi érdekekkel és érzelmekkel. Hogyan történhetne ez meg, ha ezek a népsouverainitás oly kifolyásait jelentik, melyek följogosítva hiszik magukat a nemzeti kormány parancsainak ellenszegülni?

Ebből azt következteti *Eichthal*, hogy a Tocqueville által föltételezett ténsorozat megfordítandó és a decentralisációnak nem a községből kell kiindulnia és az államnál végződnie, de az államból indulnia ki és a kormányzati központtól terjednie kifelé, és pedig nem mint a helyi elemek abszolút joga az autonómiára, de mint kedvező politikai föltétel a nemzet fejlődésére, mint méltányos és előnyös felosztása a functióknak és felelőségeknek.

Még egy erős fékét látta Tocqueville a szabadság elnyomásának a demokráciákban, az államtól független valláson s a községi élet szabadságán kívül a birói hatalomban. Ennek természetét az amerikai Egyesült-Államokban a foederalis kormány és a többi államok hatáskörének, souverainitásának megosztásából fejtette ki. Ugyanis az államok kormányainál maradt a közönseges jog, a foederalis kormánynál a kivételes jog. De mivel előre látszik, hogy a gyakorlatban kérdések merülhetnének fel e kivételes jog szabatos határaitra vonatkozólag, s mivel veszélyes lett volna e kérdések eldöntését maguk az államok által alkotott rendes bíróságokra bízni, tehát egy foederalis fötörvény széket, egy egyetlen bíróságot teremtetek, melynek egyik feladata volt a versengő kormányok között föntartani a hatáskörök megosztását, úgy a mint az alkotmány azt megállapította.

Igy alakult meg a birói szervezet fejeként az a legfőbb bíróság, mely kezdetben csak arbitrage szerepre rendeltetve a csaknem souverain államok között, ezen szerepre való tekintettel jelentékeny hatáskörrel és függetlenséggel ruháztatott fel. Ennek

szolgálnak garantiáik: tagjainak a senatussal egyetértőleg az elnök által való kinevezése, elmozdíthatlansága, magas javadalmazása s a bírának a legjelesebb jogászok közül választása, mind megannyi körülmény, melyek a főtörvényszéket általán tiszteltté s a pártok fölött állóvá tették.

Az alkotmány, mint minden hatalom eredete értelmezésének a bíróságra való ruházása — jegyzi meg Tocqueville — egyértelmű lett volna a főhatalomnak ráruházásával, ha a correctivum nem találtatott volna meg a politikai testületek azon jogában, hogy az alkotmányt módosíthassák. „Az amerikai alkotmány nem tekintetik megváltoztathatlannak, mint Franciaországban, de módosítható a nép akaratából, a megállapított formák mellett. A nemzet, alkotmányát megváltoztatva, mindig engedelmességre kényszerítheti a bíróságokat.”

Ismerjük a birói szervezetben azóta történt radikális változásokat: a bírának általános szavazatjog alapján történő választását csaknem minden államban, a bíróságok gyakori fölüljítását, a birói, politikai és közigazgatási tisztviselőkre alkalmazott hivatali turnus rendszerét. De Tocqueville különösen az esküdszéktől várta az igazságszolgáltatás mélyreható reformját, habár ez intézményt is ékeesszóló általánosságok fátyolán át látja. Főkép a polgári esküdszékekben hitte ő a szabadság védőpajzsát, azt az iskolát, melyben a polgárok ítélkezési szellemet és szokásokat sajátítanak el, s mely legjobban előkészíti a népet a szabadságra, s hol megtanulnak tisztelettel viseltetni az ítélt dolog és a jog eszméje iránt.

Annaira megy Tocquevillenak az elragadtatása a birói intézmény ezen alkotmánykiegészítő szerepe fölött, melynek alapján a főtörvényszék csak újabban is a progressiv jövedelmi adótól mentette meg az Egyesült-Államokat, alkotmányelleneseknek declarálva azt, hogy így kiált fel: „Vigyázzanak, mert egy oly választó hatalom, mely nincs alávetve birói hatalomnak, előbb-utóbb minden ellenőrzést leráz magáról. A birói hatalom kiterjesztése az államban kell tehát hogy correctivuma legyen a választó hatalom kiterjesztésének. Ha a kettő nem jár együtt, az állam végre is szolgaságba vagy anarchiába süllyed.”

Épen így nyilatkozik a demokratikus souverainitás veszélyeiről is, s az egyszerű számbeli majoritások mindenhatósága ellen. „Kárhózatosnak és gáncsolandónak tartom azt a tételt, hogy kormányzat dolgában egy nemzet többségének joga van

mindent tenni. Ha föltehetjük, hogy egy mindenhatósággal felruházott egyén visszaélhet ezzel ellenségeivel szemben, miért ne tehetnők fel ugyanezt egy többségnél? A mi engem illet, a mindenhatóság jogát, melyet egyetlen embertársamnak meg nem adnék, nem fogom megadni többnek sem.“

*

Nevezetes tudományos vállalkozásról számol be tovább a „*Revue*“ ugyanezen száma olvasóinak.

A brüsseli tudós társaság palotájának két kicsiny terme a társadalmi tudományoknak van szentelve. Alapítója egy *Solvay* nevű nagyiparos, s jól felszerelt könyvtáron, bibliographiai intézetten kívül az évkönyvek, repertoriumok egész gyűjteményét öleli fel.

Nagyérdekű tanulmányoknak szolgál újabban ez az intézet kiindulási pontjául, melyeknek megpendítője maga Solvay s melyek korszakot alkothatnak a társadalmi reform terén. Nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy fokozatosan megvalósíttassék az, a mi minden társadalmi reformterv főczélja kell hogy legyen, hogy t. i. mindenkinek hasznára az emberi erő maximális hozadéka állapíttassék meg.

Ezen cél eszköztét két formában képzei Solvay, t. i. az örökösödési adó formájában és a pénz mint csereeszköz eltörlése formájában. Megjegyzendő, hogy az örökösödési adót az öröklés teljes eltörlésével egyértelmű progressio alapján véli keresztülviendőnek, a pénz eltörlése alatt pedig minden adásvételi üzlet beszüntetését érti, mely a pénzforgalmon alapul, s egyáltalán a kereskedésnek trucc-rendszerrel való helyettesítését veszi célba.

Az új rendszer alapgondolata az, hogy az állam legyen a köznek egyetemes bankja; jövőben tehát minden polgárnak meglesz a maga bankárja s elszakítani magát a banktól annyit teszen, mint magát az életből kiküszöbölni.

Először is az állam számvitelében minden polgárnak egy nyílt számla áll rendelkezésére. A polgár activája a számla élére iratik, s ezen activához képest kapja meg mindenki élvezeti avagy hitelbárczáit, melyek segítségével kell hogy fedezze minden szükségletét, minden szeszélyét.

E bárczák alapján az egyes résztvevőknek engedélyezett

activa bizonyos meghatározandó arányban mindig alatta maradna azon valóságos activának, melyre az államnak, mint központi bankárnak fedezete van. Így egy adott vagyont az állam bárczáik alakjában azon egész vagyon hét-, nyolcz-, kilencz-, tizedrészenek megfelelő hitellel dotálna. A fizetésen kívül más jövedelemforrásokkal nem rendelkező munkadíjasok ideiglenesen blanco bárczákkal láttatnak el. A hitelesen igazolt bevételek és kiadások följegyzéseivel betöltött blanketta szolgálna alapjául az arányos hitelnyujtásnak.

Solvay ezen eszméjét a bárczáik rendeltetése tekintetében következőleg fejti ki tovább elvbarátja, *Emile Vandervelde*.

Tegyük föl, hogy a könyv két rovatra van osztva: kiadásokra és bevételekre. Ezenkívül minden polgár egy változó számú bélyegzőt kapna, személyazonosságának könyve adataival egybehangzó állandó jelzetével ellátva, minők: személyes száma, községe, megyéje, országa kimutatása. Egy adásvétel esetén a vételösszeg liquidálása következő módon történik. A vevő fölbélyegzi az eladó könyvének bevételi rovatát, míg ez utóbbi a vásárló könyve kiadási rovatát bélyegzi föl.

Az általunk felbélyezett könyv az eladóé s az ő birtokában marad. Ez képezi az átszolgáltatott árú elismerésével pénztárába befolyt eladási árt. Ellenben a szállító által felbélyezett könyv a mi hitel- vagy élvezeti jegyünk, ez vagyonunkban az állam részére engedett hitelt képez, mely a maga részéről adósságunk kifizetésére van kötelezve.

Ugyanis az történt, hogy kiadásunk összegét a bankadó állam a szállító activájára írja s ezen activára szállítónk oly arányos hitelösszegekben részesül, melyek segítségével ő is bevásárolhatja nyers anyagait, fogyasztási czikkeit.

Tehát minden polgár eladó és vevő lehet egy személyben. A könyvek kettős rovatra vannak osztva a számvitel egyszerűsítése s az állandó ellenőrzés kényelme érdekében. Az állam által a polgároknak engedett hitel mennyisége minden könyvecske első oldalára van vezetve. A bizalmatlan eladó, kinek kezében lesz könyvecskének, kinek módjában lesz azt általvenni és ellenőrizni, kitől sohasem tagadhatjuk meg könyvünk átadását — tekintettel a felülbélyegzési eljárásra — mindig abban a helyzetben lesz, hogy vagyoni állásunkat mérlegelheti, ép úgy igénybe vett, vagy a vásárlás és eladás, a bevétel és kiadás, a nyereség és

veszteség folytonos hullámozása közt consolidált hitelképességünket is figyelemmel kísérheti. Nehéz lesz ki nem fizetni az embernek szabóját. Minden ügylet nyilvánosan megy végbe. Az anyós tudni fogja, vőm uram hányszor jár el a balletbe, s hány cotelette-t fogyaszt.

Viszont az állam, mint főintéző, az év végén vagy az év folyamán az érdekeltek által benyújtott könyvecskéket hivatalában gyűjti föl s az összehasonlítások, matematikai kiszámítások egész tömkelegéből állapítja meg minden polgárnak vagyonmértékét. Ebből következik, hogy az örökségre kivetett egyetlen adó is lehetővé válik, s a kijátszás teljes elkerülésével fedezni lesz képes a kincstár minden szükségletét.

Hozzáteszik még a reform mellett erősen kardoskodó Solvay és Vandervelde, hogy e terv megvalósításával a forgalom is végtelenül megkönnyül és megtöbbszöröződik, a munkabérek vásárló ereje jelentékeny arányokban fog növekedni s az adóteher megszűnnék ólomsúlylyal nehezédni a munkásnép zömére. Nem huny szemet Solvay más fenyegető nehézségek előtt sem, a milyen a munka, a szorgalom, az emberi erők megfeszítésének csökkenése és elpetyhüdése volna az örökösödés eltörlése esetén, a tőkéknek a külföldi piacokra vetése egy fiskális forradalom következményeként, más felől a vagyon elvesztegetése, mely azon arányban fenyegetne, a mely arányban az „à fonds perdu“ elhelyezések szaporodnának: továbbá az egyenes adó elégtelensége egy bizonyos határon túl s az egyenes adó túlhajtása által elősegített kijátszási rendszer. Mindezekkel számot vet Solvay, de nem tartja oly komoly bajoknak, melyeknek leküzdését ne lehetne idővel reményleni. A mi azonban legvégtetesebb az egész rendszerben, az az egyéni jogosult szemérem folytonos megsértése a legnagyobb fokú nyilvánosság által, melyben az ember egész élete egyetlen arithmetikai formulában lesz föltárva. Csak egy könyv vásárlása is mennyire zavarba hozhat, ha ezen ügylet nyilvános bizonyítása kétszeri hitelesítés által bárki előtt fölfedheti annak a tanulmánynak, annak a véleményárnyalatnak irányát és tárgyát, melyet az embernek oka lehet erkölcsi, illedelmi vagy magán-tekintetekből eltitkolni.

Mindez komolyabb dolog, mint a minőnek látszik. Az egész rendszerben a rendőri szellem diadalmaskodik. S tényleg Solvay is érzi reformjának ezt a fogyatkozását, csakhogy erényt akar

csinálni a kényszerűségből s úgy ajánlja a rendszert, mint a mely „kitűnő eszközt adná a gyanús személyek ellenőrzésének“.

Azonban Solvay eszméjét mégsem ily szélsőségből kell megítélni. A rendszer gyakorlati oldala komoly figyelmet érdemel. Kevés collectivista program van, mely ily előrelátással lenne fölvetve, megfontolva. Solvay terve a társadalmi logika leg-tökéletesebb typusa, melyet, mielőtt a tudomány ítélete alá bocsátottak volna, előbb a tettek, a cselekvés emberei formuláltak. A proportionalismusban, mely az egész rendszer magva, a társadalmi igazságnak egy magasabb gondolata lappang. Ennek ki-vihetősége adja próbáját az egész rendszernek.

Solvay nem is habozott, eszméjét egy kis csoport belga sociologusnak bocsátani át bővebb kifejtés és alkalmazás végett. E célból 50,000 franknyi összeget tett le három évre egy elő-készítő bizottság kezébe, melynek tagjai Hector Denis, Guillaume de Greef, Emile Vandervelde és mások. Így alakult meg 1894. évben a társadalmi tudományok akadémiaja, előre kitűzött czéllal, meghatározott időtartammal, mely miután elkészítette rövid summarizátát munkatervének, egy külön könyvtár és nemzetközi bibliographia szervezéséhez fogott, oly célból, hogy összegyűjtse, osztályozza és katalogizálja a gazdasági vagy társadalmi kérdésekre vonatkozó bármely nyelven írott documentumokat s az ide-vágó közleményeket, congressusi jelentéseket, parlamenti jegyző-könyveket stb.

Azonkívül conferentiák tartását is kilátásba helyezik az intézet keretében, melynek még egy évi fennállása van. Akkor befejezést nyernek az előtanulmányok s a társadalmi transformismus elve egy nagy lépéssel haladt ismét előre, ha mindjárt nem is fogja elérni azt a czélt, melyet első sorban tűzött maga elé: a pénzrendszer teljes eltörlését.

*

„A két évi szolgálat és a hadsereg“ — e cím alatt fejti ki *Claretant* ugyane füzetben nézeteit Európa jövőjének e nagy kérdéséről, azok után a számos viszontagságok után, melyeken Franciaországban a katonai szolgálat szabályozása keresztülment. Tudva van ugyanis, hogy a francia nemzet a rettenetes katastrofa hatása alatt, mely a német háborúban érte, minden áldozatra készen elfogadta az ötéves szolgálati időt az egy évi

önkéntességgel. De alig mult el a csapás, az egyéni érdekek győzedelmeskedtek, az egyenlőségi szellem is meghallgattatást követelt, s így jött létre az 1889. július 5-iki törvény, mely a a szolgálatot három évre reducálta, egyúttal azonban eltörölte a föltételes sorozást s még az 1872-iki törvény fölmentvényeit is.

Most a francia törvényhozást újabb katonai reform foglalkoztatja, mely *Jung* tábornoknak 1894. novemberében tett indítványára egyforma két évi szolgálatot akar a hadseregben behozni. Az elv, mely a törvényhozó előtt lebeg, itt is a teljes egyenlőség elve a véradó tekintetében. Tehát nem kell az 1872-iki törvény által elfogadott egy évi föltételes besorozás, ellenben rámutat a javaslat indokolása Németország példájára, mely midőn két évre reducálta a szolgálati időt s midőn a hadsereget a nemzet iskolájává tette, csak az államtudomány, a sociologia magasabb elveit tartotta szem előtt, hogy t. i. lehető legtöbb katonailag és főleg *egyöntetűen* képzett elemet nyerjen a hadsereg számára.

A mi ez utóbbi követelményt illeti, Claretant azt veti ellen, hogy hiszen a német katonák sincsenek egyöntetűen képezve. A gyalogosok két évet szolgálnak; a lovasságnál és lovas tüzérségnél három évig maradnak a zászló alatt. Az egészségügyi csapatok 1—2 évig terjedő szolgálatot tesznek, a vonatcsapatok csak hat hónapot, végre a tanítók csak egy évi szolgálatra vannak kötelezve, a protestáns lelkészek tíz hétre, a katolikus lelkészek hét évi haladékat kapnak, s ha fölszentelt papokká lesznek, a tartalékba osztatnak. Az egy évi önkéntesség is érvényben van.

A két évi szolgálatra vonatkozó francia törvényjavaslat most gyökeresebben akarja az egyöntetűséget keresztülvinni. Eddig voltak francia katonák, a kik az 1889-iki újonczozási törvény 21., 22., 23. paragrafusai értelmében egy évi szolgálatot teljesítettek. Most ezeket is két évi szolgálat alá akarják vetni.

Egyéb rendelkezéseit az 1889-iki újonczozási törvénynek csak részben módosítja, részben érintetlen hagyja az új javaslat. Így azt a jelenleg érvényes intézkedést, mely kizárja a hadseregből a megbecstelenítő büntetést szenvedett egyéneket. Hallgat a javaslat azokról a katonákról is, a kik eddig bizonyos büntetendő cselekmények miatti elítéltetés alapján az afrikai könnyű gyalogsághoz osztattak be, valamint arról sem szól, hogy az egész fegyveres erő katonai törvények alá lesz-e vetendő ezután is, mint

most? vagy pedig a fegyveres rendőrség és csendőrség a községek hatáskörébe utaltassanak? Nem említi az új javaslat a naturalizáltakat, kiket pedig a jelenlegi törvény fölvesz a francia hadseregbe, s végre igen számos lényeges kérdést, így a tartalékosok szolgálati viszonyait, az önkéntes szolgálatot, sorozó bizottságokat is a rendeleti úton való szabályozás körébe utalja.

Mindezeket a részletes kérdéseket nem érintjük itt, a midőn a szolgálati idő nagy elvi kérdése körül foly a harc. Minket különösen az a mód érdekel, a mint Claretant a két évi szolgálati idő ellen határozott állást foglal, hivatkozva a német hadügy-minister, Bronsart von Schellendorf szavaira, a ki nyíltan beismerte, hogy a két évi szolgálati idő beválásának csak egy nagy háború lehet a próbaköve.

Különben is — folytatja Claretant — a német kormány csak végső szükségében szánta el magát a két évi szolgálatra, miután előzetesen a leghatározottabban tiltakozott ez ellen, attól tartva, nehogy a hadsereg értéke szenvedjen csorbát e miatt. Elfogadta, mivel e látszólagos concessióval kellett megvásárolnia a Németországtól követelt újabb áldozatokat, s mert ebben nagyobb számú legénység kiképzetésének látta biztosítékát. Ismeretes ugyanis, hogy Németország nem képezhetette ki eddig egész contingensét. a katonai szolgálat alól számosan kibujtak. Ellenben Franciaország 1889 óta egész contingensét kiképezi, neki tehát nincs mit nyernie a cserén.

Nem kevésbé tarthatatlanok a két évi szolgálati idő mellett az egyenlőségi szellemből meritett érvek. A mezei munkás, a ki aránylag kellemes és kényelmes két évi élet után ragadja újra kezébe a kapát, csak csekély áldozatot hoz hazájának, holott a szegény tanuló, ki tanulmányait kénytelen hosszú időre megszakítani, pályáját áldozza fel.

De továbbá a szolgálati idő tartama nem is bír befolyással a hadi állományra, ellenben befolyással bír a békeállományra. Ezt bizonyítja be további fejtegetéseiben Claretant, kiszámítva, hogy normális körülmények közt a két évi szolgálat a békeállományt 72,740 emberrel, azaz körülbelül 16%-kal apasztaná. Mi több, a legénység kiképzése sem nyerne semmit. A szolgálat már is oly rövid, hogy a kiképzés sohasem éri el azt a maximumot, melyen túl stagnálnak lehetne mondani. S ezt következőleg bizonyítja be Claretant. 100 ember közül ma 70 három

éves, 30 pedig egy éves. Ez összesen 240 kiképzési évet ad, holott a két éves szolgálati idővel csak 200-at adna.

Bármerről forgassák is hát, a két évi szolgálati idő mivel sem igazolható. Azzal az elviselhetetlen szigorral, mely a fölmentések eltörlésével járna, s mely a két évi szolgálat kikerülhetetlen corollariuma, csak az egyenlőségi törekvésnek kedvez, de az ország el nem fogadhatja. Az igaz, hogy a két évi szolgálat csökkentené a budget terheit, de, mondja Claretant, misem könnyebb, mint a tetteges állomány rovására költségmegtakarításokat eszközölni. Erre minden újonczozási rendszer alkalmas. Sőt a két évi szolgálatnak itt is hátránya az, hogy a budgetet gyors rázkódásoknak teszi ki, mikor az évi létszám fölemeltetik. Albrecht főherczeg szavaival végzi a cikket, ki midőn az osztrák hadsereg hanyatlásának okait kereste, azt abban találta meg, hogy „a császári királyi hadsereg — úgymond — 1816-tól 1830-ig csak *administrálva* volt.“

*

Franciaország pénzügyi rendszerét ismerteti *Leon Salefranque* a „*Revue*“ egy következő cikkében, bevezetéseül a folyóirat egy új rovatának, mely a költségvetési és pénzügyi kérdéseket szándékozik felölelni. Ez az első rész a francia állam bevételeit állítja össze, az utolsó, 1893. évi zárszámadások alapján, hat rovat alá foglalva az állam bevételeit a következő címek szerint:

I. Egyenes adók. II. Közvetett adók. III. Állami monopoliumok és vállalatok jövedelmei. IV. Állami jószágok jövedelmei. V. A költségvetés különféle bevételei. VI. Átmeneti bevételek.

Mindezen rovatokat két főcsoport alá foglalja, a szerint, a mint adóból eredő bevételek, vagy nem adóból eredő rendes bevételek.

Az előbbiekhöz tartoznak mindenekelőtt az egyenes adók, négy cím alatt, nevezetesen: a földadó, a személyi ingó-adó, az ablak- és ajtó-adó, a kereseti adó.

A földadó Franciaországban nem képez külön adónemet a házadótól, mely utóbbi a lakóházak tiszta jövedelme alapján számíttatik ki, akár a tulajdonos foglalja el, akár pedig másokkal lakatja ingyenes vagy terhes címen. E tiszta jövedelem a bérjövedelem tíz évi összege alapján állapíttatik meg, az érték egy negyedrésze levonásával a fentartási, javítási és romlási költ-

ségekre; gyárak-, műhelyek-, malmoknál pedig egyharmad levonásával.

A tulajdonképeni földadó Franciaországban 50.035,159 hektárra terjed ki, melyek 8.454,218 birtokos által bírt 151 millió 091,992 parcellára vannak osztva. Összes adóhozadáka a földadónak 1830-ban 246·5 millió, 1869-ben 318·3 millió, 1893-ban 392·1 millió volt.

A személyi ingó-adó egyazon község minden lakói közt egyenlő s három munkanap értékének felel meg. Minden községben a közgyűlés a prefet javaslatára állapítja meg évenként a munkanap átlagos értékét, de nem szabhatja azt 0·50 centime-nél alacsonyabbra, sem 4 fr. 50 c.-nél magasabbra.

Az ingó-adó a személyes lakásra rendelt helyiségek bérértékére van alapítva, s ennek alája van vetve minden bútorozott lakás, akár a tartózkodáshelyen, akár más községben. Még akkor is fizetendő, ha a tulajdonosnak házbér nem fizettetik, tekintet nélkül arra, hogy a bútorok a lakó tulajdonai-e vagy nem. Az sem szükséges, hogy egy lakást tényleg lakjanak, elég ha be van bútorozva, s ha rendelkezésre vagy használatra tartják fenn.

1830-ban a személyi ingó-adó 41·3 milliót hozott, mely szám 1869-ben 90·3 millióra emelkedett, 1893-ban pedig 155·8 milliót ért el. A jövő évi költségvetésben ez adónem az ajtó- és ablak-adóval együtt már a 156·9 millióra előirányzott általános jövedelmi adóval helyettesítettik.

Negyedik helyet foglal el az 1791-ben behozott, 1793-ban eltörölt, de a IV. évben (1795) újra helyreállított s a VII. évi brumaire 1-i törvény által végleg rendezett kereseti adó. Ezt minden francia vagy idegen tartozik fizetni, ki Franciaországban a törvény által felsorolt kivételekbe bele nem foglalt kereskedést, ipart vagy más foglalkozást űz.

Az egyenes adókkal hasonnemű adók közé sorozza a czikk az 1893. ápril 28-iki törvény alapján behozott kerékpár-adót, mely 10 frankban van megállapítva, de évről-évre többet hajt s 1897-re már 3·3 millióra van fölvéve, a melyből 2·6 az államot, 0·7 a községeket illeti. Ilyen még az 1871. szept. 16-iki törvény által teremtetett tekeasztal-adó s az ugyanazon törvény alapján a clubbók, casinók, egyletek tagjaira a tagdíjak arányában kivetett adó. Kivételt képeznek ez alól a jótékonyági és segélyegyletek, a tudományos, irodalmi, gazdasági és zeneegyesü-

letek. Ez adó hozadéka 1898-ban 1·4 millió volt. Végre az 1893-ik évi zárszámadásokban két millióval szerepelt hadmentességi adó.

Mint külön adónemek tárgyalatnak az állami felügyeletnek inkább díjait képező következő ellenőrzési illetékek, ú. m.: gőzgépek próbája utáni, gyárak és ásványvíz-raktárak felügyelete utáni, továbbá súly- és űrmértékek, szesz- és sűrűségmérők hitelesítési, gyógyszer-tárvizsgálati stb. díjak és a bányailletékek.

Második nagy csoportot képeznek a közvetett adók s ezek között, mint első főosztály, a jogilletékek és díjak, melyeknek tárgyai rendkívül különbözők s csak formailag függenek össze. Következő kategoriákat különböztet meg ezekben a szerző: Átruházási illetékek, terhelő czímen (adásvétel és csere), vagy ingyenes czímen (ajándékozás, örökösödés). Amazok ismét ingó értékekre, ingókra és ingatlanokra vonatkozhatnak.

A mi az ingó értékeket illeti, minden értékpapir-üzlet, kivéve az állami járadékpapirokat, helyet ad az üzlet tárgyát képező érték utáni átruházási illeték fizetésének, leszámításával a még hátralékos fizetési részleteknek.

A közvetett adók második fejezete alatt foglaltatnak a jogilletékek és díjak, illetékegyenértékek, fokozati, százalék és jelzálogilletékek, utóbbiak bejegyzési és átíratási illetékekre ágazva; a harmadik fejezet alatt a birói illetékek, peres és perenkívüliek, melyek közül az előbbieket 1830-ban 9 milliót, 1869-ben 12·3 milliót, 1890-ben 20·8 milliót eredményeztek, végre 1890-ben 17·2 millióra estek alá; míg az utóbbiak az 1897-iki költségvetésben 23·4 millióval szerepelnek.

Jönnek aztán a különféle bevételek czíme alatt a birság-pénzek (egy millió), eljárási költségek (500,000 fr.) stb., s végül, mint a közvetett adók második nagy osztálya, a bélyegadó, mely — beleértve a hirdetménybélyegeket, bélyeges fuvarleveleket, a franczia és idegen értékpapírok bélyegilletégeit — 1893-ban összesen 162·2 milliót tett ki, s 1827-re 175 millióval van fölvéve.

Az 1893. április 28-iki törvény egy új adót hozott be a tőzsdeműveletekre, mely szerint minden tőzsdeügylet, melynek tárgya ingó értékek vétele vagy eladása, készpénzfizetésre vagy határidőre, 1000 frankonként 5 centime illeték alá vettetik, report-üzleteknél 2 1/2 centime alá. Ámde az 1895. december 29-iki

törvény az illetékeket háromnegyeddél szállította le a francia járadékoknál. A tőzsdeügyletekre vetett adó az 1893. év hét hónapja alatt 4·4 milliót adott, 1894-ben 10·5 milliót, 1895-ben 10·1 milliót. Az 1896. évi budgetben 10·6 millióval, az 1897-ikiben 10·1 millióval van előirányozva.

Még egy más adónem szolgáltat jelentékeny bevételi forrást a budgetnek, ez az értékpapírok jövedelmi adója, melyet az 1872. június 29-iki törvény vitt be a francia fiscális rendszerbe. E törvény értelmében minden néven nevezendő pénzügyi, ipari, kereskedelmi szövetkezetek, társulatok és vállalatok részvényeinek kamatai, osztalékai, jövedelmei s minden egyéb bevételei, valamint a departementok, községek, közintézetek s a fentebb említett társulatok, szövetkezetek és vállalatok kölcsöneinek és kötvényeinek kamatai adó alá esnek.

Az 1875. június 21-iki törvény ugyanezen adó alá vetette a kötvénybirtokosoknak és hitelezőknek fizetett praemiumokat, nyilvános papirokat és más kölcsönczímleteket. Ezen adónem hozadéka az 1893. évben 67 millió volt 1676 millió megadóztatott tőke után.

V. cím alá a vámjövodelmeket foglalja a cikk. Ezek részint a külföldről jövő cikkekre vetett fogyasztási adót képeznek: ez a fiscális vám; másfelől pedig a külföldi árúra vetett adót oly célból, hogy emeljék annak árát a behozatalnál, nehogy a belföldi árával versenyezhesen. Ez a védvám. A tulajdonképeni vámilletékek ma behozatali és statisztikai vámokra oszlanak. A kiviteli vámok 1881 óta többé nem hajtanak jövedelmet. A behozatali vámokat kettős tarifa szabályozza az 1892. január 12-iki törvény szerint: általános és minimális tarifa. Utóbbi oly államokkal szemben alkalmaztatik, melyek megfelelő előnyökben részesítik a francia árukat, tehát legtöbb kedvezményes államok, mint Svéd- és Norvégország, Belgium, Svájc, Németalföld és Görögország. A behozatali vámok 1830-ban 97·7 millióról 1869-ig 71·7 millióig szálltak alá az 1860-iki vámreform következtében, de már 1880-ban 279·9 millióra emelkednek s 1893-ban 410·7 milliót érnek el.

Külön csoportot képeznek Franciaország bevételi budgetjében a fogyasztási adók, minők az itálra, sóra, olajra, eczetre kivetett adók, továbbá a czikoriára és a szappanra. Mindezek 598 milliót tesznek ki az 1897. évre, a mely számból egyedül

a bor, almabor, szesz és sör 458'6 millióval van képviselve. Az italmérési engedély 15 franktól 125 frankig csak 13'4 milliót eredményez, egyéb engedélyek összesen 400,000 frankot. Végre a játékkártya-adót is módosította az 1895. december 28-iki törvény, a mennyiben megkülönböztetést tesz a közönséges kártyák és a clubb-kártyák közt, továbbá a 36-lapos és 36-nál több lapos kártyák közt; ezeknél 0'75 centime-ot szedve a rendes és 1'50 cm.-ot a clubb-kártyák után; amazoknál 1'25 cm.-ot és 2'50 cm.-ot.

Áttérünk most az indirect adók és jövedelmek sorát bezáró czukoradóra, melynek tételei 100 kilogrammonkint 24 és 60 frank között váltakoznak. Azonkívül az idegen országokból behozott nyers czukor 100 kilogrammonkint 7 frank vám alá esik, mely nem térítettik vissza kivitel esetén. Mindent összevéve, úgy a bel-földi, mint az idegen czukor után a vám és fogyasztási adó hozzádéka 1893-ban 194'9 milliót tett ki.

Állami monopoliumok és iparvállalatok a következők:

1. az állam által gyártott gyufa és lőpor eladásából s a feldolgozott dohányból befolyó jövedelmek;

2. a posta, távirtda és telefon kezeléséből befolyó jövedelmek;

3. különböző vállalkozások, melyeknek bizonyos hányada a kincstárt illeti. Ilyenek a pénzverés bevételeinek fölöslege, az államnyomda kiadásaiból fenmaradó fölösleg; az államvasutak üzeméből, a hivatalos lapok kezelése után s a tonkingi kábelből megmaradó haszon. Érdekes e fejezetnél a fejlődés, mert míg 1830-ban az egyedárúságok még csak 105'7 milliót eredményeztek, 1869-ben pedig 374'3 milliót, addig 1893-ban 631 millió folyt be e czímen.

Szorosan véve kívül esik a czikk keretén az államjavak és az erdőségek jövedelmeinek kimutatása, habár ennek adatai is igen tanulságosak. Így alakul meg a francia milliárdos budget, oly adórendszerrel, mely a közvagyonosodás normális fejlődése elé hártott akadályok nélkül több mint három milliárd rendes bevételt biztosít az államnak.

A „*Revue Philosophique*“ júliusi száma közérdekű cikket közöl Münztől „*La logique de l'enfant*“. (A gyermek logikája) címen.

Az alapos tanulmányra valló cikk kifejti, hogy a gyermek, a kit nem tanítanak gondolkodni, ép úgy, a mint megtanul látni és hallani, a figyelmes szemlélő előtt tanúságot tesz arról is, hogy képzezeit logikailag kombinálja, vagyis magától tanul gondolkodni is. Gondolkodik már sokkal az előtt, mintsem ismerné a beszédet, mint a gondolatok kifejezőjét az emberek között, sokkal azelőtt, mintsem sikerülne artikulált nyelven megértetnie, kifejeznie magát, s képes volna egy szót is kiejteni. Előítélet tehát az, hogy nyelv nélkül nem létezik értelem. Kétségkívül a gondolkodás annyi, mint belső beszéd; de teljességgel létezik egy szavak nélküli nyelv is.

Főlemlíti Preyer természettudós érdekes észleleteit, melyeket ez kis fián tett. Ennél, háromszáztizenkilencz nappal születése után oly hallási tünetény mutatkozott, mely értelmének jelentékeny fejlődöttségéről tanúskodott. Így észrevette, hogy, ha tányérjára kanálával, vagy pusztá kézzel üt, a keletkezett hangok egymástól különböznek, s erre vonatkozólag a kis fiú szemmel láthatólag próbákat tett. Valamivel később megfigyelte majdnem minden reggel azt a zajt, melyet a kályhának szénnel való megtöltése okoz. Midőn egyszer a szomszéd szobában álló kandalóval történt ez, a gyermek arra fordította fejét, a mely oldalról a hang jött. Nem látván semmit sem, fejét a szobában levő kályha felé fordította, melyet előzőleg raktak meg szénnel s arra kérdő tekintetet vetett. Ez arra mutat, hogy a logikai működés itt hallási benyomásokra alkalmazva, megelőzi a beszélési képességet.

Tizenhét hónapos korában a kis fiú el akarta érni egy neki nagyon magas szekrényen levő játékszerét. Ez nem sikerülvén, ide-oda futkosott, valahogy egy párnát szerzett, fölállt rá s elérte az annyira óhajtott játékszereket. Szavakkal nem gondolkodhatott, mivel a szavakat nem is ismerte. Mióta tizenöt hónapos korában megégette a gyertya lángjában ujját, nem lehetett rábírní őt arra, hogy kezével a gyertya felé közeledjék. Hasonló tünetények különben minden más gyermeknél tapasztalhatók. A jogosnak, vagyis annak, a mi meg van engedve, vagy parancsolva van, és a jogtalannak, vagyis annak a keletkező érzete, a mi meg van tiltva, arra vall, hogy a gyermek

észrevette, hogy az ismert szabályok áthágása kellemetlen következményeket von maga után.

Mindazon megfigyelések, melyeket a nevelésben nem részesített siketnémákra vonatkozólag oly czélból tettek, hogy ezek egy mozdulatokból és arcjátékokból alakult természetes nyelvvel éljenek, még plausibilisebb módon mutatják, hogy a gondolkodás független a beszédétől. Mindazáltal az olvasni tanuló gyermeknek megfeszített figyelme azt mutatja, hogy az értelem csak az articulált nyelv segítségével képes kezdetleges és zavart képzeit pontosan megállapítani.

Hogyan tanulnak meg a gyermekek beszélni, különösen hogy tanulják meg, megérteni a szót? Minden gyermek szükségképen maga alkot magának nyelvet. De, vetik ellen, gyermekeink úgy tanulják nyelvöket utánzás által. Valóban úgy látszik, de ez tévedés. Nem lehet megmutatni a gyermeknek, hogyan kell egy hangot előállítani, vagy utánozni. Gyakran lehet látni, minő bajos a gyermekkel foglalkozó anyáknak és dajkáknak a hangokat kiejteni, melyeket a gyermekeknek utánozniok kell. A gyermek nézi őket s nem tudja, mit akarnak vele. Nem láthatja, miképen jő létre a hang; még az ajakhangoknál is, melyek az ajkak mozgásával láthatólag jönnek létre, bizonyos tényezők, melyek a hangszálak feszültsége következtében keletkeztek, láthatatlanok maradnak. Megtörténik, hogy a gyermek nagyon könnyen utánozza az ajakhangokat, mint például e szavakban: papa, mama, de ez bizonyára nem pusztán az ajkak mozgásának látása nyomán, hanem az illető hangok hallása nyomán, a hangszerekben reflex módon történik. Ezért, mielőtt képes volna a hallott szavakat önkénytel utánozni, maga csinál a dolgok jelölésére magának szavakat.

Ebből következik tehát, hogy a gyermekeket nem mi tanítjuk meg általában a nyelvre, vagyis beszélni, hanem csak egyszerűen a mi nyelvünkre. A gyermek, mint ember, magától is beszélne, nem mi adjuk meg neki a képességet, mert ez mind benne gyökerezik.

A cikk szerzője több példát fölhoz arra, hogy a hallott és elsajátított szó egy-egy mag a gyermek lelkében, melyet a már létező képzetek megtermékenyítenek, s a valóditól eltérő értelemmel ruháznak fel. Fölemlíti Rückert német költő példáját, ki megtanulta ezt a kifejezést s derűre-borúra használta:

Ez már más! De világos volt, hogy semmi meghatározott értelmet e szavaknak nem tulajdoníthatott. Egy nap a fiú, kinek eddig csak egy fa-lova volt, falura menve az istállóba látogatott el, hol egy élő lóra ültették föl. Ez már más! Kiáltott ragyogó szemekkel s oly lelkesült arczczal, hogy világosan fel lehetett ismerni, hogy a kifejezés valódi értelmét sikerült fölfognia.

Nagyon mulattató az, midőn a gyermek azt a szót, melyet nem ismer, egy ismert szóval kénytelen helyettesíteni. Egy gyermek például, ki a süketséget jelölő szót még nem ismerte, beteg anyjának azt bizonyígtatva, hogy valamit megmondott már előbb neki, így szólt: Megmondottam, de te nem hallottad, mert beteg vagy s a *füled vak*. — Ugyancsak ezzel a gyermekkel történt, hogy a szomszéd pék-inast, kit övig meztelenül látott, következetesen „mi urunk Jézus Krisztus“-nak nevezte, mint-hogy addig csupán Jézust látta a feszületen félig meztelenül.

Maga teremte tehát a gyermek szavakat, kifejezéseket fogalmi számára, analogia útján. S ez leginkább a grammatikai téren mutatkozik. A rendhagyó képzéseket csak lassan sajátítja el a gyermek; jóllehet sohasem hallja környezőitől az analogia szerint helyes, de a közhasználattól eltérő alakokat, logikájának erejével még is azt az alakot használja, mely analogice helyes. Így mond a gyermek a németben *gegebt*-et, *getrinkt*-et, *gegeben*, *getrunken*, a francziában *nous voironst*-t, *nous prenâmes*-t *nous verrons*, *nous primes* helyett, vagy a magyarban például *jövött*-et *jött* helyett stb.

A kíváncsiság képezi a gyermeknél a gondolkodás fejlődésének egyik alapokát. Minthogy azon korban, midőn beszélni kezd, csak csekély tapasztalati köre van, minden oldalról oly tünetényekkel áll szemközt, melyeket hozzá akar kapcsolni ismereteinek már ekkor meglevő kincséhez. Nem elégedik meg az egyszerű felvilágosítással; mindenkit azzal a kérdéssel gyötör: miért? s gondolatainak látókörét minden irányban iparkodik tágítani. Különösen az Istenre vonatkozó kérdések azok, melyek nagyban foglalkoztatják a gyermekek gondolatait.

Nagyon nehezen jutnak el *én*-jük fogalmához, mivel környezöik velük szemben nem igen beszélnek a maguk nevében, hanem mint „papa“, „mama“, „bácsi“ stb. s így a gyermekek alig hallják ezt a szót: én és az enyém. Ha hallják is, nem értik meg. Így történik, hogy a gyermek az apáról harmadik

személyben beszél s ennek tudata s e szó és használata csak lassan és későn fejlődik ki nála.

* * *

Dauriac többször említett cikkének: „Etudes sur la psychologie du musicien” — is végét kapjuk a „Revue” cz évi 7. és 8. számaiban, melyekben a zenei élvezet és a zenei emotio kérdéseivel foglalkozik az író. Ezekre alkalmazza az epikureusi megkülönböztetést, mely szerint némely gyönyör izgat, más csendesít és lecsillapít, vagyis, jobban mondva, némelyek a lélek felindulásából erednek, mások a lelki békét kísérik, azt egészítik ki. Körülbelül ugyanezt tanítják a peripatetikusok. Epikur Aristoteles elméletét tette magáévá, kissé azt talán túlozva, mindenestre mélyen belehatolva. Az ő megkülönböztetése a nyugtalan és nyugalmas gyönyörökről méltán lehet classikus.

Alkalmazva azt a zenei élvezet forrásaira, *Dauriac* érinti azt a különös jelenséget, hogy a katonai menetelések mindig dobbal és trombitával vagy teljes zenekarral vannak egybekötve. Miért? Nemcsak azért, mert a mozgás szabályossága csökkenti a fáradtság érzetét s a zenekíséret könnyíti a lépés szabályosságát, de azért is, mert a zene általán felélénkít, mivel a spontán figyelem egy részét leköti.

Tehát nem csupán tánczolni segít, de egyenesen tánczra ingerel. Ha az ember nyugszik s a zene játszik, akárhányszor fékezni kell magunkat, hogy lábunkkal, kezünkkel vagy fejünkkel ne verjük a taktust.

Most már Kant után tudjuk, hogy az érzeteknek minden szabad és változatos játéka élvezetet szerez. S ez az élvezet az egészség érzete felköltésében áll. Ugyancsak Kant az ilyfajta játékokat sorsjátékokra, zenére és szellemi játékokra osztja. Mindezek a játékok Kant szerint semmi gondolatot nem hoznak magukkal, semmi határozott intellectuális képzzettel nem járnak. A zene — úgymond Kant — az emberek többségére nézve izgató vagy csillapító eszköz. A kik többet látnak benne nemcsak halomásból, de tapasztalatból, azok száma csekély s faj, nemzet és műveltségfok szerint változik. De mily természetű ez az izgatás? Physiologiai avagy psychologiai? Kant azt is megmondja. Szerinte a zene a test közvetítésével hat a lélekre.

Arra a kérdésre azonban, hogy mi a lényegesebb a zenében vagy dalban: a melodia-e? a melodia rythmusa-e? elvonatkozva hangzó formájától; vagy pedig a hang és hangszer színe? — e kérdésre megfelelni *Dauriac* is habozik. Bizonyos, hogy a zenei gyönyört, úgy a mint az legalsóbb fokán az embernél, sőt a magasabb rendű állatnál is jelentkezik, physikainak lehet mondani. Mielőtt szép volna, a zene előbb jótékony vagy kellemes. Légió azok száma, kiknél a zene nem jelent semmit, nem mond semmit. Egyetlen feladata, hogy kellemes legyen. Igen sokan a legkiválóbb elmék közül nem is tűrik a zenét. Így Brunetiére, ki nem vonakodik kimondani, hogy nem kedveli sem a zsidókat, sem a zenét.

Másképp van ez Németországon, hol a zenei érzék gyakoribb és instinctivebb, valaminthogy a belső élet is nagyobb intensitátusú. Általában azonban áll az, hogy míg Boileau-t ócsárolni, vagy Voltaire-t kicsinyleni disqualificálhat, addig a Walkűrök előadásán ásitani, a Prófétán unatkozni s a hangversenyeket kerülni miben sem szolgál hátrányul, ha különben valaki szellemes ember. Sőt a kritikusok közt is akad, a ki meg van győződve, hogy a zenében az ízlés szó betűszerinti értelemben veendő, s hogy ott szabadon lehet dicsérni és gáncsolni, a nélkül, hogy okát adnók. Zenei kritika ezek szerint nincs, mert nincs ennek tárgya. Az összhangzattan, a fuga szabályai, a hangszerelés általános elvei megtanulhatók, s ha megtanultuk, akkor tudni fogjuk, hogy vajjon egy zeneszerző azokat megtartotta-e vagy áthágta. De mi köze ehhez a közönségnek, mely füle után ítél, vagy inkább nem is ítél?

A zenei hatás psychológiájáról egy záradékban átugrik *Dauriac* a zenész tulajdonképeni psychológiájára és constatálja a zenének az idegéletre gyakorolt pathologiai hatását is igen sok esetben. Azért felelte Gounod arra a kérdésre, hogy hány órát kell egy fiatal leánynak naponkint zongorájánál töltenie — e jelentős szavakat: „Egyet sem, ha csak nem mestersége“. Ezzel a nagy zeneszerző a zenei emotiók nem ritkán deprimáló hatását akarta jellemezni, a mire nézve *Dauriac* nem ismer meggyőzőbb példát, mint Chopint, s hozzáteszi, hogy teljes elismeréssel van a francia zenetanodák főigazgatója iránt, ki lebeszélte a conservatoriumok leánynövendékeit e mester tanulmányozásáról.

G. Dumas folytatja a „*Revue philosophique*“ 8. számában kísérleti kutatásait az öröm és szomorúság felől („*Recherches experimentales sur la joie et la tristesse*“). Ez alkalommal az erkölcsi szenvedés tanulmányainak tárgya. Ugyanis élesen megkülönbözteti Dumas a szomorúságtól azt a beteges állapotot, mely ezt rendesen megelőzi, a fájdalmas indulatot, vagy erkölcsi szenvedést. Ezt a különbséget nem véli föltalálhatni, legalább nem azzal a szabotossággal az örömnél, mert a normális öröm physiologiai tünetei (túlfeszültség, ütérgyorsulás, peripherikus és cerebialis edénykitágulás) csak csekélyebb intensivitásuk által különböznek a kellemes izgalom physiologiai tüneteitől. Szóval a normális öröm, mely egy jó ujság hírére elfog, mindig ugyanazon tünetek közt nyer kifejezést, akár kezdetén, akár későbbi nyilvánulataiban tanulmányozzuk.

Ellenben a szomorúságnál hirtelen depressiót figyelhetünk meg a kezdetbeli izgalom után s ez a depressio képezi a chronicus szomorúságot, holott az izgalom csak járulékos.

Claude Bernard és Richet inkább a fájdalom közvetlen befolyását tanulmányozták a szívre, semmint az edényösszehúzásra, s Bernard szerint a szívműködés megállása követhet minden zavaró, erőszakos és hirtelen actiót, bármily természetű is legyen az. Viszont Meyert inkább az agykéreg erős izgalmainak edényösszehúzó hatását tette tapasztalatai tárgyává. Mindkét esetben azonban a fájdalom egy kimerülési tünetnek felel meg, idegkimerülésnek Richet vizsgálódásai szerint, agykimerülésnek Meynert szerint s melynek physikai nyilvánulata a hyper-respiratio.

De ugyanekkor gyakran megtörténik, hogy úgy az erkölcsi fájdalomban, mint a kevésbé intensív physikai fájdalmakban, a lélek vonakodik lemondani és megadni magát s tiltakozások, kiáltások s mindennemű eszmetársulások állnak elő, melyek a tulajdonképeni erkölcsi szenvedésnek sajátos színét és jellegét adják meg. Az, a mit izgalmi és szenvedési periodusnak neveznek tehát, helyesen mondva egy ellenállási periodus, mely rendesen megelőzi a lemondás periodusát s azt elősegíti az általa föltételezett gyorsabb kimerüléssel.

Ha a kimerülés és a tehetetlenség érzete uralkodik az ellenállás érzetén, akkor a kimerülés gyorsan megy végbe, a tiltakozás majdnem semmire olvad, vagy hamar megszűnik. Ha az ellenállás győzedelmeskedik, akkor ellenkezőleg az izgalmat látjuk

állandósulni, s ha még tovább fokozódik, egy új érzetnek ad helyet: a haragnak.

Ezt az átalakulást Darwin is megjegyezte, ki constatálja, hogy milyen könnyűséggel válik bánat a haragból s a bánatból ismét harag. A könnyű fájdalomnak — úgymond — vagy minden fájdalmas felindulásnak, bánatnak, bosszúságnak, féltékenységek kifejezése nehezen különböztethető meg a majmoknál a mérsékelt haragtól. E lelki állapotok — teszi hozzá — különben könnyen és gyorsan átalakulnak egymásba.

Azután kísérletei eredményeit adja elő *Dumas* a lelki szenvedés physiologiai tünetei tárgyában, melyek közt különösen hangsúlyozza a légzésnek normális sebessége egyharmadával, sőt sokszor kétszeresével való gyorsulását, míg a légzési vonal az örömetől egészen eltérő idomot tüntet elő.

*

A metaphysika és a tudomány viszonyát tárgyalja *Martin* („La metaphysique et la science“) ugyanezen számában a „Revue“-nek. Élesen mutatja ki, hogy tulajdonképen nincs direct és közvetlen tudalmunk az időről. Bizonyos legalább, hogy nem sikerül nekünk saját tartamunkat éreznünk. Épen oly kevésé van fogalmunk a térről, a mozgásról. Természetesen nem azért, a mint azt állítottuk, hogy tudniillik, ha egy vonalban mozgó ingát egy bizonyos pillanatban képzelünk, akkor az a vonalnak egy bizonyos pontján áll, tehát e pillanatban nem mozog, minélfogva a mozgás az egész vonal hosszában csak egymást követő nyugvó pontok sorozata, hanem inkább azért, mert idő és tér nélkül a mozgás sem fogható fel.

Valósággal a tudomány elve nem egyéb, mint a külvilág ösztöne. Physika, physiologia, csillagászat stb. csak azon mindig vak fejlődés fokait jelzik, a melyekre a külvilágról való ösztönünk eljuthat.

A tudós sem láthat egyebet, ép úgy mint a köznép, a realitás külsejénél. A hasonlat e pontban teljes. A legelső ember tüzet gyujthat, holott nem ismeri a tűz, a mozgás s a mozgás közlése természetét. Ép úgy a laboratoriumokban nyert legcso-dálatosabb eredmények vak és ösztönszerű ismeretből erednek. Csak a tünetmények sorozata közötti, habár képzeletbeli viszony felfogásában lépi túl a tudós is az empirismust. Az empirista

constatál egy egészen elszigetelt tényt vagy összetalálkozást. Egy hasznos leltre bukkan s itt megáll: nem látja a rejtett részletet; nem szervez semmit. A tudós szétbontja a tényt, mely kezdetben nagyban ismerve, fölbomcsolhatatlannak tetszett. A meny-nyire lehet, megkülönbözteti a valóságot, melyet a látszat takargat. Bizonyára egy szerencsés véletlen megengedheti egy empiristának constataálni azt, hogy a quinquina a lázat gyógyítja. De ez egyszerű ténymegállapítás miben sem ismertet meg azon állapot részleteivel, melyet *láz* szóval jelölünk, sem a quinquina össze-tételével.

Mik tehát a tudomány törvényei? Semmi önmagokban állók. Mindenki ismétli, hogy például ez s ez az eredmény a fejlődés törvényeinél fogva áll elő. De úgy ezt, mint sok más frázist is a nélkül ismételtetik, hogy számot tudnának arról adni, hogy tulajdonképen maguk magukat sem értik.

Martin elmékedése abban culminál, hogy jobb volna elismernünk, hogy semmit sem tudunk. Egyébiránt e felől szerinte a philosophusok és tudósok sincsenek tévedésben. Helyesen mondja például Claude Bernard: „Az orvostudományban ép úgy, mint a vegytanban, nem tudományos dolog fölvetni a *miért* kérdését. Ezen irány kigúnyolása adatta Molière-nél orvosjelöltje szájába azon kérdésre, hogy miért altat el az opium? ezt a feleletet: „Quia est in eo virtus dormitiva“. Tudjuk és tudhatjuk, hogyan és mily föltételek közt altat az opium, de sohasem fogjuk tudni, miért? Épen ily helyesen ítélt Fenelon is az összes természet-tudományi rendszerekről: „Ha a rejtett tulajdonságok csak nevek, úgy a testecsek különböző csoportosulásai és különféle viszonyai sem egyebek igen gyakran, mint a philosophia regényei“.

* * *

A „*Revue philosophique*“ ez évi szeptemberi füzetében, *Kéregbeli vakság* czímen J. Soury pszichologiai szempontból rendkívül érdekes klinikai esetet ismertet. Kéregbeli vakság alatt azt a vakságot értjük, melynek oka a legfelsőbb, tehát az agykéregbeli látóközpontok, vagyis a nyakszirti karély működés-szünetelésében, azaz eltávolításában vagy megbetegedésében rejlik. A klinikusok kutyákon, a megfelelő agyrész eltávolításával, sokszor megfigyelték e jelenséget, sőt embereknél is oly egyéneken, kiknek tova-

terjedő agylágyulás pusztította el ez ideg-központjait. De egyik eset sem volt oly érdekes, főleg pszichológiai szempontból, mint Förster, német orvos betege a boroszlói kórintézetben.¹

A beteget, egy sörivő postatisztet, körülbelül harminczkilenc éves korában jobboldali félvakság (hemianopsia) érte, melyet öt évre rá a baloldali követett. Egyéb súlyos tünet jelen nem léteben Förster a nyakszirt-kéreghez vivő véredények előrehaladó eldugulásának tulajdonította az agylágyulást. E kétoldali félvakságban (hemianopsia bilateralis), azaz általános kéregbeli vakságban azonban a beteg tekintő pontja körül, megfelelően a központi látásnak, 3—5 fokig még élesen látott. Ily kicsire szűkült látó-tere, mert, mint Sachs kórboncztani vizsgálata a később elhalt beteg agyvelejéből készült sorozatos metszetekkel a mikroszkop alatt kimutatta, míg az agylágyulás számos idegrostköteget elpusztított, addig megkímélte a látóhártya sárga foltjának (macula lutea), e legélesebben látó központi helynek (fovea centralis) megfelelő kéregterületet, mivel e részét az agynak igen kedvezően látják el a véredények, számos ággal borítva el, úgy hogy különösen védve van a lágyulás ellen.

E szűk látó-terével olvasott, írt, rajzolt, felismerte a tárgyakat, ha kellő alkalmazkodással beleillesztette. De, bár így az alakokat, betűket felfogta, *színes látása* teljesen elveszett, *teljes színvakságban* szenvedett, és a legnagyobb psychikus fogyatkozás a *térbeli tájékozódás* (Raumsinn, Ortsinn) hiánya, a *térképzetek*, a *téremlékezet* (Ortsgedächtniss) teljes kiesése volt. A dolgok viszonylagos helyzetét nem tudta elképzelni többé, sem a különféle nemzetek földrajzi helyzetét Európa térképén, sem a butorok, az ajtók elhelyezését szobájában, ágyától három lépésnyire nem találta meg az asztalt, de meg tudta különböztetni jobb- és baloldalt s tudott öltözködni.

A még megmaradt szűk látótér élessége mellett a térbeli tájékozódásnak ez úgy szólván teljes hiányát csak úgy magyarázhatjuk meg, ha a térképzeteket nem felraktárolva képzeljük az agykéregben, hanem ha megannyi különféle kapcsolatnak:

¹ A beteg leírását Förster adta: *Über Rindenblindheit* (Graefe's Archiv f. Ophthalmologie, Leipzig, 1890. I. 94.), agyvelejének kórboncztani leírását pedig Sachs: *Das Gehirn des Förster'schen Rindenblinden*. (Arbeiten aus der psychiatrischen Klinik in Breslau. Herausgegeben v. Prof. Dr. Carl Wernicke. Leipzig, 1895.)

associatióinak. Ilyeténképen pedig minthogy a térfelfogás megalakításában részt vesznek látó, halló, tapintó, izom, in, izület, stb. érzéseink, mindezeknek megfelelő kéregközpontjaink számtalan kapcsolatáról (associatio) van szó a térfelfogásban, a térbeli tájékozódásban, a mihez tehát mind e kapcsolatos központok consensualis synergiája kell. A látóközpont elpusztulásával kiesnek már most mind a vele összekötött kapcsolatok. Csak így lehet éreztetni, hogy míg az a vak ember, a kinél a baj a környéki részen, a szemben vagy a látóidegen van, gyakran csodálatos biztossággal jár a már előtte ismeretes helyen, ép úgy tapogatva, a hogy sötétben eltalálunk mindnyájan a már ismeretes helyen, addig e kéregbeli vak, bár élesen látott még szűk látó mezején, fényes nappal sem tudott tájékozódni, eltalálni, a rá nézve legismertebb helyeken sem. Azt a vak-szeműt s a sötétben járó épszemű embert tapintó-érzései vezetik, de csak az ismeretes helyről már előbb megszerzett szem-érzések, látó-képzetek kapcsolatával, ezek azonban a kéregbeli vaknál kiesvén, a térbeli tájékozódás lehetetlenné válik. Ezért tudja viszont még izom- és tapintó-érzéseivel megkülönböztetni jobb- s balkezét s tud öltözködni. Ránézve látásbeli tér (espace visuel) nincs, csak tapintó és izommozgásbeli tér (espace tactile et musculaire). Mindazon érzése, felfogása, mozgása, mely az elröcsölt kéregterülettel kapcsolatos volt, mindörökre eltűnt. szinte úgy mondhatjuk, hogy ennyiben pszichailag részlegesen halott. S hozzá még az ily pusztulás mindig tovább terjed a másodlagos pusztulások által. A halott rész magával ragadja az élet. „Valamely idegközpont elpusztulása nem csupán az érzés- vagy mozgásműködés helyi eltűnése, hanem felfelé vagy lefelé haladó elkorcsosulás, másodlagos vagy harmadlagos elcsenevezésedés útján gyors vagy lassú halála számtalan elágazódnak, tengelyszáznak és oldalágnak, melyek abban az idegközpontban éltek, mint fák az erdőben és a szüntelenül, minden irányban áthaladó izgalmakban sajátos működésük feltételét találták“. A fő működésbeli központok egyszersmind főtápláló (trophique) központok. A táplálkozás zavarával elválaszthatatlanul együtt járnak a működésbeli zavarok. Ime az odavivő erek eldugulásával megszűnván a látóközpontok táplálkozása, megszűnik térbeli tájékozódásunk, mint mely legnagyobb részt e központ kapcsolatműködéseiből áll. Összeköttetései folytán a másodlagos pusztulásokkal utána rész azonban számos kapcsoló pálya s így

átterjed a romlás a többi kéregközpontokra, a többi agytájékokra is.

Nézetünk szerint, mindebből három fontos pszichológiai eredmény következik:

1. Térfelfogásunkat is, ép úgy mint az egyéb „magasabb, összetettebb pszichológiai műveletek”-nek nevezett jelenségeket, az egyes kéregközpontok közt levő számtalan bonyolult kapcsolatnak kell tartanunk. *Térfelfogásunk is a különféle helyről jött ingulmak számtalan kapcsolatából áll*, és pedig a látó, a tapintó, az izom, in, izület stb. érzések különféle kapcsolatából.

2. A Förster-féle eset tisztán mutatja, hogy *térfelfogásunkban legnagyobb része a látóérzés kapcsolatainak van, vagyis a látás-képzeteknek*, mert ezek kiesésével a térbeli tájékozódás úgyszólván megszűnt. Ha tehát, a mint valószínű is, eredetileg a tapintó érzések kapcsolatai az izomérzésekkel képezték a térbeli tájékozódást, ősi „tératlaszunkat”, a mint Soury mondja, a látásérzések kapcsolatai lassan hasonlíthatatlan túlsúlyra tettek szert s jelenleg a látás képzetei alkotják térmappáknak jeleit. Ha ujdonszülött állatnak szemgolyóit kiirtjuk, tapintás és izomérzés útján szerzett helyfelfogása Soury szerint oly tiszta és biztos lesz, a milyen tapintó és izomérző atlaszt a többi állatoknál sohasem találunk. Ime, a miről a nativisták és empiristák annyit vitatkoztak s továbbá az újabb psychologusok azt a kérdését, mely szintén annyira összekuszálódott, hogy melyik érzék mennyiben járul térfelfogásunk megalkotásához, mindezt a Soury által ismertetett Förster-féle eset a tények erejével dönti el.

3. Mi még egy fontos eredményt látunk ez esetből következni, a mire Soury sem figyel, hogy t. i. *térbeli tájékozódásunknál mily fontos szerepe van a környéki látásnak*. Förster betegénél a központi látás szűk tere még megvan, de ezzel térbelileg tájékozódni nem tud. A látótér környéki részét a környéki látással fogjuk fel. Látjuk tehát, hogy a mily másodrangúnak, mellékesnek látszik a környéki látás a központi látás mellett, oly *elsőrangú, fontos tényezője a térbeli tájékozódásnak*.

Térjünk vissza Souryhoz. Az alakok felfogását Sachs igen helyesen magyarázza. Minden alakfelfogás voltaképp mozgásképzet, a szemmozgások képzete, melyekkel követem az alak vonalait. Már pedig a szemizmokat beidegző központok Förster betegénél teljesen épek voltak. A mi a színvakságot illeti, erre határozott

feleletet nem kapunk, csak annyit, hogy a még megmaradt parányi látótérnek megfelelő ép központok erre nem képesek, hogy a színes látáshoz nagyobb kéregrészt, az egész „kéregbeli látóhártya”. már tudniillik az odavetített látóhártya-izgalmak összessége szükséges. Soury felemlíti a színes látás mezejének szűkülését hysteriásoknál. Szerinte, a mint Förster betegénél véredény-zavarok idéztek elő achromatopsiát, úgy hysteriásoknál is véredény-görös okozhat dyschromatopsiát, színes látásbeli zavart.

Förster betege felismerte és megnevezte a tárgyakat, világos jele, hogy a beszéd s az emberi értelem magasabb elvonásainak központjával, a halántéki karélylyal való kapcsolatok épen maradtak a szűk látó központon keresztül is. Sachs különösen hangsúlyozta a halántéki karély e végtelenül sokszerű összeköttetéseinek fontosságát, azonban a látott, hallott, szagolt, ízlelt vagy érzett tárgy felismerését az egész kéreg kapcsolatos munkájának tartja.

Helyesen mondja ezért Soury: „a psychikus működések — értem az érzéki észrevételeket, a képzeteket, a fogalmakat, összekapcsolva mindinkább terjedelmesebb anatomiai és functionalis complexusokba az idegsejtek nyulványainak hatásvezető érintkezésénél fogva, megvalósítva bizonyos mértékben a kéreg összes anatom. tájékainak élettani solidaritását, — a psychikus működések nem localisáltak, nem localisálhatók szöveti elemekben”. A legelvontabb kép felidézésekor is annyi izom, in, látó, halló, tapintó sőt szervi érzés is ébred fel, hogy e kép csak felidézése pillanatában létezik, mint bonyolult kapcsolattömeg. Megmarad és megvan e felidéződhetés anatomiai, élettani föltétele. Még kevésbbé localisálható az értelem, mely e mindenféle érzések synergikus kapcsolásból áll. Ezért mondta *Meynert*, hogy az értelem: az érzéklet, a képzet, a képzetecsoportok, a fogalom, az ítélet, az okoskodás különféle elemeit hallatlan bonyolultságban egyesítő kapcsoló kötegek működése.

Dr. Pekár K.

* * *

A „*Revue philosophique*” legutóbbi októberi száma is több érdekes dolgozattal gazdagítja a kitűnő vállalat ez idei évfolyamát, Még egyszer visszatér benne *Egger Victor* a „halállal küzdők énje” („*Le moi des mourants*”) cím alatt ez évfolyam első

számában megkezdett s tudományos körökben méltó feltűnést keltett tanulmányára, azon hozzászólások és kritikák alapján, melyeket ez a cikkke provocált, s melyek között legelső helyen áll *Sollier* bírálata, ki igen helyesen fölveti a különbséget azon ember öntudata közt, ki valóban haldoklik, és azé közt, a ki helyesen vagy helytelenül magát a halálhoz közel állónak hiszi. *Egger* fejtegetéseiben ez a capitalis különbség hiányzott, s így *Sollier* kétségkívül tisztázta a kérdést, mikor azt *én*-t két értelemben veszi föl: először mint az *én* reagálását a physiologiai halállal szemben s másodszor mint az *én* reagálását a halál gondolata ellen.

Nem sokat gyöngít *Sollier* ez alapos ellenvetésén *Egger* azon védekezése jelen cikkében, melylyel ő meg viszont az *én* és az öntudat közötti különbséget feszegeti. Szerinte, ha a halál imminens, főkép ha többé-kevésbbé hosszú betegséget kísér, akkor az öntudat, az organismus zavarai által megtépdesve, többé-kevésbbé anormális tüneteket mutat, melyek kétségkívül nehezen osztályozhatók s a körülményekhez képest igen különbözők; ilyen az ingerlékenység, a levertség, delirium, amnesia, szeszélyes hypermnesia stb. Ellenben az *én* érzete sértetlen öntudatot követel, s az a gondolat, hogy a betegségben, melyben szenvedünk, meghalunk, szintén oly öntudatot tételez föl, melyet ez a betegség még nem alterált teljesen. Ő tehát cikkében nem azokról beszél, a kik valóban meghalóban vannak, hanem azokról, kik szilárdul hiszik, hogy haláluk közel van, mert csak ez a belső és személyes prognózis képes az *én* gondolatát fölkelteni. Más szavakkal élesen megkülönböztetve az öntudatot és az öntudatnak azt a speciális meghatározását, mely az *én*, azt mondja, hogy a halódó öntudata nem *én* akkor, ha a betegség által szét van zilálva, vagy pedig ha a halódó gyermek, vagy gyermeknek maradt felnőtt, ellenben *én* akkor, ha a meghaló önmaga feletti korábbi reflexiók útján előkészítve, értelmi képessége teljes birtokában, akár emlékei gyors sorozatában, akár írt vagy beszélt formulákban fogja össze multját.

Ezen általános megjegyzések után, melyekben bírálóit csáfolja, *Egger* néhány új eset előadására tér át, melyek alkalmasak megerősíteni tanulmánya első részében foglalt föltevéseit. Ily tendenciával idézi Livingstonenak egy leírását, melyben ez azokról a benyomásokról ad számot, melyeket egy oroszlánál vívott

halálos küzdelme alatt érzett. „Ugrása közben vállon ragadott s mindketten a földre hemperegtünk. Füleml mellett irtózatossan morogva megrázott. A csapás megmerevített, elkábított, úgy hogy se fájdalmas érzést, se borzadályt nem tapasztaltam, habár teljes öntudatában voltam mindannak, a mi történt. Ahhoz hasonlított ez az állapot, a mit azok a betegek szoktak érezni, a kik részben a chloroform hatása alatt, az egész műtétet figyelemmel kísérik, de nem érzik az orvos késését. A csapás leküzdötte a félelmet.“

Egy másik argumentumot talál *Egger* maga mellett Whympert elbeszélésében, ki egy hegy átkutatása közben több száz lábnyi magasságból alábukott, szikláról-sziklára, míg egy hótorlasz végre föltartóztatta esésében. Ő is arról biztosít, hogy esése közben, bár többféle zúzódásokat szenvedett, semmi fájdalmat nem érzett, sem eszméletét el nem veszítette. Egész hidegen gondolt arra, hogy néhány sérüléssel több halálát okozhatná.

Hosszasan mutatja be *Egger* Montaigne véleményét is, ki ugyanazt az álláspontot védelmezte, mint ő, t. i. az általános euthanasiát, sőt tovább ment, mint *Egger*, s egyenesen azt állította, hogy nincs fájdalmas halál, s e nézete támogatására részletesen írta le egy balesetét, melynek csaknem áldozatául esett.

Czikke utolsó felében kissé elcsapong *Egger* szorosan vett philosophiai tárgytól, a midőn énünknek megnyilatkozását a halállal szemben a classikus kor ránk származtatott közvetett tanuságtételeiben kutatja, azokban a röpke szavakban, melyeket az utolsó óra közelébe csalt ki a történelem hőseiből, mint a milyen volt az uticai Catoé, ki mielőtt önkéntes halálba ment volna, előbb arra intette fiát, hogy ne foglalkozzék politikával, mert a közügyek nem olyanok többé, hogy azzal Catohoz méltó módon foglalkozhatnék. A görög és római historia büszke öngyilkosságait is az én legfelesigazottabb exaltatiójával magyarázza. Végre szintén a maga thesisét, hogy t. i. a halál gondolata az eltöltött élet többé-kevésbé teljes képét kelti fel, látja igazolttnak Salivas egy orvosi értekezése adatai által is, mely a halál közelsége által a lélekállapotra gyakorolt befolyást veszi tanulmány tárgyául s arra a conclusióra jut számos tébolyult esetéből, hogy ezek rendesen halálos szervi bajoktól támadva meg, haláluk előtt úgyszólván észretérnek, mintha a szervek zavartsága kedvező lefolyást biztosítana az agy gyógyulásának. Az elmebeli

józenságnak ez a visszatérése nem egyszer nyilvánul többé-kevésbé terjengős visszaemlékezésekben, melyek mindig összesnek a közeli halál gondolatával, úgy hogy e haldoklók tudatára jönnek annak, hogy ők elmezavarodottak voltak s belátják azt, hogy csak azért gyógyulnak meg, hogy meghaljanak.

* * *

Következik *Lachelier* dolgozata az inductiv okoskodás logikai formulájáról (Sur la formule logique du raisonnement inductif). Előre van bocsátva, hogy abban az időben, midőn Mill logikája népszerűvé kezdett válni Franciaországban, sokan tiltakoztak azon túlzó követelés ellen, melynek az angol bölcseész látszott hangot adni: hogy nemcsak a tudományos okoskodást, de általán minden okoskodást az inductio tpusára vezessenek vissza. Különösen Janet és Brochard vették erélyesen védelmökbe és nem minden siker nélkül az aristotelesi syllogismust. Ma úgy tetszik, hogy a logika mindinkább visszatérve a peripatetikus hagyományokra, nem elégszik meg többé azzal, hogy helyreállítsa a deductio eredetiségét, szemben az inductióval, de sőt, ellenére annak, a mit Mill akart, az inductiót a deductióba akarja beleolvasztani. Már Claude Bernard elismerte, hogy az inductio lényegileg nem egyéb deductiónál. Újabban a legjelesebb német gondolkozók egyikét, Sigwartot hallottuk kijelenteni, hogy az inductio alapjában csak a reductio egy módja, mely abban áll, hogy helyreállítjuk egy syllogismus praemissáit, melynek a megállapítani akart új törvény a conclusiója. Wundt szintén beismeri „Logiká”-jában, hogy a lélek deductiv módon határozza meg, ha nem is a tapasztalati törvényeket, de legalább azon októrvényeket, melyek egyedül érdemlik, hogy törvényeknek nevezzük.

Az inductio, melynélfogva a lélek az együtt vagy egymásután létező tünetek közötti sajátos viszonyok szemléletéről valóságos törvényekhez emelkedik, a következő formulát követi kisebb-nagyobb eltéréssel:

M. N. R. körülmények *P*-t hozzák létre.

M. N. R. körülmények *S*-et hozzák létre.

Valahányszor tehát *S* létrejön, *P* is létrejön.

Alkalmazva ezt a formulát, bizonyos például, hogy meghatározott viszonyok között a súlymérő alászáll. Ugyanazon viszo-

nyok között azonban a magasság emelkedik. Tehát valahányszor a magasság emelkedik, a súlymérő alászáll.

Nagyon kétséges azonban, hogy bármely természettudós pontosan ezen formula szerint okoskodnék. A tudós célja teljes bizonyossággal tudni, hogy minden $S=P$, azaz P tulajdonságai-val bír, vagyis mindannyiszor, valahányszor S előáll, P -nek is elő kell állnia. Úgyde világos, hogy néhány S lény felsorolása, melyek P tulajdonsággal bírnak, nem bizonyíthatja azt, hogy minden S csoportba tartozó lény ugyanazon P tulajdonsággal bír. Még lehetetlenebb azt állítani, hogy S tünetmény mindig P tünetménnyel fog együtt járni, csupán azon okból, mivel a felsorolt többé-kevésbbé számos körülmények között S és P együtt jártak vagy egymást követték.

Állítják, hogy a néhányról az összesre való következtetésünk joga az okság elvén alapul, de ki biztosít arról, hogy ez az elv épen a jelzett körülmények között alkalmazható? Tíz-, húsz-, harmincz-fajta madár 40^0 -nál magasabb test-hőfokot árul el; lehetséges, hogy más fajok, hogy minden faj is ugyanezen tulajdonsággal bír, de csupán csak lehetséges. Tudjuk, hogy a soda és hamuzsír fölfedezése előtt minden ismert fém súlyosabb volt a víznél. Volt-e jogunk azért abból teljes bizonyossággal következtetnünk, hogy minden fém súlyosabb a víznél? Nyilvánvalólag nem, a mint ezt a következmények meg is mutatták.

Az inductiv okoskodás tehát, úgy a mint azt Drobisch és Überweg formulázták, hogy t. i. ha $M, N, R=P$, s ha $M, N, R=S$, akkor minden $S=P$ — daczára a causalitás elvének — ugyanoly következtetésekre vezet, mint a deductiv syllogismus. Ha ugyanis azt mondom, hogy Sokrates és Marcus Aurelius erényesek, úgyde Sokrates és Marcus Aurelius pogányok, tehát a syllogistikus okoskodás szerint némely pogányok erényesek. Ámde lehetséges, hogy még más pogányok, sőt talán valamennyi pogányok is erényesek; hanem ez csak lehetséges és nincs jogunk még csak arra sem következtetni, hogy ez valószínű lenne.

A kérdés súlya abban van, hogy sikerüljön teljes bizonyossággal kimutatnunk, hogy S P -vel állandó és szükségképeni kapcsolatban áll. Már pedig Németországon ma a legtekintélyesebb logikusok megegyezni látszanak abban, hogy ezt a bizonyosságot csak a deductio nyújthatja. Sigwart szerint az a tétel, hogy minden $S=P$, vagy hogy valahányszor P van, S is van, oly syl-

logismus következtetése, melynek praemissáit helyre kell állítani s mely következtetés bizonyos lesz, ha a praemissák, melyekből le van vezetve, bizonyosok. Végre Wundt is abban a nézetben van, hogy csak a deductio nyújt causalis törvényeket, azaz oly törvényeket, melyekben a két dolgot összekötő kapocs oksági természete nyilván áll lelkünk előtt.

És itt két eset áll elő. Az $S=P$ viszony csak egy különös esete lehet a tudomány által már ismert valamely törvénynek. A kérdés ekkor az, hogy fölfedezzük a már megállapított törvények között azt, a melyből az $S=P$ viszony levezethető. Hypothesishez folyamodunk tehát, de a hypothesis ez esetben nem egy új törvény kitalálásában áll, hanem annak föltételezésében, hogy ennek s ennek a már ismert törvénynek alapján áll elő a tűneményeknek tapasztalatilag megállapított valamely viszonya. Vagy pedig a másik esetben a tudomány nem szolgáltatván oly törvényt, melyre közvetlenül vissza lehessen vezetni a tűneményeknek észlelt viszonyát, ki kell találni ezt a törvényt, vagyis a szó szoros értelmében hypothesishez folyamodni. Ha a hypothesis levezethető a már megállapított törvényekből, vagy nincs azok egyikével sem logikai ellenmondásban, akkor lehetséges. Ha minden következtetést, mely a föltételezett törvényből levezethető, az észlelet és tapasztalat igazol, akkor ez a törvény úgy tekinthető, mint a valóság kifejezése.

De bár Wundt is elismeri, mint jeleztük, hogy egyedül a deductio vezethet úgynevezett oktörvényekre, melyek lelkünk előtt világosan feltárulók viszonyt fejeznek ki, azért mégis elfogadja egy inductiv módszer lehetőségét a tapasztalati törvények megállapítására, vagy több tapasztalati törvény egybefoglalására. Ez az, a mit Wundt „Verbindungsschluss“-nak nevez. ($M=B$, $M=A$, $A=B$). Csakhogy ez az inductio szerinte sem vezet valóságos, egyetemes és végleges törvényekhez, hanem csupán a tűnemények többé-kevésbé rendszeres együttességéhez vagy egymásutániségához. Így tudjuk meg p. o., hogy A -t rendszeren B követi, de azt nem tudjuk, vajjon A és B között oksági kapocs van-e, vagyis hogy törvényt nyel van-e dolgunk, vagy pedig pusztán esetlegességgel. De még ha elfogadnók is, hogy A és B összehatalálkozása nem véletlen, akkor is A és B ugyanazon fölfedezetlen oknak lehetnek coordinált okozatai, vagy pedig A egyike lehet azon föltételeknek, melyek mellett valamely ismeretlen ok

B-t létrehozza. Lehet továbbá *A* egy közvetett ok, melyet *B*-től egy vagy több földerítendő közvetítő tag választ el. Lehetséges végül az is, hogy *A* csak egyike azon okoknak, melyeknek közrehatása *B*-t eredményezi, vagy ismét *A* nem csupán egyetlenegy okot jelöl, hanem egész oksoportozatot, melyek között van egy vagy több, melyek *B* eredményt hozzák magukkal.

Látnivaló, mily csekély értéke van ily törvényeknek, a theoretikus előtt. Ideiglenes törvények ezek, melyek nem is érdemlik előbb a törvény nevet, míg csak oktörvényekké nem alakulnak. Már pedig ez az átalakulás, mint Wundt is egyetért abban, csak deductio útján lehető.

Egyébiránt maga Mill is fölfogta a tudományos kutatási módszernek lényegesen deductiv jellegét. Logikájának egy helyén elismeri, hogy a deductiv módszer a tudományos kutatásokban uralomra van hivatva, s hogy e pillanatban egy megfordított forradalom megy végbe, mint az, a melyhez Baco az ő nevét fűzte, s a tapasztalati methodus hirtelen átalakul deductiv methodussá,

Azzal végzi *Lachelier*, hogy ha gondolkodásunk ekkép merőben hypothetikus is, de mikor ezeket a hypothesiseket, melyeket bizonyos tények vetnek föl, a gondolkodás ideiglenesen elfogadja, az onnan van, mert ezek a hypothesisek jobban megfelelnek a tudományos gondolkodás bizonyos velünk született szükségének, a melyekben Sigwart és Wundt is a gondolkozó alany egész lényének kifejezését látják. Thales hypothesise az egység szükségének felelt meg. Demokritusé azonkívül a térben való szemlélet s a csodákat elvető okfejtő értelmezés és folytonosság szükségének. A modern tudomány nagy fő hypothesiseit, a mechanizmust és az evolútiót kétséggel a tapasztalat sugalta, de ha a gondolkodás azokat fentartja, dacára gyakran a tények észleletének is, úgy ez is ugyanoly okokból történik. Ilyen különösen a transformismus hypothesise, mely él és fennáll, dacára a számos és fontos tényeknek, melyeket nem bír megfejteni, sőt melyek egyenesen ellene vallanak. Lemondani róla annyi volna, mint a tudományos magyarázat egységéről mondani le, a causalitás elvét visszalökni. A logikai reductiónak ennél fogva, melyet Sigwart a logikai inductióval azonosít, utolsó alapja azon a priori szükségességek összege, melyeknek eredete magában a gondolkodás szervezetében található meg.

Egyszóval az okoskodás egyetlen typusa a deductio, úgy

a mint azt Aristoteles felfogta. Okoskodni mindig annyit tesz, mint deducálni vagy reducálni. Vagy az történik, hogy ismerve a praemissákat, kivonjuk azokból a bennők foglalt következtetéseket, vagy pedig megfordítva a következtetésből indulva ki, igyekezzünk helyreállítani a praemissákat, melyekből folyik.

*

Hálás témát választott *Paolu Lombroso*, midőn a gyermekek önfentartási ösztönéről mond el egyetmást, „L'instinct de la conservation chez les enfants“ czímmel. Visszakíséri a gyermek életét physiologiai fejlődése legprimitívabb phasisáig, a gyorsabb lélegzetvételben, vérkeringésben és anyagcserében, a testükhöz arányított nagyobb étkéségben mind a gyermek önfentartási ösztöne megnyilatkozását látja, s ezekre a jelenségekre vezeti vissza szöveiteinek gyorsabb helyreállítását, minek következtében a gyermek karczolásai, sebei is gyorsabban hegednek.

Atavistikus vonásnak tartja a gyermeknél azt a vadakkal közös tulajdonságot, hogy a physikai fájdalom iránt érzéketlenebb. Ha szenved, csekélyebb mértékben szenved, mint mi. Leesik, megüti magát, a nélkül, hogy csak fölsziszszenne. De e jelenségnek más okát is látja abban, hogy két-hároméves korukig a gyermekek nem localisálják fájdalmukat. Panaszkodnak fejükre, torkukra, immel-ámmal mutogatnak arcukra, homlokukra, szájokra.

Hanem nem csupán a testi életben nyilvánítja a gyermek énjének ezt a veleszületett védelmi ösztönét. Egész lelki és értelmi világát ez irányba tereli az *erőmeztakarítás törvénye*. Ez a gyermekkor psychologiai életének nagy törvénye: *az önvédelemnek alárendelt erő kifejtési takarékoság*.

Kezdjük azokon az ösztönszerű, majdnem reflex taglejtéseken, melyek első conventionalis jelei valamely dolog kifejezésére. Itt érdekesen magyarázza Lombroso, hogy például a tagadó fejrázás a gyermek azon természetes mozdulatából veszi eredetét, a mint oldalt fordítja fejét az emlőtől, ha nem akar többé szopni. Viszont az igenlő bólintás ősi alakja a fejnek a mozgása, melylyel a gyermek fejét aláhajtván keresi az anyai emlőt.

A fentebbi törvényből származtatja a szerző a gyermeki élet egy további tünetmennyét, a minden újítást gyűlölő misoneismust, továbbá azt a tapasztalható tény, hogy a gyermek leg-

kisebb örömeit is túlozni hajlandó s mindent mulattatására fordít. Épen ebben áll a játék psychológiája.

Ellenben a gyermek fájdalomérzetét Lombroso teljesen felületesnek mondja, s hivatkozik Tolsztoj „Emlékeire“, melyek jellemző képét adják a gyermeki bánat psychológiájának. Még a legerősebb fájdalom közepette is magukkal foglalkoznak s azzal a hatással, melyet másra tesznek, midőn másoknál több fájdalmat iparkodnak mutatni. S ha a gyermek e született érzéketlensége s egoismusa daczára is meg lehet magyarázni áradozó szeretet-ömlengéseit, úgy ez onnan van, mert a gyermekek mindenek-főltől a szeretet túlzó mimikájával rendelkeznek.

Utolsó sorban a gyermek erkölcsi érzetében mutatja ki Lombroso a legkisebb erő kifejtés törvényének érvényesülését és pedig abban a jelenségben, hogy az őstőneire hagyott gyermek valóságos hazug, vad és megalomán lesz, a mint ezt a czikk számos apró anecdotikus vonással bizonyítja.

* * *

A „*Revue d'économie politique*“ július-augusztusi száma F. Berghoff-Ising berni egyetemi tanártól igen jeles cikket tartalmaz a svájczí socialismusról, „*Le socialisme en Suisse*“ czímen. Mindjárt cikke elején kifejti a tudós szerző, hogy a mi a svájczí socialista mozgalmak kiterjedését és nagyságát illeti, ebben a tekintetben nagyon túlzott vélemények vannak elterjedve. Az a tény, hogy a munkások nemzetközi szövetsége ezt a kis országot választotta congressusainak székhelyéül s innen gyakorol befolyást a szomszéd országok socialista mozgalmaira, nem kis mértékben hozzájárult oly vélemények elterjedéséhez, mintha Svájc maga a socialismus hazája volna. Pedig Svájc e kérdésben eddig nagyon passív szerepet játszott, daczára annak az előszeretetnek, melyet iránta a nemzetközi socialisták tanúsítanak s a melyet a svájczí köztársaság demokratikus irányzataiból lehet megmagyarázni, melyek oly szabadságot engednek meg a működésre, a milyen másutt nem található; másrészt Svájc geographiai helyzete is érthetővé teszi ezt, a mennyiben középponti fekvése van oly nagy államok közt, mint Franciaország, Németország, Ausztria-Magyarország és Olaszország.

Midőn 1865 körül megalakult Svájcban a nemzetközi

szövetség, ez tisztán külföldről emigrált munkások vállain nyugodott. A nemzetközi socialismus zászlaja alá csak ritkán állott egy-egy svájci; a svájci polgár ugyanis sokkal inkább hazafi volt, semhogy az internationalismus politikai értékét meg tudta volna becsülni s nem volt hite a socialismus iránt. Ebben nyilvánul egy különös vonása e népnek, mely többre becsüli a jövőnek a ködös távolban feltűnő hatalmas terveinél azt a jót, a mi közvetlen közelében van, s a miben ismert utak vezetnek. Németországban a németiség kosmopolita jellege, az előszeretet minden iránt, a mi idegen, s az ideál iránt való hajlam kedveztek annyira a socialista propagandának; mindez azonban hiányzott Svájcban a nemzetközi izgatás számára. Itt nemzeti érzéssel volt dolga, a mely demokratikus jellege daczára sem feledkezett meg soha arról, mit köszönhet Svájcnak. A svájci munkás mindenekelőtt svájcinak, községe és cantona polgárának érzi magát sokkal inkább, mint munkásnak s egy külön társadalmi osztály tagjának, hisz a legszegényebb polgár is, a kezdemény és referendum jogánál fogva souverain törvényhozónak tarthatta magát, s erre méltán büszke lehetett is.

A német munkások nemzetközi szövetségével szemben a svájci nemzeti munkások már jó korán megalkották az ő Grütli-társaságukat, melynek programjában a hazaszeretet, egészséges politika és a társadalmi reform voltak pontozatokul főlvéve. Csupán svájci polgárok lehettek tagjai. Hiába alkotott a nemzetközi szövetség az ő saját kebelében egy svájci csoportot, s létesítette a *Tagwacht* lapot. A svájciakat ez nem volt képes meghódítani, mert ezek semmiesetre sem óhajtották, hogy a csupán őket érdeklő törvényhozási és alkotmányi kérdésekbe idegenek beavatkozzanak. Csak midőn 1873-ban, a nemzetközi szövetség igazgatósága egy tisztán testületi jellegű szövetség megalkotását határozta el, mely a svájci politikai kérdéseket célzatosan mellőzte programjából, lehetett csak gondolni is arra, hogy a svájci munkások összeköttetésbe lépnek velük. Az Oltenben 1873-ban alapított *Svájci munkások szövetségének* eredeti célja azonban mégis csak az volt, hogy a svájciak socialista nevelésben részesüljenek. A socialisták reményei azonban nem valósultak. A gyárak gyöngye koncentrációja, a házi ipar túlnyomósága, a munkások elszórtsága a föld népe között, s az a tény, hogy a munkások és munkaadók közt általában bizonyos

patriárkális viszony uralkodott, mind akadályul szolgáltak arra, hogy a svájci munkások socialista célzatokból szövetkezzenek uraik ellen. Ha szervezkedtek is, ez vagy inkább betegségyekezési vagy más egyéb ily célból történt, mint azért, hogy uraik ellen küzdjenek. Különben is a socialismust úgy tekintették, mint az anarchismus előiskoláját. Így történt, hogy míg az Oltenben alakult szövetség kezdetben 5000 munkástagot számlált, ez a szám az 1880-iki congressuson már 1400-ra olvadt le.

Míg a socialista mozgalom ilykép hajótörést szenvedett, a Grütli-társaság, melynek alapszabályai első helyre a nemzeti érzület s a liberalis democratia alapján a politikai és társadalmi haladás fejlesztését tették, a közvéleménynek még inkább kegyeibe jutott. Minden kantonban el volt terjedve; 1882 őszén 7000 tagja volt, 185 csoportban. Programja ugyan radicális, de azért folyton a gazdasági fejlődésnek, s az állam és társadalom normális politikájának határai között maradt. Ezzel szemben a Jura vidékén alakult szövetség, melyben socialista, sőt anarchista elemek voltak, bár számuk nem volt nagy, a legnagyobb tevékenységgel működött saját célja érdekében.

Mikor a svájci köztársaság veszélyesnek találta a socialista izgatásokat s száműzte agitátorait, sokan megdöbbenek s ebben a republikánus szabadság s a menedékjog megsértését látták. Ekkor kezdettek a svájci munkások közül sokan hajlani a socialismushoz. A fenyegető veszéllyel szemben a Zürichben socialista munkások congressusa czímen 1883-ban tartott nagygyűlés egy működő bizottságot választott, mely, bár gyöngye kapocscsal, összekötötte a socialista munkások minden árnyalatát; még a Grütli-társaság néhány csoportja is csatlakozott hozzá. Midőn ez a bizottság 1887 nyarán áttette székhelyét Zürichből Bernbe, már 6000 tagot számlált; mikor kiáltványt bocsátott ki a svájci munkásokhoz, hogy csatlakozzanak hozzá, nem kevesebb, mint 60 társaság jelentette ki a hozzávaló csatlakozást. Csak a francziák tartózkodtak tőle. Ide vezettek a köztársaság erélyes rendszabályai, melyeket a külföldi socialismussal szemben alkalmazott; ezzel szemben Svájc történelmi missiójára hiába hivatkoztak, melyet Európa közepén, mint a politikai menekülők menedékhelye, teljesítenie kell, s gyávaságnak, gyöngeségnek bélyegezték magaviseletét, a mennyiben az idegen hatalmak nyomásának engedett. 1888-ban alakult meg ugyancsak Bernben „Új socialista párt“

czímen egy, a legradikálisabb színezettel bíró egyesület, melynek célja volt, magába vonni az eddig még határozatlan elemeket.

Minden attól függött, miként fogja magát ezen új párttal szemben a Grütli-társaság viselni, mely még mindig tekintélyes zömét foglalta magában a svájci munkásoknak. S im ez a társaság, bár most már voltak kebelében socialisták, megtagadta a szövetkezést az új socialista párttal. Hogy ez a párt mily ingó alapon állott egyébként magában a Grütli-társaságban, kitűnt akkor, midőn organumának új szerkesztőt kellett választani; a socialisták a legnagyobb erőmegfeszítéssel sem tudták keresztül vinni jelöltjüket, s a társaság eredeti elemének, a demokratáknak jelöltje fényesen győzedelmeskedett.

Érdekeseen írja le Berghoff-Ising a referendum és a munkásjog érdekében lefolyt mozgalmakat, melyekben a két párt tevékeny részt vett. Majd áttérve a legutóbb Bernben tartott socialista congressusra, kifejti, mennyire megvannak egymásközt jelenleg hasonolva a svájci socialista párt elemei. Jelenleg új program kidolgozásán fáradoznak, mely közelebb fogja ezeket hozni egymáshoz, sőt abban reménykednek, hogy a svájci föld népét is magukhoz édesgetik. Nem nehéz fölismerni a tünetekből, melyeket a cikkíró fölsorol, hogy a socialismus a kis köztársaságban aránylag győnge lábón áll, s nincs mit csodálkoznia azon, ha a socialismus támadásaival szemben a svájci köztársaság jelenleg hideg, közönyös, s a nép józan eszére s hazafiságára bízva azoknak visszaverését.

Ezek után Berghoff-Ising részletesebben ismertette a svájci munkás-szövetkezeteket, kifejti, hogy a munkás syndikátusok mozgalma Svájcban előbb egy syndikátus-szövetségben összpontosult, mely 1880-ban a felbomlott munkásszövetség romjain alakult meg. Minthogy azonban socialista propagandájának következtében alig képes némi haladást felmutatni, 1886-ban a Grütli-társaság indítványára egy munkássegélyző pénztár alakult, mely rövid idő alatt nagy tekintélyre tett szert. Az egyes munkás iparágak körében is érvényre jut a testületi szellem, így különösen a betűszedők és az óráskok foglalnak el a svájci munkás-mozgalmakban kiváló állást. Az a rokonszenves magatartás, melyet a svájci munkások tanúsítanak, mint hű polgárai a hazának, mely annyi jogokban s szabadságban részesíti őket, s az a tény, hogy oly erőlesen visszautasítják az idegenből átlántált, de

zöld ágra vergődni nem tudó fölforgató eszméket, arról tanúskodnak, hogy meg tudják becsülni a meglevő jót, hálával viseltetnek honuk iránt, s a jövő fantasmagóriáiért nem áldozzák föl hazájuk boldogságát, nyugalmát.

* * *

A patronage-rendszer előnyeit méltatja az „*Archives d'anthropologie criminelle*“ július 15-iki számában Roux azon alkalomból, hogy ez évben fejezte be munkálatait az e célból alakult III. nemzeti congressus. Hivatkozik a cikk arra, hogy a legkomolyabb statisztikusok kiszámították, mikép minden elítélt visszaadása az erkölcsös és becsületes életmódnak, legalább 1000 frank hasznot jelent a társadalomra nézve. Ha tehát a büntető rendszer és a rabvédelem helyes combinatióját találjuk meg azon 160—170,000 elítélttel szemben, ki a börtönökből szabadul, s ha csak 40 % -át téríti vissza a jó útra azoknak, kiket a mai rendszer végzet-szerűleg dob oda a visszaesésnek, úgy ez maga milliókat jelentene évenként a társadalomra nézve.

Már pedig ez a 40 % nincs túlmagasan fölvéve; tanuja Belgium, mely azt túl is haladta a börtönrendszer és a rabvédelem üdvös befolyása által. Anglia pedig, hála a „Discharged prisoners ind society“ és a fővárosi bizottság működésének, minden évben több ezer delinquent ment meg a társadalomnak. Negyven hasonló természetű egylet terjeszti ki működését a brit szigetek egész területére.

Ezzel ellentétben Franciaország eddig a magánjótékonyság körébe utalta ezt a kérdést, s ma már nyilvánvaló, hogy a magánjótékonyság mitsem tett a cél elérésére. Pedig a jelenkori demokratikus társadalomban az állam szerepe teljesen megváltozott. Többé nem csupán támogatással tartozik a közügyek terén, hanem irányt kell adnia.

A mi a kérdés meritumát illeti, Roux abban a nézetben van, hogy a rehabilitatio szükséges ellensúlyozója a fenyítésnek. A rabvédelem kérdésének megoldása egyértelmű a társadalmi problema egy részének megoldásával.

Bizottságok megalakítását ajánlja tehát, még pedig gyakorlati férfiakból s a kik ismerősek a munkásosztályok bajaival, szükségleteivel, szokásaival, s képesek munkát szerezni a kiszabadultaknak, vagy legalább útbaigazíthatják őket.

De ez még nem elég. Ha a bizottság tagjaitól odaadást és buzgalmat akarunk, szükség lesz őket gyakori érintkezésbe hozni a letartóztatottakkal. Így történik ez Belgiumban és Glasgowban. Az a sok iparos s üzletember, ki a patronage-nak tagja, sorba látogatja a letartóztatottakat, tanulmányozza őket, meghallgatja beszédeiket, ösztönzi, bátorítja s végül büntetési idejük leteltével szolgálatába fogadja őket.

Kifejti aztán Roux, hogy a patronage lehet egyéni vagy collectiv. Egyéni akkor, ha a bizottság buzgósága minden büntetését kitöltöttnek külön foglalkozást szerez; collectiv pedig, ha a kiszabadult elítéltek számára egy munkaházat, menhelyet nyitnak. Roux beismeri, hogy az egyéni patronage-forma előnyt érdemel a collectiv-forma fölött, mindazonáltal úgy véli, hogy legtöbb esetben, vagy legalább a börtönből közvetlen kilépőkre nézve a collectiv védelem nélkülözhetlen, hahár csak átmenetinek kell lennie.

Eléggé nem hangsúlyozhatónak tartja, hogy a kiszabadult munkája egész hasznát élvezze, nehogy abban a hiszemben legyen, hogy rajta üzletet akarnak csinálni. Kell, hogy mindjárt eleinte tisztán és világosan megértse, hogy mindaz, a mit szerez, az övé, levonva abból mérsékeltlen számított napi kiadását. Végül az is óhajtható, hogy az üzletben való néhány havi tartózkodás után a kiszabadult külön bizonylatot kapjon, mely reá nézve részleges rehabilitatiót jelentsen.

* * *

Az idén hagyta el a sajtót Descamps lovag belga senátor figyelemreméltó emlékirata „*Essai sur l'Organisation de l'arbitrage international*” czimen, melyben a legutóbb nálunk tartott interparlamentaris konferentián is élénk részt vett szerző a nemzetközi békebíróságok létesítésére vonatkozólag, oly eredeti, s megfontolásra érdemes elmélkedéseket közöl, hogy, bár azok, kik a legutóbbi interparlamentaris konferenciák ülészései alkalmával az időszaki sajtót figyelemmel kísérték, mindenesetre ismerősek Descamps-nak ez irányban kifejtett actiójával, mégis érdemesnek tartjuk e nagyfontosságú problema iránt ifjúi hévvel lelkesedő, s megoldására minden lehető elkövető szerzőnek mindenesetre egészséges fölfogását és nézeteit ismertetni.

Kiindulva a nemzetközi jog általános elméletéből, kifejti a tudós belga senátor, hogy civilizált állam, mely kétségbe vonja azt, hogy a nemzetek egymásközi viszonyainak a jogra kell fektetve lenniök s ellentétek fölmerülése esetén az igazság szerint szabályoztatniok, nem létezik. De hol van ez a jog s hogyan kell megvalósítani ezt az igazságot? A subordinationalis társadalmakban, minők a politikai társadalmak (tehát az egyes államok), e problémát a törvényhozó, bíraskodó és végrehajtó hatalom oldja meg, gondoskodva az e társadalomra vonatkozó törvények megalkotásáról, alkalmazásáról s végrehajtásáról. A coordinationalis társadalmakban azonban, mint a minő a nemzetközi társadalom, a kérdés sokkal bonyolultabb.

A nemzetközi jog természetszerűleg oly jog, melylyel minden nemzet él más nemzetekhez való viszonyait illetőleg. Forrásai: a szokás és az egyezmények. Egy állam sem nyilváníthatja magát ezektől szabadnak, a nélkül, hogy szét ne szakítaná a köteléket, mely őt a többi polgárosult nemzetek közösségeihez fűzi. De létezhetik oly specialis conventionalis jog is, mely némely nemzetekre nézve egymás között kötelező. Maga a nemzetközi jog azonban még mindig messze áll a végleges kifejlődéstől s praecisítástól. A nemzeti souverainitás és a nemzetközi közösség két elve között kiegyeztetés eddig csak nagyon tökéletlen módon valósíttatott meg; másrészt meg nemzetek társadalmában nem létezik oly fensőbb hatalom, a mely az általános juridikai szabályok authentikus magyarázására föl volna jogosítva. Ugyanez áll e szabályok alkalmazására és végrehajtására nézve is. Azt kérdezi Descamps: hogyan érhetjük el ezen, a jog realizálására szükséges functiok teljesülését?

Ha valamely súlyos conflictus keletkezik az államok között, s ez egyik fél lemondása vagy barátságos megegyezés folytán meg nem oldható, akár direct tárgyalások, akár más harmadik hatalom közbenjárása következtében, két úton dönthetik el a kérdést a viszályban levő felek: a hadi vagy a békebírói eljárás útján. Előbbi esetben a fegyverek sorsa dönt, utóbbiban pedig a két állam a döntést egy harmadik, pártatlan bíróra bízza, ki hivatva van tisztán megállapítani a felek jogait.

Ez utóbbi eljárás választása nem foglal magában lemondást a souverainitásról, sőt az észnek, a humanitásnak, a felek érdekének legmegfelelőbb eljárásnak tekinthető. De tudjuk, minő

egyenlőtlen mértékben éltek eddig az államok e két ellenkező eljárással, s a történelmet véve kezünkbe, megállapíthatjuk azt az óriási befolyást, melyet ez a világ sorsára gyakorolt. Descamps kifejti, hogy a nemzetközi békebiróság eszméje, sőt alkalmazása nem új eredetű. Az emberi nem dicsőségére constatálja, hogy majd mindenütt, hol az emberek küzdésben állottak egymással, akadtak olyanok, kik a megoldásra az állatias erőn kívül más módokat is alkalmasaknak tartottak. Jól emlékezzünk azokra a szavakra, mondja Descamps, melyeket Thukydides Archidamos szájába ad: „Lehetetlen ellenséggént megtámadnunk azt, ki ajánlkozik békebirói szék előtt számot adni“. De a görögöknél nem csupán esetek voltak a békebiróság igénybevételére, hanem az államok közt compromissumok vagy stipulatiók is jöttek létre a békebiróságok használatára vonatkozólag meghasonlás esetében. Idézi Descamps az Argos és Lacedemon városok közt ötven évre kötött szövetségi szerződést, melyben a következő olvasható: „Ha a szerződő felek közt vitás kérdés támadna, úgy valamely semleges város fog köztük békebíró lenni, őseik szokása szerint“. Vagy ott vannak az amfiktyonok, melyek szintén békebirósági jelleggel bírtak.

A kereszténység keletkezése után a középkorban a pápák gyakoroltak néha ily nemzetközi békebirói tiszteket, de — fájdalom — úgy az ó-, mint a középkorban, sőt a magát humanusnak valló újkorban is a véres harczok váltak jellemzőkké, a melyek segítségével a nemzetek jogait védeni, vagy másokkal szemben érvényre juttatni törekedtek. De mégis észlelhető a törekvés a békebirói intézmény felé, különösen századunkban, úgy, hogy napjainkban már lehetséges annak szervezésére, bár teljes kivitele még idealként lebeg a szem előtt, gondolni s reményleni majdani megvalósulását.

Egyik tényező, a sok között, mely a nemzetközi békebiróságok eszméje érdekében megnyilatkozott, a közvélemény. A nemzetközi conflictusok megoldásának Descamps által propagált módjára vonatkozólag a közvélemény gyakran és energikusan nyilatkozott már ennek érdekében. A katonai terhek rettentő súlya, a szünet nélkül növekvő fegyverkezések, a rettegés a háború borzalmaitól még azok részéről is, kik magától a háborútól nem félnek, természetszerűvé teszi azt, hogy a közvélemény a conflictusoknak békés, kevesebb áldozatokkal járó megoldását annak elébe

helyezi; már pedig ez, csakis a nemzetközi békebiróság intézményének létesítése által válhatik lehetővé. A sajtó híven visszatükrözi a közvéleménynek ez irányban táplált vágyát, óhaját.

A tudományos világban szintén léteznek hatalmas mozgalmak a békebiróság érdekében, ép úgy a népképviselői gyűlésekben, a parlamentekben is. Csak természetes, hogy a világ parlamentjeiből legutóbb alakult egy oly testület, melynek eredeti célját az képezi, hogy megvalósítsa azon eszmét, mely a civilizált világ barbárságait el fogja tüntetni. Értjük alatta az interparlamentaris uniót.

Descamps röviden ismerteti ezen interparlamentaris unio történetét és szervezetét. Keletkezése 1888. október 31-én Párisban tartott előkészítő gyűlésre vihető vissza, melyen brit és francia parlamenti tagok vettek részt Frédéric Passy elnöklete alatt. 1889. június havában volt az első conferentia ugyancsak Párisban Jules Simon, 1890. júliusban a második Londonban Herschell lord, 1891. novemberben a harmadik Rómában Bianchieri, 1892. augusztusban a negyedik, Bernben Droz, 1894-ben az ötödik, Hágában Rahusen elnöklete alatt. Tavaly, mint tudjuk, Brüsszelben s az idén hazánk fővárosában ülésezett az interparlamentaris conferentia. Szervezete nagyon egyszerű; van egy Párisban székelő permanens irodája, mely a folyó ügyeket intézi s a hozzá utasított javaslatokat kidolgozza, egyébiránt maga az évenként egyszer összeülő conferentia intézkedik és dönt elvi kérdésekben.

Ettől az interparlamentaris uniótól várja Descamps a nemzetközi békebiróságok eszméjének megvalósulását. Ez az eszme tényleg alkatrészévé vált azon eszmeköröknek, melyek a jelenkori társadalomban tért hódítottak. A nemzetközi jog jelenlegi állása szerint a nemzetközi békebiróság eszméjére vonatkozólag századunkban Descamps a következő tényeket regisztrálja:

1815. óta, mint ezt egy 1895-ben *The proved practicability of international arbitration* czímen Londonban megjelent angol könyv kimutatja, összesen *száztizenkét* esetben vették igénybe egyes államok a viszály kiegyenlítésére a békebiróságot s ezen eseteknek egy része nagyon komoly és fenyegető jellegű volt. — Megszaporodott másrészt az egyes államok közt kötött szerződésekben az oly clausulák száma, melyek az esetleg fenforogó eltérések elbírálását egy harmadik, nem érdekelt fél békebirósága alá vonják. Sőt létesítették tényleges békebiróságok, részben az

első békebiróságok esetleges szereplésére vonatkozó szabályok megállapítása, részben valósággal egy permanens békebirói hivatal közvetlen föllálítása által, mint ezekről az 1882. decz. 11-iki Belgium és Olaszország közt kötött, vagy az 1890. október 14-iki Bernben kötött, a nemzetközi vasúti szállítmányokra vonatkozó szerződések tanúskodnak. De a mi leginkább bizonyítja az eszme életrevalóságát, abban mutatkozik, hogy különösen emez amerikai államok közt valóban léteznek szerződések, melyek nem csupán egyes speciális kategóriákra szorítják a békebiróságok alkalmazását, hanem azt kiterjesztik kivétel nélkül minden esetre, vagy legalább is azokra, melyek az illető állam függetlenségét vagy nemzeti autonómiáját nem illetik. A spanyol Dél-Amerikában már 1872. február 17-ikén kötött több köztársaság ily szerződést, legújabbán pedig, 1895. június 20-ikán, Honduras, Nicaragua és Salvador államok jártak el hasonlóképen. A Guadalupe-Hidalgo-i 1848. február 2-ikái szerződés Mexico és az Egyesült-államok közt állapított meg szabályokat az esetleg, bármi viszály fenforgása esetén igénybeveendő békebiróságra vonatkozólag. Ismerjük egyébiránt 1889. év elején azt a négy közép-amerikai állam közt létrejött egyezséget, mely szerint az illető államok kötelezték magukat, hogy minden köztük keletkezhető nehézségre vonatkozólag föltétlenül alávetik magukat a választott békebiróság határozatának.

Sokkal fontosabbak azonban, s megvalósulásuk esetében kiszámíthatatlan következményűek lesznek a nemzetközi jog szempontjából a Washingtonban 1889. október 2-ikától 1890. április 19-ikéig tartott pan-amerikai conferentia elvi határozatai, melyek arra czéloznak, hogy a három Amerika összes államai egy békés unióban csoportosuljanak, melyben a békebiróság intézménye, mint nemzetközi törvény minden fenforgó viszály eldöntésére alkalmaztatnék. Descamps közli egész terjedelmében ezen conferentia békebirósági tervezetének mind a tizenkilencz szakaszát, melyeknek életbelépése az új világra egy egészen új kort fog megnyitni. Sajnos, hogy mindeddig csak terv maradt, holott az amerikai államoknak kevésbbé állanak útjokban oly tényezők, melyek, mint nálunk is, a békés megoldást egyes esetekben majdnem lehetetlenné teszik.

A brüsseli interparlamentaris conferentia egy nemzetközi békebirói hivatal szervezésére nézve tudvalevőleg egy egyszerű,

szerény javaslatot dolgozott ki, melyet Descamps ismertet és érdeme szerint méltat. Ez a javaslat, mely a hatalmak jóakaratú figyelmébe van ajánlva, egy állandó nemzetközi békebiróság (Cour permanente d'Arbitrage international) föllállítására által véli megoldhatni a nagyfontosságú kérdést. Ezen udvar élén egy egyévre választott elnök és egy alelnök állana; székhelye állandóan nem volna meghatározva, de eziránt a szövetségben résztvevő felek többsége döntene. E tervezetet egyébiránt annak idején az időszaki sajtó bőven ismertette, úgy hogy ezúttal fölösleges volna azt minden pontjára nézve újból részletesen bemutatni. Röviden: ennek a permanens nemzetközi bíróságnak hivatása volna, azon ügyekben, melyekben a hatalmak hozzá fordulnak, ha már más békés úton egymás közt a megegyezés lehetetlennek bizonyult, ítéletet mondani. E tervezet szerint létesült békebiróság nem volna tehát ráoktrogyálható erővel az egyes hatalmakra, hanem ezek tetszésétől függ, igénybe akarják-e venni ezt az utat-módot az ügy elintézésére, ha már másképp a fölmerült viszályban dűlőre nem juthattak. S ez a lényeges momentuma a tervezetnek félrendszerbálynak mutatkozik ugyan a fölületes szemlélő előtt; a helyes logika azt kívánná ugyanis, hogy, ha már alkotunk ilyenmő nemzetközi bíróságot, ez bizonyos mértékben, mint több állam fölött álló intézmény, bírjon suverainitással, a mennyiben ennek itt helye lehet s a biztosítékok meg vannak adva arra nézve, hogy elfogultság és részrehajlás közbe ne játszassék az ítéletek meghozatalában. Ámde ki erre gondol, megfelelkezni látszik a kezdet nehézségeiről, melyekkel pedig okvetetlenül számolnia kell annak, ki ily merész, egész világot átalakító intézmény létesítésére még gondolni is mer. Alig mondana le egy állam is, ma, a politikai előítéleteknek még nagyon is nagy mértékben virágzó korában arról, hogy souverain jogait, a melyek bármely más állammal szemben való magaviseletére és eljárására vonatkoznak, érvényesíthesse, s alig volna rábírható arra, hogy azokat csak úgy könnyen, egyszerre föladjja s mielőtt maga az intézmény kipróbálva volna, mintegy elégesse maga mögött a hidat. Tény az, hogy, ha valamely alakban, úgy ebben fognak, ha napjainkban ugyan nem is, de egy időben a nagyhatalmi állásukra annyira féltékeny államok hozzájárulni a közös békebiróság eszméjének megvalósításához. Mert igaz az, hogy a jelzett módon maga a háború, melynek megszüntetése pedig a nemzetközi békebiróság

eszméjét propagáló férfiaknak nyíltan bevallott céljok, hogy úgy mondjuk, hivatalosan megszűnni nem fog, de tényleg előbb-utóbb ehhez fog vezetni. Reálisan gondolkodó korunkban még ily alakban is messzemenő idealisnak tűnik fel a terv, de mégsem oly kevésbé megvalósíthatónak, mint egy másik, idealismusában még messzebb menő terv. „A bizottság — mondja jelentésében Houzeau de Lehaie — elejét akarta venni a kormányok és diplomaták apprehenzióinak; meg akarta mutatni, hogy nem volt szándéka jogosultságaikba beavatkozni . . . Kell tehát, hogy a két fél megegyezzék abban, hogy vitájokban a békebiróság döntése alá fogják vetni magukat“.

Érdekes fejezetét képezi Descamps nagybecsű dolgozatának az, a mely a nemzetközi békebiróság s az apró államoknak egymáshoz való viszonyáról szól. A kis államok — mondja — nem szeretik a háborút; sokat veszhetnek benne, alig nyerhetnek valamit. Saját jól felfogott érdekük ép úgy, mint a humánus érzelem elfordítja őket a hadi vállalatoktól, s a jogot és békét protegáló intézményekhez vonzza. A kis államok természetsszerűleg hívei a nemzetközi békebiróság eszméjének, mely annyi, reájok sokkal nagyobb súlylyal nehezető teher viselésétől mentené fel őket s a kulturális haladás terén még nagyobb eredmény produkálására képesítené.

Az a lelkes, meggyőződéstől áthatott hang, mely Descamps dolgozatán végig vonul, az az alapos, sokoldalú tudás, melyet a kis munkába belevisz, egyaránt érdemessé teszi azt arra, hogy ne csupán a nemzetközi jog iránt érdeklődők lapozzák végig, hanem hogy mindazok, kik korunk actualis kérdései iránt érdeklődnek, figyelemmel átolvassák. Descamps agilis alakja, mely a legutóbbi interparlamentáris konferentiáról még mindnyájunknak élénk emlékezetében van, mintegy fölelevenedik előttünk művecskéjének olvasása közben; a kik kezükbe veszik, mindenesetre kellemes olvasmányt fognak találni benne.

Ferenczy Árpád.

A müncheni nemzetközi pszichológiai congressus.

Augusztus 4-én a müncheni aula fontos nemzetközi összejövetel színhelye volt. A harmadik nemzetközi pszichológiai congressus tartotta ott gyűlését *Stumpf* tanár elnöklete alatt s *Landmann* lovag, bajor közoktatásügyi miniszter hivatalos részvétele mellett.

Ezelőtt két évvel, 1889-ben tartotta a congressus Párisban első összejövetelét: akkor még hivatalos czíme physio-pszichológiai nemzetközi congressus volt, de három évvel később a londoni congressus szervezői úgy találták, hogy ez a név igen szorosan körülírt tudományos irányzatot jelent s kizár a programmból több oly kérdést, melyek abban joggal szerepelhetnek. Tehát a physiologiai elnevezést „tapasztalati”-val cserélték fel, értvén ez alatt oly pszichológiát, mely a tények methodikus és inductív észleletén alapszik.

Ez idén aztán a müncheni congressus ezt a jelzőt is törölte elnevezéséből s maradt egyszerűen pszichológiai congressusnak, egyesítve mindazok munkálkodását, kik új világot vethetnek a lelki életre s mélyebben avatkoznak bele mechanismusa részleteibe. Tehát ethnologusokat, lingvistákat, paedagogusokat, historikusokat, sociologusokat, jogászokat, criminalistákat, orvosokat, anatomusokat, élettani tudósokat, aesthetikusokat stb. A pszichikai jelenségek egyetlen kategóriája sem maradt kizárva e széles alapon szerkesztett programmból, melyben még a telepathia vizsgálódásai is helyet kaptak s ép úgy minden módszer, az intro-spectiv módszer úgy, mint más egyéb.

Mindjárt az első ülésen *Richet* tartott feszült érdeklődéssel kísért előadást a *fájdalomról*, biológiai szempontból, melyben kimutatta, hogy a fájdalom mindig erős vagy anormális ingerlés eredménye. *Liszt Ferencz* pedig a büntető beszámíthatóság kérdését ismertette, tartózkodva minden metaphysikai csapongástól.

Összesen 440 tag vett részt a congressuson s 160 felolvasás történt. Természetes, hogy ily körülmények közt osztályokká kellett alakulni s csak kevés számú és különösen érdekes felolvasás maradt az augusztus 5-én és 7-én tartott két összes ülésnek fentartva. Öt osztály alakult a következő keretekben: 1. Az agy boncz- és élettana. Az érzékek physiologiája és psycho-

logiája. Psycho-physika. 2. A normális egyén psychológiája. 3. Psychopathologia és büntető anthropologia. 4. Az alvás, az álm, a hypnotikus és más hasonló állapotok lélektana. (Itt találtak helyet a telepathia körébe tartozók utatások is.) 5. Összehasonlító lélektan. A neveléstanra alkalmazott lélektan (a gyermek psychológiája).

Figyelemreméltóbb tárgyai voltak az első osztályban tartott fölolvasásoknak a következők:

Flechsig Pál tanár *az emberi agy összekapcsoló centrumairól* (Über die Associationscentren des menschlichen Gehirns). E tanulmány alapeszméje a kéreg-centrumok vagy kéreg-zónák közt föllállított megkülönböztetés: motor-központokra és összekapcsoló központokra. A legelső központok, melyek kifejlődnek, azok, a melyek az érzékszervekkel állanak összeköttetésben. Az érzéklési zónák száma négy; egyikben végződnek a tapintási és általános érzési idegek, a másokban a szaglási idegek, harmadikban a látási idegek, negyedikben a halló-idegek. Ezek a különböző tájak az újszülöttnél még el vannak szigetelve egymástól, csak az általános érzet és a szaglás zónája kapcsolatosak egymással. Az újszülöttnél tehát több különböző tájakra osztott öntudata van, s különböző nemű észrevételei nem kapcsolódhatnak össze.

Edinger tanár azt a kérdést vetette fel, vajjon *a psychologia húzhat-e hasznát az agyboncztan jelenlegi állásából?* (Kann die Psychologie aus dem heutigen Stande der Hirnanatomie Nutzen ziehen?) Azt igyekezett bizonyítani, hogy a magasabb nevropsychologiai processusokat csak az alsóbb processusok tanulmányozása útján érthetjük meg, hol a viszony szabatosabb az organum és a functio közt. Már széleskörű ismereteink vannak az állati rendben és bizonyos alsóbbrendű állatoknál az idegrendszer alkatáról, s ez az alkat maga elég, hogy föltárja előttünk annak functióit. Az idegrendszer anatómiája igen hasznos segédeszköze lehet a psychológiának, de csak az alatt a föltétel alatt, ha mindennek előtt nem a legbonyolultabb ideg-mechanismusokat. hanem ellenkezőleg a legegyszerűbbeket és legelemibbeket tanulmányozzuk.

Az öntudat érzéki alapjairól (Die materiellen Grundlegen des Bewusstseins) értekezett *Obersteiner*, ki szerint nincs bizonyítva, hogy az agykéreg lenne az öntudat székhelye, még kevésbé bizonyos, hogy az előagy lenne az értelmiség székhelye.

Tanulságos volt *dr. Hering* tanulmánya is: *minő mértékben feltétele a centripetal idegek integritása az önkéntes mozgásnak?* (In wie weit ist die Integrität der centripetalen Nerven eine Bedingung für die willkürliche Bewegung?). A peripherikus izgatások megsemmisítése — mondta *Hering* — magával vonja az önkéntes mozgás teljes eltűnését. daczára annak, hogy az idegközpontok megtartják izgathatóságukat, s a motor-idegek jó vezetői maradnak a centrifugal izgatásoknak.

Még *Wedensky* járult adatokkal a központi beidegzés ismeretetéséhez, *Sham* pedig az agy és a lélek viszonyára vonatkozó hypothesiseket ismertette; végre *Kaes* egy kétéves microcephal leány és egy huszonötéves macrocephal törpe nő agykérgének rosttartalmáról nyújtott részletes felvilágosításokat.

A második osztály programja köréből főlemlítjük *Bezold* előadását: *egy folytatólagos hangsor demonstrálásáról a hallási fogyatkozások kimutatására, különösen siketnémáknál, s e kimutatás jelentőségéről a Helmholtz féle elméletre*; továbbá *Stern*-ét *a változások felfogásáról. Külpe*-ét *a figyelem befolyásáról az érzet intensívitására*. Ezekon kívül még felolvasásokkal szerepeltek: *Heinrich: A figyelem és az érzékszervek működése, különös tekintettel a szemre*; *Brentano: Az érzet tanához*; *Ebbinghaus: Közlemények a valódi és hamis esetek psychophysikai módszeréhez*; *Taverni: A szemek daltonismusával analog állapotról a többi külső emberi érzékszervekben*; *Wadsworth: Tanulmányok a színészrevételről, különös tekintettel a hiányos színlátásra stb.*

Sommer és *Preyer* a gondolatolvasást és a graphológiát is szőnyegre hozták a congressuson; előbbi egy felolvasásában, melyben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a gondolatolvasás igen finom és igen rejtett mozgások észrevételéből áll, s annak tudományos méltatásához szükséges, hogy ezeket láthatókká és megmérhetőkké tegyük. E célból egy új készüléket is szerkesztett, melyet psychographnak nevez. Utóbbi azt fejtegette, hogy az írásban feltáruló jellemet hogyan lehet tudományosan kimagyarázni.

Az értelmi functiók psychológiájához *Philippe*, *Flournoy*, *Ferrari*, *Waschide*, *Courtier*, *Marty* és *Hirth* járultak igen becses adalékokkal; míg *Sollier* azt mutatta ki, hogy a vegetatív élet szerveiből származó impressiók alkotják az erkölcsi személyiség

alapját; azok pedig, melyeket érzékeink nyujtanak, különösen értelmi személyiségünk fejlesztéséhez járulnak.

Jeles tudósok tárgyalták a paedagogia és a gyermeki psychologia több alapvető kérdését is a congressuson; továbbá a nép-psychologia, morál és sociologia főbb elveit. *Lipps* „Aesthetischer Eindruck und optische Täuschung“ cím alatt igen érdekes taglalásába bocsátkozott azon viszonynak, mely az aesthetikai benyomásokat és az optikai illúziókat egyesíti. Aesthetico-mechanikai elméletét adta az optico-geometriai illúzióknak s példaként a dór oszlopot választotta. Az optico-geometriai illúziók ítéletbeli vagy helyesebben összehasonlításbeli illúziók s onnan erednek, hogy a mértani formák összehasonlítása eredményeit meghamisítja egy mechanikus mozgás elképzelése, mely a formák észrevételével jár.

A kilenczedik szakosztály működési körébe esett a psychopathologia. Itt *Strumpel* az emlékezet betegségeiről tartott előadást, *Janet* és *Aschaffenburg* után pedig *Grashey* fejtette ki a melancholikus eszmék genesisét. Ez — úgymond — a tudalmi kör megszűkülése által okozott levertség kifolyása, melyből ki van zárva minden oly képzet, melynek hangulata vidám. Természetes, hogy a folyton fájdalmas gondolatokkal küzdő lélekben a gondolatok utoljára maguktól is föltámadnak. A tudalom körének ez a megszűkülése különben a betegek gyöngeségi állapotának és depressiójának a következménye.

További sorban *Löwefeld* a zenei fixa ideákkal foglalkozott, *Jäger* tanár az akarat betegségeit sorozta egy monographiában három kategóriába: abulia, hyperbulia és dysbulia néven; *Müller* az öngyilkosságokat tette tanulmánya tárgyává, melyeknek legrendszerintibb okát az alcoholismusban kereste, végre *Crocq* a psychopathikus átöröklésről szólt. *Näcke* pedig azon reflexiói eredményeit közölte a congressussal, a melyek szerint a büntettes psychológiáját felfogni kellene. Hogy egy homogén csoportot kapjunk, először is ki kellene abból küszöbölni minden alkalmi büntettest, minden indulati büntettest s csak a szokásszerű büntetéseknél kellene maradnunk. Azután kizárandók volnának az epileptikusok, a tébolyultak, a csenevészek, s így jutunk el arra a következtetésre, hogy a többi büntettes legnagyobb része ugyanazon legalacsonyabb társadalmi rétegbe tartozik, s hogy az őket physiologiailag jellegző vonásokat közösen bírják azokkal, kik

ugyanazon társadalmi színvonalon állanak, ugyanazon értelmi fejlettség fokán és mégsem deliquensek. De ezek a vonások jobban kidomborultak a büntetéseknél s a környezet, melyben élnek, a többi büntetésekkal való érintkezései még erősebben domborítják ki ugyanazon vonásokat. Kitűnik ebből, hogy nem lehet a büntetések specialis psychológiáját construálni, habár sok tekintetben psychikai alkatuk különbözik is a becsületes emberekéitől.

Utoljára hagytuk a congressusnak az alvás és álom psychológiájára, a hypnotikus állapotokra s a telepathia tüneteire vonatkozó munkálatait. *Rosenback* „Der Mechanismus des Schlafes“ című közleményében kifejtette azokat az okokat, melyek meggyőzték őt arról, hogy az álom mechanizmusa psychologiai rendű mechanizmus. Hogy önkéntes actus folytán alszunk el, vagy legalább sikerül bizonyos esetekben elaludnunk ugyanoly actus folytán, mint a melylyel figyelmünket önként képesek vagyunk leserelni, gyöngíteni, s öntudatunkat csökkenteni. Általában a mi az álmot előidézi, az a belső feszültség változása, s ez a változás mindig azonos lényegében egy akarat-actussal.

Másodikul *Römer* közölte a congressussal kísérleteit a nap különböző időpontjaiban, részint huzamosabb, részint megrövidített álom után tapasztalható alkalmazkodó képességünkről. Az értelem működése élénkebbnek látszik a felébredés után két, mint egy órával. Az álom normális tartamának megrövidítése is igen különböző hatályokkal bír, a szerint, a mint az esti vagy reggeli álom szenved rövidülést, s a szerint, a mint oly egyénnel van dolgunk, kiknek mélyebb álma reggelre vagy estére szokott esni.

Érdekes thema volt a *Sante de Sanctis* dr.-é, ki az álomközben tapasztalt felindulások visszhangját elemezte a fölébredtek öntudati állapotában és megfordítva az éber állapotban átélt emotiók újra feltünését az álomban. Tanulmányai egyiránt vonatkoztak normális egyénekre, tébolyultakra és büntetésekre. Az eredmények igen eltérők voltak a megfigyelt egyének kategóriája szerint. Az éber állapot emotiói rendszerint nem térnek vissza az álomban, ha a lelki működés nem nagyon intensív az alvás alatt. Csak élénken átértzett indulatok térnek vissza álomközben. Az igen heves indulatok s melyek az organismust kimerítették, ritkán térnek vissza az álomban; néha ép ellentétes indulatok váltják fel. Külön indulatemlékezést tételez föl az értekező.

E tárgygyal kapcsolatosan terjesztette elő *Mourly Vold*

tanár is megfigyeléseit az álom látási képzetéről. Kísérletei abból álltak, hogy alvás előtt valamely kis színes tárgyra nézetett merően. Constatálta, hogy ritkán tűnt újra fel az a tárgy az álom alatt, a maga formájában, méreteiben és színében. E három elem általán különválnak.

Milne-Bramwell észleletei három pontra szorítkoztak: 1. az alvajárók időméréseire; 2. a hypnotikus kezelés orvosi értékére s a hypnotismusnak a sebészet terén való alkalmazására, s 3. a hypnotizált egyének automatismusára.

Csak érinteni kívánjuk a többi értekezések tartalmát. *Janet* a hypnotizálható egyének irányításának szükségére mutatott rá s azt synthetikus képességeik gyöngeségének tudja be. *Lloyd Tuckey* chronikus alcoholismus esetei hypnotismus által való kezelésének statisztikáját mutatta be, *Wetterstrand* pedig a hysteria és más idegbajok kezelésében a meghosszabbított mesterséges álom alkalmazásával, minden suggestio közbejötté nélkül elért kedvező eredményeket. Erre vonatkozott *Hecker* összehasonlító tanulmánya is a pszichikai kezelésmód különböző formáiról, melyeket egybevetett a hypnotikus gyógy módokkal, s úgy találta, hogy csak az eszközök térnek el, az elv ugyanaz marad: elfordítani a lelket a betegség gondolatától, kiirtani, megsemmisíteni azt benne s a figyelmet valamely úton-módon a gyógyulás gondolatára centráltni.

Flournoy mellett — ki az összefüggő egészet képező metaphysikai rendszerek vagy irodalmi művek alkotásával foglalkozó bizonyos mediumok subconsciens képzelődésére irányozta vizsgálódásait — még *Sidgwick* vitatta *Lehmann* és *Hansen* nézeteit a gondolatátvitel kísérleteinél elért sikeres eredmények okai felől. Ez utóbbiak azokat a kísérletezők öntudatlan és önkénytelen suttogásainak tulajdonítják. *Sidgwick* megengedi, hogy ez bizonyos esetekben fontos tényező lehet, de nem olyan, a mely megfejtethetné azokat az eseteket is, a midőn a kísérletező és a medium külön szobákban vannak elhelyezve.

Említsük még a congressus egy hölgytagjának, *Sidgwick* asszonynak jelentését a normalis egyének által éber állapotban tapasztalt hallucinatiókról. Kutatásainak anyaga 17,000 egyénre terjedt ki, kik közül minden tizedik egy vagy több hallucinatiót észlelt. Minde hallucinálások összeesnek valamely valóságos eseménnyel, (p. o. valakinek halála) és pedig 292-szerte több

esetben, mint azt a valószínűségi számítás sejteni engedné. A jelentés tehát a telepathia lehetősége mellett foglal állást.

Természetesen az itt felsoroltak korántsem merítik ki még a congressus működésének teljes anyagát, melyben ezúttal túlnyomólag a németek vettek részt, mint a hogy Londonban az angolok, Párisban a francziák szerepeltek tekintélyesebb számmal. Az 1900-ik évre *Ribot* és *Richet* elnöklete alatt Párisba kitűzött közelebbi congressus szervezetével szemben azonban már is általános az óhaj, hogy annak szorosabban egységes jellege biztosíttassék s egy szervező bizottságra ruháztassék rá a tárgysorozat megállapításának a feladata. Szerintünk sem fér semmi kétség ahhoz, hogy ha a congressus magas tudományos és gyakorlati feladatainak meg kíván felelni, akkor a tanácskozásnak nagyobb tért kell juttatnia keretében, s különösen arról kell gondoskodnia, hogy egyes fontosabb kérdések megvitatása körül összpontosítsa az érdeklődést, melyek napirendre tűzve, tájékozással szolgáljanak a kifejlendő viták egész menetére.

—ó—

* * *

„*A magyar nemzet története*“ millenniumi kiadásának IV. kötete hagyta el a sajtót *Szilágyi Sándor* szerkesztésében, az „Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat“ kiadásában.

Ez a kötet, mely ép oly díszes és izléses kiállítású, mint az előbbiek, az 1440-től 1526-ig terjedő időszakot, a Hunyadiak és Jagellók korát foglalja magában, *Fraknói Vilmos* tollából. „A középkor alkonya és az újkor hajnala az a nyolczvanhat esztendő“ — mint a jeles történettudós írja — s telve a legjelentősebb eseményekkel, melyek a történet-philosophiai látkör elé tág mezőket nyujtanak, a történetkritikai felfogást erős próbára teszik. Ennek a nagy feladatnak Fraknói rátermett egyénisége teljesen meg is felel, mélyreható tekintete vizsgálni tudja az események rejtett rugóit, elmélyedni képes azok elmosódó hátterébe, s a kép, melyet így tár elénk, teljes plastikájában, minden oldalról megvilágítva mutatja be hazánk dicsőséges korszakát, a keresztény civilisatio hősies védelmét, a humanismus szellemének diadalát a középkor felett. A kornak ezen culturális jellemzése egy tekintélyes részét foglalja el a kötetnek s magvas

eszmékben, philosophiai lendületben gazdag. Senki sincs ezt úgy megírni hivatva, mint a tudós főpap, kinek e korbeli monographikus munkái, önálló kutatásai oly nagy és becses anyagát hordták össze a Mátyás-kori diplomatia történetének. Nemcsak a nyelv és irodalom, az egyházi és városi élet, de a műipar is hivatott tolmácsolót, vonzó és szeretetteljes ismertetőt talál a Fraknói tollában.

Mutatja ezt az a pompás monographia, mely a kötetet bezárja „Az ötvösség Magyarországbán“ czímmel. Ebben a legrégibb magyarországi ötvösökről, a régi zománcz-technikáról s a magyarországi egyházak kincseiről emlékezik Fraknói oly szakavatottsággal s oly élvezetes előadással, mely a száraz tárgyba valódi életet lehel. Természetesen e fejtegetésekhez a magyar ötvösség remekei is sikerült reproductiókban járulnak, így a nagy-disznódi szentségmutató, Thúz Osváth pástorbója, Bakócz Tamás mellkeresztje, olajtartó szarú stb.

Becsések az ez időbeli magyar nyelvre vonatkozó fejtegetések is, továbbá a Corvinák ismertetése, Verbőczy jellemrajza stb.

Ez utóbbi neve a jogtudományban ép úgy, mint Vitéz Jánosé a retorikában, Janus Pannoniusé a költészetben, ha nem is oly nagy nevek, mint a minőkkel ugyanez időben Olaszország kérkedhetett, de ugyanazon eszmék szolgálatában, ugyanazon aspiratiók uralma alatt állottak, melyek az olaszországi renaissance-ot megalkották és az újkor szellemének tartalmát képezik.

Az angol Lymonds, a renaissance egyik legavatottabb történetírója, a nemzetek lampadophoriájának (fáklyaversenyének) nevezi azt a látványt, a mit az emberiség művelődésének története nyújt. a mikor az antik műveltség szent tűzét a haldokló Hellas kezeiből Olaszország átveszi és azután az észak nemzeteinek adja tovább. Az észak nemzetei közt pedig a magyar volt a legelső, mely ezt a tüzet Olaszországtól átvette, hogy lángját szorgosan élesztve, fényének terjesztésében hathatósan közreműködjék.

Azonban jól ítéli meg Fraknói a nemzetek geniuszában megnyilatkozó törvényt, midőn azt mondja, hogy az a lendület, a mit az új eszmények, a műveltség és ízlés fejlődése a szellemi életnek kölcsönöztek, miként Olaszországban, úgy hazánkban

sem bizonyult képesnek, hogy a nemzet politikai hanyatlását, az ország feldarabolását, az idegen befolyás uralomra jutását feltartóztassa. „A nemzeti élet talajából sarjadzó eszmék és vágyak hatalmának volt fentartva — írja ő — az a hivatás, hogy Magyarországot az enyészettől megóvjja, állami önállóságát biztosítsa és politikai súlyát visszaállítsa.“

Ez a mély erkölcsi tanulság az, melyet a magas látkörű szerző levezet az események előadásából, s szebben, igazabban nem lehetne ítéletet mondani egy oly kor felett, melynek lénye, ragyogása, bármily világraszóló volt is, azért mégis inkább egy rendkívüli egyéniséghez volt kötve, semmint a társadalmi erők szabad működéséhez, mely az emberi civilizációnak biztosabb alapja a legnagyobb geniusoknál és legdicsőbb nemzeti hősnél.

n—r.

* * *

A magyar büntetőjog kézikönyve. Írta dr. *Fayer* László. két kötet. A Franklin-társulat kiadása. 1895—1896.

A magyar büntetőjogi irodalom figyelemreméltó művel gazdagodott, midőn *Fayer* elhatározta magát, hogy egyetemi előadásait rendszerbe foglalván, a szakköröknek és a jogtanuló ifjúságnak kezeibe egy oly munkát ad, mely úgy tudományos, mint tanulmányi szempontból teljes mértékben megfelel a legtúlzottabb követeléseknek is. E művet határozottan nyereségnek kell nyilvánítanunk a büntetőjogi szakirodalomra nézve, a melynek egyéb művelői is szintén csak elismeréssel adózhatnak a nagyszabású, hatalmas apparátussal megírt munka iránt.

Fayer klasszikus büntetőjogász; a Lombroso-iskola szélsőségeitől ép úgy megóvjja magát, mint a régi iskola elfogultságaitól. Egész művén bizonyos mérséklés vonul végig, mely megóvjja attól, hogy bármelyik irányban is túlzásba essék. Tárgyát dogmatikailag adja elő; teszi ezt azért, mivel, mint előszavában kifejti, „nekünk nem szabad oly madártávlatból tekinteni a magyar büntetőtörvénykönyvet, mint a hogy tekintették a német büntetőjogi írók, de különösen a történeti iskola hívei, a particularismus törvénykönyveit“.

Munkájának bevezető része a büntetőjog historicumával s a büntetőjogi elméletekkel foglalkozik. Oly rövid és mégis annyira megkapó vázlatát a magyar büntetőjog fejlődésének alig

olvastuk egyebütt, mint Fayer művében. A büntetőjogi codificatio vajadásait, melyek majdnem egész századunkban tartanak, Fayer, mondhatni, művészi kezekkel tárja eléink. S itt kell megemlékeznünk arról a tényről, mely Fayer munkájának egész sajátosságos színezetet ad: az 1843-iki büntetőjogi javaslat kellő méltatásáról az egész művön keresztül, mi büntető jogászaink historiai érzékét nem kis mértékben hivatva lesz fejleszteni. Oly országban, mint a miénk, melynek többször alkalma lett volna megelőzni a büntetőjogi téren az egész művelt Európát, ha a véletlen mindannyiszor közbe nem játszik, nem kis mértékben fontos az, ha kellő méltánylásban tudják az utódok részesíteni elődeik törekvéseit, főleg ha ezeknek jóval mögöttük állanak. Az 1843-iki törvényjavaslat idealis magaslaton áll, ha meggondoljuk, hogy a benne megnyilatkozott eszmék csak most kezdenek egyéb európai codexekben (így az 1880-iki hollandi s 1890-iki olasz codexben) tért hódítani; meg kell köszönnünk Fayernek azt, hogy jelenlegi büntető-codexünk egyes hibáival szemben az 1843-ik évi javaslatra utal.

Behatóan ismerteti Fayer a klasszikai büntetőjog hazájában, Franciaországban végbement fejlődést s a legutóbbi, 1892-iki javaslatot egész részletesen bemutatja. Az olasz büntető-codexet nem hagyja figyelmen kívül, valamint nem feledkezik meg a német büntetőjogi fejlődés ismertetéséről sem. Mittermaiernak annyira rokonszenves alakját előnyösen kiemeli, mit a nagy német tudós, kitől büntetőjogászaink annyit tanultak, kétségkívül megérdemel. A magyar büntetőjog történetét különben a tudós szerző három korszakra osztja: „Deák-, Pauler- és Csemegi-korszakra“. Méltán nevezi Deáknak vagyis az 1843-iki javaslatnak korát a magyar büntetőjog fénykorának. Általában Fayer megadja Deáknak azt az elismerést, mely a nagy államférfiút, mint jeles büntetőjogászt megilleti, bár e tekintetben Deák érdemeit büntetőjogászaink csak ritkán hajlandók méltányolni.

Az a humanus büntetőjogi felfogás, mely végig húzódik Fayer egész művén, az a világos, laikusnak is könnyen érthető előadás, az anyagnak célszerű, egyszerre áttekinthető beosztása, mind hozzájárulnak ahhoz, hogy ez az új büntetőjogi kézikönyv rövid idő alatt kedvenczvé legyen a joggal foglalkozó közönségnek.

A Pallas nagy lexiconának államtudományi cikkei.

A millennáris esztendő alkalmából létrejött irodalmi vállalatok közt, melyek a magyar szellem előhaladott voltáról tanúságot teendők valának, kétségtelenül egyikét az első helyeknek foglalja el a Pallas irodalmi társulat által megindított nagy lexicon, melynek egymást rohamosan követő köteteiből immár 11. darab díszeleg könyves polczunkon. Egyikét az első helyeknek foglalja el e mű a fentebb érintettek között, már csak azért is, mert nekünk, mint ez már nem egy oldalról hangsúlyoztatott, igazán szólva, valóban használható, a külföldi hasonló műveket mellőzhetővé tevő lexiconunk nem is volt mind ezideig. Így hát azzal, ha azt mondjuk, hogy ez a lexicon az összes eddigieket felülmulja tartalmi becesség tekintetében, tulajdonképen semmit se mondunk. De elmondhatjuk azt, hogy általában véve, azoknak a követelményeknek, melyek egy hasonló művel szemben támaszthatók, ez a lexicon eléggé megfelel. Még jobban megfelelne, ha nem lenne olyan kirívó az aránytalanság az egyes szakokhoz tartozó cikkek kidolgozásában. Sajnos, hogy az államtudományi cikkeket is — leszámítva a dicséretes kivételeket — azok közé kell sorolnunk, melyek nagy részét egész másként szerettük volna kidolgozva látni egy ilyen, nagy hangon korszakos alkotásnak híresztelt irodalmi munkálatban. Tény az, hogy ez a lexicon mindenesetre hosszú ideig lesz nálunk arra hivatva, hogy a nagy közönségnek útmutatóul szolgáljon az összes emberi ismeretek végtelen nagy tömegében, mert a mi irodalmi viszonyaink közt aligha fog akadni egyhamar kiadó, egy újabb hasonló vállalat megindítására. Már e hosszúnak ígérkező tanítói szerepénél fogva is nem hiábavaló tehát vele kissé komolyabban is foglalkozni, sine ira et studio, de természetesen nem hunyva szemet a kifogásolni valók előtt; eddigelé úgyis csak a feltétlen dicséret hangját hallottuk e művel szemben.

Felesleges hangsúlyoznunk, hogy egy e fajta általános lexicon nem a szakembernek való. Azt szakemberek csinálják, a dolog rendje szerint — a nagy közönségnek. Sok mindenféle tekintetnek meg kell felelni egy ilyen universális kézikönyv szerkesztésénél; ilyen követelmény az (és pedig egyike a legfontosabbaknak), hogy minden dolog jelentőségének megfelelő terjedelemben, részletességgel tárgyalassék, ámbátor nagyon sokat természetesen semmiről sem lehet mondani. Azt pedig, hogy a kidolgozás ki-

fogástalansága tekintetében minden egyes szak cikkei egymással összhangban álljanak. vajmi bajos elérni. Láttuk ezt ennél a mi lexiconunknál mindenesetre sokkal előbbálló külföldi nagy ismerettáraknál is. Hogy egyebet ne említsek, még a ma is sokak által oráculumként forgatott Larousse-szótár se tudott e követelménynek teljesen megfelelni. Pedig ott valóságos tanulmányok olvashatók, az egész irodalmi anyag tűzetes felsorolásával, némely dolgokról.

Ha már most egy ilyen fajta lexicon nem a szakembereknek, nem a nagy közönségnek, hanem az úgynevezett laikus publicumnak készül, fölösleges indokolni, hogy mily álláspontot kell az egyes szakcikknek íróinak elfoglalni akkor, midőn nem a maguk szűkebb közönségének, hanem minden okulni vágyónak írnak. Itt az egyedül helyes álláspont csak az lehet: minden különvéleményt, külön iskolát mellőzve számot adni a tudomány megállapodott, közelfogadásra talált tanairól. Valóban ferde dolog volna, a laikus olvasót megtölteni valami külön, sajátos elmélet tanításával, a nélkül, hogy bár halvány sejtelve lenne e tan előzményeiről, az általában közismertebb, elfogadottabb elméletről. Még visszasább dolog, ha e fajta különvélemények úgy állíttatnak oda, mintha azok az illető szakbeli tudósok többségének elfogadott nézetét képviselnék. A nem szakember olvasónak nincs módjában a felől bizonytságot szerezni, hogy így áll-e a dolog, vagy sem; különben nem szorulna az általános lexiconra, hanem legrosszabb esetben is egy szaklexiconban keresne útmutatást. Midezekből kiviláglik, hogy általános lexiconba dolgozni a szakembernek aránylag nehezebb feladat, mint egy szaklexiconba megírni pár, tán különös előszeretettel kiválasztott cikket; mert itt több tere van esetleg eltérő álláspontok kifejtésére, míg amott csak a tudománynak valóban megállapodott, megülepedett tanai adandók elő nem szakközönségnek, érthető nyelven, mégis tudományos színben, ítélve egyben az újabb elméletek felett, hogy mit, mennyiben kell a nem szakember olvasónak is tudomásul venni azokból.

Fentebb említettük már, hogy az államtudományi cikkeket általában, leszámítva a kiveendőket, nem sorolhatjuk a lexicon sikerültebb cikkei közé. Aztán nagy az aránytalanság, az e szakba tartozó cikkek közt a kidolgozás kifogástalansága tekintetében. A széles tájékozottsággal, a szűkre szabott keretben is

azonnal kivehető nagy tudományos apparátussal készült czikkek mellett találunk bizony jócskán nem egy tekintetben kifogásolhatókat is. Nem akarunk személyeskedni; nem keressük, ki az államtudományi szakba tartozó czikkek szakszerkesztője. De akárki legyen is az, mindenesetre kissé nagyobb körültekintéssel kellett volna és kellene a jövőben eljárnia. Nem volna szabad megengednie azt, hogy erősen saját elméleti ízü czikkek mellett olyan szintelenül, mintegy nagyjából megírt dolgok forduljanak elő, mintha csak egy másodéves jogász pongyola feleleteit hallanók a censored kérdésekre.

Valóban semmi okunk se lenne ily megjegyzésekre, ha az államtudomány körébe eső tárgyak mind oly dicséretes kifogástalansággal adatnának elő, mint az *Alapjogok* (I. kötet 278—282. l.) *Alkotmány* (380—481. l.) vagy az *Államtanács* (408—410. l.) alatt elmondottak. Mert a mi itt, az összehasonlító alkotmánytan idevágó részének magas színvonalú áttekintésével, mondva van, azt haszonnal olvashatja nemcsak a laikus, de ismereteinek felfrissítésére maga a szakember is. Nem szólhatunk azonban már ily feltétlen dicsérettel, bármily elismeréssel legyünk is egyébiránt írójának államtudományi érdemei iránt, az *Alaptörvények* című czikkről (289—291. l.). Hangsúlyoztuk már fentebb, hogy nagyon elhibázott dolognak tartjuk, ha akár a tudományos műszó-használatban, akár fogalommeghatározásokban vagy elméletekben többé-kevésbé különvéleményt képező álláspontok úgy állítatnak oda, mintha azok a tudomány közelfogadást nyert tanai volnának. Így vagyunk az alaptörvényekről szóló czikkkel is. Mert e szerint az alaptörvény „az államhatalom szervezetének és jogkörének vázaltszerű megformulázását és az állampolgárok politikai jogainak és kötelességeinek felsorolását foglalja magában, azokon a rendelkezéseken kívül, melyek az államterületre és — monarchikus államban — a trónöröklésre vonatkoznak“. Vagyis e szerint az alaptörvény nem egyéb, mint az írott alkotmánylevél, azaz okmány, mely az államélet összes főelveit rendszeres előadással magában foglalja; szemben az ilyennel bíró alkotmánynyal állanak a történeti fejlődésű alkotmányok, midőn ugyanis az államélet vezérlő elvei nincsenek egy olyan egyetlen okmányban összefoglalva, hanem az alapelvek a történeti fejlődés folyamán, időszakonként hozott törvényekben nyertek formát. De már most kérdés, helyes-e az „alaptörvény“ műszót

kizárólag a fent előadott értelemben lefoglalni. Ez semmiesetre se általános álláspont a tudományban. Hogy többet ne említsünk, Bluntschli se ily értelemben használja az alaptörvény kifejezést, mert szerinte is ugyan az alaptörvény az állam alapberendezéseit, és olykor az állampolgárok alapjogait szabályozza; a nélkül azonban, hogy mindezek egyetlen szerves törvényben foglaltatnának, a mi czikkírónál éppen a kritérium.

Miután az *Állam*-ról (385 — 387. l.) több, kellőleg le nem vezetett meghatározást olvastunk, azt tudjuk meg, hogy „az államnak rendelkezésére álló anyagi és szellemi erők összessége vagyis a nemzeterő képezi az államhatalmat“. No már meg kell vallanunk, ennél szerencsésebb meghatározását is olvastuk az államhatalomnak, hogy azt a nemzeterő képezné. Az meg, hogy az államnak rendelkezésére álló anyagi és szellemi erők összessége az államhatalom, éppen nem domborítja ki a fődolgot, hogy t. i. az állami souverain akarat a kívülvilágban mint ellenállást nem tűrő cselekvés jelentkezik, az egyetemes érdekeket legfőbb erejével megvalósítja. Az *Állambölcsész* (390. l.) cikkknél ismét azt olvassuk, hogy publicista az, a ki korkérdésekkel, journalista pedig az, a ki napi kérdésekkel foglalkozik. Eltekintve attól, hogy főleg napjainkban nem is válik olyan élesen szét e kétnemű működés, az „állambölcsész“ szó taglalásánál mindenestre helyénvalóbb lett volna, kiemelni a különbséget az államtudós, állambölcsész és a publicista között. miután az előbbi a nemzetenként élő emberiség együttlétének és fejlődésének abstract törvényeivel foglalkozik, az utóbbi ellenben bizonyos viszonyokkal szemben túlnyomólag a kritikus szerepére vállalkozik. Terjedelmes, általában szép cikk az *Államformá*-ról szóló (392—394. l.), de miután tudós szerzője Aristoteles-t, Montesquieu-t és Bluntschli-t említette volna, jó részben a saját államformaelméletét tárja elénk. Schwartz Gyula államtudományi nagy tehetsége előtt mindig kalapot kell emelnünk ugyan, de azt mégse helyeselhettük, hogy saját, exclusiv államformaelméletét valami általánosan elfogadottként adja elő. Mert ez a cikk egészen az ő saját külön államformaéletének van szánva; ennek megfelelő már az államformákról adott meghatározása is, mely szerint „az államforma fogalma azonos ama különbözetek collectiv jelentőségével, melyeknél fogva az egyik állam a másiktól szervezetére és államhatalma tényezőinek jogkörére nézve különbözik“. Nem lehet feladatunk e

helyen ez elmélettel érdemlegesen foglalkozni, csak rámutatni kívántunk arra a már többször ismételt visszásságra, mely előáll abból, ha különvélemények a bármily tudományosan indokolt különvéleményt megilletőnél továbbmenő, azokat mintegy a tudomány megállapodott tanainak színvonalára emelni akaró elbánásban részesítettnek.

Aristoteles államformataná-ról (II. 107—109. l.) kimerítő, alapos tájékozódást nyerhetünk, a minthogy egyáltalán a Schvarcz Gyula tollából eredő cikkek magas tudományos színvonal dolgában kiváló helyet foglalnak el a lexicon összes, politikai trágú cikkei között. Az *Aristokratia* (111—113. l.) alatt azt olvasuk, hogy ez, mint államforma oly köztársaságot jelent, a melyben nem az állampolgárok összessége, hanem csak ezen összességnek egy része, születési jog czímen gyakorolja az államhatalmat az egyéni értékre való minden tekintet nélkül; a szónak államtudományi értelmében azonban az aristokratia ma már nemcsak oly köztársaságot, de oly monarchiát is jelent, a melyben a nemesség döntő jogkört vagy legalább félre nem ismerhető politikai túlsúlyt gyakorol a fejedelmi tetőzet alatt az államéletben. Meg kell vallanunk, hogy ez nem egészen kielégítő meghatározás, mert hiszen kiváló renddé, osztálylyá, mely az aristokráciában gyakorolja a souverain hatalmat, nem csupán a születés révén, de főleg még a vagyon révén lehet a társadalom bizonyos szervező csoportja. És ha szembeállítjuk a fentebbi meghatározással pl. a Roscher-ét (Politik 65. l.), a ki azt mondja, hogy aristokráciában a souverain hatalom az állampolgároknak egy bizonyos osztályát önjogán illeti meg és az ezen osztályba lépés a politikai érdemesültségen felül még más feltételektől függ; a minél fogva nem helyes szellemi aristokrátiáról beszélni, mert ez minden jóra való monarchiában, vagy demokráciában helyet foglalhat — akkor el kell ismernünk az utóbbi meghatározásnak előbbrevalóságát; constataálva egyúttal, hogy a *Szellemi aristokrátiák*-ról (114—115. l.) szóló elég terjedelmes fejtegetésekben sajnos nélkülözzük amaz eszmének csak legtávolabbról való érintését is, hogy ez egész kifejezés tulajdonképen erős ellentmondást rejt magában, lévén az ú. n. szellemi aristokratia, mint a személyes képesség elismerése, a legtisztább demokrácia.

Távol áll tőlünk általános encyclopaediákban valami nagyon részletes leírását követelni az egyes államok szervezetének. A

jellegzetes vonásokra, habár röviden, mégis ki kellene terjeszkedni. Bizony a belga alkotmány, a királyi hatalomnak alkotmánytörvényileg szorosan és szigorúan meghatározott tartalmával és határaival, valamint a szavazati jognak az újabbkori alkotmánytörténelemben egyik legérdekesebb megállapításával megérdemelte volna, hogy (a III. kötet 34. lapján) e jellegzetességei tekintetében felvilágosíttassék, annyiival is inkább. mert a külső politikai történetnek e helyütt is bőséges tér szenteltetett. A szerencsétlen használatú *Birodalom* szóról azt tudjuk meg, hogy „az elsődrendű államokat, melyek úgy területüknek terjedelménél, mint hatalmi állásuknál fogva az államok közt kiváló helyet foglalnak el, birodalomnak nevezik; így az ó-korban a római birodalom, így korunkban *az osztrák-magyar* (?), a német birodalom“ és hogy köztársaságokra a birodalom műszó nem alkalmazható. Kötve hiszem, hogy ezeket akár a birodalom szóra egyáltalán, akár különösen a német birodalommal egy kalap alá vont osztrák-magyar birodalomra nézve akármelyik államtudósunk is aláírná! Pedig éppen itt lett volna helyén ezt a homályos (már legalább a köznyelvben homályos) fogalmat felvilágosítani. Kisebb botlások, hogy a fejedelem (VI. 774. l.) *államfő*, a monarchikus állam feje; *(csakis azé, mert államfő a köztársasági elnök is)*, hogy királyság (X. 569. l.) a monarchikus *államalkat* (?), melynek uralkodója király. A *kormányformát* pedig egyáltalán hiába keressük a lexicon vezérszavai között!

Harmadfél sort kapunk a *Liberté — égalité — fraternité*-ről (a XI. kötet 484. lapján). Egy kissé sovány szellemi táplálék e nagy politikai ideák eredete felől. Kifogást kell tennünk az életrajzok ellen is, mert sok, a politikai tudományban (főleg a magyar politikai írók közt) számottevő egyén említetlen maradt. Báró *Eötvös* politikai elmélete mindenesetre külön méltatandó lett volna, (VI. 198. l.) és nemcsak a XIX. század uralkodó eszméiről szóló művének tartalma nyolcz-tíz sorra összeszorítandó. De mit szóljunk ahhoz, hogy *Locke* politikai elmélete (XI. 607. l.) azzal merítették ki, hogy ő“, az államéletben is megelőzi Montesquieu-t és az alkotmányos királyságnak ő adja első elméletét“. Nem hisszük, hogy nem lett volna hely az ilyen főbenjáró dolgok lényegének mégis részletesebb megírására. Hiszen találunk a lexiconban, persze jelenkori nagyságokról, olyan felesleges buzgósággal megírt biographiákat és méltánylásokat, melyek az ille-

tők közéleti jelentőségéhez képest harmadrésznyi terjedelemben teljesen elégségesek lettek volna!

Nem az üres leszólási kedv készítetett bennünket, ha a fentiekben gáncsoltuk a gáncsolni valókat. Nem is hoztunk fel minden kifogásolni valót. Csak egyszerűen constataálni kívántuk (s azt hiszszük, a fenti mutatóványokkal erről minden elfogulatlan szakértőt meg is győztünk), hogy a Pallas-lexicon államtudományi, jelesül politikai tárgyú cikkei, kevés kivétellel, nem állanak azon a tudományos színvonalon, melyen légy korszakosnak kürtölt irodalmi vállalatban állaniok kelleni; nem azon, mint pl. ugyanezen lexicon történelmi cikkei. gy sajnálattal kell látnunk, hogy azok se az egész műhöz való külső arányosság, se belső tartalom dolgában nem nagyon alkalmasak arra, hogy a magyar laikus közönségnek e részben kellő okulásra szolgáljanak.

Dr. B. A.

* * *

Philosophiai programértekezések.

A mult 1894—95-ik évi iskolai értesítőkből négy philosophiai tárgyú értekezést találunk, nem számítva természetesen a paedagogiai — részint elméleti, részint módszertani — fejtegetéseket. E kis szám nem lephet meg bennünket, hiszen az előző évek se igen hoztak többet, a mostani értesítőkből pedig a millennium, a tanintézetek történetének ez ünnepélyes alkalomra való összeállítása és közlése sok másféle értekezést kiszoríthatott. E négy értekezésből egy philosophia-történeti, egy propaedeutikai, egy pszichológiai, egy nyelvészeti.

A philosophia-történeti értekezés a *karcagi* ev. ref. gymnasium értesítőjében jelent meg „*Spinoza élete és Ethikája*“ címmel 5—35. lapon. Szerzője nincs megnevezve, de nem igen tévedünk, ha az intézet igazgatóját, *Faragó Jánost* tekintjük szerzőjének. Minden magasabb igény, nagyobb tudományos érdem nélkül való dolgozat az, mely se új adatok felbuvárlásával, új szempontok felállításával, se ismert adatok új csoportosításával, új megvilágításával nem akar föllépni, sőt még csak arra sem törekszik, — s ezt már kifogásul hozzuk fel — hogy Spinoza életére és műveire nézve a legújabb, kritikailag tisztázott eredményekkel álljon elő. Főforrása, Lewes-nek olykor tévedésektől

szintén nem ment philosophia-története mellett, a bevezetésben idézi ugyan Bolin W. helsingforsi tanárnak a Bettelheim-féle „Geisteshelden“ című vállalatban, 1894-ben megjelent Spinoza életrajzát, valamint a Ethika és a Theologia-politikai tractátus új, előszóval, életrajzzal ellátott német fordítását (J. Stern-től) is; — de csodálatos! dacára e művek forgatásának, művében mégis több elavult, helytelen s rég megczáfolt adatot találunk. Szerinte Spinoza a *Spanyolországból* származott zsidó családok egyikétől származott (6. 13. l.), holott S. nem spanyol, hanem *portugal* eredetű zsidó családból származott, a mint hogy az amsterdami zsidó gyarmat, Portugaliából kivándorlott zsidó családokból keletkezett. Elbeszéli Spinozának Van den Ende orvos leánya, a gyönyörű (a valóságban azonban nem annyira szép, mint kedves, szellemes), Claria Maria iránt táplált regényes szerelmét; de újabb adatok már rég megdöntötték az elbeszélés nagy részét. Ezek szerint Kerckring 1671. febr. 5-én vette el Van den Ende Claria Mariát, ki ekkor 27 éves, a kiátkozás idejében tehát 12 éves volt, a kiátkozás után pedig Van den Ende nem igen lehetett a Spinoza tanítója, s így egyszerűen lehetetlen, hogy leánya Spinozát taníthatta volna. Ép úgy kétségbe lehet azt is vonni, hogy a Spinozánál 12 évvel ifjabb Kerckring az ő iskolatársa lett volna Van den Endenél. Spinoza maga többször emlegette a leány iránt érzett vonzalmát, de ez csak a tájban, vagy azután foganhatott meg szívében, midőn Amsterdambot elhagyta, s oda vissza-visszatért, s ilyenkor régi mesterét is meglátogatta. Szerzőnk azt is mondja: „jön valaki, kit a szülők egy vagy más okból jobban szeretnek“; Colerus, ki e történetet elbeszéli, mit sem tud a szülői rábeszélésről, sőt azt mondja, hogy Dirck Kerckring egy gyöngy-nyakékkal nyerte meg Claria Maria szívét; de nem is kell valami nagy phantasia annak elgondolására, hogy Spinoza nem lehetett valami daliás, hódító alak. A Spinoza és a zsidó gyülekezet közti szakadás elbeszélésénél szerzőnk nem említi ennek első mozzanatát, két fiatal barátja által áruuló módon, a tudvány álarca alatt történt kikérdezését, s az erre következett zsinagógiai kihallgatást és tanuvalomlásokat; erre következett aztán az évi 1000 frt felajánlása. A kiátkozás évszámát 1655-re teszi, holott az 1656. július 27-én ment végbe. Amsterdamból való kiűzése után Spinoza — úgy mond — előbb A. közelében, egyik barátjánál húzta meg magát,

majd Rijnsburgba ment s ott maradt néhány hónapig. Mi úgy tudjuk, hogy Amsterdamból való kiűzetése után a collegiantok községében töltött négy évet (1656—1660.). az Amsterdam és Ouwerkerk közti útmentén; innen valószínűleg 1660 végén vonult Rijnsburgba; innen 1663 áprilisában (tehát nem néhány hónapi, hanem két és fél évi tartózkodás után), költözött Voorburgba. Spinoza 1677. február 21-én halt meg, nem 22-én. A 16. lapon írja: „Halála után, halála évében, mint opus posthumum jelent meg főmunkája, az Ethika“; szerzőnk e mondásából azt lehetne következtetni, hogy az előző kikezdésekben megemlített munkák: Tractatus politikus, Tractatus de intellectus emendatione, a héber grammatika még Spinoza életében jelentek meg, pedig hát ezek is benne voltak „B. D. S. Opera posthuma“ közt, mely 5-ik résznek S. levelezéseit foglalta magába. Művei felsorolásánál kihagyja a „Tractatus de Deo et homine etc.“ című művet, a mely S. rendszerének s különösen Ethikájának első fogalmazását képezi.

A mi Spinoza rendszerének s közelebről Ethikájának ismeretetését illeti, ezzel meg lehetünk elégedve, itt eléggé hű képet nyújt S. alapgondolatairól, bár egyes részletekre még erősebb megvilágítás is ráfért volna, s bár előadása egy kissé aphoristikus színezetű. Végül a Lewes-Bánóczy fordítása után, mintegy hat lapon, mutatványokat közöl az Ethikából.

Incorrect kifejezésre csak kétfőre bukkantunk. Descartes tanainak sarkpontját így idézi: „csak azt tartjuk igaznak, a mit tisztán és világosan látunk (8. l.)“; kár volt az utóbbi szót megrövidítenie, s a *be* igekötőt elhagynia, — így a tétel se nem hű (Descartes a *concevoir*, *percipio* igét használja), se nem igaz. A 29. lapon ezt írja: „a köztudatba (Spinozának) csak *kárhozas* elvei mentek át“, — e kifejezés ellen a leghatározottabban tiltakozunk, s ha ez nem lapsus calami, úgy vagy roppant felekezeti elfogultság, vagy fogyatékos ítélőképesség eredménye.

Sajtóhiba több akad az értekezésben. Ide számíthatjuk, hogy S. első művének címében *demonstrata* áll *demonstratae*, a 24. lapon *inaequat*: *inadaequat* helyett. Az idegen eredetű szokat változó orthographiával írja; előfordul: Spinozismus és egoismus, realistikus és egoistikus. Nem helyes Leibnitz e. h. Leibniz. A 6. lapon Baruch Spinozát, a 7-iken Morteria Saul Levit ír.

A második philosophiai tárgyú programmértékezés az *eperjesi* kir. kath. főgymnasium értesítőjében (1—17. lapon) jelent meg; címe: „Szellemi tehetségeink és az agyvelő“. (Vázlat a biologia köréből); szerzője *Kőrösy György dr.* Az értekezés a középiskolai pszichologiai oktatáshoz akar biologiai alapot szolgáltatni, mivel ez pszichologiai tankönyveinkben hiányzik, ezek legtöbbszörre csak felületesen érintik az idegrendszert és agyvelőt, vagy meg sem emlékeznek róla, hanem egyenesen rátérnek a tanulóra érthetetlen és meddő metaphysikai deductiokra. E hiányon akar szerző, jegyzetei idevonatkozó részének e helyen való közlésével, segíteni. Főforrásai, mint értekezése végén közli, a következők: Huxley élettana, Topinard anthropológiája, Comte philosophiai művei s a Philosophiai Szemle idevágó értekezései. Mint e felsorolásból s fentebbi előszavából látszik, a philosophiát a Comte és a positivisták álláspontján ítéli meg; annak feladata szerinte a tapasztalat szolgáltatása igazságok rendszeresítése s mindenek felett azon elvek szolgáltatása, melyek határozott irányba terelik a különböző tudományok munkáit (17. l.). Csak azt nehéz ám megállapítani, hogy meddig terjed a tapasztalat? s aztán nem a „sokat markol, keveset szorít“ hibájába esünk-e nagyon könnyen, ha minden ismeretet a philosophia tárgyának tekintünk? s vajjon nem szabad-e a tapasztalat szolgáltatása igazságoknál egy lépéssel tovább mennünk, nem értelmünkben fekszik-e, hogy az ismert terekről feljebb és feljebb szálljunk s töredékes ismereteinket egy egész képpé, egységes és egyetemes világismerré foglaljuk össze!

De lássuk az értekezést. Bevezetőleg ismerteti a Bacon fellépésével, az inductio érvényreemelésével a tudományokban megindult nagy haladást; az inductio lassankint bejut a philosophiába is (Comte), s a gondolkodók a világ objectív felfogása útján törekednek az ember mivoltának magyarázatára. E felfogás juttatta a philosophust a physiologiához, a physiologia tanulmánya vitte viszont elő a psychológiát. Ismerteti röviden Gall elméletét, kissé talán nagyobb fontosságot is tulajdonítva annak, mint megérdemli, s aztán áttér az idegrendszer ismertetésére. Ábrában is bemutatja a gerincagyvelőt, az agyvelő főbb alkotó részeit, s külön az agyvelő szürke állományát; ismerteti az egyes részek functióját, rendeltetését; beszél az agyvelő súlyának és felületének fontosságáról. Majd az egyes szellemi tehetségek székhelyét,

központját írja le az agyvelőben, így a beszéd, a látás és hallás, szaglás, tapintás, izommozgás központjait. Befejezésül beszél az érzeteknek az öntudatban való megrögzéséről s ezt a *hajlandósággal* magyarázza meg. „Az érzet az agyvelő sejtjeinek *állapota* lévén, ez állapot az illető sejtekben mint hajlandóság hasonló állapot előidézésére tartatik meg.

Azokkal, a mit szerzőnk felvett tárgyról elmond, általában egyetérthetünk, de kifogásolnunk kell, hogy kifejezéseiben *nem* mindenütt eléggé *szabatos*. Beszél az egyes szellemi tehetségek szervéről, központjáról az agyvelőben, de azt nem mondja meg, hogy *ez a localisatio nem absolut*, nem először abban az értelemben, hogy minden csak, egy kissé complicált művelet is, számtalan központi elem közreműködéséből áll elő, pl. a látásnál a reczehártya képen kívül részt vesz a mozgási érzet, s idejárulnak még a hypothetikus helyi jelek is; még kevésbbé lehet a beszédképesség szervéről vagy székhelyéről szó, mert e munkásság egy csomó, egyszerű lelki folyamat bonyolultat összeműködéséből áll s csak az egyszerű folyamatok vannak egy bizonyos helyhez kötve (a beszéd képzésénél és felfogásánál szerepel hallási, látási képzet, a szók felfogása, kiejtési és írási izommozgás). Szerző ezt nem fejezi ki ily határozottan, pedig jó ezt a növendékek előtt tisztába hozni, mert majd azt képzelik, hogy az egyes leki functiók teljesen izolálva vannak egymástól, egyetlen idegprocessus eredményei. S másodszor nem absolut a localisatio abban az értelemben, hogyha az egyes szerv középpontját valami erős sérülés éri, *helyettesítő agyfunctio* áll be, t. i. idővel az agy más részei veszik át s teljesítik azt a functiót. Erről egyenesen hallgat a szerző. Kísérletek és pathologiai esetek bizonyítják, hogy a lelki élet fenállására az agy egyetlen részlete se nélkülözhetetlen vagy pótolhatatlan.

De nem szabatos szerző a tekintetben sem, hogy a lelki élet tünetényeit úgy tünteti fel, mintha azok az agyfunctiók, a physiologiai processusok *eredményei* volnának. Egész tárgyalásának menete erre vall. „Az érzet az agyvelő sejtjeinek állapota (15. l.)“, „a beszéddé váló gondolat, mint inger, e központba jut (9. l.)“, — mondja a szerző. E kifejezéseket, bármily óvatosak is, *helyteleneknek* kell tartanunk; az érzet az agyvelő sejtjeinek se nem állapota, se nem eredménye, hanem érzet, — s viszont a gondolat sohase physikai ingerré nem válik, se semmi

központba nem jut. Ha oda jutna, s ha az érzet a sejtek állapota volna, akkor egy rendkívül finom görcsővel, vagy a Röntgen-sugarakkal nem fel lehetne-e fedezni a sejteken? ámde ez képtelenség. mert ott bármi műszerrel mindig csak physiologiai processusokat találunk, s nyomát se a szellemi állapotnak, functionak, — úgy hogy a physiologus tulajdonképen azt se tudja, van-e szellemi élet vagy nincs, mert ő annak soha semmi nyomát, nem képes fölfedezni. Az agyvelő-sejtek munkásságát érzet kíséri, s viszont minden psychikai processussal *párhuzamosan* halad egy physikai processus, — de a kettő nem oka egymásnak. A hajlandóság (dispositio) physiologiai állapot: melynek lelkioldalról az emlékezet felel meg. de a kettő nem egy, mint a hogy a mozgás nem érzet.

Befejezésül azt kérjük a szerzőtől, vajjon teljesen és föltétlenül igaznak tartja-e Locke ama híres mondását, a melyet tanulmánya élére illesztett mottóul: Nihil est in intellectu, quod non fuit antea in sensu?

H—i.

* * *

Válasz dr. Serédi P. L. bírálatára.

Hét éve annak, hogy ismertető közleményeimmel a német tudós világot irodalmi viszonyaink, különösen a theologiai és philosophiai irodalom felől időnkint különböző organumokban tájékoztatom. Ez ismertetéseimet jó néven vette, szívesen közölte s regisztrálta a külföld és méltányolta, ha arról tudomást vett, nemzeti és tudományos szempontból egyértelműleg a hazai sajtó.

Ily elismeréssel fogadta azt a hosszabb közleményemet is, mely ez év elején a *Falckenberg*-féle „*Zeitschrift für Philosophie und Philos. Kritik*“ hasábjain megjelent, a melynek tárgyát a hazai bölcséleti irodalom történeti fejlődésének rövid rajza képezte, s a melyet ugyane folyóiratban rövid időn egy újabb ismertetés fog követni. Annak megírására az a szomorú tapasztalat készített, hogy a német külföldnek szakirodalma a mi philosophiai irodalmunk felől egészen tájékozatlan, arról eddigelé sehol egy szóval sem referált, s a philosophiai tan- és kézikönyvekben úgy bántak el azzal, mintha az egyáltalában nem is léteznék. Az egyetlen *Überweg*-féle nagyhírű három-kötetes „*Grundriss*“ tesz itt kivételt,

mely újabb kiadásaiban rólunk *egy sorban* szóról-szóra csak annyit tud elmondani: „*In Siebenbürgen hat Beneke's Psychologie und Pädagogik, in Ungarn der Hegelianismus Einfluss gewonnen*“. Örömmel sietek megjegyezni, hogy az újabb kort tárgyaló III-ik kötetnek sajtó alatt levő legújabb (8-ik) kiadásában annak ismert átdolgozója, Heinze lipcsei professor *három lapot* szentel a magyar philosophiának, s erre épen a Serédi által hallatlan módon megtámadott idézett közleményem adta meg az impulzust. Fáradásom tehát nem volt hiábavaló. Használtam vele hazai fejlődő philosophiai irodalmunknak ily előkelő német tankönyvben.

Dr. Serédit bánthatta az az egyhangú elismerés, a melylyel idézett közleményemet a hazai sajtó 14 kritikája (mely kritikák az én tanulmányomra írtak meg!) hibáim és hiányaim föltüntetése mellett is fogadta. Azért ront nekem az „Athenaeum“ legújabb számában s vádol azzal, hogy dolgozatom nem eredeti, s hogy azzal a német külföldnek „hamis“ képet nyujtok a mi hazai philosophiai irodalmunk lassú, de biztos fejlődéséről. Pedig mi sem állott tőlem távolabb. Hiszen a németeknek jóakaró tájékoztatása képezte s fogja képezni továbbra is az én feladatokat a külföldi sajtóban. S e tekintetben a jövőben sem fognak eltántorítani az ilyen animosus kritikák, a minő a Serédié, a melyből a legnyilvánvalóbban kéri *a személyes ellenségeskedés*. Ime a bizonyíték:

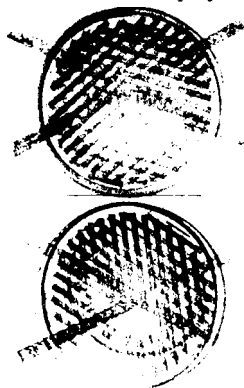
Doctori értekezésének előszavában rólam szóról-szóra ezeket írja: „Végre az egyes rendszereknel használtam a dr. Szlávik Mátyás theologiai és jogakadémiai tanár úrnak ez évben kiadott s a magyar sajtó részéről osztatlan elismerésben részesült Bölcsészettörténetében felsorolt s az ő birtokában levő nagyobb monographiákat s Erdmann egyetemi magyarázatai nyomán készített bő jegyzeteit. Kedves kötelességet vélek teljesíteni, midőn *jóakaró buzditása- és útbaigazításaiért ez úton is hálás köszönetet mondok*“.

Azonban alig került Pozsonyba, mintha kicserélték volna. Ő tudja, kinek unszolására, egyik ízetlenséget követte el ellenem a másik után. Abból az alkalomból, hogy a vallás- és közoktatásügyi minister úr e nyáron egyik kartársamat Pozsonyba, engemet pedig Szarvasra küldött ki kormányképviselőnek, a „*Nemzeti Iskola*“ június 6-iki számában „A kormány képviselői“ cím alatt közzétett támadásában kétségbevonta azt, hogy egy jogakadémiai vagy theologiai tanár hiányos qualificatiójánál fogva egy érettségi

vizsgának helyes megítélésére képes legyen. E támadásnak, mely tulajdonképen a ministerium általában követett eljárása ellen volt irányozva, érdemére reflectálni itt hely nem lehet, s csak az animosítás igazolására kívánom megjegyezni, hogy rólam többi között szóról-szóra azt írja: Most pedig az Alföld egyik nagy evang. középiskolájába olyan combinált jogi theol. tanár van utólag kiküldve, a ki a maga hivatalában lehet kiváló erő, de kinek magyar érettségi bizonyítványán túl egyetlen számbavehető képesítése az egyik külföldi egyetem, tudjuk, *hogyan osztogatott, itt-hon kegyelemből nostrificált doctori diplomája*“. Ezt mondja rólam, ki a hazai akadémiai studium elvégzése után három évet töltöttem egy előkelő németországi egyetemen, s kinek annyira hálálkodik az ő doctori értekezésében.

E támadásokból láthatja a t. olvasó, hogy itt egy *személyes ellenségemről van szó*, a kivel az irodalmi harczot föl nem vehetem. Ha e kritikát nem ő és más formában írta volna, szívesen adóztam volna az elismeréssel s jóakarólag fogadtam volna útbaigazításait; így azonban arra egy szóval sem reflectálhatok, mert ötlet német nyelvű dolgozatom illetékes bírálójának nem tekint-hetem.

Dr. Szlávik Mátyás,
eperjesi főiskolai igazgató-tanár.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

ELSŐ SZÁM.

F 1922/13-140.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1896.

TARTALOM.

I. A SZABADAKARAT KÉRDÉSÉHEZ. (I.) — <i>Dr. Szlávik Mátyástól</i>	1
II. PARLAMENTI REFORM. (IV.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	18
III. RENAN ERNŐ. (I.) — <i>Bodnár Zsigmondtól</i>	59
IV. AZ AESTHETIKA ELVEI A POSITIVISMUS SZEMPONTJÁBÓL. (I.) — <i>Kun Sámuelről</i>	75
V. AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA. (III.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	95
VI. IRODALOM. « <i>Positivist Review</i> .» K—n. — « <i>Revue philosophique de la France et de l'étrangère</i> .» — « <i>Revue politique et parlementaire</i> .» —n—r. — <i>Néhány közjogi tévedés helyreigazítása.</i> Dr. Ferdinandy Géza	110

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1896.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23-140.

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

MÁSODIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1896.

TARTALOM.

I. A SZABADAKARAT KÉRDÉSÉHEZ. (II.) — <i>Dr. Szlávik Mátyástól</i>	161
II. A KORONAŐRI INTÉZMÉNY A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN. (I.) — <i>Dr. Rátvay Gézától</i>	178
III. KÉPZŐMŰVÉSZETI FELADATAINK. (I.) — <i>Soós Antaltól</i>	201
IV. RENAN ERNŐ. (II.) — <i>Bodnár Zsigmondtól</i>	221
V. A BUDGET-JOG ÉS GYAKORLÁSA. (I.) — <i>Várnai Sándortól</i>	237
VI. AZ AESTHETIKA ELVEI A POSITIVISMUS SZEMPONTJÁBÓL. (II.) — <i>Kun Sámuelről</i>	256
VII. AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA. (IV.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	282
VIII. IRODALOM. « <i>Revue Politique et Parlementaire.</i> » — « <i>Archives d'anthropologie criminelle.</i> » n-r. — « <i>Revue Scientifique.</i> » László D.	305

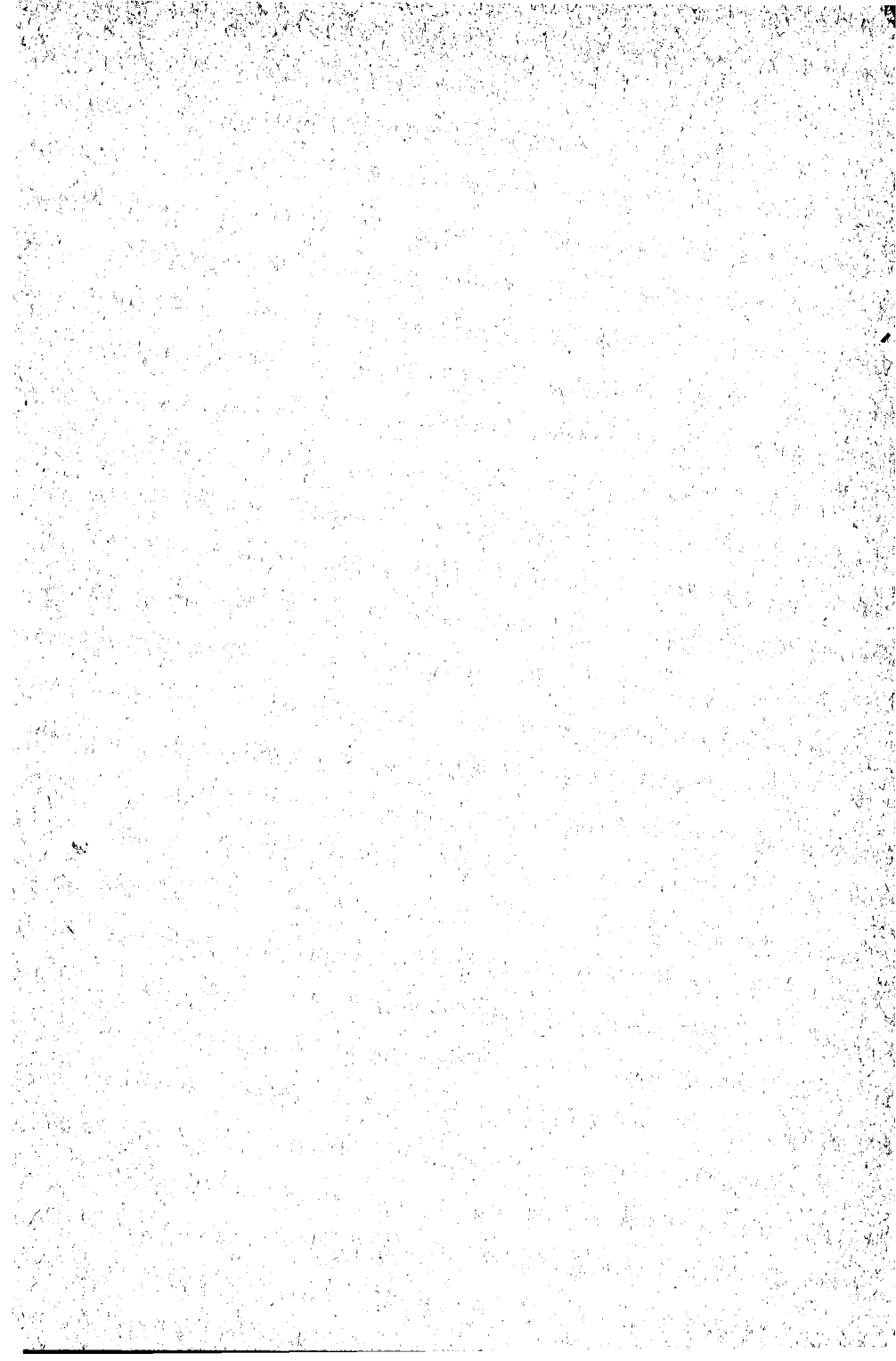
Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1896.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23-140.

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

HARMADIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1896.

TARTALOM.

I. A KORONAŐRI INTÉZMÉNY A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN. (II.) — <i>Dr. Rátvay Gézától</i>	353
II. AZ ÉLET ÚJ ELMÉLETÉRŐL. — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	384
III. ÁLLAMJOGI TÉVEDESEK. — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	403
IV. AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA. (V.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	415
V. A BUDGET-JOG ÉS GYAKORLÁSA. (II.) — <i>Várnai Sándortól</i>	427
VI. IRODALOM. Dr. M. Szlávik: <i>«Zur Geschichte und Litteratur der Philosophie in Ungarn.»</i> Dr. Serédy László. — Heinrich Hertz: <i>«Die Prinzipien der Mechanik in neuem Zusammenhange»</i> Dr. Horváth József. — <i>«Revue d'oeconomie politique.»</i> — <i>«Revue philosophique.»</i> n-r.	457

— • —

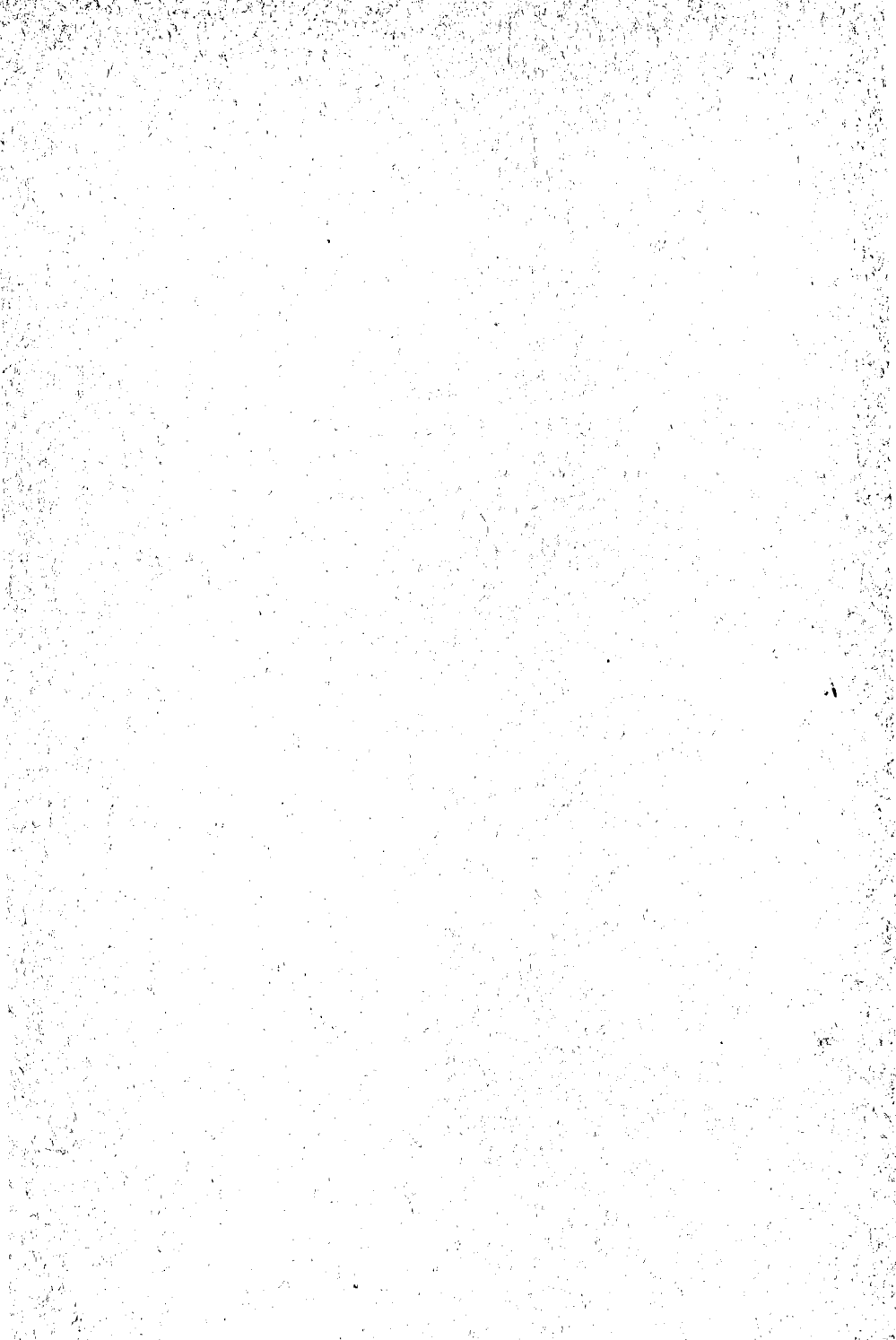
Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST.
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1896.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23-140.

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

NEGYEDIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1896.

TARTALOM.

I. A KORONAŐRI INTÉZMÉNY A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN. (III.) — <i>Dr. Rátvay Gézától</i>	529
II. NIETZSCHE ÉS VILÁGNÉZETE. — <i>Dr. Szilávik Mátyástól</i> . . .	561
III. AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA. (VI.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	578
IV. A SZEGÉNYSÉG ÉS A NŐ. — <i>Feszl Gézától</i>	589
V. RENAN ERNŐ. — <i>Bodnár Zsigmondtól</i>	604
VI. IRODALOM. Dr. Moriz Benedikt: <i>«Die Seelenkunde des Menschen als reine Erfahrungswissenschaft.»</i> — <i>«Revue politique et parlementaire.»</i> — <i>«Revue philosophique.»</i> — <i>«Revue d'oeconomie politique.»</i> — Descamps: <i>«Essai sur l'Organisation de l'arbitrage international.»</i> Ferenczy Árpád. — <i>A müncheni nemzetközi pszichológiai congressus.»</i> — ó — <i>«A magyar nemzet története»</i> milleniumi kiadásának IV. kötete. n—r. — Dr. Fayer László: <i>«A magyar büntetőjog kézikönyve.»</i> n—r. — <i>«A Pallas nagy lexiconának államtudományi cikkei.»</i> Dr. B. A. — <i>«Philosophiai program-értekezések.»</i> H—i. — <i>«Válasz Dr. Serédi P. L. bírálatára.»</i> Dr. Szilávik Mátyás	63

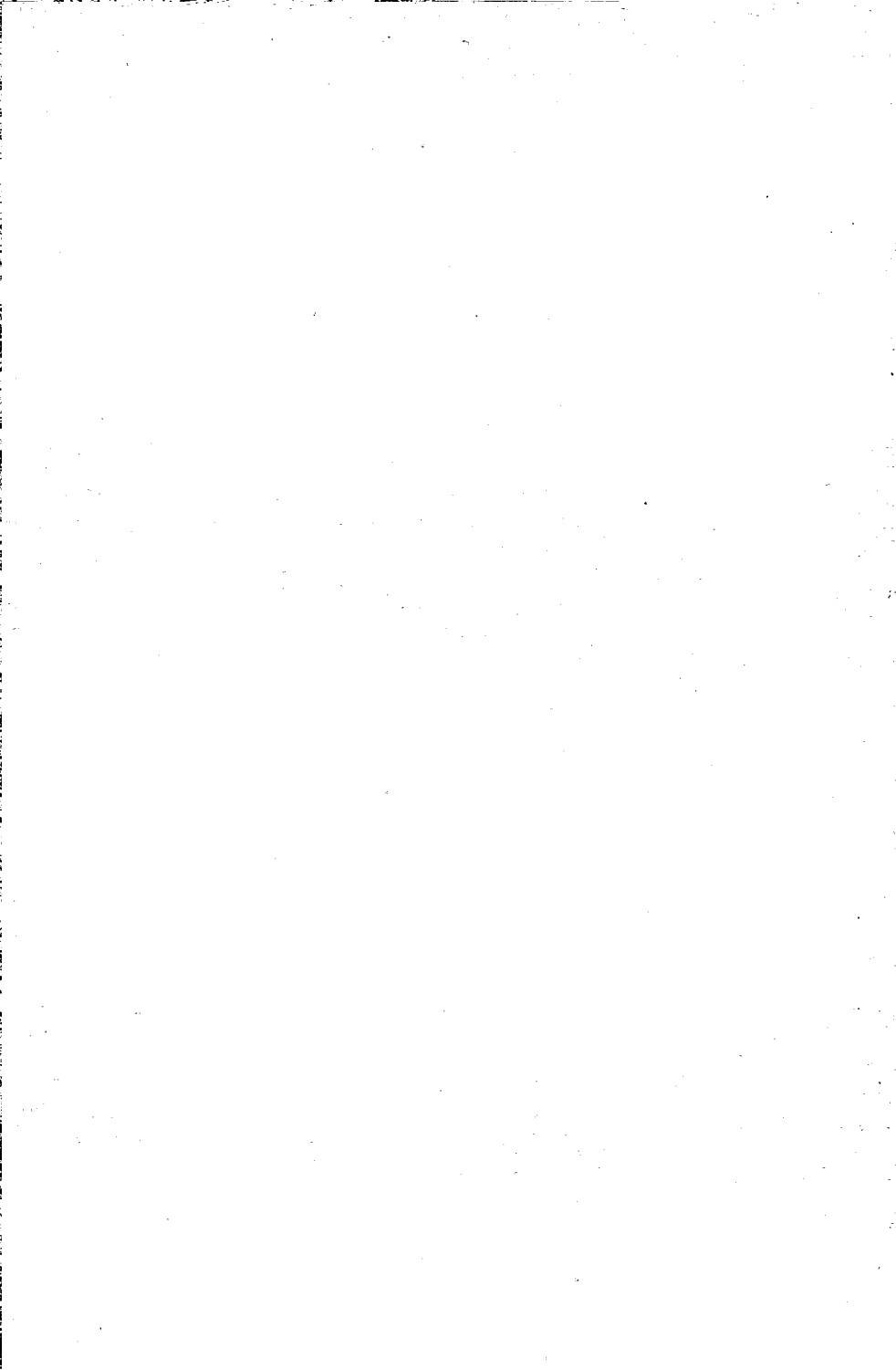
Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

BUDAPEST.

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

1896.